

Управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації
Черкаський державний технологічний університет
Відділ освіти Чигиринської районної державної адміністрації
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
«Суботівський історичний музей» НКЗ «Чигирин»
Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Чигиринська загальноосвітня школа I – III ступенів №1
імені Богдана Хмельницького

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 6

**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ
1917 – 1921 рр.:
100 РОКІВ БОРОТЬБИ**

**Матеріали Шостої міжрегіональної
історико-краєзнавчої конференції
“Чигиринщина в історії України”,
присвяченої 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр.**

23 квітня 2018 р.

**Черкаси
2018**

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Лазуренко В. М. – доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Діденко Я. Л. – учений секретар НІКЗ “Чигирин”; **Дяченко Г.В.** – вчителька історії і права Чигиринської загальноосвітньої школи I – III ступенів №1 ім. Богдана Хмельницького Чигиринської районної ради Черкаської області; **Кивгила І. Г.** – кандидат історичних наук; **Кравченко О. А.** – вчитель історії та основ правознавства Чигиринського навчально-виховного комплексу «Дошкільний навчальний заклад – спеціалізована школа I – III ст. №2» Чигиринської районної ради; **Кукса Н. В.** – завідувач відділу “Суботівський історичний музей” НІКЗ “Чигирин” (відповідальний секретар); **Лазуренко Ю. М.** – кандидат історичних наук, доцент; **Мельниченко В. М.** – професор, голова Черкаської обласної організації НСКУ; **Мирошніченко Т. І.** – директор Чигиринської загальноосвітньої школи I – III ступенів №1 ім. Богдана Хмельницького Чигиринської районної ради Черкаської області (заступник відповідального редактора); **Мінська О. І.** – екскурсовод відділу “Суботівський історичний музей” НІКЗ “Чигирин”; **Полтавець В. І.** – генеральний директор НІКЗ “Чигирин”; **Стадник І. Ю.** – кандидат історичних наук, доцент; **Тептюк Л. М.** – кандидат історичних наук, доцент; **Яшан О. О.** – кандидат історичних наук, доцент.

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 6: Українська революція 1917 – 1921 рр.: 100 років боротьби. Матеріали Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції “Чигиринщина в історії України” / за заг. ред. професора В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2018. – 534 с.

Пропонований увазі читачів збірник складають матеріали Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції “Чигиринщина в історії України”, присвяченої 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр., яка відбулася 23 квітня 2018 р. у м. Чигирині Черкаської області.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю.

ШОСТА МІЖРЕГІОНАЛЬНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ “ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”

Шоста міжрегіональна історико-краєзнавча конференція “Чигиринщина в історії України”, присвячена 100-річчю Української революції 1917 – 1921 років відбулась 23 квітня 2018 р. в Чигиринській загальноосвітній школі I – III ступенів №1 імені Богдана Хмельницького.

Історія проведення історико-краєзнавчої конференції “Чигиринщина в історії України” сягає травня 2006 року. Саме тоді у Суботівській ЗОШ I – III ст. Чигиринського району Черкаської області за ініціативи та організаційної підтримки кафедри історії України (професор Лазуренко В. М.) і Центру студентського розвитку та культурних програм провідного вищого навчального закладу України (начальник Кужим Т. Л.) Черкаського державного технологічного університету, потужної підтримки педагогічного колективу Суботівської школи (директори – Андрієнко Г. І., Мінська О. І.), Суботівського історичного музею НКЗ «Чигирин (педагог, історик, краєзнавець Кукса Н. В.), Суботівської філії Чигиринської централізованої бібліотечної системи (директор Лазуренко Є. А.), Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” (генеральний директор Полтавець В. І.) проведено Першу конференцію. Відтоді такі конференції в селі Суботів проводились п’ять разів і були присвячені дослідженню різних аспектів історії Чигиринщини: історії села Суботів; подіям Другої світової війни; Голодомору 1932 – 1933 років та політичним репресіям; шкільній освіті на Чигиринщині; 500-річному ювілею Чигирини. Результатом всіх п’яти конференцій стало видання збірників матеріалів конференцій. Таким чином пишеться писемна історія Чигиринщини.

23 квітня 2018 р. конференція «Чигиринщина в історії України», вже в статусі міжрегіональної, вперше пройшла в місті Чигирині, і саме в школі, яка носить ім’я гетьмана України Богдана Хмельницького. В зв’язку із тим, що в Суботівській школі станом на 2018 рік залишилась лише початкова школа (нині у школі навчається 11 учнів), виникла необхідність, з метою збереження започаткованої на базі школи у 2006 р. конференції, її перенесення до іншого навчального закладу. Із задоволенням і гордістю естафету у проведенні такого заходу перейняла перша інноваційна школа міста Чигирини (директор – Мирошніченко Т. І.).

Такі історико-краєзнавчі конференції відіграють важливу роль у формуванні національного патріотизму насамперед у молодого покоління українців, адже вони покликані якнайширше залучати учнів шкіл до пошукової роботи, направленої на вивчення історії своєї малої батьківщини.

Участь у шостій конференції взяли історики, краєзнавці, працівники заповідників та музеїв та учні з чотирьох областей України: Київської, Кіровоградської, Черкаської, Тернопільської. Із 60 учасників 18 – учні шкіл.

Конференцію підтримало Управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації, Департамент культури та взаємозв'язків з громадськістю Черкаської обласної державної адміністрації; Черкаський державний технологічний університет (кафедра історії України та суспільних дисциплін), відділ освіти Чигиринської районної державної адміністрації, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», «Суботівський історичний музей» НКЗ «Чигирин», Черкаська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, Чигиринська загальноосвітня школа I – III ступенів №1 імені Богдана Хмельницького.

На конференції було відзначеною Грамотою Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України подвижників краєзнавчого руху на Чигиринщині. Відбулося пленарне засідання і робота в шести секціях (Секція 1. Чигиринщина в добу Української революції 1917 – 1921 рр. Видатні постаті років Української революції 1917 – 1921 рр. – уродженці Чигиринщини; Секція 2. Масові репресії 30-х – поч. 50-х рр. XX ст.; Секція 3. Друга світова війна: факти проти історичних маніпуляцій; Секція 4. Повсякденне життя населення Чигиринщини в умовах тоталітаризму; Секція 5. Внесок сучасних істориків, краєзнавців, освітян – уродженців Чигиринщини у вивчення історії України; Секція 6. Україна в умовах незалежності: виклики кінця другого – початку третього тисячоліття).

Робою секцій керували науковці Черкаського державного технологічного університету: доктор історичних наук, професор В.М. Лазуренко, завідувач кафедри історії України та суспільних дисциплін, кандидат історичних наук, доцент І.Ю. Стадник, кандидати історичних наук, доценти Ю. М. Лазуренко і Л. М. Тептюк.

Учасники та гості конференції ознайомилися з виставками, відкритими в день конференції у холі Чигиринської ЗОШ I – III ступенів №1: «Віхи української революції 1917 – 1921 рр.: доробок вітчизняних науковців» (з фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин») та «Літопис Чигиринського краю» (з фондів Чигиринської районної центральної бібліотеки та шкільної бібліотеки Чигиринської ЗОШ №1 імені Богдана Хмельницького).

Всі учні – учасники конференції та бібліотеки їх шкіл, отримали в подарунок від Черкаського державного технологічного університету праці науковців.

За підсумками конференції прийнято рішення опублікувати історико-краєзнавчі роботи окремим збірником.

Прийнято рішення провести вже Сьому міжрегіональну історико-краєзнавчу конференцію «Чигиринщина в історії України» у 2019 році та присвятити її аграрній історії Чигиринщини від найдавніших часів до сьогодення.

**ЧИГИРИНЩИНА
В ДОБУ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917 - 1921 рр.**

*Нечистенко Оксана Володимирівна,
екскурсовод відділу науково-освітньої роботи
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ЮРІЙВ ДЕНЬ У ЧИГИРИНІ. МІСЦЕВІ ТРАДИЦІЇ СВЯТКУВАНЬ НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Вшанування християнських святих на етнічних землях України та за її межами мають як загальні риси, так і локальні особливості. Одним із таких святих, глибоко шанованим українцями був Святий Юрій.

За переказом, Святий великомученик та Побідоносець Юрій (Георгій) походив із знатного римського роду та займав високе положення у війську. Коли ж почалися гоніння на християн, він виступив на їхньому боці, за що після восьми днів тяжких катувань 23 квітня 303 року йому відрубали голову у Никодимії (Мала Азія). Християнська церква зарахувала Святого Георгія до Святих [5, с. 98].

День святого Юрія святкується в Україні в сімнадцятому тижні після Різдва, тепер це припадає на 6 травня, а за старим календарем – на 23 квітня. Це свято в нашого хліборобського населення завжди було у великій пошані. Ім'я святого лицаря Юрія зустрічається в багатьох українських народних піснях, переказах та легендах.

За стародавнім народнім віруванням, у цей день «весна сходить на землю». Перед тим люди тільки кликали її, запрошували, як бажаного гостя, зустрічали піснями й хороводами, а тепер, мовляв, вона вже тут поміж: нами, зійшла на землю й починає господарювати: з'являються перші сходи ярих, відживають озимі посіви, зазеленіли гаї й сади... [1, с. 335-336].

У народній свідомості св. Юрій (Георгій) був покровителем диких звірів і охоронцем свійських тварин. Свято мало велике аграрне значення: на Юрія обов'язково спостерігали за станом прорості. В уявленнях українців Юрій виступав також подавцем весняної вологи, необхідної для зростання посівів. Цього дня співали спеціальних пісень, в яких зверталися до святого з проханням узяти ключ і відімкнути землю, щоб теплу росу, тепле літо [8, с. 192].

Юрійівське свято характерне багатьма цікавими звичаями, які в різних місцевостях України мають свої відмінності. Дохристиянські ритуали тут щільно переплелися з пізнішими – церковними. І наші предки-язичники відзначали його як свято народження давньослов'янського божества Ярила, що втілює плодючу силу весняного сонця. Це свято – суто хліборобське. Тому обов'язково цього дня влаштовували урочисті хресні ходи на поля, під час яких молилися за врожай, кропили ниви свяченою водою, закопували у землю освячені крашанки та паски й примовляли: «Роди, Боже, жито-пшеницю і всяку пашницю!». Крім хресних походів, організовували й «обіди в полі».

На теренах Центральної України до наших днів дійшов ще один давній звичай – варити обрядову кашу: майову, польову, степову, що означає – давати нивам пожертви у вигляді проса та молока. Дорослі розкладали вогонь, вибирали кашовара (це є дуже відповідальна й почесна місія). Що кожний приніс, додавав

до каші – пшона, яєць, молока, сала. При цьому приказував: «Крупи до купи, а люди – до гурту». Дівчата у цей час закопують крашанки, «щоб краще родило жито і пшениця», а хтось із чоловіків качається на молодих стебельцях – це для того, щоб перевірити: якщо вони підведуться наступного дня, то – міцні й буде добрий врожай. Малеча та підлітки співали «Ой весно, весно, що ти нам принесла», грали у «Проса», «Жучка», водили «Кривого танцю» тощо [6].

Увечері під Юрія гуцули палять рясно вогні, – це Юрика палити. Усі обряди на Юрія мають головно скотарський характер. Молодь іде на поле з піснями, хороводами та танцями, а старші йдуть хресним ходом. Уся худоба окроплюється свяченою водою; по церемоніях справляється громадський обід [2, с. 285]

Щоб захистити тварин від чародійства, газди робили колесо, обкручували його сіном і, підпаливши, котили по подвір'ю, а хвіртки та ворота оздоблювали дерном, в який затикали вербові галузки – «щоб відьми корів не доїли» [7, с. 49].

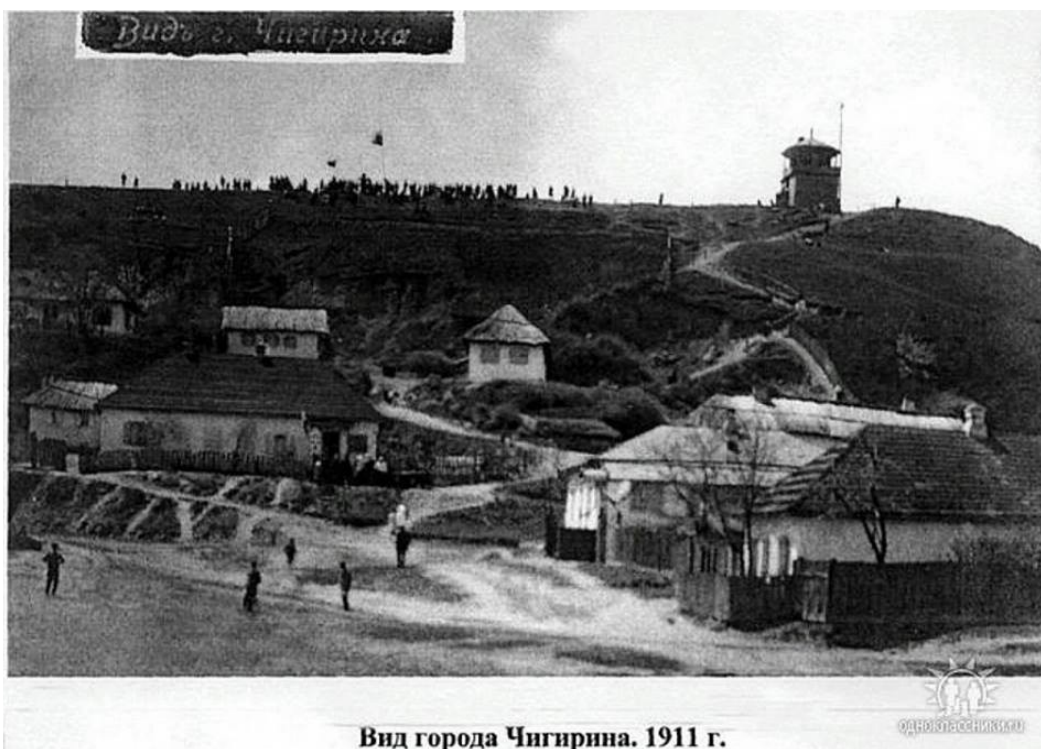
Традиція вшанування Святого Юрія існувала і у Чигирині. Особливості святкування дня Святого Юрія у місті на початку ХХ століття можемо дізнатися із архівного документа, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Автором цього документа є Іван Лютий, який відвідав Чигирин на початку 20-х рр. ХХ ст., імовірно як член Історико-географічної комісії АН УРСР. У своїй розвідці він подає цікаву інформацію про місто та його пам'ятки, місцеві топоніми, звичаї, легенди [4, с. 99]. «...Про гору дід Грицько Лопатченко (Грицик) розкаже: «На горі обирали гетьмана. На горі ж щовесни на Юрія козаки святили свою зброю». На згадку останніх подій чигиринці ще недавно весною, 23 квітня справляли «Юр'я». В цей день після урочистої служби в церквах все населення йшло хресним ходом з усіх 4 (церков) правили там молебень, трапезували, а потім справляли гулянки. Стріляли з рушниць, а надвечір палили смолу в перерізах; обмотували колеса соломною, запалювали й котили з гори в Тясмин. Молодь гуляла до пізньої ночі. Тільки після розрухи 1905 р. занепав цей звичай» [3, с. 3].

Юр'їв парад у Чигирині

Існування цієї традиції ще на початку ХХ століття доводить листівка із виглядом Замкової гори зі сторони Софіївського підйому власника фотоательє у Чигирині М. Сквірського, що мала назву «Юрєв парад на горе» № 41.

На межі ХІХ – ХХ ст. ст. Чигиринщину відвідав польський історик та письменник Францішек Равіта-Гавронський. В результаті подорожі ним були укладені «Мандрівки історично-археологічні по Україні», що містили цінні відомості з історії першої гетьманської столиці та історичних місць Чигиринщини кін. ХІХ – поч. ХХ ст. [4, 98]. Згодом у часописі «Земля» за березень 1912 року ним було надруковано ще одну статтю, присвячену краю – «Пограниччя Диких Поль». Серед ілюстрацій до статті – фото масового заходу на Польській горі (так він називає Замкову гору – прим. автора). Ймовірно, на фото зображено Юріїв парад у Чигирині [9].

Таким чином, аналізуючи наявні історичні джерела, порівнюючи регіональні особливості можна зробити наступні висновки. Попри географічну віддаленість, на всій території України і навіть за її межами свято Юрія було особливо шанованим, та мало певні відмінності, зокрема у Чигирині. Українці, як нація воїнів і землеробів, мала Святого Юрія за заступника і покровителя. Наявність великої кількості людей у святковому дійстві підтверджувало єдність громади. Присутність вогню символізувала очищення та оновлення, споконвічні надії українців на краще життя.

-
1. Воронай О. Звичаї нашого народу / О. Воронай. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с.
 2. Іларіон, митрополит Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. моногр. – К.: АТ «Обереги», 1991. – 424 с.
 3. Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. Х, № 11692 «Історико-географічна комісія АН УРСР. Лютий Іван Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині. (20-рр ХХ ст.)». – 8 арк.
 4. Кукса Н., Діденко Я. Козацькі старожитності Чигиринщини в подорожніх нотатках відомих особистостей XVII – першої половини ХХ століття // Батуринська старовина: збірник наукових праць / Н. Б. Реброва (гол. ред.), О. Б. Коваленко (заст. гол. ред.), Л. Г. Кіяшко (відп. секр.) [та ін.]; НІКЗ «Гетьманська столиця», Чернігів. НПУ ім. Т. Г. Шевченка, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 6 (10). – Ніжин, ПП Лисенко М. М., 2017. – 192 с.
 5. Матвеева Н. П., Голобородько А. Р. Святі і свята України / Н. П. Матвеева, Голобородько А. Р. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1995. – 240 с.
 6. Святий Юрій небо відмикає, росу випускає... [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukrainka.org.ua/node/6955>
 7. Скуратівський В. Т. Місяцелік: Український народний матеріал / В. Т. Скуратівський. – К.: Мистецтво, 1992. – 208 с.
 8. Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Космина та ін. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
 9. Rawita-Gawroński Fr. Z POGRANICZA DZIKICH POL // ZIEMIA. – 1912. – 30 Marca. – №13. – Warszawa. – С. 202 – 208.

*Абашіна Людмила Олександрівна,
старший науковий співробітник науково-дослідного відділу
«Резиденція Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ВІД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ЗМІНИ У СВІТОГЛЯДІ УЧАСНИКІВ – ЖИТЕЛІВ ЧИГИРИНСЬКОГО ПОВІТУ

В Першій світовій війні Україна стала територією де перетинався конфлікт інтересів багатьох держав. Отримати шмат цієї землі прагнули Німеччина, Австро-Угорщина, Румунія, Англія та Франція. Так вже станеться, що українці розділені кордонами й фронтами, змушені були воювати один проти одного за чужі їм інтереси [1, 22].

Примітно, що вони "з перших днів війни залучалися Росією до участі в ній. Про це красномовно свідчать результати мобілізації. Лише в селах українських губерній з 1914 по 1917 р. було призвано майже 2,8 млн. осіб. У відсотковому відношенні військовослужбовці-українці переважали навіть росіян" [2, 140]. "Переважає більшість українських солдатів і офіцерів обох імперій виконували свій військовий обов'язок і воювали в арміях тих держав, де вони народились і жили, вважаючи супротивника своїм кровним ворогом" [2, 142].

"Загалом, у роки Першої світової війни, за підрахунками дослідників, загинуло 393 тис. українців у складі російської армії та близько 92 тис. – австро-угорської" [3].

Ця війна не лише змінила світогляд всіх її учасників: і солдатів армій, і цивільного населення, а й принесла смерть, біль та страждання.

Коли відбуваються військові збройні конфлікти, зазвичай говорять, що втрати визначити важко, всю правду можна буде дізнатись тільки після закінчення війни. Але, на жаль, це твердження виявляється хибним. Немає точної інформації щодо того, які ж втрати несуть воюючі сторони, це тому, що облік солдатів часто ведеться не дуже якісно або замовчується.

Скільки загинуло в тій війні жителів Чигиринського повіту? Шукаючи відповіді на поставлене запитання натрапили на проект "Перша світова війна. 1914-1918 рр. Списки втрат нижчих чинів" [4]. Вони в стані розробки, складаються колективом авторів Союзу відродження родовідних традицій. Упорядники зазначають, що це далеко не повні списки і робота над їхнім уточненням і доповненням триває.

Добре, що в них вказано місце їх попереднього проживання, одним із розділів є «Списки втрат по Чигиринському повіту Київської губернії».

Відмітимо, що "у Чигиринському повіті Київської губернії на 1900 р. проживало 221 521 особа. Всіх населених пунктів було 422, в т.ч. одне місто, 7 містечок, 80 сіл, селищ і хуторів – 331, колоній – 3. З них поселень, що мали жителів понад 3 тис. – 15" [5]. Чигиринський повіт включав у себе міста і села сучасної Кіровоградської та Черкаської областей.

Відібрані дані дають уявлення, що відбувалось на фронті за неповних 11 місяців від початку війни. За цей період загинуло, пропало безвісти чи було поранено 1956 солдатів, з них: поранено – 1024, вбито – 188, пропало безвісти – 710, в полоні – 21, контужених – 13. За цими списками дізнаємось, хто в якому чині воював на полі бою, а саме:

- рядових – 1236;
- стрілків – 180;
- старших унтер-офіцерів – 96;
- молодших унтер-офіцерів – 104;
- єфрейторів – 187;
- гренадерів – 54;
- взводних підпоручиків – 1;
- саперів – 2;
- взводних унтер-офіцерів – 1;
- молодших ротних взводних – 1;

капонірів – 8;
бомб.нав – 3;
уланів – 19;
добровольців – 2;
взв.феєрверкерів – 1;
фельдфебелів – 3;
підпрапорщик – 1;
ротних – 8;
гусарів – 3;
підпоручиків – 12;
ст.феєрверкерів – 1;
мл.феєрверкерів – 1;
трубач – 1;
ратн.ополч. – 2;
ротн.феєрверкерів – 1;
рот.бат. – 1;
без вказаного звання – 27.
За віросповіданням:
православних – 1723;
іудеїв – 213;
римо-католиків, католиків – 13;
лютеран – 2;
сектантів – 1;
реформаторів – 1;
магометан – 2;
ар.-гр. – 1 [4].

Відслідковуючи прізвища людей, які були призвані з Чигиринського повіту, не важко помітити, що багато солдатів потрапляли в полон, гинули чи були поранені в один і той же день, місяць, рік. Ймовірно, брали участь в одних і тих же боях, операціях.

Так, наприклад, у серпні 1914 р. втрати – 318 земляків. За хронологією Першої світової війни, це Галицька битва – стратегічна операція російського Південно-Західного фронту. В ній були загинуло 280 тис. солдатів російської армії [4].

Втрати кінця вересня, середини жовтня 1914 р. теж вражаючі – 499 осіб. За датуванням – це Варшавсько-Івангородська операція військ російських Північно-Західного та Південно-Західного фронтів проти німецьких і австро-угорських військ [4].

З кожним місяцем військові дії поглиблювалися, бої ставали жорстокішими і за 17 днів листопада, уже 576 солдатів Чигиринського повіту були занесені до списків безповоротних втрат. Це вже Лодзька битва – російські війська Північно-Західного фронту тримали оборону проти німецьких військ [4].

Врешті, втрати грудня 1914 р., січня-лютого 1915 р. – це вже Сарикамишська операція – бойові дії між російськими і турецькими військами на території Туреччини, Карпатська операція – бойові дії австро-німецьких і

російських військ, в цих протистояннях втрати більш ніж 500 осіб з Чигиринського повіту [4].

Кожен рік війни був все важчим для Російської імперії, неймовірні втрати людей, некомпетентне військово керівництво, розчарування політикою імператора, бідність і голод в повітах призвели до того, що 23 лютого 1917 року в Російській імперії визріває Лютнева революція. Досить швидко, 3 березня, монархічну владу було повалено. З'явилися сподівання почати будувати нове життя. Створюється чимало партій, які складали свої програми щодо покращення життя населення.

В Росії обирається Тимчасовий уряд, на Україні – Українська Центральна рада. Щодо України, то до цього законодавчого органу ввійшли представники різних поглядів і політичних течій: одні хотіли бачити Україну незалежною державою, інші – прагнули до федералізації.

Ідея незалежності була прийнятна для всіх, тому в повітах з великим захопленням зустріли звістку про проголошення Української Центральної ради. Остання, в свою чергу, вела роз'яснювальну роботу серед населення – чого варто чекати від зміни влади, які нові можливості з'являться у простого люду.

З 13 листопада 1917 року у Чигиринському повіті починає виходити газета «Чигиринські вісти». Її загальне гасло «Нехай живе Українська народна республіка!» В ній можна прочитати цікаві думки щодо того, що відбувалося в цей час на Україні, відношення до Першої світової війни, новоствореного уряду.

«...повстання проти Тимчасового уряду лишній раз підкреслює правдивість виводу, що в діяльності Російського правительства дуже багато слів і дуже мало діла, того самого діла, котре показалося трудовому народові, що є за що скласти голову на фронті, що є за що всіма засобами підтримувати Тимчасовий уряд...» [6].

В цей же час лунають заклики до створення загонів вільного козацтва. Це можна було зробити в кожному місті чи селі, об'єднавши, згуртувавши всіх людей різних національностей задля «фізичного і духовного розвитку своїх членів, підтримування спокою в краю, боротьбу з дезертирством під час війни та охорону спокою, життя і майна громадян, особливо під час мобілізації.» [7]. Змінюватися громадян Чигиринського повіту закликало товариство «Просвіта». «Власно зове Україна своїх синів до боротьби за її кращу долю. Соняшний промінь волі розливається по нашій землі, але темні сили загрожують яскравому полум'ю зразу розплавити вікову полуду кайданів тіла і душі. Несіть панове свої сили, полум'я своєї душі на костер освіти, щоб він своїм могутнім світом розвіяв ту темряву, котра хоче опанувати на Україні.» [8].

Всі заклики, думки, роз'яснення потрапили на благодатний ґрунт, відбулася поступова зміна світогляду людей, з'явилося непереборне бажання змінити своє життя. Солдати, які побували на фронті, розуміли ситуацію яка там склалась, тому прагнули жити на своїй землі, обробляти свої поля, обороняти свою державу.

Небувале піднесення і радість охопила українців, в тому числі і жителів Чигиринського повіту, коли було проголошено основні положення III Універсалу (7 листопада 1917 року):

- утворення УНР в межах дев'яти губерній;

- запровадження 8-годинного робочого дня;
- скасування поміщицького землеволодіння;
- земля оголошувалася власністю всього народу без викупу.

Всього цього люди прагнули, жили цим і вірили, що нарешті нова влада буде кращою.

27 січня 1918 року між УНР та Німецькою, Австро-Угорською, Османською імперіями і Болгарським царством було підписано Брест – Литовський мирний договір. Таким чином, було визнано державу УНР, її вихід з Першої світової війни. Німецька та Австро-Угорська імперії зобов'язувалися допомогти Українській Центральній раді звільнити територію УНР від більшовиків. В свою чергу УНР зобов'язувалась постачати в Німецьку та Австро-Угорську імперії продукти харчування, що були необхідні для населення.

Дуже швидко на території повіту з'явилися представники Німецької імперії, які замість оборони від більшовиків грабували й без того виснажену землю і людей.

Ось тоді по селах почали формуватися загони самооборони, які очолили досвідчені військові – солдати, що воювали в роки Першої світової війни. Дозволимо собі згадати цих людей: Василь Чучупак – поручик царської армії, Петро Чучупак – прапорщик царської армії, Яків Щириця (Мамай) – голова полкової та дивізійної ради царської армії, Ларіон Загородній – підпрапорщик царської армії, Кость Блакитний – командир роти, нагороджений двома Георгіївськими хрестами, Пилип Хмара – повний Георгіївський кавалер. Всі вони знали ворога, його можливості, досконало володіли зброєю – з нею вони поверталися додому, цим людям вірили односельці. Колишні солдати царської армії вбачали потребу допомогти молодій УНР обороняти її незалежність і територію від німецьких загонів і від більшовиків.

Вони обороняли свою землю, прагнули відстояти волю навіть тоді коли поруч ходила смерть. Оборонці, які зосередилися в Холодному Яру на чолі з Василем Чучупаком постійно чекали приходу частин армії УНР, але не дочекалися. Більша частина цих людей загинула на рідній землі, еміграція була не для них. Жити і діяти на чужій землі, знову змінювати свій світогляд, жити чужими інтересами не хотіли і не могли. Для них були неприйнятними варіанти інтервенції більшовицької Росії чи Німецької імперії.

Переосмислюючи всі відомі факти перебігу Української революції розуміємо, що замало бажання простих людей змінити життя в державі, потрібно щоб цього прагнуло ще й її керівництво, вчасно підтримуючи тих, хто повірив в ідею.

1. Рубльов О.С., Реснт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1918 рр. Т.10. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 320 с.

2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. – К.: ТОВ "Видавництво "Кліо". – 2014. – 784 с.

3. 01.08.1914 – розпочалася Перша світова війна / Режим доступу // territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/

4. Алфавитные списки нижних чинов погибших, раненых и пропавших без вести в 1-ю мировую войну 1914-1918 гг. / Режим доступу // svrt.ru/1914/1914-4.htm

5. Чигиринський повіт / Режим доступу // uk.wikipedia.org/wiki/

6. До виборів в Установчі збори // Чигиринські вісти. – 1917. – 13 листопада. – №1.
7. Статут «Вільного козацтва» // Чигиринські вісти. – 1917. – 13 листопада.
8. До громади Чигиринського повіту // Чигиринські вісти. – 1917. – 20 листопада.

Діденко Яніна Леонідівна,
учений секретар Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»,
Кукса Надія Василівна,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА У ЧИГИРИНІ ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ

16-17 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. 200 делегатів з'їзду представляли 60 тис. організованих вільних козаків Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини, Кубані. З'їзд обрав Генеральну раду з 12 членів: П.Скоропадський – отаман, В.Кочубей – генеральний писар, І.Полтавець-Остряниця – наказний отаман, Тонковид – генеральний обозний, М.Левицький – генеральний суддя; І.Луценко, С.Гризло і О.Шаповал – генеральні хорунжі; Шомовський, Шендрик і Кіщанський – генеральні осавули. Організаційним осередком Вільного козацтва було визначено м. Біла Церква. З'їзд звернувся до українських громадян з відозвою, у якій роз'яснювалися цілі й завдання організації, а також закликав до повсюдного створення загонів Вільного козацтва [2].

Ця знакова подія має досить бідну джерельну базу: короткі публікації у регіональній періодиці, обмежена кількість документів, що мають пряме відношення до роботи зібрання, нечисленні фотодокументи, що ілюструють окремі моменти. Цікавими для дослідників є й спогади учасників, які хоча й носять суб'єктивний характер, однак додають цікаві деталі щодо перебігу зібрання. Саме такими документами є спогади учасників з'їзду, відомих діячів часів Української революції: Івана Полтавця-Остряниці та Якова Водяного.

І.Полтавець-Остряниця – військовий і політичний діяч, полковник Збройних сил Української Держави 1918, уродженець с. Суботова [3]. Я.М.Водяний – організатор Вільного козацтва, черкаський полковий отаман, учасник з'їзду Вільного козацтва в Чигирині. Вів боротьбу з більшовицькими військами, радянською владою, заочно засуджений ЧК до розстрілу (1919). Керівник повстанських загонів у р-ні Холодного Яру (1921). [1]

**Полковник Вільного козацтва
Яків Водяний.
Світлина 1928 р.**

Їх спогади про з'їзд є надзвичайно цінним джерелом, що містить інформацію не лише про перебіг та атмосферу З'їзду – події важливої як для Чигирини, так і усієї України, а й описи тогочасного Чигирини та Суботова. Тексти подано із збереженням стилістики, синтаксису та орфографії.

Українське вільне козацтво та його З'їзд в Чигирині. З.Х.1917 р.

Я. Водяний. Зі спогадів

«... на другий день рано, – я з козаком Борцем виїхали через м.Черкаси на пароплаві Дніпром до м.Чигирини.

В короткій але приємній подорожі на покладу пароплава до пристані Буясин (тут автор помилково називає так с. Бужин, що нині

затоплене водами Кременчуцького водосховища або це помилка, допущена при друці часопису – прим.авторів) я познайомився з масою делегатів, що теж як і ми їхали в низ по Дніпрі прямуючи на чигиринський з'їзд.

В Буясині (Бужині –прим. авт.) ми висіли біля полудня, де підводи з села Буясин уже чекали на нас. Ми винайняли селянського воза і поїхали мурованою 19 верств до Чигирини. Я розглядався навкруги, пригадуючи собі ту саму пісчану околицю, котрою я проходив пішки 11 років тому ще в 1906 році, коли спішив на Чигиринську конференцію скликану партією соціалістів-революціонерів, котра мала вирішити питання про розпочаття селянського повстання з Чигиринського повіту. А тепер я їхав вибирати провід може над будучим повстанням, провід котрий може мав колись стати на чолі будови нашої Держави.

До Чигирини прибули над вечір 2 жовтня і застали уже масу делегатів, що прибули зі всіх кінців правого і лівого боку Дніпра; але як пізніше я довідався, все ж не зі всіх повітів України були представники на Чигиринському зїзді. Було слабо заступлене Поділля, а ще гірше Волинь, де ще не скрізь на той час організувалось Вільне Козацтво.

Між прибувшими я зустрів кількох старшин в козацьких історичних одягах з кривими шаблями і пістолями за поясом. Це були полковники звенигородський Гризло, Полтавський полковник (прізвища не тямлю), та ще кількох невідомих мені сотників. Між ними звертав на себе увагу молодий старшина у однострою кубанського козацького війська. Пізніше на засіданнях зїзду я довідався, що то був п.Полтавець з доточеним до цього псевдонімом «Остряниця», син учительки удовиці з с.Балаклея біля Смілої. Він був значковим генерала Скоропадського, котрий тоді командував здається 36 корпусом, що згодом зукраїнізувавшись переіменувався в 1 український корпус.

О годині 11 рано 3 жовтня 1917 року у найбільшій шкільній салі зібрались делегати на перший з'їзд Українського Вільного Козацтва.

Пристань у Бужині. Світлина С. Шиманського. 30-ті рр. XX ст.

Збори відкрив Звенигородський полковий отаман Гризло та запропонував на голову братнього внука Тараса Шевченка: Ананію Шевченка з села Кирилівки. Делегати однодушними оплесками повітали стрункого, молодого, років 30-32 чоловіка без руки. Нововибраний голова зборів запропонував вибрати на заступника голову полковника Гризла, а на секретаря Полтавця, на що збори одногосно згодились. Оголосивши збори відкритими голова запропонував виробити порядок нарад, головні пункти яких склалися: - Привітання з місць, сучасний мент, та вибори генеральної старшини і звіти з полків.

Багато років з того цікавого моменту минуло, а тому я багато позабув назвищ визначніших делегатів, а рівнож і позабув зміст промов, але важніші моменти зїзду у моїй пам'яті все ж залишилися.

Після привітань з місць, я не міг вийти з дива – що на зїзді на було представника уряду Центральної Ради. Ігнорація урядом так важної і популярної тоді військової організації, організації, котру, як я знав, все ж підтримували урядові чинники, мені була тоді цілком не зрозуміла.

Секретаріят Центральної Ради, на чолі котрого стояв В.Винниченко, своїм знехтуванням першого зїзду Українського Вільного Козацтва спричинився до того, що головним отаманом Вільного Козацтва вибрано для уряду небажаного генерала бувшої російської армії Павла Скоропадського.

А я пригадую, що з'їзд так патріотично і прихильно був настроєний до Центральної Ради, що колиб на зїзді був представник Уряду, то певно провадив би зборами так, як було би це потрібне Урядові і на Генерального Отамана бувби вибрав бажаного для Генерального Секретаріату – кандидата.

Мушу тут знов пригадати, що підчас промов над «сучасним ментом» певна група на чолі з Полтавцем підтримувала думку вибрати гетьмана, але ця група була скоро збита тільки поміркованими елементами і згоом балачки на цю тему затихли.

Коли приступили до вибору Генеральної старшини, зразу забрав слово п.Полтавець і в своїй довгій промові став восхваляти славний старинний гетьманський рід Скоропадських, а зійшовши в своїй промові до генерала Павла Скоропадського і виставляючи його кандидатуру на генерального отамана Вільного Козацтва, хвалив його як свого шефа, зробив з нього соціаліста-самостійника, щирого демократа і народника, та заявив, що генерал Скоропадський ще в перших днях революції зрікся з своїх маєтків на Чернигівщині в користь селян. – На генерального писаря Полтавець виставив генерала Кочубея, про котрого не забував запевнити збори, - що цей нащадок Василя Кочубея змис ганебну пам'ять свого прадіда своєю працею для нової України. За Полтавцем виступали Гризло та А.Шевченко, - підтримували кандидатури Скоропадського та Кочубея, не перестаючи вихваляти Скоропадського як щирого патріота і першого українізатора 36 корпусу.

Інших кандидатів на Генерального Отамана та писаря ніхто не виставляв, бож люди з'їхались зі всієї України і один другого не знали. Ніхто навіть не заікнувся, що і Скоропадський і Кочубей на зборах неприсутні, а згодом свого вибору можуть не прийняти.

Приступили до голосування. За Скоропадським вся саля підняла свої руки. – Хто проти? Нікого. – Хто зтримався? Я один підняв свою руку до гори.

І так при абсолютній більшості, вибрали Павла Скоропадського генеральним отаманом Вільного козацтва.

При голосуванні на генерального писаря за ген.Кочубесм піднявся знову цілий ліс рук. – Хто утримався? З моєю рукою піднялося ще шість рук.

Генеральним осавулом з'їзд вибрав Полтавця, а генеральних осавулів було вибрано кількох, першого з них Гризла полковника Звенигородського, а решту тепер не пригадую.

Скільки було делегатів на першому зїзді Вільного козацтва? На це питання точно не можу відповісти. Може було двісті, може триста... Не кожний полк, як наш Черкаський, вислав два делегати, бо Звенигородський їх вислав біля двох десятків і тому Звенигородщина проводила з'їздом після свого бажання. Збори

**Іван Полтавець-Острияниця.
Світлина періоду
Української революції
1917 – 1921 рр.**

закінчилися над вечір біля години четвертої, по чому делегатів запрошено на перекуску, котру улаштували на майдані біля школи з ініціативи здається повітової Управи. Перекуска з вечерею затяглась до пізнього вечора і більшість делегатів розїхалась з Чигирин аж на другий день [5, 4-7].

І. Полтавець-Остряниця

Свято в Чигрині

Вам славетні борці за права і вольности рідного Краю! Вам Запорозькі Побратими козацької армії, які до останньої каплі крові боронили рідну козацьку землю від Ляхів і Москалів-наїздників! Вам дорогі Запорозьці основоположники Вільного Козацтва, які непохитно стояли в лавах, працюючи на добробут та кращу майбутність Козацького Народу, присвячую я оцей мій коротенький спогад про свято в Чигрині 3-го жовтня 1917 року, та бажаю від щирого серця аби і надалі невмируще жила запорозька слава в душі і серці нашого великого народу, та перейшла, як заповіт, онукам та праонукам на віки вічні,- та на ряд довгих поколінь!...

Згадаймо ж тепер, ті місця де вільний Тясмин, пробиваючись крізь густі очерета, верби й лози, котить свої бистрії води до широкого та дужого козацького батька Дніпра. Ті самі місця де з давніх давен стоїть стара козацька столиця Чигрин, збудована вашими войовничими пращурами Черкасами-Чигами. Тут вперше, по 150-літній перерві існування Запорозької Держави, ви знову на вільних козацьких крилах, злетілися в день Запорозької Покрови, на велике свято відродження прав і вольностей Козацької Нації!

Тут, на широкому Чигринському майдані, де не оден раз в давні часи збирались на раду ваші пращури Запорозьці-Черкаси, де не оден раз, за часів славетних козацьких Вождів Гетьманів та Отаманів, червоніли як мак козацькі жупани, а Ясновельможний блисне булавою море закипить, зібрались 16 жовтня 1917 року і ви разом з вашими братами по крові Донцями й Кубанцями, аби порадитись; Отамана де взяти!

Пам'ятаю, так ніби це сталося, сьогодні, надходив вечір. Сивий густий туман огортав береги Тясмина, охоплюючи собою край Чигринської гори, та шлях що йде на Суботів. Я вийшов на ганок будинку аби оглянути той чарівний краєвид, котрий розгорнувся величаво передо мною. Вдалені курів старий Запорозький степ та вилискував батько Дніпро. По всіх шляхах, які збігалися до Чигирин, надходили козаки з усіх кінців великої Козацької Землі. Молодецькі пісні та музика, зблизька та здалека, долітали до мого вуха. Два з половиною століття, спавший, оповитий жидовою, Чигрин, ожив та рясно вкрився знову козацькими жупанами, прокинувшись від сну до нового національного життя Козацької Нації.

Далеко за північ чувся гомін та пісні все наново надходивших козаків, аж поки нарешті все стихло. З часом заснув і я, і лише білолиций, осягнувши середини неба, дививсь, усміхаючись зорям, на козацький Чигрин.

Прокинувшись в ранці, я вийшов в двір де стояли вже посідлані коні. В цей мент ударив довбиш в литаври. Гучно гули козацькі казани і далеко понад околицею розходилась відь їхнього грому луна. Ми сіли на коней і поїхали до

майдану. Чим ближче ми підїзжали, тим сильніше чувся Козацький гомін. Але ось нарешті розгорнувся перед нашими очима й майдан.

Великим колом оточили козаки те місце де мала відбутись рада. Середина була вільна і тут стояв високий поміст вкритий кармазином. Коло помосту півколом стояли старі козаки разом з гостями з Дону й Кубані. Перед ними розвіявся Отаманський бунчук та Запорозький малиновий прапор. З дзвіниці собору заграли дзвони. Тихо стало по козацьким рядам. Двері собору розчинилися й духовенство вийшло на паперть. Почався молебінь. По закінченю, знову заграли дзвони і коли їх перезвін затих, вдруге вдарили довбиші в литаври. Це був знак того, що рада почалась. Нарешті литаври замовкли і на поміст піднялись три старі запорозьці Луценко, Модест Левицький і В. Левицький батько кооперації. Вони тримали Отаманський бунчук, прапор і пірнач.

Ставши серед помосту, почав старий Луценко промову. Виразно й гучно лунав його старечий голос так, що в кожному кінці майдану можна було розібрати окреме його, слово. В короткій, натхненій козацьким духом промові, намалював він виразно й містецько минуле й сучасне Запорозької Землі і слова його покривались нераз гучним «слава!». Нарешті сказав він: «Отже зі йшлися ми тут, аби обрати собі Отамана!»... і назвав моє ім'я. Я невспів опам'ятатись, як був піднесений сильними руками в гору і опинився раптом на помості. Мене вкрили прапорами і гучне слава стелилось по великому майдану та всій околиці. Неможливо передати словами того почуття, яке наповнило мою душу, так сталось все це несподівано. Несподівано опинився в моїх руках і отаманський пірнач!...

Опам'ятавшись від першого зворушення, підняв я пірнач і, подякувавши за честь, поклав його "знову на подушку, але вигуки слава Отаманові, які неслися безперестану з усіх кінців майдану та з боку Чигринського населення й околичного, примусили мене знову взяти пірнач та вклонитись Раді й Старшині. Мене знову вкрили прапорами, а наді мною розвіявся по вітру отаманський прапор і бунчук. Гучне слава, лунало без кінця, перемішуючись з громом литаврів, музики й дзвонів...

Рада закінчилась. Ставши в стройні лави з прапорцями на чолі, пройшли козацькі посланці парадним маршем перед мною під згуки Запорозького маршу. По скінченні паради, запорозьці стали чотирекутником по куріням, аби вислухати другий короткий молебінь, після якого мав відбутись похід до Суботіва, аби там вклонитись прахові Великого Вождя й Гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького.

Повеселів старий Суботів. Чепурненько білили козацькі хатки та гордо дивилась навколо гетьманська каплиця. Уся околиця була вкрита народом. Старі й малі вийшли зустрінути нас, як дорогих гостей, які вже давно не показувались тут. Нарешті підїхали ми до майдану де Суботівці зустрінули нас привітом «Слава Козацтву!». Звідсіль, в супроводі всіх козаків Суботіва, вирушили ми до каплиці Гетьмана, де мала відбутись панахида.

Не було де яблуку впастись, такий був натовп народу в каплиці. Я став зі старшиною попереду. Перед нами стояли образи Богдана й Шевченка. Праворуч коло клироса була могила Великого Гетьмана.

Тут покоїться твій прах, думав я, але тут же вітає і твій невмирущий дух та мучиться 250 років за те, що зробив ти в Переяславі. Але лежи тепер спокійно Великий Гетьмане, бо не ти винен, а те старшинство панство і ті соборники, котрі не хотіли Запорозької Козацької України, котру ти створив своєю залізною рукою й волею. Тепер же глянь твоя думка, твоя воля, твоя сила повертає!

«Вонмен!» понеслося з віттаря. В церкві була тиша і вечірнє сонце, пробиваючись кривавим світлом крізь вузькі бойниці в горі, ще збільшувало якийсь невимовно благовійний настрій.

«Упокой Господи душі Гетьманів та всіх Козаків-Мучеників, життя своє за волю рід ного краю положивших!» понеслося з Віттаря.

«Амінь!» – відповів хор.

«І сотвори їм вічну пам'ять!» – 3 цими словами, тяжкий сумний спів наповнив всю каплицю. Співали всі і від цього співу бриніло скло в старих вікнах. Це було щось нагадує собою перші молитви християн в катакомбах. Було тяжко й сумно на серці а думи помсти кипіли в грішній і мстивій людській душі.

«Помста!» – почувлись шипучі голоси ззаду. Обернувшись, побачив я, що козаки витягнувши шаблі на половину з пихв, про мовили це страшне слово і знову встромили шаблі в пихви. В цьому блиску очей, побачив я непереможню могутню силу козацької душі, та її безсмертність. Це була страшна клятва в церкві того, за яким в свій час повстав на боротьбу увесь Козацький Нарід. Це був голос козацьких душ, які завітали сюди на це свято, аби відпочити тут та сповістити всі могили, що встала вже давня слава й сила Козацька, та готується до бою.

Панахида закінчилась а за нею, закінчився й молебінь і люди почали розходитись. На їхніх виразних Черкаських обличчях був написаний сум і радість! Всі почували вагу менту, а думка сягала далеко вперед.

По закінченні служби, підійшли до нас Суботівці і запросили на вечерю. Ми пройшли до великого помешкання школи, де стояли столи заставлені всякою смачною стравою. Коли всі посідали та поздоровили по першій чарці, пішли промови та привітання й вечеря затяглась далеко північ. Ударили кобзарі, а за ними скрипки та бубони з цимбалами і все закрутилось у вихорі молодецьких козацьких танців. Пізно почали розходитись гості, поїхав і я зі старшиною назад до Чигрина.

Я їхав тим же шляхом. Сонце почало вставати, і в той час коли його червоні вогні впали на Тясмин та Чигрин, виїхав я на гору. Що за чарівний краєвид розгорнувся перед нами. Немає фарб і слів аби все це передати так, як бачив. Чигрин спав. Навколо було тихо. В цій тиші відчувалася буря, яка пронесеться над Козацькою Землею – зламає старе – і не сотворить нового чужого, а вернеться до того, чого не закінчили в часи Богдана Запорозькі Козаки й все Вільне Козацтво, яке три століття тому назад незмірно ясні ще, сильніше й вірніше, передбачало та відчувало національний рух Козацького Народу са свій обов'язок перед ним до послідньої каплі крові – до мученицької смерті, ніж усе те, що на наших очах з усіма своїми партіями, соборництвами й лідерами, зійшло на Козацькій Землі кривавим маревом...

«Помста!»... ніби знову пролунав здалека голос над моїм вухом... Я знову відчув безсмертність Козацької душі та Великої Козацької Нації!... Торкнувши коня, я почав спускатись з гори. Сонце встало. Запорозький степ курів в далекі і по ньому, вигинаючись мов козацька шабля, виблискував Запорозький батько Дніпр.» [4].

1. Водяний Яків Михайлович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vodiany_Y

2. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА У ЧИГИРИНІ 1917 Р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Vseukrainskyj_zizd_V

3. Полтавець-Остриця Іван Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Poltavets_O

4. Полтавець-Остриця І. Свято в Чигирині // Казачий вестник. – 1943. – 15 квітня. - №8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://libraria.ua/numbers/267/7963/?PageNumber=3&ArticleId=401870&Search=%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C-%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F>

5. Українське вільне козацтво та його З'їзд в Чигирині. 3.X.1917 /Я. Водяний Зі спогадів // Літопис Червоної Калини. – 1930. – жовтень. – Число 10. – С.4-7.

Кукса Надія Василівна,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
Почесний краєзнавець України

РАРИТЕТНІ СВІТЛИНИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА ІЗ ФОНОСХОВИЩА ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г. С. ПШЕНИЧНОГО

Бурхливі події Лютневої революції 1917 р. стали поштовхом для національно-визвольного руху населення українських земель. Одним з найперших проявів пробудження українського національного відродження стало формування загонів Вільного козацтва. Перші загони вільного козацтва було організовано у квітні 1917 р. у Звенигородському повіті Київської губернії. Невдовзі цей рух охопив Полтавщину, Чернігівщину, Катеринославщину, Херсонщину та Кубань.

16-17 жовтня 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, куди прибули делегації практично від кожного повіту, де були створені ці своєрідні загони народної міліції. Ця знакова подія має бідну джерельну базу: спогади учасників, що носять суб'єктивний характер, а тому досить суперечливі, короткі публікації у регіональній періодиці, обмежена кількість документів, що мають пряме відношення до роботи зібрання. Неабияку вагу мають нечисленні фотодокументи, що ілюструють окремі моменти перебігу роботи з'їзду. Метою даного дослідження є привернення уваги колег з різних регіонів України до раритетних зображень з можливою подальшою ідентифікацією учасників зібрання.

Насамперед це досить відоме групове фото учасників з'їзду, виконане під час його роботи у Чигирині та зображення одного із завершальних його етапів у Суботові біля Свято-Іллінської церкви. Раритети зберігаються у фондосховищі Центрального кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного у м. Києві.

Світлини мають виняткову інформативну цінність, адже допомагають визначити місце проведення з'їзду у Чигирині, передають атмосферу його роботи. Цілком можливо, що при подальшому ретельному аналізі та обробці з використанням новітніх технологій буде ідентифіковано учасників з'їзду, зображених на світлинах, що особливо актуально, адже про багатьох з них збереглося дуже мало відомостей, не виявлені їх знімки.

Дослідники різних поколінь так і не дійшли до спільного висновку щодо і визначення місця проведення з'їзду. Оскільки на той час у Чигирині не було приміщення, де б могли розміститися 200 делегатів, було прийнято рішення проводити зібрання на соборній площі. Учасники з'їзду, зокрема І. Полтавець-Остриця, пригадує, що відразу після служби у храмі всі вийшли на соборний

Будівля церковноприходської школи, де відбувався з'їзд. 1960-ті рр.

майдан, де й відбулися основні заплановані заходи [1]. Маємо світлину, де учасники сфотографувалися на тлі типового приміщення церковноприходської школи. З огляду на те, що серед делегатів вдалося розпізнати суботівського кошового Свирида Коцура (шостий зліва у верхньому ряду), цілком логічно припустити, що на знімку – група делегатів від організованих у Чигиринському повіті Суботівської, Тінківської та Чигиринської сотень. У центральній частині світлини вдалося розпізнати ініціатора з'їзду наказного військового отамана Вільного козацтва Івана Полтавця-Остряницю – у шостому ряду дев'ятий зліва у однострої кубанського козацького війська. Не виключено, що на знімку показані представники загонів Вільного козацтва різних регіонів України. Після ретельних досліджень та порівняльного аналізу зображень шкільних приміщень Чигиринського початку ХХ ст. прийшли до висновку, що знімок було зроблено біля споруди школи №2.

Споруда церковноприходської школи, де відбувався з'їзд. 1950-ті рр.

На жаль, будівлю було демонтовано у 80-х рр. [2].

Груповою світлина відображає склад делегатів – це люди різного роду занять: як селяни, так і міщани, представники інтелігенції, демобілізовані солдати. З лівого боку світлини можна розгледіти двох жінок,

**Учасники з'їзду Вільного козацтва. Чигирин. Жовтень 1917 р.
Виділено Свирида Коцура (у верхньому ряду) та Івана Полтавця-Остряницю.
Фондосховище Центрального кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного
у м. Кисві**

очевидно місцевих мешканок. З вікон споруди визирають чигиринці, серед яких чоловіки різного віку, жінки і діти-підлітки.

На наступному знімку увічнено один із заключних моментів роботи зібрання. Збереглися непоодинокі свідчення делегатів з'їзду, що після закінчення офіційної частини його роботи, учасники вирушили до Суботова, де відбулася панахида за Богданом Хмельницьким, козаками, Тарасом Шевченком, пролунали заклики до єднання для подальшої боротьби за незалежну Україну.

Інтригу задає напис, що проглядається у верхньому правому куті раритету: «4. Беневецкій 5. Мірошниченко 6. Коцур Свірид». Що він означає, з якою метою і ким був зроблений, залишається тільки здогадуватись. Перше, що спадає на думку – це можуть бути вказані імена і прізвища делегатів з'їзду, які показані у верхньому ряду. Однак, з огляду на те, що Свирида Коцур ми там не бачимо, напрошується інша версія – на знімку фотографом вказані прізвища делегатів, зображених на ньому, яким планувалося передати такі ж світлини.

Через чверть століття потому у своїх спогадах особливо яскраво змальовує ці події І. Полтавець-Остриця: «Всім Козакам-Побратимам в 25-ті роковини відродження Українського Вільного Козацтва в день Запоріжської Покрови 1-го жовтня 1917 року. ...По закінченні паради, козаки стали чотирьохкутником по куріням, аби вислухали другий короткий молебень після якого мав відбутись похід до Суботіва аби там вклонитись прахові Великого Вождя Козацької України Гетьмана Війська Запорізького обох боків Дніпра Зіновія Михайловича Богдана Хмельницького.

**Учасники з'їзду Вільного козацтва і селян у Суботіві. Жовтень 1917 р.
Фондосховище Центрального кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного
у м. Києві**

Повеселів старий Суботів. Чепурненко білили козацькі хатки та гордо дивилась навколо гетьманська каплиця. Уся околиця була вкрита народом. Старі й малі вийшли зустрінути нас як дорогих гостей, котрі майже ось 150 років не показувались тут. Нарешті під'їхали ми до майдану де Суботівці зустрінули нас гучним: «Слава Козацтву! Слава Козацькій Україні!» та щирими привітальними

словами. Звідсіль в супроводі всіх козаків Суботіва пішли ми до каплиці Гетьмана Богдана де мала відбутись служба Божа та панахида. Не було де яблуку впасти, такий був натовп людей в каплиці. Я зі старшиною стояв напереді. Перед нами стояли образи Богдана й Шевченка. Праворуч коло клироса була могила Великого Гетьмана. Тут покоїться твій прах, думав я, але тут же вітає і твій невмирущий дух та мучиться 250 років за те, що зробив ти в січні в Переяславі. Але лежи тепер спокійно Великий Гетьмане, бо не ти винен а те старшинство-панство яке не хотіло Козацької України котру ти створив своєю залізною рукою і волею. Тепер же глянь твоя думка, твоя сила повертає. „Упокой Господи душі Гетьманів і всіх козаків-мучеників, упавших за волю рідного козацького Краю! І понеслося з вітваря: «І сотвори їм вічну пам'ять!» З цими словами тяжкий сумний спів розлився по всій каплиці. Співали всі і від цього співу бренило скло на старих вікнах. Це було щось нагадуюче собою перші молитви християн, крадькома в катакомбах. Було тяжко і сумно, і думи помсти кипіли на душі!.. «Помста!» – роздався голос ззаду. Обернувшись, я побачив що козаки, витягнувши з пихв шаблі наполовину, проговорили як один: „Помста!» і знову встромили шаблі в пихви. В цьому блиску очей я побачив непереможну могутню силу простої козацької душі та її безсмертність. Це була срашна клятва в церкві того, за котрим встала, як один, ціла Козацька Україна. Це був голос козацьких душ, що з могил завітали сюди на це Свято, аби відпочити тут та сповістити могили й Дніпро, що прокинулася давня сила і слава та готується до бою! Панахида закінчилась, за нею скінчився й молебень і люди почали розходитись. На їх черкаських виразних обличчях був написаний сум і радість! У всіх відчувалась вага моменту, а думка сягала далеко вперед. По виході з церкви, підійшли до нас суботівці і запросили до вечері.

... Далекі за північ почали розходитись гості а я теж поїхав зі старшиною назад до Чигрина...»[1] Один з моментів перебування делегатів біля Іллінської церкви і зафіксовано на знімку. Перед нами кілька десятків вільних козаків в оточенні місцевих мешканців, серед яких дівчата у святковому народному вбранні, жінки з малими дітьми на руках, чоловіки похилого віку. У центральній частині світлини помітні два священики. Не виключено, що один з них протоієрей, настоятель Соборно-Казанського храму у Чигирині о. Дмитро Топачевський, який правив молебні у Чигирині під час роботи з'їзду і відомий як послідовний провідник національного руху на Чигиринщині [3, с. 139]. Не виключено, що зображено і місцевого священика – настоятеля Свято-Михайлівської церкви (адже, як відомо з архівних джерел, у 1917 р. місце настоятеля гетьманської усипальниці залишалось вакантним, і у Суботіві був лише один священик). Адже, як вказує І.Полтавець-Остриця, делегати спочатку зупинилися на Козацькому майдані у Суботіві, де й знаходилася Свято-Михайлівська церква, і її настоятель міг приєднатися (швидше за все, не міг не приєднатися) до натовпу, що вирушив до Богданової церкви.

Віряни сфотографовані на тлі цегляного переходу від дзвіниці Іллінської церкви до приміщення храму. На це вказує низка світлин кінця ХІХ -першої чверті ХХ ст., де без зайвих зусиль можна порівняти елементи архітектури та декору, частину покрівлі, вікна і двері переходу, який іноді називали галереєю.

Характерною особливістю зображення є те, що всі чоловіки показані без головних уборів, що знову ж таки свідчить, що вони знаходяться біля храму.

Свято-Іллінська церква у Суботіві – усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького. Поч. ХХст.

**Панорамне фото Суботова. Жовтень 1917 р.(?)
Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.**

На обох світлинах бачимо прапор з частиною напису, який повністю прочитати не вдалося. Проте у фондах НІКЗ «Чигирин» зберігається світлина з зображенням делегатів Другого Всеукраїнського військового з'їзду від

Чигиринського повіту, де видніється транспарант з аналогічним гаслом. Напис на ньому «Хай живе Українська республіка!» можна прочитати.

Зважаючи на те, що практично всі особи, зображені на обох світлинах, легко одягнені і без верхнього одягу, можна зробити висновок, що у дні роботи з'їзду було ще досить тепло. На це вказує і наступний знімок, внесений до наукового обігу на поч. 2000-х рр. науковцем Черкаського обласного краєзнавчого музею В. Нестеренко як такий, що ілюструє події Всеукраїнського зїзду вільного козацтва.

Дослідниця доводить, що це панорамне фото зроблено у Суботіві на другий день роботи зібрання, де на передньому плані – суботівський кошовий Свирид Коцур. Дійсно, чоловік схожий на Свирида, навколишній пейзаж вказує, що світліну зроблено всередині осені, однак не можемо повністю погодитися, що це саме Суботів і вказані дослідницею обставини [4, с. 174-179.]. Безперечно, знімок потребує подальших досліджень.

Досліджувані нами раритетні світлини допомагають передати настрої делегатів з'їзду, їх віковий і соціальний склад. Можуть прислужитися при створенні документальних і художніх фільмів. Важливо, щоб до процесу подальшої ідентифікації учасників зібрання долучилися колеги з інших регіонів України.

1. Полтавець-Остряниця І. Свято в Чигирині // Часопис «Рідна земля» № 19, 1942. [Електронний ресурс]. Режим доступу https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Ff1braria.ua%2Fissue_view.php%2Fissue-7961%2FN20%2Faid%2F401833%2Fhl%2F%25D1%2581%25D1%2583%25D0%25B1%25D0%25BE%25D1%2582%25D1%2596%25D0%25B2&h=ATPwd1aBb2Zyl127Et-baMbXO4Z4W2vw0AflcJU1BkpvjOLqTREeE9GaEY6cM-IIDfKk8Gqo3J90K7A3ihqOAygwEn7ogIT-_ECwatK_wqkHxLKBurX7HqK24e4-NqzGqmvWuiFPVI35

2. Матеріали польових досліджень Перепелиці Алли Іванівни, 1962 р. н., мешканки м. Чигирин.

3. Панькова С. Чигирин і околиця 1917 року. Голоси тогочасної преси // Пам'ятки України. Історія та культура. Чигирин. Суботів. Холодний Яр. Науковий часопис. - 2002. Ч. 2. – С.139.

4. Нестеренко В. До питання атрибуції панорамного фото с. Суботів з фондів ЧОКМ // Чигиринщина: минуле і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 1-2 жовтня 2008 р. – Черкаси, 2008. – С. 174-179

Олександр Іванович Солодар,
історик, краєзнавець, письменник,
член Національної спілки письменників України (Черкаси)

ХТО ТАКИЙ СВИРИД КОЦУР?

У тому, що отаман Свирид Коцур і не тільки він, а й багато інших відомих отаманів виступили в свій час проти Директорії, в принципі, і винити їх в нічому – бо до того привели "дії" самого керівництва держави в лиці Симона Петлюри та інших проти полковника Болбочана. Дійсно, що всі тодішні події потрібно аналізувати і скрупульозно досліджувати. А не так, як у нас завжди:

одних надмірно героїзують, а інших нещадно запльовують! А істина – завжди посередині! Історію ще вивчати та вивчати і досліджувати...

Цей коментар **Олександра Ветрова** до статті можна вважати епіграфом до неї (Н.К.)

Нещодавно Україна відсвяткувала черговий ювілей Холодноярської республіки. Спомини про героїв, традиційні мітинги і концерти, відкриття пам'ятників, увіковічення історичних місць. Черкащина відсвяткувала...

Але несподівано на Інтернетпросторах зародилася дискусія з приводу місця, ролі і значення у подіях 100-річної давнини контраверсійної постаті уродженця Суботова Свирида Дементійовича Коцура. Дискусію започаткувало оприлюднення невідомих світлин чигиринського отамана. Фотографії дивом уціліли, аби потрапити до рук таємничого колекціонера. Дискусія – це добре, але коли її учасники оперують фактами, а не емоціями, звертаються до першоджерел, а не до заготовлених ще радянськими пропагандистами вигадок і міфів.

Голоси з дискусії:

«Мабуть, мерзотнішої особистості в Історії Визвольних змагань, ніж родина Коцурів, важко знайти». «Асоціація Коцур – Махно очевидна... А скільки українських патріотів знищив особисто Махно та його хлопці... Я розумію, що комусь хочеться посіяти смуту і кинути тінь на Холодноярців». І дисонансом до цих голосів – думка історика «з регаліями» щодо необхідності поставити у Суботіві пам'ятник Свирида Коцуру!

Постать чигиринського отамана вочевидь неоднозначна, як і уся його епоха. І не політичних оцінок вона потребує, а ретельного незаангажованого дослідження.

Ця стаття – короткий історичний начерк про Свирида Коцура та його родину, спроба дати відповідь на складні питання, уникнувши ідеологічної заангажованості.

Що було до Холодного Яру?

Дослідники визвольних змагань люблять повторювати, що полк гайдамаків Холодного Яру зародився винятково завдяки організаційним здібностям братів Чучупаків. Не ставлю під сумнів таланти отаманів, але невже таке масштабне явище? як холодноярське повстанство виросло на непідготовленому ґрунті? Аж ніяк.

Зазирнімо в історію на якийсь десятиліття раніше великого здвигу.

У 1906 році в Яничі, Медведівці, Мельниках, Матвіївці, Суботіві, Мордві були створені бойові селянські організації. У 1907 році за їх участі у повіті відбулося ряд страйків, підпалів поміщицького майна, напад на ескадрон драгунів, пограбування цейхгаузу у повітовому центрі. Мабуть, це Чучупаки організували? Але архіви про їх участь у селянських заворушеннях мовчать. Не до революцій було Чучупакам: брати навчалися – хто у Голоківській учительській школі, хто – у Київській консерваторії. Однак, на диво, жандармські донесення рясніють згадками прізвища «Коцур». У подіях революції 1905-1907 років як один з організаторів політичної партії Українська Народна Оборона бере активну участь Петро Дементійович Коцур. Бачимо його серед учасників з'їзду цієї організації у Черкасах і Млієві, організатором суботівської нічної

збройної охорони. У серпні 1906 року Петро Коцур був заарештований жандармами. А що Свирид? Його також заарештовують за розповсюдження листівок. Але, як відомо, в'язниці завжди були політичними університетами, які готували бунтарів і революціонерів. І тоді, коли брати Чучупаки активно воюють на фронті і кладуть голови «за веру, царя і отечество» (у 1915 р. під Краковом загинув Орест Чучупака), Свирид Коцур у Катеринославі у складі групи анархістів бере банк в інтересах революції. Засуджений до страти, але помилуваний за касацією: отримав 10 років каторги.

І знову революція

Мабуть, ще довго довелося б Свириду хлебтати тюремну баланду, якби не повалення самодержавства: політичні ув'язнені виходять із-за ґрат. Коцур повертається додому, де поринає в активне громадсько-політичне життя: дописує до місцевої газети «Чигиринські вісті», проводить зібрання і мітинги. Не бракувало йому харизми: «Було на трибуну вийде – аж світиться». Стає одним з організаторів загонів Вільного Козацтва на Чигиринщині, їде в Київ до Генерального Секретаріату Центральної Ради по зброю для козаків, бере участь в організації та проведенні Всеукраїнського з'їзду Вільного Козацтва у жовтні 1917 року у Чигирині.

А що ж Чучупаки? Повертаються з фронту додому і ... йдуть вчителювати.

Німці у Чигирині

Ситуація на Чигиринщині докорінно змінилася після приходу в Україну на запросини Центральної Ради німецьких військ. 29 квітня 1918 року владу Центральної Ради було повалено і проголошено Українську Державу з гетьманом Павлом Скоропадським на чолі. У Чигирині розташувався загін гетьманської варти в 119 чоловік. Навесні на Чигиринщину прибув один з німецьких батальйонів, який роззброїв чигиринську сотню Вільного Козацтва. Така політика нової влади не влаштувала бунтівного Свирида. З його ініціативи утворено підпільний повстанський комітет, сформовано повстанський загін. 7 червня 1918 року для упокорення Суботова прибувають регулярні німецькі військові частини з артилерією, по непокірному селу «випущено двадцять гарматних снарядів, убито три чоловіки». Але вже 28 листопада загін Свирида Коцура (42 бійці) бере Чигирин, згодом – Стару Осоту і Кам'янку. Повстанцям дістаються в якості трофеїв чотири гармати, рушниці і кулемети. До коцурівців приєдналися загони на чолі з Тихоненком, Шостаком, Лопатою та Зубком. На спільному засіданні отаманів загонів новоутворену військову одиницю названо Чигиринським куренем червоного козацтва, а його командиром обрано Свирида Коцура. Курінь зростає до 300 бійців. А що брати Чучупаки? Так, вони в цей час формують загін самооборони Мельників і Мотронинського монастиря від мародерів і грабіжників. Спочатку самооборону очолив Олекса Чучупак, але після невдалого бою з німецьким загonom наприкінці 1918 року командування перейшло до рук Василя. Більш детальної інформації про діяльність холодноярців у цей час немає.

Проти Директорії

18 січня 1919 року Чигиринський курінь “червоного” козацтва розповсюдив відозву до громадян повіту, в якій сповіщав: “Червоні козаки на чолі із своїми вірними трудовому народу отаманами мусили повстати як один чоловік на

боротьбу з Директорією і передати усю владу до рук трудового селянства та робітників”.

У лютому 1919 року курінь налічував 1095 бійців, на озброєнні мав 900 гвинтівок, 12 кулеметів та 3 гармати. На ділянці залізниці Знамянська – Бобринська діяв коцурівський панцерник “Зірниця”. Влітку 1919 року 27-річна жителька Медведівки Варвара Руденко свідчила, що “населення, крім козаків села Мельники і останніх сіл (Холодноярського регіону. – авт.), дуже співчувають Коцуру, кажуть, що Коцур – найрозумніший чоловік і може він установить який-небудь порядок”. Ідеологічна ворожнеча розколола навпіл не лише повіт, а й посварила сусідів, зробила ворогами членів сімей. Що характерно, навіть представники родини Коцурів опинилися по різні боки барикад. Цвітнянські Коцури влилися до лав Чорноліського кінного полку Пилипа Хмари (згодом – Олександрійська дивізія), який воював за незалежну Україну. Найбільш характерними були для того часу стосунки односельців – Свирида Коцура і холодноярського сотника Івана Компанійця. Останній «прискочить, було, з товаришами чи сам з Холодного Яру уночі і говорить, щоб вікна позавішувала, бо стрельнути можуть... Іван і Свирид (Коцур – авт.) – вороги. Не мирилися. Пам'ятаю, що вони один на одного револьвери направляли... Якось Іван поїхав у Адамівку – чи до дівчини якої неодруженої, чи ще чогось», то його убили махновці, які у Коцура служили.

На початку березня 1919 року Курінь червоного козацтва Свирида Коцура вирушає на фронт проти військ Директорії УНР. Курінь з боями пройшов шлях від Фундукліївки, через Цвітково, Звенигородку, Тальне, Умань, Жмеринку, Проскурів до Волочиська.

«Батько» Свирид і єврейське питання

Наприкінці XIX ст. найбільші єврейські громади Чигиринського повіту проживали у Златополі – 5480 осіб з 6680 жителів, Медведівці – 2230 з 3735 жителів, Кам'янці – 1418 з 3950 жителів, Турії – 1372 особи з 3591 жителя. Відомо, що під час подій 1917-1921 року у результаті погромів частка єврейського населення в регіоні значно скоротилася. І одним з винуватців погромів роблять Свирида Коцура. Та чи так це?

Від самого початку революції 1917 року єврейська політична партія Бунд брала активну участь у громадському житті регіону. Відомо, що її представники були делегатами на скликаному 25 січня 1919 р. Свиридом Коцуром повітовому з'їзді. При цьому 38 з 54 делегатів з'їзду проголосували за встановлення радянської влади. У зв'язку з веденням “військових дій” було створено військово-революційний комітет з представників “партій, що стоять на позиціях радянської влади” (до ревкому не були включені представники Бунду та правих есерів). Революційний комітет, що склався з 12 більшовиків та 12 членів УПСР, очолив Михайло Брайко. Незважаючи на ігнорування євреїв при створенні ревкому, активну участь в роботі місцевих владних структур брав власник чигиринського фотоательє Давид Зобак.

Як відомо, євреї з інших регіонів брали активну участь у роботі більшовицьких каральних частин, які займалися терором і грабунками місцевого населення. Тому Свирид Коцур всіляко намагався обмежити їх діяльність на території повіту. У телеграмі від 26 лютого 1919 року отаман звертається до

Черкаського ревкому з вимогою “оповістити штаб першого куреня червоного козачества на Чигиринщині про це, які розпорядження ви даєте з приводу реквізицій коней, хліба і всілякого майна на чигиринском повіті і коли посилаєте, то давайте цім людям мандати”.

Ситуація у повіті значно погіршилася, коли Чигиринський полк відбув на фронт. Користуючись цим, навесні 1919 року євреї Златополя здійснили спробу автономізуватися – створити власні, незалежні від Чигиринського органи влади. Для єврейської громади це закінчилося трагічно. 5 березня 1919 року відбулося засідання Златопольських волосного та містечкового виконкомів, яке прийняло рішення про “порушення питання про поділ Чигиринського повіту на два і перетворення м. Златополя в повітове місто”. Із Златополя повідомляли: “В районі волості панує повна анархія, вбивство з метою грабунку щоденно до 10 осіб”. 27 березня загін з Чигиринського полку під командуванням помічника командира батальйону голови військово-польового революційного суду Лопати прибув у Златополь для наведення порядку та збору контрибуції. 31 березня Лопата проголошує містечко на “військовому становищі”, розпускає волосну міліцію. У містечку відбулися погроми. Голова виконкому Златопольської ради солдатських, робітничих і селянських депутатів Д.Кахно повідомляє до Києва: “Лопата став погрожувати виконкому насильством і вести відверту антисемітську пропаганду, на другий день (...) були заарештовані члени виконкому”. У приміщенні виконкому були “розтоптані ногами портрети Лєніна, Троцького и Свердлова. Портрети останнього були проколоті штиками”. На запрошення златопольського виконкому до містечка прибув військовий загін з Єлисаветграда. Загін Лопати, що в цей час був розосереджений по волості, був розігнаний, частина солдат заарештована, їм вчинено допит.

5-7 квітня 1919 року в Чигирині відбувся перший Повітовий з’їзд Рад робітничих, селянських та червонокозачих депутатів за участю 186 делегатів. На з’їзді “т. Лопата вносе позачергову заяву про події в м. Златополі, котрі мали наслідком його поранення, смерть декотрих товаришів та роззброєння, а потім і арешт останніх товаришів. (...) З окремою реальністю виявилась зрадницька роль Златопольського містечкового Виконкома. (...) З’їзд заявляє категоричний протест перед Єлисаветградським Виконкомом проти втручання в справи Чигиринського повіту” та передає справу Златопольського виконкому на розгляд ЧК.

А місцеве златопольське керівництво продовжувало ініціювати утворення окремого повіту. 29 квітня за його пропозицією відбулася рада Ставидлянського волосного виконкому та сільських виконавчих комітетів, у ході якого розглянуто питання утворення з 5 волостей нового повіту. Рада постановила такий повіт не утворювати, а перенести повітовий центр з Чигиринського до Кам’янки. До неспокійної волості відбув голова Чигиринського Ревкому М.Брайко. Внаслідок весняних подій 1919 року Златополь був поруйнований, багато будинків “спалено і розбито, майже вся третя частина населення м. Златополя виїхала після погрому”.

А як ставилися до євреїв холодноярці? Звісно, антиєврейський гасел публічно не декларували. За винятком командирів загону Григор’єва, які були в

Чигирині, а потім влилися до холоднорярського полку. Холоднорярцям також приписують Медведівський погром січня 1920 року.

Чигиринські ревкомівці у Холодному Яру

За час відсутності Свирида Коцура у Чигирині відбулися події, які докорінно змінили ситуацію на півдні Київської губернії. 9 травня 1919 року кавалер ордена Червоного Прапора, командир бригади зі складу Задніпровської дивізії Матвій Григор'єв видав універсал із закликом до повстання проти більшовиків, які “замість землі та волі (...) насильно нав'язують комуну, чрезвычайку та комісарів із московської обжорки й тієї землі, де розп'ято Христа”. У травні Чигирин переходить під контроль повстанських загонів Григор'єва. Витіснені з міста червоними, повстанці відійшли в район Медведівки, де об'єдналися з холоднорярцями Василя Чучупаки. У складі загонів Григор'єва до Холодного Яру прибули чигиринські ревкомівці – члени УПСР і колишні діячі Центральної Ради Омелян Дзигарь і Логвин Панченко. Саме в цей період уперше на Чигиринщині з'являються листівки за підписом інформаційного бюро штабу загону Холодного Яру з чітко окресленими антибільшовицькими позиціями та закликом до повстання проти «грабіжницької комуні». Певно, з «партійної» ініціативи чигиринців в Холодному Яру упродовж літа відбувається структурування окружного повстанського комітету, під керівництвом якого в селах повіту утворюються загони самоохорони. І саме в цей час холоднорярці розпочинають активні бойові дії: захоплюють села Стару і Нову Осоти, Плескачівку, містечко Олександрівку.

Брат на брата

У червні 1919 року відбулася реорганізація II-ої повстанської дивізії в регулярну червону частину. Чигиринський курінь перетворено в 414-й полк. Після реорганізації підрозділ отримує завдання ліквідувати повстанські загони Холодного Яру. Наприкінці червня Свирид Коцур повів наступ на Холодний Яр з боку Суботова, захопив Медведівку і вирушив на Мельники. Чучупаківці відбили наступ. Але біля Жаботинського Онуфріївського монастиря у засідку, влаштовану Свиридом Коцуром, потрапила частина загону кубанця Уварова і була розбита. На нараді у Мотронинському монастирі, скликаній повстанськими отаманами Уваровим, Незбієнком, Кириченком ті іншими, було вирішено об'єднатися для розгрому Чигиринського полку. Повстанці повели наступ на Голоківку, Зам'ятницю, Медведівку і змусили Свирида Коцура відступити.

Провівши військові операції проти холоднорярців, 414-й полк за розпорядженням командування дивізії був розміщений на відпочинок у Чигиринському повіті. Багато бійців під приводом відвідин сімей розійшлися по домівках і не поспішали повертатися в полк. Органи влади констатували: “(Колишній 18) 414 Радянський стройовий полк Коцура розбрівся по домівках, при штабі в м. Чигирин залишилося біля 200 осіб з інших повітів; моральний стан незадовільний”. Холоднорярці, довідавшись, що Свирид Коцур перебуває у Суботові лише з невеликим загonom охоронців, кінним відділом ввірвалися до села. Проте отаман устиг утекти.

Проти Денікіна

У серпні 1919 року Чигирином заволоділи денікінці. Проте взяти Суботів так і не змогли. У бою у Суботові 27 вересня загинув брат отамана – Степан

Коцур. Свирид налагоджує стосунки з “батьком Махном”, а у вересні вливається із своїм загоном до Повстанської армії. На початку жовтня чигиринський відділ (1000 штиків та 10 кулеметів) був виділений разом з іншими загонами в так звану “Середньодніпровську групу”.

Денікінці констатували: “В околицях Чигирина селяни за першим закликком Коцура збираються для нападів на місто і залізницю. Повстанці мають автомобілі, міномети, бомбомети і інше військове спорядження”. Повстанці зруйнували залізницю на ділянці Знам’янська – Бобринська, а під час однієї операції ледве не захопили в полон разом зі штабом командуючого Добровольчою армією генерал-лейтенанта В. Май-Маєвського. На боротьбу з повстанцями Свирида Коцура додатково направлено загін генерала Абрамовича у складі гвардійського кінно-підривного ескадрону, залізничної охоронної роти, Кременчуцької офіцерської півроти. На озброєнні білогвардійці мали 1 легку та 1 важку гармату. Всього проти чигиринських партизан діяло близько 2000 денікінців.

А що ж холодноряці? Політичне керівництво підрозділами Холодного Яру здійснює повстанком на чолі з «коцурівцем» Логвином Панченком, а військове – отаман Василь Чучупак. З ініціативи все тих же чигиринців О. Дзигаря і Л. Панченка у повіті відбувається розбудова загонів «самооборони». У жовтні 1919 року у с. Матвіївка відбувся повітовий з’їзд «представників охоронних сотень», керував яким «повстанський комітет на чолі з Панченком». Учасники зібрання визнали необхідним ведення боротьби з радянською владою та організацію влади в повіті “згідно вказівок Повстанського комітету”. З’їзд прийняв також рішення “висунути Коцуру ультиматум – скласти протягом трьох днів зброю”.

Завдяки вжитим заходам військове формування перетворюється в окрему бригаду у складі Холодноряського, Білопольського і Білоярського куренів. Декларування гасла боротьби за самостійну Україну не завадило холодноряцям стати союзником більшовикам і на їх прохання 1 січня 1920 року звільнити Черкаси від денікінців. 27 січня 1920 р. в листі до командуючого київською дивізією армії УНР Г.Омелянович-Павленко писав: «В сучасних обставинах відділи от. Гулого, Коцура, Малашки, Чучупаки визнали принцип радянства, завдяки чому мають стійне відношення з більшовиками».

Проти більшовиків

Згідно з Постановою Всеукраїнського ВРК від 9 січня 1920 року «всі, хто підтримує (...) зрадників махновців» мають бути безжалюбно знищені. Свирид Коцур отримує наказ вести полк на переформування до Глинська. Але Чигиринський полк у черговий раз вирушив визволяти рідне місто від денікінців. Імітувавши наступ з боку Суботова, Свирид Дементійович з основними силами атакував ворога з боку Янича та Вершаць. Денікінці залишили Чигирин. Більшовики все ж не покидали надії приборкати Свирида Коцура. На початку січня 1920 року зі штабу 14-ї армії з Кременчука до Чигирина прибуває делегація в складі 5 осіб на чолі з політруком армії Зверьйовим з метою поповнити склад повітового ревкому своїми людьми та влити загін Коцура до лав Червоної Армії. Після спільного засідання обох «ревкомів» Свирид

Дементійович наказав втопити новоприбулу владу в криниці. Помічник Зверьйова зумів утекти до Новогеоргіївська. Опісля цієї події отаман розпочинає вже відверту боротьбу з більшовиками. Першим кроком «незалежного» Коцура було проголошення в Чигирині Наддніпрянського коша.

9 лютого 1920 року в с. Янич постоем на ночівлю розмістилися частини третього кінного полку Запорозької дивізії армії УНР, що здійснювала похід тилами Червоної Армії. При цьому запорожці хотіли «обеззброїти окремих партизанів» Свирида Коцура. Але вийшло все навпаки: за наказом чигиринського отамана запорожці були роззброєні місцевими повстанцями. Тоді по Дієвій Армії було видано наказ «усі відділи Коцура вважати за ворожі до нас і при нагоді роззброювати». 10 лютого всі частини похідної групи армії УНР виступили проти Коцура. Полонених Свирид Коцур повернув, але зброю та коней так і не віддав.

Силами чотирьох полків піхоти, двох полків кавалерії та двох дивізіонів артилерії червоні невдало штурмували Чигирин. Лише 30 березня 1920 року більшовикам вдалося розбити коцурівські загони. За офіційною версією, Свирид Коцур був захоплений у полон і незабаром розстріляний на станції Знам'янка.

Залишки загонів Свирида Коцура відійшли до Суботівського лісу, де організували «Товариства Козаків Вовчого Шпиля» і об'єдналися з Холодним Яром. Спочатку вони мали намір підняти повстання в навколишніх селах: Суботіві, Новоселиці, Івківцях, Стецівці та знову захопити Чигирин. Але за порадою холоднорців з метою не притягувати до Чигиринщини значних військових сил більшовиків цю акцію відклали.

Показово, що колишні коцурівці, які активно боролися як з армією УНР, так і з холоднорцями, не лише влилися до складу бригади Холодного Яру, але й зайняли у ній чільні позиції. Показовою у цьому плані є постать Юхима Ільченка.

Ільченко Юхим Хтономович – народився в с.Рублівці Чигиринського повіту, у 1917 та на початку 1918 років працював начальником залізничної станції Знам'янка. Належав, очевидно, до однієї з українських політичних партій, оскільки у 1918 році йому було “рекомендовано приїхати додому і підняти повстання проти німців.” На виконання цього розпорядження в с.Полуднівці ним було сформовано загін з 20 осіб, який поміж інших партизанських загонів брав участь в захопленні м.Чигирини в ніч з 27 на 28 листопада 1918 р. Як командир одного з партизанських загонів, увійшов до складу Чигиринського повстанкому на чолі із Свиридом Коцуром, бере участь в боях з армією УНР, боротьбі з холоднорцями і денікінцями. На початку січня 1920 р. частина командного складу полку Свирида Коцура, у тому числі й Ю. Ільченко, розпочинає переговори з Холодним Яром. Після поразки коцурівських загонів, завданої 30 березня 1920 р. більшовиками, Ю. Ільченко бере активну участь в організації із залишків полку С.Коцура “Товариства козаків Вовчого Шпиля”, яке підпорядковується Холодному Яру. Боєць Холоднорської бригади Юрій Горліс-Горський згадує про Ільченка, як про “хлопа твердого і рішучого. Як уродженець Чигирини – гарячий патріот цього міста. Як “правдивий” українець – непоправний мрійник. Переконає мене, що

столицю Української Держави треба перенести із Києва до Чигирина, бо тут, власне – пуп України...”.

Ільченко славився умінням підробляти документи: “Умів дуже добре підроблять печать з буряка – возили документи в Знам’янку, то ніхто й не догадався, що печать фальшива.” Юхим Ільченко стає одним із активних учасників штабу Холодноярської бригади, входить до так званого “організаційного суду”, що виносив вироки “зрадникам”, у серпні 1920 року – заступник голови окружного повстанкому.

Юхим Ільченко виступає на селянських сходах як переконливий оратор, закликаючи до повстанської боротьби. Бере участь у захопленні холодноярцями Чигирина, де кілька днів перебував з невеликим загonom військовою залогою. Ільченко “скликав громадські збори в Чигирині і вимагав допомоги. (...) Чигиринці видали Ільченку шкіру”, оброблену на місцевих фабриках. У вересні того ж року Ільченко взяв участь в нападі холодноярців на м. Черкаси.

На початку вересня 1920 року на одній з нарад штабу холодноярської бригади назначений головою делегації до штабу Симона Петлюри. Делегація повинна була доповісти командуванню армії УНР про стан повстанського руху на Чигиринщині, “і просити Петлюру про надання Холодному Яру грошової допомоги і допомоги спорядженням”. У більшовицьких зведеннях прізвище Ільченка фігурує до весни 1921 р. За переказами, він нібито “виїхав в Германію”.

Легенди і міфи про «батька» Свирида

Обдурити смерть

Неординарна постать Свирида Коцура ще за життя обростала легендами. Запальність і відчайдушність, радикалізм поглядів, уміння вести за собою людей викликали повагу до чигиринського отамана не лише серед соратників і друзів, але й серед ворогів. Тому останні за будь-яку ціну намагалися знищити в народі пам’ять про «батька» Свирида. Але зробити це було надзвичайно важко. Бо, виявляється, усупереч поширеній офіційній версії про його смерть отаман продовжував жити... І не лише у міфах...

У своїх спогадах Іван Жураченко пише: «Коцур, розправившись із Звер’їмовим і іншими особами, які працювали у Коцура по особливому завданню (...) , виїхав з Чигирина в село Маржанівку Знам’янського району з метою пробратися до Махна, який в цей час оперував на Катеринославщині. Коли Коцур прибув в село Маржанівку, то про його прибуття було повідомлено на Знам’янку командуванню Червоної Армії, був посланий спеціальний загін, який заарештував Коцура і його помічника. Під час арешту Коцур і його помічник були поранені, оскільки вони виявили спротив, і доставлені на ст. Знам’янка, де були засуджені військово-польовим судом і розстріляні». Проте численні свідчення очевидців та виявлені архівні документи ставлять під сумнів істинність версії про смерть Свирида Коцура.

Секретар зі штабу Чигиринського куреня Кузьма Кулинич (с. Шабельники) розповідав, що під час арешту у Маржанівці «брат Свирида і товариш втекли, а Коцур не встиг на коня, бо був кривий. Красний командир до Коцура: «Ой, брат, де ти пропадав так довго». Поцілувалися. Коцура посадили на тачанку, поїхали на Знам’янку. В Знам’янці товариш (разом відбували політичне ув’язнення напередодні Першої світової війни – авт.), взяв табакерку іменну в Коцура і

віддав одному паренькові. Його, як Коцура, і розстріляли. А Коцур пішов своєю дорогою – виїхав у Болгарію».

У доповідній записці Київського губревкому РНК УСРР повідомлялося: «В Чигирині загони, що залишилися від коцурівців, самі принесли в ревком зброю, здали пушки, кулемети і гвинтівки, самі просили послати їх на любий фронт». Але вже у травні 1920 року загін Коцура (150 – 200 осіб) зробив спробу знову захопити Чигирин. У спогадах Івана Жураченка керівником цього нападу називається Петро Коцур, проте автор спогадів був одним з розповсюджувачів легенди про смерть отамана, оскільки живий Свирид міг би багато розповісти про співробітництво «старих більшовиків» з ним, як з «бандитом» та «махновцем».

16 липня 1923 року начальник особливої групи ДПУ УРСР Мартинов повідомляв: «16 червня 14 годин. За наявними даними банда Коцура кількості шістнадцяти чоловік перейшла із Чорного лісу в Нерубаївський ліс». На той час Петра Дементійовича Коцура вже не було серед живих: він загинув у бою з червоноармійською частиною у 1922 році. Цілком ймовірно, що у зведенні ДПУ мова йде про загін усе того ж Свирида. Далі прослідкувати долю залишків Чигиринського полку практично неможливо. Навіть свідчень про ліквідацію цього загону органи радянської влади не залишили. Ймовірно, що коцурівці або легалізувалися в іншій місцевості під чужими прізвищами, або все ж таки змогли емігрувати за кордон.

Скарби отамана

Серед місцевих жителів побутують численні варіації переказів про скарби Свирида Коцура. Син начальника штабу Чигиринського полку Леонтія Коваленка Григорій розповідав, що якимось батько поїхав працювати у поле поза межі Суботова. Коли тут до нього з лісу підїхав вершник. То був якраз «убієнний» Свирид. Підїхав та й каже: «Я до села приїхати не можу – мене заарештують. А ти передай батьку Дементію: нехай віддасть те, що під грушею закопано». Але на таке прохання Дементій Коцур лише посміхнувся і відповів посередникові: «Як побачиш іще Свирида, то передай йому, що хай краще віддасть те, що під сідлом возить».

Розповідають, що колишній коцурівець – чекіст Федір Чапала заарештував у Кам'янці брата суботівського отамана Степана і одного з його наближених Федора Мінського. Ті нібито знали про місце, де було заховане золото. Їх «мучили дуже на хуторі Вдовичиному». Затримані не витримали тортур і погодилися вказати місце розташування тайника в обмін на життя. «Але угоду було порушено: Степану і Федору відрубали голови». Хоча, як відомо, Степан поліг ще у 1919 році у бою з денікінцями і був похований на цвинтарі біля Іллінської церкви.

Переказують, що «було коцурівське золото на степу. Один знав та показав. Золото забрали, його вбили і в яму закопали. Це за насипом, під Мокієву. Золота було ящик. Як ячмінь зійшов, то над землею у вбитого пальці стирчали».

Ще в 1930-х роках члени його великої родини підтримували чутки про те, що Свирид Коцур залишився живий. Не дивно, що вже в середині 1930-х років енкаведисти в заарештованих родичів Свирида Коцура усіляко намагалися

довідатися про схованки зі зброєю, сподіваючись при цьому натрапити на легендарні скарби чигиринського отамана. На тлі історичних переказів та легенд відслідковується ще одна розповідь суботівчан: нібито якийсь “такий білий чоловік” приїжджав вже у 1980-их роках до Іллінської церкви, що в Суботові, на цвинтар, відвідував могили, де поховані “його (Свирида – авт.) брати”. Як кажуть суботівські старожили, той чоловік був дуже схожий на Свирида Коцура.

Родина Коцурів у роки сталінських репресій

З кінця 1920-х років в Україні розпочинається “великий терор”. Колишні бійці загону Свирида Коцура опинилися під загрозою репресій. Був заарештований і засуджений та виправно-трудова робіт Кузьма Дементійович Коцур. 4 вересня 1937 року було заарештовано сина Петра Коцура Миколу. Його звинувачували в переховуванні зброї дядька – Свирида Коцура. 29 вересня 1937 року постановою трійки УНКВС по Київській області Микола Коцур був засуджений за ст. 54-10 ч. I КК УРСР на 10 років виправно-трудова робіт.

12 лютого 1938 року за звинуваченням в антирадянській агітації та у виступах проти служби в армії був заарештований другий син Петра Коцура – Юлій (Ювіналій) (1911 (13-го?) р. н.). Матеріали його звинувачень були приєднані до справи щодо діяльності «антирадянської військово-повстанської організації». 13 квітня 1938 року 22 особи – жителі с. с. Суботова та Мордві (Красносілля), у тому числі і Ювіналій Коцур, були визнані винними та засуджені за ст. ст. 54-2, 54-II КК УРСР до вищої міри покарання – розстрілу. 9 травня 1938 року вирок щодо Ювіналія Коцура був приведений до виконання. Лише 20 вересня 1957 року постановою Президії Черкаського обласного суду вирок трійки НКВС щодо Коцура Ювіналія Петровича був скасований, а “справу закрито за недоведеністю пред’явленого звинувачення”.

Терор змусив представників чималого роду Коцурів вживати усіх можливих заходів щодо мінімізації ризиків зазнати репресій. Виїзд на інше місце проживання і зміна прізвища хоча й не гарантували цілковитої безпеки, проте послаблювали постійне внутрішнє відчуття страху.

Ще у 1924 році вивіз до Сибіру свою родину Феоктист Горний, який був у шлюбі з Марією Пащенко – сестрою матері Свирида Коцура. Кирило Дементійович Коцур до 1929 року проживав в Суботові, «на Оболоні». Перед колективізацією виїхав із села на постійне проживання спочатку до Харкова, а пізніше – до Гомеля. Після заслання не повернувся додому, а переїхав на постійне проживання до м. Сочі Кузьма Дементійович Коцур.

Не повернувся додому після закінчення терміну ув’язнення і Микола Петрович Коцур. Напевно, боячись переслідувань, він змінив прізвище на “Коцуренко” і залишився проживати в сибірському Заларі. Згодом переїхав в Дивноморське Новоросійської області, де 1991 року і помер. Представники роду Коцурів проживали і на Кіровоградщині. У с. Бірки Олександрівського району у повоєнні роки мешкав наймолодший з синів Дементія Коцура Павло, а в селищі Олександрівка – його сестра Ганна. У с. Цвітна у 1940-х роках мешкало близько 5 родин Коцурів. Вони ще підтримували зв’язки із суботівчанами. Уродженка Цвітної Варвара Григорівна

Коцур (дівоче – Помпа) (1911 – 1987) згадувала, що цвітнянські Коцури їздили до родичів у Суботів на толоку – відбудувувати хату після пожежі.

Замість епілогу

Життя і діяльність Свирида Дементійовича Коцура були відображенням тих протиріч в українському суспільстві, що змушували іти “брат на брата”. Еволюція його поглядів: від активного соціаліста-революціонера та політичного злочинця за царату до організатора Вільного Козацтва, повстанського отамана, командира червоного полку і, врешті-решт, анархіста – свідчили про відсутність у середовищі українського селянства стабільних політичних переконань. Селяни, у тому числі і їх отамани, жили за принципом: “Моя хата з краю, я нічого не знаю”, але не могли допустити у свою господу “чужого”: чи то німецьких окупантів, чи то московські більшовицькі частини. Користуючись ситуацією, завойовникам було легко посіяти розбрат поміж окремими “республіками”, змусити воювати їх одна з одною до повного виснаження, щоб згодом остаточно приборкати “політичний бандитизм”. Це коштувало для української нації чергової втрати державності, практичного знищення політичної еліти та значних людських жертв.

Діденко Яніна Леонідівна,

учений секретар

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Кукса Надія Василівна,

завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

«В ДОБРУ ПАМ'ЯТКУ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО З'ЇЗДУ»: ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО МУЗЕЙНОГО ПРЕДМЕТА

У фондах НІКЗ "Чигирин" зберігається світлина, підпис на якій свідчить, що вона має відношення до подій Української революції 1917-1921 рр.: «В добру памятку 2-го Всеукраїнського військового З'їзду з 24-го листопаду по 27-ме коли відбувалося свято с приводу оголошення Української народньої Республіки». Знімок (Нд-846) розмірами 20,2 на 26 см було передано до фондів закладу колишнім науковим співробітником закладу краєзнавцем О. К. Руденком у 2000 р.

На світлині зафотографовано 159 чоловіків здебільшого у військових одностроях. Привертає увагу транспарант з написом «Хай живе Українська республіка!». У верхньому лівому куті транспаранта – зображення Тараса Шевченка, портрет якого у рамі та оздоблений вишиваним рушником бачимо і на передньому плані знімка. Аналіз зображення та підпису дозволяє виявити деталі, які роблять логічним припущення, що на світлині показано групу

делегатів Третього Всеукраїнського військового з'їзду, який проходив 2-13 листопада (20-31 жовтня) 1917 р. у Києві [6].

Зображення на транспаранті та частина підпису прямо вказують саме на Третій Всеукраїнський військовий з'їзд, адже його резолюція вимагала від Української Центральної Ради негайного проголошення Української незалежної республіки. Постанови Третього Всеукраїнського військового з'їзду в значній мірі вплинули на рішення Української Центральної Ради проголосити Українську Народну Республіку [5].

Ще одним, на нашу думку, важливим аргументом на користь версії, що світлина зроблена у листопаді, а не у червні 1917 р., коли проводився Другий Всеукраїнський військовий з'їзд, може бути верхній одяг та головні убори учасників зібрання, оскільки на даному знімку одягнені вони досить тепло, як на червень.

Третій Всеукраїнський військовий з'їзд відбувся 20-31.10 (2-13).11.1917 у Києві. У роботі з'їзду взяло участь близько 3 тис. делегатів. На зібрання прибуло 965 делегатів (переважно українських есерів і соціал-демократів), а протягом засідань їхня кількість зросла майже в 2,5 рази [5].

Серед делегатів з'їзду були і посланці від Чигиринського повіту. На світлині вдалося розпізнати одного з активних організаторів національного руху на Чигиринщині Свирида Дементійовича Коцура з Суботова. Його зображення практично ідентичне із зображенням на світлині «Делегати Першого з'їзду Вільного козацтва у Чигирині. Жовтень 1917 року» [3, 170-173]. На нашу думку, Свирид Коцур був далеко не єдиним представником від Чигиринщини. Зважаючи на те, що найбільш потужною фракцією зібрання стала партія есерів,

цілком природно, що тут міг бути і Харитон Мірошніченко з Тіньок – найбільш яскравий лідер Української партії соціал-революціонерів [2, 64-67].

Інший зображений імовірно Роман Іванович Дашкевич (1892 - 1975) (сидить в першому ряду, перший зліва) – галицький український політичний і військовий діяч, полковник армії УНР (генерал-хорунжий в еміграції), правник, один із засновників української артилерії. Після Лютневої революції 1917 р. у Росії Роман Дашкевич навесні втік з табору військовополонених на Забайкаллі та пробрався у Київ [1].

Отже, підпис на фото містить суперечливу інформацію, що не відповідає хронології перебігу визвольних змагань 1917 р. Хоча на даний момент його і не вдалося повністю атрибутувати, воно є цінним джерелом подій 1917 р., тим більше, що цього раритету у Переліку фотодокументів із фондів ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного до 100-річчя початку Української революції та створення Української Центральної Ради немає [4]. Очевидно зберігалось воно у родинному архіві одного з учасників з'їзду - уродженця Чигиринщини. Можна вважати щасливим збігом обставин, що всупереч історичним перипетіям, які випали на долю чигиринців у ХХ столітті, світлина не була втрачена.

1. Дашкевич Роман Іванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D1%88%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

2. Кукса Н.В. Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва у Чигирині: історія у фотодокументах // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції 9–10 листопада 2017 р. / Упор. Я. Л. Діденко, Л. О. Абашина, О. І. Троцинська. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2017. – 324 с. – С. 64 – 67.

3. Кукса Н.В. Учасники революційних подій 1917–1921 рр. на Чигиринщині у фотодокументах: Свирид Коцур // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції 9–10 листопада 2017 р. / Упор. Я. Л. Діденко, Л. О. Абашина, О. І. Троцинська. – Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2017. – 324 с. – С.170 – 173.

4. Перелік фотодокументів із фондів ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного до 100-річчя початку Української революції та створення Української Центральної Ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=6&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwic9bWsrpbYAhWBJcAKHUplD1gQFghTMAU&url=http%3A%2F%2Ftsdkffa.archives.gov.ua%2Fimg%2F100.pdf&usq=AOvVaw0CbkzEAj8C5u388Kq2AQVK>

5. Постанови 3-го Всеукраїнського військового з'їзду (Про повстання в Петрограді. Проголошення Української Демократичної Республіки. Українські Установчі Збори) 1917 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://constituanta.blogspot.com/2012/09/3-1917.html>

6. Третій Всеукраїнський військовий з'їзд [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjpl5Gg_pXYAhWKJCYKHQxdDEkQFgg8MAM&url=http%3A%2F%2Fresource.history.org.ua%2Fcgibin%2Fuiu%2Fhistory.exe%3FZ21ID%3D%26I21DBN%3DEIU%26P21DBN%3DEIU%26S21STN%3D1%26S21REF%3D10%26S21FMT%3Deiu_all%26C21COM%3DS%26S21CNR%3D20%26S21P01%3D0%26S21P02%3D0%26S21P03%3DTRN%3D%26S21COLORTERMS%3D0%26S21STR%3DTretij_vijskovyj&usq=AOvVaw0evKPvoCC7rz-cBploDrUd

*Чепурний Олександр Іванович,
завідувач відділу науково-освітньої роботи
Національного історико-культурного заповідника "Чигирин"*

З ІСТОРІЇ ДВОХ «РЕСПУБЛІК» НА ЧИГИРИНЩИНІ

Лютнева революція 1917 року, яка зруйнувала російську монархію, спричинила бурхливий розвиток політичних подій і на українських землях. Одній частині суспільства революція дала надію на майбутнє покращення свого життя, інша - заможніша – частина громадян почала перейматися збереженням власних статків. Кожна з сторін намагалася довести своє переважне право у цьому конфлікті інтересів не лише словами, а й за допомогою зброї. З розвалом фронту Першої світової війни нестачі в озброєнні не відчувалося, а в додаток з'явилася маса дезертирів і мародерів, охочих до чужого добра. Стара система влади була зруйнована і країною стали поширюватися хаос та анархія.

Для вирішення питання організації влади на місцях, захисту громадського та особистого майна від кримінальних елементів, в українських селах та містечках почали формуватися загони самооборони – своєрідна народна міліція.

Потяг до самоорганізації влади – типове явище для часів повстанства. До прикладу, на Херсонщині в той період існували Баштанівська та Висунська «республіки». Виникненню подібних формувань на Чигиринщині сприяли поєднання кількох факторів: природний (лісові урочища та дніпровські плавні, зручні для повстансько-партизанських баз); національний (козацький край, з давніми волелюбними традиціями, де відбувались Хмельниччина, Коліївщина, «Чигиринська змова») та соціальний (загострене «земельне» питання серед місцевого селянства) [12, 486].

У 1918-1919 роках в Чигиринському повіті формуються дві реальні владні структури – Чигиринська «республіка» на чолі з Свиридом Коцуром та Холодноярська організація, яка визнавала провід УНР. Ці утворення існували в постійному політичному та збройному протистоянні між собою, знекровлюючи один одного та прокладаючи шлях для утвердження більшовицького режиму. Більшість відомих досліджень присвячена висвітленню історії Холодноярської організації, хоча і Чигиринська «республіка» була помітним явищем в українському повстанстві, а багато її учасників після ліквідації (чи зникнення?) свого ватажка продовжили свою боротьбу в лавах холодноярців.

Першою із згаданих утворень почала формуватись саме Чигиринська «республіка». Її становлення бере свій початок з часу створення перших загонів Вільного Козацтва навесні 1917 року. В Чигиринському повіті організатором місцевого загону Вільного Козацтва став уродженець с. Мордва (тепер – с. Красносілля) Іван Солонько, який обирався депутатом від Чигиринщини на І

Всеросійський селянський з'їзд в Петрограді [10, 140] 16-19 (3-6 за старим стилем) жовтня 1917 року в Чигирині відбувся I Всеукраїнський з'їзд Вільного Козацтва, після якого пройшла структуризація Чигиринської територіальної козацької одиниці. Старшиною Чигиринського бойового куреня Вільного козацтва був обраний Іван Солонько, а суботівську сотню очолив Свирид Коцур – майбутній ватажок Чигиринської «республіки» [10, 141].

Після проголошення в квітні 1918 року гетьманом Української держави Павла Скоропадського, в Чигирині розміщується загін гетьманської варти, а згодом – і батальйон німецьких окупаційних військ. Населення було незадоволене реставрацією старих порядків і на Чигиринщині для збройного опору гетьманцям та німецькій армії створюється підпільний повстанком. Його організаційне засідання відбулось в с. Суботів [13, 172]. Керівником повстанкому та новоствореного повстанського загону було обрано Свирида Коцура, уродженця с. Суботів. Замолоду Свирид захопився ідеями анархізму і став учасником пограбування банку в Катеринославі в складі групи одностумців, за що потрапив на каторгу. Після Лютневої революції 1917 року Свирид Коцур повертається до рідного Суботова і активно прилучається до суспільно-політичного життя. Він мав чудові ораторські здібності, умів запалювати присутніх промовою [13, 173]. Влітку 1918 року загін С. Коцура розгорнув збройний спротив окупаційній німецькій владі. Після відступу німецьких частин з Чигирини наприкінці 1918 року загін С. Коцура об'єднався з іншими місцевими партизанськими загонами [14, 12]. На спільному засіданні командирів загонів створена військова одиниця отримала назву «Чигиринського куреня червоного козацтва» [13, 174].

З встановленням в Україні влади Директорії УНР загін С. Коцура першим у Київській губернії виступив проти неї. З ініціативи Свирида Коцура 25 січня 1919 року в Чигирині зібралися представники політичних партій та громадських організацій у кількості 54 делегатів, які більшістю (38 осіб) проголосували за встановлення в Чигиринському повіті радянської влади та створення військового революційного комітету [13, 176]. За військового опору радянська влада на Чигиринщині мала курінь червоного козацтва під проводом С. Коцура, який налічував 1100 бійців [14, 15]. Зону власного впливу С. Коцур намагався розширити на сусідні території. За спогадами одного з холодноярських отаманів Я. Щириці (Мамая), коцурівці неодноразово вчиняли напади на непідконтрольні їм села для вилучення продуктів та поповнення власних рядів мобілізованою молоддю [13, 193]. Ставлення до загону С. Коцура в Чигиринському повіті (крім підконтрольних йому населених пунктів) загалом було відверто вороже. Жителі сіл Холодного Яру та дніпровського узбережжя, які підтримували УНР, вважали коцурівців борцями «за радянську Україну», а то й просто кримінальним елементом. Збереглися численні свідчення очевидців, що з захопленими в полон коцурівцями місцеві селяни чинили самосуд, часто – включно до страти [14, 16].

Причетними були коцурівці і до єврейських погромів. Так, в лютому 1919 року від них постраждала громада містечка Златополя, одного з найбільших осередків єврейського населення Чигиринського повіту. Приводом для цього погрому стала спроба місцевих властей відділитися від Чигиринського повіту і для «наведення порядку» до «сепаратистів» був направлений курінь червоного козацтва [13,243]. Водночас, загін С.Коцура захищав населення підлеглої їм території (Чигирин з прилеглими околицями) від реквізицій чужими військовими частинами, які більше нагадували звичайні грабунки. За короткий час С.Коцур разом із своїм загonom перебирає на себе адміністративні важелі управління в Чигирині та околицях – поступово формується «Чигиринська республіка». За влучною характеристикою Юрія Горліс-Горського «...(тут) існує оригінальна радянська влада, хоч більшовики бояться і носа совати до Чигирини» [1, 80].

З поширенням в Україні антибільшовицького повстання під проводом М.Григор'єва у травні 1919 року змінився і склад Чигиринського ревкому – в ньому залишилися лише представники Української партії соціалістів-революціонерів, які реорганізували ревком у Революційну раду та приєднались до загону Холодного Яру [13, 182].

Після розгрому григор'євського повстання чигиринський ревком знову стає більшовицьким за складом. В цей час відбувається остаточний розкол Чигиринщини на два ворогуючі табори: Холодноярську організацію, яка підтримувала самостійність України і воювала під прапором УНР та «Чигиринську республіку» на чолі з С.Коцуром, ідеологія якої поєднувала в собі суміш більшовицьких та анархістських гасел. Реорганізований Чигиринський курінь червоного козацтва стає регулярним 414-им полком Червоної Армії і отримує завдання ліквідувати повстанців Холодного Яру. Повівши наступ, коцурівці захопили с.Медведівку, але в околицях с.Мельників – «холодноярської столиці» - отримали гідну відсіч і змушені були відступати [13, 183]. Надалі бойові сутички між ворожими таборами відбувались з перемінним успіхом.

У листопаді 1919 року окружний повстанком, який очолювали есери Л.Панченко і О.Дзигарь, намагався налагодити взаємодію між холодноярцями і коцурівцями. Тоді для відсічі денікінській армії при місцевому повстанкомі була створена військова рада, куди ввійшли В.Чучупак і С.Коцур, як найбільш впливові отамани. Але вже за місяць між цими ватажками виникає гостра суперечка з приводу призначення коменданта звільненого від денікінців Чигирини. Після розстрілу кількох коцурівців, звинувачених в бандитизмі, відносини між двома «республіками» знову набули характеру збройного протистояння [6, 99]. Типовим прикладом цієї згубної конфронтації стала загибель холодноярського сотника Івана Компанійця, уродженця підконтрольного коцурівцям с.Суботова. Про його трагічну смерть з болем згадує у своєму романі «Холодний Яр» Ю. Горліс-Горський [5, 60-61].

У серпні 1919 року, з розгортанням наступу Добровольчої армії генерала Денікіна, загін С.Коцура перебував у постійних боях з білогвардійцями [14, 24].

Налагодивши стосунки з Революційною повстанською армією Нестора Махна, яка здійснювала рейд по денікінським тилам, загін С.Коцура у вересні 1919 року входить до її складу в так звану «Середньодніпровську групу» [14, 26]. Характерне порівняння двох військових загонів Чигиринщини залишилось в білогвардійському зведенні: «Чучупак – ідейний самостійник, спирається на сільську інтелігенцію і селянство; суворо переслідує у себе грабунки і намагається створити дисципліновану армію. Коцур же зі своїми бандами головним чином грабував» [6, 99].

З початком успішного наступу Червоної Армії на Південному фронті повстанці Н.Махна, які фактично знищили денікінське запілля, вкотре були оголошені поза законом. Полк С.Коцура отримав наказ від червоного командування про переформування, але порушивши розпорядження, вирушив визволяти Чигирин від денікінців. Більшовики, намагаючись підпорядкувати собі непокірного командира, на початку січня 1920 року вислали з Кременчука до С.Коцура делегацію з 5 осіб на чолі з політруком 14-ої армії Зверевим [2, 47]. Її завданням було об'єднати загін С.Коцура з Червоною Армією та утворити новий склад ревкому. Спільне засідання завершилося фатально для «гостей» - з наказу С.Коцура прибулих втопили в криниці [1, 80]. Після такої «співпраці» Свирид Коцур остаточно переходить до відкритої боротьби з більшовиками та проголошує в Чигирині «Наддніпрянський кіш» [8, 3].

В лютому 1920 року на Чигиринщині з'явилися підрозділи Запорізької дивізії армії УНР, яка здійснювала Зимовий похід тилами Червоної Армії. Керівництву похідної групи не вдалося порозумітися з С.Коцуром. Більш того, «коцурівці» та «запорожці» неодноразово намагались полонити та роззброїти один одного. Знешкодити Чигиринський курінь радив і керівник холодноярців В.Чучупак. Після сутичок з коцурівцями по армії УНР був виданий наказ: «...всі відділи С.Коцура вважати за ворожі до нас і при нагоді роззброювати» [13, 189]. За словами учасника переговорів з С.Коцуром, полковника армії УНР Стефаніва: «...влада Коцура поширювалась на 4 околиць великих селища (крім Чигирина, це села Суботів, Новоселиця, Янич (тепер-Іванівка), Івківці – прим. автора), з котрих одно було його рідним, решта околиці його не визнавала і ставилася до нього одверто вороже» [13, 189].

Щоб здолати коцурівців, більшовики зібрали проти нього ціле військо: 4 піхотних полки, 2 - кавалерійських, 2 артдивізії. Врешті, наприкінці березня 1920 року коцурівські загопи були розбиті, а самого ватажка арештували [14, 29]. За офіційною версією більшовиків, С.Коцура захопили в с. Маржанівка (тепер Знаменського району Кіровоградської області), а потім за ухвалою військово-польового суду розстріляли на станції Знаменка [14, 29]. Але ймовірна смерть С.Коцура і до сьогодні оповита низкою легенд. За найпоширенішою з них, Свириду завдяки давньому знайомству з чекістом (разом відбували каторгу), який керував загоном з його ліквідації, вдалося уникнути розстрілу та виїхати в еміграцію [14, 30].

Після зникнення Свирида Коцура його загін ще деякий час продовжував діяти під керівництвом його брата Петра. Однією з останніх активних дій коцурівського загону стала спроба захоплення Чигирин в травні 1920 року. Місцева охорона викликала підмогу і відбила напад [3, 66].

Влітку 1920 року залишки коцурівського загону переховувалися в навколишніх лісах, одночасно налагодивши тісні контакти з холодноярцями [1, 97]. В суботівському лісі вони організували «Товариство козаків «Вовчого шпиля», штаб якого складали члени колишнього коцурівського ревкому [1, 97]. Серед тих, хто перейшов на бік холодноярських повстанців – командир куреня Юхим Ільченко, який став одним з керівників (заступником голови) Холодноярського оружного повстанкому, секретарем організаційного суду Холодного Яру; відважний очільник кулеметної команди Левадний, образи яких яскраво змальовані в романі «Холодний Яр» [1, 69].

Незважаючи на постійні хитання у своїй ідеологічній позиції, створена Свиридом Коцуром та його послідовниками організація все ж мала яскраве національне спрямування. За визначенням одного з видавців роману «Холодний Яр» Микити Мироненка «...чигиринські самостійники політично були більш зрілими, ніж холодноярці, бо вони опанували Чигирин і довкола нього організували оточуюче село, цебто знищили один з центрів окупанта, з якого він панував над селом і зробили з нього організаційний центр оборони цілоти – села і міста. Холодноярці від нападів окупанта з міста в селі оборонялись і через всю свою боротьбу не ставили ... завдання завоювати місто і знищити його як центр окупації, перетворивши в центр організації нації» [9, 20].

Порівняно з Чигиринською «республікою», історія Холодноярської організації більш детально висвітлена у сучасних дослідженнях повстанського руху періоду Української революції 1917-1921 років, а образи багатьох її учасників втілені у художній літературі. Чим вирізнялися холодноярці серед багатьох подібних їм формувань на Україні? Як з невеликого загону селянської самооборони виникла потужна військова сила, проти якої окупаційні армії різного забарвлення змушені були застосовувати всю свою міць?

Першим підрозділом майбутньої холодноярської організації став відділ самооборони с.Мельників на чолі з Олексою Чучупаком. Родина Чучупаків користувалася повагою серед односельців. Брати Петро, Василь та Олексій були представниками сільської інтелігенції, здобули вчительську освіту, а на фронтах I Світової війни отримали і бойовий досвід. Загін складався з 22 місцевих козаків і був створений на прохання ігумені Мотронинського монастиря для захисту монастирського скарбу від мародерів. З приходом навесні 1918 року німецьких окупаційних частин холодноярський загін вступає з ними у збройні сутички, намагаючись протидіяти контрибуціям [7, 5]. Наприкінці осені 1918 року, в період підготовки до антигетьманського повстання, селяни Мельників звернулись до Василя Чучупака (старшого за віком та званням за брата Олексу) з пропозицією створити новий військовий відділ. Це формування налічувало вже

біля 400 чоловік, переважно місцевих селян, а його начальником штабу був призначений Петро Чучупак [7, 3]. Взимку 1918- 1919 років загін В.Чучупака ще не проводив активних бойових дій проти червоноармійських частин [4, 197]. Але вже у квітні 1919 року холодноярці піднімають повстання «проти комуни та Совітської влади за самостійність» [4, 198]. Це сталося після I повітового з'їзду депутатів місцевих рад, який проходив 5-7 квітня в Чигирин і виступив проти Директорії УНР в підтримку більшовицького режиму [13, 179]. На початку червня 1919 року від імені «інформаційного бюро штабу загону Холодного Яру повстанці звертаються із закликом до формування організованих збройних сил під єдиним командуванням [4, 198].

Деякий час (протягом червня 1919 року) військовим керівником Холодного Яру – за узгодженням з місцевими отаманами – був григор'євський отаман Федір Уваров, підрозділ якого перебував на той час на Чигиринщині. При цьому адміністративні повноваження у загальному керівництві залишились за Василем Чучупаком [11, 30].

З літа 1919 року майже у всіх селах Чигиринського повіту діяли загони самооборони для захисту від білогвардійців Денікіна та загону С.Коцура (який тоді уособлював більшовицьку владу) [13, 193]. Представники охоронних сотень мали широке представництво і на селянському повітовому з'їзді, який відбувся у жовтні 1919 року в с.Матвіївка. Учасники зібрання, крім заклику протидії радянській владі, постановили здійснювати організацію влади у повіті «згідно з вказівками Повстанського комітету» [13,193].

Так, влітку 1919 року на Чигиринщині сформувалась нова владна структура, яка діяла на противагу місцевому ревкому – Холодноярський окружний повстанком. Ця структура мала досить широкі повноваження, з часом стала координатором діяльності повстанських загонів Київської, Кременчуцької і Херсонської губерній, а також виконувала функції цивільної влади на підконтрольній території [13, 194].

Верховенство Холодноярської організації поширювалося на всі села і хутори, розташовані серед лісових масивів в басейні р.Тясмин та більшість сіл прилеглого дніпровського узбережжя – а це біля 40 населених пунктів. Виняток (до весни 1920 року) становили м.Чигирин та 4 села, які підпорядковувалися С.Коцуру, але і вони після розгрому коцурівців підпадають під вплив Холодного Яру. «Столицею» цього утворення вважалось село Мельники – батьківщина братів Чучупаків [7, 4].

Формування повстанського війська відбувалось за козацькими засадами. Основний військовий підрозділ організації з грудня 1919 року носив назву «Полк гайдамаків Холодного Яру Української Народної Республіки» [13, 188]. Пізніше він став поділятися на окремі курені: Холодноярський, Білопольський, Білоярський. В свою чергу курені поділялися на окремі сотні – відділи, що формувалися по селах. Село поділялося на «дієву» та «резервову» сотні. Цивільна та судова влада на місцях були в компетенції сільських віче та сільських отаманів [12, 488]. Ю.Горліс-Горський згадував про враження від

першої зустрічі з місцевими повстанцями взимку 1920 року: «(в) широко розвиненій бойовій організації Холодного Яру під проводом Василя Чучупаки ... цілковито панували націоналістичні настрої» [1, 61].

З початку 1920 року військове з'єднання Холодного Яру дістало назву бригади. Відділ мав два прапори: жовто-блакитний з написом «Полк гайдамаків Холодного Яру» та чорний. На чорному прапорі Холодноярського коша на одній стороні були вишиті слова «Воля України – або смерть», на протилежній – «І повіє новий огонь з Холодного Яру» – безсмертні рядки вірша Т.Шевченка [1, 63]. В період загальної мобілізації чисельність вояків Холодного Яру становила від 5000 до 7000 осіб. Поряд з місцевими, в лавах повстанців були представники з різних регіонів України.

Загальна система організації влади в 1919 – на початку 1920 р.р. на більшій частині Чигиринського повіту (між Дніпром і залізницею) склалась наступним чином: в цивільних справах переважало самоврядування, а у військових – визнавалось підпорядкування Холодному Яру [13, 199]. Військову владу холодноярців визнавали й більш віддалені населені пункти Смілянського, Золотоніського, Уманського повітів [4, 200]. Радянський історик-чекіст Б.Козельський у своїх працях підтверджував цей факт: «Авторитет Холодного Яру був дуже великий, його визнавали навіть багато отаманів, які йому не підлягали. Через свою географічну особливість та своєрідну романтику ... Холодний Яр становив для радянської влади ... неприступну фортецю» [5, 75]. Про стійку ідеологічну та структурну систему влади Холодного Яру свідчить і те, що організація не припиняла своєї діяльності через смерть своїх ватажків: загибелі Василя та Петра Чучупаків або після важкого поранення Івана Деркача у 1920 році.

В період існування Холодноярської організації ніхто з її учасників не називав своє утворення «республікою». Ця назва з'явилась в літературі пізніше, з легкої руки Ю.Горліс-Горського, якого вразила налагоджена система організації влади в Холодному Яру. Повстанський отаман Іван Лютий-Лютенко, один з небагатьох, хто залишив літературний спадок – книгу спогадів «Вогонь з Холодного Яру», зазначав: «у кожного отамана були люди видаючі, котрі улаштовували справу як інформаційну так і військову. Всі «кадрові» старшини і козаки були настроєні войовниче протів ворогів. Цілковитим захищали українські інтереси і старались провадити їх в життя. Мета всіх їднa – здобути державу рідну» [4, 213].

Холодноярці підтримували постійний зв'язок з Головним проводом УНР. З серпня 1920 року в Холодному Яру перебував представник Всеукраїнського повстанкому Іван Діхтяр-Хоменко, якого було обрано головою окружного повстанкому. Його заступником став колишній коцурівський старшина Юхим Ільченко [13, 213]. На підконтрольній території представники Холодноярського повстанкому проводили активну ідеологічну роботу: збирали селянські сходки, розповсюджували листівки-звернення до жителів Чигиринського повіту із закликами самоорганізації влади на місцях, ліквідацію «совіцької грабіжницької

влади», створення загонів самоохорони за зразком 1919 року «для наведення ладу і спокою». Самі більшовики визнавали роль цього ідеологічного центру: «Повстанком був ... цивільною владою повстанців» [13, 205].

Холодноярці у вересні 1920 року звільнили від більшовиків Чигирин та Черкаси, коли з ними об'єдналися Степова дивізія Костя Блакитного (Пестушка) та інші великі повстанські підрозділи. Об'єднані сили повстанців цілком могли заволодіти і Києвом, але одностайної згоди щодо можливого наступу так і не вдалося досягти. Більшість отаманів вважала, що це «діло Петлюри з армією» [4, 215]. Микита Мироненко, автор післямови до лондонського видання (1967 рік) «Холодного Яру», писав: «Коли б не міф Петлюри, то з повстанців легше було зробити національне військо, цебто довершити самостійну Україну її власними силами» [9, 24].

Ще один невтішний висновок зробив з цього приводу Ю.Горліс-Горський: «Найбільшою вадю українського повстанця є те, що він прив'язаний до рідної «стріхи» і воліє крутитися біля неї, аж поки його не розстріляють» - гіркі, але справедливі слова [4, 215].

Так і продовжували сподіватися: повстанці – на армію С.Петлюри, а С.Петлюра разом з Головним проводом УНР – на повстанський рух, який самотужки подолає радянську владу.

Для знищення повстанців більшовики, крім військових акцій, вдавалися і до інших (за їх визначенням «пасивних») методів боротьби з ними: масово захоплювали заручників, а з літа 1921 року був запроваджений інститут відповідачів. Червоними окупантами неодноразово оголошувались «амністії» для добровільної здачі «бандитів», на які піддалася значна частина зневірених повстанців. Серед них були і отамани-холодноярці І.Деркач та І.Петренко, очільник повстанкому І.Діхтяр-Хоменко. Майже всіх «амністованих» без зайвого розголосу ліквідувала ВЧК. Важким ударом для повстанського руху стало проникнення в його ряди вміло законспірованих агентів ЧК, що призвело до арешту восени 1922 року більшості місцевих отаманів (т.зв. «Операція «Заповіт»») [4, 209].

Та волелюбний дух Холодного Яру виявився незнищеним. Саме про нього у таємних інструкціях для своїх агітаторів-розвідників застерігав кат української революції Лев Троцький: «В ньому (українському селянинові) прокинувся дух запорозького козацтва і гайдамаків, який спав сотні років. Це страшний дух, який кипить, вирує, як сам грізний Дніпро на своїх порогах і змушує українців творити чудеса хоробрості... Тільки безмежна довірливість і поступливість, а також відсутність усвідомлення в потребі постійної міцної згуртованості усіх членів держави не тільки в часи війни – щоразу губили всі завоювання українців» [15, 3].

Не змогли цей дух остаточно подолати ні жорстокий терор, ні колективізація з голодоморами. Він залишається живим, адже народна пам'ять назавжди закарбувала імена борців за волю України. Вже понад два десятиліття в Холодному Яру відбуваються щорічні вшанування героїв боротьби за

незалежність нашої держави, на які збираються тисячі людей з усіх куточків України та з-за кордону. На їх честь на Черкащині і Кіровоградщині встановлені десятки пам'ятних знаків, створені окремі музейні експозиції, зняті ряд документально-публіцистичних фільмів. Завдяки старанням та наполегливості справжніх патріотів, в жовтні 2016 року судовими інстанціями України були юридично реабілітовані повстанські ватажки і козаки Холодного Яру, які отримали свої вироки від радянської влади ще на початку 20-х рр. ХХ ст. [3, 1].

Незламний дух Холодного Яру піднімав на боротьбу за волю України не одне покоління українців. Знамена з написами «Холодний Яр» та «Воля України – або смерть» були на обох київських Майданах, як символ нескореної нації. Вони і тепер перебувають на передових позиціях захисників нашої Батьківщини, які відстоюють свободу і незалежність українського народу.

1. Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: Спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру* / Ю. Горліс-Горський – Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика» - 2013. – 512 с.
2. Жураченко Н.В. *Мои воспоминания об организации советской власти в Чигиринском уезде 1917-1923 гг.* / Фонди НКЗ «Чигирин». – Група збереження «пам'ятки писемності» КВ-3436; ПП-270.
3. Коваль Р. *Отаманів Холодного Яру реабілітовано* / Р. Коваль // *Незборима нація.* – 2016. – 11(369). – С.1.
4. Коваль Р. *Повернення отаманів Гайдамацького краю* / Р. Коваль – Київ. - 2001. – 288 с.
5. Козельський Б. *Шлях зрадництва і авантур* / Б. Козельський – Харків. - 1927. – 86 с.
6. Мельниченко В. *Черкащина в добу Української революції 1917-1921 рр.* / В. Мельниченко – Черкаси. – 2016. – Вертикаль. – 200 с.
7. Мироненко Г. *Вони відстоювали ідеї незалежності України* / Г. Мироненко // *Чигиринські вісті.* 14 жовтня 1995. – №82.
8. Мироненко Г. *Свідчать документи* / Г. Мироненко // *Зоря комунізму.* – 1990. – 7 серпня.
9. Мироненко М. *Міти Холодного Яру.* / М. Мироненко – Черкаси. – 2012. – 43 с.
10. Панькова С. *Чигирин і околиця 1917 року. Голоси сучасної преси* / С. Панькова С. // *Пам'ятки України: історія і культура.* – 2002. – Ч. 2. – С.140-141.
11. Полікша С. *Кубанець Уваров – отаман Холодного Яру* / С. Полікша // – Львів. – *Літопис червоної калини.* – 1933. – №5. – С. 28.
12. Пономаренко М. *Холодноярська республіка* / Ред. Б. Губський, В. Литвин, В. Смолій. *Культурологічний збірник. Земля Богдана і Тараса.* / М. Пономаренко – Київ. – 2002. – С. 486-497.
13. Солодар О. *Нариси з історії Чигиринщини* / О. Солодар – Черкаси. – *Відлуння плюс.* – 2003. – 264 с.
14. Солодар О. *Як були козурці* / О. Солодар – Черкаси. – 2009. – 40 с.
15. Стегній П. *Повстанський рух: передумови, рушійні сили та характер* / П. Стегній // *Незборима нація.* – 2001. – Ч. 7. – С. 3.

*Мушта Олександр Анатолійович,
завідувач музею О.С.Пушкіна і П.І.Чайковського
(Кам'янський державний історико-культурний заповідник)*

КАМ'ЯНСЬКЕ ПОМІСТЯ РОДИНИ ДАВИДОВИХ НА ПОЧАТКОВІЙ СТАДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 - 1918 РР.)

Події Української революції 1917 – 1921 рр., як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях, ще й досі заповнені численними білими плямами. Складена впродовж десятиліть, агресивно впроваджена в усі сфери життя більшовицька пропаганда розмивала об'єктивні грані історичних подій, чітко дотримуючись принципу підбору під сформовану політичну доктрину розрізнених фактів минулого. Жорстокому тавруванню піддавались різні фактори і чинники, ворожі радянській системі, зокрема і національні рухи. Особливо яскраво така концепція проявилась стосовно опису революційних перипетій 1917 – 1921 рр.

Даний проміжок часу і нині характеризується у масовій свідомості численними міфами, котрі спотворюють реальну дійсність. Зважаючи на ці обставини, виважене і незаангажоване висвітлення подій 100-літньої давнини зараз просто необхідне заради загального усвідомлення тодішніх реалій, врахування помилок з метою їх недопущення та вироблення національної світоглядної лінії.

В цьому контексті, зазначені теоретичні аксіоми характерні й для місцевої історії. Дане дослідження покликане саме для імплементації описаних тенденцій стосовно подій у м. Кам'янка (Черкаська обл.) на стартовому етапі Української революції.

Розгортання Української революції 1917 – 1921 рр. обумовлене різними факторами і чинниками загальної історії останніх років існування Російської імперії. Погіршення економічного становища населення у зв'язку з великими витратами на військові кампанії в ході I-ої Світової війни, активізації робітничого страйкового руху, загострення національного питання в розрізнених частинах країни, загальне ослаблення самодержавства – все це призвело до Лютневої революції 1917 р. в Петрограді, зречення від престолу царя Миколи II та переходу влади до рук Тимчасового уряду. На фоні революційних подій у центрі, в Києві 17 березня 1917 р. був створений головний національний

представницький орган – Українська Центральна Рада (УЦР). Відтоді революційна хвиля стала швидко розповсюджуватися на околиці [5, 423 – 425].

У Кам'янці, котра на той момент часу належала поміщикам Давидовим, про події Лютневої революції в Петрограді дізнались на поч. березня 1917 р.

Новина про зречення царя та нову владу Тимчасового уряду швидко дійшла до населення [8]. І хоча більшість людей реально не усвідомлювали суті революції й свого подальшого існування, було зрозуміло, що настали глобальні зміни, котрі можуть призвести до поліпшення економічного становища народних мас. І цим шансом варто скористатись.

Вже невдовзі після осягнення шокуючих новин – 9 березня – у містечку був проведений багатолюдний мітинг. Дійство відбувалось на базарній площі. Люди розгорнули транспаранти з різними лозунгами, характерними для початку революції: “Хай живе республіка”, “Свобода”, “Вічна пам'ять і вічний покій полеглим борцям за свободу” та ін. Люди вітали один одного з крахом царизму, вигокували демократичні слогани і заклики. Разом з тим, окремі особи виступали з чіткими національно-орієнтованими мотивами. Так, судовий пристав П.Пономаренко закликав маси до створення незалежної української держави. Свій виступ він завершив словами: “Хай живе свобода, рівність і братерство” [3, 53].

Наступного дня після мітингу в Кам'янці революційно налаштована молодь зібралась на волосну площу, де стояв пам'ятник царю Олександру II і вирішили повалити його (погруддя встановили там лише у 1911 р.). Перші спроби демонтажу виявились невдалими. Довелось приганяти 2 пари волів і лише тоді пам'ятник завалили на землю. На високому постаменті, який залишився, написали великими білими літерами слово “СВОБОДА”.

Революційний запал кам'янчан на цьому не завершився, що вилилося у чергову народну акцію. 17 березня вперше відбулися загальні збори селян Кам'янки для вирішення різних нагальних питань. На цьому зібранні ухвалено кілька важливих положень. По-перше, було обрано місцевого старосту і, водночас, начальника міліції – ним став К.І.Гуренко. По-друге, для підтримання громадського спокою обрано 16 чоловіків-міліціонерів. По-третє, сформовано склад Кам'янського волосного комітету як представницького органу місцевої влади [8].

Значимо, що навесні 1917 р. в нашому краї діяли 2 головних носії владних повноважень – Тимчасовий уряд (Петроград) і УЦР (Київ). Приємно констатувати, що обраний волосний комітет орієнтувався саме на Центральну Раду [3, 54]. Проте, наголосимо, що місцева виконавча влада, що здійснювалась через голову (комісара) Кам'янської волосної управи, була підконтрольна Тимчасовому уряду. Тобто, очевидним було двовладдя, переплетення повноважень, що, як наслідок, призвело до різних конфліктів.

Помітне ослаблення ієрархії управління, поява солдатів-дезертирів з фронтів I-ої Світової війни з різними революційними прокламаціями, поширення чуток про поділ поміщицького майна і землі викликало загострення суспільно-

політичної ситуації. Вже навесні 1917 р. селяни Кам'янки почали поволі розбирати реманент Миколаївської, Покровської та Юрчиської економії Давидових. Частково “антипанським” настроям сприяв і місцевий волосний комітет. Так, на поч. травня 1917 р. комісар Центрального бюро по закупках цукру доносив Київському губернському комісару про те, що комітет заборонив рубку дров, які заготовлялись для цукрового заводу в лісах Давидових в селі Юрчисі [7]. Проте, відзначимо, що відверто агресивних антипоміщицьких акцій в цей час у Кам'янці ще не спостерігалось. Селянські маси неспішно, та все ж виконували свої звичні хліборобські функції, очікуючи вирішального зламу заради втілення своєї давньої мрії – поділу земельної власності.

Мітинг у Кам'янці. Березень 1917 р. На задньому плані – прапор Бунду. Приватна збірка О. Солодаря. Олександр Ветров вважає, що зображено один з моментів «... маніфестації на площі з приводу звістки про першу революцію. Позаду приміщення – збереглося. Це колишній райвиконком, а нині позавідомча охорона. Приміщень, що зліва вже не існує. Але зберігся фрагмент тодішнього тротуару з цегли дореволюційної (прим. упорядн.)

На відміну від нестійкої й напруженої суспільно-політичної ситуації, культурно-освітня сфера в 1917 р. у Кам'янці набула прийнятних темпів розвитку. Цьому сприяли як національна зорієнтованість новоутвореного Кам'янського волосного комітету, так і активні дії громади в погодженні з місцевими поміщиками Давидовими. Все це відобразилось у заснуванні та діяльності товариства “Просвіта” у Кам'янці.

Одним із головних ініціаторів заснування “Просвіти” був довголітній керівник місцевого гуртка художньої самодіяльності Максим Салабай. З початком революційних подій 1917 р. драматичний гурток значно активізував свою діяльність. У травні-місяці М.Салабай в будинку земської школи Кам’янки організував показ кількох вистав. Виручка від продажу квитків пішла на заснування товариства “Просвіта”[2, 95]. По-суті, датою утворення даної організації у містечку є червень 1917 р. Впродовж наступних 2-ох місяців “Просвіта” повноцінно функціонувала, організовуючи різноманітні вистави, концерти, святкування тощо.

Однак, не зважаючи на досить успішну діяльність просвітянської організації, у Кам’янці було вирішено влаштувати офіційне відкриття товариства. Урочиста “ініціація” “Просвіти” відбулась у неділю 20 липня (1 серпня за новим стилем) 1917 р. Дана процесія була розбита на низку святкових, культурно-мистецьких та розважальних заходів, які проходили у самому містечку та поміщицькому парку Давидових.

Складно говорити про загальні домінуючі владні вподобання населення в цей період, адже симпатії народних мас постійно змінювались. Наявною була висока підтримка Центральної Ради, що відображалось і в настроях Кам’янського волосного комітету. Про це свідчить наступний факт. На поч. липня 1917 р. у Кам’янці були проведені селянські сходки, на яких зачитували Універсал від УЦР, який люди радо вітали і приймали, обіцяючи слухати наказів Ради, як своєї найвищої установи, і згоджувалися між собою про розкладку на користь УЦР (10 коп. з десятини з подальшим підняттям плати) [9, 141]. Проте, відзначимо, що пасивність і непослідовність дій вищого керівництва досить швидко змінювали світоглядні орієнтири.

Через слабкість Центральної влади, протистояння різних управлінських осередків країни, на місцях поволі поширювався хаос і безлад. Ще більше ускладнили ситуацію колишні солдати й офіцери, які повертались з війни. Останні орієнтувались на третій владний центр – Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів. На відміну від УЦР і Тимчасового уряду, Петроградська рада послідовно й агресивно поширювала власну ідеологію, поволі збільшуючи коло своїх прихильників [5, 424]. Все це вилилось у різного роду протистояння.

Ще на поч. липня 1917 р. селяни Вербівки (за 12 км від містечка) почали захоплювати пшеничні поля Давидових [6, 4]. У Кам’янці до такого не дійшло, однак напередодні жнив у місцевій поміщицькій конторі відбулась масова сходка, на якій селяни вимагали підвищення оплати праці [1, 227]. Це питання так і не вирішили, однак далі вже було не до цього. В третій декаді вересня селяни Тимошівки змусили власників – Шимановських – передати землю селянам. Згодом, тут же було захоплено і майно місцевого цукрового заводу [6, 7]. Тривалий час брати Фелікс і Карл Шимановські, через загрозу власних життів, ночували у кам’янських Давидових [1, 229]. Останніх революційна хвиля також не оминула.

Готуючись до найгіршого, сім'я Давидових міцно замикала всі двері й віконниці, з острахом очікуючи мороку ночі. Одного такого вересневого вечора 1917 р. прислуга доповіла, що хтось грабує цукровий склад і лунають постріли й крики. Лев Давидов миттєво з лакеями і конюхами запалили факели й вирушили на місце події. Але вже було пізно – злодії швидко втекли, залишивши по собі “на згадку” кілька загублених мішків з цукром. Як виявилось, акцизна воскова печатка на дверях складу була підробленою. Тобто, злодії легко зайшли сюди й через вікно передавали мішки з цукром. Звідси їх перекидали через тин на підводу, яка вже задалегідь чекала. Один з дворових селян помітив цю “процесію” й у його бік вистрелили (невлучно). Через це і зчинився гвалт, що унеможливив повну крадіжку.

Наступного дня поліція почала обшуки і перевірки. Однак, винних знайти так і не вдалося. Тим паче, що, як виявилось, докази було ліквідовано. В один із наступних днів поліція запримітила біля одного з колодязів Кам'янки юрбу охочих, які ласо споживали воду. Рідина тут мала особливий смак – нагадувала сироп. Очевидно, що злочинці, побоюючись розправи, викинули вкрадені мішки з цукром у колодязь, перетворивши воду на ситро. Особливо до душі такий напій припав місцевим хлопчикам, які у чергах стояли до солодкого колодязя.

Цей випадок дуже налякав Давидових. Вже невдовзі вони виїхали з Кам'янки до Києва. Назад повернутися їм уже не судилося [1, 232].

Загострення соціальної напруги, ускладнення логістики управління УЦР з центру на околиці змусило громади на місцях самоорганізовуватися. Таким чином, стали виникати загони самооборони у формі об'єднань вільного козацтва для підтримання порядку. Такий загін виник і у Кам'янці в жовтні 1917 р. Взагалі наше містечко входило до Чигиринського полку, а курінним отаманом було обрано Солонька із с. Боровиця [3, 54]. Однак, цей загін проіснував недовго.

Після від'їзду Давидових, на фоні владного хаосу та все більшого поширення антипоміщицьких настроїв грабунок майна Кам'янського помістя набував все більшого масштабу. Різні люди, представляючись революційною владою, стали нав'язливо приходити до будинків власників містечка і проводили всілякі обшуки. Звинувачуючи залишених представників родини Давидових у антиселянських діях, нові “владці” хотіли знайти зброю, яка нібито десь знаходилась для придушення революційного руху. Хоча ніяку зброю ніхто так і не побачив, обшуки безслідно не минули. Згодом по домах і дворах розмістилось багато чоловіків. Всі вони спорожняли винні погребі і пиячили цілими днями. Тим часом грабунок панського майна не припинявся. Жінки на возах заїжджали в двори і брали все підряд: бочки, дрова, варення, худобу та ін. Далі черга дійшла, власне, до маєтку. Звідти стали забирати крісла, столи, інші меблі. Все “експропрійоване” майно ставилось на вози і триумфально провозилось вулицями містечка.

Тяжка участь спіткала останню з живих дітей декабриста В.Л.Давидова – Олександру Василівну. На той час – кін. листопада 1917 р. – вона вже була дуже

хвора, не піднімалась із ліжка. Спочатку від неї забрали майже всіх служниць, а потім почали відкрито розбирати будинок, в якому вона жила. Не розуміючи реальної суті речей навколо, Олександра Давидова якраз у ці дні відійшла у вічність [1, 236 – 237].

7 листопада 1917 р. у Петрограді відбувся більшовицький переворот і проголошено владу Рад. І хоча тривалий час більшовики не мали реального впливу на місцях, їхні агресивні й цілеспрямовані дії та чітка популістська агітація горнула до себе налаштовану на негайні дії частину населення. Особливо “збільшовизованими” кастами вважалися робітництво і солдатство.

Невдовзі після захоплення більшовиками влади, Радянська Росія пішла війною на Українську народну республіку (УНР, проголошена III-ім універсалом УЦР від 7 листопада 1917 р.). В грудні 1917 – січні 1918 рр. тривали бойові дії на різних теренах України, в результаті чого велика її частина разом з Києвом була захоплена комуністами [5, 430; 434].

Саме під час січневого наступу більшовиків на Правобережжі України, на фоні поширення інформації про нову революційну владу, в Кам’янці активізувалися місцеві ліві мілітарні сили. За даними опублікованих матеріалів, у середині січня 1918 р. у приміщенні тимчасового театру (каретний склад) за ініціативи колишніх солдатів і матросів відбулися збори фронтовиків Кам’янської волості, на яких і було проголошено радянську владу. На цьому зібранні також вирішили створити тимчасовий орган революційного управління – військову громаду, що мала захищати інтереси прогресивного робітництва, солдатства і селянства. Головою громади обрано робітника-покрівельника із с.Грушківка – Федора Донця. Керівним органом військової громади визначили раду із 20 осіб. При раді було також утворено земельну, агітаційно-редакційну, фінансову і військову комісії [7]. Громада мала і окрему військову одиницю: загін кінноти в 75 шабель та 80 бійців-піхотинців. Воєнний загін очолював Р.Петров-Поволоцький [4].

Зазначимо, цілком ймовірно, що дата проголошення більшовицької влади у Кам’янці є досить умовною. Дуже часто через ідеологічну пропаганду історичні факти підбирались під вироблену комуністичним режимом теоретичну доктрину. Тому достовірність тих чи інших подій, особливо стосовно перших років радянської влади, в тому числі й у Кам’янці, є досить сумнівними. Очевидно, що збори фронтовиків у містечку відбулися, однак про їх орієнтацію на той чи інший владний центр ще не йшлося.

Чи не першою дією військової громади у Кам’янці було роззброєння і ліквідація місцевого загону вільного козацтва. Згодом, громада наказала стягнути контрибуцію з місцевих власників та провести облік майна в поміщицьких економіях Давидових. І на завершення суспільних “інновацій” січня 1918 р., видано постанову про націоналізацію банків і заводів, передачу поміщицького маєтку і землі селянам [4]. Результатів довго очікувати не довелося.

Уже в січні 1918 р. Кам'янський маєток було остаточно розграбовано. Все майно розтягли, худобу й реманент – поділили. Численні флігелі й будинки позаселяли різні люди, сповна насолоджуючись “панським” життям [1, 239]. Однак, перше пришестя більшовиків виявилось короткочасним.

9 лютого 1918 р. делегація УНР уклала Брестський мирний договір з країнами Четвертого союзу про взаємодопомогу. Згідно угоди, держави Центрального блоку гарантували відновлення суверенітету України в обмін на поставки продовольства для воюючих країн. Як наслідок, на українські терени вступила 450-тисячна німецько-австрійська армія. В результаті, вже досить швидко – впродовж березня-квітня 1918 р. – всі українські землі, в тому числі й Кам'янка, були звільнені від більшовицьких окупантів [5, 434]. Очікувалось, що така значима закордонна допомога сприятиме, в значній мірі, утвердженню українських державних інституцій. Однак, на практиці вийшло зовсім по-іншому. Це був наступний особливий етап Української революції 1917 – 1921 рр.

Таким чином, слід визнати, що на початковій стадії Української революції у Кам'янському помісті Давидових відбулось чимало суспільних зрушень. Видозміни відобразились у перетрубації управлінських порядків, появі нових органів виконавчих повноважень, посиленні громадського тиску і контролю та загальному оновленні укладу життя.

Революційна течія у містечку тривалий час мала національний владний орієнтир, що підтверджувалось як настроями населення, так і різними матеріально-благодійними акціями. Проте, з плином часу, через нестабільність політичної обстановки та безсилля центральної влади, ситуація змінилась. Це вилилось у посилення антипоміщицького руху та загальну владну апатію. Такі обставини обумовили встановлення більшовицьких порядків у Кам'янці. Однак, такий стан речей протримався недовго, оскільки, згідно міжнародних договорів, містечко було звільнене союзними військами.

1. Давыдова М. Каменка. Дневник / Марианна Давыдова // [Репринтне видання без вихідних даних]. – Фонди КДІКЗ (інв. № 3097 н/д). – 258 с.

2. Комарніцький О.Б. Український національний рух у містечках Черкащини в добу Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) / О.Б.Комарніцький // Вісник Черкаського університету. – 2005. – Випуск № 66. – С. 93 – 98.

3. Ляшко Ю.Ю. Революційні події 1917 – 1921 рр. на Кам'яниці // Шамрай О.Г. та ін. Місто на скелястих берегах Тясмину / О.Г.Шамрай, Г.М.Таран, Л.О.Бондаренко, О.В.Ветров, Ю.Ю.Ляшко, Т.П.Чупак. – Черкаси: Вертикаль, 2009. – С. 53 – 57.

4. Петров-Поволоцький Р. В ті буремні дні / Роман Петров-Поволоцький // Черкаська Правда. – 1957. – 25 жовтня – С. 4.

5. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

6. Хроника историко-революционных событий на Черкащине (1917 – 1920 гг.) // Государственный архив Черкаской области. – Черкассы, 1987. – 42 с.

7. Шкаліберда М.А. Наростання революційної хвилі. Проголошення радянської влади / Марія Шкаліберда // Трудова Слава. – 1987. – № 51 (7460). – С. 3.

8. Шкаліберда М.А. Початок революції / Марія Шкаліберда // Трудова Слава. – 1987. – № 40 (7449). – С. 2.

9. Що діється на Україні. Кам'янка (Чигиринського повіту) // Воля. – 1917. – 23 липня / Пам'ятки України: Історія та культура. – 2002. – № 2. – С. 140 – 141.

Васюра Єлизавета,
учениця X класу,
Науковий керівник: **Дяченко Ганна Василівна,**
вчителька історії і права,
Чигиринська загальноосвітня школа I-III ступенів №1 імені
Богдана Хмельницького Чигиринської районної ради Черкаської області

ХОЛОДНИЙ ЯР У ВИРІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.
Т. Шевченко

Ці Шевченкові слова стали пророчими.

Холодний Яр – одна з найяскравіших сторінок визвольної боротьби в Україні 1919 – 1922 рр. «Це живий приклад, як невеликі числом, але незламні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом» [2, с. 10].

Ця сторінка історії України, як і історії Чигиринщини, довгий час була «білою плямою». Лише проголошення незалежності України сприяло дослідженню повстанського руху 1918-1922 років на Чигиринщині. Вивчити цю проблему можна було тільки через узагальнення історіографічної спадщини, яка є не на даний час. Не так багато авторів присвятили свої твори Холодноярській організації. Серед них Юрій Горліс-Горський (роман «Холодний Яр»), отаман Іван Лютий-Лютенко («Вогонь з холодного Яру»), Михайло Дорошенко («Стежками холодноярськими»), Василь Шкляр (роман «Залишенець. Чорний ворон»). В українській радянській літературі ці події були описані у романі «Холодний яр» М. Ф. Негоди.

Одним з перших, хто почав висвітлювати історію цих подій на Чигиринщині, на початку 90-х років минулого століття був вчитель історії Мельниківської школи Григорій Мироненко.

Особливе місце займає історичний клуб «Холодний Яр» на чолі з президентом Романом Ковалем – автором низки книг про Холодноярську «республіку»: «Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії», «Коли кулі співали», «Героїзм і трагедія Холодного Яру», «Багряні жнива української революції», «Повернення отаманів Гайдамацького краю», «Кость Блакитний, отаман Степової дивізії» та інші. За сприяння історичного клубу «Холодний Яр» створено цикл радіопередач «Отамани Гайдамацького краю», знято документальні фільми, відеофільм «Вони боролись до загину» 2 ч. (Інститут

експертних оцінок, 2012 рік), а також протягом 20-ти років проводяться заходи по вшануванню борців за волю України. У перші роки на ці заходи збиралося по декілька десятків осіб. У останні ж роки – тисячі патріотів з'їжджаються, як на прощу, до Холодного Яру, у 2015 році – й до Чигирини. Волонтерська група «Пошук» нашої школи брала активну участь у підготовці та проведенні цих заходів.

Друкованим вісником клубу є газета «Незборима нація», на сторінках якої друкується чимало статей, що висвітлюють невідомі сторінки визвольних змагань в під час Української революції та боротьби за збереження державності, зокрема й матеріали про Холодноярську організацію.

При написанні роботи були також використані праці з історії Чигиринщини відомих істориків В.Лазуренка, О.Солодара, та матеріали місцевих краєзнавців.

Що ж таке Холодноярська організація? До останнього часу це утворення називали республікою, територія якої охоплювала села Холодного яру (тобто урочища, тому прийнято писати з маленької букви). Нині в науковій літературі більш вживане слово «організація», тобто бойова організація, військо. Основний військовий підрозділ називався «Полк гайдамаків Холодного Яру» УНР. [8, с.198]. Основна мета Холодноярської організації - участь у всеукраїнському повстанні проти більшовиків за незалежність України.

А починалося все з загонів селянської самооборони та створення повстанських комітетів. У зв'язку з революцією, жителями села Мельники, на прохання ігумені, щоб вберегти монастир від пограбування, було створено загін самооборони Мотронинського монастиря під керівництвом Олекси Чучупака. До складу загону входило 22 особи.

Православний Мотронинський монастир став осередком українського повстанського руху проти загарбників (німецьких окупантів та російських «білих і червоних» інтервентів), який очолювали брати Чучупаки. У 1919 році, загін самооборони перетворився на полк, а Василя Чучупака було обрано командиром полку (до цього він був прапорщиком Російської імператорської армії, а ще раніше - сільським учителем). Його брат Петро Чучупак став начальником штабу полку. Під час окупації України денікінцями полк брав участь у вигнанні їх з Черкас. Лави повстанців увесь час поповнювалися, їх чисельність досягала 2000 чоловік.

Після поразки УНР до Холодного яру прибували повстанські загони з усіх куточків України. Згодом утворилась Холодноярська організація, яку повстанці називали «республікою». До Холодноярської організації входили Мельники, Головкивка, Грушківка, Лубенці, Жаботин, Плєскачівка, Чубіївка, Деменці, Зам'ятниця, Медведівка, Івківці, Матвіївка, Худоліївка, Трушівці, Чорнявка, Полуднівка, Янівка, Сагунівка, Топилівка, Шабельники, Тіньки, Бужин, Боровиця та низка сіл за залізницею (див. дод. Б). Кожне село було окремою частиною бойової

організації Холодного Яру. «Столицею» були Мельники, «резиденцією» отамана – Мотрин монастир, на найвищій дзвіниці якого чатував черговий і в разі небезпеки бив у дзвони. За їхніми звуками селяни довідувалися, з якого боку і хто насувається - піхота чи кавалерія, з артилерією чи без неї. Довідувались і про приблизну чисельність ворога. Холодноярська організація охоплювала понад 25 навколишніх сіл і являла собою 15-тисячну селянську повстанську армію, бійці якої називали себе козаками, а своїх командирів - отаманами (на згадку про минувшину). Кожне село було її окремою частиною [2].

Уже навесні 1919 року за висновками інформаційного відділу Раднаркому Холодний Яр ішов в авангарді повстанського руху в Україні. Проти такого розмаху так званого «політичного бандитизму» необхідно було застосувати регулярну армію. А таких сил більшовики поки що не мали. Навпаки повстанські загони Холодного Яру здійснювали напади на червоні частини. Улітку холодноярці вели успішну боротьбу проти білогвардійців-денікінців. Вони здійснювали рейди в сусідні повіти. Був встановлений зв'язок з махновцями, які тримали під контролем Катеринославщину. Анархістські настрої вплинули і на повстанців Холодного Яру. 1-й курінь мав чорний прапор з гербом УНР та написом з одного боку: «І повіє новий огонь з Холодного Яру», а з другого: «Воля України – або смерть!». Також був і синьо-жовтий прапор з написом «Полк гайдамаків Холодного Яру».

Після поразки Директорії Запорізька група армії УНР, яка здійснювала Перший зимовий похід, наприкінці лютого 1920-го року пробилася до Холодного Яру. 1920 рік відзначився підйомом повстанського руху в Україні.

У червні, визволивши Правобережжя від поляків, Червона армія була кинута проти «холодноярських бандитів». Органи ЧК почали ліквідацію повстанському. Навіть наркомвоєнмор Л.Троцький особисто прибув на станцію Знам'янку...

29 серпня Холодний Яр оголосив мобілізацію. Від Дніпра до Єлизаветграда розпочалось повстання. У вересні 1920 року Степова Дивізія армії УНР визволила Херсон від більшовиків та повела вдалий наступ на захід (через Білозерку) по лінії Кам'янка-Єградівка-Ружичів-Чигирин. Зупинилась дивізія в урочищі Холодний Яр, де з'єдналась з Холодноярськими збройними силами. Планували йти на Київ, але отримали звістку, що червоні палять села повстанців на Херсонщині. Степова дивізія Костя Пестушка - Блакитного поспішила на допомогу. Та шлях перетнула 1-ша кінна армія Будьонного, яка передислоковувалась з польського на врангелівський фронт. Тоді загін Чорного Ворона (М.Скляра), що складався з трьохсот кіннотників повів будьонівців у протилежний бік від херсонців і був оточений під Розуміївкою, що на Кіровоградщині [5, с. 5]. «На початку 1921 кінний холодноярський загін Чорноти, загони Загороднього та Хмари здійснили тритижневий рейд по Україні, в ході якого провели ряд військових операцій на Уманщині, Єлисаветградщині та Рівненщині» (8, с. 211). Повстанський рух розростається. Більшовики прирівнюють його до Добровольчої армії, озброєної Антантою [1]. Холодноярці надсилають зв'язкового Юрія Горліс-Горського до генерал-хорунжого

Ю. Тютюнника, що очолював штаб підготовки всенародного повстання в Україні. У листопаді 1921 року (Другий Зимовий похід) три похідні групи перейшли польсько-український кордон, але потерпіли поразку. Це була остання спроба армії УНР об'єднати розрізнені повстанські загони та підняти антибільшовицьке повстання. Холодний Яр тепер мав розраховувати лише на власні сили.

Червоне кільце все дужче стискалося. Загони повстанців продовжували діяти до осені 1922 року.

Холодноярська організація - це приклад боротьби українського народу за свою державність. Історія ще раз довела, що ніхто не може і не має права пригноблювати націю і позбавляти її суверенітету. Чигиринщина стала знову центром формування визвольного руху, як у часи Національно-визвольної війни та Коліївщини. Боротьба Холодного Яру послужила уроком для дальших поколінь за волю України.

Деякі дослідники історії ОУН-УПА стверджують: «Не було б Холодного Яру – не було б УПА». Адаже за основу боротьби УПА було взято тактику партизанської боротьби холодноярців. Воїни УПА навіть брали їх псевдоніми.

Причини поразки Холодноярської організації витікають із причин поразки всього українського визвольного руху в період Національної революції. Це:

- Розрізненість загонів Холодного Яру та всієї України, відсутність єдиного плану всеукраїнського повстання.

- Виснаження сил в боротьбі з регулярною армією.

- Голод 1921-23 рр.

- Нова економічна політика.

- “Амністія” повстанцям.

- Операція “Заповіт”, проведена ВЧК, захоплення отаманів Холодного Яру.

Отже, відсутність єдності в таборі борців за самостійну Україну, виснаження довготривалою боротьбою з ворогом, з регулярними частинами Червоної армії, зміна економічної політики більшовиками щодо селян, знищення керівництва повстанським рухом призвело до загибелі Холодноярської «республіки». Але справа її не пропала. Через сім десятиліть Україна стала суверенною державою, про яку так мріяли, за яку вмирали колись холодноярці.

Ось уже 23 роки Холодний Яр скликає патріотів, які приходять і приїздять з усієї України на могили Василя Чучупака та інших холодноярців. Особливо масовими були вшанування 2011 року та ювілейні 20 -ті роковини у 2015 році, які відбувалися і в гетьманській столиці Чигирині.

Досліджуючи історію Чигиринщини періоду Української революції та боротьби за збереження української державності, можна зробити висновки, що Холодноярська організація була потужною бойовою організацією. Її учасники називали себе гайдамаками, тобто рівнялися на попередніх повстанців періоду Коліївщини. Навіть отамани в них були із псевдонімами Гонта, Залізняк і ін.

Шевченкове слово заклиало їх до боротьби за «святую правду-волю». На їх прапорі було вишито слова «Воля України - або смерть!» І це не пусті слова. Тисячі холодноярців загинули за свою ідею, за «рідну неньку - Україну».

Ми бачимо, яка роль належала організаторам повстанського руху – отаманам гайдамацького краю. Нехай це була стихія, але ж які приклади героїзму вона породила.

Холодноярська організація, її досвід героїчної боротьби є прикладом для наступних поколінь борців за волю і незалежність України. Історія довела, ким були холодноярські герої і за що вони боролись.

Холодний Яр і досі скликає всіх патріотів України та борців за її незалежність.

Пам'ятник героям Холодного Яру на х. Кресельці

1. Відеофільм “Вони боролись до загину “ 2 ч.(Інститут експертних оцінок), 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/16164515>
2. Героїзм і трагедія Холодного Яру. - К.: Поліфаст, 1996
3. Горліс- Горський Ю. Холодний Яр: Документальний роман /Вступ. слово Р.Ковалю. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2006, - 432 с.: іл.
4. Коваль Р. Коли кулі співали / Коваль Р.М.: Воєнно-історичні нариси /Вст. слово В.Шкляра. – К.: Діокор, 2006. -624 с., фото.
5. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unknownwar.info/>
6. Коваль Р. Останній бій холодноярських героїв / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unknownwar.info/>
7. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник.- Черкаси: “Ваш дім”, 2004. -456 с
8. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини. - Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2003, -263 с.
9. Шкляр В.М. Залишенець. Чорний Ворон [Текст]. – Харків, 2013. – 384 с.
10. https://uk.wikipedia.org/wiki/Холодноярська_республіка

*Жадан Анна, учениця ІХ класу
Чигиринської ЗОШ І-ІІІ ст. №1 ім. Б.Хмельницького
Чигиринської районної ради Черкаської області
Науковий керівник: Дяченко Ганна Василівна, вчителька історії і права
Чигиринської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №1
імені Богдана Хмельницького*

ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД І ЧИГИРИНЩИНА

У 1917 році постає українська держава – спочатку як автономія у складі Росії, а згодом і як повністю незалежна Українська Народна Республіка. Активні військові дії більшовиків проти молодого держави і перша окупація значної частини України московськими військами показали гостру необхідність у створенні боєздатної армії, яка здатна забезпечити територіальну недоторканність і суверенітет.

Військо формувалось на національних засадах і традиціях, рядові називались козаками, а командири підстаршинами й старшинами. Було введено окремі ранги (військові звання), відмінні від іноземних, як ройовий, чотовий, бунчужний, хорунжий, сотник. Офіційною була назва «Військо і Флот УНР» (через відсутність флоту як окремого виду збройних сил частіше вживали скорочену назву «Військо УНР»), а також у наказах вживалась назва «Армія УНР»; її бойове ядро, яке брало постійну участь у військових діях, називалось «Дієва армія УНР» – ДА УНР.

Після важких поразок у 1919 році в зіткненнях з російськими більшовиками і білогвардійцями, а також викошена епідемією тифу, армія УНР разом з Головним отаманом Симоном Петлюрою відійшла на західні землі в тодішню Волинську губернію УНР, де у Новоград-Волинському повіті опинилась у «трикутнику смерті» (Любар – Чорторія – Миропіль): між більшовиками з північного сходу, поляками з північного заходу і білогвардійцями з півдня.

Однієї із славетних сторінок української армії є Перший зимовий похід 1919-1920 рр. 4 грудня у Новій Чорторії поблизу Любара Головний отаман С. В. Петлюра зібрав військову нараду, на якій були присутні командарм полковник Василь Тютюнник та начальник штабу полковник Євген Мешковський, а також начальники п'яти збірних дивізій. Обговорювали можливість припинення відкритої боротьби і перехід до партизанської боротьби в тилах противника. Але так і не вдалось виробити спільного рішення. 5 грудня С. Петлюра призначив командувачем ДА УНР замість смертельно хворого Василя Тютюнника (помер через два тижні від тифу у віці 29 років у рівненському шпиталі) начальника Запорізької збірної дивізії полковника Михайла Омеляновича-Павленка, а його заступником начальника Київської збірної дивізії полковника Юрія Тютюнника.

6 грудня відбулась друга нарада, на якій головував прем'єр-міністр Ісаак Мазепа (Петлюра напередодні відбув у Варшаву домовлятися про спільний фронт з Військом Польським проти більшовиків). Після довгих дискусій і

суперечок було прийнято одноголосне рішення ліквідувати фронт, а боєздатні частини відправити у рейд по тилах противника з метою зберегти дієздатний кістяк армії, організувати взаємодію з повстанськими загонами для спільної боротьби, завдати окупанту втрат і знищити де це можливо його окупаційний апарат й інфраструктуру. За такий рейд активно виступали командарм

М. Омелянович-Павленко і його заступник Ю.Тютюнник, що і вплинуло на остаточне рішення.

Повстанці Холодного Яру

6 грудня 1919 року козаки і старшини реорганізованої Дієвої армії УНР, які залишились у строю і не бажали переходити на чийсь зі сторін, під командуванням Михайла Омеляновича-Павленка (який був підвищений до «рангу» генерала) вирушили в рейд по тилах противника, який згодом назвали Першим зимовим походом. Перший, бо у 1921 році був ще й Другий похід під загальним командуванням Юрка Тютюнника, а зимовий – бо почався з початком зими і протривав всю зиму, закінчившись 6 травня.

Перед вирушенням у Перший зимовий похід Дієву Армію УНР у грудні 1919 р. було поділено на чотири збірні групи:

Запорозька збірна група Дієвої Армії УНР

Групу очолював генерал А.Гулий-Гуленко, який з'єднався своїм повстанським загonom з рейдувочною Дієвою Армією УНР 12 лютого 1920 р.

До складу групи входили всі військові частини, що були у складі Запорозької групи до цього часу, за винятком Гайдамацької бригади отамана Волоха, яка 3 грудня 1919 р., зробивши невдалу спробу розгрому ставки Головного отамана УНР у м. Любарі, перейшла на бік Червоної армії.

Отаманом Збірної запорозької пішої бригади під час Першого зимового походу був полковник Іван Дубовий.

Після завершення походу групу було реорганізовано у 1-у Запорозьку дивізію.

Київська збірна група Дієвої Армії УНР

Начальником штабу Групи був полковник Андрій Вовк.

Група складалася з:

1-ї Дивізії морської піхоти (командир М.Білинський);

5-ї Селянської (Київської) дивізії (командир Ю.Тютюнник);

9-ї Залізничної дивізії;

10-ї піхотної дивізії Січових Стрільців;

11-ї піхотної дивізії Січових Стрільців;

12-ї Селянської дивізії.

Волинська збірна група Дієвої Армії УНР

Групу очолював генерал Олександр Загородський. Вона складалася з:

1-го збірного полку (до складу якого входили й рештки Північної дивізії);

2-го збірного пішого полку (сформованого з решток 2-ї дивізії ("Запорозької Січі");

4-го полку сірожупанників (сформованого з решток 4-ї дивізії сірожупанників);

2-го кінного ім. М.Залізняка полку;

кінного полку ім. Гетьмана Мазепи;

Волинської гарматної бригади, яка була сформована з решток гарматних частин згаданих вище трьох дивізій.

З 17 листопада 1919 р. начальником Збірної гарматної бригади Волинської групи був полковник Еспер Башинський.

3-тя Стрілецька дивізія Дієвої Армії УНР

Командиром дивізії на час Першого зимового походу був призначений полковник Валентин Трутенко, заступником командира дивізії – полковник Володимир Ольшевський, начальником штабу – полковник Г.Стефанів, начальником оперативного відділу – полковник М. Крат.

До складу дивізії входили:

7-й Синій полк (командир полковник О.Вишнівський) (чисельністю 200 багнетів, 20 шабель, 8 кулеметів);

8-й Чорноморський полк (командир сотник Любимець) (чисельністю 250 багнетів, 40 шабель, 8 кулеметів);

9-й стрілецький полк (його кінна сотня) (чисельністю 60 шабель);

3-я артилерійська бригада (командир полковник Г.Чижевський) – штаб і їздові, з ними 50 шабель;

Кінна чота розвідки (командир В.Яворський);

Батарея із 5 гармат (командир сотник В.Зарицький);

Спільна Юнацька школа.

Дивізія мала 500 багнетів, 110 шабель, 16 кулеметів і 5 гармат.

25 грудня 1919 р. біля сіл Старий і Новий Животів дивізія була розгромлена білогвардійською кіннотою. Вцілили лише авангардна кінна сотня 9-го стрілецького полку, ар'єргардна кінна сотня 8-го Чорноморського полку, козаки й старшини, що були на конях, зокрема командир дивізії полковник В.Трутенко,

полковники М.Крат і Г.Чижевський. З цих решток Залізної дивізії за наказом М.Омелянвича-Павленка був сформований 3-й Окремий кінний полк (командир полковник Г.Стефанів, заступники командира – полковник О.Вишнівський і полковник Г.Чижевський).

Маршрут Першого зимового походу пролягав територіями нинішніх Житомирської (Романівський, Любарський, Чуднівський р-ни), Київської (Тетіївський р-н), Черкаської (майже всі райони), Кіровоградської (майже всі райони), Миколаївської (Врадіївський, Доманівський, Вознесенський, Єланецький, Новобугський, Казанський р-ни), Одеської (Миколаївський, Любашівський, Ананіївський, Балтський р-ни), Вінницької (в 1919 – Хмільницький, Калинівський, Козятинський, Липовецький, Погребищенський, Оратівський, закінчення походу – Чечельницький, Бершадський, Тростянецький, Крижопільський, Томашпільський, Ямпільський, Тульчинський, Піщанський р-ни).

Основні битви були під Липовцями, Жашковом, Уманню, Каневом, Черкасами, Смілою, Золотоношею, Ольвіополем, Голованівськом, Гайсином, Вознесенськом, Ананьївом і Балтою.

21 січня 1920 року в селі Гусівка, Єлисаветградського повіту відбулася нарада командирів дивізій армії Зимового походу, вирішено прорвати більшовицьке зазілля окремими колонами, рухаючись до району Черкаси – Чигирин – Канів. До складу південної колони отамана М. Омелянвича-Павленка увійшла Запорізька дивізія, 3-й кінний полк і штаб армії, до складу північної колони отамана Ю. Тютюнника – Київська та Волинська дивізії. Колони рухались різними маршрутами, дезорганізуючи комунікації Червоної армії.

Після вироблення плану дальшого маршу, дивізії рушили на Черкащину й на початку лютого Київська й Волинська дивізія зосередилися на південь від Черкас (в районі сіл Ломовате – Солонківці – Худоліївка).

7 лютого 5-ий Кінний полк Київської дивізії захопив Черкаси і, не зважаючи на контрнаступ ворога, тримав його три доби, після чого, згідно з наказом, залишив місто.

У Черкасах було видруковано багато агітаційної літератури. В цьому районі дивізії перебували аж до 11 лютого, коли дійшло до об'єднання Запорізької дивізії з іншими.[4,82].

Усі частини Південної групи, за винятком Чорного полку 8 лютого 1920 року об'єдналися в с. Цвітній; також було відомо, що слідом йшов отаман Гулий. Необхідно було розташувати війська так, щоб зручніше тримати зв'язок з північними дивізіями. З цією метою на 9 лютого командування групи намічає перехід у район сіл Янівка – Матвіївка – Голоківка – Янич; штаб Армії – с. Янівка. 11 лютого роз'їзди всіх колон дивізій зустрілися в околиці села Медведівки, що лежить між Черкасами й Чигирином [4,83].

На Чигиринщині в той час було неспокійно. У Чигирині господарював Свирид Коцур, який після перебування у Червоній армії змінив свої погляди та підняв червоний, а потім чорний прапор так званої «Чигиринської республіки».

Більшість сіл Чигиринщини, що тяжіли до Холодного яру входили до Холоднорської організації на чолі з отаманом Василем Чучупакою. У своїх спогадах командарм М.Омелянович-Павленко пише: «Під час Зимового походу з одним із радянців отаманів Коцуром ми зустрілися біля Чигирини. Полковник Стефанів, що вів із ним персонально переговори, так малював тодішнього володаря Чигиринщини: років з 28, в національному, що переходило в оперетове, убранню, з парою пістолів за червоним поясом, фізично добре розвинений, він хотів робити вражіння на опонента своєю зовнішністю. Саме місто Чигирин, де він отаманував, робило вражіння вмерлого міста. Влада Коцура поширювалася на 4 околиць великих селища, з котрих одно було його рідним (Суботів), решта околиці його не визнавала і ставилася до нього одверто вороже. Було чутно ще про двох-трьох радянців, але всі вони були зовсім невизначні» [4, 79].

«Командуванню було відомо про те, що село Янич знаходиться під впливом радянського отамана Коцура – через те 3-му Кінному полкові було це застережено. Коцурівці з видимою охотою прийняли полк на постій, а потім вночі, по наказу з Чигирини роззброїли.

Напад Коцура на 3-й Кінний полк показав наочно вороже відношення до нас радянців.

Завдяки старанням і впливам отамана Гулого, після довгих переговорів, всіх наших бранців Коцур випустив на волю, але щодо коней і зброї, то тут було якесь навмисне проволікання. Через це було наказано всі відділи Коцура вважати за ворожі до нас і при нагоді роззброювати. В короткому часі така нагода з'явилася: отаман Гулий із Запорожцями при взаємодії відділом полковника Стефанова роззброїв досить сильний загін коцурівців у м. Кам'янці (коло ст. Кам'янка на залізничній колії Знам'янка – Сміла) і тим самим, до певної міри, компенсував себе за дезорганізацію нашого 3-го Кінного полку. Цей випадок викликав більшу ворожнечу між партизанами Чучупаки та Коцура.

Передова півсотня II Запорізького збірною кінного полку в цей час перебувала в селі Матвіївці, ввійшовши зі сторони Любомирки розвідати становище. Адже з ними був сам командарм УНР М. Омелянович-Павленко. Вояки перепочили після важкого переходу. Село було частиною Холоднорської організації, яке могло виставити близько 500 козаків на чолі з отаманом Дмитром Куркою (Орлом). У селі завжди була озброєна варта. Про це розповідає Ю.Горліс-Горський у своєму документально-історичному романі «Холодний Яр». Цілком імовірно, що в оселі місцевого священика 11 лютого 1920 року зупинявся командуючий Першим зимовим походом Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко.

На другий день запорожці переїжджають у село Головкивку, яке теж належало до Холоднорської організації. Потім село Мельники, Мотронівський монастир.

У своїх спогадах командарм М.Омелянович-Павленко пише: «В Холоднім Ярі Армія могла спокійно перебути кілька днів для своєї організаційної справи та порозуміння з місцевими повстанцями щодо можливих майбутніх весняних

акцій. Холодний Яр тоді був одним із форпостів партизанщини, бо тут усе сприяло розвитку в людности вільного національного руху: тут ще добре жили минувшина і спогади про козаччину, святі пам'ятники – Чигирин і Суботів, монастирі – Онуфрієвський та Мотронівський, де колись святилися гайдамацькі ножі, Канівська могила і т. д.; нарешті сама природа – Дніпро, балки, кручі й великі ще й по цей день ліси; все це сприяло вихованню національної свідомости та вільного козацького духу.

Холодноярці не були позаду інших - вони дали немало правдивих лицарів для українського війська; побачивши розпад-розруху в державному будівництві, вони зуміли створити в себе на диво стійку військову організацію, подібну до часів старої козаччини. В той час, як ми залишили Наддніпрянщину, вперто поширювалися чутки про те, що большевики концентрують до Холодного Яру значні сили (називали навіть номер армії) з тим, щоб обсадити неспокійне кубло, що стояло на шляхах зі Слободжанщини на Київщину.

При відвідуванні старих козацьких монастирів – Онуфрієвського, Мотронівського – братія, на наше прохання, відправила службу Божу, й дивно було слухати в тих надзвичайних обставинах, як лунали святі слова молитви за Українську Державність, за народ і його проводирів; молилася братія, молилися й співали разом із нею старшина й козацтво.

Настоятель і братія сердечно привітали нас і благословили на дальший похід не тільки, як люде, що віддавали свою молитву за страждучих і поневолених, але і як сини одної країни, одної Батьківщини, бо більшість із братії були також українцями.

Під час перебування в Холодному Яру командування Армією мало кілька конференцій з популярним в тій окрузі отаманом Чучупакою і дало йому вповні конкретні інструкції щодо можливої ролі Холодного Яру в загальноповстанчому рухові [4, 80].

Під голосний згук великого монастирського дзвона ми знов посідали на коней і поволі виїхали з монастирських брам, а згуки дзвона ще довго лунали в просторі, поки їх не перемогли козацькі пісні конвою штабу, що оповідали про Наливайка, Сагайдачного й Дорошенка, про Гайдамаччину, руйнування Січі Запорожської» [4, 85].

Маршрут Першого зимового походу пролягав через село Худоліївку, нині Чигиринського району. Маршрут Армії УНР пролягав через село Худоліївку, вказується на факт урочистих похоронів полковника Петрова у цьому селі, а також с. Трушівці і Топилівку (про що хотілося б дослідити докладніше). Потім військо переправилося на лівий берег Дніпра і пройшло по тилах Червоної армії.

Учасники Зимового походу 6 травня 1920 року об'єдналися з іншими українськими частинами, які у союзі з поляками прямували на Київ. Бойовий склад Дієвої армії УНР Зимового походу на 6 травня 1920 року налічував: 2100 багнетів та 580 шабель. Загальна кількість 4319 осіб при 81- ому кулеметі та 12 гарматах.

Більшість боїв під час Першого зимового походу відбулися на території нинішньої Черкаської області.

У поході взяло участь близько 10 000 осіб. Проте сам бойовий склад частин нараховував лише 2000 багнетів, 1000 шабель та 14 гармат. 75% загальної кількості склали штаби частин, немуштрові частини, обози і транспорти хворих.

За весь рейд запіллям ворога було пройдено 2500 км, проведено більше 50-ти успішних боїв. За весь рейд запіллям ворога пройдено 2500 кілометрів, проведено понад 50 успішних боїв.

Усі учасники Першого зимового походу, що повернулися, були нагороджені орденом Залізного Хреста, який у системі відзначень Українського війська посідав "безапеляційно перше місце".

За оцінками воєнних істориків, Перший зимовий похід Дієвої Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду української національно-визвольної боротьби 1917 - 1921 рр., під час якого Українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби. Була здійснена головна найважливіша мета – збережена армія. Високо оцінив похід армії УНР у своїх спогадах голова уряду УНР І.П. Мазепа.

У пам'ять про події революції у населених пунктах, де проходила армія УНР під час Першого Зимового походу у вільній Україні постають пам'ятні знаки. Напередодні Дня незалежності 22 серпня 2010 року за сприяння відомого черкаського мецената В. Сапи та проектом заслуженого художника України скульптора В.П.Сірого в селі поставили символічний знак холодноярським повстанцям з села Матвіївки. На знакові написані такі слова: «Землякам-борцям за волю і честь України. 1917-22 рр.», а на зворотньому боці: «Матвіївська сотня налічувала понад 500 козаків полку гайдамаків Холодного Яру». «22 серпня на Черкащині в с. Матвіївка Чигиринського району врочисто відкрито пам'ятник землякам, які боролися за самостійну Україну в 1917 – 1920-х роках. І тут ініціаторами вшанувань стали члени Історичного клубу “Холодний Яр”, серед них і матвіївська козачка Лідія Улянич. Спонсорували створення пам'ятника Іван Лисий, Олег і Леся Островські, Володимир Сапа, Федір Мустівий, Петро Литвин, Валентин Кострицький, Микола Бондаренко, Богдан Легоняк, Степан Буханець, Олег Поліщук та шестирічна (!) чигиринська козачка Анничка Жадан, яка пожертвувала 50 грн. Свою жертву склав також Історичний клуб “Холодний Яр”. Допоміг і директор ДП “Чигиринське лісове господарство” Володимир Перебийніс, який надав кран для монтажних робіт. Будівельні роботи безкоштовно виконали медведівські, матвіївські та чигиринські козаки, а саме: Микола Посипайко, Іван Янченко, Михайло Курка, Микола Кобзар, Іван Безпалій, Володимир Кобзар, Василь Ковтун та Анатолій Філоненко.

Місце для пам'ятника в Матвіївці було вибране гарне – навпроти церкви, біля сільради, клубу і школи...

Пам'ятник створили Заслужений художник України скульптор Валентин Сірий і художник Олексій Шевченко за участі скульптора Максима Сірого. Освятив пам'ятник благочинний Чигиринського району УПЦ Київського

патріархату о. Володимир. Меморіальний мітинг вели Роман Коваль та голова Чигиринського районного осередку Суспільної служби України Лідія Улянич...», - писала газета «Незборима нація» [2].

9 жовтня 2010 року у холоднороському селі Мельниках відкрито пам'ятник Юрію Городянину-Лісовському (Горліс-Горському), який був учасником Першого Зимового походу і через хворобу залишився у Холодному Яру. Саме він і описав боротьбу повстанців Холодного Яру за незалежність України. «На початку лютого 1920 року 2-й Запорозький збірний полк дістався до холоднороського села Матвіївки, а на другий день Юрій на кулеметній тачанці переїхав у Голоківку, яка також визнавала владу Головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака. Тут і закінчився для Юрія Зимовий похід у лавах Армії УНР: кілька днів перед тим, під час довгого нічного переходу, пересівши з коня на бричку відпочити, він заснув і відморозив собі пальці правої ступні. Нога розпухла, почалася лихоманка. Продовжувати мандри з українською армією він уже не міг, тож змушений був залишитися на лікування в Мотриному монастирі, де в той час табором стояли гайдамаки Холодного Яру» [1].

Пам'ятник має вигляд розгорнутої книжки з вирізьбленим портретом автора. Нижче - напис: «Юрій Горліс-Горський (Городянин-Лісовський), старшина Армії УНР, автор роману Холодний Яр». Ще нижче - козацька шабля і гілочка калини. На окремому камені напис: «Холодний Яр живий, він знає, хто свій, а хто ворог». Це одна з цитат роману, який виховав десятки й сотні тисяч борців за вільну Україну.

Про перебування на Чигиринщині писали у своїх спогадах і інші учасники походу. Тому що наш край для кожного свідомого українця – це серце України, де колись творилась Українська козацька держава, де розгорілось полум'я Коліївщини. І у ХХ столітті він знов скликав борців за волю України. Виховані на героїчних традиціях славні нащадки козацького краю і нині відстоюють незалежність України.

1. Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: Документальний роман/ Вступ. слово Р.Ковалю.* – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2006, - 432 с.: іл.

2. Коваль Р., Подобєд П. *Минув День незалежності. //Незборима нація - Вересень, 2010 [Електронний ресурс].* Режим доступу: http://nezborymanaciya.org.ua/show_month.php?id=133

3. Мазепа І.П. *Україна в огні й бурі революції 1917-1921:: II. Зимовий похід. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР.* – Дніпропетровськ: «Січ», 2002. - 334 с.

4. Омелянович-Павленко М. *Спогади українського командарма.* – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rulit.me/books/spogadi-komandarma-1917-1920-read-195761-79.html>

5. https://uk.wikipedia.org/wiki/Перший_зимовий_похід

Трудень 1919 р. Перед Різдом. Гордієнківці по дорозі в школиці м. Умані після здобуття Станиця Запорозькою групою від денікінців. Олійна картина хорунжого Теодора Грінченка. Копія.

Марш Запорозької дивізії (лютий 1920 року)

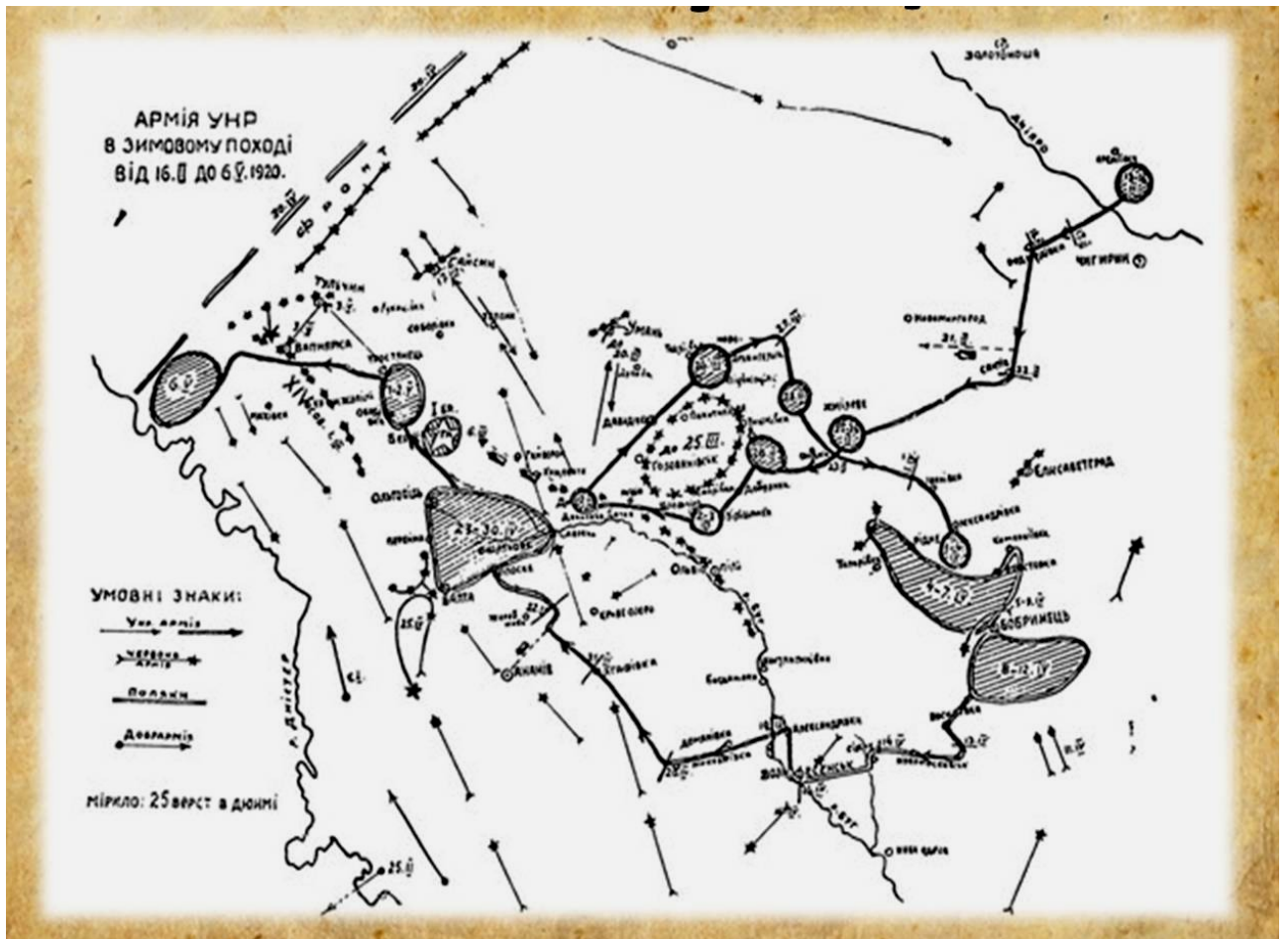
11.02. Чернявка - Трушівці - Медведівка - Худоліївка - (Урочистий похорон полковника Петрова).

12. 02. З'єднання із запорожцями, що марширували окремою групою з Хмельового.

13.02. Худоліївка - Топилівка - Єреміївка - (перехід по льоду через Дніпро на Лівобережжя. Використання сходу, що був скликаний більшовиками і раде прийняття війська населенням).

15.02. Здобуття з бою кінною частиною Запорозької дивізії м. Жовнина (опір: дивізія большевицька і жидо-московська міліція).

17.02. Єреміївка – Топільне- Худоліївка - Медведівка – Янівка - Триліси- (Зустріч із повстанцями Богдана) [1, 113-115].

Карта «Армія УНР у зимовому поході»

Марш роз'єднаними колонами в район Черкаси —

Марш роз'єднаними колонами в район Черкаси — Холодний Яр —

Чигирин

Марш колони полковника Дубового

24.1 Іванівка - Семенівка

25.1 Семенасти - Анівка - Саутин - Садіївка - Біляївка

27.1 Біляївка - Роздолля - Кременівська - Попівка - Клинци - Різанівка

28.1 Різанівка - Покровське

28.1 Покровське - Митрофанівка

29.1 Митрофанівка (постій)

30.1 Митрофанівка - Кирилівка - Жукова - Пантаївка

31.1 Пантаївка - Ясиноватка

1.2 Ясиноватка - Диковки - Янів

1-3.2 Янів (постій)

4.2 Янів - Федорівка - Іваньківці

5-7.2 Іваньківці (постій)

7.2 Іваньківці - Ружичівка - Цвітна

7.9 Цвітна - Верещаки - Любомирка - Матвіївка

12.2 Матвіївка - Головківка

13.2 Головківка - Худоліївка - Топилівка - Москаленки

14-16.2 Москаленки (постій)

Додаток Б

Кінна атака в Зимовому поході.
Малюнок Леоніда Перфецького

Додаток В

М. Омелянович-Павленко
та його книга

*Мінська Оксана Іванівна,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей» Національного
історико-культурного заповідника «Чигирин», краєзнавець,
член Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

СВИРИД КОЦУР: ФАКТИ ТА ІСТОРИЧНІ МАНІПУЛЯЦІЇ

А тим часом кожне загублене в історії
ім'я,
загублена книжка, вірш, картина або ж
скульптура
(і навіть загублене одне слово)
збіднюють не тільки нас, сучасників,
а й також прийдешні покоління.
Р.Федорів [1;8]

Україна як самостійна держава існує вже 26 років, але й до цього часу діяльності окремих історичних постатей, які за неї боролися, історики та науковці не можуть дати повноцінної оцінки.

Беззаперечно, з плином часу важко встановити історичну правду, адже лише незацікавлена сторона може давати об'єктивну оцінку тим чи іншим подіям, інакше чимало висновків залишатимуться суб'єктивними. Та все ж прагнути відновити історичну справедливість ніколи не пізно.

Надто складним і суперечливим періодом нашої історії була українська революція 1917-1921 рр., події якої, звісно, не могли оминати Чигиринського козацького краю. Саме на Чигиринщині протягом 1918 – початку 1920 рр. існували відразу дві потужні селянські організації: Холодноярська Василя Чучупаки та Чигиринська Свирида Коцура.

До появи оригінальних селянських організацій часом призводили непродумані накази українських політичних лідерів. Зокрема, С.Петлюра в одній із своїх відозв писав: «Хай кожне село наводить в себе порядок!». Селяни розуміли це гасло по-своєму: «Кожна волость сама по собі!», тобто позбавлена контролю з боку центральної влади» [2;116]. Це призвело до того, що кожен тогочасний лідер хотів мати безроздільну владу у власному регіоні: «...хотів (отаман Григор'єв – О.М.) розташуватись в Холодному Яру, але там вже господарював Василь Чучупака /Деркач/ і колишнього великого отамана біля себе відмовився мати. Тоді Григоріїв подався зі своїм загоном далі і біля села Бурякової спіткав з загоном Коцуру, якого вважав своїм приятелем. Але й і Коцура відмовився об'єднатися. Не тільки відмовився, а ще й сказав, щоб Григор'їв забрав військо геть далі і не об'їдав тут його населення» [3;39].

Зазначимо, що постать Свирида Коцура через брак джерельної бази і до цього часу залишається досить неоднозначною. Ким він був, які політичні погляди сповідував, якою була мета його політично - військової діяльності – ці питання не мають одностайної відповіді. Історіографія отамана Чигиринської

«республіки» дуже бідна. Дослідженням його життя та діяльності займалися О.Солодар, В. Гугля, побіжно згадується про С.Коцура у працях Ю.Горліс-Горського, Р.Ковалю, М.Омельянович – Павленка та інших науковців, які трактували його діяльність по-різному. Звісно, що кожен має свої власні погляди та переконання, кожен сповідує свою ціль, покликається на різні джерела. Як у медіа-просторі сприйняття інформації реципієнтом диктує новинар через систему подання повідомлень (фактів, коментарів, суджень), так і в історичній науці дослідник створює свою концепцію, свою правду, розглядаючи подію з боку поневоленого чи поневолювача. Усе залежить від того, з погляду якої сторони... трактувати подію, тому існують розбіжності в історії [4].

Так, історія повстанської боротьби в Холодному Яру, яку теж можна трактувати по-різному, висвітлена в українській історіографії переважним чином з фактографічного боку. На думку автора, незважаючи на значний масив нарративних досліджень із цієї тематики, бракує узагальнюючої аналітичної праці, яка б дозволила здійснити історіографічний аналіз окресленої проблематики, вписати історію Холодноярської організації в контекст подій Української революції та визначити вплив боротьби повстанців Холодного Яру на світогляд наступних поколінь борців за незалежність України від 1930х рр. до сучасності. Крім того, існує низка недостатньо вивчених аспектів та білих плям у історії повстанців Холодного Яру: час зародження організації, її витоки та структура; аналіз ідеології повстанців на підставі їхніх відозв та листівок; взаємодія із різними політичними силами революційного періоду. Навіть до легендарного Холодноярського отамана Василя Чучупаки у спогадах його односельців простежується також неоднозначне ставлення - від командира з надзвичайним авторитетом до організатора нападів, пограбувань та бійок [5]. У складі полку Холодного Яру були й ненадійні елементи з числа злодіїв та схильних до спиртного. Саме вони, коли поверталися з Черкас, відірвалися від основної маси й розпочали в Медведівці єврейський погром. Хоча В. Чучупака був проти погромів і грабунку населення. Він дозволяв лише експропріацію добра державних підприємств (Грушківського цукрового заводу), панів, що втекли [6;50].

В оцінці про ситуацію в регіоні простежуються відмінності й у зведеннях командирів ворогуючих таборів. Так, у білогвардійському зведенні «Чучупак ідейний самостійник, спирається на сільську інтелігенцію і селянство...» [7;118], командарм М.Омельянович – Павленко в доповіді до командуючого Київською дивізією повідомляв: «В сучасних обставинах відділи от. Гулого, Коцура... Чучупаки визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками, зможуть даліше провадити організаційну справу» [8;60]. Микола Чучупака, нащадок двох отаманів республіки, стверджував: «Зразу піддержували радянську владу. А коли продзагони почали викачувати у людей хліб, забирати все, а це ж в основному селяни були тут, і вони тоді почали обурюватися» [9].

В регіональній пресі 60-х рр. діяльність цих отаманів має однозначну оцінку - вороги Радянської влади: «На початку лютого 1920 р. переді мною, тоді ще молодим комуністом, командарм І.П.Уборевич (член Реввійськради

Г.К.Орджонікідзе – О.М.) поставив завдання: якомога швидше пробратися у Чигирин – лігво отамана-анархіста Коцура і з'ясувати, чи буде він коритися органам Радянської влади, чи не зв'язаний Коцур з петлюрівськими бандами?... Незабаром ми зустрілися з самим Коцуром: він їхав нам назустріч з кавалерійським ескадроном під чорним прапором анархістів. Певна річ, зробив вигляд лояльної до Радянської влади людини, запросив нас до себе в Чигирин... Минуло всього кілька днів, і нам вдалося узнати, що Коцур... Ради ледве терпить, та й то тільки місцеві... Командарму Коцур писав, що не може так швидко виступити проти Денікіна тому, що нібито він захищає Чигирин від нальотів петлюрівських банд. Насправді, він налагоджував контакти з бандитським отаманом Чучупакою, вичікуючи випадку «вдарити по Радах» [10;4]; «В Медведівському районі шастали бандити і антирадянські елементи. Кублилися вони в монастирях. Особливо в Мотронинському, недалеко від Холодного яру. Недобитки банди Чучупаки горланили: «Ще не вмерла Україна» [11;4]; «... є такий загін під командуванням Коцура, але... Коцур тільки на словах за Радянську владу...і тільки для виду роззброїв гетьманську варту в Чигирині. Ті, що прийшли дійсно боротися за Радянську владу, бачили все це і тікали з загону...» [12;2]; «...Ось у наших краях ще й тепер немало вештається всілякої нечисті. Різні там Коцури, Чучупаки, Хмари, Голі та Марусі заважають людям жити і працювати...» [13;3].

За попередніми матеріалами польових досліджень дізнаємося, що «Коцур Свирид – учитель, бравий хлопець. Він був комуніст, од Москви» [14;176], «був український полководець» [14;181], «Коцур – за самостійну Україну. Воював проти Петлюри та Будьонного» [14;192], «коцурівці воювали з усіма» [14;238], «хто його зна, за що він був, а тільки дуже бив поміщиків і жидів» [14;240]. Як бачимо, у спогадах жителів району одностайної думки про діяльність С. Коцура немає. Варто зазначити, що найбільш об'єктивна оцінка його діяльності, часом і суперечлива, простежується у спогадах його односельців, більшість яких і через сто років від тих бурхливих подій згадують отамана як такого, що залишив по собі певний позитивний слід. Жителька Суботова Шулякова Л.І., згадує розповідь своєї матері: «Для радянської влади С.Коцур був ворогом народу, бо у нього, казали, була своя банда, яка громила переважно багатих євреїв, відбирала у них майно і роздавала людям. Про нього говорили лише хороше, бо він допомагав біднякам. Ще говорили, що Коцур Свирид був анархістом, бо не визнавав ніякої вдали. А також він воював проти німців і не дав їм увійти в наше село. В Суботові він погроми не влаштовував, вважали, що він захищав суботян» [15]. З інших спогадів довідуємося, що С. Коцур «...привозив цукор із Косарів і платив усім вчителям та волосній управі» [14;242], а «відбивши у німців ешелон пшениці, розпорядився роздати її селянам по мірі необхідності» [16], що і мало відгук у місцевому фольклорі:

*Як були коцуриці –
Були сало і млинці,
А прийшли комуністи,
То не стало чого їсти... [17; 2].*

Такі вчинки говорять про повагу та любов до свого села, односельців, турботу про них в певній мірі та про здатність Коцура брати відповідальність і за себе, й за інших.

У розповідях місцевого населення Свирид Коцур також постає освіченим чоловіком, який багато читав і знав, наділений неабиякими організаторськими здібностями, у нього була сильна дисципліна, відзначався він відвагою, завжди йшов вперед – за спинами не ховався [16], хоча мав фізичну ваду – був кульгавим (коли перебував у в'язниці у Сибірі, наважився на втечу, та при спробі самозвільнитися впав у яму і поламав ногу) [18]. Добре володів ораторською майстерністю: «Свирид був на трибуну як вийде..., то як стане на трибуні – аж світиться. Говорив на царів, на поміщиків страшно» [14;240]. «Років із 28, в національному убранні, з парою пістолів за червоним поясом, фізично добре розвинений, він хотів робити вражіння на опонента своєю зовнішністю», - описував Свирида Коцура полковник Армії УНР Гнат Стефанів, який вів із ним переговори [19]. Така характеристика свідчить про те, що батьки Свирида добре виховали свого сина та, очевидно, забезпечили його можливістю здобути освіту, яка на той час була не всім доступною.

Народився майбутній отаман у великій сільській родині, головою якої був його батько – Коцур Дементій Варивонович, що був шанованою та авторитетною людиною в селі. Старожили згадують, що сім'я була заможною, батьки багато працювали, до чого і дітей привчали. Всі діти мали гарне виховання та освіту [20]. Взагалі поміж односельців представники багаточисельного роду Коцурів славилися як дбайливі господарі та грамотні і виховані люди, життя яких складалося по-різному, окремих, на жаль, закінчилося трагічно.

Та й зникнення навесні 1920 р. самого Свирида Коцура спонукало населення повіту до висловлювання ними різноманітних вигадок та припущень щодо його загибелі, таким чином в деякій мірі міфологізуючи дану історичну постать. Іноді окремі перекази про смерть отамана Коцура набувають абсурдного змісту: «Коцур вискакував на коня, тікаючи від будьонівців, стукнувся головою об ворота і впав, убився» [14;192] або «Свирида упіймали, розстріляли і розіп'яли на товарняку» [14;382]; з районної газети дізнаємося, що «...частини особливого відділу армії непомітно підійшли до Чигирина, і полк Коцура був розгромлений буквально за кілька годин. Сам Коцур з групою своїх прибічників вирвався з кільця оточення і почав відходити до Знам'янки, але частини Червоної Армії догнали його. В цьому бою Коцур був убитий» [10;4]. А Михайло Дорошенко, член повстанського загону в Холодному Яру, стверджує, що весною 1920 р. Свирид Коцур «поїхав-таки до Знаменки, повіз заяву до штабу большевицького полку "ВНУС" на одержання обіцяного ордену... – найбільшої нагороди Ордена Красного Знамені», але його арештували «і відвели, зачинили в льох. Яничарів, пристосованців і підлабузників усіх чекає одна доля, використає їх ворог і до "стенки". В кінці квітня 1920 року большевики Коцуру розстріляли і ніхто не знає його могили» [3;62]. Саме в цьому М.Дорошенку можна заперечити, з огляду того, що він навіть неправильно вказує період загибелі свого отамана В. Чучупаки: «Несподівано під кінець березня 1921 р.

пролунала сумна звістка, яка потрясла вже й так нечисленні повстанські лави: Загинув найвідважніший отаман холодноярських повстанців – Василь Чучупака «Деркач» [3;113].

Але слід зауважити, що й до цього часу не знайдено жодного архівного документа, в якому б чітко підтверджувалася офіційна версія загибелі Чигиринського отамана. Тому прийнято вважати, що С.Коцуру вдалося якимось чином уникнути смерті (враховуючи численні його переслідування та арешти) і виїхати з країни. До речі, у спогадах більшості респондентів теж має місце така гіпотеза. На тлі історичних переказів та легенд цікава ще одна розповідь суботівчан: нібито якийсь “такий білий чоловік” приїжджав вже у 1980-х роках до Іллінської церкви, що в Суботові, на цвинтар, відвідував могили, де поховані “його брати”. Старожили кажуть, що таємничий гість був дуже схожий на отамана Чигиринського куреня [21;91]. Таку ж інформацію у своєму відгуку про поїздку до Суботова у березні 2014 р. висловив і невідомий гість, який під час подорожі мав змогу відвідати могилу рідних С. Коцура: «Известный деятель времен гражданской войны и атаманины, глава Чигиринской Республики Свирид Коцур родился и вырос в Субботове. На кладбище похоронены его родители и сестра. Где находится могила самого атамана не известно. Сначала говорили, что он был расстрелян НКВД, но когда уже в новое время открыли архивы НКВД, то никаких документов по его поимке и казни там не обнаружили, оказалось НКВД ничего не знает о его расстреле. Еще в 20-е годы ходили слухи, что Коцур через румынскую границу ушел в Болгарию и в 70-е, 80-е годы в городе ходили слухи, что он приезжал в город и что старожилы его узнали» [22]. Крім відвідин могили рідних, нібито Свирид навідувався до свого брата Павла, який вчителював у Олександрівці, але цю інформацію спростувала дружина Павла Дементійовича Коцура Олена Степанівна [18].

Звичайно, по-різному можна сприймати розповідь про приїзд отамана на батьківщину, але проаналізувавши її зміст, здається, що все це більше схоже на вигадку або у спогадах суботяни дещо плутаються у часі. Якщо врахувати дату народження Свирида Коцура – 1890 р., то у 80-х рр. ХХ ст. йому виповнилося б десь 90 років. Мабуть, в такому віці мало б яка людина подорожувала б з-за кордону, щоб провідати могили своїх родичів. Тому розповідь жителя Суботова Довгенка Григорія Григоровича, який є далеким родичем Свирида, про його

**Коцур Петро
Дементійович - брат
Свирида (до 1920 р.)**

**Коцур Дементій
Варивонович – батько
Свирида. 20-ті рр. ХХ ст**

зникнення видається більш вірогіднішою: « Я особисто читав листа, якого Коцур у 1969 р. надіслав своїй рідній сестрі - «бабі Свиридисі» (так її називали в селі, бо її чоловіка було звати Свирид – О.М.), що на той час проживала в селі на дворищі свого батька Дементія Коцура. У листі Свирид описував своє життя. Зрозумівши, що більшовицька влада насправді діє зовсім не так, як проголошувала у своїх закликах, він вирішив примкнути зі своїми загонами до армії УНР. Але про ці наміри було донесено енкаведистам, і ті під приводом того, що загони Коцура, які стояли в Боровиці, нібито займалися мародерством, арештовують його. В Кіровограді в супроводі двох «жидів» його вели на розстріл, але арештанту вдалося з ними домовитися про втечу. Напередодні бійці його загону вкрали вагон з чобітьми і заховали в лісі поблизу Олександрівки. Так, в обмін свого життя на ці чоботи, він уник смерті. Потім тікав в Польщу, звідти переїхав до Франції, а під час Другої світової війни перебував у Фінляндії, де працював у таборі Червоного Хреста, активно допомагаючи нашим військовополоненим (Завідувач Суботівського краєзнавчого музею Арутін В.П. займався дослідженням життя Коцура і надіслав у Фінляндію запит, чи дійсно там той перебував. Звідти прийшло підтвердження його перебування). А по закінченні війни виїхав до США. З родичами своїми до цього часу (1969 р.) не мав ніякого зв'язку, боявся, що тих будуть переслідувати. Було вказано, що лист писала медсестра з його слів (укр. мовою), він же на той час був прикутий до ліжка через параліч» [23].

Замітки про Свирида Коцура у регіональній пресі.
Поч. 90-х рр. ХХ ст.

Недаремно отаман Чигиринської «республіки» хвилювався щодо переслідування більшовиками своїх родичів. Адже у 30-ті роки було заарештовано та засуджено до різних термінів ув'язнення брата отамана Кузьму

Дементійовича Коцура і племінника отамана Миколу Петровича Коцура. Ще один його племінник Ювеналій Петрович Коцур був розстріляний енкаведистами [24].

То ж гіркі наслідки мали пожинати представники роду С. Коцура після знищення його загону та остаточного встановлення більшовицької влади в регіоні: хто загинув, хто отримав термін ув'язнення, декотрі намагалися звідси виїхати, а дехто змінив прізвище «Коцур» на «Коцуренко». Так, доньки Тимофія Коцура, який є троюрідним братом Свириду Дементійовичу, шкільні зошити почали підписувати зміненою формою - «Коцуренко» Ольга та Ірина, при цьому батьки не заперечували такій трансформації прізвища. Донька Ольги - Розова Тетяна Іванівна - припускає, що, можливо, дівчаткам підказали так зробити вчителі, щоб в майбутньому убезпечити їх від непередбачуваних проблем [20]. Свого часу Мінська Марія Лук'янівна – невістка страченого Петра Коцура – теж застерігала свою доньку Людмилу Петрівну та онуку Тетяну, щоб не розповсюджували, з якого вони роду, щоб не постраждали за своїх предків. Досить красномовним підтвердженням вище сказаного є лист від березня 1992 р. Миколи Івановича Коваленка, мати якого є племінницею Свириду Коцуру, написаний двоюрідній сестрі Іванащенко Ользі (Людмилі) Петрівні: «... Разбросала по белу свету всех наших родственников «родная» советская власть. А большую половину мужчин уничтожила. Про Коцури я тоже мало знаю. Бабушка и мать мне ничего не рассказывали. По тем временам они считали, что это очень опасно, а если и говорили, то что-нибудь общее и старались как можно быстрее отделаться от моих вопросов. Бабушка давно уже умерла. А мать тоже мало, что знает, ведь ей тогда было где то 15-16 лет. А от детей все скрывалось. Возможно, и не скрывалось, но и дядько ее Свирид да и отец Петро не советовались с ней по этому поводу. О письме (С. Коцура з-за кордону своїм рідним – О.М.) бабушка тоже помнила и рассказывала. Но конкретно ничего не говорила, что Свирид где-то за кордоном. И всю жизнь ждала, что хоть кто-то откликнется с ее родственников. Ведь «родная власть» уничтожила ее трех сыновей, мужа и почти всех родственников по мужской линии. Четвертого сына искалечили в тюрьме. Это дядя Коля, умер в прошлом году (1991р. – О.М.)» [25].

Як бачимо, досить важко на сучасному етапі встановити цілісну істинну картину життя і діяльності Свирида Коцура. Хоча у споминах далеких родичів та односельців він є і залишається патріотом, борцем за краще життя, незважаючи на хиткість його дій і думок. Прикро констатувати, що втрачено дорогоцінний час, за часів незалежності нашої держави належної уваги науковцями не приділялось щодо вивчення даного питання, а спогади внуків та правнуків, на жаль, складаються з окремих уривків та нечітких епізодів. Можна сказати, що історія роду Свирида Коцура, як і багатьох інших українських родин, за часів радянської влади втрачена – документи знищені (спеціально чи випадково, бо часи були непрості), конфісковані, фотографії – спалені (щоб не наражатись на небезпеку), а що було відомо – людьми замовчувалося (по тій самій причині)

Здравствуй, Оля!

Можешь ли ты вспомнить, когда мы вырезались в последний раз. Я помню тебя еще маленькой девочкой, лет восьми десяти, когда я был в Суд-ботове, да по фотографии, где тебе лет 15. Все и все наши ветрости. Разбросала по белу свету всех наших родившихников родная советская власть. А большую половину мученики уничтожила. Про Коцурив я тогда мало знаю. Бабушка и мать мне ничего не рассказывали. Но тем временем они считали, что это очень опасно, а если и говорили, то что-нибудь общее и старались как можно быстрее отделиться от моих вопросов. Бабушка давно уже умерла, а мать тогда мало, что знает, ведь ей тогда было где-то 15-16 лет. А от детей все свиривалось. Возможно и не свиривалось, но и жарко ее свирив да и Отец Трофим не советовались с ней по

этому поводу. О нем же бабушка тогда помнила и рассказывала. Но конкретно ничего не говорила, а кратко говорила, что свирив деев во Кордоню. И все же тогда тогда кто-то откликнется с ее родившихников. Ведь родная власть уничтожила ее трех синовей, мученики, и ноги всех родившихников по мученикой линии. Сивортого елика искапали вторше. Это реди Коля умер в прошлом году.

Оля большое спасибо за вырезку из газеты. Она висела как маленькая но все же продлеет в мою жизнь.

Будь здорова

До свидания Но возможности, если будешь в Германии, обязательно заеду

Роль

Багато ще не дослідженого є у нашій історії, багато історичних постатей і досі виступають як символ зрадництва. Надто широке коло людей, причетних до творення краєзнавчої продукції, наявність серед них багатьох любителів-непрофесіоналів таїть у собі загрозу втрати критеріїв об'єктивності і науковості. Виникає небезпека штучної «героїзації» своєї історії, ідеалізації місцевих діячів – всього того, що найчастіше вкладається в поняття «історичний романтизм». Непоодинокими є випадки відвертого дилетантизму, політичної заангажованості, схильності до міфотворення [26].

Тому потрібно обережно підходити до історії, детально аналізувати постаті та факти – і лише потім робити висновки.

Лист-роздум про долю родини Коцурів,
датований березнем 1992 р.
З приватного архіву нащадків цього роду

Коцур Павло
Дементійович

Коцур Петро

*Коцур Петро
Дементійович – брат Свирида
(до 1920 р.)*

**Коцур Ганна Дементіївна, яку протягом усього життя
у Суботіві називали «Коцурівною»**

1. Турянський О. В. *Поза межами болю: Повість-поема; Син землі: * Роман; Оповідання / Вступ, слово Р. Федоріва; Упоряд., передм. та підготовк. текстів С. П. Пінчука.*— К.: Дніпро, 1989.—335 с.
2. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Ліра, 2014. – Вип. 2. – 272 с.*
3. М.Дорошенко. *Стежками Холодноярськими.* Філадельфія, 1973 р.
4. Що таке "історична правда"? [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://www.istpravda.com.ua>
5. *Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали V науково – практичної конференції 12-13 листопада 2015 р./ Упор. Я.Л.Діденко, Л.О.Абашина, О.І.Троцинська. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2016. – 332 с.*
6. *Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 12.*
7. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Ліра, 2014. – Вип. 2. – 272 с.*
8. Солдатенко В.Ф. *Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т.IV. Рік 1920.* – К., Світогляд, 2010. – 442 с.
9. *Невідомі герої. 20-ті роки і Холодноярська республіка.* [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://www.k1.ua>
10. І.Очаков. *Розгром банди Коцура//«Зоря комунізму» № 37 від 26 березня 1966 р.*
11. П. Кучеренко. *Мельниківські комунари//«Зоря комунізму» № 48 від 21 квітня 1966 р. ст. 4*
12. І.Безпалій. *Такі не старіють//«Зоря комунізму» № 148 від 13 грудня 1966 р. ст.2*
13. І.Яровий. *Боець залізного потоку//«Зоря комунізму» № 107 від 8 вересня 1966 р. ст.3*
14. *З пам'яті народної (матеріали фольклорно-етнографічних експедицій)/ О.Солодар. – Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2016. – 414с.*
15. МПДА – *Спогади Шулякової Ліди Ільківни, 1936 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.*
16. МПДА – *Спогади Пушкаря Миколи Олександровича, 1950 р.н., мешканця с. Рацeve Чигиринського району Черкаської області.*
17. Солодар О. *Як були коцуриці... - Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2009. – 40с.*
18. МПДА – *Спогади Крамар Олени Степанівни, 1922 р.н., мешканка с. Красносілка Олександрівського району Кіровоградської області.*
19. Михайло Омелянович-Павленко, «Спогади командарма (1917-1920)». [Електронний ресурс]. Режим доступу - http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_ukrayina.
20. МПДА – *Спогади Розової (дів. Копманієць) Тетяни Іванівни, 1946 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського району Черкаської області.*
21. *Чигиринщина в історії України. Збірник 1. Суботів: минуле і сучасність. Матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції. – Черкаси, 2006. – 120с.*
22. *Могила сім'ї Свирида Коцура.* [Електронний ресурс]. Режим доступу - <https://autotravel.ru/otklik.php/19932>.
23. МПДА - *Спогади Довгенка Григорія Григоровича, 1954 р.н., мешканця с.Суботів Чигиринського району Черкаської області.*
24. *Скарби отамана Коцура.* О. Солодар. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <https://mistoche.blogspot.com>.
25. МПДА – *Спогади Кожевнікової (дів. Іванащенко) Тетяни Олександрівни, 1965 р.н., мешканка м.Чигирин Черкаської області.*
26. *Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.* [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://history.org.ua>

*Кукса Надія Василівна,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», лауреат
Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича*

УЧАСНИКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917–1921 РР. НА ЧИГИРИНЩИНІ У ФОТОДОКУМЕНТАХ: СВИРИД КОЦУР

Сторіччя відділяє нас від початку революційних подій 1917-1921 рр.

Як і кожна революція, вони містять чимало суперечливих та малодосліджених епізодів. У той час, коли істориками здебільшого окреслено узагальнений перебіг подій на українських землях, локальна історіографія репрезентована доволі скупо. Кожна згадка потребує ретельної перевірки (настільки це видається можливим), оскільки навіть нечисленні документи носять відбиток суб'єктивного погляду на революційні події та діяльність їх учасників.

Надзвичайно бідна і розпорошена документальна база ілюструється ще малочисленішими фотодокументами, з-поміж яких варто виділити підбірку світлин із зображенням одного з лідерів революційного руху на Чигиринщині уродженця Суботова Свирида Дементійовича Коцура. Аналізуючи портретні зображення очільника т.зв. Чигиринської республіки, мимоволі доводиться погодитися із словесним описом його сучасників, які не завжди прихильно, а то й насторожено ставилися до народного лідера: «Років з 28, в національному, що переходило в опереткове убранню, з парою пістолів за червоним поясом, фізично добре розвинений, він хотів робити вражіння на опонента своєю зовнішністю», -описував Свирида Коцура полковник Армії УНР Гнат Стефанів, який вів із ним переговори [2]. Саме таким і постає перед нами Свирид на світлині 1917 р., де його зображено разом з братами Степаном і Петром (Додаток 2).

Світлини можна розділити на дві групи – портретні зображення та групові знімки. Здебільшого світлини датуються 1917-1919 рр. Значну кількість зображень Свирида подано у книгах О.Солодаря «Нариси з історії Чигиринщини», «Як були коцурці...» та «З пам'яті народної (матеріали фольклорно-етнографічних експедицій) (Додатки 1, 5-7) [5; 6; 7].

Якщо більшість світлин не викликають сумнівів, що зображений на них дійсно Свирид Коцур (постать його є безперечно упізнаваною), то окремі ідентифікувати можна поки що досить умовно.

Зокрема на світлині, наданій родичами Свирида, він показаний у військовій формі царської армії (Додаток 4). Викликають сумніви, як у відмінності у рисах обличчя з більшістю інших світлин, так і сама форма одягу. Адже достеменно відомо, що ні сам Свирид, ні його брати у царській армії служби не несли. Однак на зворотному боці світлини, яка трепетно зберігалася і передавалася з покоління до покоління у вихідців роду Коцурів, напис, зроблений чорнилом

фіолетового кольору кілька десятиліть тому, говорить, що це Свирид Коцур. При порівнянні цього зображення з іншим, де показано Свирида з військовими, датованим 1919 р. (Додаток 5), Свирид теж несхожий на більшість своїх зображень, проте схожість з нововиявленою світлиною чоловіка у військовій формі царської армії проглядається. У даному контексті логічно припустити, що на обох світлинах показано одну особу –це може бути Свирид або хтось з його братів чи близьких родичів.

16-17 жовтня у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. Позаяк зібрання має скупку джерельну базу, особливо цінними видаються світлини, що зафіксували окремі моменти його роботи. На одній з них можна без особливих зусиль упізнати суботівського сотника вільного козацтва Свирида Коцура–у верхньому ряду шостий зліва. Практично ідентичне зображення Свирида відслідковуємо і на світлині, де зафіксовано групу делегатів Третього Всеукраїнського військового з'їзду (Київ, 2-13 листопада 1917 р.)[1, с. 303-307]. Це не так просто було б зробити, якби не його колоритна шапка білого кольору. На більшості знімків Свирид фігурує саме у білій шапці, яку можна вважати своєрідним індикатором у визначенні його зображення (Додатки 1-2, 6-7).

Світлина зберігається у фондосховищі Центрального кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного у Києві.

Інтригу складає і світлина з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею, внесена до наукового обігу В.Нестеренко [3, с. 174-179]. Досить аргументовано дослідниця доводить, що чоловік у військовій формі, показаний на передньому плані знімка, може бути Свиридом Коцуром.

Не відкидаючи у повній мірі цього припущення, все ж зауважимо, що, по-перше, згадуваний вище чоловік виглядає значно старшим за віком від Свирида –це можна легко порівняти на світлині, зробленій буквально напередодні (якщо знімок, атрибутований В.Нестеренко, дійсно відображає один з моментів перебування делегатів з'їзду у Суботові); по-друге, одягнений він у військову форму, тоді, як Свирид на фото у Чигирині показаний у традиційному народному одязі. Зважаючи на спогади І. Полтавця-Остриниці про перебування делегатів з'їзду у Суботові [4], якщо Свирид вирушив з Чигирини до свого рідного села разом і іншими делегатами, то часу на перевдягання у нього просто не було. Хоча, зважаючи на очевидну схильність Свирида за будь-яких обставин виглядати бездоганно, не виключаємо і такого варіанту. Однак чоловік, зображений на цьому панорамному фото, доволі схожий на Свирида Коцура на груповому весільному фото (Додаток 7).

Відрадно, що всупереч тому, що з моменту зникнення Свирида Коцура з поля зору (1920 р.) нас віддаляє майже століття, час від часу виявляються невідомі раніше широкому загалу раритетні зображення. Впродовж останнього року до наукового обігу О.Мінською внесено дві невідомі раніше світлини із зображенням Свирида Коцура, які зберігаються у родинному архіві Тетяни К. з Чигирини. Безперечно, чимало світлин перебувають і у приватних збірках колекціонерів. Зокрема, у збірці чигиринського колекціонера і краєзнавця С.

Потапенка наявна якісна фотокопія світлини 1919 р., де показано Свирида разом з двома іншими командирами Чигиринського куреня на ст. Знам'янка (Додаток 6).

Скан світлин, поданих у розвідках О. Солодаря, надала родичка Коцурів з Броварів М. Кубрак, у родинному архіві якої зберігаються їх оригінали.

Неабиякий інтерес становить групова весільна світлина з Суботова, де серед гостей легко розпізнати Свирида Коцура—тут він крайній зліва (Додаток 7).

З огляду на те, що у 1917-1920 рр., коли зроблено світлини, фотографування було швидше рідкісною подією, ніж буденною справою, можна стверджувати, що Свирид Коцур був дійсно публічною особою, саме тому на сьогодні маємо галерею світлин із зображенням непересічної постаті з трагічною долею та суперечливою діяльністю, що відображає настрої населення Чигиринщини часів Української революції 1917-1921 рр., які певною мірою ілюструють окремі моменти подій сторічної давнини. З впевненістю можна заявляти, що попереду на дослідників чекає ще чимало нововиявлених документів.

Додаток 1. Свирид Коцур (?)

Додаток 2. Свирид Коцур. 1917 р.

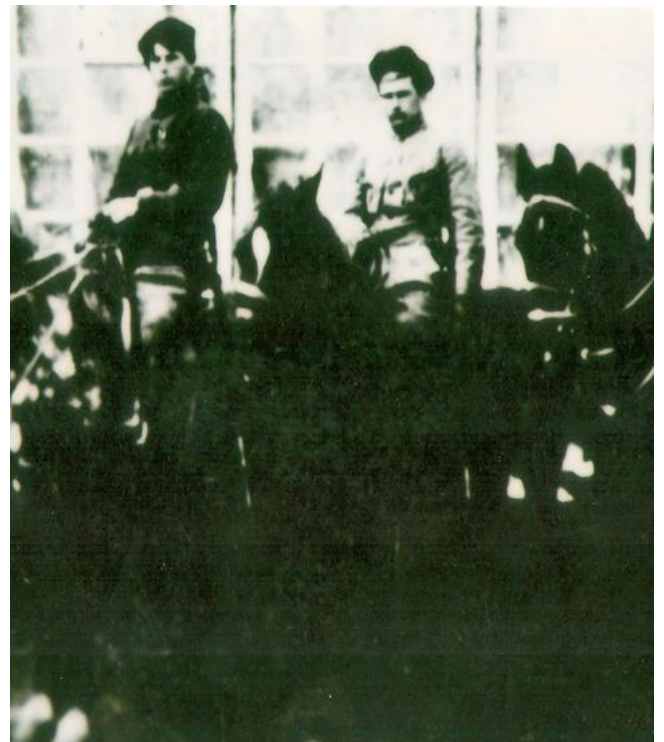
**Додаток 3. Свирид Коцур (посередині)
з братами Степаном і Петром. 1917 р.**

**Додаток 4.
Свирид Коцур. 1917 р.**

**Додаток 5. Свирид Коцур (крайній справа)
з військовими. 1919 р.**

**Додаток 6. Командири Чигиринського
куреня на станції Знам'янка. Крайній
справа – Свирид Коцур**

1. Діденко. Я., Кукса Н. Раритетне фото періоду Української революції 1917-1921 рр. із фондової НІКЗ «Чигирин»//“Чигиринщина: історія і сьогодення”: Матеріали VI науково-практичної конференції 9-10 листопада 2017 р., Черкаси, 2018, 332 с. –С. 303-307
2. Омелянович-Павленко М. «Спогади командарма (1917-1920)». [Електронний ресурс]. Режим доступу - http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_ukrayina.
3. Нестеренко В. До питання атрибуції панорамного фото с. Суботів з фондів ЧОКМ //Чигиринщина: минуле і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 1-2 жовтня 2008 р. –Черкаси, 2008. -С. -174-179
4. Полтавець-Остряниця І. Свято в Чигирині // Часопис « Рідна земля» № 19, 1942. [Електронний ресурс]. Режим доступу https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Flibraria.ua%2Fissue_view.php%2Fissue-7961%2FN20%2Faid%2F401833%2Fh1%2F%25D1%2581%25D1%2583%25D0%25B1%25D0%25BE%25D1%2582%25D1%2596%25D0%25B2&h=ATPwd1aBb2Zyl127Et-baMbXO4Z4W2vw0AfIcJU1BkpvjOLqTREeE9GaEY6cM-IIDfKk8Gqo3J90K7A3ihqOAugwEn7ogIT-ECwatK_wqkHxLKBurX7HqK24e4-NqzGqmvWuiFPVI35
5. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини. –Черкаси, 200. – 263 с.
6. Солодар О. Як були коцури... -Черкаси, 2009. – 40 с.
7. Солодар О. З пам'яті народної (матеріали фольклорно-етнографічних експедицій). – Черкаси, 2016. – 413 с.

Додаток 7. Свирид Коцур (крайній зліва) на весіллі у Суботіві. (? р.)

*Капуста Марія Володимирівна,
учениця VIII-А кл. Чигиринського НВК I – III ст. № 2.
Науковий керівник –учитель історії і права
Чигиринського НВК I-III ст. № 2 Кравченко Олег Андрійович*

РОДИНА ЧУЧУПАКІВ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920-Х РР.

*Україна – українцям!
Треба пам'ятати і не дати
чужоземцям
Ній панувати.
Лідія Чучупак-Завалішина[7,45]*

Бурхливі революційні події 1917 року дали поштовх потужній хвилі національно-визвольної боротьби на теренах України в 1918-1921 роках. У повстанському русі Черкащини, та й України в цілому, особливе місце посідає Холодний Яр, де в цей період було зроблено чергову спробу відновити Українську державу, яку ще в XVII столітті відродив наш славетний земляк гетьман Б. Хмельницький.

Фортеці, монастирі з високими та товстими мурами, потужні земляні вали, насипані ще до нашої ери скіфами, загальна довжина яких понад 60 кілометрів;

підземні тунелі загальною протяжністю близько 15 кілометрів, непролазні лісові хащі, гори, річки, болота створювали надійний захист оборонцям рідної землі [4,129]. Саме тут, на площі близько 7 тис. гектарів, густо вкритій лісом та порізаний, мов лабіринт, глибокими ярами і було створено потужний повстанський центр – Холодноярську республіку, яку очолили брати Чучупаки - молоді лицарі, життя яких обірвалося надто рано. Вони захищали свій край та прагнули жити у вільній незалежній країні, тому в своєму та навколишніх селах вони моделювали та намагалися створити бажану та омріяну країну [1,8-9; 5, 94].

Дані про рід Чучупаків до 1917 року досить скупі. Відомо, що родинаналежала до селян з приписних козаків села Мельники Чигиринського повіту Київської губернії Російської імперії.

Ось як розповідає про родину у своїх спогадах Дем'ян Чучупак: «Мій дід Григорій Чучупак мав три сини (Юхима, Степана, Олександра) і трьох дочок – Юхимію, Глафіру та Явдоху. Коли сини одружилися, дід Григорій свою садибу та польову землю поділив між ними порівну. Садиба була поділена вповдовж на невеликі вузькі смуги. Мій батько Степан, за віком середній, то йому садибу і польову землю наділено посередині. Всім синам на їхню долю припали по дві десятини землі.

У селі Мельниках жив дяк із села Грушківці Левицький Сидір, а в нього була дочка Оксана, на якій і одружився мій батько. В одній хатині жили всі три сини разом зі своїми сім'ями, а також мій дід і баба. Жили так разом більше десяти років, а потім старшому Юхимові побудували поганеньку, під соломою, хатину. Пізніше, після смерті діда і баби, відокремились й останні брати – Степан і Олександр... Одягнути і прохарчувати таку сім'ю було важко. Хліба свого до весни не вистачало»[7,47].

Отже, голова родини Степан Георгійович Чучупак (у деяких джерелах — Чучупака) та його дружина Оксана Сидорівна Чучупак (в дівочтві Лівицька) мали 6 дітей: п'ятьох синів та доньку. Степан Чучупак працював у Мельниках на спиртовому заводі поміщика Терещенка за воловника . Там відгодовували волів на м'ясо і молодих бичків для роботи в економії. Дітям також довелося посезонно підроблятися на землях Терещенка. Дем'ян Чучупак, зокрема, пригадував: «Навіть я в 10 – 12 років працював у нього: перебирав картоплю у кагатах, розкидав гній. Старші брати – на важчій роботі. В нашому господарстві була одна, а інколи дві корови. Прогодувати їх, звісно, важко. Пасли корів у полі, а підгодовували травою, яку рвали у лісі й носили мішками кілометрів за три – чотири. Щоб на це мати дозвіл, необхідно було два тижні копати землю в лісі (в питомнику)»[7,47].

Оскільки сім'я була бідна, дітей багато, та ще й усі хлопці, а землі було мало, знайомі порадили батькам дати хоч одному-двом синам грамоту. Степан та Оксана Чучупаки спромоглися дати освіту трьом синам – Петру, Василю та Олексі. Важко було батькам платити за навчання, доводилося постійно позичати гроші та щороку для цих цілей відгодовувати на продаж кабана. Згодом, коли Петро влаштувався викладати співи в київській гімназії, він забрав до себе

меншого брата Василя на навчання, а потім вони вже удвох вивчили брата Олексу [7,47-48].

Петро Степанович Чучупак (2 (14) січня 1885, с. Мельники Чигиринського повіту Київської губернії – квітень 1920 р., розстріляний червоноармійцями Черкаського чи Смілянського ЧК). Петро дуже добре вчився, мав хорошу пам'ять і гарний голос. Він співав у церковному хорі. З 8-ми років став відвідувати церковно-приходську школу. Отець Василь Базилевич викладав у школі закон Божий і, коли Петро закінчив чотири класи церковно-приходської школи, порекомендував батькам вчити сина далі. Після закінчення трирічної церковно-приходської школи Голоківської двокласної учительської школи Петро Чучупак вчителював у с. Вербівці. Під час роботи у школі створив хор та драматичний гурток. Допоміг своїм братам Василю та Олексі здобути освіту. Згодом Петро навчався у Київській консерваторії по класу флейти, яку закінчив 1914 року. Був знайомий з М. Лисенком, допомагав йому збирати фольклор. Напередодні I Світової війни працював наглядачем 3-го Київського двокласного училища та Київського міського училища № 1. Відомо, що в грудні 1916р. Петро Чучупак воював на Румунському фронті, де і отримав звання прапорщика. Після революційних подій 1917 р. він деякий час проживав у Києві, а потім повернувся до рідного села, де і приєднався до національно-визвольного повстанського руху, обіймав посаду начальника штабу полку гайдамаків Холодного Яру [7,47-48].

Орест Степанович Чучупак залишився на батьківському господарстві та працював весь час у поміщика в економії. З 1914 року Орест був на військовій службі рядовим, кулеметником біля "Максима". Брав участь у тяжких боях. Загинув у 1915р. біля Кракова [7,48].

Василь Степанович Чучупак (27 лютого (11 березня) 1895, с. Мельники, Чигиринський повіт, Київська губернія – 18 березня 1920, Мельники, Чигиринський повіт, УНР). Відомо, що Василь Чучупак отримав вчительську освіту та до 1914 року вчителював в с. Тимошівці Чигиринського повіту. Під час I Світової війни був мобілізований, в 1916р. отримав військове звання прапорщика. В 1917р., за родинними переказами, був добровольцем у складі одного з батальйонів смерті. Після подій революції 1917р. повернувся на малу батьківщину, де працював вчителем у селах Пляківка та Ревівець. В 1919–1920 роках був командиром полку гайдамаків Холодного Яру та головним отаманом Холодного Яру [7,47-48].

Олекса Степанович Чучупак (після 1894, Мельники, Чигиринський повіт, Київська губернія — кін. 1921, ймовірно, розстріляний співробітниками ЧК). Як і брат Василь, отримав педагогічну освіту та працював вчителем у с. Рацеве. З початком I Світової війни був мобілізований, воював у званні солдата Російської імператорської армії. Під час служби у Петрограді в 1917р. брав участь у Лютневій революції. В тому ж таки 1917р. повернувся до рідного села Мельники, де і працював вчителем. Саме Олекса Чучупак у 1917 р. (1918 р.?), на прохання ігумені Мотронинського монастиря, створив і очолив монастирську охорону із 22 чоловік — першу українську військову організацію в Холодному

Яру нової доби. Після поразки в бою з німецькою частиною, односельчани звернулися до Василя Чучупака, щоб він став отаманом. Незабаром відділ самооборони переріс у полк гайдамаків Холодного Яру, який від лютого 1919 року активно виступив на підтримку органів влади Української Республіки в Києві, Директорії[7,47-48].

Дем'ян Степанович Чучупак (05.10.1902, с. Мельники Чигиринського повіту Київської губернії - 09.12.1992, м.Рівне), козак полку гайдамаків Холодного Яру, єдиний з братів, хто вижив, дожив до наших днів та залишив спогади про ті події[7,47].

Варвара Степанівна Чучупак – первісток, єдина донька в родині, померла ще в ранньому дитинстві [7,47].

Дем'ян Чучупака пригадує, що після закінчення війни Петро і Василь повернулися прапорщиками, а Олекса – рядовим. Вони організували вселі "Просвіту". Кожного вечора збиралась молодь, готували постановки п'єс – "Наймичка", "Глитай або павук", "Безталанна", "Мартин Боруля" й інші. Петро організував чудовий хор, з яким виступав вечорами в суботу та неділю. Згодом Петро повернувся до Києва, щоб закінчити консерваторію, а Василь поїхав працювати учителем у с. Ревівці. У цей час у с. Мельниках головою сільського комітету стає Дмитро Зінченко, робітник металургійного заводу в Катеринославі, уродженець села Мельники, батьки якого проживали вселі. Зінченко організував розподіл поміщицької та монастирської землі, що привело до громадянської війни між односельцями. Ситуацію ускладнював той факт, що на той час у село поверталися з фронту чоловіки зі зброєю. Почали створюватися банди, які грабували людей, тероризували все село. Вночі чулась стрілянина. В цих умовах, на прохання ігумені Мотронинського монастиря, щоб вберегти монастир від пограбування, було створено загін самооборони під керівництвом [Олекси Чучупака](#). До складу загону входило 22 особи. Загін самооборони охороняв село та монастир від небезпеки. Саме ці події стали початком відліку у створенні Холодноярської республіки, а загін самооборони незабаром переріс у полк гайдамаків Холодного Яру, який від лютого 1919 року активно виступив на підтримку органів влади Української Республіки в Києві, Директорії[1, 10; 7,47-48]. Мотронинський монастир в черговий раз стає осередком національно-визвольного повстанського руху проти німецьких та російських (білогвардійців та більшовиків) окупантів, на чолі якого стали брати Чучупаки.

В 1918 році до влади в Україні, при підтримці німецьких Кайзерівських військ, прийшов гетьман Петро Скоропадський. Коли німецькому війську перестали платити та поставляти харчі, то воно, згідно домовленості, стало збирати контрибуцію, що вороже було сприйнято простим людом. Холодноярці напали на німецький загін, відняли награване та полонили солдат. Наступного дня до Мельників прибув каральний загін: добро забрали, полонених звільнили, а заколотників покарали – дали буків. Саме в цей час до рідного села повертається Василь Чучупак, досвідчений вояк, що заслужено користувався повагою односельців. Його відразу ж обирають керівником загону, а Василь

відразу ж береться до справи з розмахом. [1, 10]. Вже у 1919 році загін перетворився на полк, Василя Чучупака було обрано командиром полку, а його брата Петра – начальником штабу полку. Полк увесь час поповнювався, його чисельність досягала 2000 осіб. Під час окупації України денікінцями полк брав участь у їхньому вигнанні із Черкас.

Згодом утворилася **Холодноярська Республіка (1919–1922)** – самопроголошене державне утворення на землях Української Народної Республіки (УНР), у Чигиринському повіті Київської губернії (нині Чигиринському районі Черкаської області), в районі лісового урочища Холодний Яр, зі столицею в селі Мельники. Територія Холодноярської республіки охоплювала понад 25 навколишніх сіл та мала свою 15-тисячну селянську повстанську армію, бійці якої називали себе козаками – гайдамаками Холодного Яру, а своїх командирів — отаманами (на згадку про військову традицію козаччини). Головним Отаманом Холодного Яру був Василь Чучупак. Йому підпорядковувалися отамани Герасим Нестеренко-Орел, Трифон Гладченко, Михайло Мелашко, Сірко, Око, Чорний Ворон (Чорногузько), Мефодій Голик-Залізняк, Семен Вовк, Калюжний, Д. Канатенко, 1-й і 2-й Олександрійські полки. У листопаді 1919 року до Холодного Яру прибув отаман Катеринославщини і Херсонщини Андрій Гулий-Гуленко. Головною базою повстанського війська став Мотронинський монастир, де зберігалися запаси зброї, харчів та постійно перебувала головна сотня з 250-300 козаків, яка, за потреби, перша вступала в бій. Інша частина війська збиралася з навколишніх сіл за умовним сигналом монастирського дзвону [1, 11]. В лавах борців були не лише місцеві жителі, тут можна було зустріти полтавців, херсонців, тавричан, галичан, кубанських та донських козаків [3, 14].

Мали гайдамаки Холодного Яру і два бойові прапори: жовто-блакитний з написом «Полк гайдамаків Холодного Яру» та чорний, з одного боку якого було зображено по центру тризуб з написом «Воля України або смерть», а на звороті - пророчі слова Т.Г. Шевченка «І повіє огонь новий з Холодного Яру».

Якщо 1918 рік був для повстанців відносно спокійним (вони в основному лише збирали сили та проводили бойовий вишкіл), то 1919 рік став початком випробувань їх бойової міцності та національної свідомості. В 1919 році на Чигиринщину прийшла радянська влада з продзагонами, ЧК та комнезамами - новою владою, часто з представників маргінальних елементів. Холодноярці розпочали партизанську війну, знищуючи все радянське та відновлюючи українську владу на місцях. На жаль, сили виявилися нерівними. В 1920 році сили більшовиків значно зросли та перейшли у наступ, відтіснивши армію УНР на терени Польщі. В цих умовах на території України продовжували діяти розрізнені партизанські загони повстанців, чинячи опір радянській владі. Не підкорилися новим порядкам і гайдамаки Холодного Яру. Великою підтримкою для них став Перший зимовий похід армії УНР а чолі М. Омеляновича-Павленка. Зустріч військ та військова нарада відбулися у с.Медведівка. Три дні учасники походу відпочивали у холодноярських селах, а потім, поповнивши військові припаси та залишивши поранених на лікування, військо УНР рушило

на Лівобережну Україну. Ці події добре описані відомим українським військовим і громадським діячем, старшиною [Армії УНР](#), письменником і учасником Першого зимового походу армії УНР Юрієм Горлісом-Горським [2].

12 квітня 1920 року у Кресельцях (куток с. Мельники), в хаті місцевого лісника, було призначено нараду отаманів. Але повстанців було зраджено. До місця збору таємно підійшов загін більшовиків та оточив хатину лісника. Василю Чучупаку вдалося вирватися з оточення на своєму арабському скакуні Зірці, розстрілявши ворогів з кулемета, але він не зміг покинути своїх побратимів в оточенні і повернувся. Він боровся до останнього набою, а потім, щоб уникнути полону, пустив останню кулю з револьвера собі в скроню зі словами : «Готуй, Холодний Яре, нових борців [1, 12-13]». Цікаві, дещо містичні обставини з приводу загибелі Василя Чучупаки описав згодом його брат Дем'ян: «Пригадую такий випадок. Одного разу мій брат Василь (йому тоді було років 13 – 14), пішов до лісу рвати траву і проходив близько біля хати лісника, що в Кресельцях. Собака лісника зірвався з ланцюга і накинувся на брата, порвав на ньому одяг та покусав. На литці у Василя на все життя залишився слід (ямка). Коли йому було 24 роки, то на цьому місці, де його покусав собака, він і загинув[7,47]».

Більшовики продовжували знущатися вже над мертвим тілом отамана: били, зідрали одяг, а далі прив'язали до коня та волоком притягли в село до хати батьків. Щоб помститися отаманам, родину Чучупаків зігнали до хати, зачинили знадвору та підпалили. На щастя, підоспіли бойові побратими Василя та врятували родину від страшної смерті [1,13]

Цього ж дня в полон до більшовиків потрапив і начальник штабу полку гайдамаків Холодного Яру Петро Чучупак. Згодом більшовиками було схоплено і його брата Олексу. Відомо, що в 1921 році отамани були розстріляні в застінках ЧК. Але зі смертю братів Чучупаків їх справа не загинула, вона була підхоплена їх бойовими побратимами і українські повстанці ще майже рік утримували владу в Холодному Яру в своїх руках.

На жаль, в часи Радянського Союзу історія Холодноярської республіки та братів Чучупаків замовчувалась або подавалася викривлено. Оцінка постатей та ролі отаманів в українській армії сучасниками та дослідниками не були однозначними. М.Омельянович-Павленко вважав появу отаманів закономірною та корисною справою для визвольних змагань. Він підкреслював, що перебування подібних типів в армії було винятковим, однак в ситуації 1918 – 1919 рр. вони були бажані за умови дисциплінованості і здатності до модернізування. Дисциплінованість та сталу державницьку позицію демонстрував Полк Гайдамаків Холодного Яру, сформований із селян Холодноярської організації, на чолі з В.Чучупаком, який став надійним тилом армії УНР[6,111, 120]. Ю. Митрофаненко, зокрема, вважає, що Холодноярську організацію В.Чучупака можна віднести до помірковано-конструктивного типу отаманщини, найбільш подібного до повстанства, координованого жертвового збройного спротиву повстансько-партизанських загонів ворожим УНР політико-державним системам [6,153].

На мою ж думку, сьогодні прийшов час відновити історичну справедливість і повернути з забуття та віддати шану всім героям, що загинули в боротьбі за незалежну та самостійну Українську державу.

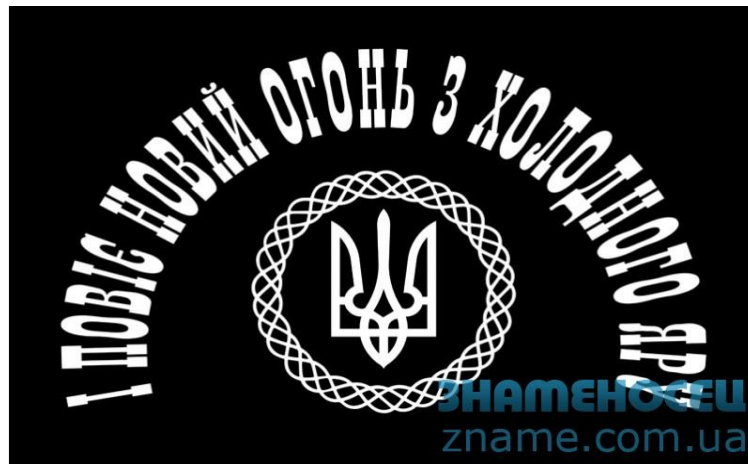
1. *Визвольна боротьба 1917-1922 років на теренах Центрального Подніпров'я. // Матеріали першої науково-практичної конференції 31 березня 2017 року. – Черкаси: «Вертикаль». – 2017. – 178 с.*
2. *Горліс-Горський Юрій Холодний Яр. – Київ-Львів-Дрогобич, видавнича фірма «Відродження». – 2006. – 432 с.*
3. *Гребенюк Г.С. та ін. Героїзм тм трагедія Холодного Яру. – К.: «Незборима нація». – 1996. – 318 с.*
4. *Коваль Р. Повернення отаманів гайдамацького краю. – К.: «Діокор». – 2001. – 288 с.*
5. *Мельниченко В.М. Черкащина в добу української революції 1917-1921 рр. – Черкаси: «Вертикаль». – 2016. – 200 с.*
6. *Митрофаненко Ю. Українська отаманищина 1918-1919 років. – Кропивницький, 2016. – 240 с.*
7. *Чучупак-Завалішина Лідія Душею з вами. – К.: «Риф». – 2005. – 59 с.*

Чучупак Василь Степанович

Жовто-блакитний прапор полку гайдамаків Холодного Яру

Прапор гайдамаків Холодного Яру

Могила Василя Чучупака на цвинтарі у Мельниках

Вшанування пам'яті Чучупака на його могилі

*Макарюк Віта Володимирівна,
молодший науковий співробітник філіалу «Холодний Яр»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
учитель географії Медведівської ЗОШ І-ІІІ ст. ім. Максима Залізняка*

ВАСИЛЬ ЧУЧУПАКА У СПОГАДАХ ОДНОСЕЛЬЦІВ

*«Коли я впаду... мою кров вип'є
рідна земля, щоб виростити з неї
траву для коня того, хто прийде
на моє місце...»
Ю. Горліс-Горський*

З ліквідацією УНР у 1918 році на теренах сучасної України відбувались безперервно повстання селян проти більшовицької влади. До лав повстанців вливалось все більше люду і очолювали їх найкращі з учителів, лікарів, найвпливовіші із селян та колишні фронтовики. У Холодному Яру під гаслом «Воля Україні або смерть» боротьбу проти радянської влади очолив Василь Чучупака.

Василь Степанович Чучупака народився у 1894 році в селі Мельниках Чигиринського повіту Київської губернії (нині – Чигиринський район Черкаської

області). Матір'ю його була Оксана – дочка чи то грушківського [1,4] чи суботівського [2,50] дяка Сидора Лівіцького. Всього в сім'ї Степана та Оксани було п'ятеро синів: Петро, Орест, Василь, Олекса, Дем'ян [додаток 1]. Степан і Оксана були неписьменними, але про освіту дітей подбали. Спочатку освіту здобув Петро, а потім допоміг здобути освіту своїм братам – Василеві та Олексі. Василь після здобуття освіти учителював у селі Тимошівка Кам'янського району. У 1914 році, з початком I Світової війни, він отримує повістку, закінчує військову школу і розподіляється на білоруський фронт. Повертається з армії у чині прапорщика і продовжує педагогічну діяльність – учителює у селі Пляківка, а пізніше в селі Ревівка Кам'янського району Черкаської області. У 1919 році стає командиром Мельничанського відділу самооборони, а пізніше – командиром полку гайдамаків Холодного Яру. «Зуміли створити... на диво стійку військову організацію...» – це оцінка командувача Армії УНР Холодноярського повстанського війська, дана ним в зимовий період – несприятливий час для розвитку повстанства [1,7].

Проводячи польові дослідження було з'ясовано, що в мельничан ставлення до Василя навіть в той період було неоднозначним. Люди, що жили на вулицях і кутках, які розташовувались близько до обійстя Василевих батьків, були його надійною підтримкою, серед них він мав надзвичайний авторитет. Із збільшенням радіусу віддаленості пропорційно змінювалось і ставлення до Василя і вже на Хуторах (сучасна назва урочища – П'ятирічка) Василеві приписували багато різних гріхів – напади, пограбування, бійки, хоча особисто він в них помічений не був. Але ті, хто знав Василя особисто, не заперечував його толерантності, ввічливості, привітності, поваги до старших. Василь постійно провідував своїх далеких і близьких родичів, як кажуть в селі «родичався» [4]. Дуже часто він з побратимами гостював у хаті свого товариша по духу і по зброї Васюри Петра Дорофійовича та його дружини Одарки Григорівни. Хата стояла біля лісу у ярку і хлопці часто там засиджувались, адже господиня була щедрою і завжди пригощала хлопців чимось смачним [5]. Інколи хлопці тихо починали заводити Василеву любиму пісню «Сніжки», яка була хоч і сумна, але гарна:

Забіліли сніжки, забіліли білі

Ще й дібровонька.

Заболіло тіло козакове

Ще й головонька. [7]

Наділений батьками та Богом вродою і гарною статурою, він не залишав байдужою жодну дівчину на селі. Як згадують старожили, коли Василь із хлопцями виїжджали на конях з лісу і їхали селом, дівчат в хаті не можна було втримати, вони вибігали на шлях з усіх дворів, виносили різні добреники, стрічками увивали коней та співали улюблених Василевих пісень [6].

Але серце Василя належало лише одній дівчині – Якиліні (Чиж Якилина Іванівна, ±1900-1899 р.н.) вона була дуже гарною, мала довгу товсту косу. З Василем зустрічалась довго, а потім, коли Василь «пішов у гайдамаки», батьки

Якилини – Іван і Параска, строго-настрога заборонили їй навіть бачитися з ним [7]. Дівчина послухалась батьків, тим паче що Василь не планував одружуватись до вирішення початої ним справи, говорив: «Якщо все буде добре – одружуся, а ні – на одну вдову буде менше» [8]. Невдовзі до Килини посватався мельничанський грошовитий шинкар Краковський Аврам. Коли Якилина носила шишки, запрошувала на весілля за мельничанським звичаєм, випадково зустріла Василя з побратимами. Побачивши його злякалась дуже, думала, що зараз витягне шаблюку і зарубає її. Стояла перед ним бліда, мов стіна, а він скинув перед нею шапку, вкинув туди грошей, подав шапку своїм хлопцям, щоб і ті «дали на придане», а потім перегнувся через коня і мовчки вручив їй. За кіньми хлопців вже й курява сіла, а Килина стояла серед шляху, приходячи до тями від такої зустрічі. Цей випадок стався на місці, де зараз працює магазин, названий в народі «Трикутником». [7].

Ніхто з мельничан більше ні про жодну дівчину, яка б полонила серце Василя, згадати не може, тому, очевидно, рядочки поеми Олександра Чернова «Повстанці», виданої у 1930 році, присвячені саме їй.

Білий місяць точить срібні ляси
і степи розкинулись без меж
Задзвонили дзвонами Черкаси
І гудуть загравами пожеж
За ХОЛОДНИМ Яром
Снуть змарнілі далі.
Мов вовків отара –
Мій загін мовчить.
Ой Наталю ти моя Наталю,
Ти чому розквітла уночі?..
Ти зажеврїла, мов провесняний ранок
Зацвіла Холодним Яром навесні.
Знав я безліч иайвродливіших коханок
Та такої – я не бачив і вві сні.
Не промовить вражий піп з амвона
– буде жінкою йому вона навік...
Я зелений,
Чом же ти – червона,
Або чом же я –
Не більшовик?
Що бринить:
Нудьга – чи пах конвалій?
Тільки ж серцю на накажеш: замовчи.
Ой Наталю ти моя, Наталю,
Ти чому
розквітла уночі?[9]

Чому Наталя, а не Якилина? Очевидно тому, що і Юрій Городяннин-

Лісовський був Юрком Залізнякам.

Незадовго до трагічного дня Василь сам, без хлопців, з'явився надвечір в хаті своєї тітки Пилипась (Чучупак) Явдохи Григорівни. Її вдома не було – відійшла у справах до сусідів. Дядько – Євген Антонович був вдома і Василь прийшов поговорити з ним. Хата тігчина стояла за сто метрів від садиби Василевих батьків вище по дорозі в Чучупаківський яр. Розмова була важкою, дядько почав вмовляти Василя кинути все і втекти за кордон, адже на той час таких втікачів було багато: «Якщо ви втечете, то через певний час зможете повернутись і щось змінити, а як вас постріляють то нічого не буде». В цей час Василь на столі розібрав і ретельно чистив наган. «Навіщо»? – запитав дядько. «Щоб як мені знадобиться, – не дав осічки, – відповів Василь. Хлопців я не залишу ні в якому випадку». У Василя завжди наган був заряджений, в ньому був хоча б один патрон – для себе [8].

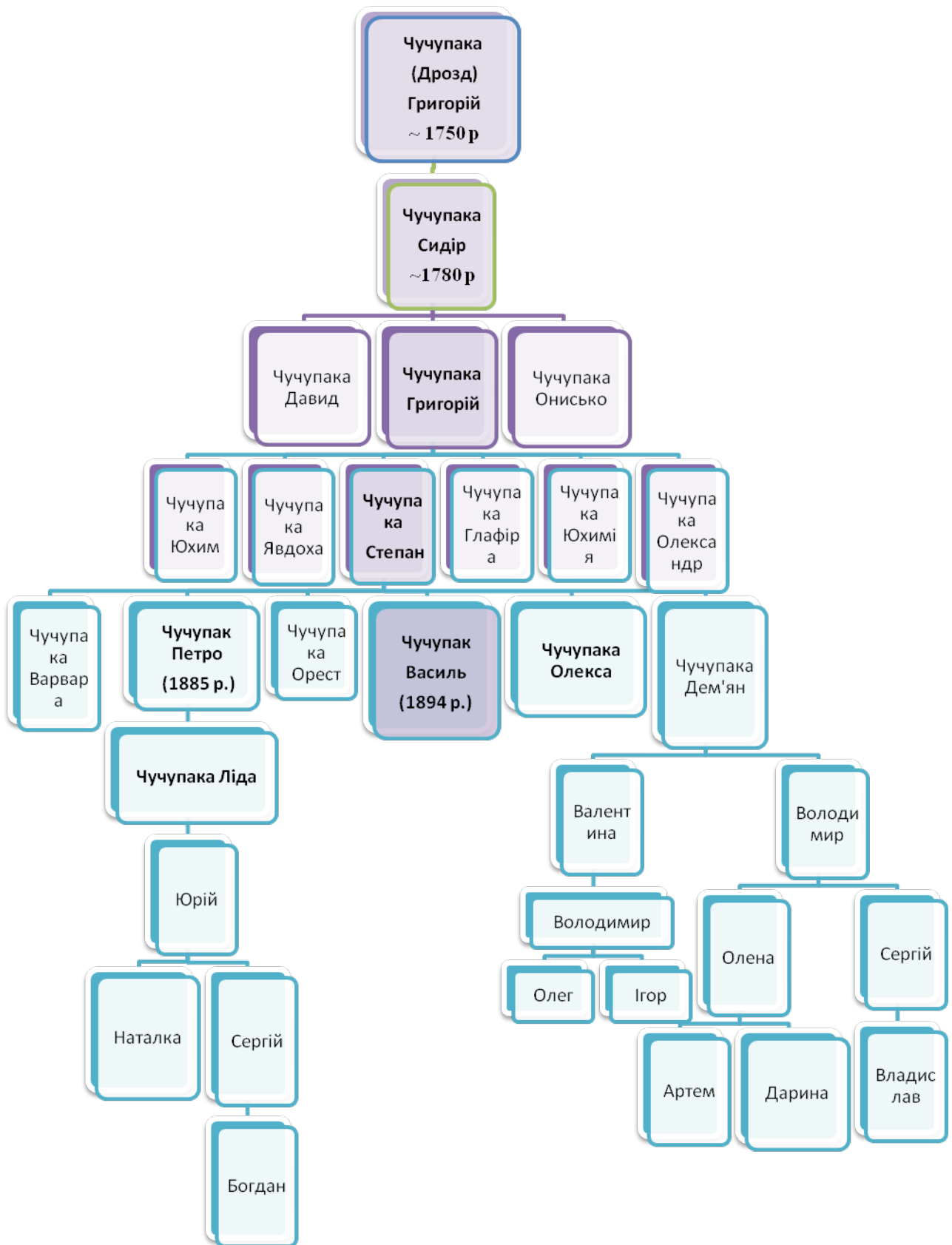
Явдоха Григорівна і Євген Антонович – баба і дід Наталки Василівни Мироненко по материній лінії. Свого діда по батьковій лінії Наталка Василівна не знала. Після Холодноярських подій 1917-1922 років Холода Григорія Федоровича та Холода Арійона Григоровича, діда та дядька Наталки Василівни, які воювали в загоні Василя Чучупака, вночі забрали НКВДисти. На ранок хтось із односельчан повідомив про те, що їх розстріляли десь над яром в Кам'янці і що там є своя людина, яка може показати місце і допомогти вночі забрати їх щоб привезти додому для поховання. Хто поїхав по тіла діда і дядька, Наталка Василівна не пам'ятає, але, коли підвода вже була в дворі, з'ясувалось, що замість Арійона на підводі поклали тіло зовсім іншого чоловіка, схожого за статурою і рисами обличчя: ніч була темною, світити неможна, тіла шукали навпомацки. Підводу знову направили в Кам'янку і на другий день тіло Арійона привезли у двір[8].

Такі випадки в Мельниках з приходом радянської влади були непоодинокими. За спогадами старожилів, усіх чоловіків, які були причетними до руху опору під проводом Василя Чучупака, «совецька власть» вивозила підводою в Тясминські піски, до Кам'янського відділу НКВД, або в Кіровоград. Повертались до села одиниці [4]. Фізично винищивши «націоналістичний елемент» Мельників, владою було створено благодатне підґрунтя для укорінення соціалістичного устрою. У 1929 році у Мельниках на монастирських і будянських землях з ініціативи місцевих комсомольців та активістів було організовано перший в районі колгосп «Заповіт Леніна». Активно запрацювала радянська ідеологічна машина, перетворивши Василя Чучупака та всіх його побратимів-односельців на бандитів та розбійників, покривши товстим шаром бруду високу ідею національної боротьби. Але через довгі сімдесят років забуття героям повернуто їхні лаври, і в цьому, 2018 році, вже двадцять третій раз поспіль, на святій Холодноярській землі зібрався люд з усієї України вшанувати пам'ять Василя Чучупака та його побратимів, відзначити сторіччя української революції, ще раз перегорнути цю яскраву сторінку нашої історії.

-
1. Душею з вами... Упорядник Роман Коваль. – К.: «РИФ», – 2005. – 112 с.
 2. Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збірник матеріалів і спогадів. Під ред. Ковалю Р.М. – К.: ВПО «ДСУ», – 1996. – 312с.
 3. Горліс-Горський Ю.Ю. Холодний Яр. – Дрогобич.: ВФ «Відродження», – 2006. – 432с.
 4. МПДА Записано зі слів Атамась Мотрони Григорівни (1902-2004рр.) та Атамась Ганни Павлівни, (1924-2015рр.) у 2002 році.
 5. МПДА Записано зі слів Хоменко (Васюри) Віри Петрівни (1910 – 2009 рр) у 2004 році.
 6. МПДА Записано зі слів Дробної Одарки Пилипівни (1923 – 2008 рр.) у 2004 році.
 7. МПДА Записано зі слів Зубенко Софії Ничипорівни 1941р.н.
 8. МПДА Записано зі слів Мироненко Наталки Василівни (1944 – 2015рр.) у 2011 році.
 9. Чернов О. Повстанці // Поема, фрагмент. Архів Кам'янського ДКЗ. Фотокопія.

Родовід Василя Чучупака

Додаток 1.

*Москальова Яна Романівна,
учениця IX-Б кл. Чигиринського НВК I-III ступенів №2.*

ІВАН КОМПАНІЄЦЬ – СОТНИК ХОЛОДНОЯРСЬКОГО ПОЛКУ ГАЙДАМАКІВ

За всі часи панування СРСР радянська влада засуджувала, змушувала забувати нас про українських героїв. Вони робили з них бандитів, грабіжників, катів, але далеко не героїв. Все ж таки з часом частина нашого народу почала забувати тих, хто чесно боронив наше майбутнє, майбутнє нашої країни, наші життя. Та настали часи, коли народ прокинувся і імена українських національних героїв поступово відроджуються.

Однією із таких організацій була Холодноярська республіка. Це самопроголошена республіка, розташована на території Української Народної Республіки, у Чигиринському повіті Київської губернії (нині Чигиринський район Черкаської області), в районі лісового урочища Холодний Яр, зі столицею в селі Мельники. Засновниками Холодноярської республіки були Василь Чучупак, Іван Деркач, Кость Блакитний, Герасим Нестеренко-Орел та багато інших, серед них був і Іван Компанієць.

Компанієць Іван Маркурович народився в 1890-их рр. в селі Суботів, Чигиринського повіту, Київської губернії, в сім'ї Маркура Компанійця та його дружини, але нажаль ім'я матері не відоме, та відомо, що вона була росіянкою. У сім'ї Компанійців було 4 дітей: Іван, Степан, Харитин та Федора.

Іван з дитинства був працьовитим. Як нам розповідала Розова Тетяна Іванівна, внучата племінниця Івана Маркуровича (ймовірно, двоюрідного брата Тиміша Компанійця рідна онука), коли вона була малою, її батько Іван Тимофійович їй розповідав:

Сотник Іван Компанієць

«Раз у п'ять років, дід Маркура ходив до лісника, брав в оренду землю, на якій раніше росли дуби, і разом із друзями, ріднею, та зі своїм сином Іваном вирубували, витягували волами, вручну прибирали дубове коріння повністю, а потім засаджували цю територію бобовими: квасолею, горохом та іншими»[4].

Закінчив Іван Маркурович п'ятикласну суботівську школу, деяких час у ній викладав, адже за фахом був вчитель. Пізніше поїхав до м. Новоросійськ Чорноморської губернії на заробітки. До рідного краю, Чигиринщини, повернувся 1918 року, маючи за плечима

військовий досвід, адже був у складі Армії УНР та брав участь в Першій світовій війні.

В 1919-1920 рр. в Суботові володарював Свирид Коцур, керівник Чигиринської республіки, що проводив збройну боротьбу проти всіх, хто не поділяв його поглядів. За своє життя проти кого тільки він не боровся: проти Павла Скоропадського і Директорії, проти денікінців і червоних, врешті, проти холодноряців.

Стосунки у Івана Компанійця і його родича Свирида Коцура не склалися ще з самого початку. Під час суперечок справа доходила до зброї... Коцурівці довго полювали за Іваном.

“Прискочить, було, з товаришем чи сам із Холодного Яру вночі, – згадувала Федора, – і говорить, щоб вікна позавішувала, бо стрельнути можуть. Звали один одного не “товариш”, а “добродій” чи “пан”. Чула, як товариш звав Івана: “Пане сотенний!” [1].

Зі свідчень Тетяни Іванівни, Іван Маркурович був досить гарний та завидливий жених:

«Розповідав мені тато, що в Суботові на вроду були дівчата Малярєнків, а хлопці – Компанійці».

Також про його вроду писав Юрій Горліс-Горський, осавула штабу полку гайдамаків Холодного Яру:

“Розмовляючи з ним, – писав Юрій Горліс-Горський, – я не міг відірвати очей від його обличчя. Було воно класично гарне: чисті риси, густі, як намальовані брови, палкі чорні очі – ласкаві і смілі, гарно розрізані свіжі уста. Коли він усміхався – здавалося, що це усміхається вродлива жінка, що для жарту приліпила собі маленькі чорні вуса”.

Довершила образ Івана Компанійця його сестра Федора:

“Був одягнутий, аж страшно дивитись: шапка – сива, шлик – червоний, чемерка – чорна, обкладена сивим, пояс – червоний, штани – червоні, як козацькі, широкі, чоботи – лаковані. А пояс зав’язаний “по-козацьки” [2].

Іван Маркурович був досить популярним серед жінок. Саме через кохання він і загинув. Деякі джерела, зокрема Віктор Гутля, стверджують, що власне, через жінку, “вдовичку” з с. Адамівки, що лежало на березі Дніпра по той бік дороги Черкаси – Чигирин, Іван і загинув, потрапивши в засідку коцурівців. Але з розповіді Розової Тетяни Іванівни нам стало відомо, що кохана жінка Івана проживала в с. Головкивка, і вбили його відразу ж, тільки він вийшов із хати коханої.

Його побратим Андрій Чорнота (Юрій Дроботковський) розлючено казав, що загинув Іван через якусь «задрипану спідничку».

Проводи Івана були величними, відспівали його Покровській церкві с. Мельники, зі слів Тетяни Іванівни: *«Івана несли із Головкивки дівчата на руках до нинішнього Мотронинського монастиря» [4].* За могилою Івана Компанійця доглядала його двоюрідна сестра, яка була черницею при монастирі. За свідченням Юрія Горліса-Горського, Головний отаман Холодного Яру Василь Чучупак під час промови на кладовищі Мотронинського монастиря назвав сотника Компанійця “одним із найкращих борців».

В 2016 році в Холодному Яру поблизу Троїцької церкви було встановлено пам'ятник Івану Компанійцю – сотнику холодноярського полку гайдамаків. Символічним також є використання портрета Івана на одязі.

Могила Івана Компанійця

1. Гугля Віктор „Холодноярський сотник Іван Компанієць,,
<http://bandera.lviv.ua/holodnojarskyj-sotnyk-ivan-kompanijec/>
2. Горліс-Горський Юрій „Холодния Яр,, 1937 р.
3. Матеріали рольових досліджень автора – Гапша Василь Михайлович, 1952 р.н., проживає в с. Суботів Чигиринського р-н
4. МПДА – Розова Тетяна Іванівна, 1953 р.н., проживає в с. Суботів Чигиринського р-н

***Білошанка Василь Вікторович,**
директор Олександрівського районного краєзнавчого музею
(Кіровоградська область)*

АНДРІЙ ХОМУТОВСЬКИЙ – ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РОКІВ

Український інститут національної пам'яті визначив критерії, за якими ту чи іншу особу можна віднести до діячів Української революції 1917-1921 років. За ними до таких людей потрапляє уродженець Чигиринського повіту Андрій Нилович Хомутовський, як депутат Всеросійських Установчих Зборів від українських губерній, як провідний член та активіст українських політичних партій (Української партії соціалістів-революціонерів) та громадських організацій (Селянська спілка, «Просвіта») [1, с. 13]

Життя і діяльність цього діяча практично не досліджена. Окремі відомості про Андрія Хомутовського містяться у працях О. Солодаря, Л. Протасова, архівних документах Державного архіву Кіровоградської області, Державного архіву Черкаської області, Державного архіву Російської Федерації, у періодичних виданнях та Інтернеті. Вони і стали основою для цієї публікації, що

ставити за мету висвітлити, бодай частково, життя і діяльності Андрія Хомутовського.

Андрій Ниллович Хомутовський (у 1917 році писали ще – Хомутівський) народився в селянській родині 4 липня 1889 року в селі Северинівка Триліської волості Чигиринського повіту Київської губернії (тепер – село, підпорядковане Олександрівській селищній раді Кіровоградської області). Мав нижчу освіту (ймовірно, закінчив земську або церковнопарафіяльну школу в Трилісах). З 1911 року перебував у російській армії, дослужився до унтер-офіцера Варшавської саперної роти. У період служби долучився до політичної діяльності. В 1915 році був заарештований за знайдену при обшуку революційну есерівську листівку і відправлений до Московської губернської в'язниці. У 1917 році став членом Української партії соціалістів-революціонерів. [10; 13].

Повернувшись з армії, Андрій Хомутовський розпочав активну проукраїнську політичну діяльність у рідному Чигиринському повіті.

Про те, процес поширення української ідеї йшов досить повільно, бо значну нішу у свідомості людей займали ідеї чорносотенців, які опинились на чолі місцевої влади, а світогляд селян був досить строкатим. Наприклад, у Триліській та Цвітнянській волостях нова громадська адміністрація – волосні управи і сільські комітети – гальмували роботу навіть з проведення сільськогосподарського і поземельного перепису. «Пояснюється це тим, що майже скрізь по селах і волостях на чолі управ стоять богатирі, а писарями у них напівписьменні підпанки» [7, с. 8]. Як свідчив інспектор по перепису в Чигиринському повіті Ф. П. Олофимський, «супроти перепису агітували виключно богатирі і чорносотенці, які, взагалі, вороже ставляться до нового ладу. Ці люде на питання часто давали не правдиві відповіді, замовчуючи свою орендовану землю, а в с. Северинівці навіть бувший голова Триліського волосного комітету хотів записати замість 30 дес[ятин] аренди – лиш 10 дес[ятин]» [7, с. 8].

У цьому ж джерелі можна знайти інформацію про стан політичної свідомості селян. «В Триліській волості про революцію і сучасні події селянство знає дуже трохи і живе майже фантастичними чутками, які йдуть в більшості від солдатів. Траплялось зустрічати багацько селян, які казали: «Дай, Боже, скоріше діждати республіки, аби добрий цар був».

А у с. Цвітній, яке до революції було чорносотенним кублом, де й тепер крім «Кивлянина» наших газет нема, і де в двокласній земській школі і досі висять царські портрети – місцеві глитаї Лехан, Цима, У. Гаврилів й інші дійшли до того, що в присутності члена Земської Управи д[обродія] Хомутовського, д[обродія] Васича (район[ого] керовничого переписом Т.) і студента Яремченка вимагали вернути їм старого хазяїна Миколу Романова» [7, с. 8].

За цією ж інформацією, зібраною Ф. П. Олофимським, «селяне Триліської волості «українською справою цікавляться не дуже лиш через те, що надто рідко трапляється їм в цій справі чути авторитетні пояснення. Самі селяне, за незначними винятками, до свого національного питання через несвідомість ставляться байдуже, але, тим часом, звать себе «українцями» і коли-неколи

«малоросами». Тільки селяне села Северинівки, де живе член Земськ[ої] Управи д[обродій] Хомутовський (місцевий селянин), свідомий українець, - починають прокидатись від віковичного сну, цікавляться українськими нац[іональними] справами, передплачують українські газети і вже мають досить порядну українську бібліотеку, з якої охоче беруть книжки для читання.» [7, с. 8].

Збереглись і свідчення Ф. П. Олофімського про ставлення селян до земельної справи. У Триліській волості до цієї справи «селянство ставиться з палким інтересом і нетерпляче жде «розділу» і «нарізки панської землі» на тих підставах, які встановлять Установчі збори. В Цвітнянській волості селяне теж нетерпляче ждуть «прирізки» собі панської й іншої землі» [7, с. 8].

У такій непростій ситуації провідну роль відігравала робота серед населення свідомих українців, серед яких був згаданий вище Андрій Хомутовський.

Завдяки Андрію Хомутовському перший на Олександрівщині осередок «Просвіти» був створений 22 червня 1917 року у його рідному селі Северинівка Триліської волості. Він налічував 150 членів (чи не половину населення села!) і очолював осередок священник У. Пашута, а секретарем була К. Волянська [8]. Про вплив «Просвіти» на свідомість селян Северинівки згадувалось вище.

Провідну роль відіграв Андрій Хомутовський і у створенні осередків Селянської спілки. Влітку – восени 1917 року у Триліській волості перша Селянська спілка виникла у селі Северинівці («товаришом А. Н. Хомутівським»), а потім – у Китайгороді, а згодом і волосний комітет Селянської спілки. «...Віриться, що Триліська волость взагалі піде дружно рівною стежкою, котра виведе Селян до нового кращого життя» [14, с. 4].

Тим часом, розпочалась підготовка до виборів у Всеросійські Установчі збори. 22-23 вересня 1917 року в Чигирині відбувся «передвиборчий повітовий з'їзд Селянської спілки» [4, с. 141], серед організаторів якого був і Андрій Хомутовський. Український соціаліст-революціонер, він був обраний Чигиринщиною кандидатом до Всеросійських установчих зборів [12, с. 168-169]. «Голосувалось два кандидати: Михайлюта – син селянина з вищою освітою, голова Селянської спілки – і Хомутівський – селянин, який здобув освіту власними силами, за пропаганду української соц[іал]-револ[юційної] літератури сидів у тюрмі, член народної управи і інших громадських організацій. Закритою балатировкою кандидатом в Установчі збори од Чигиринщини намітили Хомутівського.» [5]. Згодом Андрія Хомутовського підтримали й виборці всієї Київської губернії [12, с. 168-169]. Українське село віддало перевагу українським соціалістам. В Установчі збори пройшло 78 українських есерів і 12 українських соціал-демократів [9, с. 256].

Андрій Хомутовський став членом Всеросійських Установчих зборів по Київському виборчому округу (список № 1) від Української партії соціалістів-революціонерів, Селянської спілки і Української соціал-демократичної робітничої партії. Список цей відкривали лідери Української Центральної Ради Михайло Грушевський, Микола Ковалевський, Володимир Винниченко, Олександр Севрюк [4, с. 143]. У цьому списку Андрій Хомутовський йшов під № 11 [3]. Між іншим, у списку № 1 є ще один представник з Чигиринщини – Микита Онуфрійович Кравець з Чигирини – під № 24, а також Олександр

Пантелійович Ільченко з Умані (№ 12), Федір Петрович Швець із Жаботина Черкаського повіту (№ 17), Іван Федорович Бугеря з Тернівки Черкаського повіту (№ 23), Павло Сидорович Кавуненко з Мар'янівки Звенигородського повіту (№ 26) [3].

Інформації про подальшу долю Андрія Хомутовського дуже мало. Вдалось знайти інформацію, що він та його син 2 лютого 1930 року потрапили до «Списку підлягаючих до висилки глитаїв та ворожого елемента по Олександрівському району Шевченківської округи». З цього списку можна дізнатись, що Андрієві Хомутовському тоді було 48 років, він мав п'ятеро членів сім'ї. Вислався він, як «куркуль, урядовець». Старшому неодруженому синові Андрія Хомутовського було 20 років і вислався він, як «син куркуля» [2; 6, с. 55].

У четвертій книзі багатотомного видання «Реабілітовані історією. Черкаська область», складеної за архівними джерелами Державного архіву Черкаської області, наводиться інформація про репресованого Андрія Хомутовського, уродженця села Северинівки. В 1937 році він проживав у місті Чигирин і працював бухгалтером «Союзпушнини». Трійкою УНКВС по Київській області 14 листопада 1937 року був засуджений до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 році. Тільки у цьому джерелі згадується Андрій Никоневич Хомутовський, 1889 року народження [11, с. 304]. Перевірити джерело в архіві не вдалось. Можливо, упорядники видання припустились помилки, неправильно прочитавши рукописний текст? Адже у селі не могло бути кілька Андріїв Хомутовських з подібними ініціалами і датою народження. Не виключено, що і сам Андрій Хомутовський міг змінити деякі відомості про себе з метою конспірації.

Сподіваюсь, дослідникам молодого покоління знадобиться ця публікація і вони напишуть більш розлоге дослідження про Андрія Ниловича Хомутовського – члена Української партії соціалістів-революціонерів, Селянської спілки, «Просвіти», Чигиринської повітової народної (земської) управи та Всеросійських Установчих зборів, який щиро вболівав за українську ідею і активно її реалізовував у рідному краї.

1. Верстюк Владислав, Віталій Скальський. *Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр.* URL: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2010_5/2.pdf (дата звернення: 14.04.2018).

2. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 430. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 32–39.

3. Державний архів Російської Федерації. Ф. 1810. Оп. 1. Спр. 255. С. 2.

4. Панькова С. Чигирин і околиця 1917 року. *Голоси тогочасної преси. Пам'ятки України: історія та культура.* № 2. С. 138–143.

5. *Передвиборчий повітовий з'їзд Селянської спілки. Народна воля. 1917. 1/14 жовт.*

6. Петренко Іван. *Розкуркулення на Олександрівщині (Кіровоградська область).* К. : НаУКМА, 2010. – 72 с.

7. *По Київщині. Нова рада. 1917. 20 верес. № 141.*

8. «Просвіти» соборної України. *Слово Просвіти.* 2014. Ч. 7. 20 - 26 лют.

9. Протасов Л. Г. *Всероссийское Учредительное собрание: рождение и гибель.* М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. 368 с.

10. Протасов Л. Г. Люди Учредительного собрания: портрет в интерьере эпохи. М.: РОССПЭН, 2008. – 463 с.
11. Реабілітовані історією. Черкаська область». Кн. четверта. Сміла : Тясмин, 2004. 504 с.
12. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. 264 с.
13. Хомутовский Андрей Нилович. Хронос. URL: http://hrono.ru/biograf/bio_h/homutovski.php. – (дата звернення: 14.04.2018)
14. Чигиринські вісти. 1917. 27 лист. № 3.

о. Юрій Мицик,
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник
відділу актової археографії Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, (Київ)
Інна Юріївна Тарасенко,
кандидат історичних наук науковий співробітник відділу актової
археографії Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, (Київ)

СПОГАДИ ПЕТРА ЛОЗОВСЬКОГО

У архівосховищах Канади знаходиться чимало джерел з історії України XIX-XX ст., української еміграції. Одним з таких архівосховищ є зібрання ВІМА (Військово-історичний музей-архів), основу фондів якого становлять документи УВАН у Канаді та збірка Українського воєнно-історичного інституту (остання надійшла до Вінніпега з Торонто 1969 р. відповідно до угоди між інститутом в особі М. Битинського та УВАН у Канаді). Обов'язки директора музею підполковник армії УНР М. Битинський прийняв від генерала М. Садовського в жовтні 1967 р., за два місяці до його смерті. УВП було створено у травні 1948 р. для "увічнення пам'яті про збройну визвольну боротьбу за державність України" з обранням довічним його керівником генерала М. Садовського. Архів інституту тривалий час зберігався у приватному помешканні його керівника. Після смерті М. Садовського збірку було спочатку переміщено до будинку Української православної громади при кафедрі св. Володимира в Торонто, а в січні 1970 р. - до приміщення УВАН у Вінніпегу. 22 січня 1981 р. його відкрито під назвою Військово-історичний музей і архів УВАН. Упродовж 2002 - 2006 рр. Софія Качор здійснила детальний опис архіву ВІМА. Є там і матеріали Петра Лозовського (1896-після 1968).

Лозовський був учасником збройної боротьби за державну незалежність України в рядах Українських Січових Стрільців (УСС). Він народився 8.07. 1896 р. в с. Колінки на Городенщині. Після закінчення 4 класу реальної школи в Станіславі (нині – Івано-Франківськ) вступив до лав УСС. У 1914 р. служив в сотні Носковського і хорунжого Черника. Був інструктором у вишколі УСС в Розвадові, Верині і Миколаєві, став старшим десятником. Служив в Українській Галицькій Армії (УГА) і був поранений кулею під праву лопатку під Бишковом

20.07. 1917 р. Після поразки ЗУНР у боротьбі проти Польщі разом з частиною УГА був змушений перейти на бік Червоної армії. Щоправда повоювати йому не довелось, після різних пертурбацій, став слухачем Першої школи червоних офіцерів, а відчувши «прелести» більшовицького раю, поспішив виїхати до рідного краю (на підставі польсько-радянської угоди). Цьому сприяло й те, що жінка Лозовського (він одружився 19.03.1921 р.) походила з Холмщини.

В роки Другої світової війни емігрував на Захід, опинився в таборі біженців та «ДіПі» (Карсфельд, потім табір «Орлик» в Берхтесгадені), де був технічним керівником радіостудії, членом Союзу УСС і Братства УСС. Пізніше виїхав до Канади і став членом Української Стрілецької Громади і Братства УСС в Торонто. Лозовський активно займався архівом УСС, зокрема упорядкував листування Братства УСС, зібрав газетні вирізки про УСС в ювілейному 1964 році... Останні дані про нього відносяться до 1968 р., але коли він помер невідомо.

Свої спогади Лозинський завершив в Торонто 4 червня 1960 р. Вони знаходяться в ВІМА серед інших його матеріалів (в основному листів), надруковані на машинці і є невеликими за обсягом (15 стор.) і являють собою нарис подій його життя 1918-1922 рр. Найцінніша їх частина, якщо говорити про ЗУНР, вміщена на самому початку спогадів і ми повністю наводимо їх в додатку. При публікації ми дещо скоригували авторський правопис, наблизивши його до сучасних вимог. Решту спогадів тільки перекажемо.

Отже, після переходу до червоних вишкіл УСС було переведено до Києва, в казарми на вул. Фундуклеївській (нині – Богдана Хмельницького). Коротко описавши цей тяжкий час, автор перейшов до спогадів про Великдень 1920 р., свій триденний побут у Лаврі, де він звідав печери і слухав прекрасний церковний спів. Ця ідилія, як визнає сам автор, тривала недовго, бо невдовзі УГА було роззброєно, а старшин кудись вивезено (нібито на перепідготовку), а воякам було запропоновано обрати нових старшин. Якраз Лозинського було обрано новим сотником і під його командуванням було понад 200 стрільців. Врешті і його сотню було направлено на перевишкіл до Москви. Але замість поїзду сотні довелось йти пішки і за три дні вони дісталися до Ніжина. «Ніжин типово українське містечко... люди привітні та гостинні..., радо нас приймали і вгощали чим хто міг і як міг». Тут вони сіли на потяг і через Москву, «де люди не були так привітні як на Україні», дісталися до Казані., а звідти – в Чувашію. Тут стрільців поселили в лісі в багnistій місцевості, в бараках колишніх військовополонених, командування сотнями перейшло до старшин червоної армії. Замість обіцяного перевишколу стрільці мусили щоденно вантажити ліс у вагони до 12 ночі, де вони в голоді й холоді, завошивлені виконували тяжкі норми. Це був не сумнозвісний лісоповал сталінських таборів, але щось близьке до нього. Втекти з цього табору було майже неможливо, не маючи грошей, документів, не знаючи мови, така втеча була безнадійною. За якийсь час на мітингу комісари закликали їхати до Харкова, де відкривалась «Перша школа червоних старшин», а той, хто відмовиться їхати, буде вважатися ворогом радянської влади. Ясно, що всі стрільці зголосилися вступити в цю школу. Невдовзі потягом через Самару й Саратов їх було відправлено до Харкова.

Коротко описується це місто, детально ж описані початки роботи «Першої школи» (її начальником був Іван Ключко), побутові умови, програма навчання, розпорядок дня, тяжкі «суботники» та «воскресники», обмундирування слухачів, переведення школи з Бурсацького спуску на Холодну гору (восени 1921 р.), засилля сексотів (з часу коли до школи стали прибувати наддніпрянці). Стисло, але цікаво описується виступ сотні на фронт, успішні дії Махна у врангелівському тилу, що дозволило більшовикам виграти кампанію (сотні навіть не довелось брати участь в боях).

З цього часу автор вирішив повертатися на Галичину, тим більше, що він налагодив листування з родиною у Львові. Його добрий знайомий – лікар з Умані дав йому важливі поради щодо симуляції хвороби і невдовзі він був звільнений з числа слухачів, але був переведений в адміністраційну частину. Там теж було не солодко, навіть кілька днів довелось відсидіти під арештом, але потім йому вдалося довести свою невинуватість і навіть перейти до «політчастини». Зимом 1921/1922 рр. значно погіршилось продовольче становище родини, давався взнаки розгул злочинності, в т. ч. за участі ЧК, яка проводила й політичні репресії. Описує автор і кампанію по вилученню цінностей у Церкви. Цікаві спогади автора про небагатьох його знайомих, серед яких був сотник УСС Йосип Букшований (1888- 1937), котрий був тоді викладачем у Військовій академії в Москві та інколи приїжджав до Харкова, отаман УСС Самійленко (уродженець Київщини), котрий був арештований ЧК в числі сімох старшин і чудом врятувався. Розповіді останнього про ЧК допомогли Лозовському дещо пізніше уникнути чекістських лабет, коли його почали тягати на допити. Після цього Лозовський випадково довідався про можливість легального виїзду на батьківщину і залагодивши необхідні паперові справи сповістив начальство, що 4.07.1921 р. він з дружиною має виїхати потягом до Польщі. Ця вістка викликала лютю у начальника й комісара школи, але зрештою й вони дали свою згоду. Далі йде опис приготувань до від'їзду (чимало знайомих навіть уникали вітатися з Лозовим та його дружиною). Три дні тривала подорож і врешті 7.07.1922 р. подружжя переїхало кордон між Шепетівкою та Здолбуновим, потім поїхали до Ковеля й Дорогуска, де всіх висадили й поселили в карантинних бараках. Вони невдовзі дістали необхідні документи і 14 липня 1922 р. приїхали до Львова... На цьому спогади уриваються.

Нарис Петра Лозовського є досить коротким, у ньому небагато відомостей про українські визвольні змагання. Але українська мемуаристика цього періоду на жаль є досить бідна. Тому кожен спогад багато вартує, тим більше, що в ньому висвітлюються невідомі сторінки буття стрільців УГА в Росії, їхня діяльність в школі військових старшин у Харкові тощо. Думається, що уважна робота в ВІМА принесе знахідки нових джерел з історії українських національно-визвольних змагань, в т. ч. й про особу Петра Лозовського.

Додатки:

«Львів в листопаді 1918 р.

Літом 1918 р. Легіон УСС був розташований в околицях під Єлизаветграду. Комендантом нашим був арх[икнязь] Вільгельм [Габсбург], називаний між січовиками Василь Вишиваний. Дякуючи тим обставинам, що комендантом

нашим був архикнязь можемо завдячувати те, що ми як військова одиниця залишилися в цілості, бо кругом нас йшла сильна агітація наших ворогів (поляків і мадярів) немовби ми були зрадники, що ми хочемо перейти на службу гетьманові, до ССРів та інші небилиці. Так що небагато бракувало, а мали нас розоружити, навіть деякі цивільні особи доносили нам, що на села, в яких ми були розташовані, були спрямовані дула гармат та підозрілі патрулі австрійських військових частин. В зв'язку з тим відбулися таємні сходини підстаршин по сотнях, які рішили, що на випадок якби австрійське командування хотіло нас розоружити, силою передертись до ССРів, нашому командантові, архикнязеві Вільгельму удалось перед Начальною командою всі ці наклепи опрокинути, з тим одначе, що нас перенесено на Буковину на охорону погранича вздовж ріки Пруту. Сотня моя була розташована в околиці Раранча, чота моя мала постій в селі Гоголина над Прутом. Час проходив нам приємно, бо крім пограничної служби в вільних хвилях уряджували співи українських пісень, ходили на так звані «клякі», себто теребили кукурудзу, за те опісля господар належно нас гостював. Та політичні події йшли своїм руслом. Австро-Угорщина тріщала по швах, наближався неминучий розпад і анархія. На фронтах перемагали її вороги, зближалася нова «Весна народів». Як в той час виглядала українська справа, ми як вояки не знали, точно, але знали, що щось готується, ми як вояки були здалека від політичних дій. Інстинктом відчували ми, що щось гряде, що буря ось-ось зірветься над нашими головами і ми опинимось перед новою дійсністю, ми відчували радість, надію, але і непевність та недовго прийшлося ждати. Одного дня прийшов приказ, щоб наша чота в годині 9-тій опустила свої становища і бойовим порядком прибула на товаровий двірець в Чернівцях. Не знали ми, що рівночасно і румунські війська дістали наказ перейти ріку Прут та займати опущені нами села. Дійшло до того, що одне особове військове авто, яке видно зблудило, заїхало прямо на нас. Ми їх розоружили, а авто ужили на наш багаж і так без ніяких пригод приїхали на товаровий двірець, передавши авто і полонених в нашій команді. В Чернівцях довідались ми, що Австро-Угорщина знаходиться в агонії, всі народи в Австрійської імперії проголосили свою незалежність та що і ми, українці, не залишились позаду, та що наш політичний провід проголосив незалежність Української Західної Республіки, а ми їдемо до столиці княжого міста Львова, де полячня піднесла голову і збройно хоче подоптати наші права на незалежність нашої вітки Галичини. На другий день нас заладовали в товарові вагони і ми рушили на Львів, хочай час був доволі холодний, але ніхто цього не відчував, що находимось на порозі зими, всім було гаряче, всі хотіли як найскоріше побачити наш дорогий Львів, не один стрілець побачить його вперше в своїм життю, а багато і востаннє віддаючи своє юне життя як данину дорогій батьківщині. По дорозі на Львів нам здавалось, що ми просуваємось зі скорістю черепахи, хвилини здавались годинами, кожний в душі тремтів коби як найскоріше, щоб борони Боже не прийти запізно, кожний стрілець душевно радів, що чей же всі труди не пішли намарно, що кров'ю залита рідна земля видала свій овоч «Незалежність рідної Країни». Та ось заїхав наш транспорт на станцію Львів – Персенківка, замаїли контури дорогого міста, а над ним наш

Святий Юр, який гей би взнісся на небо, посередині міста, а над ним на ратуші маячить наш синьо-жовтий прапор, знам'я нашої державності, всі хвилюються і радіють. Бо не кожному було дане в життю пережити такий момент щастя і радості, століттями ждали наші предки не діждавши, ми були тими вибраними з вибраних. Заїхавши на станцію Персенківка почув як моє прізвище подають з вагону до вагону, щоб негайно зголоситись в команді леґіону. Не гаючи часу подався я в напрямі чола поїзду, де була наша команда. Там призначили мене, одного хорунжого та одного стрільця, щоб ми негайно дрезиною під'їхали на Богданівку, розвідали чи дорога на головний двірець вільна. Задача не легка, коли взяти під увагу, що то залізничний від Персенківки до Богданівки знаходиться гей би в проваллі, а через те легко можна попасти в засідку та бути знищеним. Знаючи добре цю околицю, як мешканець тої частини міста, прийшлося більше числити на щастя, як на розум і те щастя нам дописало, бо коли ми доїздили до так званого «Червоного моста» незручний стріл польського стійкового насторожив нас, а йому прийшла остання година, бо хорунжий знявши кріса одним стрілом скоротив йому життя. Коли ми вилізли на насип, ми побачили як з поблизьких хат та зі школи ім. Сенкевича полячя творила розстрільну в напрямі на залізничний шлях. Не чекаючи їхнього зближення, ми скоро подались назад до станції Персенківка. Ціла та процедура не тривала довго. Зложивши відповідний звіт повернули до своїх вагонів. Десь біля години 10-ї прийшов наказ виладуватись і ми четвірками помарширували через вул. Личаківську до Народного Дому при вул. Рутівського. Цілий Народний Дім кипів як у вулику від напливаючого війська, на подвір'ю розташовані кухні і обози, стрільці бездільно вештаються хто куди, виходити на місто заборонено. Так і не стямилась як прийшов вечір і нас по сотнях відведено на різні відтинки загрожених становищ, які не раз кількох вояків довгий час обороняли і не давали доступу полячній вдаючи, що їх багато, ситуація для деяких відтинків була доволі безнадійна і в такий момент прийшла наша допомога - леґіон УСС. Сотня в якій я був, зайняла становища від вул. Коперника по Сейм, моя чота обсадила ріг вул. Сикстуської і Словацького ч. 10, 12, 14, 16 і 18. Напроти нас горіла головна пошта. Ми взялись до праці, затарасували вихід вул. Сикстуської, позакривали шафами та іншими меблями вікна, повирубували в мурах переходи до сусідніх кам'яниць, налаждали зв'язки з сусідніми чотами і командою. Під охороною ночі нам удалось зайняти протилежні дома ч. 7, 9, 11, звідки був добрий вид на Єзуїтський город и на Духовний Семінар, де всадовились поляки. Коли наші брали верх над поляками і їм грозив розгром, на допомогу їм прийшла якась чужо державна місія, здається французька, і наші погодилися на триденне перемир'я, ніби для поховання побитих, а в дійсності за той час зуміли поляки підвести допомогу і в зброї і в людях з західної Польщі. Ми натомість були зовсім гей би окружені у Львові: від полудня мад'яри та румуни, від заходу і півночі поляки, одинокий схід відкритий, але і там йшла боротьба з переважаючими силами червоно-білих москалів, яку вели наші брати наддніпрянці. Такий стан довів до цього, що 21 листопада Начальна команда дала наказ опустити Львів і вийти на периферію. Вночі, коли ми опускали Львів, доручено мені як такому, що добре знав Львів, перевірити всі місця стійок від вул. Коперника по Австро-

Угорський банк, щоб нікого не залишити. Свою місію я виконав як слід, бо зібрав до 30 стрільців не тільки зі стійок, але й таких, які з тих чи інших причин залишились та не знали як вийти. Коли ми переходили Вали з вул. Ягайлонської на площу Святого Духа від сторони Великого театру, посипались на нас стріли, бо то був вже найвищий час, почало розвиднюватись і нам необхідно було якнайскоріше опустити місто, бо нам грозила небезпека не тільки від польських вояків, але і від цивільного населення, яке кожної хвилини могло пробудитись та взяти нас в два огні. Чим скоріше ми подались через перехідну браму на Ринок, площу Домініканську, Підвале, Куркова, на Високий Замок. Коли ми вже були за містом на «Кайзервальді», ми могли сказати собі, що вирвались з халепи. Львів був за нами, не одному з нас рвалося серце та сльози стояли в очах, та головою муру не розіб'єш. Дійсність і невмолима дійсність. Ранком ми прибули до Винник десь біля години 7 або 8-ї, аж тут від сторони «Чортівської гори» з Підзамча над'їхала польська панцерка и почала обстрілювати головну вулицю Винник. Шкоди нам не заподіяно, але «шумихи» нарobili, бо ніхто не припускав, щоб полячня вже йшла вслід за нами. Того ж дня переорганізовано сотні та увечері вирушили ми на облогу Львова. Моя чота обсадила село Пруси; село було більше польське, але відвертого саботажу з їх сторони ми не мали, звідси ми висилали патрулі та зводили перестрілки з польськими патрулями. Недовго я оставався в селі Пруси, бо приказом полковника Носьковського доручено мені організувати вишкіл УСС в селі Маклашів. Організуючи цей вишкіл в початках, я мусив сповняти всі функції: інструктора, харчового та коменданта, всюди бути та про все думати та в короткому часі дістав я підмогу в підстаршинах та нового коменданта й старшину. Перейшовши до вишколу УСС, я залишився в ньому до кінця наших [...]»

*Шмиголь Любов Олексіївна,
молодший науковий співробітник
відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ЮХИМ ЩИРИЦЯ – ОСВІТНІЙ, ГРОМАДСЬКИЙ ТА ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

Не так багато жителів Чигиринщини знають, що наш земляк Юхим Щириця був міністром освіти в уряді Директорії. Вперше це ім'я я почула влітку 2001 року під час запису спогадів жителя села Боровиці Василя Івановича Щириці. Виявилось, що Василь Іванович – двоюрідний племінник Ю.Щириці. Про дядька він знав із розповідей свого батька – Івана Семеновича.

**Юхим Онуфрійович
Щириця
(1880-1919)**

Юхим Щириця народився 14 (26) жовтня 1880 року в селі Боровиця Чигиринського повіту Київської губернії (тепер Чигиринського району Черкаської області) в сім'ї селян Онуфрія і Параскеви Щириць. Онуфрій Антонович мав пару волів та 4 десятини землі. Після смерті батьків хлопець став за няньку для дитини дяка, що жив поруч зі школою. Поки дитина спала, Юхим слухав під дверима класу, як учитель проводить уроки. Учитель Мачуговський запросив його до класу. Юхим бавив дитину і водночас навчався. За 2 роки він пройшов програму 4-х класів [14]. Далі було навчання у Коростишівській учительській семінарії та на фізико-математичному факультеті Київського університету Св.Володимира (отримав диплом 1-го ступеня). Спочатку Ю.Щириця працював у Цісарівському, Слобідському, Райгородському та Корсунському 2-класних народних училищах. Потім викладав фізику та природознавство у Велико-Сорочинській учительській семінарії.

З 14 вересня 1914 року був переведений на роботу у Вінницький учительський інститут. Там викладав фізику та природознавство. Паралельно читав лекції з природознавства на короткотермінових педагогічних курсах при інституті та в IV та V класах Вінницької міністерської жіночої гімназії. З 1916 року брав активну участь у роботі місцевого українського гуртка [5]. У 1917 році Ю.Щириця уклав «Термінологію та програму систематичного курсу арифметики» [1,213]. Щоправда, професор Є.Тимченко розкритикував цю брошуру, бо автор «густо засіває свою мову московізмами» [15,10].

Наш земляк був членом Вінницької «Просвіти», з квітня 1917 року входив до Ради – її керівного органу [12,164]. Діячі «Просвіти» займали активну громадську позицію. У серпні 1917 року Ю.Щириця був серед тих просвітян, які виступили проти призначення директором Вінницького учительського інституту М.Запольського. Вже 21 – 23 вересня він брав участь у першому Всеукраїнському з'їзді «Просвіти» і звітував про діяльність Вінницької організації [12,165]. З жовтня 1917 року викладав хімію [12,166] у двох українських гімназіях, заснованих Вінницькою «Просвітою».

Ю.О.Щириця був першим редактором газети «Республіканські вісті» [5]. Брав активну участь у діяльності редакційного комітету тижневика «Подільська воля» [11,103]. Обидва видання виходили у Вінниці.

З кінця 1917 року до листопада 1918 року Ю.Щириця обіймав посаду Подільського губернського комісара освіти [8,71]. Проголошена Міністерством народної освіти політика передбачала українізацію освітньої сфери. Для цього слід було підготувати велику кількість педагогічних працівників. У травні 1918 р. Ю.О. Щириця звернувся до Міністерства освіти з пропозицією відкрити при Вінницькому учительському інституті на базі середньої освіти однорічні педагогічні курси з підготовки кадрів для вищої початкової школи. Влітку курси розпочали роботу [6,402]. Для вчителів, які викладали нижчій початковій та

середній школах, відкрили літні українознавчі курси. Але не всі змогли їх пройти. В добу гетьманату частина національно свідомих педагогічних працівників була заарештована [13,129]. Ю.Щириці довелось визволяти їх з тюрми [6,402]. Українізація нижчих початкових шкіл на Поділлі відбувалася успішно, діти швидко навчилися читати і писати рідною мовою. Крім того, Ю.Щириця сприяв переведенню з 2 серпня 1918 р. чотирикласної гімназії на державне утримання [12,166].

Згідно постанови Директорії УНР від 7 грудня 1918 року Ю.Щириця з 5 грудня 1918 р. був призначений на посаду завідуючого відділом освіти (фактично – міністром при Директорії УНР). Під наказом стоїть підпис В.Винниченка. На посаді завідуючого Ю. Щириця підписав розпорядження про вищі початкові школи (17 грудня 1918 р.), керівництво якими залишив за губернським земством [12,167].

З 30 грудня 1918 року по 6 березня 1919 року Ю.Щириця працював товаришем міністра народної освіти (товариш міністра завідував найважливішими відділами міністерства, його повноваження прирівнювалися до повноважень заступника міністра). Потім повернувся до попереднього місця роботи – Вінницького учительського інституту.

Ю.Щириця – відомий громадський діяч. Як член партії українських соціалістів-революціонерів [8,71] висувався кандидатом до Всеросійських установчих зборів, обирався головою Вінницької повітової учительської спілки, депутатом Трудового конгресу від Вінницького повіту [10,159].

В березні 1919 року Вінницю зайняли більшовики. Ю.Щириця не залишив місто. 12 квітня 1919 року його було заарештовано і перевезено в Київ. Ю.Щириця був страчений 1 червня 1919 року "в порядку красного терору", незадовго перед відступом більшовиків з Києва. За однією з версій, це сталося помилково – телеграфістка пропустила слово «не» у телеграмі [14].

Уряд із запізненням відреагував на смерть Ю.Щириці. В жовтні 1919 року були виділені кошти на поховання [7,323] і одноразова допомога вдові Валентині у розмірі 30000 гривень [3,557].

Того ж 1919 року на відзначення заслуг покійного перед батьківщиною українською владою були встановлені щорічні державні стипендії при Вінницькому учительському інституті і при Вінницькій учительській семінарії ім. Т.Шевченка [4,309].

Ім'я Юхима Щириці повернуто із забуття завдяки багаторічній роботі кандидата історичних наук, головного спеціаліста відділу інформації Державного архіву Вінницької області Костянтина Завальнюка. 22 січня 2011 р. в ефір місцевого телеканалу ВДТ-6 вийшла телепередача "Постаті в Соборній Україні — Юхим Онуфрійович Щириця", підготовлена за участі Держархіву Вінницької області [2,114]. 5 грудня 2017 року у Державному архіві Вінницької області відкрилася документальна виставка «Поділля в добу Української революції 1917 – 1920 років». На ній була представлена і особова справа Ю.Щириці [9;15].

1. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917 – 1920 рр.) / А.М.Боровик. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2008. – 368 с.
2. Вісник Державного комітету архівів України (січень – березень 2011 року). Вип.1 (42). – К.: Державний комітет архівів України, 2011. – 125 с.
3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Т. 1./ Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 687 с.
4. Завальнюк К. Людина великої педагогічної сили. (Освітній та громадський діяч Ю.О.Щириця) / К.Завальнюк // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Зб.ст. / Редкол. В.М.Даниленко (відп.ред.), С.І.Білокінь, О.В.Добржанський, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький, О.П.Решет, В.П.Швидкий. – К., 2003. – Вип.7. – 342 с. – С.306 – 309
5. Завальнюк К. До 23-річчя Незалежності: доля Нарушевичів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://vn.20minut.ua/Nashe-mynule/do-23-richnitsi-nezalezhnosti-dolya-narushevichiv-10412151.html>
6. Завальнюк О.М. Зусилля подільської інтелігенції із творення української загальноосвітньої школи за гетьманату (травень - грудень 1918 р.) / О.М.Завальнюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Том 24. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С.399-413
7. Завальнюк О.М. Соціальний захист у політиці українських урядів за Директорії УНР (грудень 1918 – листопад 1919 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т.22. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори – 2006», 2012. – С.314 – 327
8. Зеров М. Юхим Щириця / М.Зеров // Вільна українська школа. – 1919-1920 шк. рік. – № 1 – 3 (серпень-жовтень) – С.71 – 72
9. Коли Вінниця була столицею. В архіві показали унікальні документи з підписами Петлюри і Винниченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vinnitsa.info/news/koli-vinnitsya-bula-stolitseyu-v-arhivi-pokazali-unikalni-dokumenty-z-pidpisami-petlyuri-i-vinnichenka.html>
10. Лейберов О.О. "Ваша влада, ваш оборонець..." – як обирали Конгрес трудового народу Української Народної Республіки / О.О.Лейберов // Література та культура Полісся. Вип.79. Серія «Історичні науки». №3 / відп. ред. і упоряд. Г.В.Самойленко. – Ніжин: НДУ ім.М.Гоголя, 2015. – 286 с. – С.137-165
11. Логінов О.В. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті /О.В.Логінов, Л.І.Семенко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 272 с.
12. Малюта О. Вінницька “Просвіта” та її діячі в українському національному державотворенні 1917-1920 рр. / О.Малюта //Наукові праці: науково-методичний журнал. – Випуск 61. Том 74. Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2007 – с.164 –169
13. Маньківська Т. Становище вчительства в Українській Державі / Т.Маньківська // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. Випуск 17. – К., 2012
14. Матеріали польових досліджень автора. Записано від Щириці Василя Івановича, 1920 р.н., який проживав у с.Боровиця, липень 2001 р.
15. Тимченко Є. Шкільна термінологія / Є.Тимченко //Книгарь. Літопис українського письменства. – 1917. - №1 (вересень). – С.5 – 10
16. Шуткевич О. Папери, які розкривають здобутки і помилки. – Режим доступу до статті: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/papery-yaki-rozkryvayut-zdobutky-i-vkazyuyut-na-potylyku>

*Кисленко Світлана Володимирівна,
науковий співробітник фондів Кам'янського державного
історико-культурного заповідника*

УНІКАЛЬНА КОЛЕКЦІЯ МАРОК УНР КАМ'ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА ЯК ЗАСІБ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника зберігається унікальна колекція поштових марок доби Української революції 1917-1921 рр. Її подарував американський колекціонер-філателіст, українець за походженням, Олександр Балабан [5].

Колекція нараховує 212 поштових марок, які були в обігу на теренах України в період з 1917 року до кінця 1941 року, а також марки випущені українським урядом в еміграції.

Власні поштові марки в Україні вперше з'явилися в часи створення незалежної Української держави в 1918 році. Після цього, більш як 70 років, Україна жила без власних марок, хоча ще в 1947 році УРСР стала членом Всесвітнього поштового союзу. Лише з 1991 року в Україні почали друкуватися власні марки незалежної держави.

Першу серію марок державної пошти УНР – 5 купюр номіналом 10 – 50 шагів пущено в обіг у середині липня 1918 року. Спочатку марки були задумані тільки як поштові мініатюри. Та згодом, через нестачу дрібної розмінної монети, стали вживати їх одночасно як марки і гроші на підставі Закону УНР від 18 квітня 1918 року «Про запровадження розмінних марок в Україні». Емісія від 18 квітня містила в собі номінали: 10, 20, 30, 40 і 50 шагів. Ще в березні 1918 року в Україні виникла нова грошова одиниця – гривня, що становила половину карбованця і ділилася на 100 шагів. Четвертий універсал запровадив також золоту та срібну гривню і монети – 1, 2, 5, 10, 20 і 50 шагів. У квітні того ж року Народне Міністерство Фінансів УНР отримало право випуску поштових марок, що входили до категорії нерозмінних на дорогоцінні метали паперових грошей.

Друкували «шаги» в Києві аркушами по 100 штук з перфорацією, щоб полегшити відривання окремих купюр. Папір під марки використовували грубий, зручніший для тривалого вжитку. Але ці марки-шаги з'явилися в обігу вже після падіння Центральної Ради. В обігу шаги були до березня 1919 року, до скасування радянською владою [1].

В колекційній збірці заповідника зберігається 5 марок номіналом 10, 20, 30, 40, 50 шагів [5, 8160]. Марка номіналом 10 шагів – прямокутної форми, помаранчевого кольору. Без перфорації, непогашена. В центрі зображення – герб на фоні стилізованого сонця, від якого йде проміння на землю. Зверху над зображенням – напис «Українська Народня Республіка». Зображення обрамлене з обох боків квітковим стилізованим орнаментом. Під зображенням вказано номінал – 10 шагів. Дизайнер марки Антон Серета [5, 8160/1].

Марка номіналом 20 шагів прямокутної форми, коричневого кольору. Без перфорації, непогашена. В центрі марки – в овалі стилізоване профільне

зображення селянина в капелюсі з колосками та косою на плечі, перед очима якого – герб. Зверху над зображенням – напис «Українська Народня Республіка». Під зображенням вказано номінал – 20 шагів. Дизайн – Антона Середи [5, 8160/2].

Марка 30 шагів прямокутної форми, синього кольору. Без перфорації, непогашена. В центрі – алегорія «Молода Україна», профільне зображення голови дівчини у вінку. Зверху над композицією з обох боків розміщені тризубці, посередині яких напис: 30 шагів, а знизу – «Українська Народня Республіка». Дизайнер марки Георгій Нарбут [5, 8160/3].

Марка 40 шагів прямокутної форми, зеленого кольору. Без перфорації, непогашена. В центрі в овалі – Тризуб в обрамленні рослинного орнаменту. Зверху напис: «Українська Народня Республіка». Внизу справа зображені два схрещені поштові ріжки, а зліва напис – 40 шагів. Дизайн Георгія Нарбута [5, 8160/4].

Марка 50 шагів прямокутної форми, червоного кольору. Без перфорації, непогашена. В центрі в овальному стилізованому рослинному орнаменті зроблений напис – 50 шагів, вгорі над яким зображені два схрещені поштові ріжки, а знизу – напис: «Українська Народня Республіка». Дизайн Георгія Нарбута [5, 8160/5].

Зауважимо, що в червні 1918 року в Києві видано ще 6 гербових марок номіналом 40 шагів – 10 крб. Малюнки для них виконали Г.І. Нарбут, А.Ф. Середи і Л.А. Обозненко.

На перший погляд марки-шагівки і розмінна монета (у вигляді марок-шагів) не відрізнялися а ні малюнком, а ні оформленням, тому, що обидва видання виготовлялися матрицями з тих самих кліше – цинкових плит спочатку у київській друкарні В. Кульженка, а згодом (до грудня 1919 року) і в одеській друкарні Є. Фесенка, які мали між собою певні відмінності. Розмінні марки-шаги друкувалися на грубому папері і на їх зворотньому боці у рамці з тонкої та грубої рисок (на номіналах виконаних А. Середою) або лише з грубої риси (на номіналах виконаних Г. Нарбутом) було зображено тризуб під який у чотири ряди розташовано напис «Ходять нарівні з дзвінкою монетою». Крім того, розмінні марки-шаги відрізнялися від поштових й тим, що розмінну марку було вироблено із зубкуванням, а поштову без нього. Що правда, близько чотирьохсот перших малих аркушів поштових марок було прозубковано, а всі решта випущені без зубців. Розмінні марки-шаги всі були прозубковані з написом на зворотньому боці. Технологія їхнього виготовлення була однаковою: великі аркуші по 400 марок у кожному розрізалися на 4 менші по 100 марок. Після цього, ті марки, які мали стати розмінними і замінити в обігу «дзвінку монету» зубкувалися спеціально налаштованою машиною, яка, на відступі двох сантиметрів, пробивала 11,5 дірок [2].

З'явилися розмінні марки в обігу з 18 липня у Києві, а згодом і по всій Україні. У встановлені останньої дати посилаються на доктора С. Кікту дослідника-філателіста зі США, який стверджує її вірність тим, що вони були погашені поштовими штемпелями німецькими філателістами, які побували тоді в Україні. Розмінні марки-шаги зі своїм виходом на український ринок значно

полегшили проблему нестачі дрібних грошей у розрахунках населення і виконали попередньо покладену на них роль [2].

4 січня 1919 року було випущено ще марку вартістю 20 гривень із зміненою назвою – «Українська Держава», яка також є в колекції заповідника [5, 8160/6].

Марка 20 гривень – прямокутної форми, червоного кольору. Без перфорації, непогашена. В картуші візерунку із зображенням вгорі тризуба зроблено напис – «Українська Держава», нижче якого з обох сторін вказано номінал 20 гривень. Автором цієї марки був художник Л.А. Обозненко.

Зважаючи на високий номінал вона використовувалася переважно для грошових переказів і на посилочних квитанціях [2].

Щоб зупинити наплив з Росії давніх поштових марок і запобігти втраті державного скарбу, 20 серпня 1918 року гетьманське Міністерство Пошти ухвалило передрукувати всі наявні запаси російських марок українським державним гербом. Вперше такі поштові марки з наддруком тризуба з'явилися в обігу 13 серпня 1918 року, а листівки вже 16 липня 1918 року. Наддруки робилися місцевими засобами у шести поштових округах: Київському, Полтавському, Харківському, Катеринославському, Одеському і Подільському. Тризуб відтискали всілякими способами, нерідко ручним, тому виникало багато відмін його форми, величини й кольору. Виявлено 52 основні типи тризубів, 68 варіантів і 13 хибодруків, разом 133 головні відміни [3].

Українізації підлягали різні поштові марки царської Росії. Всі українські поштові марки були в Україні в обігу ще деякий час після залишенні її Директорією УНР. Найпізніша затверджена дата – 5 липня 1921 року (Катеринослав) [1].

Таких марок з різними наддруками в колекції заповідника налічується 150 одиниць збереження номіналом 1 копійка [5, 8144/1 – 8144/20], 2 копійки [5, 8145/1 – 8145/11], 3 копійки [5, 8146/1 – 8145/14], 4 копійки [5, 8147/1 – 8147/4], 5 копійок [5, 8148/1 – 8148/9], 7 копійок [5, 8149/1 – 8149/5], 10 копійок [5, 8150/1 – 8150/8], 14 копійок [5, 8151/1 – 8151/4], 15 копійок [5, 8152/1 – 8152/15], 20 копійок [5, 8153/1 – 8153/11], 25 копійок [5, 8154/1 – 8154/3], 35 копійок [5, 8155/1 – 8155/10], 50 копійок [5, 8156/1 – 8156/12], 75 копійок [5, 8157/1 – 8157/11], 1 руб [5, 8158/1 – 8158/11], 3 руб.50 копійок [5, 8159/1 – 8159/2].

Марки російської імперії з наддруком тризуба – прямокутної форми, без перфорації та перфоровані, непогашені відрізняються номіналом, розміром наддруком та кольором (помаранчевий, зелений, червоний, коричневий, синій, сіро-чорний).

Паралельно з марками УНР у 1918 році випущено п'ять марок ЗУНР. З 8 по 13 травня 1919 року в державній друкарні Австрії у Відні були замовлені та виконані наддруки чорною фарбою Тризуба і по кутах марки зроблені написи по літерах: «З.У.Н.Р.».

Лише одну марку ЗУНР номіналом 20 сотиків 1918 року збережено в колекції фондів заповідника [5, 8161/1].

Марка прямокутної форми, червоного кольору. Без перфорації, непогашена. В центрі зображений Архангел Михаїл, над головою якого Тризуб, а внизу – Галицький лев. Композиція обрамлена червоною стрічкою, на якій літерами білого кольору зроблено напис: «Українська Народня Республіка З.О.». Внизу напис – 20 сотиків.

Ще п'ять марок ЗУНР номіналом 3,5,6,10,12 геллерів зберігаються в колекції заповідника [5, 8161/2 – 8161/6], Всі вони прямокутної форми, перфорація гребінчаста, непогашені й відрізняються лише кольорами та номіналами. Марка 3 геллери фіолетового кольору, 5 – зеленого, 6 – помаранчевого, 10 – вишневого, 12 – синього.

Після падіння Гетьманату 14 листопада 1918 року, влада в Україні перейшла до Директорії. Було відновлено назву держави Українська Народна Республіка. В 1919 році адміністрація Директорії замовила у Віденській друкарні військово-географічного інституту серію з 14 марок номіналом від

1 до 200 гривень. Це так звана «Віденська серія».

У фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника зберігається вся «Віденська серія» номіналом від 1 до 200 гривень [5, 8162/1 – 8162/14].

На марках зображені наступні сюжети і портрети:

Марка «Герб УНР» номіналом 1 гривня, прямокутної форми, оливково-сірого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі зображено герб УНР – Тризуб. Зверху напис – пошта. Герб обрамлений білою стрічкою, на якій напис: «Українська Народня Республіка». Під гербом номінал – 1 гривня. На марці – обрамлення орнаментом української вишивки.

Марка «Дівчина з прапором» номіналом 2 гривні, прямокутної форми, фіолетового кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – алегоричне зображення України в образі молодої жінки у національному українському вбранні з прапором у руках. Зверху над композицією – тризубець. Зображення обрамлене фіолетовою стрічкою, на якій напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка». Внизу напис – 2 гривні. На марці стилістичний орнамент, як обрамлення.

Марка «Хата Шевченка» номіналом 3 гривні, прямокутної форми, жовто-помаранчевого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі на тлі саду – зображення хати Шевченка. Композиція обрамлена білою стрічкою на якій напис: «Українська Народня Республіка». У правому та лівому верхніх кутах – тризубці. Вгорі марки напис: «Пошта». Внизу – номінал «3 гривні». На марці стилістичний орнамент.

Марка «Волова упряжка» номіналом 5 гривень, прямокутної форми, темно-зеленого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі зображені воли, запряжені у віз. На возі – сидить їздовий. Зображення обрамлено білою стрічкою, на якій напис: «Українська Народня Республіка». У правому та лівому верхніх кутах – тризубці. Вгорі марки напис: «Пошта». Внизу – номінал «5 гривень». На марці стилістичний орнамент.

Марка «Гетьман Богдан Хмельницький» номіналом 10 гривень, прямокутної форми, червоного кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В

центрі – зображення Богдана Хмельницького. Зверху над зображенням – тризубець. Зображення обрамлене червоною стрічкою, на якій напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка». Під зображенням номінал – 10 гривень. На марці стилістичний орнамент.

Марка «Іван Мазепа» номіналом 15 гривень. прямокутної форми, коричневого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – зображення Івана Мазепи, яке обрамлене білою стрічкою з написом: «Українська Народня Республіка». Зверху над зображенням напис: «Пошта». З обох боків напису «Пошта» розміщені тризубці. Під зображенням Івана Мазепи – номінал «15 гривень». Марка зі стилістичним орнаментом.

Марка «Т.Г. Шевченко», номіналом 20 гривень, прямокутної форми, синьо-сталевого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – портрет Т.Г. Шевченка. Зображення обрамлене білою стрічкою, на якій напис: «Українська Народня Республіка». Зверху над зображенням напис: «Пошта». Зліва та справа від нього – зображення тризубця. Під портретом Т.Г. Шевченка – номінал «20 гривень». На марці стилістичний орнамент.

Марка «Гетьман Павло Полуботок» номіналом 30 гривень, прямокутної форми, оливково-коричневого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – зображення Павла Полуботка, який закований у кайдани у тюремній камері. Зображення обрамлене коричневою стрічкою, на якій напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка». Зверху над зображенням – тризуб. Під зображенням П. Полуботка – номінал «30 гривень». На марці стилістичний орнамент.

Марка «Симон Петлюра» номіналом 40 гривень, прямокутної форми, бордового кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – портрет Симона Петлюри. Портрет обрамлений овальною рамкою. По колу зображення С. Петлюри напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка. Гривень». У правому і лівому нижніх кутах – номінал «40». На марці стилістичний орнамент.

Марка «Козак-бандурист» номіналом 50 гривень, прямокутної форми, оливково-зеленого кольору. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – зображення українського козака, який сидить в степу і грає на бандурі. Зображення обрамлене зеленою стрічкою, на якій напис білими літерами: «Пошта. Українська Народня Республіка». Над зображенням козака – тризуб. Внизу марки – номінал «50 гривень». На марці стилістичний орнамент.

Марка «Будівля Центральної Ради» номіналом 60 гривень прямокутної форми, темно-пурпурового та каштанового кольорів. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі – зображення будівлі Центральної Ради. Зображення обрамлено білою стрічкою, на якій напис: «Українська Народня Республіка». У правому та лівому верхніх кутах – тризубці. Вгорі марки напис: «Пошта». Внизу – номінал «60 гривень». На марці стилістичний орнамент.

Марка «Козаки на «чайках» номіналом 80 гривень, прямокутної форми, зеленувато-синього та коричневого кольорів. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі зображено козацькі «чайки» на поверхні води. У першій «чайці» стоїть козак, який тримає прапор, інші козаки гребуть веслами. Ще одна

«чайка» з піднятими вітрилами видніється на горизонті. Над зображенням «чайки» напис: «Пошта. Українська Народня Республіка». По боках зображення у шестикутних рамках – тризубці. Внизу – номінал «80 гривень». На марці стилістичний орнамент.

Марка «Пам'ятник Володимиров Великому у Києві» номіналом 100 гривень прямокутної форми, чорного та синьо-зеленого кольорів. Перфорація гребінчаста, непогашена. В центрі зображено пам'ятник Володимиров Великому у Києві, який повернутий до русла р. Дніпро. Над зображенням напис: «Пошта. Українська Народня Республіка». По боках зображення, у шестикутних рамках – тризубці. Внизу – номінал «100 гривень». На марці стилістичний орнамент.

Марка «Вітряний млин у полі» номіналом 200 гривень, прямокутної форми, сірого та яскраво-червоного кольорів. Перфорація негребінчаста, непогашена. В центрі зображено сільський пейзаж з пшеничними ланами та млин-вітряк. Композиція обрамлена стрічкою з написом: «Українська Народня Республіка». У правому та лівому верхніх кутах – тризубці. Вгорі марки напис: «Пошта». Внизу – номінал «200 гривень». На марці стилістичний орнамент.

Малюнки 6 з цих марок і загальне оформлення серії зробив український художник Микола Іванович Івасюк, а зображення на інших марках було виконано на основі графічного зразка Тризуба, портретів Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Симона Петлюри і фотографій історичних об'єктів. Друкування марок завершено 31 травня 1921 року [3].

У зв'язку з витісненням військ Директорії за межі України, марки поштового застосування не мали. Марки «Віденської серії» використовувалися надалі емігрантськими організаціями як агітаційні і для виготовлення різного роду фантастичних наддруків. У листопаді 1920 року уряд УНР у вигнанні, що знаходився у Варшаві, відібрав три марки «Віденської серії» в 10, 20 і 40 гривень. 2 травня 1922 року на цих марках у Відні була зроблена чорна друкарська надпечатка аббревіатури «У.П.П.» (Українська польова пошта) в прямокутній рамці і нового номіналу. Всього було випущено 11 марок. Ці випуски в поштовому обігу ніколи не були і поширювалися лише через філателістичних торгівців [3].

З 11 випущених марок в колекції заповідника представлено дві марки з аббревіатурою «У.П.П.». Це марка номіналом 20 гривень з портретом Т.Г. Шевченка, на якій у чорній прямокутній рамці напис «У.П.П.», а нижче новий номінал – 2500.

Марка номіналом 40 гривень з зображенням С. Петлюри, на якій напис у чорній прямокутній рамці «У.П.П.», а нижче новий номінал – 20 000 [5, 8162/15, 8162/16].

Узагальнюючи опис поштових марок УНР, можна стверджувати, що представлена на зображеннях тематика, мала донести своєрідний агітаційний матеріал до споживача поштових знаків та ідею національного відродження, а факт їх випуску засвідчив, що події Національно-визвольних змагань 1917–1922 років. стали важливим уроком для наступних борців за визволення України.

1922 року Укрпошта разом з Центральною комісією з боротьби з наслідками голоду затвердили створення чотирьох благодійно-поштових марок з написом

«Пошта У.С.Р.Р. Допомога голодуючим»: «Привид смерті» (номінал 10+10 крб.), «Селянин, який роззброїв смерть» (90+30 крб), «Україна, яка роздає хліб» (150+50 крб) та «Портрет Т. Шевченка» (20+20 крб). Це були єдині українські марки за весь радянський період. Ознакою благодійності були слова «Допомога голодуючим» і подвійні номінали, розділені знаком «+». Перша цифра означала вартість марки як оплати поштових послуг, друга цифра – розмір грошового внеску на користь постраждалих від голоду. Замовлення України на виготовлення 1 мільйона марок методом офсетного друку з водяними знаками виготовлено в Німеччині Берлінською державною типографією. (З 25 червня по 18 серпня (фактично – до 11 серпня) 1923 року ці марки продавали в Харкові, Полтаві, Катеринославі, Бахмачі, Одесі, Вінниці, Житомирі, Києві та Чернігові.

Означені марки можна розділити на дві групи: з символічними зображеннями («Привид смерті», «Селянин, який роззброїв смерть» та «Україна, яка роздає хліб») та портретним зображенням (Т. Шевченко). Для першої групи спільними є алегоричний сюжет боротьби українського народу зі Смертю, використання національного колориту та вертикальної композиції зображення.

Марка «Привид смерті» номіналом 10+10 карбованців, прямокутної вертикальної форми. Перфорація гребінчаста, непогашена. виконана у синьому та чорному кольорах. В овалі зображено жінку в українському народному вбранні, що притискає до себе хлопчика та відштовхує занесену Смертю косу. Слово «Пошта» розміщене вгорі, напис «10+10 карб.» – унизу.

Марка «Селянин, який роззброїв смерть» номіналом 90+30 карбованців, прямокутної вертикальної форми. Перфорація гребінчаста, непогашена, виконана у чорно-коричневій гамі. В центрі в ромбі зображено селянина, який відбирає косу у скелета, що символізує Смерть. По кутам марки розміщені заголовні букви «У», «С», «Р», «Р». Над малюнком – «Пошта 90 карб.», унизу – «Допомога + 30 карб. голодуючим»).

Найдорожча марка «Україна, яка роздає хліб» номіналом 150+50 карбованців, прямокутної вертикальної форми. Перфорація гребінчаста, непогашена зображено дівчину в національному вбранні, яка роздає хліб людям. Марка виконана в червоно-чорних кольорах. Угорі – напис «У.С. ПОШТА Р.Р.», унизу – «Допомога + 50 карб. Голодуючим».

Марка «Портрет Т. Шевченка» номіналом 20+20 карбованців, прямокутної форми. Перфорація гребінчаста, непогашена є першою маркою з зображенням видатної особи у радянській Україні. У палітрі марки переважають сірий та оранжевий кольори. Це єдина марка серії з горизонтальним розміщенням зображення. В овалі зображено портрет Т.Шевченка, обрамлений традиційним українським рослинним орнаментом. Вгорі напис: «ПОШТА У.С.Р.Р.», внизу в овалах напис: «20 + 20 карбованців», нижче якого – «Допомога голодуючим».

Поштові марки 1923 року, як засіб благодійної допомоги голодуючим в Україні, виконані художниками-графіками Олексієм Васильовичем Маренковим та Борисом Володимировичем Порай-Кошицем, уродженцями Харківщини, які стали жертвами комуністичної тиранії [4].

Всі 4 марки є надбанням Кам'янського державного історико-культурного заповідника [5, 8163/1, 8163/4].

В день відкриття Союму й проголошення незалежності Карпато-Української держави 15 березня 1939 року в Хусті курсувала єдина українська поштова марка номіналом 3 корони із зображенням церкви в селі Ясіня, видана чехословацькою поштою з наддруком «Карпатська Україна» [1]. Марка прямокутної форми, перфорована, непогашена, синьо-білого кольорів, яка також зберігається у фондах заповідника. [5, 8165].

За Другої Світової війни на 18 поштових марках Німеччини з портретом А. Гітлера, вартістю від 1 до 80 пфенігів (1,3,4,5,6,8,10,12 15,16, 20, 24, 25,30,40,50,60,80 пфенігів) німці надрукували 14 листопада 1941 року «UKRAINE». Марки прямокутної форми, перфоровані, непогашені та відрізняються лише номіналом та кольорами – оливковий, коричневий, фіолетовий, червоний, синій, вишневий та зелений (кольори повторюються [5, 8166/1, 8162/19]. У заповіднику є вся серія –19 одиниць збереження (марок номіналом 12 пфенігів 2 шт.).

Дана колекція належним чином зберігається у фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника, вивчається, популяризується, експонується на виставках, які проводяться в музеях заповідника. Так до 20-річчя та 25-річчя Незалежності України 24 серпня 2011 та 2016 років в приміщенні історичного музею проходила виставка «Поштові марки України», присвячена історії пошти нашої держави. Основу виставки складала саме ця унікальна колекція – одна з найоб'ємніших колекцій поштових марок, які були в обігу в Україні періоду 1918–1941 років.

1. Електронний ресурс. Режим доступу: [uk.wikipedia.org/wiki/Поштові марки та історія пошти України](http://uk.wikipedia.org/wiki/Поштові_марки_та_історія_пошти_України).

2. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://bookster.com.ua/poshtovi-marky-derzhavnoyi-poshty-ukrayiny-1918-1923-rr/>.

3. Електронний ресурс. Режим доступу: *Re: Символи на марках УНР, Української Держави, ЗУНР.*

4. Електронний ресурс. Режим доступу: *Вікторія Гуртова / Марки поштові 1923 р., як засіб благодійної допомоги голодуючим в Україні (за матеріалами НМІУ) у НМІУ.*

5. Обліково-фондова документація Кам'янського державного історико-культурного заповідника. Акт № 4 від 08.02.2005 р.

Біленко В'ячеслав Анатолійович,
учень XI класу
Науковий керівник: **Ільченко Михайло Сергійович,**
вчитель історії та правознавства,
Вершацька ЗОШ I-III ступенів
Чигиринської районної ради Черкаської області,

**УРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ:
ПОГЛЯД З ВИСОТИ СТОЛІТТЯ**

«Всі революції задумуються романтиками,
здійснюються фанатиками,
а користуються їх результатами негідники»

Томас Карлейль,
англійський письменник, історик та філософ

Ось уже сто років пройшло від початку Українських національно-визвольних змагань. Українська революція виросла на хвилі Лютневої, але розвивалась своїм шляхом, адже мала вирішити інше, відмінне від загальноросійської завдання – відродити українську державність.

Наша Черкащина – земля, багата на історичні події – тут зароджувалося козацтво, розквітла держава Б. Хмельницького, гуртувалися гайдамаки Коліївщини, це земля Великого Кобзаря, тому немає нічого дивного в тому, що період Українських національно-визвольних змагань і тут був надзвичайно насичений подіями (зокрема, з'їзд Вільного козацтва Чигирині, Холодноярська республіка, Чигиринська республіка та ін.)

Звичайно, що в межах невеликої учнівської роботи неможливо охопити таке багатогранне явище як Українська революція 1917-1921 років. Це лише спроба поглянути на ті доленосні для нашої Батьківщини події з висоти часу очима громадянина *незалежної* України. Французька історична школа анналів стверджує, що найкраще зрозуміти явище можна лише, коли сплине 100 років від його початку. Тому, як кажуть, «кому як не нам» робити висновки. Тим більше, що сучасна суспільно-політична ситуація в Україні дає широке поле для аналогій та висновків.

Для більш об'єктивного дослідження уроків українського державотворення в 1917-1921 роках доцільно навести аргументи відомих, та на нашу думку, найавторитетніших істориків. Деякі з них (Грушевський, Мазепа) були сучасниками описуваних подій, що робить їх свідчення ще ціннішими.

Канадський історик українського походження О. Субтельний, досліджуючи крах імперій та революційних потрясінь після I світової війни, задається питанням: чому в той час, коли майже всі народи Східної Європи, навіть такі нечисленні як естонці, латиші та литовці, зуміли досягти незалежності, а тридцятимільйонний український народ не зміг її отримати, не зважаючи навіть на те, що українці довше всіх боролись за свою свободу і заплатили за неї, мабуть найбільшу ціну? [6; 476].

Питання риторичне, і однозначної відповіді на нього немає. Очевидно, що тут присутній комплекс причин, які умовно можна поділити на зовнішні – об'єктивні та внутрішні – суб'єктивні.

Ведучи мову про внутрішні фактори, варто згадати основну дилему українців – їм довелося почати будівництво держави в той час, коли ще повністю не сформувалась сама українська нація.

Подібну думку відстоює і історик – очевидець тих подій І. Мазепа: «Революція 1917 року застала українців скаліченими національно, соціально і культурно. Після довгої москальської неволі, перед вибухом революції лише

селянство залишилося українським щодо мови та національних традицій. Всі інші верстви українського суспільства були денаціоналізовані. Відсіль – недостача української інтелігенції – мозку нації – і взагалі мала національна свідомість в народніх масах» [5; 150].

На думку ж «батька української історії», активного громадського діяча Михайла Сергійовича Грушевського, який, очолюючи Центральну Раду, стояв біля витоків державності УНР, Українська революція не розвивалась самостійно... Наводимо цитату: «Вона (революція – Авт.) весь час мусила сурозміряти свій марш з конвульсивними рухами й киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через вогонь» [3; 264].

Ще один відомий громадський діяч, голова Директорії УНР Володимир Кирилович Винниченко, людина, з іменем якої пов'язують виникнення всіх чотирьох Універсалів Центральної Ради, представник «лівого крила» Української революції, так пояснює її невдачу: «...українці не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили свою суцільну зброю на дві половини: на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були дощенту розбиті» [1; 328].

По слідах тих епохальних і той же час трагічних подій Перший Голова Генерального Секретаріату Винниченко, який, до речі, уславився ще і як талановитий письменник, у своїй мемуарній праці «Відродження нації» напише: «І не російський радянський уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого і проти якого, ще раз повторюю, російські радянські війська не змогли б зайняти жодного повіту нашої території».

Тобто, політик мав мужність визнати свої помилки під час керування країною, – мужність, якої інколи так не вистачає нашим сучасним можновладцям.

В суперечці «хто винний – народ чи еліта?» Ярослав Грицак – визнаний фахівець з української історії ХХ століття, виділяє два основні аргументи:

1. Слабка соціальна база українського національного руху як результат неповної соціальної структури української нації (відсутність середнього класу і промислової буржуазії, слабкість міського елементу). Тому, зазначає історик, українські лідери змушені були апелювати до політично недорозвинутого селянства...

2. Недостатня відданість ідеї державності з боку революційних еліт, які творили лівоцентристські коаліції і перебували при владі від 1917 аж до 1920 р; з декілька місячною перервою на час правління Скоропадського. Замість державницької ідеї вони пропонували народницький соціалізм» [8; 360].

Це достатньо різка критика, і нам легко судити з висоти часу, але потрібно врахувати, що соціалістичні ідеї на початку ХХ століття були дуже популярними, а комунізм тоді ще не набув негативного змісту. Отож не варто забувати про принцип історизму при оцінці подій чи явищ.

На одну характерну особливість Української революції вказує ще один українсько-канадський історик Іван Лисяк-Рудницький: «Те, що українці вміють

«святити ножі й різати панів», всі знаємо чудово. Але значно більше проблематичне, чи яка-небудь українська влада вміє, хоч би півроку й хоч би на території одного повіту – оберігати успішну безпеку життя й майна громадян, що є першим обов'язком кожної культурної держави. Східноукраїнський досвід 1917-1921 рр. дає тут поле до дуже сумних рефлексій...» [4; 56].

Дослідник наводить суттєву різницю в цьому підході між ЗУНР та підросійською Україною (Наддніпряниною). Як виходець із Львівщини, Лисяк-Рудницький явно симпатизує галичанам: «Нас наповнює втіхою й гордістю: що за весь період самостійності і українсько-польської війни на всій території Західної України цивільному польському населенню не впала волосина з голови; що в Галичині не було ні одного жидівського погрому й що навіть після переходу УГА за Збруч тамошні жидівські містечка клопоталися про галицькі залоги, бачачи в тому найпевнішу охорону проти всяких грабіжників і мародерів; що галицький селянин, замість палити двори й розкрадати чуже добро, чекав на полагодження аграрного питання законодавчим шляхом...що тогочасна політична Галичина, не маючи провідних особистостей на геніальну міру посідала суцільне, організоване керівне політичне середовище...що ніхто не заперечував легітимності власної національної влади... що обидві основні партії зуміли в цей вирішальний час об'єднатися в уряді національної коаліції» [4; 57].

Але все ж вирішальне значення в поразці українського національно-визвольного руху мали зовнішні фактори. Наприклад доля згаданої вище ЗУНР була не скільки в руках самих галичан (адже їх національна свідомість та громадська активність була не слабшою ніж в тих же чехів чи інших народів), а переважаючій силі їх ворогів – поляків, та в байдужості країн Антанти, які «забули» про обіцяний ними принцип самовизначення націй.

Відносно Наддніпрянини, то це ж можна сказати і про більшовицьку Росію – саме вона, а не слабкі українські більшовики закрили нам шлях до незалежності. Так, в кінці 1920 року командувач Червоної Армії Лев Троцький відкрито визнавав, що, цитуємо: «...Советская власть на Украине продержалась до сих пор (и продержалась с трудом) главным образом властью Москвы, великорусских коммунистов и русской Красной Армии» [6; 478]

Вище наводилися свідчення Грушевського, Винниченка та інших яскравих виразників соціалістичних ідей. Доцільно порівняти їх погляди з аргументацією прихильника консерватизму В'ячеслава Липинського. Він наголошує, що всі спроби встановити державний лад та порядок на Україні, які здійснювалися під різними прапорами, скінчилися невдачею...Мислитель зазначає, що цей досвід має нас навчити, цитуємо:

1.Що неможливо побудувати на Україні державний лад, спираючись тільки на одну соціальну групу;

1. Що лад той не може бути встановлений за допомогою чужинців...

Тільки власна держава, яка побудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує нас від економічного розвалу та від кривавої анархії – підсумовує Липинський [2; 546].

А консерватори, як відомо, дуже обережні у висловлюваннях і говорять лише ті висновки, які пройшли випробування часу, тому з даною аргументацією важко не погодитися. Отож, зроблено певні висновки.

Втрати українців в 1917-1921 роки:

- Більша частина України була завойована ворогами (більшовики, поляки);
- Україна в міжвоєнний період в черговий раз була розділена (Руїна нас мало навчила) між 4-ма державами (СРСР, Польща, Румунія, Чехо-Словаччина), що стало об'єктивною перешкодою для консолідації і розвитку української нації;
- «Національна держава чи соціальний чинник?» – це питання стало «камнем спотикання» для українських урядів в роки революції. Образно кажучи, в Україні, особливо Східній, велася боротьба за «прапор» чи «ковбасу». І багато українців обирали друге, втрачаючи при цьому національну ідентичність, на відміну від тих же поляків, які, повіривши своїй владі, отримали і «прапор», і «ковбасу» (тобто соціальний достаток);
- Українці не витримали екзамен на національну зрілість, на демократію, на єдність, тому на довгі 70 років були затиснуті лещатами тоталітаризму, де була зламана не одна особистість (наприклад М. Хвильовий, В. Стус та ін), а деформація національної свідомості відчувається і зараз.

- Революція показала політичну незрілість еліти, а нею, за примхою долі, стала малочисельна українська інтелігенція;
- Революція показала також згубність незгуртованості українців загалом;

Отже, констатуємо про поразку революції, адже українці не змогли втримати головне – незалежність.

Але, як сказав свого часу Іван Лисяк-Рудницький (а він, до речі не дожив до незалежної України, тому його слова стали ніби пророчими):

«Було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя».

Здобутки українців у 1917-1921 роки:

- Революція затримала на певний час знищення України ворогами. Це стало підґрунтям для наступних поколінь борців за нашу незалежність;

- Революція показала тяглість українського державотворення. Як приклад: використання атрибутів державності з минулого, з епохи Козаччини – посада гетьмана, Вільне козацтво, Січові стрільці, полки армії УНР імені Б. Хмельницького, П. Полуботка, гайдамаки Холодного Яру;

і з іншого боку пам'ять про ті події в майбутньому – це «живий ланцюг» (січень 1990 року) на честь Акту злуки УНР та ЗУНР, це борці УПА - молоді галичани, які зачитувалися «Холодним Яром», це 1992 рік – коли уряд УНР в екзилі передає атрибути державності першому Президенту незалежної України як символ спадковості української влади...

- Революційні події в черговий раз довели пріоритетність демократичного управління для української влади, якою б вона не була. Адже в роки революції Україна пережила різні форми національної державності – УНР епохи Центральної Ради, гетьманат, ЗУНР, УНР Директорії, але всі українські уряди

уникали терору (червоного, білого), політичних репресій, шовінізму та ксенофобії;

- Насамкінець, революції роблять фанатики – тобто люди, які заради мети ідуть до кінця. І Українська революція дала нам багато прикладів для наслідування: мужність та звитяга таких героїв, як С. Петлюра, Ю Тютюнник, В. Чучупака, Ю Горліс-Горський, які до останнього боролися за українську державу.

І до цього часу відлунням звучать в Україні слова Юрія Горліс-Горського, що їх першими почули могутні дуби Холодного Яру: «Коли я впаду... мою кров вип'є рідна земля, щоб виростити з неї траву для коня того, хто стане на моє місце...»[7; 384]

1. Винниченко В. Відродження нації. – Київ: «Книга Роду», 2008.

2. В. Липинський про завдання творення української держави// Національні процеси в Україні. – Ч. 1.

3. Грушевський М. Історія України. Від давнини до сучасності. – Л., 2002.

4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2. – К.: Основи, 1994.

5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Прага, 1942. – Т. 2.

6. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1994.

7. Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр (роман). – Дрогобич: «Відродження», 2006.

8. Ярослав Грицак. Нарис історії України : Формування модерної української нації. К. : Генеза, 1996.

Марченко Ірина Олексіївна,
головний зберігач фондів Національного історико-культурного заповідника
«Чигирин»
Ковіня Михайло Дем'янович,
науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національний
історико-культурний заповідник «Чигирин»

КОМПЛЕКС РЕЧЕЙ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОДІЯМИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА ТЕРИТОРІЇ ХОЛОДНОГО ЯРУ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Влітку 2017 р. на околиці холодноряського лісу, урочище «Кривенкове», хутір (куток) Касьянове, с. Лубенці черкашанин Мохуренко Ігор Петрович випадково натрапив на цікаву знахідку. Серед густих чагарників, на глибині 30 – 40 см, ним було виявлено: пляшку з прозорого скла, два пістолети Браунінга (FM Browning M, 1900) та металеву капсулу, виготовлену з 2-х гільз артилерійських снарядів, що містила у скрученому вигляді документи (близько 30 одиниць).

Дослідження документів, останні з яких були датовані серединою 30-х років ХХ століття, дозволяють зробити припущення, що даний схов було закладено в середині – другій половині 30-х років ХХ століття. За час тривалого зберігання під землею та впливу вологи всі предмети зазнали значних пошкоджень, паперові документи були частково втрачені, деякі збереглися фрагментарно.

Власником речей, ймовірно, була особа на прізвище Кривенко (це прізвище фігурує у більшості документальних знахідок).

Прізвища Кривий, та похідне від нього Кривенко (Кривенко – син Кривого), були досить поширені на території колишнього Чигиринського повіту [1], до якого колись входили села Жаботин, Лубенці та Куликівка. Згадки про них збереглися також в деяких топонімічних назвах регіону: Кривенків Яр (один з холодноряських ярів), куток Кривенкове або Кривенків в с. Лубенці (куток на якому проживала родина/родини з даним прізвищем, розташований зі сторони сусіднього села Куликівки, поблизу місця знахідки).

Під час польових досліджень в с. Лубенці (нині Кам'янського району Черкаської області), проведених завідувачем філіалу «Холодний Яр» НІКЗ «Чигирин» Легоняком Богданом Васильовичем, встановлено ім'я людини якій, ймовірно, міг належати даний схов. Так, бувший голова сільської ради с.Лубенці Вільгурський Микола Степанович (перебував на посаді голови сільської ради с.Лубенці з 1978 по 2002 роки) повідомив, що в селі тривалий час проживав громадянин Кривенко Іван Васильович (1881 р. н.), який походив з родини заможних селян, що були розкуркулені радянською владою. Ходили також чутки про його участь у молоді роки в збройних повстанських формуваннях. Мав трьох дітей: двох доньок та сина. За даними домової книги, у 1947 році Кривенко І. В. проживав разом з донькою Катериною (1912 р. н.). Відомості про інших дітей відсутні. Помер та був похований у с. Лубенці в період між 1956-1958 рр. Кривенко Катерина Іванівна була незаміжня та бездітна, в похилому віці

переїхала на проживання до племінників у м. Смілу Черкаської обл. На цьому відомості про сім'ю Кривенків обриваються [2].

Представлений комплекс речей в кількості 12 предметів є лише частиною знахідок зі схову. До нього не увійшла частина паперових документів, які частково втрачені та потребують проведення значних консерваційно-реставраційних заходів.

Зупинимося на більш детальному описі представлених речей. Серед них на особливу увагу заслуговують документи, зокрема ті, де збереглися відомості про родичів власника схову. В першу чергу, це виписи з метричних книг, у яких зафіксовано інформацію про народження та смерть членів родини Кривенків.

ЧНІКЗ КВ-12524/4 ПП-3665 (Рис. 1)

Випис з метричної книги, частина перша, про народжених за 1877 р.

Даний документ було видано за №169 любомирським парафіяльним священиком Серафимом 16.10.1918 р. Випис засвідчує народження 05.12.1877р. в сім'ї православних любомирських селян-власників Василя Стефанова Кривого та його дружини Маври Лукіної, сина Сави. Співставивши дати, прізвища та імена, можна зробити припущення, що в даному документі йдеться про народження старшого брата Івана Васильовича Кривенка.

ЧНІКЗ КВ-12524/3 ПП-3664

Випис з метричної книги, частина третя, про померлих за 1918 р.

Даний документ було видано парафіяльним священиком с.Лубенці. Випис засвідчує смерть 06.12.1918 р. жителя села Лубенці Сави Васильовича Кривенка у віці 39 років, причина смерті – грип. Порівнявши дати, прізвища та імена, можна зробити припущення, що в даному документі йдеться про смерть старшого брата Івана Васильовича Кривенка.

ЧНІКЗ КВ-1252/2 ПП-3663

Випис з метричної книги, частина третя, про померлих за 1902 р.

Даний документ було видано за № 167 любомирським парафіяльним священиком Серафимом 16.10.1918 р. Випис засвідчує смерть 10.06.1902 р. любомирського селянина-власника Василя Стефанова Кривого у віці 59 років, причина смерті – запалення легень. Співставивши дати, прізвища та імена, можна зробити припущення, що в даному документі йдеться про смерть батька Івана Васильовича Кривенка.

Частина тексту даних документів втрачена, але співставивши їх можна зробити висновки про те, що два з них були зроблені в один день, за номерами 167 та 169 любомирським парафіяльним священиком Серафимом. Вони засвідчують смерть батька І.В. Кривенка (Василя) в 1902 р. та народження його брата Сави в 1877 р. Можна зробити припущення, що початково родина Кривенків проживала в селі Любомирка, а згодом брати Кривенки переселилися до с.Лубенці, де, як вказує третій випис, і помер Сава. Підбір даних виписів з метричних книг, на нашу думку, давав І.В. Кривенку можливість не лише прослідкувати власний родовід, а і, за необхідності, довести свої права на спадщину.

Особливо цікавою серед даної збірки є посвідка, видана І.В. Кривенку отаманом Свиридом Коцуром.

ЧНІКЗ КВ-12524/5 ПП-3666 (Рис. 2)

Посвідка з революційним гаслом, видана громадянину Кривенку Свиридом Коцуром, 20-ті рр. ХХ ст., папір, рукопис. Документ написаний від руки чорнилами на прямокутному аркуші паперу, який є частиною великоформатного аркушу з водяними знаками «...АЯ ФАБРИКА», складається з двох фрагментів (посвідка розірвана навпіл

за лінією згину). Ймовірно, посвідка засвідчує присвоєння пластуну Кривенку прізвиська «Псаломщик».

На розвороті зліва текст у сім рядків: «Хто/За волю/ за землю/ рідну то й/ стаху/ не знає./Воля або/ смерть.».

На розвороті справа текст у шість рядків: «Удостоверяю/гр.. Кривенко (далі незрозуміло дата народження або ініціали)/єсть пластун/ клич (ймовірно слово «кличка», тобто прізвисько)/ псаломщик/ ВЧ Р В К (незрозуміло, аббревіатура, можливо, варіант назви курія Червоного козацтва, яким командував повстанський отаман Свирид Коцур)/ Коцур С.».

Серед особистих документів знаходилося також посвідчення власника коня, але, на жаль, особисті дані, вписані в документ чорнилом, втрачені (розмиті водою), збереглися лише незрозумілі залишки підпису та печатки в нижній частині документу.

ЧНІКЗ НД – 5462 (Рис. 3)

Посвідчення власника коня, 1921р., папір, друк, мова – російська. Посвідчення, ймовірно, є відривним талоном до «Книги кінського обліку», який видавався на руки власнику та містив основні дані про коня та його господаря. Збереглася лише друкowana частина документу.

Також з-поміж документів було знайдено фрагменти топографічної карти Російської імперії 1885р. та лекало на газетному папері трапецієвидної форми.

ЧНІКЗ КВ-12524/1 ПП-3662 (Рис. 4)

Фрагмент топографічної карти північно-західної України, 1885 р., папір, друк. Масштаб карти – 1: 42 000 (в 1 англійському дюймі 10 російських верст), мова видання – російська. Збереглася нижня частина карти, на якій представлено легенду карти та зображено територію Київської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії.

ЧНІКЗ НД – 5460 (Рис. 5)

Три фрагменти топографічної карти України (3 фрагменти), кін. ХІХ- поч. ХХ ст.ст., папір, друк, під склом. Ймовірно, є фрагментами топографічної карти ЧНІКЗ КВ-12524/1 ПП-3662.

ЧНІКЗ НД – 5461 (Рис. 6)

Фрагмент газети «Голос Продработника», орієнтовно 1923 р., папір, друк. Фрагмент вирізаний у вигляді лекала трапецієвидної форми.

Усі паперові знахідки були вміщені в металеву капсулу.

ЧНІКЗ КВ-12524/7 ПП-4482 (Рис. 7)

Капсула для збереження документів, виготовлена з частин двох латунних гільз від артилерійських снарядів, що були на озброєнні в період І Світової війни.

Для тубусу використано гільзу від артилерійського снаряду дивізійної гармати Тульського військового заводу зразка 1902 року, маркування – 76,2 x 385 мм, на денці клейма: «96», «14 – 15» (рік виробництва – 1915), «Г» (клеймо ОТК), «ТЗ» (клеймо виробника, м. Тула) та клеймо військпреду у вигляді літери С, вписаної в ромб.

Для покриття використано гільзу від артилерійського снаряду виробництва Франції, 1916р., обрізану на висоті 78 мм, маркування - 76,2 x 385 мм., на денці клейма: «69 S. M. A. 341. 1916. SCHNEIDER». На денці посередині глибокий отвір-гніздо, в який вкручувався капсуль.

Поряд з металевою капсулою лежали скляна пляшка та два пістолети.

ЧНІКЗ КВ-12524/6 ПП-4481 (Рис. 8)

Пляшка, поч. ХХ ст., скло, заводське виробництво. Пляшка виготовлена з прозорого скла та закоркована скляною пробкою. Всередині на стінках виробу зберігся темний осад від невідомої рідини.

ЧНІКЗ НД-5463, 5464 (Рис. 9)

Пістолети Браунінга модель 1900р., метал, дерево, заводське виробництво. Дана модель самозарядного пістолета була розроблена Джоном Браунінгом в 1896 році та випускалася бельгійською компанією Fabrigue National d'Armes de Guerre (FN)» у 1900 – 1912 роках. Калібр патрона – 7,65 мм, кількість набоїв у магазині – 7. Форма пістолетів спотворена в результаті повної мінералізації без виявлення металевого ядра. Збережені деталі: ствол, кожух-затвор, спускова скоба, курок, рукоятка, кришка-магазин.

Таким чином, представлений комплекс предметів є цінним матеріалом для вивчення історії національно-визвольної боротьби на території Холодного Яру в 20-х роках ХХ століття та потребує подальшого всебічного дослідження.

1. Лубенецька волость [електронний ресурс]: вікіпедія режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%d0%9b%d1%83%d0%b1%d0%b5%d0%bd%d0%b5%d1%86%d1%8c%d0%ba%d0%b0_%d0%b2%d0%be%d0%bb%d0%be%d1%81%d1%82%d1%8c

2. Матеріали польових досліджень Легоняка Б. В. – записано від Вільгурського Миколи Степановича, 08.04.1953 р.н., жителя с. Лубенці Кам'янського району Черкаської області, 22. 12. 2017 р.

Рис. 1

Рис. 2

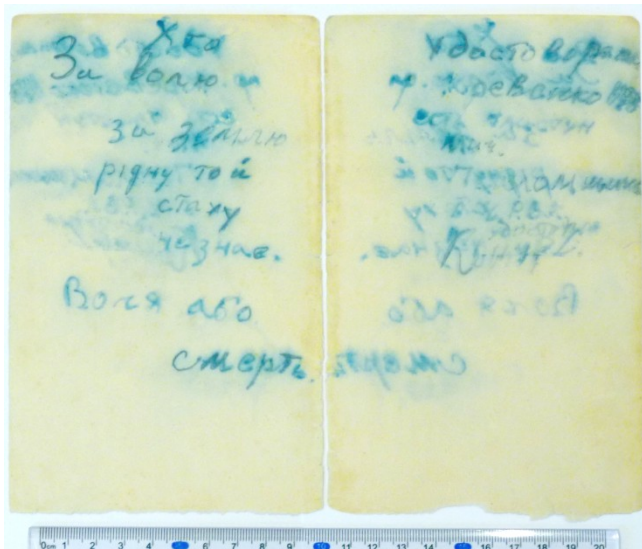
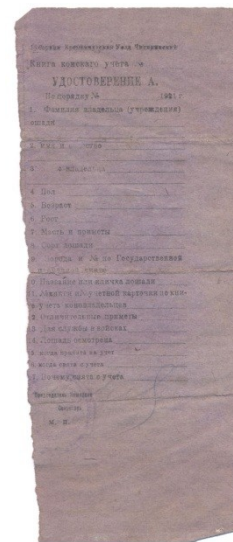

Рис. 4

Рис.3

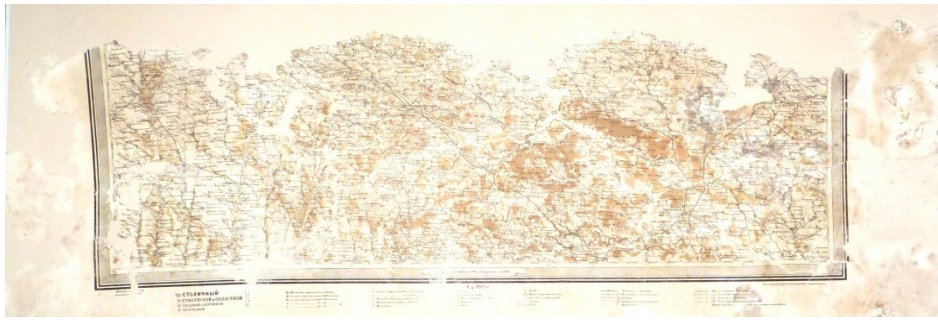

Рис. 5

Рис.6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 9

*Діденко Яніна Леонідівна, учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії
імені Михайла Максимовича
Пискун Ольга Олександрівна,
завідувачка відділу «Музей Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1921 РР. У ВИСТАВКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НІКЗ «ЧИГИРИН»

Під час революційних подій 1917–1921 рр. в Україні Чигиринщина стала одним із ключових регіонів розгортання національно-визвольного руху за відновлення української державності, а її населення активно включилося у державотворчі процеси.

Тема Української революції 1917 – 1921 рр. займає значне місце в роботі науковців НІКЗ «Чигирин». Вона спрямована на пошук музейних предметів того часу, опрацювання та введення їх до наукового обігу, збір документів і матеріалів, їх вивчення та систематизацію. Як наслідок, розширюються можливості у висвітленні теми Української революції 1917 – 1921 рр. у виставковій діяльності закладу.

Протягом 2017 – 2018 рр. працівниками НІКЗ «Чигирин» було підготовлено ряд тимчасових виставок: «Під прапором Холодного Яру» (музей Богдана Хмельницького, 2017), «Артефакти холодноярських повстанців» (до 100-річчя Української революції) (2018 р.), «Суботів і суботяни: погляд крізь століття. За вікном Українська революція 1917-1921 рр.» (відділ «Суботівський історичний музей», 2018 р.), «Юрій Горліс-Горський – вояк, літератор, громадський діяч», «Нескорені: сто років боротьби» (Медведівський краєзнавчий музей, 2018 р.). Кожна з них була присвячена локальному розрізу подій Української революції чи її учасникам – жителям Чигиринщини, мала власне тематичне спрямування та цікаве експозиційне вирішення.

Першим і найбільш масштабним проектом на тему Української революції 1917-1921 рр. стала тимчасова виставка «Під прапором Холодного Яру», що діяла 21 квітня - 23 травня 2017 р. у музеї Богдана Хмельницького (м.Чигирин). Вона була присвячена символу Холодноярської організації 1918 – 1922 рр. – славнозвісному чорному прапору. (Мал.1)

Ідея розкрити історію святині холодноярців виникла після відвідин тимчасової експозиції до річниці Революції Гідності, що була розміщена у Черкаському художньому музеї. Експонатом виставки, який одразу привертав увагу відвідувачів був рекордний за розмірами чорний прапор з написом «Воля України – або смерть», що висів на каркасі ялинки на Майдані Незалежності у грудні 2013 – січні 2014 рр. Він домінував, вражав, викликав запитання...

Основним з них було: «Чому прапор холодноярських повстанців використовується до сьогодні?»

Отже, основним експонатом – носієм історії, на майбутній виставці мав стати холодноярський прапор.

Мета, яку поставили перед собою організатори – показати як прапор з написом «Воля України – або смерть» упродовж століття єднає борців за вільну Україну.

На втілення ідеї в життя знадобився один місяць. За цей час до створення виставки долучилося чимало людей: дослідників, учасників Революції Гідності, АТО на сході України, волонтерів. Було зібрано чимало музейних предметів та фотоматеріалів.

Виставка містила 5 експозиційних комплексів:

I. «І повіє огонь новий з Холодного Яру...».

Прапори Холодноярської організації: історія виникнення, символіка.

II. «Час національного просвітління...»

Вшанування пам'яті героїв – холодноярців 1995 – 2016 рр.

III. Під прапором Холодного Яру. Майдан Незалежності 2013 – 2014 рр.

IV. «Воля України – або смерть! ». АТО.

V. Прапор Холодного Яру. Подорож по світу.

21 квітня у музеї Богдана Хмельницького відбулося урочисте відкриття виставки «Під прапором Холодного Яру». Кульмінаційним моментом заходу стало виготовлення його учасниками прапору Холодноярської організації, який пізніше було передано бійцям 5-го окремого батальйону Української Добровольчої Армії [2]. (Мал.2)

За час експонування виставки, з 21 квітня по 23 травня 2017 р., музей Богдана Хмельницького відвідало 2465 осіб, було проведено 155 оглядових та тематичних екскурсій, роздано близько 200 флаєрів із інформацією про історію Холодноярської організації та її прапори.

Виставка «Артефакти холодноярських повстанців» (до 100-річчя Української революції) експонувалась у музеї Б.Хмельницького у грудні 2017 року. На ній було представлено унікальний комплекс речей та документів, випадково виявлений влітку 2017 у селі Лубенці, що на Черкащині. Серед них: пляшка з прозорого скла з невідомою речовиною, два пістолети Браунінга (FM Browning M, 1900), металева капсула, виготовлена з 2-х гільз від артилерійських снарядів періоду I Світової війни. Капсула містила близько 30 особистих документів датованих I третиною XX століття. Найцікавіший з них – посвідка за підписом Свирида Коцура з гаслом «Хто за волю і за землю рідну той страху не знає. Воля або смерть». Проведені дослідження дозволили зробити припущення, що даний сховок було закладено в середині – II половині 30-х років XX століття, і він належав одному із учасників революційних подій, жителю с.Лубенці (Кам'янський р-н) І.В.Кривенку [1].

У січні 2018 року виповнилося 120 років від дня народження Юрія Горліс – Горського, активного учасника Холодноярської організації, автора

документальної повісті «Холодний Яр». Йому та його легендарному твору була присвячена тимчасова виставка «Юрій Горліс-Горський – вояк, літератор, громадський діяч», яку підготували наукові співробітники Медведівського краєзнавчого музею (філіал «Холодний Яр» НІКЗ «Чигирин»). В одному з експозиційних розділів було представлено унікальну колекцію видань документальної повісті «Холодний Яр» 1961 – 2017 рр., видрукованих в Україні та за кордоном [4]. (Мал. 3)

«Суботів і суботяни: погляд крізь століття. За вікном Українська революція 1917-1921 рр.» – виставка підготовлена співробітниками відділу «Суботівський історичний музей» НІКЗ «Чигирин» навесні 2018 р. За допомогою цікавого експозиційного прийому – показу фото через старі віконні рами, вона знайомила відвідувачів з Суботовим та його жителями, учасниками буремних подій 1917-1921 рр. на Чигиринщині [3]. (Мал.4)

В квітні 2018 р. у музеї Богдана Хмельницького було відкрито ще одну тимчасову виставку, присвячену цій темі. «Чигиринщина у вирі Української революції» – своєрідний декалог, 10 історій про людей та музейні предмети революційної доби на Чигиринщині. На виставці представлені речі, фото та документи пов'язані із активними учасниками революційних подій на Чигиринщині: родиною Чучупаків, С.Коцуром, Л.Рвачовим; періодичні видання тих років, зокрема «Чигиринські вісти», що друкувалися у Чигирині у 1917 р.; комплекс речей, знайдений у схові на околиці холодноярського лісу влітку 2017 р.; банкноти, що використовувались в часи Української революції; документи, що розкривають становлення радянської влади на Чигиринщині та переслідування прибічників української національної ідеї в краї [6]. (Мал.5)

Продовженням теми Холодноярської організації у виставковій роботі НІКЗ «Чигирин» стала міні-експозиція «Під прапором Холодного Яру: 100 років боротьби», створена для участі у V Всеукраїнському музейному фестивалі у м. Дніпро (18 – 24 вересня 2018 р.) [2]. (Мал.6)

З огляду на тему фестивалю «Музеї та виклики часу», розповідь про боротьбу повстанців у Холодному Яру, яка замовчувалась у радянські часи, та їх чорний прапор, який і зараз піднімають бійці у зоні бойових дій на Сході України, була надзвичайно актуальною.

Міні-експозиція складалася з трьох розділів: «Холодноярська організація 1918 – 1922 рр.», «Прапори Холодноярської організації», «Прапор «Воля України або смерть». АТО ». На презентації виставки вперше було продемонстровано фільм «Понад яром» про військові будні чорного холодноярського прапора, переданого українським бійцям. Його автор – Микола Грицюк (позивний «Коваль»), командир штурмової роти «Чорні поплавки» 5-го окремого батальйону Української Добровольчої Армії.

У ході роботи музейного фестивалю, його учасники, традиційно, змогли долучитися до виготовлення прапору Холодного Яру, який було передано військовим 13 батальйону 58-ї окремої мотопіхотної бригади. Варто зазначити, що загалом на сьогоднішній день волонтерами з Чигиринщини відправлено на

бойові позиції більше сотні таких прапорів. Отже, історія боротьби повстанців Холодного Яру під чорним прапором «Воля України або смерть» залишається вагомим чинником у формуванні дієвого патріотизму.

Після повернення з V музейного фестивалю у м. Дніпро, міні-експозиція «Під прапором Холодного Яру: 100 років боротьби» стала частиною нової тимчасової виставки у Медведівському краєзнавчому музеї – «Нескорені: 100 років боротьби» (Мал.7,8). Її відкриття було приурочене Дню українського козацтва та Дню захисника України. Одним з розділів експозиції стала тема бойових дій на Сході України, побудована на основі музейних предметів та фотоматеріалів переданих до фондів НІКЗ «Чигирин» бійцями 93-ї окремої механізованої бригади ЗСУ «Холодний Яр».

Напрацювання наукового колективу щодо подій та особистостей Української революції 1917-1921 рр. на Черкащині будуть представлені у постійній експозиції Музею історії національно-визвольної боротьби у Холодноярському регіоні. Його створення заплановано на базі Медведівського краєзнавчого музею Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Крім власних виставкових проєктів, заповідник бере участь у міжмузейних заходах, присвячених 100-річчю Української революції. Протягом січня-березня 2018 року комплекс предметів з фондової збірки заповідника був представлений на тимчасовій виставці «Українське коло: до сторіччя визвольних змагань (1917-1921 рр.)» (Музей історії м.Києва).

Отже, тема Української революції 1917-1921 рр. є одним із пріоритетних напрямків у науковій та експозиційній роботі НІКЗ «Чигирин».

1. Марченко І.О., Ковіня М.Д. Комплекс речей, пов'язаних з подіями національно-визвольної боротьби на території Холодного Яру в 20-х роках ХХ ст. [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=461:-20-&catid=63:2012-02-09-08-34-00&Itemid=87

2. Науковий архів НІКЗ «Чигирин». – ТЕП тимчасової виставки «Під прапором Холодного Яру: 100 років боротьби». – 2018 р.

3. Науковий архів НІКЗ «Чигирин». – ТЕП тимчасової виставки «Суботів і суботяни: погляд крізь століття. За вікном Українська революція 1917-1921 рр.». - 2018 р.

4. Науковий архів НІКЗ «Чигирин». – ТЕП тимчасової виставки «Юрій Горліс-Горський – вояк, літератор, громадський діяч». - 2018 р.

5. Пискун О. Під прапором Холодного Яру [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=414:2017-04-25-08-35-16&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57

6. У музеї Б.Хмельницького відкрилася виставка "Чигиринщина у вирі Української революції" [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://chigirinzapovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=459:-q-q&catid=35:2012-01-25-20-44-30&Itemid=57

Міні-експозиція «Під прапором Холодного Яру: 100 років боротьби»

**Виставка «Суботів і суботяни: погляд крізь століття.
За вікном Українська революція 1917 – 1921 рр.»**

Виставка «Суботів і суботяни: погляд крізь століття. За вікном Українська революція 1917 – 1921 рр.»

Виставка «Суботів і суботяни: погляд крізь століття. За вікном Українська революція 1917-1921 рр.»

Виставка "Чигиринщина у вирі Української революції"

Виставка "Чигиринщина у вирі Української революції"

Тимчасова виставка «Нескорені: 100 років боротьби»

Тимчасова виставка «Нескорені: 100 років боротьби»

**МАСОВІ РЕПРЕСІЇ
30-х – поч. 50-х рр. ХХ ст.**

*Бурій Валерій Михайлович,
член Національної спілки
красознавців України та Національної спілки журналістів України
(м. Ватутіне Черкаської області)*

ДО 80-ї РІЧНИЦІ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ

2 липня 1937 року Сталін підписав постанову ЦК ВКП (б) «Про антирадянські елементи». 30 липня народний комісар внутрішніх справ Микола Єжов видав оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», затверджений політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. Згідно з цим наказом партійне керівництво усіх республік і областей СРСР повинно було почати з 5 серпня розпочати репресії і закінчити їх за чотири місяці.

Ще раніше, 10 липня 1937 року, Політбюро ЦК КП(б)У розіслало по областях УРСР вказівку про формування позасудового репресивного органу — обласних «трійок», створених для спрощення процедури засудження. До складу «трійки» зазвичай входили начальник обласного НКВС (голова), обласний прокурор та перший секретар обласного або республіканського комітету ВКП(б). Рішення «трійки» оскарженню не підлягало. Існування «трійок» та інших позасудових репресивних органів повністю суперечило радянському законодавству, в тому числі Конституції 1936 року.

Наказом Єжова № 00447 запроваджувалися ліміти (плани) на покарання громадян. Вироки за першою категорією означали «розстріл», за другою категорією — на ув'язнення в таборах ГУЛАГ (8–10 років).

Історики пишуть про «ентузіазм», який охопив радянське суспільство в пошуках «ворогів народу». Партійний пленум зустрічав оплесками виступи про збільшення числа громадян, яких буде розстріляно. Під репресії потрапляли також сім'ї «ворогів народу», включаючи неповнолітніх дітей.

Якщо первинний ліміт для УРСР за першою категорією становив 26 тис. 150 осіб, то в січні 1938 року його було збільшено до 83 тис. 122 осіб, повідомляє УІНП. Із проханням про додаткові ліміти в Москву неодноразово зверталися наркоми внутрішніх справ УРСР Ізраїль Леплевський та Олександр Успенський. Як писав у своїй статті дослідник Левко Хмельковський, перший секретар Дніпропетровського обласного комітету партії Натан Марголін повідомляв, що число призначених до першої категорії (на розстріл) збільшилося в десять разів — 2500 осіб проти 234 осіб у першому списку.

«Великий терор» як почали, так і згорнули за вказівкою вищого партійно-радянського керівництва. 17 листопада 1938 року ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР ухвалили постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства», якою «орієнтували правоохоронні органи на припинення «великої чистки» та відновлення елементарної законності.

Ім'я одного з катів «Великого терору» відоме – це капітан НКВС Михайло Матвеєв, який керував розстрілами 1111 осіб в урочищі Сандармох восени 1937 року. Особисто розстрілював по 150 людей на день. У Сандармосі загинула

більшість тих, кого потім назвали в Україні «Розстріляним Відродженням», — Лесь Курбас, Григорій Епик, Валер'ян Підмогильний, Микола Зеров, Марко Вороний...

Джерела наводять різні дані про кількість жертв «Великого терору». Складність обліку полягає в тому, що якісь репресовані помирали під час катування, етапування до таборів або вже в ГУЛАГу. За даними КДБ СРСР, в 1937–1938 роках було заарештовано 1 млн 372 тис. 329 осіб, із яких 681 тис. 692 були розстріляні. В 1937–1938 роках у таборах померло 115 тис. 922 ув'язнених.

За період «Великого терору» на території УРСР, за даними УІНП, було засуджено 198 тис. 918 осіб, із яких близько двох третин — до розстрілу.

Про два аспекти «Великого терору» ЗМІ мало повідомляють. Перший — у тому, що більшу частину репресованих становила не партійна еліта, а так звані куркулі, в тому числі колишні, які вижили після «розкуркулення». Терміни дії «куркульської операції» кілька разів продовжувалися, а ліміти переглядалися. 31 січня 1938 року постановою Політбюро для 22 регіонів були виділені додаткові ліміти в 57 тис. 200 осіб, зокрема за «першою категорією» (розстріл) — 48 тис., при цьому 17 лютого Політбюро затвердило додатковий ліміт для України в 30 тис. осіб усіх категорій [1].

Наше суспільство, незважаючи на декомунізацію, й досі не знає, як подолати спадок радянських політичних репресій: силовики — привілейована каста в країні, де більшість населення має вкрай низький рівень доходів (напередодні «Великого терору» співробітникам НКВС підвищили зарплатню в чотири рази, їм надавалося найкраще житло та інші привілеї); дозвіл на катування; безкарність злочинів, якщо вони скоєні за наказом начальства; визнання провини під тортурами та інші.

У 1937 році дозвіл на застосування методів «фізичного впливу на підозрюваних» (тобто тортур) було дано на найвищому рівні ЦК ВКП (б)». Заарештований під час «Великого терору» був позбавлений права на захист (на адвоката) чи оскарження вироку. Начальник відділу УГБ НКВС БРСР Сотников писав у своєму поясненні: «Приблизно з вересня місяця 1937 року всіх арештованих на допитах били... Серед слідчих ішло змагання, хто більше «розколе». Побиття арештованих, катування, що доходили до садизму, стали основними методами допиту. Уважалось ганебним, якщо в слідчого немає жодного визнання в день. У наркоматі був суцільний стогін і лемент, який можна було чути за квартал...».

У здійсненні сталінських репресій брали участь тисячі співробітників НКВС. Їхні нащадки воліють забути про ці злочини.

В 1938–1940 роках в СРСР відбувалися арешти й фізична ліквідація багатьох безпосередніх організаторів і виконавців «Великого терору». Ізраїль Леплевський, який тричі звертався до НКВС СРСР із проханням про додаткові ліміти на репресії в Україні, був засуджений і розстріляний у липні 1938 року. Самого наркома Миколу Єжова, який видав наказ про початок репресій, було звільнено з посади 9 грудня 1938 року, після арешту й суду його було розстріляно 4 лютого 1940 року. Водночас багато арештованих здійснювачів «Великого терору» із лав НКВС вийшли на волю після нападу нацистської

Німеччини на Радянський Союз і стали співробітниками СМЕРШу. Кати й жертви, які опинилися на окупованих територіях, отримали можливість ще раз зустрітися «око до ока».

Відкритим залишається питання про особисту відповідальність тих, хто здійснював допити, катування й розстріли під час масових репресій — чи повинно суспільство знати їхні прізвища?

Восени 2016 року Міжнародне правозахисне товариство «Меморіал» опублікувало базу даних майже 40 тисяч співробітників НКВС епохи «Великого терору» — був відкритий відкритий доступ до довідника Андрія Жукова «Кадровий склад органів державної безпеки СРСР. 1935–1939». Головним джерелом інформації для довідника стали накази НКВС СРСР щодо особового складу.

На черзі — публікація в Україні прізвищ співробітників НКВС. Видавництво «Смолоскип» у Києві готує довідник про кадровий склад НКВС під час Великого терору в 1935–1941 роках.

Поява в Україні довідника про кадри НКВС надасть можливість не тільки дізнатися про життєписи тих службовців, а й виявити, чим вони у НКВС займалися. Про це можна прочитати у судових справах, що зберігаються в архівах НКВС-КГБ. Я читав ці справи в Черкаському обласному архіві, коли знайомився з кримінальними справами своїх дідів Бурія О.М та Цісельського В.А. [2;3;4;5].

Раніше в Україні, навіть за умови доступу до архівів, прізвища співробітників НКВС не можна було публікувати.

ДОДАТОК

РЕАБИЛИТАЦИЯ: КАК ЭТО БЫЛО. СЕРЕДИНА 80-Х - 1991

Раздел II. Комиссия М.С. Соломенцева – А.Н. Яковлева: новый этап реабилитации. Июль 1988 – январь 1989

Документ №2

Записка В.М. Чебрикова в Комиссию Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг., «О порядке разрешения заявлений граждан о судьбе лиц, расстрелянных по решениям несудебных органов»

04.07.1988

В Комитет госбезопасности СССР поступают заявления граждан с просьбами сообщить о судьбе их родственников, которые были расстреляны в годы репрессий по решениям несудебных органов (Коллегии ОГПУ, троек ПП ОГПУ и НКВД-УНКВД, Особого совещания при НКВД-МВД СССР, Комиссии НКВД и Прокурора СССР).

На такие обращения граждан в прошлом давались различные ответы. В соответствии с приказом НКВД СССР № 00515 1939 года заявителям сообщалось, что их родственники осуждены к 10 годам лишения свободы и направлены для отбывания наказания в лагеря с особым режимом без права переписки и передач. Однако, ввиду поступления заявлений граждан об установлении местонахождения осужденных родственников для разрешения

возникавших правовых вопросов (наследование имущества, оформление пенсии, вступление в новый брак и пр.), в сентябре 1945 года по записке начальника 1 спецотдела НКВД СССР, санкционированной руководством наркомата, было принято решение сообщать заявителям, что их родственники умерли в местах лишения свободы, и одновременно регистрировать факт смерти в органах ЗАГСа.

В последующем, в 1951-1955 годах, МГБ СССР, МВД СССР, КГБ при СМ СССР, Прокуратура СССР неоднократно входили в инстанции с предложениями о нормативном урегулировании порядка выдачи сведений о расстрелянных (письма в ЦК КПСС: МГБ СССР № 837/И от 30 октября 1951 г.; Генерального прокурора СССР, МВД СССР и КГБ при СМ СССР № 1417с от 13 апреля 1954 г.; Генерального прокурора СССР и КГБ при СМ СССР № 1994с от 13 августа 1955 г.).

С санкции инстанции КГБ при СМ СССР 24 августа 1955 г. издано указание № 108сс, согласно которому на запросы граждан о судьбе расстрелянных родственников органы КГБ должны были сообщать устно, что они приговорены к 10 годам ИТЛ и умерли в местах лишения свободы, а при разрешении имущественных и иных правовых вопросов – регистрировать в ЗАГСах факт смерти для последующей выдачи близким родственникам свидетельств установленного образца. При этом дата смерти расстрелянного определялась органами КГБ произвольно, в пределах 10 лет со дня ареста, а причина смерти указывалась вымышленная (воспаление легких, рак и др.). Такие свидетельства на основании указания № 108сс были выданы сотням тысяч граждан.

В настоящее время действует указание КГБ при СМ СССР (№ 20сс от 21 февраля 1963 г.), в соответствии с которым на запросы родственников лиц, расстрелянных в несудебном порядке, о причинах их смерти сообщаются действительные обстоятельства смерти. При этом смерть регистрируется в ЗАГСах по месту прежнего жительства до ареста датой расстрела без указания причины смерти, а заявителям сообщается, в каком ЗАГСе они могут получить соответствующие свидетельства. В отношении лиц, расстрелянных в несудебном порядке, родственникам которых уже сообщалось о их смерти, как якобы наступившей в местах лишения свободы, ранее данные ответы не изменяются.

Указанием КГБ при СМ СССР 1963 года предписывалось также не изменять порядок сообщения за границу дат смерти лиц, осужденных к расстрелу, предусмотренный инструкциями об исполнении запросов Исполкома союза обществ Красного Креста и Красного Полумесяца о розыске на территории СССР советских и иностранных граждан, объявленными в 1961 году приказом КГБ при СМ СССР и МВД РСФСР № 0019/003 и соответствующими приказами по союзным республикам (согласно этим инструкциям сообщаемая за границу дата смерти осужденного к расстрелу указывается применительно к обстоятельствам каждого уголовного дела, но не ранее даты приведения приговора в исполнение и не позднее 10 лет со дня ареста).

Комитет госбезопасности считает целесообразным при обращении граждан о судьбе их родственников, расстрелянных по решениям несудебных органов, во всех случаях сообщать действительные обстоятельства смерти, а ранее

выданные свидетельства с несоответствующими действительности датами смерти – заменяют через органы ЗАГС.

Председатель Комитета В. Чебриков

АП РФ. Ф. 3. Оп. 113. Д. 253. Л. 2-4. Подлинник. Машинопись.

1. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. : У 2-х частинах. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.

2. Спогади Бурій Л.В. // Реабілітовані історією: Черкаська область [Текст] . – Сміла: Тясмин, 2006. – Кн. 1.

3. Бурій О.М.; Цісельський В.А. // Реабілітовані історією: Черкаська область. - Сміла, 2003. - Кн.3. - С. 185; 207.

4. Пам'яті жертв політичних репресій // Бурій В. М. Вибрані тексти : статті, розвідки та замітки. Вип. 3 / Валерій Бурій. — Черкаси: Вертикаль, 2018.

5. Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф.Р-5625, оп. 1, спр. 2427, арк. 4, 7, 7 зв., 8, 9, 44, 47, 47 зв, 49, 50, 51, 60, 109, 111, 112, 113, 114, 118, 155).

Назаренко Юлія Сергіївна,

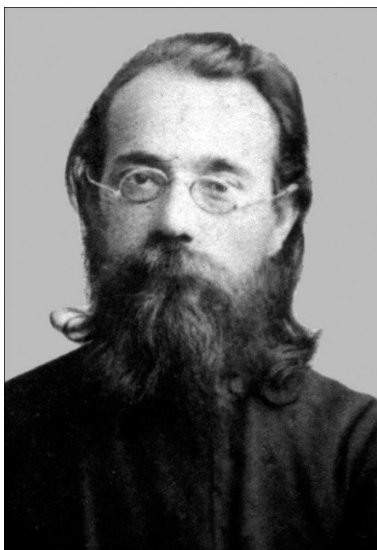
учениця XI кл. Чигиринського НВК I-III ст. № 2

Науковий керівник:

Кравченко Олег Андрійович,

учитель історії і права Чигиринського НВК I-III ст. № 2

МАРКО ФЕДОРОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ – КУЛЬТУРНИЙ, ЦЕРКОВНИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

**Марко Грушевський.
Кінець XIX- поч. XX ст.**

У даній статті автор здійснив спробу проаналізувати окремі факти з біографії відомого церковного та громадського діяча XIX-XX ст., педагога, етнографа, краєзнавця – Марка Федоровича Грушевського. Це дослідження може бути використаним для написання тематичних робіт, присвячених віруванням та традиціям українського народу, а також слугувати додатковим матеріалом для підготовки повідомлень на уроках етнографії та краєзнавства, присвячених даній тематиці.

У сучасному світі ми часто згадуємо таких відомих особистостей, як наприклад Богдан Хмельницький, Максим Залізняк, Михайло Грушевський та інших, але забуваємо й про тих, хто теж зробив великий внесок в культуру,

традиції та історію нашого народу. Одним із таких був Марко Федорович Грушевський. Народився він 25 квітня (7 травня) 1865 року в с. Худоліївка Чигиринського повіту, Київської губернії у сім'ї місцевого дяка. З дитинства мав

велику тягу до науки, був працьовитим, завжди допомагав батькам по господарству. Як і його старші брати, теж вирішив здобути духовну освіту, тому вступив до Черкаського духовного училища, де за перший рік пройшов дворічний курс навчання [1]. Пізніше продовжив навчання у Київській духовній семінарії. У семінарії налагоджує зв'язки зі своїми родичами, одним із яких був відомий український діяч, чотириюрідний брат Марка – Михайло Грушевський. Там же у 1885 році Марко Грушевський разом з іншими учнями семінарії відновлюють громадський «гурток» Стара громада, де виступали за відродження українського православ'я та захист інтересів українського народу. 1888 року брат М.Ф. Грушевського Григорій Грушевський познайомив його з Михайлом Грушевським (чотириюрідним братом Марка), з цього і почалося їхнє листування. 1889 року після закінчення семінарії, М.Ф. Грушевський повертається до рідного села Худоліївки, де починає викладати у церковно-парафіяльній школі. Через рік переїздить до с. Чернявка, де знов учителює, там же йому пропонують посаду псаломника в місцевій Петропавлівській церкві, але несподівано у 1891 році він відмовляється від неї на користь свого меншого брата Макара. Після цього захотів продовжити навчання у Київській Духовній Академії, де знову активно веде діяльність у різних гуртках та громадах. Та з часом царська влада почала переслідувати громадівців, в тому числі й Марка Грушевського, тому він знову повертається на Чигиринщину, де вчителює у селах Мордва (1895–1896, нині село Красносілля) та Голоківка (1896–1897). Та ці роки на Чигиринщині він не марнував, постійно збирав матеріали з історії, фольклористики та етнографії краю, проводив дослідження, збирав свідчення людей. Та найбільше цікавився він своїм родоводом, адже часто в селах Чигиринщини зустрічав людей із прізвищами Грушевський. Всіма своїми дослідження ділився він із братом – Михайлом Грушевським. А він в свою чергу допомагав йому з публікацією його матеріалів у Львові та Києві [2, 19-20].

У 1897 році 20 липня Марко одружується з Марією Іванівною Ілліч – найменшою донькою на той час уже покійного Івана Ілларіоновича Ілліча (бл. 1831–1892) – священика с. Гречківка Черкаського повіту. Марія була розумною жінкою (мала гарну освіту, закінчила вищі жіночі курси), тому стала для М.Ф. Грушевського вірною порадицею. Він же в цей час стає священником Михайлівської церкви, що у Суботові. Бувши при такій він не забував про звичайних селян, завжди допомагав їм відстоювати свої права, тому мав гарний авторитет серед них. Звернув також увагу на серйозну проблему селян, а саме неосвіченість, через нестачу учителів. Він хотів ще змалечку привчати дітей ремеслу, щоб ті могли заробляти собі на життя. Тому почав активно допомагати селянам, навіть просив про допомогу М. Грушевському, і все-таки вийшло: влада дозволила перетворити однокласне міністерське училище на 2-класне училище ім. Богдана Хмельницького. Селяни, здивовані такими вчинками Марка, стали ще більше цінувати та поважати його. Та крім цього, він утримував сільські школи, за власний кошт замовляв книги (і для себе також) зі Львова. Своїм же дітям (Михайлику, Галині, Анатолію й Тамарі) ще змалку з Марією намагалися прикріпити любов до культури, природи та літератури. Діти ще в

дитинстві знали, хто такий Шевченко. І саме про дітей, їх виховання, їхній розвиток, розваги розповідь пізніше М. Грушевський у своїй найбільшій праці «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». Іноді всією сім'єю приїздили до Михайла Грушевського на гостини у Київ.

Окремою та найбільш цікавою сторінкою життя Марка Федоровича були його краєзнавчі та етнографічні дослідження. Досліджуючи села Чигиринщини, він запитував людей легенди, перекази про традиції, вірування нашого народу та різні старожитності. Виходячи з цих свідчень йому вдалося встановити, що Михайлівська церква у Суботіві старіша за Іллінську, адже Михайлівську будував ще дід Б. Хмельницького, хоч вона вже й перебудовувалася декілька разів (адже вона дерев'яна)[2,32-33]. Вивчаючи історію суботівських храмів, не обійшов Марко також місцевий іконопис, що мав свою особливість, колір та яскравовиражений центральнукраїнський колорит. Він записував також перекази місцевих селян про козацько-гайдамацьку минувшину Чигиринщини, пісні, приказки, повір'я тощо. І всі свої матеріали відсилав Михайлу Грушевському. Таким способом він ніби намагався «пропагувати» чигиринські старожитності та традиції. Разом з листами надсилав і фотографії історичних місць: три криниці, «усадьбу» та стіни старих будівель. Дружина М.Ф. Грушевського теж була неабияка талановита колекціонерка, найкращі її колекції це ляльки. Там і «мотанки» і «баби повитухи», «куми», «чаклунки», «дівчата», «молодиці», «діти», «дружина писаря», «попадя» і т.д. На цих ляльках виростили її діти, а пізніше й онуки: робили із тканини, рослин. Навіть створювали сценарій і показували сценки. Марія Іванівна, крім ляльок, також збирала приказки, пісні, які навіть були надруковані в «Літературно-Науковому Вістнику».

На основі розповідей селян з його рідної Худоліївки, в тому числі і його власної матері – Мар'яни Йосипівни Грушевської, Марко створив оригінальну етнографічну працю «З життя селян на Чигиринщині», присвячену народним звичаям та уявленням, пов'язаним з будівництвом житла. Опубліковано 1914 р. в київському «Українському етнографічному збірнику». Те ж саме варто сказати й про іншу його працю – «Дитячі забавки та гри усякі» (1904). Збираючи матеріали для неї, Марко Федорович, схоже, не усвідомлював і сам до кінця їхню важливість [2,36].

Та безпосередньо головною працею Марка Грушевського стала, так і не закінчена ним, двотомна «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». Сам текст був недописаний М. Грушевським, але він все ж був надрукований з коментарями Зенона Кузеля. В самій книзі йдеться про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна й спосіб виховання, забави й щоденні заняття, становище в родині та суспільстві. М. Грушевським було проведено дослідження від перших проявів вагітності матері до народження, а також повсякденного розвитку і виховання дитини. Багаторічні записи Марка Грушевського становили своєрідну енциклопедію народної педагогіки в її найделікатнішій частині: родинні стосунки у передчутті великої події – народження дитини; освячені традицією ритуали, що супроводжують народження і «прийняття» дитини в

родину; плекання дитини та тонкощі поводження з нею та практика виховання відповідно до її зростання за роками й виникнення щоразу нових потреб та здібностей. Багато уваги приділено колориту дитячої мови та її розвитку в процесі пізнання життя й спілкування з дорослими[4]. Великий матеріал зібрано й описано в розділах, присвячених дитячим лялькам, іграшкам і забавам: як вони розвивали уяву, вигадливість, смак, самодіяльність, – мимоволі думаєш про те, що за сучасних умов дитина стає пасивним споживачем стандартної продукції, а не активним творцем свого предметного світу, жертвою перевиробництва, коли не потрібні ні спалахи власної кмітливості, ні вміння рук, – і навряд чи це сприяє вільному розвитку дитячої душі.

Також заслуговують на увагу такі праці Марка Грушевського як:

1. «Мужицька совість» – оповідання за псевдонімом: «Грицько Диш-кант». Надруковано це оповідання в газеті «Правда», що виходила у Львові, 1887 року. Було його й окремо видано в тиражі 2 тисяч. Рецензовано її також у «Правді», як влучну характеристику інтелектуальності й порядності українського селянина.

2. «Дитячі гри та забавки усяки», як характеристика інтелектуальності української нації, уміщено в «Київській старині» за 1897 рік розповсюджувалися відбитками.

3. «З життя селян на Чигиринщині». З розповідей селян та його матері Грушевський створив працю присвячену народним звичаям та уявленням, пов'язаним з будівництвом житла.

4. «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова». Перекази, які він збирав у жителів Суботова[3].

Щодо громадської діяльності М. Ф. Грушевського, то вона теж є досить насиченою. У 1896 він шле листа Михайлу Сергійовичу, де просить допомогти зі збором коштів для львівського Наукового товариства ім. Шевченка. Попросивши гроші у братів, Марко став звертатися й до селян. Зрештою кошти все ж було зібрано. Також брав участь в подіях на Україні в 1917-1921 рр., а саме в Українському церковному національно-визвольному русі.

Політична діяльність Марка Федоровича є неоднозначною, його душі значно ближчою була українська селянська стихія, а про діяльність може свідчити реакція з боку чорносотенців. Вона виявилася в замахові на життя Марка. Повалення самодержавства Марко Федорович зустрів з надією на добрі зміни й не хотів стояти осторонь подій, що дедалі швидше розвивались, а тому «з початком революції завів у Таганчі різні організації з новими завданнями часу». Згідно з його Статутом, передбачалось створення читальні-бібліотеки (відкрита 30 квітня), лекційної комісії для публічних народних читань (за словами Марка Федоровича, «лекторами був він та дружина його й уся сім'я – син і дві доньки їх»), вокально-музичної комісії для проведення спектаклів, оркестрів, хорів для дозвілля односельців — все те, що в тогочасних умовах громадівці вважали «зразком дійсної освіти» Одночасно, продовжував він, створюються жіночі й дівочі організації в цілях підготувати із себе не тільки свідомих, обізнаних у всьому громадянок-матерів, а й здатних до тієї чи іншої спеціальності праці людей». Марко Грушевський просив владу про сприяння в

діяльності Таганської Української Громади. Нагадаємо, що ці заходи проводились за його ініціативи відразу після повалення самодержавства, і це вже був рішучий, громадянський вчинок, який також свідчив про неабиякий організаторський хист. То ж не дивно, що Марко Федорович прагнув переїхати до Києва, де вирішувалась доля Української революції. Навряд, щоб вирішальним мотивом для переїзду послужив вищезгаданий невдалий замах на нього. Зрештою, в Києві не було безпечніше, але там він бачив справу свого життя, зокрема, працю на створення української церкви.

Унаслідок тиску з боку Державного політичного управління УСРР змушений у 1930 році припинити церковну діяльність і зректися духовного сану[3]. В останні роки життя працював сторожем в артілі інвалідів, хоча продовжував вести наукові записи (вилучені під час арешту). 11 червня 1938 року заарештований і ув'язнений в Лук'янівській в'язниці. Відповідно до постанови Особливої трійки НКВС по Київській області від 9 серпня 1938 року розстріляний. Посмертно реабілітований 16 травня 1989 року. Кенотаф Грушевському встановлено в 1997 році на київському Лук'янівському цвинтарі на могилі дружини.

Отже, дослідивши та проаналізувавши окремі факти з біографії Марка Федоровича Грушевського, ми можемо дійти до висновку, що дана постать справді заслуговує на увагу, адже на думку автора, М. Ф. Грушевський дійсно був видатною та багатогранною особистістю, з дитинства він був наділений гострим розумом, енергійністю, безкомпромісністю, наполегливістю, все життя намагався навчати дітей та постійно сам навчався чомусь новому, активно діяв, як церковний, громадський, культурний діяч. Як ієрарх-патріот він прагнув відродити національну церкву, як дослідник-патріот — «роскрити правдиво очі всім об українському народові, який він справді є»[1]

1. Історію шукав у своєму родові: Марко Грушевський описав дітей в українських звичаях [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3044/164/103175/>

2. Кучеренко М. О: Постать Марка Грушевського на зламі епох: Історико-культурологічні візії. : Збірник наукових праць. – Київ: Інститут культурології НАМ України, 2014. – 272 с.

3. Маловідоме дослідження Марка Грушевського [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2017-3/4.pdf>

4. Марко Грушевський як дослідник дитячої субкультури – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2013-specproekt/pe1_yaruschak.htm

о. Юрій Мицик,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу актової археографії
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, (Київ)

УРОДЖЕНЕЦЬ ЧИГИРИНЩИНИ МИТРОПОЛИТ МИХАЙЛО (ХОРОШИЙ)

Митрополит Михайло (в миру Федот Хороший) народився [10 липня 1885](#) року. Одразу треба сказати, де саме народився майбутній митрополит. Всі видання вказують, що він народився в селі [Федорівці](#) поблизу [Чигирина](#). Однак на сучасних картах такого села немає. Воно дійсно існувало і знаходилося у 80 км. від Чигирина, входило до складу Олександрійського повіту Херсонської губернії, потім Протопопівської сільради Олександрійського району Кіровоградської області, але у 2013 р. було знято з обліку... Взагалі слід сказати, що про митрополита Михаїла писалося мало, навіть в емігрантській літературі, обмаль даних про нього в архіві Консисторії Української Православної Церкви (УПЦ) в Канаді (Вінніпег).¹

Федот народився в українській православній козацькій родині Нечипора Хорошого і Анастасії (в дівоцтві – Мазур). Батьки майбутнього митрополита були ревними православними, в їх роду були й ченці, які подвизалися на Афоні. Монахиня з їхнього роду була уставщицею і диригентом в Чигиринському монастирі. В цьому ж монастирі була черницею й бабуся Федота. Відповідно виховувався й Федот, улюбленою книгою якого стало 12-томне зібрання житій святих св. Димитрія Ростовського (Туптала). Цікаво, що ще малим він швидко вивчив ноти і тоді ж став писати композиції на релігійні теми («Акафісти» тощо). Після закінчення шкільної освіти в рідному селі а в 1905 р. організував хор в с. Нерубайка. У травні 1907 р. він витримав екзамен до вчительської семінарії в м. Шамівка на Херсонщині і потім став учителем співів в с. Соснівка на Київщині. Влітку 1909 р. він вступив до дяківсько-дияконських та вищих диригентських курсів у [Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі](#) в Києві і тоді ж одружився з Христиною Бевз. У 1911 р. він вчителював у Шполі, а наступного року – в селі Вищі Верещаки Чигиринського повіту. [16. 12. 1912](#) р. він був висвячений на диякона єпископом Никодимом і став служити на Канівщині. У [1915](#) році вступив екстерном на 5-й курс Київської Духовної Семінарії, а після її закінчення у 1917 р. вступив до курсів [Київського народного університету](#) (не університету св. Володимира!), поєднуючи навчання з дияконським служінням у київських церквах. У 1917-1918 рр. він слухав тут зокрема лекції курсу «Українська культура» проф. І.І. Огієнка (майбутнього митрополита Іларіона). Він з ентузіазмом зустрів визвольні змагання українського народу і енергійно працював на полі його духовного відродження, він переклав псалтир українською мовою, який був виданий Всеукраїнською Православною Церковною Радою в 1919 р. [24 квітня 1920](#) р. [єпископ](#) Димитрій (Вербицький) висвятив його в священники і о. Федот розпочав пастирське служіння в с. [Тернівка](#) коло м. Сміла на Черкащині. Це була перша парафія о. Федора, якій він віддався зі всією силою знання й усердя. Йому довелося нелегко в часи, коли панувала безбожницька влада комуністів. Не раз йому доводилося виступати проти атеїстів на публічних дискусіях. У березні 1923 р. він став настоятелем кафедрального собору Різдва Богородиці в [Черкасах](#), пізніше – головою Черкаської Окружної Ради [Української Автокефальної Православної](#)

Церкви (УАПЦ). (Вона утворилася після I Всеукраїнського Собору УАПЦ). Ця округа була великою, нараховувала 110 парафій. За віддану й успішну працю для УАПЦ його було піднесено до протоієрея, нагороджено митрою.

Але період українського Національного Відродження тривав недовго. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. була згорнута українізація, стали масштабними репресії проти селянства, а сфабрикований процес СВУ (березень-квітень 1930 р.) яскраве тому свідчення. Не уникла репресій і УАПЦ, а майже всі її священнослужителі були розстріляні або заслани. о. Федора все частіше стали викликати на допити, але на них він поведився гідно і твердо. Тоді було вжито жорсткішої розправи. Ще 3.09. 1929 р. о. Федот Хороший був арештований НКВД і перебував на допитах до кінця квітня 1930 р., від нього вимагалось зректись сану, а за обіцяли волю і різні блага. Та о. Федот був незламним. Тоді його було засуджено на 8 років концентраційних таборів на далекій півночі і засланий на каторжні роботи на Кольський півострів (30.04.1930 р.). Потім – острів смерті Конд, Соловки, ст. Пінюг В'ятської області, звідки у грудні місяці його пішки переганяють за 800 км. до Ухта-Печорських таборів на лісоповал... Від смерті через виснаження його рятує те, що таборовий лікар взяв його своїм помічником, доручив аптеку і догляд за хворими.

Дружина ж (Христина Бенц) в березні 1930 р., рятуючи себе й сина Григорія, розвелась з ним. Вона жила в Ленінграді і лише в 1943 р. вона з сином з'явилась у Кіровограді, тяжко хвора і майже опухла від голоду (з блокадного Ленінграду їй вдалось вирватися до Ташкенту, звідки виїхала на Кубань, а з приходом гітлерівців – в Україну). Потім вона й син емігрували до Німеччини (Мюнхен), де дружина й померла 3.03.1949 р.

о. Федот уникнув смерті і у 1937 року був звільнений з заслання, поневірявся на Донбасі, потім осів у Кіровограді, куди звели на поселення багатьох священників з Одещини. Одного разу коли о. Федот пішов в сусіднє село, всіх священників було кудись вивезено з міста і слід за ними пропав...

Прихід німців у 1941 р. дав певну свободу совісті, бо гітлерівці спочатку толерували з політичних міркувань відродження Церкви. о. Федот віддався праці на її благо. Спочатку він заснував парафію УАПЦ, яка діяла у т. зв. Грецькому соборі, де комуністи зробили зерносховище. Невдовзі цей собор вже не міг вмістити всіх віруючих. До о. Федота зверталися віруючі за допомогою, найчастіше його просили прислати священника на нову парафію УАПЦ (на той час він організував і очолив Вище Церковне Управління Кіровоградщини). В березні 1942 р. на з'їзді духовенства й представників парафій у Кіровограді його обирають кандидатом на єпископа, планувалася його поїздка в Румунію для висвяти о. Федота. Тоді в живих лишалось два єпископа УАПЦ, причому один з них (Іван Теодорович) - перебував у США, що й врятувало його від загибелі. Але до Румунії о. Федоту їхати не довелось. 24.12.1941 р. митрополит Польської Автокефальної православної Церкви Діонісій утворив Тимчасову адміністратору УАПЦ, а у березні 1942 р. у Київ прибули нововисвячені єпископ (Никанор та Ігор). 7 травня було розглянуто справу архімандрита Михаїла (таке ім'я отець Федот вибрав собі, приймаючи чернецтво), 9-17.05. 1942 р. у Києві відбувся Собор єпископів УАПЦ, а 12 травня 1942 року в Свято-

Андріївському храмі у Києві відбулися єпископські хіротонії, в т. ч. єпископа Михаїла на Єлизаветградську єпархію. Хіротонію з благословення архієпископа Полікарпа здійснив київський та чигиринський архієпископ [Никанор \(Абрамович\)](#), тодішній предстоятель УАПЦ, та уманський єпископ [Ігор \(Губа\)](#). Єпископ Михаїл був призначений на Кіровоградську єпархію, але невдовзі (червень 1942 р.) його призначають єпископом Миколаївським, певний час опікувався він також і Києвом. Тоді ж гітлерівці змінюють свою церковну політику, розпочинаються репресії з їхнього боку, навіть розстріли священників. В цих тяжких умовах владика Михаїл зробив дуже багато для розвитку Церкви, за що в листопаді 1942 р. він був підвищений до сану архієпископа. Після перелому у Другій світовій війні й очевидного краху фашистської Німеччини архієпископ Михаїл в листопаді 1943 р. був змушений покинути єпархію, а в листопаді 1944 р. – виїхати на еміграцію, бо в Україні його неминуче чекали репресії з боку безбожницької російської влади, вірогідно розстріл. Спочатку він виїхав до Варшави, потім до Словаччини, звідки з усім єпископатом УАПЦ був вивезений до Німеччини. Тут він пережив трагедію Дрездена 14 лютого 1945 р., який був знищений внаслідок нальоту англо-американської авіації і страхітливої пожежі.

По закінченню війни архієпископа Михаїла взяв активну участь в організації УАПЦ на еміграції. 16 липня 1945 р. в Бад-Кісінгені (американська зона окупації) він взяв участь у важливій нараді єпископів УАПЦ. Йому були доручені православні Баварії і тому його осідком стало місто [Мюнхен](#). 14-17 березня 1946 р. він взяв участь у Соборі УАПЦ в Еслінгені (біля Штутгарту), де його обрано членом св. Синоду і заступником голови Синоду; в Українському Церковному З'їзді на еміграції (Регенсбург, 25-27.12.1947). У Мюнхені владика Михаїл розгорнув активну діяльність в таборах біженців та «ДіПі» (переміщених осіб). Він об'їжджав парафії в таборах, освячував церкви, рукополагав священників, займався запровадженням релігійного навчання в школах, організував Церковне Управління УАПЦ. Одночасно він був професором і куратором Богословської академії в Мюнхені, створеною Синодальною УАПЦ при активній участі його самого, друкує статті у двотижневику «Церковний Вісник», видає «Молитослов», який став настільною книгою для православної родини. У [1948](#) р. Собор єпископів УАПЦ на еміграції призначив владика Михаїла для духовного окормлення українських робітників в Бельгії. Він виїхав в цю країну, де організував життя УАПЦ, а також в Голландії і Люксембурзі. У [1951](#) року він виїхав на запрошення консисторії Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Планувалось, що він стане правлячим єпископом. 2 травня 1951 р. він відплив пароплавом до Франції (Гавр), а 3 травня на кораблі «Сітія» – до Канади і прибув до Вінніпегу.

За ним закріпилася репутація глибоко віруючого, чесного, чоловіколюбного, скромного, милостивого владика, ревного молільника. На Соборі у Вінніпезі 8-9 серпня 1951 р. було два основних кандидата на предстоятеля Української Греко-Православної Церкви (УГКЦ) в Канаді: владика Іларіон (Огієнко) та Михаїл. Останній відкликав свою кандидатуру на користь Іларіона, який і став предстоятелем УГКЦ, а Михаїл був обраний архієпископом Торонто та Східної Канади і одночасно заступником митрополита. Хоча були

певні розходження між владиками Іларіоном і Михаїлом, наприклад в справі про чернецтво єпископів (Михаїл, як і єпископат УАПЦ формації 1921 р., вважав, що єпископ може бути одруженим), однак в цілому вони успішно співпрацювали. А з 1967 р. в зв'язку з ослабленням здоров'я митрополита Іларіона (Огієнка) він став виконувати його обов'язки. Зокрема влади́ка Михаїл регулярно об'їжджав парафії, а за 25 років його служіння у східній Канаді було збудовано 19 величних соборів. Після смерті митрополита Іларіона у [1972](#) р. влади́ка Михаїл став першоієрархом УГПЦ в Канаді, а 1975 р. XV Собор надав йому сан митрополита з титулом Блаженнійший. Але і влади́ка Михаїл був вже у поважному віці і здоров'я його погіршувалося, тому на його прохання новим митрополитом було обрано Андрія (Метюка), а влади́ка Михаїл залишився архієпископом Торонта й Східної єпархії до кінця свого життя...

Влади́ка Михаїл упокоївся [18 травня 1977](#) р. в [Торонто](#), а його похорон відбувся 1 червня. Влади́ку поховали на цвинтарі «Проспект» у Торонто.

Митрополит Михаїл є досить відомим богословом, автором тритомної «Світової епопеї» (у віршованій формі переказувалася історія Старого й Нового Завітів), «Псалтиря» на основі пояснень свв. отців Церкви, «Пояснень трудних місць Євангелія від Івана», монографії «Духовний світ і душа людини», «Поширеного катехізму» та ін., хоча деякі його праці («Пояснення..») викликали критику з боку українських православних єпископів. Але в пам'яті віруючих православних Канади він відомий насамперед як молільник... Творив влади́ка і як композитор, написав п'ять концертів, «Вечірню й Утреню», «Святу Літургію з чотирма херувимськими», ораторію на слова Т.Г. Шевченка «Муза» та ін. Був нагороджений шевченківською медаллю, медаллю століття Канади, йому був наданий почесний докторат права Українського Вільного Університету (УВУ) в Мюнхені, почесний докторат богословія колегії св. Андрея у Вінніпезі.

Влади́ка Михаїл відіграв важливу роль в житті УАПЦ, Української Православної Церкви у Канаді і заслуговує на вдячну пам'ять українців, особливо на його батьківщині – Чигиринщині...

1. Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег, 1986; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви.-К., 1998.-Т.ІУ.—Ч 2; протоієрея Тимофій Міненко. Життєвий шлях митрополита Михаїла // газ.«Вісник» (Вінніпег) від 16.06.1977 р.; о. Тимофій Міненко. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 199-1945.- Вінніпег-Львів, 2000; Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. – Вінніпег, 1990. – Т. 6.

*Чигирик Наталія Василівна,
екскурсовод науково-дослідного відділу
«Резиденція Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ПИСЬМЕННИК ІЗ ПІДПІЛЛЯ – ХИМЕНКО АНДРІЙ ІВАНОВИЧ

Андрій Хименко (1919
-«Сестрі єдиній від брата
мороку й снігів 22X53. 5-й
день на волі XIX- поч. XX ст.

У 1995 р. нашого земляка, черкаського письменника Андрія Хименка, автора трилогії про Івана Сірка – «Засвіти», «Між орлами і півмісяцем» та «Під Савур-Могилою», поеми «Анти» та біографічної повісті «У пазурах вампіра» посмертно прийнято до Спілки письменників України. Доля письменника була нелегкою, за свої патріотичні погляди він 12 років поневірявся по таборах, сидів у одній камері з Олександром Солженіциним, а тінь «ворога народу» переслідувала його усе життя.

Хименко Андрій Іванович, літературний псевдонім Химко, народився 27 липня 1919 року в селі Адамівка Чигиринського району, тоді Київської губернії, в селянській багатодітній родині. Підростав серед двох старших братів та

п'ятьох сестер. З 1928-го по 1935-й рік навчався в Адамівській неповній середній школі. В тяжкому 1933 р. лишився круглим сиротою: батько, мати, два брати і чотири сестри померли з голоду. Самого ж врятувала «мандрівка» в Крим, на Джанкой, а потім на Кубань [1, 12].

Побував у Ростові-на-Дону в дитячій колонії. В 1935 році вступив на робітничий факультет при Черкаському педінституті. Згодом перейшов навчатися в Черкаський медичний технікум і паралельно в Черкаську середню школу робітничої молоді №1. З 1937-го по 1939-й рік працював вихователем у Черкаському дитячому будинку інвалідів № 3 [3].

Закінчивши Черкаський медичний технікум (отримав спеціальність медфельдшера) і водночас середню школу робітничої молоді, в 1939 року вступив на заочне відділення літературного факультету Дніпропетровського університету [2, 109].

Андрій Іванович Хименко почав писати ще в юності. Часто друкував свої вірші в черкаській періодиці «Прапор комуни», «Черкаська правда», «Піонер» [1, 12].

Під час Великої вітчизняної війни Химко перебував на окупаційній території і працював в українських виданнях м. Черкас. Він друкується під псевдонімом Андрій Чорний та гуртує навколо себе патріотичні українські сили, за що зазнає переслідувань з боку фашистів. Під час арешту йому вдається втекти. Він дістається до м. Сміла, переховується там, але його таки знаходять і відправляють в січні 1942 року у табір. Загалом за роки війни йому судилося

тричі побувати в гестапо, востаннє це трапилося в Умані. Відступаючи, гітлерівці кинули в підвал, де були в'язні, гранату. Та Андрій Іванович волею випадку залишився живий і з Уманської тюремної камери його звільнили радянські війська у грудні 1943 року [4].

За патріотичні твори репресії проти Андрія Химка радянська система розпочинає ще до закінчення війни. У серпні 1944 р. його було засуджено військовим трибуналом Київського військового округу за статтею 54-І «а» і 54-ІІ КК УРСР на 10 років сталінських концтаборів і 5 років заслання. Там він сидів в одній камері з Олександром Солженіциним, там познайомився з батьком композитора Володимира Івасюка – Михайлом, з яким товаришував усе своє життя. Про свої зустрічі в таборах, про життя в них Химко розповів у книзі «У пазурах вампіра». Перебуваючи у місцях ув'язнення з 01.03.1944 р. по 17.10.1953 р. він працював медфельдшером лікарні комбінату «Печорбуд», «Інтавугілля» [3]. Під час заслання продовжує активно писати і перекладати, але більшість новел, романів, поем, віршів та повістей були вилучені і прикладені до слідства у 1949 році в таборі [1, 12].

Після звільнення по закінченні терміну покарання був засланий на поселення в розпорядження РВМ МВС Комі АРСР [3].

Судимість з Андрія Химка було знято лише у 1956 р. на підставі Указу Президії ВР СРСР «Про амністію» про що Головна Військова Прокуратура повідомила письмово 25.10.1956 р. за № 51-24925-47, хоча тінь минулого продовжувала нависати над ним і надалі. З вересня 1953-го по квітень 1963-го року працював послідовно старшим бухгалтером, головним бухгалтером, директором їдалень і ресторанів відділу робітничого постачання в місті Інта Комі АРСР. З квітня 1963-го по липень 1964-го року – начальником відділу матеріально-технічного постачання управління комбінату «Інтавугілля».

Під час перебування на Півночі познайомився і підтримував надалі тісні стосунки з Г. Кочуром, Д. Паламарчуком, І. Савичем, Ю.Шкрумеляком, І. Гришиним-Грищуком, Л. Рябченком, М. Василенком та ін. [3].

Перебуваючи у засланні волею долі Андрій Іванович зустрічає свою майбутню дружину, котра стане йому вірною соратницею і другом на довгі роки. Ось що розповідає про це Лариса Шевченко, донька репресованого письменника: «Мої батьки познайомилися на Півночі в місті Інта. Мамі треба було правильно заповнити якийсь документ, і їй порекомендували тата. Незабаром побралися. Але повертатися з Півночі їм не дозволяли ще п'ять років. У 1958 р. Андрій Химко приїхав до Черкас, щоб купити тут невеличку частину будинку. Вже через два роки батьки привезли мене туди з бабусею, а самі знову поїхали на Північ. Там народився мій брат. І лише у 1964 році наша сім'я об'єдналася» [4].

Влітку 1964 року Андрій Іванович повертається в Черкаси, де працює головним бухгалтером комбінату комунальних підприємств облкомунгоспу, реммехзаводу облпобутуправління, спеціального ремонтно-будівельного управління облпобутуправління, згодом – начальником виробничо-планового відділу фабрики хімчистки одягу та головним бухгалтером облрембудуправління зеленого господарства. Часті вимушені зміни місця роботи та складності при

влаштуванні на нові місця роботи були пов'язані з постійним переслідуванням та «опікою» з боку органів КДБ [1, 12].

Андрій Іванович, пригадують його друзі, був хорошим бухгалтером, дуже скрупульозним, але «хвіст переслідування» від КДБ тягнувся за ним постійно, і щоразу, як тільки ним починали цікавитися «кадебісти», йому доводилося звільнятися. Таку невтомну «опіку» органів письменник відчуватиме навіть у 80-х роках. Могли підступно викликати в ЖЕК, а вдома тим часом провести обшук.

Тероризували й дружину Химка — Ірину Миколаївну, яка працювала в готелі. Якось їй підкинули чужі речі та гроші й звинуватили в крадіжці. «Це було у 1983 році, тоді до нас додому прийшли з обшуком, пояснили, що маму підозрюють у крадіжці. А насправді на веранді, де був татів кабінет, зразу ж узялися перевіряти його папери. Практично все вилучили. І повернули тільки, коли Україна стала незалежною», — пригадує пережите донька письменника. У родині, наголошує вона, досі є протокол того обшуку. Тоді органи КДБ її батькові інкримінували антиконституційну діяльність і за протоколом обшуку, крім різних нотаток та паперів, вилучили машинописні чернетки збірок віршів «Ключі й кличі», «На перепуттях», «Пісні та романси», поему «Анти», які були повернуті авторові лише у 1990 році [4].

Журналіст і письменник із міста Сміли на Черкащині Олександр Вівчарик, будучи студентом, жив на квартирі в Андрія Хименка по вулиці Пролетарській у м. Черкаси і його батьки товаришували з письменником на засланні. Ось як він згадує про ті роки: «Андрій Іванович ніколи не приховував свої національні погляди, тож обшуки у його домі були частими. А ще невідомі зламували дерева, які вони з дружиною саджали біля двору». Олександр Вівчарик переконаний, що все це робилося задля того, аби створити репресованому письменнику нестерпне життя в Черкасах, щоб він звідси поїхав якомога далі. Але, наголошує пан Олександр, Химко не здавався, він узагалі ніколи не падав духом. І у вільний від роботи час писав свої твори під творчим псевдонімом Андрій Химко.

Олександр Вівчарик пригадує: йому було цікаво спостерігати, як Андрій Іванович працює. В такі моменти, каже, можна було хоч голосно кричати, хоч співати, бо він нічого не чув навколо себе. Тільки смалив одна за одною цигарки і тарабанив на друкарській машинці, як з кулемета. Завжди під копірку закладав у машинку по п'ять листків, а потім копії роздавав друзям на зберігання на випадок, якщо в нього вилучать. Деякі рукописи навіть закатавав у трилітрові банки й закопував у садку. Історичний роман про кошового Запорозької Січі Івана Сірка, який довелося йому писати вдруге, дві поеми, автобіографічна трилогія і близько тисячі віршів збереглися тільки завдяки переховуванню в родичів та знайомих.

«Бувало, встану зранку, а дружина Андрія Івановича — Ірина Миколаївна — заплакана. Пояснює, фарбою хтось написав на тину «бандерівець». А Химко їй у відповідь: «Не витирай, нехай люди читають».

За словами Олександра, Андрій Химко був простим і делікатним чоловіком, а ще веселим та компанійським. Як йому це вдавалося, переживши таке в житті, важко збагнути. У нього було немало друзів, хоча дружба з такою людиною

означала протиставляти себе системі. Але до нього тягнулися, хоч були й такі, котрі строчили доноси.

«Я гордий тим, що не здав його, коли під загрозою звільнення з інституту вимагали на нього доносити. Викликали до декана, перестрічали на вулиці, аби взяв ключа, відкрив їм двері, щоб вони таємно провели обшук», — зізнається Олександр Ілліч. Він називає Андрія Химка людиною енциклопедичних знань, пригадує, що письменник мав відмінну пам'ять, з ним час летів швидко, от тільки сядеш, а вже немає коли готуватися до лекцій. Але, зазначає, не шкодував про це, бо знав — такого в університеті не розкажуть. Про себе каже, що у ті часи був радянською людиною з проукраїнськими поглядами. Але, запевняє, українця з нього зробив саме Химко. Так само, наголошує, мав письменник вплив і на поета Василя Симоненка. Аби не викликати якісь підозри, з поетом вони зустрічалися на кручах Дніпра і годинами там розмовляли. «Андрій Іванович як учитель і старший товариш розповідав те, про що Симоненко знати не міг — про Голодомор та табори. Як і мені», — веде далі пан Олександр [4]. Після заслання письменник повернувся у Черкаси, дружив із поетом Василем Симоненком, друзі якого переконані, що саме Химко вплинув на світогляд молодого товариша, після чого його творчість «вибухнула» такими патріотичними віршами.

Черкаський письменник, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка Василь Захарченко. Він твердо переконаний, що саме Андрій Химко розповів молодому поетові правду про страшні події 1932—1933 років, розкрив йому очі на жахливе нищення тоталітарним режимом української культури та національної свідомості. Письменник каже, що Симоненко в своїй ранній творчості національний дух у повній мірі не проявляв, але в останні роки це відчувалося. Тож, переконаний, таке сталося не без впливу Андрія Химка. Пан Захарченко пригадує, що саме Химко поставив на могилі поета перший пам'ятник, бо працював на той час у бухгалтерії відповідного відомства.

Останній трус в будинку Хименка відбувся у 1983 році, тоді органи НКВД інкримінували йому антиконституційну діяльність. За протоколом обшуку були вилучені машинописні чернетки збірки віршів “Ключі й кличі”, “На перепуттях”, “Пісні та романи” і поема “Анти” (повернуті лише авторові у 1990 р.) [1, 12].

Вершиною творчості А. Химка є трилогія “Засвіти”, в якій прозаїк пропонує своє бачення драматичних подій в Україні XVII століття, а в їх контексті – діяльність славнозвісного кошового Івана Сірка. Нелегким був шлях цього твору до читача. Видавнича затримка, очікувальна позиція критиків пояснюється, очевидно, виявом недовіри, “перестрашуванням” у ставленні до раніше репресованих письменників.

Перша друкована книга Андрія Хименка «Засвіти» – перша книга трилогії про Івана Сірка – побачила світ у видавництві «Український письменник» в кінці 1990 року (ще за життя автора), друга – «Між орлами і півмісяцем» – у 1992 році, третя – «Під Савур-Моголою» – у 1993 році. Окремі вірші друкувалися у місцевій періодиці [1, 12].

Епічну поему «Анти» коштом сім'ї автора вдалося надрукувати у Черкаському видавництві «Відлуння-Плюс» у 2002-му році накладом 1 тис. примірників.

У часописі Черкаської організації Спілки письменників України «Холодний Яр» протягом 2004-2007 рр. друкувалася перша частина «Шляхами до прийднів» автобіографічної трилогії «У пазурах вампіра», яка побачила світ окремою книгою у другій половині 2008-го року (видана коштом Головного управління внутрішньої політики Черкаської облдержадміністрації накладом 1000 примірників у місцевій друкарні ПП Ю. А. Чабаненко).

Окремі поезії були надруковані у серії «Незабутні» часопису «Холодний Яр» Черкаської організації Національної спілки письменників України в другому номері за 2008 р..

«Велика частина творів Андрія Химка через переслідування КДБ була втрачена. Тому те, що залишилося, є великою цінністю. Його рукописи ще дочекаються свого видавця і будуть оцінені читачем», — наголошує письменник Олександр Вівчарик, який також зберігав рукописи двох книг Химка і передав їх доньці письменника [4].

Андрій Химко помер у грудні 1991 року, але він устиг проголосувати за незалежність рідної України, якій присвятив усе своє життя.

Світлий образ цього Великого Українця продовжує сяяти у пам'яті тих, хто його добре знав і глибоко шанував його за щирі любов до України. Одна з вулиць в м. Черкаси названа на честь Химка.

У залі Черкаського обласного краєзнавчого музею, присвяченій видатним землякам, вихідцям із Черкащини або відомим особам, чия діяльність пов'язана з Шевченковим краєм, поряд із поетом Василем Симоненком протягом 1999-2009 рр. були представлені матеріали про життя і творчість Хименка Андрія Івановича.

В Черкаському музеї «Кобзаря» неодноразово проходила виставка присвячена репресованому письменнику. Музейними працівниками були зібрані речі Андрія Івановича (вишита сорочка, друкарська машинка, портсигар), рукописи та ділові папери, численні листи та фотографії. На виставці були представлені телеграма-співчуття Андрія Івановича родині Івасюків, коли автора «Червоної рути» не стало [5].

Василь Марсюк висловив своє ставлення до свого духовного батька у вірші «Пам'яті Андрія Хименка»:

І сад родив у нього рясно,
і не один водився друг,
і жнив діждав – та сили згасли –
і відлетів козацький дух... [1, 12].

1. Управління культури і туризму Черкаської обласної державної адміністрації Обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка// Літературно-мистецький вернісаж Черкащини Вип. 7.: Черкаси, 2009. – С. 12-17

2. Химко А. Анти. – Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2002. – 111 с.

3. <https://uk.wikipedia.org/wiki>

4. <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2555/169/90230/>

5. <https://gazeta.ua/articles/culture>

*Бурій Валерій Михайлович,
член Національної спілки краєзнавців України та
Національної спілки журналістів України
(м. Ватутіне Черкаської області)*

ПАМ'ЯТІ ЗЕМЛЯКІВ – ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1937-1938 РР. НА ЧЕРКАЩИНІ

31 січня 1938 року за підписом Сталіна з'явилося рішення Політбюро «Про антирадянські елементи». За пропозицією НКВС було затверджено «додаткові ліміти, за якими підлягали репресіям куркулі, злочинці й активні антирадянські елементи» [1].

Під цю категорію потрапили деякі жителі села Лисича Балка Катеринопільського району Черкаської області:

Гаврилюк Демид Зосимович, 1889 р. н., засуджений вироком Київського обласного суду від 24.02.1938 року за ст. 54-10 ч.1 КК УРСР до 7 років позбавлення волі з поразкою в правах на 5 років.

Реабілітований Верховним судом УРСР 26.09.1967 року.

Домніцький Василь Пилипович, 1899 р. н., Сокуренько Павло Федорович, 1896 р. н. та інші особи (всього 22 чол.) засуджені постановою Трійки при НКВС Київської області від 05.04.1938 року за ст.ст.54-4 та 54-11 КК УРСР до вищої міри покарання - розстрілу з конфіскацією майна. Вирок, приведено до виконання 26 квітня 1938 року о 23-й годині. Постановою Президії Черкаського обласного суду від 14.09.1956 року реабілітовані.

Каліновський Матвій Іванович, 1883 р. н., засуджений Постановою Трійки при НКВС Київської області від 05.11.1937 року за ст. 54-10 КК УРСР на 10 років ув'язнення до виправно-трудових таборів. Постановою Президії Черкаського обласного суду від 04.12.1959 року вирок скасовано, а справа закрита за недоведеністю обвинувачення, тобто Каліновського М.І. реабілітовано

Камінський Костянтин Іларіонович, 1892 р. н., Бурій Олександр Макарович, 1896 р.н. (мій дід), Вороневич Олександр Іванович, 1881 р.н., Ялковський Антон Андрійович, 1895 р. н., Цісельський Василь Андрійович, 1880 р. н. (мій дід), були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією особистого майна.

Вирок приведений до виконання 28 березня 1938 року о 23-й годині.

Постановою Президії Черкаського обласного суду від 29.04.1959 року вирок скасовано, розстріляних реабілітовано.

Мій дід, ЦІСЕЛЬСЬКИЙ Василь Андрійович, 1 січня 1880 року народження, уродженець і житель с. Лисича Балка Катеринопільського району Київської (нині Черкаської області), українець, неграмотний, по соцстану куркуль (син куркуля), в господарстві мав: 10 га землі, 3-4 коней, 2 корови і все необхідне знаряддя, до арешту (1938 р.) працював вартовим (їздовим) у колгоспі ім. Петровського с. Лисича Балка.

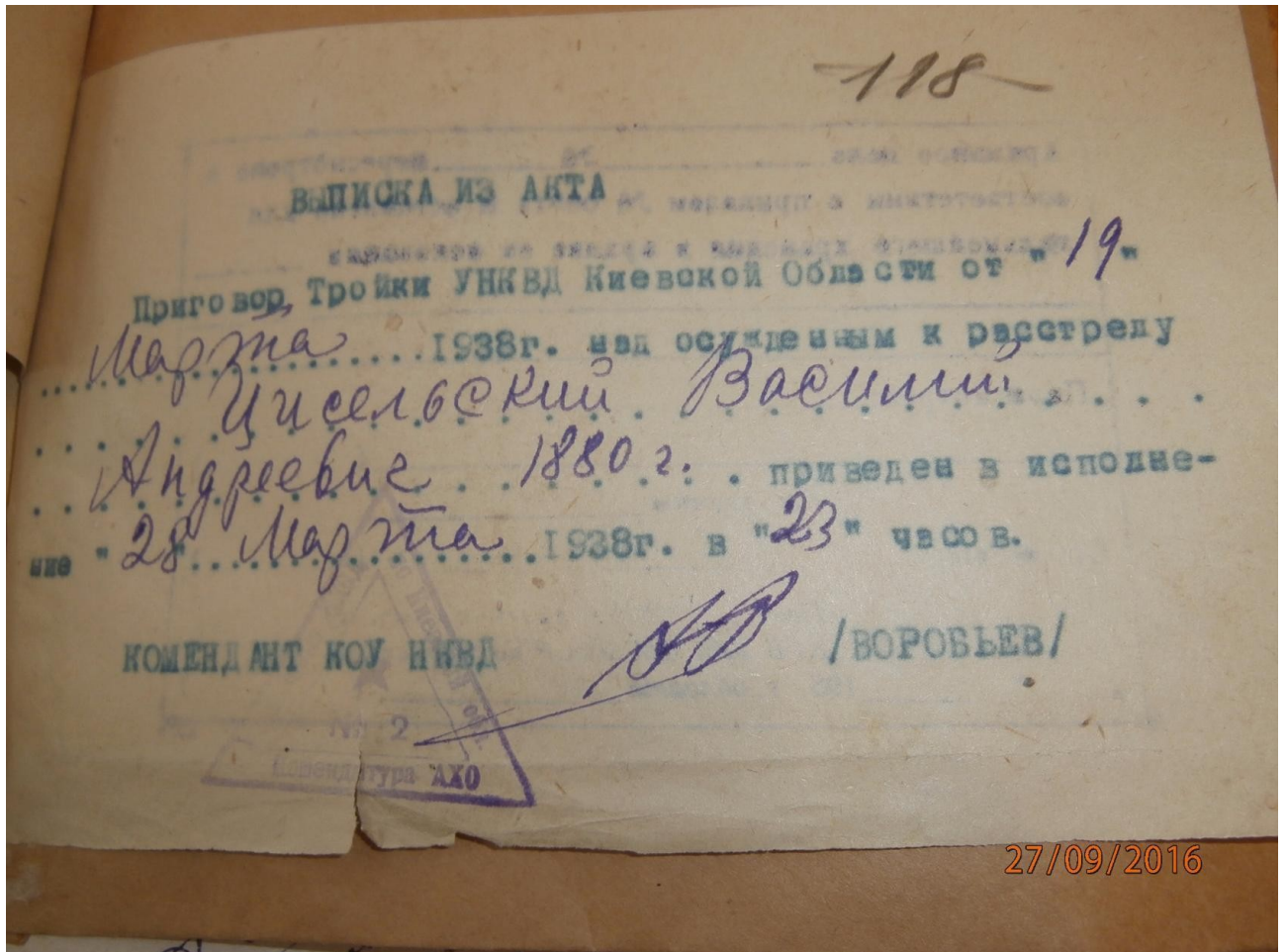
3].

На фото справа ЦІСЕЛЬСЬКИЙ Василь Андрійович (1880-1938), уродженець С. Лисича Балка Катеринопільського району Черкаської області, учасник Української революції 1917-1921 рр.

У протоколі допиту від 13 лютого 1938 року Цісельський Василь Андрійович вказав, що був розкуркулений.

Склад сім'ї Цісельського Василя Андрійовича на день арешту: донька Люба (14 років).

Заарештований 11 лютого 1938 р. Катеринопільським райвідділом НКВС, після арешту утримувався під вартою в Уманській тюрмі. Розстріляний 28 березня 1938 року. Реабілітований у 1959 році...[2, 17-28;

Понад 30 років я займаюся дослідженням кримінальної справи моїх дідів. Кілька разів звертався до державного архіву Черкаської області з метою доступу до справи. З різних причин мені відмовляли. І нарешті, 27.09.2016 р., вони таку можливість надали.

Декілька фактів із справи за №16309 від 08.02.1938 р.

З довідки-характеристики Голови Лисичобалківської сільради Кулаковського Григорія Володимировича (до речі, убитого нацистами у 1942 р.) та секретаря сільради Кушніренка Миколи Венедиктовича (помер у 1948 р.) читаю таке:

В імперіалістичну війну Бурій О.М. перебував за кордоном у Франції, звідки повернувся в село 1918 року, де брав участь у політбандах «Чорного Ворона», «Гризла», котрим видав червоного партизана Трубая Санька Федотовича і сам убив своєю рукою свого брата – Семена, котрий також був червоним партизаном.

Бурій О.М. – вартовий державної варті гетьмана Скоропадського (Центральний державний архів жовтневої революції УРСР: Ведомость за июль 1918 г., ф. 115 с, оп. 1, д. 1., л. 28).

У роки громадянської війни Цісельський В.А. підтримував тісні зв'язки з політбандитами, яких переховував у себе дома (Підопригору та ін.), видавав останнім активістів села і червоних партизанів.

Свідки у справі: Слободяник Н.Ф., Домніцький Ф.В., Кулаковський Г.В., Дзіковський Є.І., Яницький І.В., Гержод С.О., Поліщук Т.П.

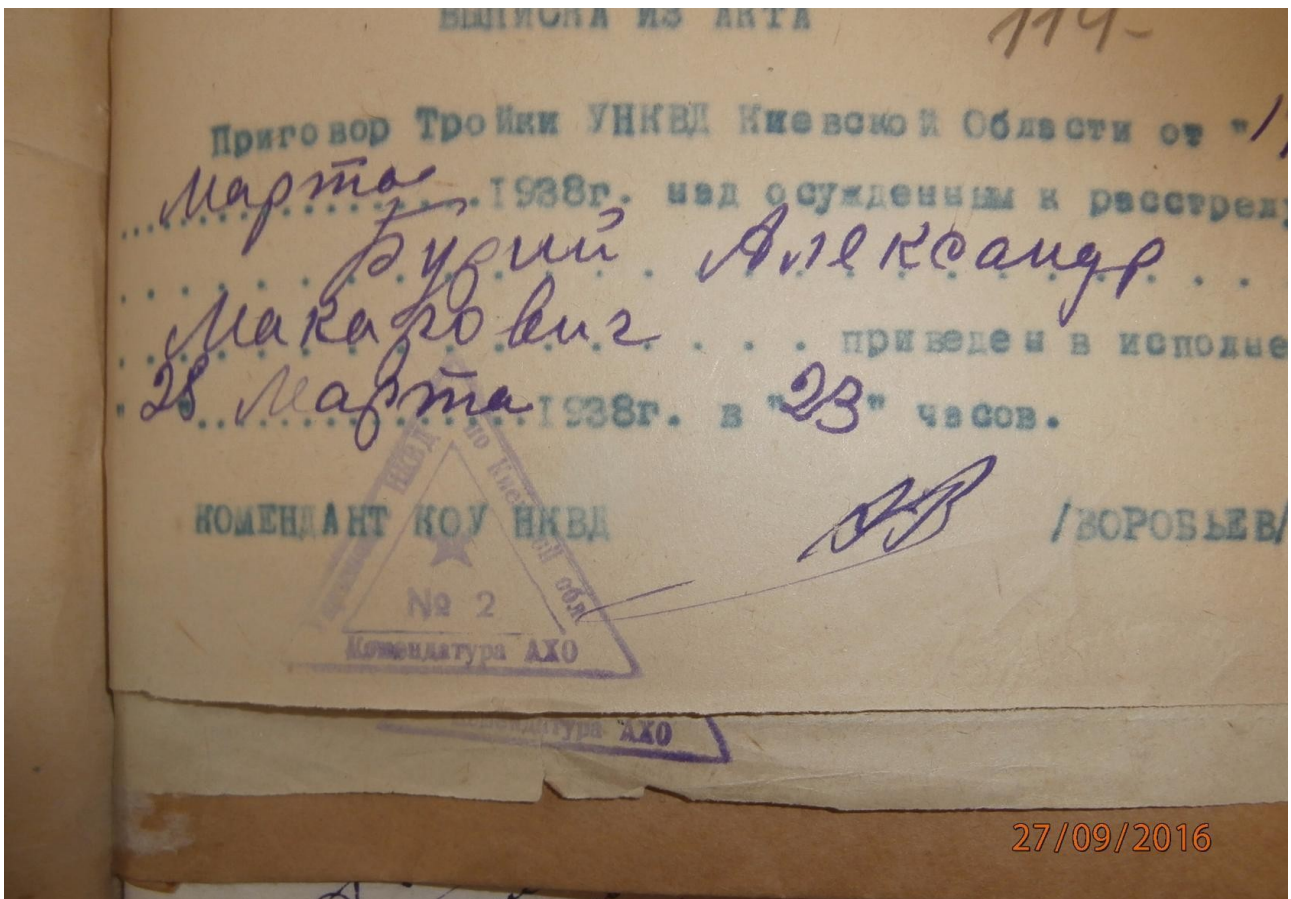
Покази цих свідків зводились до того, що усі звинувачувані були куркулями, позбавлені виборчих прав, розкуркулені, проводили антирадянську агітацію, мали тісні зв'язки з петлюрівсько-денікінськими бандами, які діяли на теренах Катеринопільського району.

Бурій О.М. організував у с. Лисича Балка Катеринопільського району контрреволюційну організацію із куркулів, налаштованих проти радянської влади, до складу якої ввійшли Вороневич О.І., Камінський К.І., Ялковський А.А. і Цісельський В.А.

Де, коли і серед яких осіб звинувачувані проводили антирадянську агітацію, із показів незрозуміло.

Усі звинувачувані у справі винними себе не визнали і з показами свідків не погодились.

У жовтні 1988 р. я звернувся в КДБ УРСР за інформацією про долю моїх дідів. 11 жовтня мене викликали в управління МВС м. Ватутіне, де в окремій кімнаті, начальник Звенигородського районного відділення УКДБ УРСР по Черкаській області Рябокінь М.М. провів зі мною відповідну бесіду, без права будь-яких записів, відповідно до вказівок КДБ СРСР №20сс-63г., а саме, повторив те, що 10 червня 1959 р. було повідомлено в усній формі й моїй бабусі, Бурій Ганні Іванівні, про те, що Бурій О.М., її чоловік (мій дід), 18 березня 1938 р., рішенням трійки УНКВС засуджений до 10 років ВТТ, і помер 16 січня 1943 р. від атеросклерозу.

Те ж саме мені було сказано, що й моїй матері, Бурій Любові Василівні 29 вересня 1959 р., що її батько Цісельський В.А. (мій дід), також 18 березня 1938 р., рішенням трійки УНКВС засуджений до 10 років ВТТ, і помер 30 липня 1942 р. від гіпертонії. За її заявою від 10 травня 1967 р., було видано свідоцтво про смерть її батька в Катеринопільському ЗАГСі (його в домашньому архіві я не виявив!).

Начальник Черкаського обласного управління КДБ полковник В.В. Маліков просив п. Рябокonia повідомити про результати бесіди зі мною. У справі ця довідка йде під грифом «таємно». І це вже не 1938-й, а 1988 рік!

Зберігається у справі моїх дідів ДАЧО.

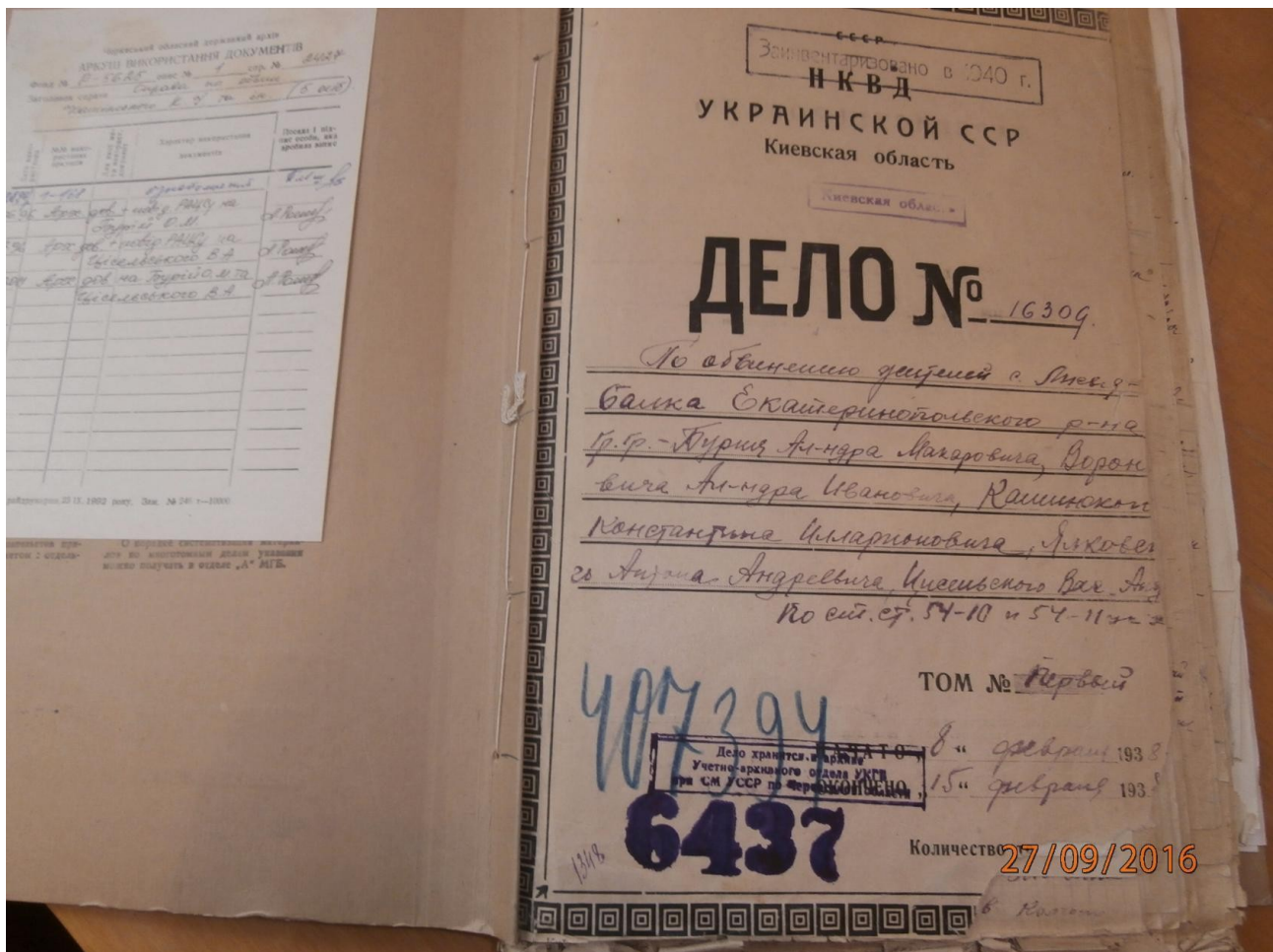
Кулаківський Тимофій Семенович, 1891 р. н. був підданий репресії рішенням Колегії ГПУ від 26.08. 1929 року за ст.ст. 58-10, 59-3 КК РРФСР на 10 років концтаборів. Постановою Президії Черкаського обласного суду від 16.04.1968 року рішення колегії ОГПУ від 26.08.1929 року скасовано, а справу провадженням закрито за недоведеністю пред'явленого звинувачення.

Домніцький Дем'ян Федорович, 1891 р. н., Кушніренко Микола Венедиктович, 1900 р. н., Каліновський Іван Павлович, 1882 р. н., засуджені Постановою Особливої Наради при НКВС СРСР від 09.10. 1938 року за антирадянську діяльність за ст.ст. 18, 54-11, 54-2, КК УРСР до 8 років ув'язнення у виправно-трудових таборах.

Постановою Черкаського обласного суду від 12.11.1959 р. справа закрито провадженням і вони реабілітовані. Окрім того Кушніренко Микола Венедиктович постановою Особливої Наради при НКВС СРСР від 26.10.1949

року за ст. ст. 18, 54-2, 54- 11 КК УРСР за приналежність до антирадянських організації засуджений до поселення в Новосибірській області (Росія). Постановою Президії Черкаського обласного суду від 16.03. 1960 року справу закрито за відсутністю складу злочину.

Фареній Микола Михайлович, 1987 р. н., засуджений постановою Трійки при НКВС Київської області від 05.11.1937 року на 10 років ув'язнення до виправно-трудоих таборів (ВТТ). Постановою Черкаського обласного суду від 26.02.1960 року справу закрито за недоведеністю обвинувачення.

Ковальський Василь Олексійович, засуджений постановою Трійки при НКВС Київської області від 05.11.1937 року за ст. 54-10 до 10 років ув'язнення у ВТТ. Постановою Президії Черкаського обласного суду від 30.06.1967 року справу закрито за недоведеністю звинувачення.

Калниболотчук Іван Дем'янович, 1895 р. н., засуджений постановою Трійки УНКВС Київської області від 19.04.1938 року за ст. ст. 54-4, 54-11, КК УРСР (всього 14 осіб) до розстрілу з конфіскацією майна. Постановою Президії Черкаського обласного суду від 22.10.1958 року вирок скасовано, а справу закрито за недоведеністю звинувачення.

Суруда Іван Казимирович, 1881 р. н., засуджений Особливою Народою при НКВС СРСР від 28.09.1938 року за ст.ст.54-10, 54-11 за контрреволюційну

діяльність до 8 років ВТТ. Висновком 11.05 1989 року УКДБ УРСР по Черкаській області та прокуратури області реабілітований.

Дзіковський Дем'ян Пилипович, 1998 р.н., засуджений постановою Трійки про НКВС Київської області від 05.11.1937 року за ст. 54-10 КК УРСР на 10 років у ВТТ. Висновком УКДБ області та прокуратури від 04.07.1989 року реабілітований.

Цісельський Іван Митрофанович, 1886 р. н., уродженець і мешканець с. Лисича Балка, українець, малописьменний, безпартійний, хлібороб. Заарештований 27.03.1929 р. за ст.58-10 КК РРФСР. Постановою ОН при колегії ОДПУ 26.07.1929 р. ув'язнений у ВТТ на три роки. Реабілітований прокурором Черкаської області 25.08.1992 р.

Ще одна архівна довідка: «Державний архів Черкаської області повідомляє, що Дзіковський Павло Пилипович, 1886 року народження, уродженець і житель с. Лисича Балка Катеринопільського району до арешту працював в колгоспі ім. Петровського.

Заарештований 21 лютого 1938 року, після арешту знаходився в Уманській тюрмі. Обвинувачувався по ст. 54-4, 54-11 КК УРСР (антирадянська діяльність).

Склад сім'ї на день арешту: дружина Анастасія Андріївна(45 р.), сини: Григорій (14 р.), Микола (13 р.), Андрій (10 р.), мати Устина Єрофеївна (72 р.).

Постановою Трійки УНКВС по Київській області від 10 травня 1938 року Дзіковський П.П. був приречений до розстрілу з конфіскацією особисто належного йому майна. Вирок приведений до виконання 27 травня 1938 р.

Постановою президії Черкаського обласного суду від 7 вересня 1960 року постанова Трійки УНКВС по Київській області від 10 травня 1938 року відносно Дзіковського П.П. скасована, а справа з переведенням закрита за відсутністю складу злочину.

При цьому повідомляємо, що відомостей про місце поховання Дзіковського П.П. в архіві немає. 17.02.97 р.»

Цісельський Дмитро Олександрович, 1897 р.н., засуджений постановою Трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 05.11.1937 року за ст. 54-10 КК УРСР на 10 років ВТТ. Висновком УКДБ області та облпрокуратури від 10.08.1989 року реабілітований.

Домніцький Дем'ян Федорович, 1891 р. н., уродженець с. Лисича Балка, безпартійний. Працював на Ярошівському цукрозаводі табельником. Трійкою УНКВС по Київській області 9 листопада 1938 р. засуджений до 8 р. ВТТ. Реабілітований 12.11.1959 р. ВТ КВО.

Ковальський Василь Олексійович, 1896 р.н., уродженець с. Вербовець, безпартійний. Проживав у селі Лисича Балка. Мірошник. Трійкою УНКВС по Київській області 5 листопада 1937 р. засуджений до 10 р. ВТТ. Реабілітований 30.06 1967 р. Черкаським облсудом.

Кушніренко Іван Васильович, 1891 р.н., українець, малописьменний, хлібороб, безпартійний. Заарештований не був, сховався. 27.03.1929 р. обшук на квартирі. Обвинувачувався за ст. 54-10 КК УРСР.

Вороневич Іван Лазарович, 1897 р.н., уродженець

с. Лисича Балка, мешканець м. Дніпропетровськ, безпартійний. Освіта початкова, одружений. До арешту працював охоронцем на нафтобазі №5. Арештований 02.10.1938 р. за ст. 54-10, 16, 54-8 КК УРСР 03.04.1939 р. ВТ Укрфронту по суду виправданий, з-під варти звільнений.

Суська Надія Федотівна, 1922 р. н., уродженка і мешканка с. Лисича Балка. Безпартійна.

Освіта початкова, одружена, пекар. Арештована 16.08.1945 р. Засуджена 21.11.1945 р. ВТ військ НКВС за ст. 54-1 «а» КК УРСР до 10 р. позбавлення волі у ВТТ. Реабілітована 20.05.1992 р. прокуратурою Черкаської області.

Шиманський Василь Сергійович, 1881 р.н., безпартійний, малописьменний, одружений.

До арешту був хліборобом. Арештований 23 грудня 1937 року. Засуджений 24 лютого 1938 р. спеціальною колегією Київського обласного суду до 10 р. ВТТ з пораженням у правах на 5 р. за ст. 54-10 КК УРСР. Реабілітований 21 березня 1992 р. прокуратурою Черкаської області.

Ялковський Борис Данилович 1912 р.н., уродженець с. Лисича Балка, мешканець міста Бердичів Житомирської області, українець, освіта неповна середня, безпартійний, військовослужбовець. Заарештований 22.12.1937 р. за ст. 54-10 ч.1 КК УРСР. Постановою ВТ КВО 25.08.1938 р., з-під варти звільнений.

Ялковська Ірина Йосипівна, 1886 р.н., уродженка с. Лисича Балка, українка, освіта початкова, безпартійна, одноосібниця, розкуркулена в 1930 році. Заарештована 09.07.1937 р. за ст. 54-10 КК УРСР. Постановою трійки при КОУ НКВС УРСР 26.08.1937 р. ув'язнена в ВВТ на 10 років. Реабілітована прокурором Черкаської області 05.04.1990 р.

Більшість із репресованих земляків після арешту перебували в Уманській в'язниці. Левко Хмельковський написав книжку «1937. Жертви революції» [4, 11]. В одному з розділів він пише:

«В Уманському окривдділі НКВС обладнали кімнату тортур – «лабораторію». Господарював у ній колишній начальник Маньківської міліції, кремезний і тупий, переведений сюди з огляду на незвичайну жорстокість. Він вишиковував групу арештованих вздовж стіни й виходив перед ними з ніжкою від стільця в руках – «термометром». Спершу він пропонував «ворогам народу» зізнатися добровільно, але оскільки перелякані люди не знали, у чому мають зізнатися, починалося дике биття. Доки одного били, інші «качали гас» - робили безкінечні присідання попід стінами. Або повзали по «лабораторії», стогнучи від ударів. Не всі доживали до розстрілу і судмедексперт мав наказ вигадувати хвороби, від яких вмирали арештанти» [5, 288-292; 6, 9-18; 7, 20-23; 8, 32-33].

Цю катівню пройшли мої діди та інші ув'язнені земляки...

1. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. : У 2-х частинах. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.

2. Бурій В. М. Вибрані тексти : статті, розвідки та замітки. Вип. 3 / Валерій Бурій. – Черкаси: Вертикаль, 2018. – С.17-33.

3. Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф.Р-5625, оп. 1, спр. 2427, арк. 4, 7, 7 зв., 8, 9, 44, 47, 47 зв., 49, 50, 51, 60, 109, 111, 112, 113, 114, 118, 155).

4. Хмельковський Л. 1937: книга-документ про репресії комуністичної доби на Черкащині / Левко Хмельковський. – Черкаси: Стефанус, 2001.
5. Бурій В. М. Проблеми вишанування учасників Української революції 1917 – 1921 рр. у пам'ятках природи місцевого значення та новітній топоніміці / Валерій Михайлович Бурій // Краєзнавство Черкащини : збірник. – Черкаси : Вертикаль, 2017.
6. Репресії 1937-38 рр. у с. Лисича Балка // Бурій В.М. Лисича Балка: відома та невідома / Валерій Бурій. - Черкаси, 2009.
7. Лисича Балка: сталінський терор // Бурій В.М. Вибрані розвідки, статті та замітки / Валерій Бурій. – Черкаси, 2008.
8. Мовою документів: архівна довідка // Життєві істини Валерія Бурія. – Черкаси, 2012.

Мінська Оксана Іванівна,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ У КОНТЕКСТІ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ: СІЛЬСЬКИЙ УЧИТЕЛЬ КОВАЛЕНКО ІВАН ГРИГОРОВИЧ

Маховик репресій, який було приведено в дію в Україні після встановлення на її території радянської влади з початку 1918 р., тривав до другої половини 1980-х років. Радянський терор проти українців мав цілеспрямований характер і уразив практично всі верстви населення, незалежно від національності, віросповідання, освіти, соціального стану, приналежності до певної сфери діяльності. Звичайно ж, що не оминула сумна участь і представників інтелігенції, зокрема освітян. Так, у Чигиринському районі у різні роки було репресовано 36 освітян, 14 з них засуджено до вищої міри покарання – розстрілу [1, с. 129-137].

Репресії проходили хвилями, найбільші з яких припадали на 1929 – 1930 рр., 1933 р., а останній «пік» радянських репресій прийшовся на 1944 – 1946 рр. Саме із початком звільнення українських сіл і міст посилилась пильність владних відповідних органів до освітян, з якими поводитися як з посібниками окупантів. Так, 13.03.1944 р. до Чигиринського РВК від Андрущенко Клавдії Ф. надійшла заява: *«Прошу голову РВК дати пояснення по таких питаннях. До окупації німців я разом зі своїм чоловіком працювала в Рацівській школі. Під час окупації його було призвано теж до роботи в цій школі як завідуючого. Але 10.10.1943 року німці-окупанти нас зі шкільної квартири викидали і ми примушені були переїхати в Чигирин до своїх батьків. Живучи в с. Рацеві, ми мали город, з якого буряки і картоплю, не маючи змоги перевезти до Чигирина, закопали в яму на городі. Тепер, коли я вернулась в це село за своєю городиною, то голова сільської ради т. Іценко заборонив її брать. Мотивуючи тим, що твій чоловік був завідуючий школи і він є враг Радянської влади. Мій чоловік зараз перебуває на фронті в лавах Червоної Армії і за той час, що перебував в с. Рацеві, ніякої участі не приймав в керівництві селом і взагалі ніякої користі не давав німцям-окупантам, в цьому можуть сказати всі колгоспники Рацева і*

особливо ті вчителі, які робили разом з нами. Але ж звичайно, один або два наклепників за особистих рахунків можуть говорити всяку грязь...» [2, с. 5].

Звинувачення освітян не підтверджувалися жодними доказами, а деякі навіть мали абсурдні формулювання: «...був австрійським шпигуном і носив різнокольорові черевики, за допомогою яких подавав сигнали ворожим розвідувальним літакам» [1, с. 240]. До речі, у 1937–1938 рр. в Україні було звинувачено у "шпигунстві" на користь Польщі понад 54 тис. осіб, Німеччини – понад 23 тис. громадян тощо [3].

Зазвичай, всі справи були сфальшованими. Із свідчення колишнього слідчого Черкаської оперслідгрупи Дзябренка Степана Зиновійовича: «...Б., в подчиненні которого я был, давал указание о том, чтобы подбирать в качестве таких лиц, которые в результате беседы с ними могут давать необходимые показания. Поэтому я вызвал дворников в качестве свидетелей, т.к. я был уверен, что они подпишут все протоколы, если даже они не знали обвиняемых... Под руководством Х... проводили аресты и значительную часть дел закончили под его руководством путем фальсификации...» [1, с. 231].

Саме за такими ж сфальсифікованими звинуваченнями був арештований Коваленко Іван Григорович, шкільний вчитель с. Матвіївка Чигиринського району. У його кримінальній справі зазначається: «**КОВАЛЕНКО Іван Григорович, 1912 р.н., уродженець та житель с. Матвіївка Чигиринського р-ну Кіровоградської (нині Черкаської) обл., українець, за соціальним походженням - із бідняків, б/п, одружений (члени сім'ї не зазначені), освіта - середня, фах - учитель неповно-середньої школи, після закінчення середньої школи та курсів вчителів з 1932 р. до Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. працював учителем, писав вірші, які друкувалися у Чигиринській районній газеті, під час тимчасової німецько-фашистської окупації до 1942 р. працював на різних роботах, з 1942 р. по травень 1943 р. працював у школі, викладав у 3-му класі арифметику, з травня 1943 р. працював директором школи і, одночасно, завідувачем сільським клубом до січня 1944 р., був заарештований 18 лютого 1944 р. Чигиринським РВ НКВС, під час слідства утримувався під вартою у тюрмі при Чигиринському РВ НКВС.**

Постановою Чигиринського РВ НКВС від 8 квітня 1944 р. Коваленко І. Г., як такий, стосовно якого не встановлено достатньо доказів співпраці із німецько-фашистськими окупантами для представлення у народний суд, у відповідності із вказівкою НКДБ СРСР та Головного управління Фронту НКО СРСР був направлений для фільтрації у спецтабір НКВС СРСР № 240 м. Сталіно Сталінської обл., після перевірки з серпня 1944 р. по 30 березня 1946 р. служив у військах НКВС, після чого продовжив педагогічну роботу» Джерело: ДАЧО ф.Р-5625, оп.1, спр.6089, арк.4,9,10, 11,14,19,20,22,26 зв. [1, с. 131].

Що ж насправді криється за матеріалами даної справи дізнаємося зі спогадів його земляків та учнів:

Дяченко Катерина Павлівна – мешканка с. Матвіївка: «Іван Григорович був близьким другом мого батька, від якого я знаю, що Коваленко був дуже доброю людиною, говірким, веселим, з усіма дуже привітний. Коли приходив до

магазину, не залишалось осторонь жодної людини, якій би він не приділив своєї уваги» [4].

Безпала Євгенія Ларіонівна – учениця: «Я тоді була школяркою. Пам'ятаю, що біля нього завжди було багато дітей. Він вмів підтримати навіть найгіршого двієчника і всилити у нього надію, що у того все вийде. Часто розказував дітям різні цікаві історії. Його всі любили» [5].

Чорнявський Олег Іванович – учень: «У 1963 р. я закінчив 8-річну школу в с. Поселянівка Олександрівського району, де Іван Григорович викладав математику та фізику. Це був чудовий вчитель, який для нас, учнів, здавався якимсь дивакуватим. Лише згодом я усвідомив, що все своє життя він віддавав своїй улюбленій справі – навчати та виховувати дітей. Був дуже відповідальним і турботливим. Його турбота проявлялася у звичайних повсякденних вчинках. Пам'ятаю, що Іван Григорович дуже ретельно слідкував, щоб хлопчики не оббивали горіхи, які росли на території школи. Ми за це ображалися на нього і вважали його скупим. Яким же було наше здивування, коли на Новий рік всі учні отримали пакунки тих самих горіхів, які ми могли б знищити ще не дозрілими» [6].

Титаренко Лідія Іванівна – учениця: «Всі учні школи були для нього, як рідні. Дуже переймався, щоб кожен з нас виріс достойною людиною. Навколо нього постійно була купа дітей, з якими він завжди мав спільну тему для обговорення. А ці теми з'являлися після перегляду науково-популярних фільмів, які Іван Григорович систематично нам демонстрував у клубі на проекторі. Коваленко І. Г. – великодушна людина. Ніколи не сердився, не нервував» [7].

Тимченко Анатолій Анастасійович – учень: «Іван Григорович – мій улюблений учитель. Мені дуже подобалася фізика, а тому у мене завжди було до нього безліч питань, які він із задоволенням роз'яснював. Він був дуже цікавим співрозмовником, можна сказати, ходячим джерелом різнопланової інформації. Іван Григорович навчав хлопців лагодити радіоприймачі, майструвати по господарству. Багатьом із учнів він допоміг у виборі свого життєвого шляху. Я в деякій мірі навіть переймав його окремі риси характеру, навіть стиль життя. Іван Григорович дотримувався здорового способу життя, практично до останніх днів займався холодним обливанням, виконував посильні фізичні вправи. До нього постійно тягнулися люди за допомогою. Його поради допомагали односельцям у вирішенні різних життєвих проблемах» [8].

Ульянич Лідія Михайлівна – учениця: «Людину з такою великою душею, як у Коваленка І.Г., я більше в житті не зустрічала. Дуже доступно вмів пояснити навчальний матеріал. Ніби зараз бачу його біля дошки з крейдою у руках, якою завжди були забруднені і руки, і губи, й одяг.

Перед новорічними святами особисто йшов до «козака» (так називали у Матвіївці лісничого) і домовлявся про ялинку, яку потім ніс з лісу разом зі старшими хлопцями.

Сім'ю Коваленка І.Г. дуже шанували односельці, а його дружина була справжньої берегинею. У їхній оселі ніколи не закривалися двері: люди йшли до

них за порадою, за допомогою, а дружина на замовлення сільським жінкам шила одяг, вишивала, в'язала» [9].

Зубенко Галина Іванівна – донька: «Мій батько народився у бідній, але великій та дружній сім'ї. У нього було четверо братів і троє сестер. На зовнішність був дуже гарний, взагалі, у їхньому роду всі були вродливими. Невисокий, середнього зросту, широкоплечий, повнотілий, але не товстий. Весь час дотримувався здорового способу життя: щодня робив ранкову зарядку, бігав, обливався холодною водою.

З матір'ю одружився у 1933 р. Мав трьох доньок і сина. З моєю сестрою Наталею теж маємо педагогічну освіту. Я працювала в Олександрівському інтернаті, Наташа і до цього часу викладає у хіміко-технологічному технікумі м. Дніпро, менша сестра Ліда за фахом бухгалтер, проживала у Молдові, на жаль, вже покійна. Найстаршим у родині був син Микола, 1934 р. н., помер у віці 2 років від дифтерії (померло тоді 40 осіб). Коли хрестили Колю, хтось про це доніс. Викликали батька до Чигирини у міліцію, відсторонили на деякий час від роботи. Навіть батюшку викликали на допит.

Батько був майстер на всі руки, лише він у Матвіївці вмів клеїти калоші, які латав усім односельцям. Перший у селі мав радіоприймач, який зробив своїми руками, а потім ще й іншим робив. Лагодив телевізори. Ніколи за свою роботу не брав грошей, найбільша нагорода для нього – вдячність та повага селян. Ще школярем Іван Григорович навчав односельців грамоти, допомагав їм здобувати початкову освіту. А ще він гарно співав, був членом драматичного гуртка сільського клубу та писав вірші, які підписував літературним псевдонімом Ігриков.

Працюючи в школі, він часто допомагав місцевому колгоспу. Так, наприклад, батько разом з жителями с. Матвіївка закладав колгоспний фруктовий сад, який згодом славився на весь район. Багато допомагав їм з наукової точки зору, бо закінчив свого часу курси садоводів і розумівся у цій справі.

Моя мати – Анастасія Іванівна – теж була майстринею: шила, в'язала, вишивала. У батьків завжди була повна хата людей. Свою трудову діяльність почала у Матвіївській сільськогосподарській артіль «Червона зірка», у Поселянівці теж працювала у місцевому колгоспі на різних роботах. Завжди була передовичкою. Вона могла найбільше зв'язати снопів. Її портрет постійно висів на червоній дошці пошани. Як і батько, була дуже хорошою людиною.

В період фашистської окупації батько був у Матвіївці. До лав Червоної армії не призивався, бо мав фізичну ваду – плоскостопість. В ті періоди, коли працювала школа, навчав дітей, в інший час виконував різну роботу на господарчому дворі. Одного разу німці зігнали селян у клуб, щоб ознайомити їх з новим земельним законом. Необхідна була людина, яка б гарно прочитала цей закон і змогла б потім доступно роз'яснити його зміст. Хтось з місцевих, може поліцаї, вказали німецькому коменданту на мого батька, так як він вмів гарно читати і мав чудову дикцію. А вже після звільнення Матвіївки від окупантів забрали до міліції мого тата, місцевого жителя Ковалю Никодима і чоловіка

маминої сестри Поліщука Самійла, який був на той час головою сільради, звинувачуючи їх у співпраці з окупантами. Забрали у Чигирин. Дядько Самійло отримав 10 років каторги за те, що був сільським головою. Батька ж тримали у камері місяців зо два, а потім відправили у м. Сталіно Сталінської області. Лише за кілька років за відсутністю доказів його «злочину» отримав реабілітацію, після якої переїхав з родиною до с. Поселянівка Олександрівського району. Переїхав у те село, бо було нікому перед односельцями через безпідставне звинувачення, адже тоді за нього ніхто не заступився, люди боялися за своє життя. Та й місце вчителя математики у Матвіївській школі вже було зайняте. У Поселянівці жили при школі у службовому будинку. Викладав математику та фізику. Незважаючи на підлість окремих людей, через яких ледь не лишився життя, продовжував всім допомагав. Особливо підтримував жінок, яких після війни покинули чоловіки. Він допомагав їм писати листи у різні інстанції, щоб вони могли добитися виплати аліментів. Я впевнена, що мій батько прожив щасливе життя: займався улюбленою справою, вмів отримувати радість від найменшої дрібнички, а найголовніше – відчувати себе потрібним, до всіх ставився з любов'ю. Ще на зорі моєї педагогічної діяльності тато давав мені такі настанови: «Запам'ятай: для батьків своя дитина найрідніша і найцінніша. Тому у спілкуванні з ними ніколи не розповідай погане про їх дитину. Зажди знаходь лише хороші слова».

Помер Коваленко Іван Григорович 2002 року у віці 90-та років» [10].

Як бачимо, що на адресу й самого Коваленка Івана Григоровича теж знайшлося немало хороших слів, які він заслужив за своє життя, яке могло б бути розчавленим під колесами репресивної машини. В одній з розмов авторку цієї розвідки запитали: «А чому ви зацікавились життям цієї людини? Що він такого зробив? Хіба він був таким великим патріотом? Он у Холодному Яру... ото були патріоти...» [7]. Так, дійсно, Коваленко І.Г. прожив своє життя скромно, без виголошування закликів та патріотичних гасел, але воно у нього було насиченим, глибоко змістовним, яке по собі залишило добрі спогади.

Я переконана, що справжній патріот – це людина, котра не стільки кричить про свою любов до країни і народу, скільки чесно робить свою роботу і може бути безкорисливим для тих, котрі поряд і котрі потребують допомоги. А таким і повинен бути менталітет справжніх українців, яких, на жаль, нещадно намагався знищити Сталін. За оціночними даними (на підставі архівних матеріалів СБ України), від 1927 до 1990 р. в Україні було заарештовано понад мільйон осіб (з них понад 50% – українці), 545 тис. з них засуджені, у т.ч. – щонайменш 140 тис. розстріляно. [11].

1. *Освітняни – жертви радянського тоталітарного режиму: документальне видання/ Упоряд. В.В.Масненко (наук. ред.), В.С.Романов, С.О. Шамара. – Черкаси: Брама – Україна, 2009. – 272 с.: іл.*

2. ДАЧО, ф. Р-624, оп. 1, спр. 27, арк. 5

3. Політичні репресії 1920-1980-х та проблеми формування національної пам'яті. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://www.istpravda.com.ua>
4. МПДА - Спогади Дяченко Катерини Павлівни, 1941 р. н., мешканки с.Матвіївка Чигиринський район Черкаська обл..
5. МПДА – Спогади Безпалої Євгенії Ларіонівни, 1935 р. н., мешканки с. Матвіївка Чигиринський район Черкаська обл..
6. МПДА – Спогади Чорнявського Олега Івановича, 1948 р. н., мешканця с. Поселянівка Олександрівського району Кіровоградської обл.
7. МПДА – Спогади Титаренко Лідії Іванівни, мешканки м. Черкаси.
8. МПДА – Спогади Тимченка Анатолія Анастасійовича, 1940 р. н., мешканця м. Черкаси.
9. МПДА – Спогади Ульянич Лідії Михайлівни, уродженки с. Матвіївка Чигиринського району Черкаської обл..
10. МПДА – Спогади Зубенко Галини Іванівни, 1937 р. н., мешканки м. Олександрівка Кіровоградської обл.
11. Аналітичний огляд «Незаконні політичні репресії 1920–1950-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті». [Електронний ресурс]. Режим доступу – <http://memory.gov.ua:8080/ua/publication/content>

**ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА:
ФАКТИ ПРОТИ ІСТОРИЧНИХ
МАНІПУЛЯЦІЙ**

*Оксана Горенич,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

СУБОТІВ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Минуло 72 роки від того часу, як закінчилась Друга Світова війна, але старожили кутка Гришківки (найстарішій жінці 88 років) не можуть забути події нацистської окупації. Завдяки їх спогадам можна відтворити окремі моменти цього непростого для населення періоду.

Яременко Марія Хомівна, 1929 р. н., якій на початку війни виповнилося 12 років, пригадує: «Ніхто не знав точно, коли німці зайдуть в Суботів, аж тут у центрі села закричало радіо: «Німці йдуть! Будьте до всього готовими та уважними!» Головою громадського двору у 1941 р. був Гришко Григорій Калістратович. Старшим поліцаєм був Полудень Лука, про якого в селі відгукуються як про погану людину. Взагалі, багато жителів села стали поліцаями та Бог їм суддя. Коли німці вступали, то заходили до сільських хат і казали: «Яйко», «млеко», - тобто вимагали в хазяйок їжу. Наступ ворожих військ був з боку Чигирини у такому порядку: попереду йшли наші радянські люди (може полонені), за ними євреї, а вже останніми йшли німці. Коли окупували село, новою владою було встановлено свої гроші – марки. Ті люди, в кого марок не було, розраховувалися медом. За нього можна було все купити, бо був він дуже дорогим. Німці були розквартировані по сільських хатах, і в нас вони жили. Пам'ятаю, що вони були грязними і вошивими.

По дорозі через весь куток був протягнутий товстий і довгий кабель. Люди не знали точно, навіщо він, але здогадувались, що він є дуже важливим для німців. Одного разу до однієї з вуличних хат завітав обірваний чоловік і попросив їсти та пити. Коли його нагодували, він почав розпитувати, скільки німців на кутку, в яких хатах вони розквартировані, що важливого відбувається на кутку. Коли обірванець пішов, гришківчани (сьогодні вже ніхто не пам'ятає, у яких людей пригощали того відвідувача) побачили, що кабель, який тягнувся по вулиці і доходив аж до Макітри (куток Суботова – О.Г.), у багатьох місцях був порізаний. Жителі кутка приписали порчу провода тому незнайомцеві, бо припустили, що може він був перевдягнутим партизаном, і всі ми злякалися, щоб німці за цю порчу не розквиталися з нами, а тому дорослі позабирали дітей і з речами, які встигли вхопити з собою, повтікали в провалля у Шістнадцяте (назва земельної ділянки на околиці Суботова – О.Г.) Довгенько сиділи там, причаївшись. Аж тут почули, як близько біля сховку загуркотіла машина – німецький бобік (народна назва автомобіля – О.Г.) Хто був сміливіший, стали вигладати на шлях і побачили, що недалеко в степу стоїть машина, а з неї вилізли німці і на полі стали копати землю. З ями викопали великого каменя, перевернули його і на ньому мабуть було щось написано, бо один німець переписував щось собі в записник, дивлячись на камінь. Далі його закопали знову в землю і поїхали собі. Під вечір гришківчани потихеньку повернулись у

свої оселі, і все ніби було спокійно, людей ніхто не зачепив. А от що німці читали на камені, то це так і залишилось загадкою.

Поки в село не вступали радянські війська, німці нікого не зачіпали, а як вступили, то стали агресивними – забігали в хати і забирали в людей все, що їм подобалось. Хто не відчиняв дверей, то німці їх зривали і таки вдирались до хат. При відступі німці запалили поле вище Гришківки (відступали в бік села Новоселиці), де стояло багато скірт соломи, а від них загорівся і млин, що стояв на полі. Так він, як свічка, і згорів. А одного німця, ще зовсім молодого (казали, що йому було тільки 17 років) наші місцеві чоловіки спіймали, розділи догола і вбили та й хтозна, де поховали. По дорозі, що вела від Шістнадцятого до Гришківки, лежало багато вбитих німців, то вже наші люди пізніше їх десь поховали. Є німецьке поховання і біля Маяка (найвища точка Суботова, де колись стояв маяк. – О.Г.) У Самійловій (урочище на околиці Суботова – О.Г.) після війни ще довго було видно місця німецьких землянок та окопів»[5].

Горенич Ольга Іванівна, 1952 р. н., розповідає:

«Моя мати, Довга Марія Олексіївна, 1917 р. н. мені розповідала, що в хаті нашої бабусі квартирувались у війну німці. Вони нікого з моєї родини не зачіпали, ще й мило давали моїй матері, щоб купала «кіндера» - брат мій народився 1943 року. Вошей у німців було багато, то вони тим милом спасались, як могли. Навіть полотно якесь на пелюшки матері дали.

У 1943 р. німців вигонили з села. Моя бабуся, Довга Олена Луківна, 1883 р.н., вже чула, що німці підходять до нашого двору (ми жили в іншій хаті), а тому моя мати схватила брата, а за ними і бабуся бігли ховатися в погріб. Брат Іван був дуже неспокійною дитиною, весь час плакав. Баба Оленка вскочила в погріб останньою, аж тут у двір влетів німець із зброєю і кинувся за нею, мабуть хотів застрелити та почув дитячий плач з погребя. Зареготався та каже: «Кіндер», «кіндер», – і показує на погріб. «У мене дома теж є три кіндера, кіндер – то хорошо», – і побіг від нас»[2].

Хоч події війни давно відійшли в минуле, померли більшість свідків воєнних лихоліть, але до цього часу можна почути розповіді від старожилів кутка про німецькі скарби, які нібито полишили після себе німці, коли втікали з села.

За переказом Довгої Марії Олексіївни, 1917 р. н., під час Другої світової війни німцями десь на березі маленької річки, що протікала кутком Гришківкою, був закопаний скарб. Невідомо з яких міркувань його сховали саме там. Можливо це було малолюдне місце, і при сприятливій ситуації добро мало бути забраним. Правда це чи ні, проте ще й зараз на березі річки і на прилеглих присадибних ділянках шукачі скарбів шукають давній сховок та чи то земля добре береже свою таємницю чи скарб уже кимось є віднайденим, про це на сьогодні невідомо [3].

За свідченнями Гапші Надії Варивонівни, 1944 р. н. скарб був захований у іншому місці, і вона має щодо цього зовсім іншу версію: «Німці у війну скидали в наше місцеве Гнилицівське провалля різні награбовані, а може й непотрібні їм речі: одяг, ковдри, взуття та інше. Одному чоловіку, (Кадурін), що пішов туди, щоб щось собі взяти з тих речей чи невідомо, що йому там було потрібно,

відірвало у проваллі міною ногу. Мабуть саме в тому місці і був заритий німецький скарб, а знайти його не можуть тому, що Гнилицівське провалля було майже все загорнуте у післявоєнний час колгоспними тракторами, якими обробляли неподалік поля. А на Самійлових левадах, неподалік біля того провалля, був розміщений німецький гарнізон. А ще знаю таке, що як спуститись з Гришківки, де зараз на центральній дорозі зупинка і починається куток Раківка, там колись жив дід Копійка, то і місце те так називали і в давнину там жили мої родичі. У дідівській хаті німці в роки війни облаштували щось на зразок штабу чи тюрми. За хатою був великий сливовий сад, з якого мій дід мав добрі доходи. І от німці сад викорчували і закопали туди щось дуже велике, а що ми не знали, бо робили вони все дуже швидко. А нещодавно, років зо два назад, чигиринські дачники, що займали цю землю під город, знайшли там і розкопали тракторами мотора від німецького танка. Мотор був вагою до тонни і не було в ньому якихось незначних запчастин так вони його здали на металолом в Чигирин. Взагалі на тих городах стояло багато німецької техніки, вантажних машин під брезентами»[1].

Звісно, певним перебільшеним переказам гришківчан можна сьогодні дати логічне пояснення, опираючись на реальні історичні події. Ось хоча б про заховані скарби та заритий у саду мотор від німецького танка. Відомо, що

переможний наступ радянських військ після Курської битви не лише започаткував звільнення України від німецьких загарбників, але й остаточно перекреслив їхні плани економічного пограбування українських земель. Втрачаючи окуповані території, гітлерівці намагались максимально вивезти з них цінності і запаси продовольства, а те, що не встигали або не могли забрати з собою, знищували. Ці заходи здійснювалися за вказівкою Гітлера і називались «тактикою випаленої землі».

Можливо, т. зв. «німецькі скарби», заховані на березі річки – це не що інше, як награбоване німцями людське майно, яке забрати за собою при відступі було нереально; цілком можливо – це була зброя і боєприпаси. Так само можна пояснити і ситуацію з мотором від танка, адже у секретній директиві рейхсмаршала Герінга від 7 вересня 1943 р. наказувалося при відступах знищувати машини, млини, криниці, скирти сіна та соломи. Обладнання, зіпсоване в результаті демонтажу важливих деталей військової техніки необхідно також підлягало утилізації. [4, с. 211]. Так і було вчинено нацистами, які при відступі з села закопували в землю можливо зброю і набої, мотор від танка, було спалено скирти на полі та старий млин-вітряк.

У грудні 1943 р. почалося визволення Чигиринщини з-під нацистської окупації. 12 грудня частини Другого Українського фронту визволили село Суботів від німців. До цього часу ці події зберігаються у пам'яті очевидців та у переказах.

1. Матеріали польових досліджень авторки (далі – МПДА). Розповідь Ганні Надії Варивонівни, 1944 р. н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну

2. МПДА. Розповідь Горенич Ольги Іванівни, 1952 р. н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну

3. МПДА. Розповідь Довгої Марії Олексіївни, 1917 р. н. (записала Горенич Ольга Іванівна, 1952 р. н., мешканка с. Суботів Чигиринського р-ну

4. Перехрест О.Г. Застосування нацистськими окупантами тактики «випаленої землі» в українських селах в період відступу з України. Аграрний розвиток України в радянський період //Український селянин.- Випуск 9, -Черкаси, 2005. -С.211.

5. МПДА. Розповідь Яременко Марії Хомівни, 1929 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського р-ну

Шмиголь Світлана,
старший науковий співробітник відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ У ЧИГИРИНСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'І: ДІТИ ВІЙНИ СВДЧАТЬ

Великою трагедією для українського народу стала Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.

Увечері 21 червня 1941 р. німецько-фашистське командування за наказом Гітлера оголосило умовний пароль «Дортмунд». Це був сигнал до нападу на Радянський Союз. 22 червня о 3 годині 30 хвилин радянським військам у прикордонній зоні було завдано потужного артилерійсько-мінометного удару. Танкові й моторизовані частини гітлерівської армії перейшли державний кордон СРСР. Масового бомбардування зазнали залізничні станції, вузли та лінії зв'язку, місця розташування військових частин і штабів, військові бази тощо. Цей день вважається початком Великої Вітчизняної війни [1, 269].

5 серпня 1941 р. фашистські загарбники вступили і на Чигиринщину.

Війна надовго порушила повсякденний життєвий ритм сільського і міського населення та на все життя залишила свій відбиток на мирному населенні. А найбільше – на скалічених долях найменших жителів – дітей. У їх дитячих спогадах назавжди закарбувалися «перший німець», «перший танк» та «перший ворожий літак», перший постріл та перший загиблий батько чи мати, брат чи сестра, дядько чи тітка, дідусь чи бабуся, сусід чи сусідка... І саме вони до нашого часу добре пам'ятають ті події.

Ранок 22 червня 1941 р. застав кожного жителя Чигиринщини за своєю справою. Куксу Раїсу Григорівну, 1938 р. н., жительку с. Суботів, – в м. Біла Церква, де її батько служив в Червоній Армії. Він відразу ж відправив родину в с. Рацеве, де проживали батьки її матері [9]. Каплюху Ганну Василівну, 1923 р. н., жительку с. Гушівка в часи окупації – в Олександрійській педшколі. Після того, як вона екстерном здала всі екзамени та отримала атестат, мусила повертатися додому на Чигирин через Користавку, Косівку, Глинське, Стецівку, Чигирин. Студентів з Чигиринщини ішло 5 осіб. Спали у жолобах на фермі у с. Косівка [10].

Свою першу зустріч з німцями 8-ми річна Мальована Варвара Матвіївна, 1933 р. н. із с. Вітове пам'ятає дуже добре. Вона розповідає, що як тільки німці

зайшли до хати, то відразу ж перевірили горище, чи немає там партизанів. А потім один з них наставив на неї пістолет і збирався її вбити, бо вона була дуже налякана і голосно кричала. Від смерті її захистив інший німець, який вибив той пістолет з рук зі словами: «В мене дома п'ять кіндерів.» Після такого інциденту Варвара Матвіївна більше не бачила у своєму дворі німця, який хотів її застрелити. Окупанти оглянули будинок і «внесли всі свої апарати, проводом обмотали весь двір» [4]. Згідно її розповіді, саме у будинку її сім'ї розташовувався німецький штаб, і увесь будинок та подвір'я було обнесене різнокольоровим дротом, з якого діти намагалися зробити собі намисто.

Кравець Марія Прокопівна, 1929 р. н. теж пам'ятає різнокольоровий дріт на своєму подвір'ї та спроби постійно зробити з нього собі прикрасу. На період вступу німців до с. Вітове тринадцятирічна Марія Прокопівна, стверджує, що «як зайшли вони до них у хату, то відразу почали окопи копати по вуглах хати» [4], лопати вимагали у сім'ї Марії Прокопівни. Її та дванадцятирічного Лещенко Миколу Герасимовича забрали копати окопи на краю Гущівки.

Бульда Ярина Петрівна, 1937 р. н. стверджує, що її сім'я проживала там, «де море зараз, там Кожарки, Рацево було» [3]. Вона пам'ятає, що німців у даних селах було не дуже багато, адже місцевість знаходилася поблизу лісу, а в лісі могли розташовуватися партизани, яких окупанти боялися. «А так, то там страшно, що робили. Налітають було літаки, то ми тікаєм у берег і в садок, од хат тікаєм. А я, було, як захватять літаки нас, що ми ще в дворі, і я підніму голову, а воно так летить низько, що й льотчика видно. І тоді ми тікаєм у садок і в берег. Хай він хати бомбить, а ми тікали туди».

В 1941-1942 рр. окупанти агітували чигиринську молодь їхати працювати в Німеччину, обіцяючи гарні умови проживання, високу заробітну плату, їжу. Але мирне населення не бажало змінювати рідні землі на фашистську чужину. Тому з 1943 р. молодих, фізично здорових хлопців і дівчат «відловлювали» та вивозили до Німеччини. Тавро оstarбайтера в нашому районі отримали 1161 особа [1, 271].

Мальований Іван Тимофійович, 1928 р. н., жив там, «де ДСКа будували» [6]. То, – за його спогадами, – коли німці відступали, надійшла звістка від односельчанина, який розумів німецьку мову, що ловлять населення у Німеччину. То всі в болоті ховалися.

Згадують і відступ окупантів із села. Наголошують, що німці забирали з будинків все, що могли з собою повезти.

Також всі жителі сіл одноставно стверджують, що «...і їхні були різні люди» [5]. Адже деякі німці відмовлялися виконувати накази та вбивати і грабувати мирне населення, а окремі ставилися дуже добре до беззахисних жінок і дітей, навпаки, допомагали їм пережити нелегкі часи окупації.

Село Вітове було звільнене від окупації 9 грудня 1943 р. воїнами 138 стрілецької дивізії. Перед звільненням німців у селі було небагато. Вони стояли на Лещенківці, де жили Постригані (Косюри). Під час відступу німці спалили млин у Гущівці, що знаходився неподалік хутірських хат Вітового. [7, 27]. Саме цей млин знаходився навпроти будинку Мальованої Марії Явтухівни, 1929 р. н. Вона разом із чоловіком, Мальованим Іваном Тимофійовичем, 1928 р. н., зі

сльозами на очах розповідає, як її сім'ї вдалося врятувати житло від вогню: «Ішла од лісу, корову одвели в ліс, та йшла додому, а з нашого двору носять у млин околот, солому, палить, – говорить Марія Явтухівна». «А вона хотіла обминуть, – продовжує Іван Тимофійович, – а він: «Ком, ком». Пішла й Марія, й давай носить у млин. Запалили млина, горить млин. І тут на горі млин, а внизу їхня хата, соломою вкрита... [6]»

27 тисяч пам'ятників та обелісків нагадують про ту війну у всіх куточках України [2, 9]. В центрі кожного села вони возвеличуються в наш час, як нагадування та попередження про тяжкі наслідки війни.

1. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси, 2004. – 456 с.

2. Мельниченко В. М. Велика Вітчизняна війна і дослідження краєзнавців // Матеріали другої науково-краєзнавчої конференції присвяченої 60-річчю Великої Перемоги в Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.) – Кам'янка, 2005. – с. 9.

3. Матеріали польових досліджень авторки (далі – МПДА). – Записано від Бульди Ярини Петрівна, 1937 р. н., уродженки с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл

4. МПДА – Записано від Кравець Марії Прокопівни, 1929 р. н., уродженки с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.

5. МПДА – Записано від Мальованої Варвари Матвіївни, 1933 р. н., уродженки с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.

6. МПДА – Записано від Мальованого Івана Матвійовича, 1928 р. н. та Мальованої Марії Явтухівни, 1929 р. н., уродженців с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.

7. МПДА – Записано від Павлова Миколи Івановича, 1927 р. н., уродженця с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.

8. Степенькіна П. Я., Степенькін С. Ю. Від роду – до роду // Черкаси, 2008. – 310 с.

9. МПДА Кукси Н. В. – Записано від Кукси Раїси Григорівни, 1938 р. н., жительку с. Суботів, Чигиринського р-ну Черкаської обл.

10. МПДА Кукси Н. В. Записано від Каплоухої Ганни Василівни, 1923 р. н., жительки с. Гуцівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.

ДОДАТКИ

Бульда Ярина Петрівна,
1937 року народження

я,

Отож, почалась та війна 22 іюня (червня – С. Ш.) в 4 часа ранку, вже Київ бомбили, а тоді ж сюди почали бомбить і налітають. А ми жили там, де море зараз, там Кожарки, Рацево було, отут це й можна мириться було, вони тут ще й боялись, бо ліс та партизани. А так, то там страшне що робили. Налітають було самолёти, то ми тікаєм у берег і в садок, од хат тікаєм. А було, оце ж як ще захватять самолёти нас, що ми ще в дворі, і я підніму голову, а воно так летить низько, що й льотчика видно. Да. І тоді ми тікаєм у садок і в берег. Хай він хати бомбить, а ми тікали туди. Німецькі це льотчики. Ой, було, було, було. А тоді ми тікали із того села, із Кожарок сюди, у Вітово. Отут хата була. І тут вони були. Були і

тут, але все-рівно, не стільки їх було. Ото тут моя баба жила, де оце Мараховський жив, тут жила, де Мараховського дача. Воно ж тут були дерева, і стара хата. І тут ми з Головком у одній хаті жили, вони з одного боку, а ми з другого. То ото таке. І тут німці були, і окопи копали скрізь. По хуторі (частині вул. Вітівської, де проживає Ярина Петрівна, називають хутором – С. Ш.), все перекопане було. Було, питаю тітки, тітка мене веде, а я кажу: «Тітко, а це тут хто?». А вона каже: «А це тут німці копали і ховались тут». А тут два хлопці молоді, за лісом жили, їх хата там була, де траса йде, і там хата була, село було. І два молоді хлопці переділися в жіночий одяг і давай же підемо. А німці їх помітили, і кажуть: «Це партизани». І забрали їх і отут у балці в лісі розстріляли. А щоб були не виходили з дому, щоб ховалися і не переодягалися в жіночий одяг, то може й вижили б. Бо такі ж хлопця видно в жіночому одязі. Ото таке було в війну. А були такі, що не зачіпали. Були такі. І дітей убивали, не дивлячись, що мала. Зайшли у хату, то давай усе. Ну, що ти даси, ну, нема нічого. Корови забирали, убивали, їли м'ясо (м'ясо – С. Ш.), свині у людей у кого були. А хоть як не заховаєш, то воно ж найде, бо тоже їсти хоче. То тоже було свині заберуть та постріляють, та поїдять.

**Кравець Марія Прокопівна,
1929 року народження**

Що тобі про війну сказати? Війна...Як прийшли німці до нас, аж у село до нас прийшли. Багато. У нас у хаті чотирі їх було, і в кожній хаті, в кожній хаті. І окопи копали по вуглах хати. Хата ж обгорожена очеретяною лісою, і вони ж копали собі. А ввечері, як заїхали вони і показують «шей, шей», лопату, щоб давали копати окопи. То в нас були німці і був один австрієць, то показував карточки (фотографії – С. Ш.), щоб ми не біоялися, що вони також покидали дома таких самих діточок, як оце і ми. То нас, Леценка Миколу Герасимовича, 1929 р.н, а я з 1928 р., то нас забрали окопи копати у

Гуцівку туди, скраю. Викопали яму, яку нам заказали. І вона на кожного, один увечері, другий упівночі переминаються там, і вартують у тій ямі.

А не було ж у чому ходити, ботінки ті порвані, і це ж сніг, а ми полубосі і полуголі. Не було в чому ні вдітись, ні ходити. А німці не давали нічого, бо вони самі брали, як було у кого чого. У нас були качки, то як заступили вони, то на другий чи на третій день ті качки загнали, отак возьме качку за голову, тріпне, качка одлетить, а голова у руках останеться. Та у нас були прості німці, а в Гараськів якісь главні, то туди поодносили, там поїли все. У людей забирали і свині, а тої ночі, що вибиралися і свині гнали, і корови, в кого що було, в кого що захватили. А в нас німці були, і австрієць оцей приказує : «Мамка, вночі щоб не світили, і не дивилися нічого». В хаті в нас була корова на розт'юл, та пішла мати вночі до тієї корови, а вони полякалися, а там світила свічка, у стаканчику олійка і гнотик, а вони полякалися, а тоді як внесли вже мати теля, то порадили. А як ішли, то сказали : «Не світіть, і не виходьте, і не дивіться ні

на кого». Бо як ітимуть, гнатимуть скот, то можуть і ваше усе забрать, а як не виходитимете, то ні. Це він так пояснює, щоб не виходили. Ніч була така ясна, морозна, то ми оддалики дивимося у вікна – і корови, й свині гонять. У кого що було, то забрали і гонять. Ну, вони недалеко, за Чигрин сюди загнали, а тут їх красні перестріли, вони все покидали, і корови покидали, й свині, що набрали. Багато і їх вибили. І вони не винні люди, бо це війна єсть війна. Багато і їхніх людей тут загинуло. Ну, були люди, а були й уроди. І з нашими таке.

А ще геть був обснований світ проводами. Руські льотчики літають і кидають бомажки : «Українко молода, скинь німецькі провода, бо за еті провода ми не забудем нікогда.» А тих проводів там, вони були і червоні, і сині, й зелені, які хочеш провода. Так, як оце ж ви тепер по оцьому (по мобільному телефону – С. Ш.), а тоді було по проводах передавали інформацію. А тоді од хати і до хати, і по кучугурах вони були. І різали з них намисто. Це німецькі провода були, такі вони тоненькі, та на намисто їх різали. Витягали середину, де залізне, а зверху воно ж таке, ріжеться, капронове. І ото: «Українко молода, скинь німецькі провода, бо за еті провода ми не забудем нікогда.» Ну, а діти єсть діти. Кортіло. Не було нічого, то кортіло хоч такого. Та різали, та робили.

І я з матір'ю ходила недалеко, за Чигрином, у Верещаки, та тут забрали наших і тут, у Верещаках вони поселилися, люди, що їх забрали у 43 році. І ми пішли туди, до батька, бо їх позабирали на війну на фронт. Ми пішли і якраз до 10 часов вечора побули, коли приходить якийсь вартовий і каже : «Собирайтесь, будем іти в поход». І ото ми вночі вирядили батька і більш після того не бачили, не вернувсь. Були листи і з Руминії, і з Венгрії, а прийшло повідомлення «без вестія» батько пропав. А багато-багато наших побили оце тут, де Суботів, а тоді вже оце як наших забрали, погнали їх і погнали. Та, куди там, і Венгрія, і Руминія, а тоді «без вестія».

Да, були і між нашими уроди, і між їхніми. Казала оце твоєї мами хрещена покойна Марія Оленина, як визволили вже їх, вона була в Німеччині, забирали їх, і Іван, наш брат, був у Німеччині, забирали при німцях, як німці ввійшли забирали молодь і вивозили туди, казала, що і між нашими люди й уроди, і між ними так само. Оце ж, каже, як визволили, то були ж такі, співчували люди, що вони не самі од себе йшли, а їх забирали, а не хочуть, то на місці вбивали, а пішли, то служили в Німеччині, робили по фабриках і по заводах. А тоді, каже, як визволили, то не можна ж було виходить, робили зрадниками, що пішли до німців працювать. А як же ти не підеш, як під дулом автомата забирали. У нас багато було в Німеччині, були такі, що там повмирили, і такі, що поверталися. І Іван, наш брат був там, і руки там позбувся, оце поки (кисть). На фабриці позбувся десь. То Івана забрали в Німеччину.

Ну, були і в нас такі, що гребли все, що попало, а тоді покидали все. Були такі хазяїни, шо в них наші робили, то були хороші і дуже люди, шо наших не обіжжали, а були уроди.

Брат, як вернувся з Німеччини, то нічого такого не розказував. А кинувся оформлятися на пенсію, то ніхто йому не допоміг, бо вважали, що вони добровільно пішли туди, то він так, бідний, не дожив і до пенсії.

Нормальні люди в нас були. Розказував і приказував, що цю ніч будуть «век, век» – вибираться. То баба Надежда біжить та каже: «Ідіть, бісіянська ваша кров, я вже оббігала всі окопи. То я сковорід понаходила!» А воно міни такі, складаються з двох частин. А як вона їх брала, що вони не позривалися? Та вона забирала, де хто одіяло покинув, де хто що, то вона позабирала, та бігала під вікнами : «Вставайте, разбісіянська ваша кров, я вже оббігала всі окопи, а ви спите!» А скот позабирали у всіх оце, а до нас ніхто не заходив і не зачіпав. Було порося в нас, і був такий плетений невеликий хлівчик, і воно, те порося, наче воно людським ім'ям жило. Тіки тоді пікне, коли до нього хтось підходило, а то не чуть, що воно в нас і було, так воно собі жило нишком і так воно і осталося в нас. А санки і конячка була, то те позабирали.

Вони зимою вибиралися. Прийшли восени, а через зиму і вигнали їх, це вони може 2, може 3 місяці побули і звідти, із Калантаїва розвідка прийшла, і ті убили й німця і видворили їх, нажали. Пішли вони туди, на Чигрин, звідки прийшли, туди і пішли. У їх і коні були і машини. Танків тут не було, а вобше були у них танки.

Оцей австрієць показував карточку. Оце кіндер і оце, оце дитина і оце, і показує тоді на нас, що і в нас є такі, дома покидали.

Зброю бачила автомати і гвинтовки, оце таке тіки бачила.

До дівчат вони не ходили. У нас гульбища тут ніякого при німцях не було, оце у Вітові і Гуцівці, а десь, може, щось у когось і було. А таке було, що, бо це недалеко, тут, у Гуцівці, що вийшов один, а вони його забрали і вбили і гіллям прикидали німці, брат Марії, що за Іваном Ониськовичем була, та брат її, Андрей. Багато з України всього повивозили. І землю забирали. Україна багатша була, родючі землі і ліси. Бо й ми ходили оце ще ліси вітівські пиляли, трілювали і забирали у Німеччину одвозили все. То і ми робили в лісі, і був такий офіцер, він і не старий, а казав, щоб сідали відпочивали, а я буду ходити, а як хто йтиме, то я або свисну, або що, щоб вставали і робили. То оце ми довгенько в нього робили. Це не ті, що жили в нас, це ми ходили в гуцівський ліс. І де така колодка довга, метрів 5-6, то де в протиного, то 4 особи ставить, щоб несли, – 2 спереди і 2 позаду, цей, шо ми в нього робили – ставля б душ як товща, а 4 як тонша, щоб лаше було. За це нічого не платили нам, там давали якісь паї спірту у бутилочку усім, хто робив, грамів 200, і ще щось там, я вже й забула. Багато ліса виваляли і забрали. А тіки казали, що десь їх перестрічали і завертали на Україну. О, його подумать важко.

По болотах люди ховалися од німців.

Нишком з Калантаєва зайшли, розвідка, убрали одного німця і пройшли далі, а тоді на досвіток почали німці вибираться, відчули, чим воно пахне. А молодь взагалі з України вивозили в Німеччину.

Про війну що ж я тобі скажу... Гнали, це вже,

Павлов Микола Іванович,
1927 року народження

розказували ці, фронтовики, у своїх кухвайках, у своїй одежі, і ці руські на – штовхнуть «вперьод, вперьод», просидів у баби під юркою. І тут їх і побили, вітвіці особливо. Тут, за Верещаками побили їх. Бо вони ж і гнали, і без зброї. Йди, того вб'ють, то забереши у нього зброю. Це наших так. Це ж ти Марка добре знаєши, Зозулиного, то він розказував, що десь вони під Кіровоградом були, вже ж, і то привал, а тоді на фронт. То так, каже, що нема ж у нього винтовки, а вони кажуть іди, мать-перемать, уб'ють того таки, а ти забереши винтовку тоді. Загалом, руські іздівалися з наших тоді. Гнали вперед.

**Мальований Іван Тимофійовий, 1928 року народження
Мальована Марія Явтухівна, 1929 року народження**

А в 45, ні в 44, тільки війна, то варили квашу. Буряки, запара. А, смажили буряки сахарні, а потім робили запару, а потім я не знаю як, ну я виїдав макітру. Воно таке кисло-солодке. А уже нагорі отут була баба, Марії мати. «Ти варила квашу?» «Варила!» «Ану, розкажи шо воно?» «Забула!» І ніхто їй не зна як її варить. Позабували. Кваша.

Німці? Аякже, були! Були німці, ми жили, знаєш же ж де баба жила? Де ДСКа ото строїли. Там і я жив же, то коли німці одступали, пішло, що ловлять у Німеччину. То ми в болоті були. Ховалися. Пішли розмови значить, шо которі були у німців в полоні у 1914 році, то вони по-німецьки говорять. Там один каже: «Я з німцями говорив, зачіпять не будуть нас». Коли приходимо, вийшли ми на тижні з болота, ми жили крайні. Два дядьки, батько й я. У хаті поставили стіл і почали їсти. Коли вскакує баба моя. Ой, каже, хлопці, там, де є місток, через болото їздять, збоку живе, ото аж відтіля прибігла. «Ой, – каже, – хлопці, щось вистроїли німці, добровольців зачинили в сараї. Став, – каже, – часовий коло добровільців. А він, – каже, – одно ходить, і коні стоять у сідлах. Щось одною рукою маха, ну, він же по-німецькому.» Тіки та баба розказала, гульк, – а він вже у дворі верхи на коні. То дід Степан, Тольків дід, зразу вискочив, а його хата була так, як до колодязя (≈ 40 м. – С. Ш.). Та куди, ось німець вже на коні стоїть, другий. Він куди, та в туалет, та скинув штани та й сів там, а тут якраз од діда Гаврила парубок вітвіський іде. Той німець бігом того забрав, а дід Степан в туалеті остався. Ну, а до нас у хату, так як побачили, що в дворі, то

батько й дядько осталися за столом, так, як сиділи, так і сидять, а я на піч, а там таке жердя висіло. На йому рядна були. Ну, так от густо завішено рядном. Так я на піч та понад стіною за те рядно. Він зайшов, до дядька Омелька й до батька «арбайтен». Де? Показує, що у лісі. Старий каже й «дзеген» брать, а він «ні, не брать». Це пилку. Та ото забрали та погнали. А я тоді що, та взяв, та скинув штани, та надів спідницю, запнувся та кофту надів материну після обід це, та вийшов знадвір та й ходю. Коли, з Вітова женуть німці. Коли, дядько гука: «Іван, а батько де?» А я отак рукою махнув та на тому ж і все. А що ж робить тоді. У телятнику викопав яму, положив двері, землю накрит і доску, щоб вилазить і влазить. Прибігає баба на другий день із Задоївки. «Іване, що ти робитимеш? Такий обоз іде сильний на цю сторону.» Ну, що робить. Мати пішла за батьком. А баба хвалиться, що робить? Кажу: «Ви знаєте, бабо, що, піду і я туди, де люди.» Та ввійшов у хату, та надів ще бурки, такі бурки ще були, суконні. Та кинув собі кусок сала, хлібину і пішов по болоту. Ну, пройшов я так, мабуть далі, як до Галі Сракоти, до яру десь, через чисте, рівне, а там починаються каміші, очерет, уже аж до Тясмина. Тіки дійшов до очерету, оглянувся – еге, повно в дворі вже німців, підводами стоять. То там ми в околицях і ночували, й днювали. А якщо колотиться що в селі таке, то стояла хата так на бугрі у Мальованого Петра Тимофановича. Із тим, як його, голубник такий на хаті. Ото якщо колотиться в селі, вони зразу у голубник раз, і болото все бачить. А, нема нічого, значить у селі все тихо. Тіки появилася щось – викидають знак, викидають платочок або червоний, або білий. А отут, де оце стояв млин, коло млина, де тракторна була, там був млин-вітряк, мололи, це ця хай розкаже (баба Марія), її там було. Ой, Бог з ним. Ішла од лісу, корову одвели в ліс, та йшла додому, а з її двору носять у млин околот, солому, палить. А ця хотіла обминуть, а він: «Ком, ком». Пішла й ця, й давай носить у млин. Запалили млина, горить млин. І тут на горі млин, а внизу їхня хата, на низу, соломною вкрита.

Началася війна в 41-м році, а там у лісі рій сів, там, де сосни розколені. Там рій помостив гніздо. Володьки дід Тимофан, уже повечоріло зовсім, бо й вогонь клали, застромив туди руку, бджоли насідають, а він обміта у відро. Коли, а воно «У-у-у», гуде літак. Живенько давай, вогонь затушили. Він погув, чуєм тіки «бабах», скинув бомбу, на Кременчuzі моста щоб розбить, щоб переправи не було. Трохи згодом наший хтось, а хто – не знаю, на коні приїжджає верхи, дає старому повістку на ранок у військкомат. Пішов старий зранку у військкомат той. Аж при німцях із полону прийшов з Кіровограду. 120 тисяч було за проволокою полонених. А в Кременчuzі там багато було. Десь до 200 тисяч полонених. І у діда Степана б чи 7 братів було, я не знаю. Ну, це котрийсь там є. Було, їздять і гукають, хто є там з Чигиринського району. А колгосп був, давали транспорт, коні. Туди сумки, вузли, геть усе, хто що. То везе полонених. Та й дід Степан же ж, бо братів багато, то, може, которий там і є. Поїхав. Гукали-гукали – нема нікого. Їхать додому, а тут полонені тягнуть бочку води. І німець охоронець. Охороняє. А дід Степан додумав, та вхавтив лантух та тіки кидь. Бо братів же ж нема уже, то думав хоть тим віддати. А німець як вихватить шомпол, та як упорить, то приїхав дід і додому, то на спині було

три смуги од шомпола. А вони ж, ті, що котили, похватали те, що їсти, а вода так і пішла з бочки.

А ми в болоті і вдень, і вночі. І спимо в копицях. Були такі маленькі стіжки сіна. А вдень, то ото ходим. Тіки глядь, що десь щось загуло, стараємося заховатися. А драбина була, два хвості. Літак броньований перекидається. Ми в копиці сидимо, бо полетіли на Стецівку. А дід отаман був, тіки голову висува з копиці, спостерігає. Баче, летить, каже, прямо сюди, на наші копиці. То ми ж як щурі, а дід... То їх дві стояли копиці, перекинулись, а та подивилась і полетіла. А хлопці, штурман, казав, сиділи, сім чи вісім чоловік на Тясміні на валу. А вона, каже, летить, а ми сидемо, бо нема нам куди, каже, вже дітсья. А він, каже, долетів, подививсь, засміявся, й ми засміялися, та й полетів. Думали, що зараз буде удар, а воно ні, не було. Різні люди й серед них були. Голодні, холодні. Зарубав був тупором Климович Петро борсука у болоті. Обдер кожу й забрав. То того борсука, був Андрій такий, Квочка, зразу потроху різав, а потом забрав усього борсука та з'їв. Було в нього троє дітей дома, то він додому носив. З Донбасу самотужки приїхав з жінкою, як почалась війна. Коваль з нього хороший був. Ввесь кузнецький інструмент. Оце, було, приїде в село і почина тому те, тому те, тому те, принесло. Ех, багато всього було, ну...

А ще було, тут знайомий, сховався у грубі, як почули, що забирають німці. То він заліз у грубу, а вона прикривалася тряпочкою, то баба ще й замазала глиною ту тряпочку. Аж тут заходить німець, шукає. Він же ж бачить, що мокреньке, він за ту тряпочку тіки р-раз, а там ноги...

**Мальована Варвара
Матвіївна
1933 року народження**

А

Як уступили німці, то до нас у двір, штаб увійшов німецький і були у дворі. Увійшли в двір і на горище ж лізуть відразу, шукать, чи нема партизанів. А я, скільки ж мені там, років вісім було, кричу, плачу, бо дитина ж, боюсь. А він злазить з горища, взяв пістолет і на мене, убить. Другий німець стояв недалеко та вибив у нього той пістолет, одитовхнув та каже: «В мене дома п'ять кіндерів.» То я розберу те, що п'ять кіндерів, а що далі по-своєму говорить, то не знаю. А він до нього чіпляється, а він начальника гукнув свого, той, що по штабові ж. А той узяв і вигнав його, того, що стрілять хотів. Та тоді уже ж вони продивилися, проходили і уже внесли

все, увесь апарат свій у хату, проводом обмотали ввесь двір, усяким у світі, і синій, і зелений, і чорний, і червоний, який хочеш, німці це ж. Ну, а я ж як дитина. А той німець носить мене на руках, бо у нього дома п'ятеро дітей і йому ж сумно, він сумує за своїми, а мене ж на руках носить. А я, що ж, дає мені сахарини, а я його обняла та й сидю у нього на руках. Дає гостинці. А цього вирядили, пішов десь, він есесовець, вирядили його. Тоді, пішли кури ловить у людей. Кури ловлять, скубуть, патрають, а мати щоб тушила, варила їм. А тітка Санька, це вона жила по-сусідськи, а в неї кури половили, а вона прийшла та каже: «Я хоть пір'я позбираю». А він хотів застрелить її, знову, той же

самий. Ну, а цей начальник, що був у дворі побачив, та на нього як закричить, я аж перелякалася, і знову прогнав, то не було, мабуть, днів чотири його. А тоді знову прийшов, така собака, воно і їхні були різні люди. Потом уже вони в нас зупинились, мати їм готує їсти. Заставляють, і в печі шкварить, і на плиті шкварить, кругом. І дід, і баба в нас ще були. Дід і баба собі там в маленькій хаті, вони їх не зачіпають, а матір заставляють, а я ж ото із тим німцем хожу. А вечір прийде, то вони ведуть нас до Лук'янів спать, матір і мене. Лук'яни це де оце Яринчина мати жила на старому Вітові. На старому місці. А рано забирають, щоб самі не ходили. А поперед того ще ж ми, якраз успіли, корову в болото одвести, сховали, а телиця дома була, не встигли. І телиця брала така була, такі роги великі. Якраз состав увійшов в двір, і осталася вона в дворі. Ну, а ми ж боїмося, хто-його зна, що воно буде, як воно буде. Уже вважали ми, що вони її заріжуть. Ну, такий був хороший їхній оцей начальник, що він не дав. Курей у нас не забирали і телиці не брали. Він не давав. Тоді ото водили нас, водили, а тоді веде нас один німець та каже: «Матка, сьогодні до пана не йди, бо буде тут Іван, та буде бух-бух-бух!» Сюди щоб ти, каже, не йшла, та показує на ліс. Вони у ліс боялись ходять. Не ходили. А мати каже: «В мене немає пана.» А він не звертає уваги. Як буде вже, показує, надворі день такий, тоді прийдеш до хати до своєї, а тоді не йди. Бо німці побачуть та вб'ють. Ну, ото ж ми пішли, він нас одвів, дождали до дванадцяти годин ночі, а в дванадцять годин ночі начали із Вітова отією ж дорогою йти німці. Страх один, скільки їх ішло. Ідуть і йдуть, і йдуть, і йдуть. Та переходять німці, а тоді із саночками і возиками, і поранених несуть і везуть, і усе в світі. Їхні. І вже ці самі останні заходять по дворах і беруть в кого що попалося. А у нас дід же ж дома й баба. То, а ми ж там, бо він же ж сказав, щоб не йшли. Щоб у Лук'янів були, там, де він нас спать водив. І щоб ми там були, щоб не йшли, бо німці побачать, то застрелять. А там Іван, каже, буде, то також застрелять. Ну, ми ж і не йшли ж, поки перейшли вже, бачимо, німці всі. Усіх тих поранених везуть, кричать вони. Усякі й їхні ж люди були. Перейшли, нема ніде нікого, давай, мамо, йти. Ідемо, а я кажу, що побіжу вперед, подивлюся, чи наша венгерочка (порода корови – С. Ш.) є. А мати не пуска мене, каже, що там десь ще німці, абощо. Ну, я не слухаю, як воно малий, побігла. Побігла, а дід надворі. А я кричу: «Діду, діду!» А дід каже: «Є-є, є!» Ой, я так зраділа, вбігла ж до тієї телиці. Така здорова, сіра була венгерка. Обняла її, поцілувала, а вона прямо не знає що робить, бо вона ж також боялася та скотина. Вона розуміє, хоч і німий язик. Та й каже дід, що не раз напивалися взятъ, а він (німець) каже: «Не виїдем ми з цього двору, поки не виберуться усі, бо заберуть.» Ото не дав. Замкнув телицю у сараї, дідові ключі оддав і кури не дав, щоб брали. Ну, не дав нічого. А другі забігли, та підпалюють уже хату, тоді ж під очеретом були. А він прогнав їх, поодкидав, потушив, поодгонив. Сказав, що поки я тут, то на цім кварталі не займайте нікого. Так вони пішли туди до яру, де ото млин, почали вже туди Гуцівку палить. А як почали палить, то він каже: «Збираємося, вже поїхали, вже нема нікого.» Та поїхали, то з дідом і прощалися. Да. А цей же німець, що мене носив, діда повів у хату, насипав на печі сахарину таку кучу мені, ніж поклав срібний, вилку і ложку. Срібне все. І каже:

«Кіндерові.» Да, були всякі. А ті ложка, вилка й ніж були у мене довго, вже й Іван (син – С. Ш.) у мене був, то було. А тоді діти гралися, та позакидали десь мабуть.

У нас же ж в дворі був штаб німецький, у нас у дворі. І оце вони хотіли, отой штаб, убивать і забирать усе, а він не давав, начальник цього штаба. То в них же ж провід, намисто. А він було сміється, та каже: «Кіндерові.» Та хоть кусочки поназбирує та дасть. І голубенькі, і зелененькі й жовтенькі. Усякі. І було показує, що не можна так брать, не можна. У нас, у нас у хаті був штаб і оце таке робили. Оце через яр було наше старе дворище, зараз там дід Іван Кримчак живе. Він у 1990-му році переїхав з Криму та купив у нас хату ото ту.

Будинок сім'ї Мальованої Варвари Матвіївни, де в часи окупації розташовувався німецький штаб. Зараз там проживає її сусід.

***Ветров Олександр Васильович,
Почесний краєзнавець України,
член Національної спілки журналістів України
(м. Кам'янка Черкаської обл.)***

ПОХІДНІ ГРУПИ ОУН НА ЧЕРКАЩИНІ В 1941 РОЦІ

22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР, випереджаючи Сталіна, який, як стало відомо тепер, мав намір напасти на Німеччину 6 – 7 липня 1941 р. Отже Сталін і Гітлер, мали однакові плани [1, А-20-А21].

Формування похідних груп було покликане до створення розгалуженої мережі ОУН у центральних, східних та південних регіонах України. Як прогнозуючий факт непримиренного протистояння окупантів і назрівання радянсько-німецької війни, провід ОУН (р) наприкінці 1940 р. виніс ідею про загальний план походу націоналістичних груп на Схід України. І вже на початку 1941 р. ця робота розпочалася. Створення похідних груп набуло вагомого значення як для організаційного розвитку структури ОУН, так і для усієї території східної України.

Загальну мету "похідних" груп обох фракцій ОУН у стислій формі сформулював мельниківець О. Жданович ("Штуль"): "Було ясно, що вибух німецько-совєтської війни вимагатиме від нас швидкої і рішучої дії, щоб в момент замішання, в момент, коли новий наїздник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби" [2, 27, 218].

Уже на початку війни, у червні-липні 1941 р. Провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) вислав на Україну три Похідні Групи членів ОУН та прихильників, зорганізованих на Західньо-Окrajнних Українських Землях, приблизно 5000 осіб. Завдання цих груп було на звільненій від совєтської окупації території:

- а) проголосити відновлення української державности;
- б) створити місцеву (обласну, районну, міську та сільську) адміністрацію;
- в) зорганізувати осередки ОУН.

Перша група – "Північ", яку очолював член Проводу ОУН Микола Климишин, мала призначення на Осередньо-Східні Землі (ОСУЗ). Друга – "Середня", очолена Миколою Лемиком, прямувала на Північно-Східні Землі (Харківська та Луганська обл.).

Третя – "Південна", під керівництвом Зенона Матли та Тиміша Семчишина, добралась до Південно-Східних областей та до Криму й Кубані.

Крім цих трьох Похідних Груп була сформована ще й особлива група з провідних членів ОУН (бл.20 осіб), очолена Ярославом Стецьком і Василем Куком, із завданням добратися до Львова в перший день його звільнення від московсько-большевицьких окупантів, скликати Народні Збори і проголосити Акт відновлення Української держави. Плани створення держави були втілені в життя негайно, як тільки німецька армія перетнула кордон сталінської імперії. Ця група прибула до Львова 28 червня після полудня, а 30 червня проголосила Акт відновлення Української Самостійної Держави і створила уряд-Українське Державне Правління під керівництвом Ярослава Стецька. Інформацію про ці події того ж дня ввечері передало Львівське радіо. Відновлення Української Держави стало фактом! Це викликало незвичайний ентузіазм в українському народі і тваринну лють нового окупанта України – Гітлера!

У липні 1941 р. була зорганізована ще й спеціальна Група провідних членів ОУН (б) (бл.20 осіб), переважно зі Східних областей України, - Київська. Очолювали її Василь Кук, Ярослав Старух та Дмитро Мирон. Завданням Групи було організувати проголошення відновлення Української Держави у столиці України Києві. Німецькій поліції (гестапо) вдалося напасти на слід цієї Групи і

31 серпня 1941 року у м.Василькові під Києвом арештували головних головних її членів, тому до Києва вона не дійшла [3, А-21].

Після загибелі Дмитра Мирона-Орлика провід очолив киянин Сак-Могила. На чолі проводу ОУН (м) теж були поставлені досвідченні і авторитетні провідники: Омелян Сенік та Микола Сціборський, які загинули в Житомирі від рук агентів НКВД, їхню справу продовжили Олена Теліга та Олег Ольжич, які загинули в застінках гестапо. Олег Ольжич, який вважав себе нащадком Корсунського полковника Федора Кандиби, проводячи організаційну роботу, напевне, бував у Корсуні [4, 4-5].

Тут треба зауважити, що учасники похідних груп та деякі з українців - членів ОУН на службі в німецькій армії (переважно, перекладачі та водії) мали з собою рекомендаційні листи до мешканців Східної України, які вважалися Проводом носіями ідеї самостійництва: припускалося, що ці люди, цілком імовірно, погодилися б допомогати Організації в досягненні її завдань.

Із багатьма потенційними союзниками контакти було нав'язано ще за короткий період передвоєнного об'єднання українських земель у складі УРСР, коли українців, нарешті, перестали роз'єднувати міждержавні кордони, а декого провідники націоналістичних груп пам'ятали ще з часу національно-визвольної боротьби... [5, 28-29].

Перші похідні групи ОУН проявили свою діяльність спершу в західних районах нинішньої території Черкащини: Монастирищенському, Христинівському, Уманському, Звенигородському, Жашківському і Тальнівському районах. Дещо пізніше похідні групи охопили своїм впливом і інші райони Уманщини, а також на Холодноярщині, Канівщині і в лівобережних районах нинішньої Черкаської області. Місцевим населенням оунівці були сприйняті прихильно і з розумінням їхньої місії [6, 100].

Кожна з похідних груп складалася з численних оперативних загонів по 7 – 12 осіб. Державобудівні процеси в Східній Україні в 40 р.р. почалися з сіл не випадково, бо кожен, хто має хоча б невеликий досвід політичної діяльності, розуміє, що без організації суспільства на нижчому та на середньому рівнях будь-які мрії про побудову держави є ілюзією.

Зазвичай, групи з'являлись в конкретних регіонах, вже маючи певну підготовку до виконання поставлених Проводом завдань. Вони були укомплектовані з декількох осіб, мали чітко розроблені маршрути, адреси людей, які могли виявити їм сприяння і надати допомогу. Кожен член мав і персональне завдання, яке обумовлювало його функції в структурах ОУН, котрі ще треба було творити на визначених кожній групі теренах [7, 30-80].

Члени ОУН без будь-яких роздумів бралися за створення місцевих органів влади, мало рахуючись з позицією окупантів. Вони не бажали чекати чужої ласки, прагнули діяти самовіддано і натхненно. Звичайно, головним тереном діяльності «похідних груп» мали стати східні області України. Саме там повинна була відбутися вирішальна битва між націоналістичною і комуністичною ідеологіями.

Слідом за окупантами прийшли в Монастирищинський район українські націоналісти. Вони утворили українські органи влади: районні та сільські

управи, українську поліцію, селом управляли старости та поліцаї, керівники громгоспів [8, 435]. Похідна група відносилася до ОУН (м). Головою районної управи став Коваль, який до війни працював бухгалтером цукрозаводу [9].

Діяльність похідних груп та організованого ними націоналістичного руху опору на Черкащині були досить значними. Тут оунівці проводили активну організаційну роботу. В Умані націоналісти із підгрупи М.Сидора – "Чарторийського" провели два віча, створили міську управу і організували міліцію [10]. Першими з'явилися члени похідної групи активні члени ОУН Коханьчук Володимир («Дмитро Тимченко») і Михайлюк Роман («Петро Думка») із Західної України. ...Буквально за перші тижні вони організували і очолили Уманський окружний провід ОУН (б) з центром у м.Умані.

Цивільна німецька адміністрація ще не встигла прийти і селяни проводили сходки чи не вперше за кілька десятиріч без нагляду представників чужинецької влади. ...Сходки проходили в кожному селі за однією схемою. Ініціаторами сільських зібрань всюди були члени похідних груп ОУН. ...Це була централізована акція, яка мала добре продуману мету: створення місцевих органів самоврядування, на які мали опиратися такого ж типу органи вищого рівня. Наполегливі широкомасштабні зусилля оунівців налагодити громадсько-політичне життя та створити структури місцевого самоврядування докладалися цілком свідомо, цілеспрямовано і були підтримані усім селянством [11, 101-103, 106].

Всі ці елементи державотворення, включаючи проголошення Української держави, випуск українських газет, виконання на сходках гімну «Ще не вмерла Україна», без сумніву мали великий психологічний та ідеологічний вплив на певні верстви українського населення.

Вже з перших днів окупації наших міст і сіл емісари ОУН західних областей України, а також деякі місцеві націоналісти створили широко розгалужену мережу оунівських груп, організацій і так званих «проводів», особливо «дійових» в Умані, Золотоноші, Чигирині, Тальному, Ладижинці і Бабанці [12, 35]. Було створено підпільні осередки у Манківці, Іванках, Тальному, Поташі і Трубецькому [13].

В Тальному організувалося націоналістичне підпілля, очолюване районним провідником ОУН "Сихарем", який підпорядковувався окружному провіднику Уманщини Олексі Губарю ("Запорожцю") [14, 35], після розстрілу німцями Володимира Коханьчука – О.В.).

Від осені 1941 р. діяв Звенигородський окружний провід ОУН (р) на чолі із Сивоконем. Одним із організаторів підпілля був Антін Шкільний, колишній отаман Вільного Козацтва, член Козачої Ради, посол від Ради до кубанців. Весною наступного, 1942 р., німецькі карні органи провели арешти серед членів окружного і районного проводів Звенигородщини (всього 15 чоловік) і ліквідували видавництво, де друкувався націоналістичний часопис «Рідне слово» [15].

Свідоме населення Звенигородщини, як і всієї України, ніколи не втрачало надію на відродження української держави, тому випростовувалося при найменшій нагоді. Колишній політв'язень Павло Васіщев розповідав, що на

початку німецької окупації 1941 р., місцеві жителі Сивокінь, Ткаченко, батько і син Омельченки, Постоленко, Кисленко, Гацан та інші заснували “Просвіту”, хор, українську патріотичну газету “Рідне слово”. Усюди майоріли синьо-жовті прапори. Але гітлерівці, підбадьорені успіхом на фронтах, заходилися безжально витопувати паростки українського відродження, масово знищувати національно-свідому інтелігенцію. У Звенигородці заарештували 15 чоловік активу “Просвіти” й відправили до Умані в гестапо. Там після тяжких тортур їх стратили. В центрі Звенигородки німці на щиті виставили оголошення, в якому закликали населення викривати українських буржуазних націоналістів, як місцевих, так і емісарів із Західної України. За це донощикам обіцяли 10 гектарів землі, 8 тисяч марок і корову. Те саме друкувалося і в газеті “Рідне слово”, яку в той час окупанти вже перетворили в пронимецьку. Розправу над патріотами бачили жителі хутора Безим’янки. Там біля Лаптевої левади лежали убиті хлопці із Західної України та Звенигородщини з тризубами на грудях [16].

Організувався Золотоніський окружний провід ОУН [17]. В 1941 р. в Золотоноші виходила газета «Українське слово», а в 1942–1943 рр. «Золотоніські вісті» [18, 376]. За окупації в м.Золотоноші редагував газету «Золотоніські вісті» й разом з тим був районним провідником ОУН художник Микола Бондар. М.Г.Іванченко, який перебував з ним в одній камері в Полтавській тюрмі в своїх спогадах писав: “Часто Бондар...пригадував похідну групу ОУН, яка зупинялася в Золотоноші по дорозі на Полтаву. Розповідав про відкриття сільських “Просвіт”...[19, 494]. В Золотоноші під час німецької окупації була організована «українська сотня», в яку ввійшли настроєні антирадянськи націоналістично налаштовані люди, в тому числі і колишні бійці Червоної Армії. Створив її В.О.Буткевич, активним помічником якого став член золотоніського окружного проводу ОУН, начальник окружної поліції В.І.Каланчук.

Активними оунівцями були і колишні вояки армії УНР, представники інтелігенції, інші українці які постраждали від репресій чи переслідування радянської влади, і просто свідомі українці. Наприклад колишній осаул армії УНР, учасник походу на Київ В.Д.Гліжинський.

Немає нічого дивного в тому, що в першу чергу почалися переслідування і знищення комуністичних активістів, тих хто проводив колективізацію і голодомор, кидав людей пачками у жорна сталінських репресій. Також арештованим задавалися питання: «З якого року в членах партії?», «Чи був у Західній Україні?» [20]. Тим більше, що прокомуністичні підпільники самі нападали на націоналістів. Так, члени більшовицького підпілля Г.Ніколаєв та О.Лукомська пробрались у склад української сотні і викидали звідти військову амуніцію [21, 49].

На Чорнобаївщині крім німецьких органів влади на місцях була українська адміністрація – Чорнобаївська, Іркліївська райуправи та поліція, при райуправах земвідділи. Селянами управляли старости, обрані на сільських сходах, за порядком стежили поліцаї. Це були переважно люди, переслідувані радянською владою. ... Виходили українські газети «За краще життя», «Рідне слово», «Рідна нива», «Українські вісті» [22, 376].

Після приходу німців був організований новий Адміністративний поділ. До Корсунському округу ввійшли п'ять колишніх районів: Корсунський, Канівський, Миронівський, Богуславський, Лисянський.

Через Корсунський повіт проходили похідні групи ОУН. Декілька осіб залишилися в Корсуні, влаштувались на різні роботи. Галичанин Дмитро Дрель (25-ти років, можливе псевдо Блондин) став комендантом поліції, волинянин Кость Гаранчук (Шевчук) (25-ти років) став перекладачем сільськогосподарського коменданта. Квартирували в будинку Зініченко К.Г., який знаходився на Вокзальній вулиці поруч з управою (нинішній сов без). Сюди ж привозив пакунки з літературою та листівками Михайло Бичик з Білої Церкви. ...Відомі ще імена деяких членів похідної групи: Іван – працював у поліції (арештований німцями в 1942 р.), за дорученням організації ходив за Дніпро у Переяслав і зв'язківець Юрко (28-ми років). Приходили до Дреля такі особи: Петро, Юрій, Боцман, Кирило, Шпонка, Данило. Ці люди з ОУН зустрічалися з місцевими інтелігентами та молоддю, проводили серед них національно-виховну роботу і організовували підпільні осередки ОУН і СУМ. Гестапо, довідавшись про це від своїх провокаторів заарештувало Корсунських вчителів П. Марценюка, Ю. Бойка, О. Прудченка; юнаків – І. Змієвського, О.Топчія, П. Янчевського, а також ще більше сотні членів підпілля. Більшість з них загинула в Різаному яру під Корсунем, та в концтаборах Німеччини. Німці казали, що ці люди належали до ОУН, це підтверджували місцеві жителі. Натомість після війни більшовики проголосили, що ці люди належали до комуністичного підпілля «Комітету-103». В Корсуні виходила повітова газета «Корсунські вісті» редактором був Йосип Павлюк: в одному з номерів був надрукований гімн «Ще не вмерла Україна». Німці потім редактора посадили в тюрму, а газета деякий час не виходила.

Членів похідної групи Дреля та Гаранчука німці розстріляли в Києві в Бабиному Яру в липні 1943 р. ...Катерина Зініченко була арештована місцевою жандармерією з цілою групою націоналістів, і через три дні направлена в Білу Церкву на допити гестапо, потім у Київську тюрму, через місяць відправлена у Сирецький концтабір (м. Київ). Далі німці 22.09.43 р. на поїзді табір вивозили в Німеччину. По дорозі на станції Козятин втекла із поїзда і вернулась у Корсунь. Вже вдруге арештована органами НКВД 17.05.44р. ... У її справі є інформація про організатора Черкаського підпілля Нагірного Івана Михайловича (псевдо «Петро Чорний»), 1916 року народження, с.Стриліси, Новоостритського р-ну Дрогобицької області.

В 1943 р. Нагірний І., Шевченко Арсен і Єременко А.Д. очолювали краєвий провід ОУН Київської області. Всі троє розстріляні НКВС в 1944 р.

У Черкаському архіві СБУ є справа №12688 про Лисянське підпілля ОУН у двох томах (керівник організації – начальник поліції Лесюк Степан Степанович). У справі приведено понад десяток прізвищ. У допитах Михайленка Івана Михайловича (директор школи с. Кам'яний Брід, родом із с. Млієва) є інформація, що в Корсуні був окружний провід ОУН. Після арешту гестапо в 1943 р. Михайленко був відвезений до Корсуня, потім до Київської тюрми на вулиці Короленка 33, далі Сирецький концтабір в Києві, потім Бухенвальд, після

1945 р засуджений НКВС на 15 років каторги. Також сказано, що в Лисянському районі було закладено два склади зброї [23, 3, 5, 8, 10].

17 серпня 1941 р. фашистські війська увійшли на безлюдні вулиці Канева. Майже слідом за ними до міста прийшла похідна група ОУН. Українські патріоти мали надію відновити на звільнених від більшовиків землях Українську державність. Невдовзі в місті почали діяти повітова і міська управи, відділ народної освіти, райлікарня, поліція, біржа праці, банк, заготконтора, лісопилка, лазня. Розпочалися служби в Успенському соборі, який був перетворений більшовиками в соляний склад. Деякий час навіть виходила газета “Шевченкове слово”, працювала міська друкарня [24].

З протоколу допиту звинуваченого Новакова Арсентія Петровича, що проживав на окупованій території з 1941 по 1944 р.р. в Шполянському районі, до арешту працював в.о. директора МТС від 17 квітня 1947 р.: “З активних членів ОУН служивших в той час на різних посадах в Шполянській райуправі, мені відомі слідуєчі особи: - Кулик Дмитро, років 55, житель міста Шполи, ...працював при німецькій окупації весь період, перший час — бухгалтером Шполянської лікарні, а з 1942 р. — касиром фінансового відділу при райуправі.

Кулик завербований в члени ОУН на початку 1942 р. заступником районного проводу ОУН по фінансовим питанням – Малюк, про те, що Кулик являвся членом ОУН, мені відомо з доповіді Малюк особисто Підмогильному в тому ж 1942 р., в його кабінеті. Кулик, як член ОУН директором німецького банка - Денисенком був призначений в комісію по обміну радянської валюти на окупаційні німецькі марки. В цій справі приймав активну участь Кулик і агітував населення здавать радянські гроші в німецький банк заявляючи: «Більше Радянська влада тут не буде і гроші ці залишаться пустими папірцями» [25].

Восени 1941 р. завідуєчий німецької народосвіти Шполянської райуправи Новаковський О.І. завербував в ОУН директора школи із Лебедина Коваленка, який отримав інструкції і завдання залучати в ОУН нових членів [26, 417].

Із протоколу допиту М.І.Приварського (розстріляного 25 листопада 1943 р.): «Полицию (в Смілі – О.В.) организовали представители националистической партии Степана Бандеры. В Смеле этих представителей я видел трёх человек и одного Черкасского по фамилии Голинько. Фамилии трёх бандеровцев я не знаю, так как они приехали с Западной Украины....С первых дней бандеровцы взяли в свои руки полицию и редакцию газеты. В редакцию был назначен на должность редактора учитель Мельник (националист) и секретарём Илья Затиш... Заведующим районо был назначен бандеровец Лихолай; по неофициальным данным группой руководил отец Лихолая. Мотуз также был в бандеровской организации и в его обязанности входило снабжать оружием бандеровцев. На здании полиции висел желто-голубой флаг, который был снят в конце октября по распоряжению германского командования, а также были сняты тризубы. Я слышал из разговоров, что в бандеровской организации также был Куценко—директор машстройзавода, директор банка, фамилии котрого я не знаю, кажется Дрозденко, и председатель правления райпотребсоюза Бойченко [27, 153 – 154].

На території прилеглий до Холодного Яру теж почали з'являтися емісари з Західної України. В Кам'янку приїхали молоді чоловік і жінка, яких називали "Бриль". Оселившись у місті вони розповсюджували різноманітну українську літературу і листівки націоналістичного спрямування, серед молоді і населення [28, 41]. Невдовзі почала виходити районна газета. Звичайно, українською мовою. ...В Кам'янці районним провідником ОУН став Лисенко (служив в авіації, потрапив у полон), його молода дружина читала українську мову в школі №1. Після війни його за «ізмену» повісили. ...Історію України викладав Іван Іванович Драченко [29, 85].

Організовується товариство "Просвіта", з числа найбільш національно свідомого населення, молоді та інтелігенції. Проводилася велика просвітницька робота серед населення, ставилися драмгуртком українські п'єси, пропагувалася ідея створення незалежної Української держави. Головою товариства був учитель Бабич, бухгалтером Ціперко Максим [30, 66-67]. Всі учасники «Просвіти» переслідувалися німцями, а після війни були репресовані «совета́ми». Архівні документи, які зберігаються в Державному архіві Черкаської області й архіві СБУ свідчать, що у травні-вересні 1942 р. гестапо арештувало лише в Кам'янському районі 50 членів організації ОУН.

З кінця 1941 р. емісарами ОУН – західняками Стопою, Кузичем і Грицюк в районному центрі Чигирин був організований провід ОУН (м), куди входили крім них: Турбовець Йосип Данилович, Артеменко Іван Карпович, Костенко Олександр Сергійович, Лещенко Федір Назарович, Бінський Іван Григорович, Кадацька Ліна Максимівна.

Члени націоналістичних осередків на Чигиринщині розповсюджували листівки та агітаційну літературу, віддруковану в «їхніх центрах», у тому числі видавництвом групи «УПА – Волинь», проводили агітаційну роботу серед молоді. Найпомітнішою справою членів ОУН стало відродження товариства «Просвіта», створення на її базі професійного театру та проведення культурно-просвітницьких і агітаційно-пропагандистських заходів [31, 137, 143].

Богдан Лепкий зазначав: «Мені ввижаються два лани збіжжя. Повіяв вітер – і збіжжя запилилося. Запилений цвіт має видати багаті плоди. Таку роль сповнили похідні групи ОУН. Те, що більшовики проклинають і досі українських націоналістів, це найкращий доказ, що похідні групи сповнили добре своє завдання, що запилений у 40-х роках лан збіжжя приносить тепер добрі плоди [32, 222].

1. Паїк Володимир. *Україна в минулому і сьогодні (Історичні й географічні)*. – Друге видання. – Edmonton-Toronto–1982. Львів–1999.

2. Ветров Олександр. *Таємниця Холодного Яру. Невідома війна: національний рух опору у 1940 – 1950 рр.* – Черкаси. – Вертикаль. – 2009. 3. Паїк Володимир. *Там же*.

4. Ворошило Л.К. *Діяльність ОУН на Корсунщині. Машинопис. 18 арк.* – Корсунь – Шевченківський. – Копія. – Приватний архів Ветрова О.В.

5. Ветров Олександр. *Там же*.

6. Чорномаз Б.Д. *Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманьщині у 1941 – 1945-х роках. Монографія.* – Умань. – 2002.

7. Шанковський Лев. Похідні групи ОУН. – Видавництво “Український Самостійник.– Мюнхен.–1958.
8. Волошенко І.І Про результати досліджень подій Великої Вітчизняної війни краєзнавців Монастирищенського району.// Черкащина в контексті історії України. – Черкаси. – “Ваш Дім”.– 2005.
9. Ветров О.В. Польові дослідження. Записано від краєзнавця Волошенка І.І. в серпні 2009 р. м.Монастирище. Приватний архів Ветрова О.В.
10. Електронний ресурс. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія Черкащини](https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Черкащини).
11. Черномаз Б.Д. Там же.
12. Ветров Олександр. Таємниця Холодного Яру. Там же.
13. Електронний ресурс. Там же.
14. Ветров Олександр. Там же.
15. Електронний ресурс. Там же.
16. Чос Володимир. «Тарасове поле» Правди.
17. Польові дослідження. Приватний архів Ветрова О.В. м.Кам’янка.
18. Приліпко Марія. Чернобаївщина. Велична історія рідного краю. Від найдавніших часів до сьогодні. – Черкаси. – 2008.
19. Реабілітовані історією. Черкаська область. У двадцяти семи томах. Книга перша. Видавництво “Тясмин”. Київ-Черкаси. 2006.
20. Віргуш Наталія. Правда пам’яті. // Черкаська правда, 14.05.1988 року.
21. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.р.: Документи. Спогади. Статті. / За ред. Г.М.Голіши. М.Ф.Пономаренко. – Черкаси. 2000.
22. Міста і села України. Черкащина 2007. Канівський район.
23. Ворошило Л.К. Там же.
24. Міста і села України. Там же.
25. Державний архів Черкаської області. Справа Новакова.
26. Реабілітовані історією. Там же.
27. П.М.Жук, П.П.Жук, С.І.Кононенко, С.І.Кривенко. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 р.р. Збірник документів та матеріалів. – Черкаси. –«Брама-ІСУЕП». – 2000.
28. Ветров Олександр. Там же.
29. Гребенюк Григорій. Спогади українця. З життя і подій в Україні та поза нею очима очевидця й учасника від року 1925-го. – Львів. – Каменяр. – 2009.
30. Ветров Олександр. Там же.
31. Солодар Олександр. З історії діяльності ОУН-УПА на Чигиринщині.Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів. Науково-методологічний семінар «Україна у Другій світовій війні». – Черкаси. – «Вертикаль». – 2006.
32. Ветров Олександр. Там же.

Чайка Іван Іванович,

краєзнавець

Чайка Володимир Іванович,

начальник науково-дослідницького відділу
Національного заповідника «Замки Тернопілля»

**ТУДОРІВ – ЦЕНТР ВИШКОЛУ,
БОЇВ І МІСЦЕ ВІЧНОГО СПОЧИНКУ ВОЯКІВ УПА**

Тудорів – невеличке галицьке село, розташоване на межі Гусятинського, Тербовлянського і Чортківського районів Тернопільщини, засноване у 1442 році. Неповторне своїм виглядом та своєю історією.

Тудорів пережив надзвичайно складні моменти ХХ століття, бо був одним з тих осередків, де витав незламний дух боротьби проти поневолювачів.

Ішов 1944 рік, з якого на наших теренах почалася нова героїчна і до певної міри трагічна сторінка боротьби славної УПА за незалежність Української держави. Багато вихідців з Тудорова, молодих хлопців, влилися в лави борців проти комуно-більшовицької навали. Ними беззастережно керувала велика ідея боротьби за волю і побудову Самостійної України. Вона була настільки вкорінена у їх свідомості, що навіть небезпека тюрми, Сибіру та й самої смерті не могла зупинити. В УПА пішли представники різного соціального стану, різного віку, але об'єднані єдиною святою ідеєю визволення України від більшовицького ярма.

Село Тудорів внесло гідний вклад у справу національно-визвольної боротьби значною кількістю учасників визвольних змагань, своїм ставленням до них, своєю роллю як територіального центра повстанських формувань та їх вишколу. Сотні УПА «Полтави» і «Чорного», що діяли на околицях, поповнилися новою молодією силою – вихідцями з Тудорова. На шлях активної боротьби стали Волошин Дмитро, Волянський Іван, Возьний Іван, Ганчарик Дмитро, Ганчарик Теодор, Крамарчук Микола, Крамарчук Михайло, Наконічевський Іван, Пшоняк Степан, Снігур Дмитро, Тайка Степан, Чайка Микола, Чайка Степан, Чорний Трохим та інші.

Нелегко, неспокійно і досить небезпечно жилося людям у Тудорові. Днями і тижнями порушували спокій всякі уповноважені з вимогами здавати хліб, молоко, м'ясо, яйця і позику. Цілими зграями з окриками «гранда» обходили двори і заставляли підписуватись на немалі суми позики, хоч люди в ці післявоєнні роки жили надзвичайно бідно і грошей нізвідки було взяти. Ніхто не хотів цього розуміти, і люди тяглись з останніх сил, щоб не потрапити на Сибір, яким лякали і куди нерідко відправляли. Крім цього, часто вулицями села бродили облавці, висліджуючи повстанців та тероризуючи людей. Часто вони, названі народом "червоною мітлою", прочісували село, ішли від хати до хати і довгими залізними шупами шпигали землю, шукаючи криївок. За «бандерами» нищпорили по стодолах, хлівах, горищах, заглядали в скрині, шафи та постелі. Очевидною була відверта зневага до людей, завойовницька зверхність.

Хоч під час облав гарнізонці нікого не знаходили, але здогадувались, що зв'язок жителів села з повстанцями існує, що люди їх підтримують і, напевно, допомагають. У своїх здогадках вони дійсно не помилялись. Для того, щоб повстанські боївки могли активно протистояти ворогові, необхідним був бойовий вишкіл, а для цього потрібна була навчальна база. Одною із таких баз став Тудорів. Тут часто перебували досить численні сотні вояків УПА, відпочивали після боїв чи далеких рейдів, проходили військовий і політичний вишкіл, лікувались, отримували моральну і матеріальну допомогу жителів села. Активна учасниця повстанської боротьби Демчук Ванда /«Домовина»/ з

Копичинець згадує: «Повстанці йшли до Тудорова, як до рідного дому». Майже постійно тут перебували сотні «Полтави» та «Чорного». Село небезпідставно називали «Тудорівський воєнкомат». Щоб стерти пам'ять про ці події, у 1946 році на вимогу НКВС його перейменували на Федорівку.

Тут, у Тудорові, на цвинтарі, знаходиться велика, мабуть найбільша в окрузі, могила вояків УПА, що загинули у битвах з червоними окупантами. За наказом проводу їх тіла, поки не забирали енкаведисти, звозили сюди і таємно хоронили у спільній могилі. Першими тут були поховані п'ять повстанців, які загинули у сутичці з карателями у грудні 1944 р. в Коцюбинцях. Ось їх імена: Кузик Ярослав, псевдо "Арсен" з Копичинець, Грабець Григорій, псевдо "Артем" з Чорнокінець, Мостовий Дмитро, псевдо "Пісня" з Сухоставу, Дмитрів Григорій, псевдо "Сніг" з Коцюбінець, Дмитрів Іван, псевдо "Кос" з Коцюбінець. Їх тіла були перевезені до Тудорова на вулицю Задвірну, де було виготовлено домовини, однак, як виявилось, навіть мертвих звитяжців не було можливості вільно поховати. В селі з'явилися облавці і домовини прийшлося знову відправити в ліс. Лише вночі вони були доставлені до хати Ганчарика Степана, де священник з Яблунова о. Чорний відправив панахиду. Потім, коли домовини були перенесені на цвинтар, їх поховали у могилі. Сам священник пізніше був заарештований і загинув на Колимі. Поминальну тризну повстанці влаштували у хаті Якубів Марії.

Боротьба тривала, ворог шаленів, особливо після невдач та непоодиноких втрат, тому на боротьбу з повстанцями стягав все більше сил. В каральних операціях, крім відділів НКВС, нерідко брали участь армійські частини.

Трагічним епізодом визвольної боротьби УПА проти червоних був раптовий, добре організований напад військ НКВС на Тудорів у ніч з 4 на 5 березня 1945 р. У ньому брали участь посилені гарнізони Копичинецького, Буданівського, Тереховлянського районів. Майже безшумно наближались, оточуючи село. А село спало, наче хтось його заколисав, приспав і сам заснув. Спали натомлені денними турботами люди, відпочивали змучені неблизьким походом повстанці. Тишу порушував лише тривожний гавкіт собак, які ніби відчували наближення ворога. У селі в цей час знаходилась на відпочинку сотня «Полтави», до якої входила боївка «Дуба». Коли виявили ворога, що підходив вже до села, зав'язався нерівний бій. Щоб не наражати на небезпеку людей, які дали їм притулок, повстанці вийшли з села. Вони були змушені відступити перед переважаючим за чисельністю і озброєнням ворогом. Не маючи оперативних даних про розташування ворога (не виключено, що це була зрада), обрали дуже небезпечний шлях відступу до лісу в напрямку села Папірні і потрапили під прицільний вогонь ворожих кулеметів. І падали хлопці на білий сніг, що запалав кривавим багрянцем... Перший... п'ятий... двадцятий і останній, аж біля самого лісу, що, здавалось, вже подав рятівну руку та не встиг. Учасник цього бою Сагайдак Зіновій повідомив, що на цій дорозі залишилось лежати 42 убитих і поранених повстанці. Щоправда, поранених підступний і оскаженілий ворог добивав. Знущався навіть над вбитими, роздягаючи трупи, відкриваючи вишивані сорочки. Загинули там і вихідці з Тудорова: Ганчарик Дмитро,

Крамарчук Микола, Міщанчук Дмитро, Пшоняк Степан і Тайка Степан. Всіх убитих ворог залишив. Коли гарнізонці відійшли і на криваву дорогу вийшли люди, то побачили жахливу картину. Плач, голосіння над полеглими і прокляття ворогам, здавалось, сягали неба. Убитих звели на цвинтар (звозили Недільський Григорій, Кривий Григорій, Пакон Іван), викопали яму поряд з п'ятьма раніше похороненими і поховали, вкривши тіла смерековим гіллям.

Яскравою, героїчною, хоч і не позбавленою глибокого трагізму сторінкою боротьби проти червоних окупантів став нерівний бій 15 повстанців із сотні «Орли», на чолі із своїм сотенним Коцом. 8 березня 1945 р. вони були оточені військами НКВС у будинку лісничівки біля села Папірня. Повстанці зайняли кругову оборону, героїчно захищались. Ворог сконцентрував великі сили, так що прорватись крізь вогненне кільце було неможливо. Вирішили стояти до загину. З обох сторін падали вбиті. Будинок палав, від вибухів гранат падали стіни. Повстанці загинули всі разом із своїм командиром Коцом. Ніхто не здався на милість ворогів, не просив пощади, навіть дивлячись у вічі смерті. Жорстокий і безжалісний ворог і той дивувався їхній беззавітній відданості справі боротьби за волю України. Вночі, по весняному бездоріжжю, їхні тіла були перевезені до Тудорова і поховані в повстанській могилі. Не побоявшись ні труднощів, ні імовірних репресій, крім інших, перевозила їх проста жінка – Тригук Ганна.

Через деякий час серед повстанців і молоді Тудорова поширилась пісня про Коца:

Та ворог підходить, гарчать кулемети
І рвуться гранати і міни.
А Коц, вже ранений, друзів закликає
І з власної кулі сам гине...

Цю та інші пісні, пройняті героїкою боротьби, можна було почути з тудорівських хат, де їх дещо притишеним голосом співали повстанці. Пісня підтримувала дух, стверджувала віру у правильність вибору їхнього шляху боротьби за незалежність України. Боротьба продовжувалась, і в могилу лягали все нові побратими по спільній долі. Поховані на цвинтарі також тудорівчани Чайка Микола Михайлович /«Підкова»/, Возний Іван Олексійович / «Ткач»/, Ганчарик Федір /«Соловей»/, а також Байдужа Петро з Білої, Богач Михайло із Зборівського району, Витайло Григорій з хут. Ставки (коло Старої Ягольниці), Драбинястий Євген /«Полтава»/ з Бичковець, Каськів Михайло /«Чумак»/ з Скородинець, Лушней Степан / «Горобець»/ з Яблунова, Романів Степан з Скородинець, Стець Мирослав /«Лис»/ з Скородинець, Схаб Іван з Яблунова, Тимчишин Михайло з Яблунова, Куций Володимир /«Ас»/ з Чорнокінець і десятки інших, імена яких невідомі. Кажуть, що поховані тут хлопці з Чортківського, Терехівського, Бережанського, Підгаєцького районів, з Івано-Франківської області і навіть зі Львова. На жаль, точну кількість похованих встановити тепер неможливо, як неможливо також встановити і їх імена.

У 1944-1945 рр. більшість чоловіків Тудорова були мобілізовані до Радянської Армії, перебували і гинули на фронтах Другої світової війни за чужі інтереси. Залишились у селі ті, які по віку вже не підходили до військової

служби. На них, уже немолодих, випали всі злигодні воєнного і післявоєнного часу. Крім звичайної нелегкої повсякденної праці на своєму господарстві, допомоги родичам фронтників, вони часто були зайняті в нічну пору. Це вони темними ночами, відомими тільки їм дорогами, а то й бездоріжжям, доставляли повстанцям зброю, набої і продукти. Нерідко доводилось перевозити поранених і ховати їх у надійному місці. Діяли безвідмовно, часто ризикуючи своїм здоров'ям, життям, долею своїх дітей, рідних, своїм майбутнім.

На їх же долю випав нелегкий, глибоко патріотичний і християнський обов'язок – звозити полеглих вояків УПА на місцевий цвинтар, щоб їх тут поховали у спільній могилі. Ночами, часто в негоду, збирали вони тіла полеглих повстанців у лісах, полях, іноді за десятки кілометрів, наражаючись на небезпеку зустрічі з облавцями. Серед багатьох треба назвати найбільш самовідданих і безстрашних. Це Недільський Григорій, Кривий Григорій, Крушельницький Михайло, Пакон Іван, Ганчарик Дмитро і інші. Завдяки їм, їхній відвазі багато вояків УПА знайшли свій вічний спочинок у повстанській могилі на цвинтарі в Тудорові.

Протягом 40-50-х рр. ХХ ст. в спільній могилі на Тудорівському цвинтарі знайшли свій останній спочинок близько сотні героїв. Але лише в Незалежній Україні стало можливим спорудити їм достойний пам'ятник. 21 жовтня 2001 р. відбулося урочисте відкриття величного монумента, в основі якого – п'ятиметровий повстанський хрест, а на його фоні – прекрасна постать Богородиці-Покрови з омофором у руках.

*Стаття, в основі якої спогади очевидців, підготовлена на основі матеріалів польових досліджень Чайки І.І.

*Кукса Надія Василівна,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»
Діденко Яніна Леонідівна,
учений секретар
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

БОГДАНОВА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ У ЧАСИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Практично недослідженою сторінкою історії пам'яток Чигиринщини, зокрема сакральних споруд і серед них усипальниці Богдана Хмельницького є тяжкий і суперечливий період окупації нацистами.

5 серпня 1941 р. почалася окупація Чигиринського краю німецько-фашистськими загарбниками. Невдовзі окупаційною владою було сформовано адміністрацію, що регламентувала всі напрямки життя населення.

У релігійній сфері почався якісно новий етап. Розуміючи, що лише репресивними заходами годі сподіватися неухильного виконання розпоряджень, нова влада розробила цілу низку нововведень, що стосувалися насамперед культурно-духовної сфери. Найбільш суттєві зміни пропонувалися населенню саме в відношенні окупаційної влади до релігійних віросповідань. Нацисти прекрасно розуміли, що без будь-яких затрат не тільки привернуть до себе прихильність частини віруючих людей, а й ще більше підірвуть авторитет більшовицької влади, що майже чверть століття проводила потворну антирелігійну кампанію. На «визволених» українських землях розпочався динамічний, проте недовготривалий процес, досить влучно охарактеризований митрополитом Ніканором як «стихійний рух відродження релігійного життя в Україні» [3, 231].

Більш влучної картини цього процесу, змальованої не стороннім споглядачем, а очевидцем і безпосереднім учасником тих подій Іваном Власовським, годі сподіватися:

«...не можна не подивляти того ентузіазму, з яким людність на Україні бралась за відновлення церковного життя по кількох роках нищення його антирелігійною пропагандою, арештами, засланнями і вимордовуваннями єпископів, духовенства, закриттям і руйнацією церков [3, 231].

Одночасно з придбанням священиків парафії наполегливо взялися ремонтувати уцілілі церкви або пристосовувати помешкання під відправу Служб Божих там, де храми було поруйновано. Здебільшого з храмів пороблено було «сільбудинки», які тепер знову повернуто на храми. В багатьох випадках як утварь, так і церковна одежа, переховувались вірними, хоч за це большевики й жорстоко карали. Переховувались навіть святі антимінси... На визначений час для посвячення церкви – храми блищали як малюнки, очищені, обмиті, прикрашені й оздоблені квітами, аж до самого хреста на бані... Ніколи церкви так не відвідувались, як після повороту цієї можливості знову молитися і єднатися з Богом. Священиків люди оточували небувало теплою опікою. Люди масово приступали до виконання св. Таїн, що були ними пропущені. Вінчались, охрещувались, справляли християнський похорон для рідних, що давно одійшли з життя. З'явилися дбайливо приховані святі образи, буйно зріс попит на молитовники. Люди жадібно всією істотою всисали Слово Боже, як спражена земля цілющу росу» [3, 232].

... Той людський духовний здвиг, що «прагнув до Бога Живого», як казав Пророк (пс. 41, 2), складався переважно з людей старшого віку, молоді приходило на богослужіння значно менше, ніж в досовітські час; комсомол, антирелігійна пропаганда в школі і у всіх виховальних закладах СРСР таки встигли затруїти багато молодих душ безбожністю [3, 232]...

«Заслуговує уваги ентузіазм людности, з яким вона взялася за улаштування церков. Особливо виявила старання молодь, що під керуванням старших людей усіх сил докладала для упорядкування церковних будинків... У системі

«обезвірювання» людности большевики, як видно, перебрали мірку, бо в той час, як старе покоління горнулося до Церкви з побожного сантименту, молодь стала горнутися з протесту перед брутальним насильством над душею людини [3, 232]...

Населення Богданового краю з радісним піднесенням зустріло звістку про поновлення діяльності релігійних громад. В перші ж місяці окупації повсюди на Чигиринщині стали відновлюватися богослужіння, організовуватися релігійні громади. Оскільки переважна більшість храмів була зруйнована чи переобладнана під склади, зернохновища, школи, сільські клуби, перед мирянами постало завдання власними силами підшукати собі відповідні приміщення для проведення богослужінь.

Вірянам Суботова поталанило більше – збереглася практично неушкодженою Іллінська церква, в якій на цей час було зернохновище. За спогадами старожилів, дуже швидко кілька десятків набожних селян середнього віку почали наводити належний порядок в приміщенні храму. Чоловіки із звичайних дощок змайстрували простенький скромний іконостас. Позносили образи, які вдалося врятувати від рейдів «войовничих безбожників». Ікони рясно прикрасили вишиваними рушниками. Тривалий час не було священика. Серед мирян були освічені набожні чоловіки, які згуртовували навколо себе селян, і ті приходили до храму на молитву та послухати Слово Боже.

Наприкінці 1941 р. з Харківщини новою владою було привезено священика Димитрія Квартальнова з дружиною та сином. Отець Димитрій за короткий час зумів згуртувати навколо себе паству. До цього часу вдячні миряни, які в той час були дітьми, з любов'ю згадують настоятеля як високоосвічену, добропорядну людину.

Згідно із нововведенням окупаційної адміністрації, богослужіння проводилися виключно українською мовою. Особливо вирізнявся церковний хор, до якого входило близько двадцяти найголосистіших з вірян. Причому, осердя хору складали чоловіки середніх літ. Завдяки неповторній акустиці храму та бездоганному виконанню, багатоголосий спів було чути навіть в Розсошинцях, що знаходилися на іншому боці Тясмина. До слова, колишні учасники цього церковного хору, які, на жаль, вже відійшли у Вічність, передали премудрості азів канонічного співу продовжувачам своєї місії після останнього поновлення в гетьманській усипальниці служби Божої 1990 року.

Прикметно, що до відвідування богослужінь почала долучатися і молодь села, якій випало народитися і вирости в умовах агресивного атеїзму [4].

Більш красномовно проілюструвати хід однієї з відправ може рідкісна світлина, датована 10 жовтня 1942 р.

Богослужіння у Свято-Іллінській церкві під час окупації 10 жовтня 1942 р.

З початком 1941–1942 навчального року окупаційна влада не встрявала в шкільні програми, де було передбачено вивчення Закону Божого. Проте з червня 1942 р. ситуація докорінно змінилася, причому в усіх напрямках релігійного життя.

1 червня 1942 р. було видано «Розпорядження Райхскомісара України про правні відносини релігійних організацій», згідно з яким проголошувалась свобода релігії та релігійних союзів і інституцій, з наказом представити до Райхскомісаріату статuti Церков і релігійних громад. Але, як то було не парадоксально, відразу після вступу в дію даного розпорядження почало ширитися і наростати втручання німецької влади у внутрішнє життя церкви, що суперечило засадам релігійної толерантності [3, 237].

...В другому шкільному році при німцях 1942-43 науки релігії по початкових школах (середніх і вищих не було); німецька влада заборонила, втручаючись і в цю велику справу життя Церкви – релігійного виховання молоді. Трудно навіть сказати, чим керувалась в даному випадку окупаційна німецька влада, заборонивши доступ релігійної науки в школу», але батьки учнів все більше переконувались, що майже нема різниці в атеїстичному світогляді гітлеризму і комунізму [3, 239].

Доповнює загальну картину подій цих років та стану культових споруд Чигиринщини за часів нацистської окупації, зокрема Іллінської церкви у Суботові, допис чигиринця І. Артеменка, імовірно директора школи у Чигирині часів окупації нацистами, учителя російської мови та літератури, поета, що згодом перейшов працювати інспектором шкіл, а пізніше суддею [5,18-19]), опублікований під час окупації у газетах Український вісник» (Берлін, 1942. – 9

серпня) [2] та «Волинь» (1942. – 12 липня. – №53) [1]. Текст друкується із збереженням орфографії.

І. Артеменко

БОГДАНОВА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ

*«Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України
Широка, глибока.
Ото церква Богданова...»
Т. Шевченко*

Рано-вранці я наближався до села, що славне в історії України ім'ям Хмельницького, національного Генія нашого народу. Весь час я ішов серед суцільної зелені садів, гаїв, а праворуч луки й Тясмин. Нараз, серед тиші і краси соняшнього ранку, пролунав дзвін, за ним другий, третій... Давно вже цей край не чув церковного дзвону, і тому в кожному щирому серці він викликає забуті почуття й відчуження, спогади дитинства й юности, якщо це людина літня. Лагідно й ніжно цей дзвін кликав і вабив до себе, і я прискорив кроки. А ось і центр села. На горі височить біла Богданова церква, пануючи над навколишніми низинами й горбами. Двадцять років минуло з того часу, як я був у цьому храмі, що є святинею для кожного свідомого українця. Як же він змінився за цей час! Стіни облуплені, дах фарбований хто зна коли, поржавів. Та все ж велич і краса цього пам'ятника нашої старовини викликає захват у серці. Яка оригінальна архітектура основної частини церкви! Пізніше до основної будівлі було добудовано дзвіницю і критий хід з неї до церкви. Ці добудови, зроблені за царських часів, не становлять чогось цікавого з погляду архітектури, дзвіниця аж ніяк не гармонізує з церквою, хоч будівники намагалися наслідувати стиль церкви. Я в середині храму, збудованого на честь пророка Іллі. Надзвичайно оригінальне склепіння, що має безліч граней. Жадної з відомих мені церков не можна порівняти з цією. У Києві я не бачив ніде такого склепіння, саме такої прекрасної форми. Куди поділись колишні чудові фрески?... Тепер стіни голі, фресковий живопис знищений цілковито большевиками, що перетворили церкву на зерносіпище.* Так само був знищений вітвар і вся церковна утвар. У свому вандалізмі комуністи дійшли до того, що один із них, голова райвиконкому, в 1934 році перед, зборищем голів сільрад нахвалявся не залишити від Богданової церкви каменя на камені. Тепер прихожани і священник подбали про прикрашення храму, збудували вітвар. Служба Божа тут правиться покищо по-слов'янськи, деякі книги дістали вже українською мовою. Я підіймаюсь на хори.

Вхід до них проходить у стіні до двох метрів товщиною. Взагалі треба відмітити, що стіни церкви, складені з каменю, являють собою неприступну твердиню. Тут також амбразури. Внизу праворуч є місце, де раніш був похований Богдан. Потім, коли Чарнецький наскочив на Суботів, як відомо, щоб поглумитись над останками Гетьмана, звелів викинути його кості з могили. Ці кості були зібрані селянами й поховані, за однією версією, біля церкви на цвинтарі, за другою біля нової церкви, від якої зараз, після большевиків, нічого не лишилося. В стіні, праворуч, під шаром тиньківки, коли його зняли, помітно було зовсім інше муровання. Видно, тут була ніша. Можливо, що це закладений пізніше вхід у тунель, що йде під гору до школи. З боку Тясмина і досі збереглися ознаки колишнього великого ставу під крутою дорогою, на якій стоїть церква. Понад ставом і горою є залишки, колишньої вузької дороги, візду до гетьманського двірця. Прощаючись із священником, кидаю останній погляд на Богданову святиню, матеріальну пам'ятку його про себе і той далекий час, а в моїй голові раптом заявляється думка: «Що б то сказав наш гетьман, коли б устав із домовини і побачив свою церкву в такому непридбайливому вигляді, нам своїм нащадкам, що й досі, може, байдуже поглядають на її відновлення? ...» [2].

**Згідно археологічних досліджень середини 50-х-70-х рр. на стінах храму не було розпису. По-перше, усипальниці зазвичай будувалися без зайвого декору, по-друге, розпис для мурованих храмів Середньої Наддніпряни не був характерним. Артеменко І. Богданова церква в Суботіві / Волинь. – 1942. – 12 липня. – №53 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://libraria.ua/numbers/193/3468/>*

1. Артеменко І. БОГДАНОВА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ / Український вісник. – Берлін, 1942. – 9 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://libraria.ua/numbers/445/18589/?PageNumber=6&ArticleId=701104&Search=%D1%81%D1%83%D0%B1%D0%BE%D1%82%D1%96%D0%B2>

2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т.4., Ч. 2. – К., 1998. – 384 с.

3. Кукса Н. Суботівське комсомольсько-молодіжне підпілля //Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2005. – С.181-185.

4. Солодар О. У полум'ї війни. – Черкаси: вид. Ю.Чабаненко, 2012. – 68 с. + 6 с. іл.

Мінська Оксана Іванівна,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

МАТВІЙКА ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ

Мирний спокій історичної Чигиринщини був перерваний 5 серпня 1941 р. [1, с. 10]. Жителі Матвіївки, як і мешканці інших сіл району, зі страхом

очікували встановлення нового порядку нацистської окупаційної влади. Відтворити окремі епізоди цього трагічного періоду допомогли спогади очевидців, їх родичів та архівні документи.

Згідно специфічного територіально-адміністративного устрою, Чигиринщина ввійшла до складу Райхскомісаріату «Україна» Миколаївського генерального комісаріату Олександрівського округу (гебіту). [2, с. 41]. В кожному районі та в кожному населеному пункті нова влада намагалася налагодити самоврядування, а тому створювалися загони охорони порядку, які склалися з «шущманів» – поліцаїв. У Матвіївці охочими наглядати за порядком у селі виявились такі жителі: старостою села був Приймак Антін Іванович; поліцаями: Приймак Аврам Гаврилович, Голубничий Марко Авер'янович, Безпалый Кузьма Тимофійович [3]. «Поліцаї хазяйнували у селі, переслідували людей. Час від часу матвіївські жінки переховували своїх чоловіків у лісі, щоб німці з поліцаями їм не заповдіяли ніякої біди. У хаті моїх батьків був штаб фашистів, тому ми жили у материного брата Буряка Порфирія Івановича, який зі своєю дружиною не мав дітей. Одної ночі, а це якраз було на Вербному тижні, прийшли і до нас. Почали стукати у вікна, ломилися у двері, але хата була нова (1940 р. збудована), тому їм не вдалося ввірватися силою, а мати не відкривала. Вони прийшли за батьком, мати ж сказала, що його нібито немає вдома. Від неймовірного хвилювання вона покусала собі язика до крові. У ту ніч забрали 5 осіб, які в село більше не повернулися. Це були дуже хороші люди», – хвилюючими спогадами ділиться Зубенко Ганна Іванівна, 1937 р.н. [4]. Однак серед поліцаїв були люди, яких поважали у селі, адже вони допомагали односельчанам, незважаючи на небезпеку отримати покарання від німецького командування. А місцеві жителі Приймак Антін та Аврам з прихильністю сприйняли прихід окупантів, вони мали надію, що радянська влада вже не повернеться до їхнього села. Адже саме ця влада під час колективізації відібрала у них все майно, у їхніх хатах розмістили сільську школу. Вигнанці ж змушені були деякий час жити у землянках. До односельців ставились дуже ворожо, займалися здирництвом. Були убиті партизанами як зрадники на околиці Матвіївки, що має назву Бицева стража. Там вони з німцями заготовляли ліс [5]. Показово, що випадок про знищення фашистських прихвоснів яскраво описується у спогадах командира партизанського загону ім. Сталіна П. Дубового: «К 9.00 часам утра отряд перебазировался обратным путем под с.Матвеевку,.. Часам к 11.00 утра лесную тишину нарушили моторы, гул которых быстро приближался. Значит, немцы – других машин тут нет. Высылаю разведку установить подробности. Александр Гуров и Александр Василиженко, вооружившись автоматами, уходят... Все замирает: и стрельба, и гул моторов, и разговор в лагере. Ожидаю с нетерпением донесений разведки... Вот и они, докладывают, что немцы в составе двух машин приехали в лес по дрова. Василиженко перебивает доклад Гурова: «А лес ведь наш, мы и убили двух шоферов, а машины зажгли, они догорают»... Над прикритим погребом

(Матвіївські поліцаї під час стрілянини заховалися у погріб – О.М.) Александр Гуров и Александр Василиженко ведут переговоры с теми, кто закрыт в погребе, чтобы они прекратили напрасно расход уже не их боеприпасов

и сдались в плен, на что рядовые полицейские согласились и сдались. Но в погребке собрано все оружие, начальник полиции не отдает... Разрешаю бросить гранату – и через минуту раздаётся оглушительной силы взрыв, поднимается половина погреба.... Слышим голос полицая: «Я сдаюсь» [6, с. 354, 356].

Село продовжувало жити своїм життям, але вже сповнене напругою, страхом і болем. Мирне населення уважно придивлялося до нової влади, адже невідомо було, як довго вона протримається. Однак німці напрочуд показово показували свою привітність, тим самим демонструючи своє панівне становище. «Людей не грабили, очікували страшнішого... У нашому селі з початку окупації було більш-менш спокійне життя. Якогось такого впливу окупантів на наше життя не відчувалося», – переказує спогади свого батька уродженка с. Матвіївка Ульянич Лідія Михайлівна, 1946 р.н. [5]. О.Т.Кримський, 1930 р.н, уродженець с.Триліси Олександрівського р-ну стверджував: «Нехай це досліджують історики, але у мене склалося враження, що на той час німцям було заборонено чимось кривдити мирне населення. Адже так було у всіх сусідніх селах – Любомирці, Вищих Верещаках, Матвіївці, Антонівці, Китайгороді...» [7, с. 512].

Окупаційна влада зберегла колгоспи під назвою «господарські двори», які повинні були виконувати обов'язкові поставки продовольства для німецької армії. Наглядачі суворо контролювали та обліковували суспільну роботу матвійчан. У наказі Чигиринської райуправи наголошувалось на тому, що все населення району віком з 14-ти років повинно було брати активну участь у весняній посівній кампанії, до якої залучалося «все державне, громадське і приватне тягло». Особи, які не брали участь у цій кампанії, визнавалися як саботажники [8, с.39].

За роботу на господарських дворах колгоспникам нараховувалися трудовні, які добре були відомі ще з радянської системи оплати праці на селі. Трудодні нараховувалися лише після виконання норм здачі хліба окупантам, тому великого бажання працювати у селян не було. Щодо таких запроваджувалися штрафи. У розпорядженні Олександрівського Гебітскомісара від 23 – VII-1942 р. було застереження для населення: «...що особи, які не бажаючи працювати чесно і продуктивно будуть відправлені в робочі лагерь. Ізоляція таких осіб в лагерь не є мірою покарання, а з'являється як засіб виховання в них бажання до корисної праці...» [9].

На посівній. 1942-1943 рр. З архіву Рейберт інфо.

Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.

Безпала Ганна Іларіонівна зі слів старшої сестри Євгенії розповіла: «Колгоспні поля німці розділили на окремі ділянки, за якими закріплювалося 10 господарів, що повинні були обробляти дані земельні наділи, а вирощене збіжжя віддавати окупантам, залишаючи собі якусь частку. Восени 1943 р. німці не встигли забрали урожай, у зв'язку з початком визволення нашого району» [10]. Очевидно, респондент мала на увазі про утворення на селі інституту сотенних і десятихатників, які, згідно наказу Чигиринської управи, повинні мати під своїм наглядом 10 хат і відповідати за виконання цими господарствами державних планових завдань та всіх розпоряджень влади, що даватимуться старостам через сотенних [2, с.41].

Крім того, на плечі поневолених селян було накладено продовольчий податок: щоденно здавати молоко на сепараторну – порушення – вилучення корів; – м'ясозаготівля; вилучення корів за фальсифікацію молока (низька жирність) – штраф 300 крб. – старости сіл повинні були вилучати корів і стягувати штрафи; - курозаготівля, яйцезаготівля – за нездачу яєць штраф 200 крб., а якщо через тиждень не виконують плану – конфіскація майна; – переробка конопель та виконання плану поставки волокна [2, с. 45].

ВІДОМОСТІ ПРО ХІД ОСІННЬОЇ СІВБИ В ОБЛАСТІ

№ п/п	Назва району	План посіву одиниць виробок	Фактично посіяно одиниць вироб. сил	Прод. виконано	На яку дату роб. не подала в діло 211
1.	Чигиринський	24340	18000	73,9	20/X—41 р.
2.	Кіровоградський	24261	17919	73,8	19/X
3.	Олександрівський	20336	11319	55,6	11/X
4.	Знам'янський	27625	14500	52,3	10/X
5.	Златопільський	18250	8700	47,2	13/X
6.	Онуфріївський	25179	11704	46,4	18/X
7.	Копаніський	35809	15766	44,0	18/X
8.	Славотградківський	24197	10609	43,8	17/X
9.	Рівнянський	26359	9398	35,6	18/X
10.	Новокиророзівський	22066	10959	49,6	22/X
11.	Лемківський	21910	9199	41,9	15/X
12.	Маловісківський	22856	9533	41,6	15/X
13.	Новогеоргіївський	31034	16478	53,0	6/X
14.	Добровеличківський	19609	7954	40,5	15/X
15.	Долішківський	41584	18309	44,0	20/X
16.	Бобриньський	30748	11476	37,1	15/X
17.	Петрівський	34880	15474	44,3	11/X
18.	Олександрівський	46195	16713	36,1	10/X
19.	Аджарський	17778	6345	35,6	18/X
20.	Новоградський	23495	9304	39,5	10/X
21.	Валківський	17536	6144	35,0	15/X
22.	Хмельський	28793	9310	32,3	10/X
23.	Тутківський	14659	4560	31,0	5/X
24.	Витківський	26579	8207	30,8	15/X
25.	Новоградський	26691	7511	28,1	15/X
26.	Новоградський	20729	5804	27,9	6/X
27.	Устківський	21293	8705	27,8	15/X
28.	Підвисоцький	20434	4608	22,5	20/X
29.	Новгородківський	24874	8721	35,1	орієнтовно
30.	Підволочківський	22455	8978	39,8	15/X
Разом по області		77806	32800	42,1	

Порівняльна таблиця про хід осінньої сівби в 30 районах області. Газета «Український голос», жовтень 1941 р. Подібні інформації також регулярно вміщували довоєнні та післявоєнні радянські газети. Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.

// Петренко І.Д. *Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»)* – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.

« Але нестерпного голоду у селі не було. Німці забирали лише частку продовольства. Приходили до матері посильні, вона давала їм, що було на той момент у господарстві. Дуже любили курей, самі їх ловили. Іноді сільських дітей німці пригощали гостинцями, в основному це був шоколад чи шматочки цукру-рафінаду. Багато німців, спілкуючись з селянами, охоче показували фотографії своїх дітей та дружин. Говорили, що війна це «погано», що тут вони за наказом Гітлера, а самі дуже хочуть додому до своїх родин», – пригадує зі спогадів матері Романча Ганна Гаврилівна, 1942 р.н. [11]. Майже всі, хто залишив спогади про роки окупації, стверджують, що продуктів харчування вистачало і для поневоленого народу, що сільське і містечкове населення, виконавши плани поставок, чомусь не відчувало нестачі хліба, молока, горюдини... Ділилося ними з партизанами... В свою чергу, окупаційна влада не

вдавалася до таких методів, як вилучення всіх без винятку продуктів харчування, як це робила радянська більшовицька влада в 30-х рр. та зразу ж після війни. Всі ті, хто пережив роки окупації, стверджують в один голос – голоду в роки окупації на території Олександрівського та сусідніх районів не було, а навпаки, вперше за всі довоєнні роки та на кілька років наперед сільське населення наїлося. Уважно переглянувши всі доступні нам архівні матеріали, які регламентують життя поневоленого народу, щось так і не знайшли, бодай одного, подібного, наприклад, до славнозвісного закону СРСР, що увійшов в історію під назвою «Закон про п'ять колосків», який поламав долі сотням і сотням тисяч українців [7, с.372]. Постановою Кіровоградської обласної земельної управи від 18 жовтня 1941 р. колгоспникам дозволялося утримувати у власному господарстві лише визначену кількість худоби: 1 корову, одну телицю до 2-х років і одне теля, 3 свиней та 10 овець. В обов'язковому порядку потрібно було віддавати худобу понад встановлену норму [12, с.31]. Все це слугувало меті, якомога швидше наростити поголів'я домашніх тварин з тим, щоб потім все це відібрати шляхом податків з селян та прямих поставок з громадських дворів. Крім того, гітлерівське керівництво, політичне та військове, добре знало, на що перетворюється армія завдяки мародерству солдат, тому своїх власних мародерів карали, принаймні, на першому, переможному для них етапі війни [7, с.58].

Жителі, за наказом окупаційної влади, здають радіоприймачі та мисливську зброю. З архіву Рейберт інфо.

Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.

З початку окупації у Матвіївці, як і повсюди на Чигиринщині, відновила діяльність церква, яку облаштували у пустій сільській хаті. Будівля старої церкви за незрозумілих обставин згоріла ще до війни. Деякі односельці ходили до Медведівської церкви чи Мотронинського монастиря. [10]. «Народжувалися діти і їх хрещення були дуже гучними – з гармошкою та бубоном, щедрим застіллям», - згадував уродженець с. Поселянівка І.Гончар [7, с. 140]. «Мої батьки теж скористалися дозволом німців хрестити дітей. Я була на той час не хрещена, хоча народилася 1937 р. Батьки мали вже сумний довоєнний досвід: коли хрестили старшого брата Колю у 1937 р., хтось про це доніс. Викликали батька до Чигирини у міліцію, відсторонили на деякий час від роботи, а він працював вчителем у Матвіївській школі. Навіть батюшку викликали на допит», – розповідає Зубенко Ганна Іванівна, 1937 р.н. [4]. Незважаючи на боротьбу окупаційної влади проти самогоноваріння серед населення, все ж траплялися винятки: «У лютому 1942 р. Знам'янська райуправа дозволила деяким мешканцям району вигнати 5 і 8 л самогонки для святкування хрестин [13, с. 86]. Та все ж таки без горілчаних виробів населення не обходилося. У фондах ДАЧО в одній із справ Чигиринської райуправи зазначалось: «Горілчані вироби будуть видаватися населенню району кожного 1-го і 15-го числа, для чого потрібно, щоб сільуправа склала списки на осіб, які мають родинні свята як-то: хрестини, весілля і інш.» [2, с. 44].

Продовжувався й розвиток освіти на окупованих територіях, хоча фашисти дозволили відкрити школи тільки з однією метою: щоб населення здобувало елементарну грамоту винятково для прочитання наказів та розпоряджень окупаційної влади, для розуміння нескладних технічних креслень, інструкцій та завдань, для роботи в полі біля сівалки, але не більше.

В Чигиринському районі команду розпочинати навчання 1 вересня дав гебітскомісар Ланге. Для цього навіть розвісили по селах звернення до батьків. Гебітскомісар їх попередив, що навчання розпочнеться в 1-4 класах 1 вересня, що до школи повинні піти діти 1934 - першої половини 1935 року народження та старші, що навчання є обов'язковим. «Батьки, які не пошлють своїх дітей, або ж відриватимуть їх від школи, будуть суворо покарані», – говорилося насамкінець у зверненні гітлерівського чиновника [7, с. 458].

Тож у Матвіївці теж запрацювала школа, у якій навчалася на той час 180 учнів. За два окупаційних роки школа двічі припиняла свою діяльність, а згодом фашисти її спалили. Вчителі на час закриття навчального закладу працювали на господарському дворі, як і решта жителів Матвіївки [4].

Відносно спокійне життя матвійчан час від часу порушували своїми звірячими розправами каральні загони. Настрої німців щодо мирного населення різко змінювалися або зі зміною ходу подій на фронтах, або необдуманною діяльністю партизанів, за зв'язки з якими суворо карали. Особливо жорстокі розправи над місцевими жителями карателі проводили через вбивства їх офіцерів та знищення нацистського майна. Згідно розпорядження райхсміністра східних територій А. Розенберга від 19 липня 1941 р. “найменша непокора

німецькій владі, найменша зневага до співробітників райхскомісаріату чи інших представників німецької нації, не кажучи вже про інші дії проти німців, каратиметься смертною карою і тільки в рідкісних випадках – тюремним ув'язненням” [14, с.48]. Так, з метою залякування місцевого населення, у с.Матвіївка у березні 1942 р. карателі публічно розстріляли 12 осіб: Задорожнього Дементія Васильовича, Погрібного Миколу Івановича, Кононенка Михайла Карповича, дружину місцевого вчителя на прізвище Мельник з двома синами та інших, серед них була колишня голова сільської ради Безпала Марія Максимівна, 1902 р.н., яка була підпільницею. Розстрілювали цих селян за сільським клубом, де вони були й поховані [10]. Згодом на цьому ж місці відбувся ще один розстріл, про що розповіла Івахненко Лідія Семенівна, 1952 р.н.: «У клубі німці тримали полонених радянських парашутистів. Вони дозволили місцевим жителям приносити нашим солдатам продукти харчування. Моя мати взяла хлібину, пляшку молока і теж пішла туди. В одного парашутиста була простелена шия. Коли мати напувала його молоком, то воно витікало з тієї рани. Потім фашисти змусили цих полонених викопати велику яму, біля якої їх розстріляли. До того часу за клубом вже було більше десятка інших могил, раніше закатованих односельчан, яких німці звинувачували у зв'язках з партизанами. Прикро, що після війни радянська влада знехтувала упорядкуванням тих поховань, які з часом заросли деревами, а частину з них було розорано для шкільних дослідних ділянок. Лише у 60-х рр. місце катувань жителів с.Матвіївки та її визволителів було упорядковане і обнесене парканом » [15]. На 9-й день після відомої трагедії на х. Вдовичин 19 жовтня 1943 р. знову в с. Матвіївка нацисти хотіли публічно знищити жителів села: під час облави зігнали чоловіче населення, але стрілянина неподалік лісу не дала катам здійснити свої наміри [4].

Не оминуло жителів Матвіївки масове вивезення людей на каторжні роботи до Німеччини. Коли розрахунки окупантів на добровільний виїзд робочої сили не дали очікуваних результатів, із середини квітня 1942 р. німці проводили масове вивезення українців на примусові роботи насильницькими діями із залученням поліцаїв.

Станом на травень 1942 р. влада набрала з Чигиринського району 3076 осіб. Згідно з розпорядженням Олександрівського гебітскомісара Ланге, трудовій мобілізації підлягали особи 1920–1921 і 1926 років народження. Чоловіки і жінки Чигиринського району мали зібратися біля біржі праці Чигирини 3 і 9 серпня 1943 р., о 7 годині ранку. Мати при собі документи, що посвідчували особу, необхідні речі і продукти на дорогу. Батьки неповнолітніх мушили взяти із собою посвідчення про народження дитини. За ухилення від трудової мобілізації німці лякали ув'язненням або смертною карою для остарбайтерів і позбавленням земельної ділянки або спаленням домівок їх родичів. Рідним заборонялося проводити остарбайтерів через жнива, адже вони мушили працювати на полі, а не вештатися по дорогах [13, с. 75]. Серед примусово вивезених до Німеччини було 5 осіб жителів с. Матвіївка. Спогади Лідії Михайлівни Ульянич, 1946 р.н.:

«По-різному селяни сприймали вивезення людей на роботу до Німеччини: більшість не бажали туди їхати і переховувались у лісі, погребях, землянках, а деякі їхали за власною згодою. Моя мати теж була записалася добровольцем у Німеччину, щоб бути подальші від мачухи, яка її не любила і дуже над нею знущалася. Батько, дізнавшись про вчинок доньки, якимсь чином залагодив цю ситуацію так, що вони залишилася вдома. Потім мати дуже жалкувала, що не поїхала. Особливо після того, коли повернулися додому матвіївські жінки та дівчата, які були з гарними зачісками, у красивому одязі та привезли з собою багато інших гарних речей» [5].

*Розпорядження про тотальну мобілізацію жителів Чигиринського району для відправки їх на роботи до Рейху. Серпень 1943 р.
Фонди Державного архіву Кіровоградської обл.*

/Петренко І.Д. *Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»).*— Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. — 554 с.

На роботу до Німеччини? 1942-1943 рр. З архіву Рейберт інфо.

Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.

Найжахливішим періодом для жителів окупованої Матвіївки був кінець 1943 – початок 1944 рр., коли лінія фронту пролягала через село. Саме про цей відрізок часу у матвійчан залишилися найяскравіші спогади: **Зубенко Ганна Іванівна, 1937 р.н., уродженка с. Матвіївка:** «Коли починалися обстріли, діти і дорослі сиділи на соломі під лавами. Одного разу мені набридло було сидіти під тією лавою і вирішила вилізти з-під неї, та тільки висунула голову, а мій дядько нагнав мене батогом назад. Вікна у хаті були закриті різним ганчір'ям, бо шибки побиті кулями» [4].

Романча Ганна Гаврилівна, 1942 р.н., мешканка с. Матвіївка: «Зі слів матері знаю, що восени 1943 р. село було розділене на дві частини: одна була вже визволеною від окупантів, друга ще залишалася під німцями. Моя мати жила на визволеній частині. Одного разу вона рубала дрова (хата стояла на центральній вулиці), а селом у той час на машині проїжджали німці і щось таке кинули у її сторону, що розірвалося у неї під ногами, в наслідок чого мати отримала тяжке поранення обох ніг. До себе забрала її рідна сестра, яка жила ще на окупованій частині села. Хтось, можливо якісь родичі, попросили німецького лікаря надати матері допомогу, він погодився і завірив, що мати ходитиме. Щодночі німецький медик приходив до них додому і лікував матір. Просив, щоб ніхто його не видав, бо дуже боявся як свого командування, так і радянського. І до цього часу вдячна йому за матір, яка, дійсно, стала на ноги. Коли село визволили, то поле було повністю встелене мертвими тілами і наших солдатів, і німецьких» [11].

*Відступ гітлерівців супроводжувався реквізиціями худоби.
Вересень 1943 р. Поблизу м.Кременчука. З архіву Рейберт інфо.*

Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.

Івахненко Лідія Семенівна, 1952 р.н., мешканка с. Матвіївка: «Бої за визволення села починалися ще з середини листопада. Час від часу на різних кутках спалахували короточасні бої, та ніяк не могли наші війська подолати німців. Однак останній бій на території села, який відбувся у ніч з 6 на 7 січня 1944 р., приніс довгоочікуване визволення, окупантів остаточно було відкинуто за межі Матвіївки. Цей бій був стрімким і дуже кровопролитним. Географічне положення населеного пункту дозволяло фашистам навколо нього розставити снайперів, які відстрілювали наших солдатів, що виходили з лісу. Після бою поле було встелене вбитими воїнами. Мати із сусідкою потім ходили туди відшукувати мого дядька Василя [15].

Зубенко Ганна Іванівна, 1937 р.н., уродженка с. Матвіївка: «На Святвечір до нас прийшов сусід Іван Петренко, приніс вечерю, ми вже спали. А дядькова хата саме почала горіти від вибуху – розпочався страшенний бій. Він усіх побудив. Почали вибиратися з хати, у сінях на нас впала палаюча ляда з горища. Заховалися у погребі у пічурах, «кашуби» по-матвіївському. Там зажди була діжка з водою і сухарі на всяк випадок. Всі сиділи, а тітка Катерина весь час стривожено ходила - у неї болів попереk, тому вона не могли довго сидіти. Коли стихли постріли, тітка вирішила виглянути з погреба і подивитись, чи не згорів сарай, адже там була вся їхня худоба: корова, тільна телиця, кілька свиней. І в цей час у неї влучив снайпер. Поховали її на подвір'ї, бо кладовище було

заміноване. Потім у погріб заглянув німець і «ламанною» російською мовою почав казати, що це Гітлер винен у війні, що у нього теж вдома залишилось три «кіндера», і наказав ховати дітей. А наступного ранку 7 січня 1944 р. в Матвіївку зайшли наші. Надвечір, коли сонце почало заходити, мати вирішила відвести нас до своїх батьків. Тоді було багато снігу, який весь був червоним від крові. По всій дорозі лежали вбиті солдати. Ми їх обминали, де можна було, і переступали» [4].

Ульянич Лідія Михайлівна, 1946 р.н., уродженка с. Матвіївка: «Добре пам'ятаю, як моя мама розповідала, що після визволення нашого села було дуже багато вбитих на полі. Але чомусь ніхто не поспішав звозити ці тіла для поховання. Лише частина загиблих покоїться у братській могилі, а де решта мертвих тіл поділась, не пам'ятає. Із жахом висловлювала моторошне припущення: мабуть, весною переорали.

Чоловік і дружина похилого віку, що жили на околиці села, притягли кілька убійних, яких поховали у спільній ямі у себе за хатою ближче до городу. Дід насипав чималу могилку, щоб було добре видно це поховання. Незабаром у село приїхали енкаведисти. Побачивши чималий насип, вони взяли у діда лопати і власноруч могилу зрівняли із землею. Селянам загрозливо наказали: «У вас тут нікого немає! Понялі?». Та дід все одно нагорнув могилу. За кілька днів ці ж енкаведисти знову з'явилися у нього на подвір'ї. Погрожували наганом і наказали дідові негайно розкидати землю, інакше і він там ляже» [5].

За період окупації з серпня 1941 р. – по 7 січня 1944 р. с. Матвіївка втратило школу, 2 вітряки, понад 15 хат, 2 мости, були пошкоджені всі громадські будівлі, вирубані сади вирубані сади [3].

Після визволення проживати в селі залишились в основному жінки та діти, а з чоловічого населення переважно каліки або престарілі.

На боротьбу з ворогом 570 жителів с. Матвіївка були мобілізовані до лав Червоної Армії. Майже половина з них, а це 220 осіб загинули, з яких 130 вважаються пропавшими безвісти [16, с. 437- 858]. Згідно Постанови Раднаркому УРСР та ЦК ПУ «Про благоустрій братських могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боротьбі за незалежність своєї Вітчизни» від 01.04.1944 р. та на виконання відповідного рішення сесії Матвіївської сільської ради на місці братської могили, у якій поховано 92 визволителя села [17], у 1957 р. встановлено пам'ятник, а у 1967 р. споруджено обеліск слави в пам'ять про матвійчан, які загинули в роки Другої світової війни [18, с. 148 – 149].

1. Лазуренко В. Події періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на Чигиринщині//ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області/ за заг. Ред.. доцента В.М.Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172 с.

2. Кукса Н. Окупаційний режим на Чигиринщині (серпень 1941 – січень 1944 рр.): архівні документи свідчать...// ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої

учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області/ за заг. Ред.. доцента В.М.Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172 с.

3. Матвіївка (Чигиринський район). [Електронний ресурс]. Режим доступу –

4. МПДА – Спогади Зубе <https://uk.wikipedia.org>. нко Ганни Іванівни, 1937 р.н., уродженки с. Матвіївка.

5. МПДА – Спогади Ульянич Лідії Михайлівни, 1946 р.н., уродженки с. Матвіївка.

6. Михайлюк М. Організація та діяльність підпільно-партизанського руху Опору // Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали / Гол. ред. О.М.Барно; М.В.Михайлюк (упор.), О.А.Трибуцька (упор.)/ Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРОЛ «Україна», Державний архів Кіровоградської області. – Кіровоград: ТОВ «КОД», 2010. – 506 с., фотоіл.

7. Петренко І. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать») – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.

8. Клименко Т. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (ДОКУМЕНТИ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ)// Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / Керівник проекту О. А. Воронкіна, упорядники: В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 366 с., ілюстр.

9. ДАКО. – Ф.Р. – 2546. – Оп.1. – Од.зб.1. – Арк.4.

10. МПДА – Спогади Безпалої Ганни Іларіонівни, 1947 р.н., мешканки с. Матвіївка.

11. МПДА – Спогади Романчі Ганни Гаврилівни, 1942 р.н., мешканки с. Матвіївка.

12. ДАКО. – ф.Р – 2612. – Оп.1. – Од.зб.1. – Арк. 31.

13. Михайлюк М.В. Встановлення «нового» порядку на Кіровоградщині// Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали /Гол. ред. О.М.Барно; М.В.Михайлюк (упор.), О.А.Трибуцька (упор.)/ Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРОЛ «Україна», Державний архів Кіровоградської області. – Кіровоград: ТОВ «КОД», 2010. – 506 с., фотоіл.

14. Іржавська А. П. НАЦИСТСЬКИЙ ФІЗИЧНИЙ ТЕРОР НА ЧЕРКАЩИНІ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ// Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / Керівник проекту О. А. Воронкіна, упорядники: В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 366 с., ілюстр.

15. МПДА – Спогади Івахненко Лідії Семенівни, 1952 р.н., мешканки с. Матвіївка.

16. Книга Пам'яті України. Черкаська область. 7 том – Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997.

17. Дані Матвіївської сільської ради Чигиринського району Черкаської області.

18. Чепурна І. Увічнення подій Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років у пам'ятках Чигиринщини// ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області/ за заг. Ред.. доцента В.М.Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172 с.

Пугач Наталія Олегівна,
старший науковий співробітник історичного музею
Кам'янського державного історико-культурного заповідника

ДОЛЯ ОДНІЄЇ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Протягом багатьох десятиліть офіційна радянська історіографія, продовжуючи традиції XIX ст., визначалася як наука про суспільство. З цього формулювання випливали і напрямки та форми вивчення історії: події розглядалися масштабно, майже не вдаючись до конкретної людини. На Заході ж ще з початку минулого століття історія сприймалася як наука про людину, а не про суспільство. Професор історії Києво-Могилянської академії Наталія Яковенко зазначає, що особливо популярною в зарубіжній історіографії є «мікроісторія», що вивчає великим планом якусь невелику подію, людину, групу людей [9].

Справді, якщо розглядати історію як науку про людину, то й вивчати її, на нашу думку, необхідно, починаючи з конкретної людини, через її світосприйняття, індивідуальне розуміння тих чи інших подій, відштовхуючись від того, що людина думала, що відчувала, до чого прагнула. З окремих індивідів, окремих мікросвітів складається суспільство, і тільки через вивчення їх можна побачити й зрозуміти загальну картину.

Радянська історіографія вивчала події, зокрема й ті, що стосуються періоду Другої світової війни, в загальному: аналізувалися окремі бойові операції, переломні моменти, причини поразок та перемог тощо. Та за всіма зведеннями про убитих і поранених, полонених чи зниклих безвісти, стоїть людина. Щоправда, у Радянському Союзі вона вважалася лише «гвинтиком» у великому державному механізмі. Влада не зважала на окрему людину чи навіть групу людей, приносячи їх у жертву заради, як вважалося, високих цілей. Часто визволення тих чи інших населених пунктів та об'єктів приурочувалося до державних свят чи річниць. І не важливо було, чи варте це тисяч людських життів. Подібна ситуація була і зі звільненням Києва та битвою за Дніпро.

Так, з метою сприяння військам Воронезького фронту у форсуванні р. Дніпро, протягом 25 вересня – 28 листопада 1943 року на території Черкаської та Київської областей була проведена Дніпровська повітрянодесантна операція. План ставки ВГК полягав у тому, щоб скинути повітряний десант у Букринському вигині, захопити на західному березі Дніпра рубіж Липовий Ріг, Македони, Степанці, Костянець, Канів і утримати Букринський плацдарм, не допустивши прориву піхоти й танків противника із заходу, до підходу головних сил 40 армії [4].

Виконання завдання покладалося на 1-шу, 3-тю і 5-ту повітрянодесантні бригади, об'єднані у повітрянодесантний корпус (командир – заступник командувача ВДВ генерал-майор І.І.Затєвахін), що налічував близько 10 тисяч парашутистів, 24 протитанкових 45-мм гармати, 180 мінометів калібру 82 і 50 мм, 328 протитанкових рушниць і 540 станкових і ручних кулеметів [3].

Десантування планувалося здійснити протягом двох ночей, для чого виділялося 180 літаків Лі-2 і 35 планерів. Підготовка здійснювалася в обмежений час. Це призвело до того, що радянські війська опинилися в дуже складному, навіть трагічному становищі. Інженерні частини фронту відстали від тих, хто здійснював наступ, внаслідок чого для переправи не вистачало засобів: не були

своєчасно наведені мости, не вистачало військової техніки та боєприпасів. Радянська авіація не встигла перебазуватися на нові аеродроми і не була забезпечена в повній мірі паливом і боєприпасами.

Свою фатальну роль відіграв також наказ маршала СРСР Г.К. Жукова про дотримання «надтаємності». Відсутність протягом трьох діб авіарозвідки і те, що про десант не були сповіщені партизани і військова розвідка, призвели до прихованого перекидання командуванням противника в район Букринського плацдарму 3 піхотних, моторизованої й танкової дивізій. Були випадки, коли противник знав точні райони висадки військ Червоної армії і підтягував туди зенітну артилерію і прожектори. Природно, радянських десантників очікував дуже «теплій», а найголовніше зовсім несподіваний для них прийом [3].

Десантування першого ешелону військово-десантних бригад було здійснено в ніч з 24 на 25 вересня 1943 року. В таганчанській, черкаській та канівській ліси були висаджені 3 і 5 гвардійські повітрянодесантні бригади. Внаслідок складних метеорологічних умов і сильного зенітного вогню противника багато літаків втратили орієнтування й не змогли викинути десантників у межах визначеного району. Частина десантників опинилася в розташуванні нацистських військ і зазнала серйозних втрат, багато з них навіть не встигли досягнути землі і були розстріляні в повітрі, інші спускалися прямо на голови солдатів і в люки танків противника. Таким чином, виявилися серйозні прорахунки у технічній підготовці операції. Зв'язок із бригадами було втрачено і подальше десантування припинено [2].

Як стверджують сучасні дослідники, операція закінчилася повним крахом. Заплановане завдання операції не було виконане. За два місяці проведення Дніпровської повітрянодесантної операції загинуло і зникло безвісти понад 3 500 десантників з 4 575 тих, що висадилися [5]. Протягом тривалого періоду радянська історія замовчувала трагедію Дніпровського повітряного десанту – другої за своїми масштабами і останньої великої операції подібного роду в історії німецько-радянської війни.

Серед великої кількості десантників, які брали участь у Дніпровській повітрянодесантній операції, був 18-річний москвич Микола Кашурніков, навідник мінометної роти, що входила до 3 гвардійської повітрянодесантної бригади. Восени 1943 року бригада перебазувалася в район аеродрому поблизу м. Лебедин, звідки мала зробити стрибок, перелетівши через лінію фронту.

Висадку здійснили невдало, на відкрите поле, і десантники почали пробиратися до лісу. По дорозі, під селом Степанки Черкаського району вступили в бій з німецькими танками. Протитанкової зброї десантники не мали, кидалися під гусениці із в'язками гранат. Багато воїнів-десантників загинули в тому бою. Микола Кашурніков був серед тих, кому пощастило вижити, проте усі вони потрапили в полон.

Бранців перегнали в село Вергуни Черкаського району і заперли в тісній хаті, а поруч, у приміщенні школи, розміщувалася нацистська комендатура. Наступного дня десантників мали відправити в Смілянський табір для військовополонених. Машина, в яку заганяли солдатів, перегородила вихід з дверей, і втекти не було ніякої можливості. Нацисти до хати не заходили,

командуючи полоненими з вулиці. Микола непомітно відстав від інших солдатів, заховався за піч, а потім заліз в підпіччя й прикрився соломою, що лежала поруч. Коли машина від'їхала, у хату зайшло кілька німецьких солдатів, щоб перевірити, чи не залишився хтось. Кашурнікова не помітили, і двері знову заперли.

Через деякий час юнак виліз із схованки, підійшов до дверей і, підтягнувшись на руках, виглянув у маленьке віконце. У той час повз хату проходила жінка і, побачивши його, втекла. Десантник теж помітив її і знову повернувся до своєї схованки. Через кілька хвилин жінка привела нацистського солдата. Він походив по хаті й пішов, але незабаром повернувся уже із собакою. Вона підійшла й сіла біля соломи, за якою ховався солдат, проте не почула його, бо звідти йшов сильний сморід. Так вони сиділи один напроти одного. Микола крізь солому бачив вівчарку й чорні чоботи солдата. Гадав, що прийшов кінець, сидів і не дихав. Та німець, трохи постоявши, пішов геть.

Цілу ніч юнак відбивав дошки, якими було забите вікно. Коли вибрався із хати, побіг навмання – і невдовзі полетів з кручі. Скільки пролежав без свідомості, він не знав, а коли відкрив очі, побачив, що вже майже розвиднилося. Городами дістався до крайньої хати й постукав. Його впустили. Незважаючи на те, що переховувати полоненого-втікача було дуже небезпечно, його прийняли, нагодували, дали чистий одяг і сховали в сіннику.

Наступного ранку прибігла перелякана господиня і сказала, щоб хлопець тікав у болото: у селі була облава. Просидівши на болоті до вечора, юнак знову повернувся до своєї рятівниці. Жінка розуміла, якому ризикові піддає себе і всю родину, але відмовити змученому й наляканому хлопцеві, ще зовсім дитині, не могла. Почувши його «Тєтя, куда же я пойду?», зі сльозами на очах вона заховала Колю на піч.

Через кілька днів, коли окупанти збирали молодь для відправки в Німеччину, до хати прийшли поліцаї. Звичайно ж, десантника знайшли, дісталось і йому, і його рятівникам. Так Микола Кашурніков знову став полоненим. Ішов у колоні сільською вулицею поміж таких як і сам, а опинившись поблизу паркану, непомітно прослизнув у двір. На лавці сиділа жінка з немовлям на руках, і юнак заховався за неї, а колону погнали далі.

Втретє повернувся солдат до Клеопатри Філатівни, своєї рятівниці. Попросив показати дорогу до партизанів, бо чув, що в Холодному Яру діє партизанський загін. І вже вкотре українська селянка протягнула руку допомоги хлопцеві: передягнувши Миколу в діда, вона провела його до с. Нечаївки Черкаського району, на куток Кононівку, до лікаря Василя Логвиновича Кононенка. Сказала, що той чоловік допоможе зв'язатися з партизанами. У Нечаївці на хлопця чекала прикра несподіванка: він потрапив на похорон Василя Логвиновича. Та на допомогу знову прийшли добрі люди: сусід лікаря допоміг йому перебратися через р. Тясмин і розказав, як дійти до села Плєскачівки Смілянського району, а далі – до Куликівки Кам'янського району, де можна було зв'язатися з партизанами [6].

Так Микола Кашурніков потрапив до партизанського загону. Після тривалої розмови з командиром групи Г. Ханикіним та його заступником Павліченком

десантника прийняли до групи Ханикіна, яка через кілька днів об'єдналася із холодноярським партизанським загonom під командуванням П.А.Дубового. З цього часу Микола Кашурніков воював у партизанському загоні ім. Сталіна [7].

В ніч із 6 на 7 січня 1944 року партизани форсували р. Тясмин в районі села Зам'ятниця та об'єдналися з частинами 52-ї армії генерала К. Коротеєва. Наступного дня із бійців загонів П.А. Дубового та М.І. Боровикова було створено ударний батальйон, який взяв участь у звільненні ряду населених пунктів Чигиринського та Кам'янського районів [1, с. 111].

Після розформування партизанського загону Микола Кашурніков служив у Червоній армії, воював стрілко-радистом на бомбардувальнику Пе-2 до закінчення війни. Був демобілізований аж у 1950 році [8].

У післявоєнні роки колишньому десантникові дуже довго не давала спокою думка, як знайти свою рятівницю, бо назву села, де вона жила, він зовсім забув. Безуспішно об'їздивши чи не всю Черкащину, він уже зневірився у пошуках і вирішив покинути цю справу. А вночі йому наснилося те село, згадав і його назву. Це було с. Вергуни Черкаського району.

Просидівши без сну до ранку, Микола Степанович поїхав туди. Справді, це було воно – те саме село. Він упізнав вузьку вуличку, школу і знайшов хату, де жила тепер уже зовсім стара жінка. Клеопатра Філатівна теж добре пам'ятала врятованого нею молоденького солдатика, упізнала його і її дочка, яка тоді була дівчинкою.

Довгоочікувана зустріч Миколи Степановича і жінки, котра стала його янголом-охоронцем, відбулася 21 липня 1986 року, через довгих 43 роки [8]. До останніх своїх днів М.С. Кашурніков приїжджав до с. Вергуни, знову проходив стежками воєнного минулого, відвідував родину, яка не дала йому загинути у страшні роки війни. Ті далекі події змінили усе його життя, залишивши в ньому глибокий слід. А сам він був одним із таких маленьких «гвинтиків», без яких наша історія могла б скластися зовсім по-іншому.

Одна доля, одна історія серед сотень тисяч інших. Але саме через такі історії можна краще осягнути наше минуле й побачити та зрозуміти події, що відбувалися понад 70 років тому.

1. Ветров О. Партизанський і підпільний рух // Місто на скелястих берегах Тясмину. Історичний нарис / Шамрай О.Г., Таран Г.М., Бондаренко Л.О., Ветров О.В., Ляшко Ю.Ю., Чупак Т.П. – Черкаси: Вертикаль, 2009. – 244 с.

2. Вронська Т.В. Дніпровська повітрянодесантна операція 1943 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Dniprovska_operaciya_1943 (дата звернення: 8.11.2017)

3. Десант над Дніпром. URL: <http://3varta.com.ua/desant-nad-dnprot> (дата звернення: 7.11.2017).

4. Дніпровська повітрянодесантна операція. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Дніпровська_повітрянодесантна_операція (дата звернення: 7.11.2017).

5. Лев Хмельковський, RSS Парашутный десант смерти. URL: <http://novadoba.com.ua/32950-parashutnyu-desant-smerty.html> (дата звернення: 9.11.2017).

6. Петрусенко М. Вікопомне // Серп і молот. – 1986. – 20 грудня.

7. Список бывших партизан Холодноярского партизанского отряда им. Сталина // Фонди КДІКЗ. – Без номера.
8. Спогади Миколи Степановича Кашиурнікова, 1918 р. н. // Польові дослідження автора.
9. Яковенко Н. Історик є невідьником джерела // Дзеркало тижня. – 2004. – 16 жовтня.

Мінська Оксана Іванівна,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ЗАБОРОНЕНА ТЕМА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ – «ЧОРНОСВИТНИКИ»

Все далі й далі ми віддаляємося від трагічних років Другої світової війни. Та це не означає, що з пам'яті народної стираються жахіття, які довелося пережити сучасникам тієї трагедії. Навпаки, з'являються все нові й нові теми, які стають предметом наукового вивчення, щоб перестати бути "прогалиною" чи "білою плямою" історії. Одним із таких наукових

досліджень є тема «чорносвітників». Їх називали по різному: "піджачники", "чорножупанники", "чорнобушлатники", але переважно "чорносвітники" і, нарешті, "чорна піхота"...

На жаль, першими про неї розповіли не історики, а письменники. Саме вони ще за радянських часів знайшли мужність звернутися до цієї болючої теми і донести її до читачів.

Окремі змушені були це зробити "езоповою мовою", прикриваючи сутність пафосом. Саме так зробив Юрій Яновський у статті "Шлях війни", опублікованій 5 листопада 1943 р. Він маскує негативне явище, "героїзуючи" його: "По дорогах Полтавщини йде на фронт "чорна піхота". Так називали мобілізованих селян, що не одержали ще військового одягу. Але дух цієї піхоти – над усякі похвали. Вони ходять в атаку, як леви. Вони вмирають, якщо доводиться, але в агонії роблять ще один крок уперед".

Більш реалістичною та зворушливою видається картина, змальована Дмитром Міщенком в оповіданні "Батальйон необмундированих" (збірка "Очі дівочі", 1964 р.).

Кілька сповнених болю й трагізму сторінок присвятив "чорносвітникам" видатний майстер пера Олесь Гончар у своєму романі "Собор" (1968 р.).

Уже в 1980-х роках до цієї теми звернувся Василь Захарченко – його оповідання "Чорна піхота", що увійшло до збірки "Клекіт старого лелеки" (1989 р.), також дуже реалістично змальовує трагедію тих, хто був мобілізований "визволенням".

Торкається цієї непрості теми і зміст кількох документальних фільмів, знятих в Україні останніми роками, зокрема "Чорна піхота" (режисер Іван Кравчишин, 2010 р.), "Рівень секретності 18" (режисер Володимир Іванов, 2011 р.) та ін. "Рівень секретності 18" (режисер Володимир Іванов, 2011 рік) та ін. [1].

Матеріали досліджень просто вражають своїм цинізмом, жорстокістю та неприхованою антиукраїнською позицією Сталіна. Саме за його наказами як верховного головнокомандуючого з січня 1943 р., коли Червона армія ступила на українську землю, активно почалася друга хвиля масової мобілізації чоловічого населення, яка не припинялася до кінця 1944 р. Ще готуючись до масштабних наступів під Харковом і на Керченському півострові, запланованих на весну 1942 р., Сталін підписав 9 лютого 1942 р. наказ Ставки № 089 «Про призов до Червоної армії громадян, які мешкають на визволених від окупації територіях», дозволяв військовим радам армій, щоб не затримувати наступ і не очікувати на підготоване поповнення з тилу, мобілізувати «живу силу» прямо в ході бойових дій на звільнених від німців територіях. До наступаючих військ (тобто одразу ж на фронт) «загрібали» всіх чоловіків віком від 17 до 45 років. У середині 1943 р. вікові межі ще більше посунули – до 55 років [2]. А згодом мобілізація зачепила й 16-річних юнаків. Призовний же вік був – 18 років. Гортаючи сторінки Книги Пам'яті України, знаходимо лише окремі такі дані:

Бабич Василь Сидорович, 1927 р., с.Худоліївка, українець. Мобілізований у 1944 р. Рядовий. Загинув 10.04.1945 р. Похований в Одеській обл. [3, с. 441];

Дмитренко Петро Феодосійович, 1927 р., с.Вдовичине, українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Пропає безвісти [3];

Загуба Степан Іванович, 1927 р., с.Новоселиця, українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Загинув у 1943 р. [3].

Як свідчать очевидці з різних областей України, тоді при визволенні території польові військкомати брали юнаків не згідно з документами, а за зовнішнім виглядом: якщо росли, значить годиться "під аршин". А українські хлопці і в 15-16 років уже досить росли [4].

Отже, діючі армії отримували право майже необмеженого використання для своїх потреб місцевого людського ресурсу. Ця обставина надавала проведенню військової мобілізації вкрай жорстких рис.

Таким чином, на початку 1943 р. стрімко зросла чисельність українців у Червоній армії, зокрема за рахунок так званих «чорносвітників». Звичайно ж, не всіх мобілізованих можна було віднести до цієї категорії, однак, цілком ймовірно, що вони склали чималу їх частку. Серед мобілізованих було багато інвалідів-фронтників, що обморозили кінцівки ще під час радянсько-фінської війни. До війська були мобілізовані й рідні так званих "ворогів народу" та інші "неблагонадійні" громадяни.

Армійському командуванню наказувалося терміново формувати запасні полки, що мали здійснювати відбір, призов і 15-денну бойову підготовку мобілізованого контингенту в зоні дії своїх армій. Проте, й таких правил у військах дотримувалися на свій розсуд, часто в ході наступу порушуючи вікові обмеження для призовного контингенту й інші вимоги інструкцій [1].

Під час призову до Червоної армії, зокрема в Кіровоградській області (Чигиринський район був адміністративною одиницею Кіровоградської області до 1954 р. – О.М.), політруки та командири гнали людей до бою без зброї, наказуючи здобувати її самим у сутичці з ворогом і власною кров'ю "змити провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталіним". Вони вважали їх потенційними зрадниками, які відсиджувалися вдома, пристосуванцями, які піддалися ідеологічному впливу окупантів. Як і штрафні батальйони, «чорнопіджачників» використовували у ролі «гарматного м'яса». «У ніч з 6 на 7 січня 1943 р., коли йшли бої за визволення с. Матвіївка, наша мати, я із сестрою, а також мій дядько з тіткою заховалися у погребі у пічурах, «кашуби» по-матвіївському. У льоху зажди була діжка з водою і сухарі на всяк випадок. Всі сиділи, а тітка Катерина весь час стривожено ходила - у неї болів попереk, вона не могли довго сидіти. Коли стихли постріли, тітка вирішила виглянути на подвір'я і подивитись, чи не згорів сарай, адже там була вся їхня худоба: корова, тільна телиця, кілька свиней. Саме в цей час у неї влучив снайпер. Поховали її на власному дворіщі, бо кладовище було заміноване. А зранку, це було Різдво, в Матвіївку зайшли наші. Надвечір, коли сонце почало заходити, мати вирішила відвести нас до своїх батьків. Якраз у той час випало багато снігу, який був червоним від крові. По всій дорозі лежали вбиті солдати, яких ми їх обминали і переступали», - поділилася спогадами Зубенко Галина Іванівна, 1937 р.н., уродженка с. Матвіївка [5].

Щоб беззбройні солдати не відступали, у складі Червоній армії діяли так звані «загранотряди», які допомагали виконувати знаменитий сталінський наказ «Ні кроку назад». Такого не було у жодній армії світу. Якщо бійці відступали, вони поливали кулеметним вогнем усіх, хто йшов назад». Свідчення письменника [Анатолія Дімарова](#): «Коли село звільнили, всіх чоловіків від 16 до 60 років – всіх, аби була нога-рука, а чи сліпий – глухий – не важливо – стали брати до війська. Нас «озброїли» дали по пів цеглини і – «йдіть іскупайте вину кров'ю», бо ми на окупованій території були. Мовляв, ви жбурляйте цеглу, а німці нехай думають, що то гранати! Нас 500 душ вигнали на кригу водосховища... Німці нас підпустили і вдарили кинджальним вогнем. Повернутися назад не можна було – там сиділи смершівці з націленими нам у спину кулеметами... З 500 душ лише 15 уціліли! А під Ізюмом десять тисяч таких беззбройних поклали! І так винищували чоловіків по всій Україні» [6]. Також про це згадує ветеран війни Г.Герасимов: «2 грудня 1943 р. наш райцентр Георгіївське (нині Ново-Георгіївськ Кіровоградської обл. – О.М.) було звільнено від окупантів. Цього ж дня почалася мобілізація всього чоловічого населення... Призвали до війська й мого старшого брата Володимира, як і його товаришів по колгоспу... Брат бригадирував до війни, отож йому і наказали написати список бригади. За цим списком його призначили командиром взводу. Бригадир він був бравий, дотепний, а вояка ніякий, бо не мав відповідної підготовки. Вже 5 грудня (через три дні!) їм наказали наступати. Усі мали дістати зброю в рукопашному бою в німців. Тил щільно прикривали автоматчики із фронтового підрозділу боротьби з дезертирами й панікерами. Бої точилися по селах поблизу Чигирини... Уявіть собі, що тут діялося! Від чиеї руки полягли тут прості хлопці

й дядьки? Одиниці, що залишилися живі, покалічені – без рук, ніг, сліпі, запитували по війні: заради чого все було? А відповідь проста й жорстока: так Сталін розпорядився долею мільйонів українців, котрі з його вини були в німецькій окупації» [7, с.7]. Кидати у бій незброєних та без відповідної військової підготовки людей, за свідченнями очевидців, для командування Червоної армії стало радше правилом, аніж виключенням із нього. Навіть командуванню вермахту було незрозуміле таке ставлення радянського командування до "своїх людей". Так, у німецьких військових джерелах містилася інформація, що після першого взяття Червоною армією Харкова навесні 1943 р. до неї було мобілізовано близько 15 тисяч осіб віком від 15 до 45 років, яких без підготовки відправили на фронт [1]. Та знищення українського народу не обмежувалося знищенням її сильної статі. Зі спогадів жителів Чигиринського району, яким на початок 1944 р. були лише 8-9 років, дізнаємося таке: «... Дубовий (Дубовий П.А. – командир партизанського загону ім. Сталіна, що діяв у лісах Холодного Яру – О.М.) сказав..., що нам треба прорвати лінію фронту, щоб усі чоловіки ламали паліччя собі за спину, вроді гвинтівки, щоб німців збити з пантелику, що вроді йде дуже велика озброєна сила... Коли ми будемо підходити до лінії фронту, то щоб усі будь-то жінка, чи чоловік, чи дитина, то кричали «Ура!»... Коли він нас благословив і сказав: «В добрий путь!», то його не стало, десь зник із командирами... Колоні, яка не мала ні кінця, ні краю, довелося пройти близько 10 кілометрів. Іти було важко, снігу було багато, серед мирного населення було багато дітей... Німці почали стріляти по цій масі із кулеметів і мінометів, фашисти палили із гармат... Снаряди розривали незамерзше болото, піднімаючи фонтани чорної грязюки разом із тілами людей. Люди гинули, як мухи, живі притоптували в болоті мертвих і поранених... Кулі косили біля нас десятки людей... Я бачив, як вони хапалися за уражене місце і падали в болото, і їх притоптували... То був справжній суд, якого ніхто ніколи не бачив...» [8, с. 281–282]. Так, в ніч з 6 на 7 січня 1944 р. відбулося об'єднання партизанських загонів ім. Сталіна та «Москва», що базувалися в Холодному Яру. Звичайно, на війні кожний рубіж є вирішальним, але не за рахунок людей похилого віку, жінок, а найстрашніше – дітей. Бо це є злочин проти мирного населення, який не можна виправдати ніякими перемогами.

Вони, тобто «чорносвітники», часом йшли в бій без прикриття з повітря, танкової чи артилерійської підтримки. Про один з боїв згадує інвалід війни С.Філіпенко: «Я побачив, що це люди в цивільному. Не всі мали навіть гвинтівки, не кажучи вже про автомати. Не добігши до ворожих траншей 300 метрів, усіявши трупами схили висоти, вони залягли... Через певний час – уже без так званої артпідготовки – під крики «Ура!» вони знову піднялися, та «Ура!» не допомогло – лише додалося трупів і поранених... З'ясувалося, що хлопці 1926 р.н., багатьом не було й сімнадцяти, та вони були в німецькій окупації, і за це їх скеровували на передову... Чим же вони завинили, що радянська влада, як найгірших злочинців, погнала їх на винищення? Штрафники (а це бували люди) – і ті без зброї не воювали...» [7, с. 8].

На Черкащині в період битви за Дніпро і пізніше, під час Корсунь-Шевченківської битви, загинула велика кількість щойно мобілізованих і відразу

ж кинутих у бій українських селян. Часом «призовники» гинули, можна сказати, майже за батьківським порогом, за кілька тижнів, а то й днів після призову. Не минула така доля і жителів с. Суботів. Коцуренко Іван Степанович розповідає: «Ріс сиротою, свого батька, Коцуренка Степана Івановича, 1923 р.н., ніколи не бачив, він був одним із тих жителів села, які загинули буквально у перші дні мобілізації під час визволення сусідніх сіл. Зі слів своєї матері, Коцуренко Олени Пилипівни, знаю, що забрали його вночі, коли вони вже спали. Це було в останні дні 1943 р. Одягнувся у такий-сякий домашній одяг (іншого не було), взяв мисливську рушницю і вийшов з хати. Більше мати його не бачила. Буквально через кілька днів суботяни дізналися, що під час бою неподалік с. Верещаки, а за кілька днів і на околицях с. Ставидла дуже багато полягло наших односельців. Всі кинулися на пошуки своїх рідних. Пішла й моя мати разом зі своєю свекрухою та старшою сестрою. Але тіла мого батька на тому полі бою вони не виявили. Згодом прийшло офіційне повідомлення про те, що Коцуренко Степан пропав безвісти. А вже за кілька років мати отримала листа від жителів с. Ставидла Олександрівського району Кіровоградської області, в якому йшлося про мого батька. Вони розповідали, що знайшли його тіло у лісі. Як виявилось, у нього була прострелена нога (можливо, отримавши поранення, ховався у лісі) і поколота шия штик-ножем (більш за все, його помітили німці і добили). Тіло мого батька забрали і поховали у себе за хатою. Згодом всіх цих загиблих було перепоховано у братську могилу. У піджаку в кармані була капсула з інформацією про батька: хто, звідки. Таким чином, повідомили матері про місце його загибелі» [9]. Такої ж участі спіткав і інший житель с. Суботів Квартальнов Олександр Дмитрович, 1923 р.н., який відразу після визволення села 13 грудня 1943 р. разом з кількома десятками сільських хлопців став бійцем Червоної армії [10, с.159]. За даними «Книги Пам'яті України», загинув 05.01.1944 р. [3, с. 579]. Похований у рідному селі. Ривак Ганна Іванівна, яка на той час була ще дитиною, пригадує: «Пам'ятаю Шуру Квартального, який щоранку носив коромислом воду від криниці біля нашого двору. Коли прийшла звістка про розстріл наших сільських чоловіків, отець Дмитрій з матушкою, як і багато інших суботян, пішли на пошуки своїх рідних, мертві тіла яких були по всьому полі. Частина з них вже лежали штабелями біля дороги. Спочатку вони не знайшли свого сина. Обличчя було настільки понівечене, що вони ніяк не могли його розпізнати серед інших полеглих. Потім вдруге пішли на пошуки. Батьки пригадали, що у сина на руці було татуювання «Шура». За цією прикметою і знайшли. Бачила, як його мертве мерзле тіло везли санками. Тіло хлопця було чорне від морозу. Наступного дня відбувся похорон» [11]. «Моїй свекрусі теж довелося привозити на тачці додому свого чоловіка. – розповідає Комаренко Л.Г. – На щастя, він лише отримав поранення у ногу під час бою під с.Ставидла Олександрівського району. Доправили до місцевого шпиталю, звідки свекруха за кілька днів його й забрала» [12]. Зазвичай, таких поранених не лікували в медсанбатах, а відпускали додому. Вилікуєшся дома сам (а яка медицина в глухому селі у війну?), тебе знову мобілізують і кинуть в нову м'ясорубку, а не вилікуєшся... Підтвердження цим фактам – сумна статистика з Книги Пам'яті України:

Мироненко Михайло Васильович, м. Чигирин, українець. Помер від ран 20.12.1943 р. Похований у м. Чигирин [3, с. 672];

Набока Григорій Тихонович, 1902 р., с. Тіньки, українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Помер від ран у лютому 1944 р. Похований у с. Тіньки [3, с. 683];

Педюра Григорій Климович, 1918 р., українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Помер від ран 11.01. 1944 р. Похований у с. Боровиця [3, с.713];

Поривай Василь Федорович, 1896 р., українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Помер від ран у січні 1944 р. Похований у с. Тіньки [3, с. 732].

З фронтів Другої світової війни не повернулося 6149 мешканців Чигиринщини [3, с. 435], з них 4854 особи мають статус «пропавший безвісти», що становить 79 % від усіх загиблих славного Чигиринського краю. Це жахливі цифри, які категорично не хоче сприймати людська свідомість. Так, наприклад, 435 жителів с. Суботів брали участь у боях за визволення рідної землі. 305 мобілізованим не судилося повернутися до рідного села, серед них – 192 особи, які вважаються зниклими безвісти, що становить 63 % людських втрат [3, с. 437- 858]. І це лише один район, одне село. Така картина характерна для всієї України.

Жителів Чигиринського району найбільше загинуло взимку 1943 – 1944 рр. під час формування Корсунь-Шевченківського котла. Однією із вагомих причин великої кількості загиблих є бездарне керівництво окремих військових командирів, яке поєднувалося із ненавистю до солдатів. Яскравим підтвердженням цього є спогади О. Кримського про бій під с.Триліси: «Танк буквально вистрілював, винищував наступаючих наших солдат, яких мобілізували якийсь тиждень тому в Чигиринських селах і яких п'яний командир безжально гнав на танка. А танку допомагав німецький солдат, який з глибокого окопа прострілював кілька вулиць та косив, буквально, наповал наступаючих. А в солдатів наших – лише довгі незграбні рушниці та вкритий снігом степ. То отой п'яний командир, втративши орієнтацію та своє військо, дійшов майже за 200 метрів до танка. Потім солдати потягли свого командира у дерев'яних ночвах із розпоротим животом до себе в тил. Все це відбувалося на моїх очах і я є правдивим свідком тих подій. Згодом, коли атаки наших захлинулися вже вкотре, якийсь селянин-солдат, добре вивчивши місцевість, заповз промитим водою рівчаком майже до німецького окопа і знешкодив у ньому кулеметника. А скільки понівечених залишилося під селом наших солдат! І це ж одне лиш невелике, не укріплене і не підготовлене фашистами як слід для оборони українське село з тисяч і тисяч інших!» [13, с. 140]. Після таких боїв трупи своїх синів, батьків, чоловіків родичі відшукували у снігових заметах на полі або ж у штабелях, куди загиблих зносили місцеві мешканці. Тривалий час був безперервним потік згорьованих дружин Чигиринського району, які вивозили своїх вбитих і поранених чоловіків з-під сіл Любомирка, Вищі Верещаки, Триліси, Ставидла Олександрівського району. «Вийду за ворота і спостерігаю, як незнайомі люди тягнуть щось масивне на санках. «Знову бережани повезли своїх», – так казала моя мати», – ділиться своїми дитячими спогадами Руденко Іван Йосипович [14].

«Раптом відкриваються двері, – згадує О.Т. Кримський, – і до хати на драбині вносять тяжко пораненого нашого воїна. Був він з с. Чернече, що під Чигирином. Ще й адресу залишили його земляки, за якою ми й написали пізніше в те село листа, бо поранений в голову воїн, як визначила моя баба, не дочекавшись бодай якоїсь допомоги від санітарів чи лікарів, помер у нашій хаті. І взагалі, жодного медпрацівника за час звільнення нашого села та й опісля я не бачив. Ми ж закутали «свого бійця» у що було, пригорнули снігом біля братського поховання, чекаючи звістки з Чернечого. Через деякий час прибилася до нас з великими дерев'яними санками дружина вбитого. Ми разом відкопали його і допомогли прилаштувати замерзле тіло до саней, а було мені на той час неповних чотирнадцять літ» [7, с. 8]. На Чигиринщині 6 – 8 січня 1944 р. по всій лінії наступу 2-го Українського фронту розпочався потужний натиск радянських військ, у результаті якого було прорвано оборону противника на ділянці фронту протяжністю 70 км.

Трагічним наслідком таких стрімких наступальних атак Червоної армії, коли першими у бій кидали солдатів «чорної піхоти», – сотні і тисячі убитих, які повністю застинали поля своїми мертвими тілами. Перша група новобранців з Чигиринського району зайняла бойові позиції 6 січня 1944 р. біля с. Аврамівка Кіровоградської області, де потрапила під посиленій артилерійський обстріл. Упродовж 6 – 12 січня під селом офіційно загинули 45 чигиринців. У результаті боїв 12 – 13 січня за села Ставидла та Красносілка тієї ж Кіровоградської області загинуло 64 чигиринці. 14 січня під час визволення села Василівка загинуло ще 24 новобранці. Упродовж наступних днів з-під сіл Шпакове, Оситняжка, Ямки, Ясинуватка, Осикувате, Володимирівка на Чигиринщину надійшло 200 похоронок. Багато нещодавно мобілізованих червоноармійців не мали при собі навіть солдатських медальйонів, а тому встановити їх прізвища після смерті було неможливо [15].

Зазвичай, жителі щойно звільнених населених пунктів стягували ці тіла до купи і ховали в братських чи одиночних могилах, імена декого з них викарбувані на плитах пам'ятників у списках воїнів-визволителів у рідних чи сусідніх селах, але більшість так і залишилися "зниклими безвісти", адже досить часто виявлялося, що командири навіть не формували списків новоприбулих «чорносвітників». На жаль, пам'ять полеглих і до цього часу належним чином не вшанована. Як правило, офіційна кількість загиблих, які знаходяться у братських могилах, не відповідає й половині реальних втрат, яких зазнали підрозділи Червоної Армії. Так, за офіційними даними, у братській могилі, що знаходиться на території с. Суботів, поховано 51 воїн. Довгий Григорій Васильович, який у ті часи був ще підлітком, добре пам'ятає, як звозили місцеві жителі Суботова, в основному жінки, полеглих солдатів, які визволяли село. Він стверджує, що там далеко не 51 воїн, а набагато більше. [16]. Хоча Суботів було звільнено від окупантів 13 грудня 1943 р., тіла загиблих знаходили ще навесні 1944 р., коли стрімко танули сніги. Іноді тіла вбитих були оголеними, на яких вже поріс мох, деякі навіть були пошматованими, ймовірно, собаками чи лисицями. Трупи звичайних солдат у могилу складали штабелями, хто мав

офіцерське звання – в окремій могилі [11]. Не менш жахливими спогадами ділиться Сінченко Іван Мефодійович, 1935 р.н., с. Любомирка Олександрівського району: «З одягу я носив штани, пошиті з німецького брезенту та великі чоботи, зняті з убитого в грудні 1943 р. радянського солдата. Якби нині викопати з братської могили, що в с. Любомирка, всіх там похованих радянських солдат, то чимало з них було б безногих: коли любомирських жінок примусили збирати навкруги села вбитих воїнів, щоб їх поховати, то жінки брали з собою сокири – так легше було знімати взуття з убитих, бо дістати тоді якусь взувачку й годі було» [7,с. 11].

Такі випадки були непоодинокими. Згадує уродженка хутора Ружичеве, що біля села Цвітна Олександрівського району Кіровоградської області, Сіромаха Ганна Харлампіївна (15.02.1929 р.н.): “Ну, побили ж там. Воно ж ідуть. Як ішли наступать на Верещаки. Звідси йдуть наступать. А німець у Верещаках, а наші, наші як на долоні. А німець їх б’є. Там побито, кажуть, як снопи, лежали салдати... А вони ж усі морозом пройшли. Не видно лица – мороз і всьо! Наморозиться все на їх. Витираєм-витираєм... Оце, кае, оце вже нашій. Вже оплакували всіх... А у Верещаках же, це ж воно побито, а з Верещак уже коли вигнали, там наші ж лежать побиті. А та ж пішла одна шукать, щоб валянки знять. Тягала-тягала, та ніяк. Піду додому та сокиру візьму, та одрубую ноги. Та тоді викину ті. А валянки будуть мені. Та пішла, та одрубала ті ноги. Та положила. А їй сниться: “Мамо, нашо ви мені ноги одрубали? Чим же я буду ходити? Я ж...” А вона пішла, та своєму синові одрубала. Та тоді в плачі, та забрала...” [15].

Як виявилось, рештки більшості загиблих бійців і командирів не були перенесені до братських могил навіть з місць первинних поховань. Вражаючими спогадами поділилася уродженка с. Матвіївка Ульянич Лідія Михайлівна: «Добре пам’ятаю, як моя мама розповідала, що після визволення нашого села було дуже багато вбитих на полі. Але чомусь ніхто не поспішав звозити ці тіла для поховання. Лише частина загиблих покоїться у братській могилі, а де решта мертвих тіл поділась, не пам’ятає. Із жахом висловлювала моторошне припущення: мабуть, весною переорали» [17].

«На третій день їхнього походу набрали на луговину із спаленими німецькими танками. На розбитих гусеницях налипло щось страшне, і вони були руді. Увечері перед сном сумно гомоніли:

- Добре, хоч наших ховають.
- Ховають...Бачив, що ото на гусеницях?
- Н-да...Як же воно вийшло?

– А так, туди його перетуди! У контратаку пішли на нашу піхоту. Артилерія зазівалася чи, може, боєприпаси відстали...» [18,с.343]. Так описував страшну реальність Василь Захарченко. Автор не вказує місце описуваних подій, ні дату, ні час, адже так відбувалося по всій території України. «Мій дід загинув під час визволення с. Матусів Шполянського району. Там відбувся потужний танковий бій. У наступ на німців спочатку кинули неозброєну піхоту, за якою йшли наші танки. Ніхто не залишився живим, всіх перемісило із

землею», – зі сльозами на очах розповідає Ульнич Л. [17]. Можливо, що це були ганебні прорахунки керівництва військових частин, а можливо, свідомо сплановане кимось чергове знищення українського народу?

Радянська історична наука зовсім оминала цю проблему, оскільки, як стверджує відомий історик Владислав Гриневич, вона таїла в собі багато непривабливих і відверто небезпечних сюжетів, здатних зашкодити формуванню міфу про "Велику Вітчизняну війну" [1]. Тому на території України впродовж десяти років в період з 1944 по 1953 рр. діяли спецгрупи НКВС. За цей проміжок часу жертвами їхньої діяльності стали тисячі громадян, котрі були взяті до полону, заарештовані та вбиті членами цих спецзагонів НКВС [19].

Ульнич Л. ділиться спогадами своєї матері: «Чоловік і дружина похилого віку, що жили на околиці села, притягли кілька убієнних, яких поховали у спільній ямі у себе за хатою ближче до городу. Дід насипав чималу могилку, щоб було добре видно це поховання. Незабаром у село приїхали енкаведисти. Побачивши чималий насип, вони взяли у діда лопати і власноруч могилу зрівняли із землею. Селянам загрозливо наказали: «У вас тут нікого немає! Понялі?». Та дід все одно нагорнув могилу. За кілька днів ці ж енкаведисти знову з'явилися у нього на подвір'ї. Погрожували наганом і наказали дідові негайно розкидати землю, інакше і він там ляже» [17].

Скільки їх було і скільки полягло в українських землях упродовж 1943–1944 років? І чи багато з них пройшли крізь пекло війни і залишились живими? Вже не поррахувати.

Дослідники дивуються, як могло так статися, що на фронтах Другої світової війни СРСР втратив понад 20 млн. бійців, тоді як Німеччина на Східному фронті, тобто в боях проти Червоної армії, тільки 1,5 мільйона. Тобто на кожного вбитого німця припало 14 наших. Російський письменник В. Астаф'єв пише: "Мы просто залили своей кровью, завалили врагов своими трупами" [4].

Але, як виявилось, ми і досі не вміємо робити правильні висновки із уроків минулого. Яскравий приклад тому – Савур-могила на Донбасі, Дебальцевський плацдарм, Іловайськ...

Михайло Грушевський наголошував: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ - нацією, країна - державою» [20]. Та, на жаль, чомусь окремі з нас і досі перебувають у стані глибокої амнезії. Адже як і 75 років назад, так і зараз українські матері отримують страшні звістки про смерть своїх синів, і знову ж чимала їх частка мають формулювання «пропавший безвісти», а на кладовищах докором нам усім стоять могили тимчасово невстановлених учасників АТО.

1. Чорна ніхота. Скільки «чорносвітників» знищив Сталін?
<http://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/>

2. Кривава осінь 1943-го: Повеєнні десятиліття не стали уроком для хворогосуспільства. <http://tyzhden.ua/History/93231>

3. Книга Пам'яті України. Черкаська область. 7 том – Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997.

4. Війна у війні. <http://nashekolo.org.ua>

5. МПДА – Спогади Зубенко Галини Іванівни, 1937 р.н., уродженки с. Матвівка Чигиринського району Черкаської обл.
6. Чорнопіджачники. <https://uk.wikipedia.org>.
7. Петренко Іван Данилович. Кіровоградщина повоєнна (1944 – 1948 рр.) [Текст] / І.Петренко. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2011. – 316с.
8. ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 5. Літопис Чигиринського краю. Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України»/за заг. ред.. проф.. В.М.Лазуренка. – Черкаси, 2016. – 436.
9. МПДА – Спогади Коцуренка Івана Степановича, 1942 р.н., мешканця м. Чигирин Чигиринського району.
10. ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 2. Чигиринщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області /за заг. Ред.. доцента А.М.Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172 с.
11. МПДА – Спогади Ривак Ганни Іванівни, 1937 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
12. МПДА – Спогади Комаренко Любов Григорівни, 1960 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
13. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали /Гол. ред. О.М.Барно; М.В.Михайлюк (упор.), О.А.Трибуцька (упор.) / Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРол «Україна», Державний архів Кіровоградської області. – Кіровоград: ТОВ «КОД», 2010. – 506 с., фотоіл.
14. МПДА – Спогади Руденка Івана Йосиповича, 1936 р.н., мешканця с. Вершаці Чигиринського району Черкаської обл.
15. [Олександр Солодар. https://mistoche.org.ua/announcements/48-yak-didi-voyuvali](https://mistoche.org.ua/announcements/48-yak-didi-voyuvali)
16. МПДА – Спогади Довгого Григорія Васильовича, 1934 р.н., мешканця с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
17. МПДА – Спогади Ульянич Лідії Михайлівни, 1937р.н., уродженка с. Матвівка Чигиринського району Чонокської обл.
18. Захарченко В.І. Клекіт старого лелеки: Романи, оповідання. – Кб Рад. Письменник, 1989. – 395 с.
19. Спецгрупи НКВС. <https://uk.wikipedia.org>
20. Цитати Михайла Грушевського. <http://www.memory.gov.ua>.

Таран Галина Михайлівна,
директор Кам'янського
державного історико-культурного заповідника

АНТИРАДЯНСЬКІ НАСТРОЇ ЙОСИПА ПОЛЩУКА ЗА СТОРІНКАМИ ОКУПАЦІЙНОГО ЩОДЕННИКА 1941 – 1943 РОКІВ

У даній роботі, через призму звичайної людини, передані історичні події окупаційного періоду під час німецько-радянської війни 1941-1945 років на теренах Кам'янського району та розвінчано міфи про непохитність радянської влади, яка довела людей до відчаю і рабства. Заперечено керівну, авангардну роль комуністичної партії. Відображено найзаповітніші мрії селянства тощо.

Ключові слова: радянської влада, колгоспи, Червона армія, одбувальщина, позика, фашизм, щоденник.

Про німецько-радянської війни 1941-1945 років, яку офіційно в колишньому СРСР називали Великою Вітчизняною, написано сотні і тисячі книг. Здавалось про все написано. Адже минуло понад сімдесят літ від тих страшних випробувань, які випали на долю співвітчизників. Людство витримало іспит ціною великих жертв, українці, зокрема. Про це ми довідуємось лише тепер, в роки державної незалежності. І не з тих сотень і тисяч книг, які видавались під пильним оком цензури, а з об'єктивних архівних документів.

Один з них був опублікований редакцією часопису “Вежа” в 2005 році в м. Кіровограді. Перші записи в щоденнику, оригінал якого являє собою загальний зошит, списаний рівним каліграфічним почерком, зроблені незадовго до війни, а останні – пізньої осені 1943-го року.

Перед звільненням території нашого краю від фашистів, автор щоденника Йосип Поліщук, за розповідями його родичів, загинув під селом Івангородом Олександрівського району, виконуючи партизанське завдання: куля потрапила у в'язку гранат на поясі месника і рознесла його тіло на шматки. Щоденник, з яким хлопець не розлучався і носив за поясом, уцілів. Його підібрали друзі-партизани і передали його батькам. Усі повоєнні роки щоденник зберігався в них: вони, певно, й не відали, що записи на його сторінках могли коштувати їм немало років на тюремних нарах.

Дяка усім за те, що донесли надзвичайно цікаві записи очевидця подій 1941-1943 років, який народився в 1923 році і жив у с. Юрчиха Кам'янського району.

У 1942 році Йосипа Юхимовича Поліщука було забрано до Німеччини остарбайтером, але через півроку він утік, пішки й у товарних вагонах пройшов зворотній шлях через усю Польщу й пів України. Що з Йосипа Поліщука міг би вийти справжній літератор, свідчать записи в щоденнику.

Як стверджує головний редактор літературного часопису “Вежа” Василь Бондар, щоденник міг би бути надрукований десятком років раніше, але коли рідні автора щоденника показали його у фонді “Взаєморозуміння і примирення”, який «опікувався» остарбайтерами, то дрібний чиновник цього фонду байдуже кинув оком на зшиток і безпорадно розвів руками: розумієте, він же утік з Німеччини, якби не втік, то...”

Окупаційний щоденник Йосипа Юхимовича Поліщука, жителя с. Юрчиха розпочинається напередодні війни 2 червня 1941 року і закінчується 8 листопада 1943 року. Трагічна загибель респондента обірвала записи в щоденнику.

На жаль, не так вже й багато письмових матеріалів збереглося про період тимчасової нацистської окупації Кам'янського району. саме тому кожне слово очевидця стає на вагу золота. Такі документи необхідно досліджувати та оприлюднювати.

Йосип Поліщук у своєму щоденнику розвінчує міфи про радянську владу, як справедливу владу для людей, про керівну роль партійних очільників у роки німецько-радянської війни.

– Сьогодні в календарі пишеться: “24 роки існування радянської влади”. Ні, трохи не доіснувала 24 роки. Не доіснувала, розхиталась і рухнула. Чудно якось робиться, коли згадаєш, що всього лиш рік тому так переможно святкували цей день, а ось тепер у людей залишилась тільки згадка про цей день. Радянська влада – влада трудящих, а скільки тієї несправедливості проявляла вона до цих же трудящих. Як душила найменший протест проти цієї несправедливості!

Не скажу, що й німці праведні, що вони справедливі з людьми. Але ще побачимо, що буде, а що бачили – про те ніхто не заборонить говорити [1, 115].

Й.Ю. Поліщук описує розгубленість і паніку, які охопили населення у перші дні війни, засуджує самоусунення від керівництва партійних функціонерів. Відступ Червоної армії стає для нього незрозумілою, несподіваною і негативною подією, проте неможливість зібрати хліб перетворюється на катастрофу.

– Я завжди був упевнений, що Червона Армія – це армія залізна, непереможна. Але чому вона відступає перед німцем – мені невідомі ці причини. І тут, в тилу, ціла плутанина: народ впав у паніку, а організатори і керівники не тільки не можуть вивести його із цього становища, ай самі в нього впадають, а хліб не збирається, у колгоспах – безладдя і безпорядки.

Кажуть червоноармійці, що і в армії безлад: ідуть кудись бійці – і самі не знають [1, 104].

Автор щоденника захоплюється німецькою технікою.

– Я вклоняюсь перед німецькою технікою: жодного чоловіка пішого. Ось тут і живи. А наші дурні знайдуть у сутичках з таким ворогом собі кінець. [1, 110].

Праця завжди для селянина була сенсом його буття, а мрія одержати землю і повноправно на ній хазяйнувати також була споконвічною і проходить лейтмотивом усього щоденника. Автор відкрито висловлює своє негативне ставлення до колгоспів.

– Набридли колгоспи, як більмона оці. Кожен розраховував, що одержить шматок землі, стягнеться на скотинку – і він вільний сокіл. Ніхто ним не розпоряджається, ні від кого він не залежний. На себе старатиметься, те й матиме. А колгоспи – система малопродуктивна, так, як було колись кріпацтво: кожен робить, щоб тільки чергу відбутти, щоб з рук здати. Ех, зажить би добре!.. [2, 149].

– 3 15 вересня був бригадиром за батька, бо він хворів. Побув ближче до народу і побачив, що народ ледь не говорить прямо: “К чорту колгосп!”, та одне стримує від цих слів – хліб. Це вже не робота, а одбувальщина – от і все [2, 150].

Автор окупаційного щоденника і багато його односельчан сподівалися, що одержать землю від нової влади. Він констатує, що народ не задоволений такою політикою окупантів, які залишили колгоспи і сподівається що колгоспи будуть розпущені і народ буде звільнений з кріпацтва. Навіть майже через рік надія одержати землю не зникає. 8 січня 1942 року у щоденнику є такий запис:

Проїхали через наше село колони німецьких автомашин, мотоциклістів, велосипедистів, пройшла піхота, проїхали румуни – і все заспокоїлось. До цього

часу немає сталих законів. Працюю в колгоспі, як не набрид він мені. Є чутки, що під весну поділять землю, але поки що в цьому напрямі нічого не робиться [2, 150].

Наступила весна 1942 року, а з нею і крах надій на одержання землі. Респондент описує неймовірно тяжку працю селянина в окупаційний період.

– Весна. Колгоспів не розпустили. 800 гектарів сіяти, багато. Для тракторів палива всього на три доби. Решту мусять витримати колгоспівські здохляки, корови та людські руки найбільше. Говорять, що ячмінь будемо сіяти під сапу. Погане діло! Городини, мабуть, доведеться копати лопатами. От дожились [2, 150].

Сміливо Йосип Поліщук звинувачує радянську владу, яка довела людей до межі відчаю:

Радянська влада довела нас, бідних людей, до того, що ми не бачили ніякого виходу. Працювати весь день і ніч біля хліба і ніколи не мати його вдосталь – образливо, і не знаю, що ж робити бідному хліборобові? От він і тягне лямку: босий, голий, холодний і голодний. На мужика ніхто не звертає уваги: кому яке діло до того, що він ходить у лахмітті? У кого болітиме серце, що багатьом здібним їхнім дітям нема змоги вчитися, і вони повторюють шлях батьків? Селянин має 0,5 га землі, корівчину, порося...

А позика... Позика – зі світу зводила. І ось маємо картину: селянський хлопець-парубок ледве-ледве може закрити латки, щоб вийти на вулицю, часто буває в тій же одежі, що й був на роботі; в хаті кидається в очі бідність, хати з обідраними верхами, двори без тинів...

Робиться в колгоспі все, аби з рук здати – сяк-так. Земля скоро перестане родити, бо коли ж ми її підживлювали? Худоба у колгоспі скоро виведеться: вічне недоїдання і недопивання, недогляд і тяжка щоденна безжальна експлуатація убивають тварину, знесилюють. Колгосп ніби богадільня: хто звідки не запорветься – в колгосп: там і хліб, і мед, і сало, і молоко дадуть, де щось дістати напівдарма – в колгоспі – там усе належить всім і нічیه водночас. [2, 165].

Й.Ю. Поліщук не лише висловлює свою точку зору щодо змін у радянській зовнішній політиці та воєнних кампаніях 1939-1940 рр., зокрема підписання у серпні 1939 р. договору між СРСР і націонал-соціалістською Німеччиною, а й дає детальну характеристику помилок допущених Сталіним. Відмічає ті обставини, які зумовили подальше поглиблення військово-політичної, економічної співпраці між обома країнами суттєво позначилися на стані суспільної свідомості. А перші звістки про раптове радянсько-німецьке зближення спричинили емоційний шок і розгубленість серед частини лояльно налаштованого до радянської влади населення та водночас породили настрої розчарування й роздратування у середовищі її противників, які пов'язували з антикомунізмом А. Гітлера сподівання на падіння радянської влади.

– Звичайно, Сталін зробив багатенько помилок у зовнішній і внутрішній політиці.

1) Вважають, що війна з Фінляндією була зав'язана, щоб випробувати силу і методи боротьби Червоної Армії. Виявилось, що сила є, але ця сила сліпа і

глупа: нащо було лізти на той Манергейм, на ту стіну кам'яну, коли можна було, або ж і кращий ефект здобути, обминувши цю стіну. Тільки дурень удариться об стіну лобом у надії розбити її.

2) Вважають, що Польщу підсунула Німеччина з подвійною метою:

– зсунути війська зі старої лінії оборони;

– дати змогу незліченним бандам фашистів проникнути до Радянського Союзу з різними найпідлішими цілями, бо через кордон проникати було ризиковано і важко. Виявилось, що Радянський Союз пішов і в цю пастку.

3) Вважають, що Бессарабію і Північну Буковину Румунія – союзниця Німеччини – віддала без бою, щоб добитися слави і підвищення свого ставленика Тимошенка, котрий пізніше відкрив фронт і робив усякі безчинства. І ці заходи зійшли якнайкраще. Український народ, який працював більше і важче за інші народи, терпів несказанні злидні.

Не було за що воювати, народ український не захотів захищати владу, котра дерла з нього шкуру. Сподівався, що нова – німецька – влада дасть йому жити, вільно дихати. А виявляється, що німці пішли за прикладом [1, 151, 152].

Втратив молодий чоловік і сподівання на те, що нова німецька влада дасть українцям волю і землю. Жорстокий окупаційний режим поставив його перед ділемою :

Народ доведений до відчаю. Подумай тільки: обіцяли розпустити колгоспи і дати землю – пусті слова, сільськогосподарський податок, молоко, яйця, м'ясо, за пасовище, за собаку, а це ще якесь подушне (на працездатного – 11 крб). Невдоволений владою народ говорить про це відкрито. Кажуть: “Будуть ще бігти і дивитися, в яку сторону втекла Радянська влада, чи не вертається вона назад”. [2, 168].

Війна відібрала у молоді найкращі роки, найшляхетніші мрії та поривання, але молодечий запал і максималізм залишився. Автор ставить собі одвічні риторичні запитання “Як жити?, бути?, чи не бути? ”, яким чином віддати себе сповна та головне кому присвятити своє молоде життя? І сам же дає відповідь:

“Як жити?” Відповідей буде багато, але всі вони будуть різні. Мені не потрібні поради. Я буду жити так, як буде диктувати мій власний розум. Я хочу прожити так, щоб чаша життя була спорожнена до дна. Це одне з моїх найголовніших і найкращих бажань. Яким способом спорожнена – це ще майже питання [2, 150].

Йосип Юхимович Поліщук, як ерудована людина, у своєму щоденнику описав економічне становище країни, розвиток індустрії, науки і культури..

Він мріяв у майбутньому написати книгу, яка б віддзеркалювала його епоху, яка ввійшла б в історію як епоха великих суспільних і державних змін. На жаль, війна відібрала життя талановитої людини, але лишився щоденник, який насправді віддзеркалює “тривожний час, проклятий час”.

1. Вежа. Літературний часопис № 17. Кіровоград. 2005 . с 107-117

2. Вежа. Літературний часопис № 18. Кіровоград. 2005 . с 149-174

3. Вежа. Літературний часопис № 19. Кіровоград. 2006 . с 101-118

*Юлкіна Людмила Іванівна,
молодий науковий співробітник відділу
«Стецівський етнографічний музей»*

ВИЗВОЛЕННЯ СЕЛА СТЕЦІВКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ З-ПІД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

9 серпня 1941 р. німецькі війська окупували с. Стецівку Чигиринського району. Окупанти встановили свій режим, призначили старосту села, який відповідав за реєстрацією населення, стягнення податків, надання транспорту, квартир, робочих рук тощо. Для контролю за дотриманням німецького режиму залишили 3 солдати.

Влітку 1943 р. радянські війська перейшли в наступ і після тяжких боїв за Дніпро почали звільнення Правобережної України від німецьких військ. З вересня 1943 р. німецьке командування прийняло рішення про відвід військ за Дніпро. Намагаючись зірвати наступ радянської армії командувач групою армій «Південь» Єріх фон Манштейн* ужив жорстоких заходів, відомих як тактика «випаленої землі». Протистояли німецькій армії радянські війська Степового, в жовтні 1943 р. перейменованого у II Український, фронту. Звільнення Чигиринського району розпочалось зі звільнення Новогеоргіївська (нині – Світловодськ Кіровоградської області). Новогеоргіївськ звільняла 4-та гвардійська армія під командуванням генерал-лейтенанта Галаніна І. В. призначеного на посаду 28 вересня 1943 року. До цієї армії входив 20-й гвардійський корпус, який безпосередньо і визволяв Чигиринщину. В кінці вересня 1943 р. його командуючим був призначений генерал-лейтенант Бірюков М. І. До його складу увійшли 5-та, 138-ма та 66-та гвардійські дивізії [1, 130].

Після вдалої переправи через Дніпро корпус генерала Бірюкова, разом із іншими військами радянської армії, штурмував місто Новогергіївськ і 3 грудня місто, яке було важливим опорним пунктом в обороні противника, було звільнено від німецьких військ.

Після звільнення Новогеоріївська наступ розвивався дуже повільно. Затримуючись на раніше підготовлених, вигідних рубежах, противник чинив опір. Війська 20-го гвардійського корпусу змушені були знову і знову зупинятися, щоб підготувати оборону.

Війська рухались через село Семигір'я (нині Світловодського р-ну) до села Стецівки та міста Чигирин. В селі Семигір'я радянські війська попали під артилерійський вогонь 282-ї та 389-ї гітлерівської піхотної дивізії, що входила до 47-го танкового полку, укріплена підрозділами угорців та румунів [2]. Перегрупувавши війська 5-та дивізія, прорвала опір та перерізала дорогу із Чигирини на захід. 66-та гвардійська дивізія (командир – генерал-майор С.Ф. Фролов) вийшла між Чигирином та Знамянкою [1].

Протистояла радянській армії на території Чигиринщини 8-ма піхотна армія під командуванням генерала кавалерії Отто Велера, а саме 47-й танковий корпус (командувач – генерал-лейтенант Рудольф фон Бюхау). До складу цього корпусу входили 350-й піхотний полк та 167-ма піхотна дивізія генерал-лейтенанта Ганса Хютнера, до якої відносились 315-й та 339-й піхотні полки, які протистояли 138-й стрілецькій Карпатській Червонопрапорній ордена Суворова дивізії під командуванням В.І. Рутька та 5-й повітряно-десантній дивізії полковника Афоніна П.І.

Крім піхотної армії на території Чигиринського району були і підрозділи 1-ї танкової німецької армії, а саме 6-та танкова дивізія (командуючий - генерал-майор Рудольф фон Вальденфельс), яка входила до складу 57-го танкового корпусу під командуванням генерала танкових військ Ханса-Карла Фрайхер фон Езебека.

9 грудня 1943 р. стрілецькі полки 650-й та 344-й, які входили до 138-ї стрілецької дивізії, захопивши ліс та обійшовши з півдня, взяли с. Стецівку. Противник поспіхом відступав на останній рубіж, прикриваючи підступи до м. Чигирин та с. Галагагівки. Річка Чутка була природним рубежем для наступаючих частин. Міст через цю річку був підірваний і два дні тут продовжувались бої. Противник зміцнив свою бойову активність шестиствольними мінометами. Таким чином, село Стецівка було звільнено силами 138-ї стрілецької дивізії, завдяки вдалому маневру через села Вербівку та Вершаці 9 грудня 1943 р.

11 грудня 1943 р. дивізія отримала нове завдання – прийняти від 5-ї гвардійської стрілецької дивізії додатковий бойовий рубіж – 800 м на південний захід від села Стецівки, і наступати широким фронтом; знищити противника, звільнити сс. Галаганівку та Чернече і далі з частинами 5-ї стрілецької дивізії звільнити Чигирин та наступати на с. Суботів [2].

Почались бої за місто Чигирин. Противник чинив жорстокий опір. Навколо міста була створена система артилерійського та піхотного вогню, був вузол оборони, який перекривав шлях військам радянської армії вгору по Дніпру. 12 грудня 1943 р. об 11 годині дня полк полковника Карпужіна (769-й стрілецький полк) повністю звільнив місто Чигирин від німецьких військ.

Відступаючи противник підривав приміщення, палив дерев'яні будинки, мінував дороги щоб затримати передові частини радянської армії.

Під час боїв за Чигирин відзначились роти ст. лейтенантів Медведева та Норісова, лейтенанта Пряженцева.

При взятті міста Чигирин та на підступах до нього були взяті наступні трофеї:

- склад зерна 185 тон, соняшника 7 т;
- два склади боєприпасів;
- нафтобаза;
- три автомашини;
- 6 протитанкових пушок;
- кулемети МГ-32;

- 240 гвинтівок;
- 16 коней;
- 10 возів.

Крім того знищили;

- зброї різного калібру – 12;
- мінометів – 14;
- кулеметів – 18;
- солдатів та офіцерів – 400 чол.
- Взято в полон 23 німецькі солдати [3, 3-5].

Під час визволення села Стецівки загинуло 20 воїнів. Всі вони поховані в братській могилі в центрі села. Відомі прізвища лише 18 з них. Вдалося знайти рідних 6 загиблих воїнів.

1. Дубина Семен Михайлович, 1903 р.н., загинув 11.09.1943 р., рядовий.
2. Ляпун Євстафій Федорович, 1898 р.н., загинув 09.12.1943 р., рядовий.
3. Замогильний Олександр Степанович, загинув 10.12.1943 р., рядовий.
4. Гершовський Федір Михайлович, 1905 р.н., загинув 10.12.1943 р., сержант.
5. Комендантов Іван Пилипович, загинув 10.12.1943 р., сержант.
6. Солдатов Олександр Іванович, загинув 08.12.1943 р., рядовий.
7. Мурзаїв Леонтій Миколайович, 1918 р.н., загинув 08.12.1943 р., лейтенант.
8. Звонарьов Іван Кирилович, загинув 09.12.1943 р., лейтенант.
9. Барашкін Іван Олексійович, загинув 10.12.1943 р., рядовий.
10. Немченко Григорій Андрійович, 1914 р.н. загинув 08.12.1943 р., рядовий.
11. Сидоренко Григорій Олексійович, загинув 09.12.1943 р., лейтенант.
12. Серета Павло Петрович, 1925 р.н., загинув 10.01 1944 р., рядовий.
13. Гречанюк Кіндрат Йосипович, 1913 р.н., загинув 1943 р., рядовий.
14. Проскурін Михайло Петрович, 1925 р.н. загинув 12.12.1943 р., рядовий.
15. Головін Іван Михайлович, 1913 р.н., загинув 13.12.1943 р., сержант.
16. Сидоренко Олександр Іванович, 1922 р.н., загинув 1943 р., лейтенант.
17. Сімаков Матвій Пилипович, 1920 р.н., загинув 10.12.1943 р., ст. лейтенант.
18. Авдонін Олексій Олексійович, 1925 р.н., загинув 10.12.1943 р., гв. мл. сержант.

* Командувач групою армії «Південь» з 12 лютого 1943р. – 31 березня 1944р.

1. Бірюков М.І. Трудная наука побеждать. – М.: Воениздат, 1975. – 351 с.

2. Сергеев В. Дев'ятсот вогняних днів. Нариси з сторії Новогеорґіївщини за часів Другої світової війни [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: library.kr.ua

3. Звіт по бойових діях 138 СД при звільненні м.м.Новогеорґіївська та Чигирини [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://pamyat-naroda.ru/memorial/burial.php?id=84036024>

*Горенич Оксана Миколаївна,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

УЧАСНИКИ ВИЗВОЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ З-ПІД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ. КОМАНДАРМ М. І. БІРЮКОВ

"Кожен дотик фотокамери до світу є створення документа".
А. Вартанов

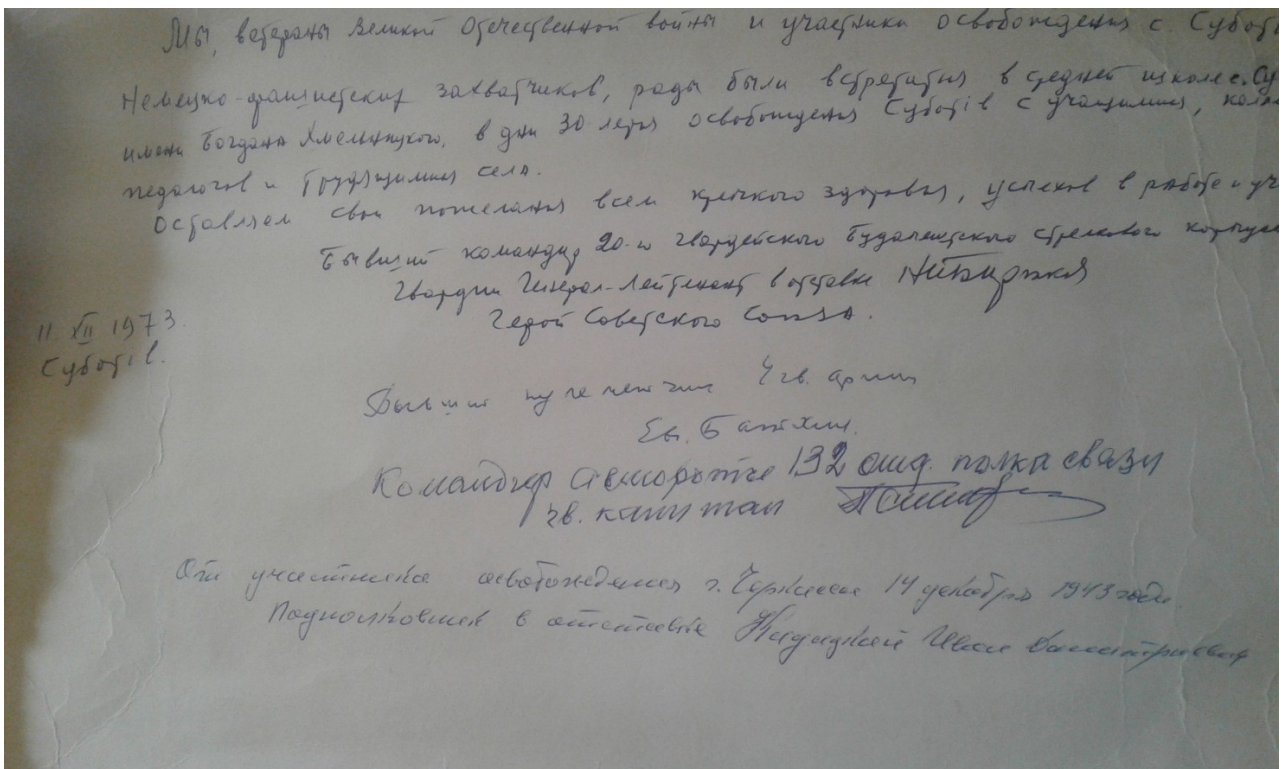

**Бірюков Микола
Іванович під час зустрічі з
учнями Суботівської школи.
Грудень 1973 р.**

У шкільному архіві Суботівської школи серед старих альбомів, оформлених учнями-старшокласниками за радянських часів, зберігається альбом, присвячений Великій Вітчизняній війні. На другій сторінці альбома наклеєне фото Героя Радянського Союзу Бірюкова Миколи Івановича (1901–1980 рр.), якого фотокамера зафіксувала у військовій формі, в поважному віці, проте підтягнутого і з військовою виправкою.

На звороті аркуша звернення Бірюкова до учнів Суботівської школи. Крім цього, на альбомному листку залишили автографи й інші гості - учасники війни. На жаль, у зв'язку з тим, що деякі прізвища нерозбірливо написано,

установити їх поки що не вдалося. Читаємо таке: «Ми, ветерани Великої Вітчизняної війни і учасники визволення с.Суботів від німецько-фашистських загарбників, раді були зустрітись в середній школі с.Суботів ім. Богдана Хмельницького в дні 30-ліття визволення Суботова з учнями, педагогічним колективом і трудівниками села. Залишаємо свої побажання: всім міцного здоров'я, успіхів у роботі і навчанні».

Далі стоять підписи: колишній командир 20-го гвардійського Будапештського стрілецького корпусу гвардії генерал-лейтенант у відставці М.І. Бірюков, Герой Радянського Союзу;

колишній кулеметник 4 гвардійської армії Євгеній Бахлін(?) (нерозбірливо);

командир автороти 132 відділу полка зв'язку, гвардії капітан (?).....(підпис нерозбірливий);

Від учасника визволення м.Черкаси 14 грудня 1943 року, підполковника у відставці Кидицького (?) Івана Димитровича» [1, с. 2].(Стилістика авторів збережена. –О.Г.)

На фото Микола Іванович Бірюков тримає у руках книгу під назвою «Важка наука перемагати». Про нього маємо небагату джерельну базу з досить розпорошеною інформацією. Відомо, що М.І Бірюков - росіянин, командир 20-го гвардійського Будапештського стрілецького корпусу 4-ї гвардійської армії Третього Українського фронту, гвардії генерал-майор.

Командарм пройшов всі службові щаблі від рядового до командира полку. У спогадах бойових побратимів він характеризується як командир, що під час боїв завжди знаходився на передовій, добре знав військову тактику, ніколи не ховався за спину інших, вимогливий, але справедливий. Був освіченою людиною, досконало володів двома мовами: іспанською та німецькою. Знання німецької завжди було в пригоді, особливо коли читав німецькі газети в оригіналі. Після боїв під Сталінградом став командиром 20-го гвардійського корпусу і керував ним до кінця війни. Відмінно проявив себе у важкій кровопролитній Будапештській операції, завершив свій бойовий шлях у Альпах [2, с.164].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1945 гвардії генерал-майору Бірюкову Миколі Івановичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі "Золота Зірка". Має чотири ордени Червоного Прапора; два ордени Суворова II-го ступеня, орден Кутузова II-го ступеня, орден «Знак Пошани», орден «Легіон пошани» (США), орден Заслуг Угорської Народної Республіки.

Почесні звання: Почесний громадянин міста Охтирка (Сумська область, Україна); Почесний громадянин міста Оргеїв (Молдова); Почесний громадянин селища міського типу Котельва (Полтавська область, Україна).

За визволення міста Чигирин М.І. Бірюков був нагороджений відзнакою та став почесним громадяном міста [6, с. 54].

На батьківщині командарма в м. Грязі Липецької обл. встановлена пам'ятна дошка з його ім'ям [13].

Це основні штрихи до історичного портрета М.І.Бірюкова. Про інших гостей Суботова, зображених на знімку, знайти інформацію поки що неможливо через нерозбірливість написання ними своїх прізвищ та імен. Однак зрозумілим є те, що вони всі перебували або складі 20-го гвардійського корпусу чи приєднаних до нього з'єднань, або інших військових утворень і брали участь у визволенні Чигиринщини.

Спробуємо простежити наскільки можливо бойовий шлях 20-го гвардійського Будапештського стрілкового корпусу на наших землях. У грудні 1943 року завдяки переможним боям радянських військ почалося визволення значної території Правобережжя і зокрема Чигиринського району від німецько-фашистських загарбників. Відомо, що місто Чигирин 12 грудня 1943 року було визволено від фашистських військ частинами 4-ї гвардійської армії II-го Українського фронту, якою командував генерал-лейтенант І.В. Галанін. Її частини і з'єднання своїми діями сприяли просуванню сусідніх радянських армій.

У мемуарах колишніх підлеглих генерал Галанін змальований як «...холоднокровна, дуже смілива людина, не тільки особисто, а й при вирішенні оперативних питань. У оперативному відношенні дуже підготовлений, із живим та хватким розумом» [14].

У травні 1943 року 5-а гвардійська повітряно – десантна дивізія отримала почесне звання гвардійської і увійшла у склад 20-го корпусу 4-ї гвардійської армії . Наприкінці вересня 1943-го року генерал-майор М.І.Бірюков очолював один із двох (20-й) гвардійських стрілецьких корпусів, що входили до складу галанінської армії. М.І.Бірюков став надійним помічником новопризначеному командарму. Обидва корпусні командири, за спогадами колишніх товаришів по службі, вирізнялися «своїм кругозором, знанням тактики, вмінням швидко і вірно оцінювати бойову обстановку» [14].

М.І. Бірюков є автором військових мемуарів «Важка наука перемагати», «На вогненних рубежах», «200 днів в боях», які стали настільними посібниками для слухачів військових академій. Оскільки писалися мемуари у ході повсякденного військового життя, і у них відтворювалися реальні події, їх без перебільшення можна вважати достовірним історичним джерелом.

Читаючи його книги, відчуваєш хвилювання, уявляєш картини грізних днів. Ось уривок із книги «Важка наука перемагати» про визволення території Новогеоргіївська:

«Переправа, переправа
Берег правий як стіна...
У цю ніч сліди криваві
Хвиля в море понесла».

Сіра хмуристь пізньої осені висіла над Дніпром. Вечоріло. То тут то там над гладдю води здимались товсті фонтани розривів. Вогневий бій стихав. Ми переходили у наступ на Ново-Георгіївськ. 27 жовтня до нас приїхав командир армії генерал Галанін із новими вказівками. 2 грудня ми під шквальним ворожим вогнем ввійшли у місто. Далі наступ розвивався дуже повільно. Ми вийшли на рубіж Семигір'я. Ворог вів потужний артилерійський вогонь. Наші війська перекрили йому дорогу із Чигирина на захід і вийшли між Чигирином і Знам'янкою. Захоплюючий маневр, застосований 138 дивізією, невдовзі допоміг визволити і саме місто Чигирин, а слідом за ним село Суботів. В Суботові, дуже гарному українському селі, збереглась могила Богдана Хмельницького. Полковник В. Ф. Смірнов, який прибув до нас на посаду замісника по політчастині, розповів нам, що ці місця ввійшли в історію ще з часів російсько-турецької 1677–1681 років, а Чигирин колись був резиденцією гетьмана Богдана Хмельницького.

Зібравшись на короткий час, офіцери штабу прослухали цікаву лекцію Смірнова. Коли він закінчив, то я подумав, що ми інколи дуже вузько розуміємо партійно-політичну роботу в бойових умовах. Ось прийшла людина, розповіла про далекі часи, а ніби про сьогоднішній день. Гордість за Батьківщину, за великих наших предків, відповідальність перед їх пам'яттю і військовою славою гостро відчули ми, розходячись із цієї імпровізованої лекції» [3, с. 30] Читаємо далі: «Частини корпусу миттєво облетів наказ, в якому командуючий армією оголосив вдячність за взяття Новогеоргіївська і Чигирина, і це ще більше посилило наступальний порив наших воїнів».

«...Кілометр за кілометром очищали ми від німецько-фашистських загарбників землю Правобережної України. Ворог чинив супротив, солдати відбивали по десятку чи й більше його контратак, що підтримувались танками. Проте загальний наступальний рух неупинно наростав. Ми прощались із Дніпром...

Прощай, Дніпро!
Забудь про гуркіт бою
Шуми, як в давнину
Лазурною водою
І згадуй воїнів-героїв,
Котрі дорогами фронтів пройшли
Та побіжать до сходу ешелони,
Ще прийде, друзі, бажана пора,
Підуть назад додому батальйони.
І знов води нап'ються із Дніпра... (Сергій Тельканов) [3, с. 32]

(прим.авт. – Офіцер 252 стрілкової дивізії С. А. Тельканов – росіянин, пройшов з боями всю Україну. Автор багатьох віршів про Другу світову війну.)

Із розгортанням у 1943-44 рр. військових дій на Україні все більше ускладнювалося завдання управління військами на великих відстанях. Це змушувало використовувати техніку зв'язку, адже втрата його все одно, що поразка в бою. Директива, прийнята Ставкою Головнокомандування Червоною Армією так визначала значення зв'язку: «Втрата зв'язку є втратою управління військами, а втрата управління неминуче веде до поразки» [4, с. 483]. Географічне положення Чигиринського району є не дуже сприятливим для безперебійної роботи радіовузлів, бо це сильно порізана балками і ярами місцевість. Тому вести успішно бойові дії без радіозв'язку тут було важко.

Про те, як бережливо ставились бійці до засобів зв'язку знаходимо інформацію у мемуарах Бірюкова: «Зв'язківець роти зв'язку 22 полку, рядовий Соколов, визвався доставити на правий берег радіостанцію. В дорозі човен пробило, і він став тонути. Тоді поранений схватив радіостанцію і кинувся пливти. Тут його поранило, але боєць все ж доставив рацію. Передав її друзям і знепритомнів» [3, с. 39].

Визволивши територію Чигиринщини, 20-й гвардійський корпус та інші військові частини та з'єднання Українських фронтів поповнилися юнаками та чоловіками із місцевого цивільного населення. Адже ще на початку січня 1943 року на основі Закону про всезагальну військову повинність (Закон від 01.19.1939 р.) Ставка ВГК під № 089 прийняла Постанову « Про призов до Червоної Армії громадян, які живуть на визволених від окупантів територіях» [7, с.180]. Радянське командування видає спеціальну директиву про повніше використання такого джерела поповнення радянських військ як мобілізація. [12]. Підтвердженням даним фактам є спогади Бірюкова: «В кінці січня на нашому фронті назрівали великі події. Прибуло поповнення – понад 300 офіцерів, 360 сержантів, близько 6000 солдатів.

- Чи покриває поповнення наші потреби?- запитав я начальника відділу кадрів майора А.П.Георгієвського.

- Тільки на дві третини.

- А який вихід?

Вихід є. Створимо комісію, закликаємо кілька юнацьких вікових груп із недавно звільнених територій» [3, с. 40].

У Книзі Пам'яті Черкаської області по Чигиринському району, зокрема із Суботова в 1943 році було мобілізовано більше 190 осіб (одна жінка – Рябокінь Ірина Петрівна) [8].

Закінчилась війна, і М.І Бірюков повертався із своїми побратимами додому. Про те, що відчувала людина, повертаючись з війни, можемо довідатись із рядків його книги «Важка наука перемагати»: «Увечері 29 травня 1945 року ешелони вирушили від станції Сомбатхей на схід. Ми їхали додому! Про що тільки не думали ми, коли поверталися з перемогою у рідні краї...

Мій корпус брав участь у визволенні більше 2000 населених пунктів, у тому числі Будапешта і Відня. Сприяв визволенню Бухареста. У ході боїв форсував 20

водних перепон, серед яких такі річки, як Дніпро, Південний Буг, Дністер і Дунай.

За вікнами вагона пропливали міста, з деякими із них нас міцно зіштовхнула війна, з іншими знайомство було поверхнєве, на ходу. Тепер вони не просто залишились позаду. Ні, вони як сама війна, ставали для нас уже минулим. Ми їхали додому, в Союз Радянських Соціалістичних Республік!» [3, с. 34].

Генерал у своїх книгах досліджує і радить молодій зміні, із чого складається важка військова наука перемагати ворога: «Коли тепер, після війни, приходиться виступати перед армійською молоддю, зазвичай мене просять розповісти про героїв і геройські вчинки. Немає нічого дивного у цій цікавості, бажанні глибше дізнатись, як твої батьки і брати захищали Батьківщину. З давніх-давен приклад дорослих – найкращий метод виховання. Проте, як не прикро, і в армії зустрічаються молоді люди, яким розповіді про героїв лише тішать фантазію, а не ведуть їх за собою, не заставляють поглянути прискіпливо на самого себе, на свої сьогоднішні справи. Буває, що якомусь хлопцеві не дається армійська служба. Чи то підготовка слабка, чи не уміє зібратись, не привчений іти назустріч труднощам, наперекір їм. З ним ведуть бесіди старші керівники, з нього із строгістю щось вимагають, але через власну нерозторопність він втрачає повагу товаришів по підрозділу. Обіцяє виправитись, а сам думає: «Мені б на передову - ви б побачили, який я є! І уява вже малює йому власний подвиг. Такою ось мрією – обманкою ,буває, тішить юнак своє самолюбство. Але військовий подвиг доступний лише сильному духом і тілом! Якщо сьогодні у мирних умовах ти не можеш зробити із себе солдата, то як завтра, у вирішальний час ти заставиш себе переступити межі звичайних людських можливостей? А саме за ними, за цими межами, і починається подвиг» [3, с. 35].

Дуже серйозно ставився командир до питання взаємовідносин між керівником і підлеглим, що доводять ці рядки: « Командир завжди повинен відчувати свої підрозділи, з'єднання. А досягти цього можна тільки у тому випадку, якщо постійно підтримувати контакти із солдатською масою. Ти знаєш свого підлеглого, а він знає тебе, поважає тебе. Проте часто трапляється таке, що сержант, який жив поруч із солдатами, ділячи з ними бойове життя не знав про справи свого відділу чи взводу. Ще однією проблемою у військовому житті є вживання спиртного. Часто командири випивали , керували дивізіями у нетверезому стані, знімаючи таким способом напругу через спиртне. Забувалось старе прислів'я: «Спочатку людина п'є вино, потім вино п'є людину...»[3, с. 36].

У післявоєнний час на річниці визволення території України М.І Бірюков неодноразово повертався сюди разом із своїми військовими побратимами. Про це він пише у своїх мемуарах:

«На двадцяті роковини Корсунь-Шевченківської операції ми побували у пам'ятних місцях. Їздили по селах і хуторах, виступали із лекціями і спогадами, показували людям привезені із Москви з музею Радянської Армії знамена полків, що відзначились у цій великій битві»[3, с. 37].

Цікавими є рядки про післявоєнні відвідини території сучасного Світловодська: «Про ці дні і ночі, про загиблих військових побратимів згадували ми, ветерани 20-го гвардійського корпусу, коли восени 1965 року невеликий катерок ніс нас вгору по Дніпру. Він причалував до біло-голубих пристаней, побудованих на місцях колишніх переправ. Ми піднімались на круті глинисті береги і, напружуючи пам'ять, шукали сліди двадцятирічної давності...

Тоді Дніпро тут був звивистим – старе русло і нове русло, низькі піщані острови, сотні широких і вузьких проток, зарослі очерету. А тепер все це пішло глибоко під воду, під хвилі рукотворного водосховища Кременчуцького моря. Ми ідемо по трав'янистому схилу і любуємося цим морем, панорамою дальнього берега, білокам'яною греблею Кременчуцької гідроелектростанції. І тут зненацька вся наша група зупиняється. На шляху – окоп! Він роз'їхався, осів із зарослими травою брустверами, він здається вам, якщо ви не фронтовик, просто канавою.

- Он і майданчик для «станкача», - неголосно каже хтось із товаришів. Ми дивимось туди, куди він показує, мовчимо, мнемо кашкети, переглядаємось. Так, тоді йшла війна, і нам доводилось важко.

Наш катер звертає ближче до лівого берега Кременчуцького моря і генерал-майор Попов, звертаючись до нас, говорить: «По-моєму це місце тут... Ми проходили понад островом Яцковим і ветерани згадують жовтень 1943. «Його називали «островом смерті», - додав Микола Чорнорук. З обох сторін тоді по острову була важка артилерія, налітали бомбардувальники. Щодня хрусткий білий пісок острова м'яли гусениці танків, топтали тисячі солдатський чобіт [3, с. 37]...

А ось село Калаборок... (колишнє село Чигиринського р-ну, 1959 року затоплене водами Кременчуцького водосховища- прим. авт.) Стоїмо і пригадуємо, як за місяць боїв воно перетворилось у головешки- тільки де -не - де стирчали цегляні печі. У повітрі стояв запах гару і ще чогось важкого і неприємного... Вся природа мовчала... Бої велися навіть на кладовищах, позиції на яких захопили німці. Хтось із штабних офіцерів пожартував, мовляв, нехай сидять на кладовищі – саме там фашистам місце....

Бійці загону полковника Іванова, хоч їх навіть не встигли обмундирувати, непогано зарекомендували себе у бою. Вони горять бажанням помститись за кривди рідної землі. Бій тримали загони із півтори тисячі цивільних людей. Так тривало весь листопад...» [3, с. 38].

Не винятком для післявоєнних відвідин ветерана стала і Чигиринщина. Тут він у чергові річниці визволення зустрівся із учнівськими та педагогічними колективами шкіл, головами колгоспів, виступав перед колгоспниками.

Жителька Суботова Кубрак Надія Олександрівна, 1955 р. н., у 1973 році була випускницею Суботівської школи і дещо пригадує про приїзд до Суботова і відвідування школи Бірюковим М.І та його військовими побратимами: «У 73-му році я вже була випускницею, непогано навчалася. Не пам'ятаю, у якому точно зимовому місяці учнів школи, жителів села у вечірній час зібрали у школі, бо там на нас чекали важливі гості. Нам було організовано зустріч із Героєм Радянського Союзу Бірюковим. Мені випала честь дарувати йому квіти,

хоч і неживі. Я дуже хвилювалась і зараз дуже мало можу згадати про їхні розповіді, однак врізались у пам'ять слова про умови, у яких воювали солдати: втомлені, голодні, мокрі брели по бездоріжжях...»[9].

Слід відмітити, що до 30-ї річниці визволення м.Черкас від німецьких загарбників у 1973 році у місті було встановлено пам'ятний знак на площі Слави і закладено парк 30-ліття Перемоги. 14 грудня 2003 року там встановлено пам'ятний знак –гармату на честь 254 стрілкової дивізії, а у 2005 році – встановлено пам'ятний камінь в ознаменування частин і з'єднань, що визволяли м.Черкаси [11, с. 5-6].

Сьогодні однозначного ставлення до подій війни немає. Для когось - це свято гордості за наших прадідів, які надали нам шанс для існування в суспільстві. Як не прикро, та сьогодні воно є цінним переважно для безпосередніх учасників бойових дій радянсько-німецької війни, яких у живих залишилися одиниці або так званим «дітям війни». Однак попри різні судження кожному дитину з раннього дитинства потрібно навчати патріотизму на прикладах тих солдатів, які йшли в бій за свою країну, народ. Пройде ще трохи часу і розповісти про події 74- річної давності зможуть тільки ось такі старі альбомні фотографії , як ця – із старого шкільного альбома...

ДОДАТОК

Коротка історична довідка про 20-й гвардійський стрілецький корпус

5 –а гвардійська повітряно – десантна дивізія, формування якої відбулось у 1942 році, отримала почесне звання гвардійської .У травні 1943 року дивізія увійшла до складу 20-го корпусу 4-ї гвардійської армії. Наприкінці вересня 1943-го року генерал-майор М.І.Бірюков очолював один із двох (20-й) гвардійських стрілецьких корпусів, що входили до складу галанінської армії. У кінці жовтня 1943 року воїни з'єднання у складі II-го Українського фронту брали участь у форсуванні Дніпра в районі Кременчука. У січні 1944 р. воїни-гвардійці брали участь у Корсунь-Шевченківській операції. За відзнаку в боях наказом Верховного Головнокомандувача № 030 від 13.12.1944 року дивізії було присвоєне почесне найменування «Звенигородської». Весною-літом 1944 року «звенигородці» беруть участь в Яссько-Кишинівській операції і, пройшовши з боями понад 312 км, 28 серпня 1944року вийшли до державного кордону СРСР. За цю операцію дивізію була нагороджена орденом Суворова II ступеня.

Восени 1944 року з'єднання у складі III-го Українського фронту розпочало бойові дії на території Угорщини. У лютому 1945 року, після 45 днів жорстоких боїв, дивізія увійшла до столиці Угорщини м. Будапешта. За мужність та героїзм, проявлені при розгромі будапештського угруповання Вермахту, 5-го квітня 1945 року з'єднання було нагороджено орденом Бойового Червоного прапора, а учасники битви були нагороджені медалями «За взяття Будапешта».

13 квітня 1945 року дивізія увійшла до столиці Австрії м. Відень. Весь квітень воїни-гвардійці займали оборону, стримуючи натиск танкової дивізії «Дас Райх». Після визволення Відня закінчився бойовий шлях дивізії. Її воїни брали участь у параді Перемоги 24 червня 1945 року.

За час війни дивізія пройшла понад 1922 кілометри по дорогах України, Росії,

Молдавії, Румунії, Угорщини та Австрії. За весь період війни гвардійці знищили 29830 і захопили в полон 12806 ворожих солдат. Було знищено 1263 танки, 876 гармат, 23 САУ, 102 бронемашини, 4376 автомобілів, 8 літаків. За мужність і героїзм в боях з ворогом тисячі воїнів нагороджені орденами і медалями, а 26 із них були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 20-й гвардійський стрілковий корпус приймав участь в ході Білгородсько-Харківської наступальної операції, битві за Дніпро, Кіровоградській, Корсунь-Шевченківській, Умансько-Ботошанській, Яссько-Кишинівській, Будапештській оборонній, Віденській наступальній операції [5, с. 258].

Війна закінчилася, а 20-й корпус 4-ї гвардійської армії продовжував функціонувати далі. 1 липня 1946 року дивізія була переформована у 12 окрему стрілецьку бригаду. 1 листопада 1953 року вона стала 112 стрілецькою дивізією. 1 листопада 1959 року з'єднання було передислоковане до с. Виповзів, де поруч було засновано селище Десна. 1 квітня 1964 року дивізію було переформовано у 48 навчальну танкову. З 1 грудня 1987 року з'єднання було переформовано у 169 окружний навчальний центр для підготовки молодших фахівців танкових військ СРСР.

У складі Збройних Сил України у 1992 р. особовий склад навчального центру одним з перших прийняв присягу на вірність народу України. 4 жовтня 1994 р. навчальному центру було вручено Бойовий прапор. Декілька десятків офіцерів, прапорщиків та військовослужбовців за контрактом навчального центру брали участь у виконання миротворчих місій у складі військових формувань під егідою ООН: Югославія, Ліван, Кувейт, Ірак, Сьєра-Леоне.

24 лютого 2018 року – відбувся перший випуск 42 марксменів- піхотних снайперів (стрільців), які незабаром повернулись до різних бригад . Тренування тривало місяць. Такої посади ще донедавна не було в українській армії, проте вони є у провідних країнах світу. Підготовлені військові мають влучати у ціль з відстані 600 метрів і працювати на передовій українського фронту[15].

1. Альбом присвячений Великій Вітчизняній війні із шкільного архіву Суботівської ЗОШ І-ІІІ ст. – С. 22.

2. Бабаков. А.А.// Герої війни Радянського Союзу. Короткий біографічний словник. В 2т. Т1. М., 1987. – с.200.

3. Бірюков М.І. Важка наука перемагати. М.: Воєнвидав, 1968 р. 272 с.

4. Велика Вітчизняна війна 1941-1945. Енциклопедія. М., 1985. – 500 с.

5. Воронцов Т.Ф. От Волжских степей до Австрийских Альп. М. Воениздат, 1971. – 483 с.

6. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-45 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої конференції Суботівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області.- Черкаси, 2008.-192 с.

7. Закон про всезагальну військову повинність (Закон від 01.19.1939р.) // Збірник законів СРСР і Указів Президії Верховного Ради СРСР (1938-липень 1956рр)-М., 1956 р.-500 с.

8. Книга пам'яті України. Черкаська область. :Київ.:Пошуково-видавниче агентство України, 1997 р.-862 с.

9. Матеріали польових досліджень автора. Розповідь записана від жительки с.Суботів Кубрак Надії Олександрівни, 1955 р. н.

10. План навчально-виховної роботи Суботівської середньої школи за 1972-73 н. р.» 38 с.
11. Якубова Л. Озвалася у спогадах війна. Інформаційно-бібліографічний дайджест(до 70-річниці визволення м.Черкаси),2013р.-10с.
Інтернет –ресурси:
12. [https://mzn.ua <society> voennye_mobilizatsii_v_Ukraine_v_1943-1944r](https://mzn.ua<society>voennye_mobilizatsii_v_Ukraine_v_1943-1944r)
13. catalog.orenlib.ru/.../cgiirbis
14. https://reibert.info/attachments/pitma_nad_tasmynom-zip.836127/
15. [https:// uk. m . Wikipedia. Org.> wiki](https://uk.m.wikipedia.org/wiki)

Оксана Мінська,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України

СУПЕРЕЧЛИВІ ПИТАННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: «ЧОРНОСВИТНИКИ» – ЧИГИРИНСЬКИЙ ВИМІР

Все далі й далі ми віддаляємося від трагічних років Другої світової війни. Та це не означає, що з пам'яті народної стираються жахіття, які довелося пережити сучасникам тієї трагедії. Навпаки, з'являються все нові й нові теми, які стають предметом наукового вивчення, щоб перестати бути "прогалиною" чи "білою плямою" історії. Одним із таких наукових досліджень є тема «чорносвітників». Їх називали по різному: "піджачники", "чорножупанники", "чорнобушлатники", але переважно "чорносвітники" і, нарешті, "чорна піхота"...

На жаль, першими про неї розповіли не історики, а письменники. Саме вони ще за радянських часів знайшли мужність звернутися до цієї болючої теми і донести її до читачів.

Окремі змушені були це зробити "езоповою мовою", прикриваючи сутність пафосом. Саме так зробив Юрій Яновський у статті "Шлях війни", опублікованій 5 листопада 1943 р. Він маскує негативне явище, "героїзуючи" його: "По дорогах Полтавщини йде на фронт "чорна піхота". Так називали мобілізованих селян, що не одержали ще військового одягу. Але дух цієї піхоти – над усякі похвали. Вони ходять в атаку, як леви. Вони вмирають, якщо доводиться, але в агонії роблять ще один крок уперед".

Більш реалістичною та зворушливою видається картина, змальована Дмитром Міщенком в оповіданні "Батальйон необмундированих" (збірка "Очі дівочі", 1964 р.).

Кілька сповнених болю й трагізму сторінок присвятив "чорносвітникам" видатний майстер пера Олесь Гончар у своєму романі "Собор" (1968 р.).

Уже в 1980-х роках до цієї теми звернувся Василь Захарченко – його оповідання "Чорна піхота", що увійшло до збірки "Клекіт старого лелеки" (1989 р.), також дуже реалістично змальовує трагедію тих, хто був мобілізований "визволенням".

Торкається цієї непростої теми і зміст кількох документальних фільмів, знятих в Україні останніми роками, зокрема "Чорна піхота" (режисер Іван Кравчишин, 2010 р.), "Рівень секретності 18" (режисер Володимир Іванов, 2011 р.) та ін. "Рівень секретності 18" (режисер Володимир Іванов, 2011 рік) та ін. [1].

Матеріали досліджень просто вражають своїм цинізмом, жорстокістю та неприхованою антиукраїнською позицією Сталіна. Саме за його наказами як верховного головнокомандуючого з січня 1943 р., коли Червона армія ступила на українську землю, активно почалася друга хвиля масової мобілізації чоловічого населення, яка не припинялася до кінця 1944 р. Ще готуючись до масштабних наступів під Харковом і на Керченському півострові, запланованих на весну 1942 р., Сталін підписав 9 лютого 1942 р. наказ Ставки № 089 «Про призов до Червоної армії громадян, які мешкають на визволених від окупації територіях», дозволяв військовим радам армій, щоб не затримувати наступ і не очікувати на підготоване поповнення з тилу, мобілізувати «живу силу» прямо в ході бойових дій на звільнених від німців територіях. До наступаючих військ (тобто одразу ж на фронт) «загрібали» всіх чоловіків віком від 17 до 45 років. У середині 1943 р. вікові межі ще більше посунули – до 55 років [2]. А згодом мобілізація зачепила й 16-річних юнаків. Призовний же вік був — 18 років. Гортаючи сторінки Книги Пам'яті України, знаходимо лише окремі такі дані:

Бабич Василь Сидорович, 1927 р., с.Худоліївка, українець. Мобілізований у 1944 р. Рядовий . Загинув 10.04.1945 р. Похований в Одеській обл. [3, с. 441];

Дмитренко Петро Феодосійович, 1927 р., с.Вдовичине, українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Пропає безвісти [3];

Загуба Степан Іванович, 1927 р., с. Новоселиця, українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий . Загинув у 1943 р. [3].

Як свідчать очевидці з різних областей України, тоді при визволенні території польові військкомати брали юнаків не згідно з документами, а за зовнішнім виглядом: якщо росли, значить годиться "під аршин". А українські хлопці і в 15-16 років уже досить росли [4].

Отже, діючі армії отримували право майже необмеженого використання для своїх потреб місцевого людського ресурсу. Ця обставина надавала проведенню військової мобілізації вкрай жорстких рис.

Таким чином, на початку 1943 р. стрімко зросла чисельність українців у Червоній армії, зокрема за рахунок так званих «чорносвитників». Звичайно ж, не всіх мобілізованих можна було віднести до цієї категорії, однак, цілком ймовірно, що вони склали чималу їх частку. Серед мобілізованих було багато інвалідів-фронтників, що обморозили кінцівки ще під час радянсько-фінської війни. До війська були мобілізовані й рідні так званих "ворогів народу" та інші "неблагонадійні" громадяни.

Армійському командуванню наказувалося терміново формувати запасні полки, що мали здійснювати відбір, призов і 15-денну бойову підготовку мобілізованого контингенту в зоні дії своїх армій. Проте, й таких правил у військах дотримувалися на свій розсуд, часто в ході наступу порушуючи вікові обмеження для призовного контингенту й інші вимоги інструкцій [1].

Під час призову до Червоної армії, зокрема в Кіровоградській області (Чигиринський район був адміністративною одиницею Кіровоградської області до 1954 р. – О.М.), політруки та командири гнали людей до бою без зброї, наказуючи здобувати її самим у сутичці з ворогом і власною кров'ю "змити провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталіним". Вони вважали їх потенційними зрадниками, які відсиджувалися вдома, пристосуванцями, які піддалися ідеологічному впливу окупантів. Як і штрафні батальйони, «чорнопіджачників» використовували у ролі «гарматного м'яса». «У ніч з 6 на 7 січня 1943 р., коли йшли бої за визволення с. Матвіївка, наша мати, я із сестрою, а також мій дядько з тіткою заховалися у погребі у пічурах, «кашуби» по-матвіївському. У льоху зажди була діжка з водою і сухарі на всяк випадок. Всі сиділи, а тітка Катерина весь час стривожено ходила - у неї болів попереk, вона не могли довго сидіти. Коли стихли постріли, тітка вирішила виглянути на подвір'я і подивитись, чи не згорів сарай, адже там була вся їхня худоба: корова, тільна телиця, кілька свиней. Саме в цей час у неї влучив снайпер. Поховали її на власному дворіщі, бо кладовище було заміноване. А зранку, це було Різдво, в Матвіївку зайшли наші. Надвечір, коли сонце почало заходити, мати вирішила відвести нас до своїх батьків. Якраз у той час випало багато снігу, який був червоним від крові. По всій дорозі лежали вбиті солдати, яких ми їх обминали і переступали», - поділилася спогадами Зубенко Галина Іванівна, 1937 р.н., уродженка с. Матвіївка [5].

Щоб беззбройні солдати не відступали, у складі Червоної армії діяли так звані «загранотряди», які допомагали виконувати знаменитий сталінський наказ «Ні кроку назад». Такого не було у жодній армії світу. Якщо бійці відступали, вони поливали кулеметним вогнем усіх, хто йшов назад». Свідчення письменника Анатолія Дімарова: «Коли село звільнили, всіх чоловіків від 16 до 60 років – всіх, аби була нога-рука, а чи сліпий – глухий – не важливо – стали брати до війська. Нас «озброїли» дали по пів цеглини і – «йдіть іскупайте вину кровю», бо ми на окупованій території були. Мовляв, ви жбурляйте цеглу, а німці нехай думають, що то гранати! Нас 500 душ вигнали на кригу водосховища... Німці нас підпустили і вдарили кинджальним вогнем. Повернутися назад не можна було – там сиділи смершівці з націленими нам у спину кулеметами...З 500 душ лише 15 уціліли! А під Ізюмом десять тисяч таких беззбройних поклали! І так винищували чоловіків по всій Україні» [6]. Також про це згадує ветеран війни Г.Герасимов: «2 грудня 1943 р. наш райцентр Георгіївське (нині Ново-Георгіївськ Кіровоградської обл. – О.М.) було звільнено від окупантів. Цього ж дня почалася мобілізація всього чоловічого населення... Призвали до війська й мого старшого брата Володимира, як і його товаришів по колгоспу... Брат бригадирував до війни, отож йому і наказали написати список бригади. За цим списком його призначили командиром взводу. Бригадир він був бравий, дотепний, а вояка ніякий, бо не мав відповідної підготовки. Вже 5 грудня (через три дні!) їм наказали наступати. Усі мали дістати зброю в рукопашному бою в німців. Тил щільно прикривали автоматчики із фронтового підрозділу боротьби з дезертирами й панікерами. Бої точилися по селах поблизу Чигирини... Уявіть собі, що тут діялося! Від чиеї руки полягли тут прості хлопці

й дядьки? Одиниці, що залишилися живі, покалічені – без рук, ніг, сліпі, запитували по війні: заради чого все було? А відповідь проста й жорстока: так Сталін розпорядився долею мільйонів українців, котрі з його вини були в німецькій окупації» [7, с.7]. Кидати у бій незброєних та без відповідної військової підготовки людей, за свідченнями очевидців, для командування Червоної армії стало радше правилом, аніж виключенням із нього. Навіть командуванню вермахту було незрозуміле таке ставлення радянського командування до "своїх людей". Так, у німецьких військових джерелах містилася інформація, що після першого взяття Червоною армією Харкова навесні 1943 р. до неї було мобілізовано близько 15 тисяч осіб віком від 15 до 45 років, яких без підготовки відправили на фронт [1]. Та знищення українського народу не обмежувалося знищенням її сильної статі. Зі спогадів жителів Чигиринського району, яким на початок 1944 р. були лише 8-9 років, дізнаємося таке: «... Дубовий (Дубовий П.А. – командир партизанського загону ім. Сталіна, що діяв у лісах Холодного Яру – О.М.) сказав..., що нам треба прорвати лінію фронту, щоб усі чоловіки ламали паліччя собі за спину, вроді гвинтівки, щоб німців збити з пантелику, що вроді йде дуже велика озброєна сила... Коли ми будемо підходити до лінії фронту, то щоб усі будь-то жінка, чи чоловік, чи дитина, то кричали «Ура!»... Коли він нас благословив і сказав: «В добрий путь!», то його не стало, десь зник із командирами... Колоні, яка не мала ні кінця, ні краю, довелося пройти близько 10 кілометрів. Іти було важко, снігу було багато, серед мирного населення було багато дітей... Німці почали стріляти по цій масі із кулеметів і мінометів, фашисти палили із гармат... Снаряди розривали незамерзше болото, піднімаючи фонтани чорної грязюки разом із тілами людей. Люди гинули, як мухи, живі притоптували в болоті мертвих і поранених... Кулі косили біля нас десятки людей... Я бачив, як вони хапалися за уражене місце і падали в болото, і їх притоптували... То був справжній суд, якого ніхто ніколи не бачив...» [8, с. 281 - 282]. Так, в ніч з 6 на 7 січня 1944 р. відбулося об'єднання партизанських загонів ім. Сталіна та «Москва», що базувалися в Холодному Яру. Звичайно, на війні кожний рубіж є вирішальним, але не за рахунок людей похилого віку, жінок, а найстрашніше – дітей. Бо це є злочин проти мирного населення, який не можна виправдати ніякими перемогами

Вони, тобто «чорносвітники», часом йшли в бій без прикриття з повітря, танкової чи артилерійської підтримки. Про один з боїв згадує інвалід війни С.Філіпенко: «Я побачив, що це люди в цивільному. Не всі мали навіть гвинтівки, не кажучи вже про автомати. Не добігши до ворожих траншей 300 метрів, усіявши трупами схили висоти, вони залягли... Через певний час – уже без так званої артпідготовки – під крики «Ура!» вони знову піднялися, та «Ура!» не допомогло – лише додалося трупів і поранених... З'ясувалося, що хлопці 1926 р.н., багатьом не було й сімнадцяти, та вони були в німецькій окупації, і за це їх скеровували на передову... Чим же вони завинили, що радянська влада, як найгірших злочинців, погнала їх на винищення? Штрафники (а це бували люди) – і ті без зброї не воювали...» [7, с. 8].

На Черкащині в період битви за Дніпро і пізніше, під час Корсунь-Шевченківської битви, загинула велика кількість щойно мобілізованих і відразу

ж кинутих у бій українських селян. Часом «призовники» гинули, можна сказати, майже за батьківським порогом, за кілька тижнів, а то й днів після призову. Не минула така доля і жителів с. Суботів. Коцуренко Іван Степанович розповідає: «Ріс сиротою, свого батька, Коцуренка Степана Івановича, 1923 р.н., ніколи не бачив, він був одним із тих жителів села, які загинули буквально у перші дні мобілізації під час визволення сусідніх сіл. Зі слів своєї матері, Коцуренко Олени Пилипівни, знаю, що забрали його вночі, коли вони вже спали. Це було в останні дні 1943 р. Одягнувся у такий-сякий домашній одяг (іншого не було), взяв мисливську рушницю і вийшов з хати. Більше мати його не бачила. Буквально через кілька днів суботяни дізналися, що під час бою неподалік с.Верещаки, а за кілька днів і на околицях с. Ставидла дуже багато полягло наших односельців. Всі кинулися на пошуки своїх рідних. Пішла й моя мати разом зі своєю свекрухою та старшою сестрою. Але тіла мого батька на тому полі бою вони не виявили. Згодом прийшло офіційне повідомлення про те, що Коцуренко Степан пропав безвісти. А вже за кілька років мати отримала листа від жителів с. Ставидла Олександрівського району Кіровоградської області, в якому йшлося про мого батька. Вони розповідали, що знайшли його тіло у лісі. Як виявилось, у нього була прострелена нога (можливо, отримавши поранення, ховався у лісі) і поколота шия штик-ножем (більш за все, його помітили німці і добили). Тіло мого батька забрали і поховали у себе за хатою. Згодом всіх цих загиблих було перепоховано у братську могилу. У піджаку в кармані була капсула з інформацією про батька: хто, звідки. Таким чином, повідомили матері про місце його загибелі» [9]. Такої ж участі спіткав і інший житель с. Суботів Квартальнов Олександр Дмитрович, 1923 р.н., який відразу після визволення села 13 грудня 1943 р. разом з кількома десятками сільських хлопців став бійцем Червоної армії [10, с.159]. За даними «Книги Пам'яті України», загинув 05.01.1944 р. [3, с. 579]. Похований у рідному селі. Ривак Ганна Іванівна, яка на той час була ще дитиною, пригадує: «Пам'ятаю Шуру Квартального, який щоранку носив коромислом воду від криниці біля нашого двору. Коли прийшла звістка про розстріл наших сільських чоловіків, отець Дмитрій з матушкою, як і багато інших суботян, пішли на пошуки своїх рідних, мертві тіла яких були по всьому полі. Частина з них вже лежали штабелями біля дороги. Спочатку вони не знайшли свого сина. Обличчя було настільки понівечене, що вони ніяк не могли його розпізнати серед інших полеглих. Потім вдруге пішли на пошуки. Батьки пригадали, що у сина на руці було татуювання «Шура». За цією прикметою і знайшли. Бачила, як його мертве мерзле тіло везли санками. Тіло хлопця було чорне від морозу. Наступного дня відбувся похорон» [11]. «Моїй свекрусі теж довелося привозити на тачці додому свого чоловіка. – розповідає Комаренко Л.Г. – На щастя, він лише отримав поранення у ногу під час бою під с.Ставидла Олександрівського району. Доправили до місцевого шпиталю, звідки свекруха за кілька днів його й забрала» [12]. Зазвичай, таких поранених не лікували в медсанбатах, а відпускали додому. Вилікуєшся дома сам (а яка медицина в глухому селі у війну?), тебе знову мобілізують і кинуть в нову м'ясорубку, а не вилікуєшся... Підтвердження цим фактам – сумна статистика з Книги Памяті України:

Мироненко Михайло Васильович, м. Чигирин, українець. Помер від ран 20.12.1943 р. Похований у м. Чигирин [3, с. 672];

Набока Григорій Тихонович, 1902 р., с. Тіньки, українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Помер від ран у лютому 1944 р. Похований у с. Тіньки [3, с. 683];

Педюра Григорій Климович, 1918 р., українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Помер від ран 11.01. 1944 р. Похований у с. Боровиця [3, с.713];

Поривай Василь Федорович, 1896 р., українець. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Помер від ран у січні 1944 р. Похований у с. Тіньки [3, с. 732].

З фронтів Другої світової війни не повернулося 6149 мешканців Чигиринщини [3, с. 435], з них 4854 особи мають статус «пропавший безвісти», що становить 79 % від усіх загиблих славного Чигиринського краю. Це жахливі цифри, які категорично не хоче сприймати людська свідомість. Так, наприклад, 435 жителів с. Суботів брали участь у боях за визволення рідної землі. 305 мобілізованим не судилося повернутися до рідного села, серед них – 192 особи, які вважаються зниклими безвісти, що становить 63 % людських втрат [3, с. 437- 858]. І це лише один район, одне село. Така картина характерна для всієї України.

Жителів Чигиринського району найбільше загинуло взимку 1943 – 1944 рр. під час формування Корсунь-Шевченківського котла. Однією із вагомих причин великої кількості загиблих є бездарне керівництво окремих військових командирів, яке поєднувалося із ненавистю до солдатів. Яскравим підтвердженням цього є спогади про бій під с.Триліси О.Кримського: «Танк буквально вистрілював, винищував наступаючих наших солдат, яких мобілізували якийсь тиждень тому в Чигиринських селах і яких п'яний командир безжально гнав на танка. А танку допомагав німецький солдат, який з глибокого окопа прострілював кілька вулиць та косив, буквально, наповал наступаючих. А в солдатів наших – лише довгі незграбні рушниці та вкритий снігом степ. То отой п'яний командир, втративши орієнтацію та своє військо, дійшов майже за 200 метрів до танка. Потім солдати потягли свого командира у дерев'яних ночвах із розпоротим животом до себе в тил. Все це відбувалося на моїх очах і я є правдивим свідком тих подій. Згодом, коли атаки наших захлинулися вже вкотре, якийсь селянин - солдат, добре вивчивши місцевість, заповз промитим водою рівчаком майже до німецького окопа і знешкодив у ньому кулеметника. А скільки понівечених залишилося під селом наших солдат! І це ж одне лиш невелике, не укріплене і не підготовлене фашистами як слід для оборони українське село з тисяч і тисяч інших!» [13, с. 140]. Після таких боїв трупи своїх синів, батьків, чоловіків родичі відшукували у снігових заметах на полі або ж у штабелях, куди загиблих зносили місцеві мешканці. Тривалий час був безперервним потік згорьованих дружин Чигиринського району, які вивозили своїх вбитих і поранених чоловіків з-під сіл Любомирка, Вищі Верещаки, Триліси, Ставидла Олександрівського району. «Вийду за ворота і спостерігаю, як незнайомі люди тягнуть щось масивне на санках. «Знову бережани повезли своїх», – так казала моя мати», – ділиться своїми дитячими спогадами Руденко Іван Йосипович [14].

«Раптом відкриваються двері, – згадує О.Т.Кримський, – і до хати на драбині вносять тяжко пораненого нашого воїна. Був він з с. Чернече, що під Чигирином. Ще й адресу залишили його земляки, за якою ми й написали пізніше в те село листа, бо поранений в голову воїн, як визначила моя баба, не дочекавшись бодай якоїсь допомоги від санітарів чи лікарів, помер у нашій хаті. І взагалі, жодного медпрацівника за час звільнення нашого села та й опісля я не бачив. Ми ж закутали «свого бійця» у що було, пригорнули снігом біля братського поховання, чекаючи звістки з Чернечого. Через деякий час прибилася до нас з великими дерев'яними санками дружина вбитого. Ми разом відкопали його і допомогли прилаштувати замерзле тіло до саней, а було мені на той час неповних чотирнадцять літ» [7, с. 8]. На Чигиринщині 6 – 8 січня 1944 р. по всій лінії наступу 2-го Українського фронту розпочався потужний натиск радянських військ, у результаті якого було прорвано оборону противника на ділянці фронту протяжністю 70 км.

Трагічним наслідком таких стрімких наступальних атак Червоної армії, коли першими у бій кидали солдатів «чорної піхоти», – сотні і тисячі убитих, які повністю застинали поля своїми мертвими тілами. Перша група новобранців з Чигиринського району зайняла бойові позиції 6 січня 1944 р. біля с. Аврамівка Кіровоградської області, де потрапила під посиленій артилерійський обстріл. Упродовж 6 – 12 січня під селом офіційно загинули 45 чигиринців. У результаті боїв 12 – 13 січня за села Ставидла та Красносілка тієї ж Кіровоградської області загинуло 64 чигиринці. 14 січня під час визволення села Василівка загинуло ще 24 новобранці. Упродовж наступних днів з-під сіл Шпакове, Оситняжка, Ямки, Ясинуватка, Осикувате, Володимирівка на Чигиринщину надійшло 200 похоронок. Багато нещодавно мобілізованих червоноармійців не мали при собі навіть солдатських медальйонів, а тому встановити їх прізвища після смерті було неможливо [15].

Зазвичай, жителі щойно звільнених населених пунктів стягували ці тіла до купи і ховали в братських чи одиночних могилах, імена декого з них викарбувані на плитах пам'ятників у списках воїнів-визволителів у рідних чи сусідніх селах, але більшість так і залишилися "зниклими безвісти", адже досить часто виявлялося, що командири навіть не формували списків новоприбулих «чорносвітників». На жаль, пам'ять полеглих і до цього часу належним чином не вшанована. Як правило, офіційна кількість загиблих, які знаходяться у братських могилах, не відповідає й половині реальних втрат, яких зазнали підрозділи Червоної Армії. Так, за офіційними даними, у братській могилі, що знаходиться на території с. Суботів, поховано 51 воїн. Довгий Григорій Васильович, який у ті часи був ще підлітком, добре пам'ятає, як звозили місцеві жителі Суботова, в основному жінки, полеглих солдатів, які визволяли село. Він стверджує, що там далеко не 51 воїн, а набагато більше. [16]. Хоча Суботів було звільнено від окупантів 13 грудня 1943 р., тіла загиблих знаходили ще навесні 1944 р., коли стрімко танули сніги. Іноді тіла вбитих були оголеними, на яких вже поріс мох, деякі навіть були пошматованими, ймовірно, собаками чи лисицями. Трупи звичайних солдат у могилу складали штабелями, хто мав офіцерське звання – в окремій могилі [11]. Не менш жахливими спогадами

ділиться Сінченко Іван Мефодійович, 1935 р.н., с. Любомирка Олександрівського району: «З одягу я носив штани, пошиті з німецького брезенту та великі чоботи, зняті з убитого в грудні 1943 р. радянського солдата. Якби нині викопати з братської могили, що в с. Любомирка, всіх там похованих радянських солдат, то чимало з них було б безногих: коли любомирських жінок примусили збирати навкруги села вбитих воїнів, щоб їх поховати, то жінки брали з собою сокири – так легше було знімати взуття з убитих, бо дістати тоді якусь взувачку й годі було» [7,с. 11].

Такі випадки були непоодинокими. Згадує уродженка хутора Ружичеве, що біля села Цвітна Олександрівського району Кіровоградської області, Сіромаха Ганна Харлампіївна (15.02.1929 р.н.): «Ну, побили ж там. Воно ж ідуть. Як ішли наступать на Верещаки. Звідси йдуть наступать. А німець у Верещаках, а наші, наші як на долоні. А німець їх б'є. Там побито, кажуть, як снопи, лежали салдати... А вони ж усі морозом пройшли. Не видно лица – мороз і всьо! Наморозиться все на їх. Витираєм-витираєм... Оце, кае, оце вже нашій. Вже оплакували всіх... А у Верещаках же, це ж воно побито, а з Верещак уже коли вигнали, там наші ж лежать побиті. А та ж пішла одна шукать, щоб валянки знять. Тягала-тягала, та ніяк. Піду додому та сокиру візьму, та одрубую ноги. Та тоді викину ті. А валянки будуть мені. Та пішла, та одрубала ті ноги. Та положила. А їй сниться: “Мамо, нашо ви мені ноги одрубали? Чим же я буду ходити? Я ж...” А вона пішла, та своєму синові одрубала. Та тоді в плачі, та забрала...” [15].

Як виявилось, рештки більшості загиблих бійців і командирів не були перенесені до братських могил навіть з місць первинних поховань. Вражаючими спогадами поділилася уродженка с. Матвіївка Ульяннич Лідія Михайлівна: «Добре пам'ятаю, як моя мама розповідала, що після визволення нашого села було дуже багато вбитих на полі. Але чомусь ніхто не поспішав звозити ці тіла для поховання. Лише частина загиблих покоїться у братській могилі, а де решта мертвих тіл поділась, не пам'ятає. Із жахом висловлювала моторошне припущення: мабуть, весною переорали» [17].

«На третій день їхнього походу набрали на луговину із спаленими німецькими танками. На розбитих гусеницях налипло щось страшне, і вони були руді. Увечері перед сном сумно гомоніли:

- Добре, хоч наших ховають.
- Ховають... Бачив, що ото на гусеницях?
- Н-да... Як же воно вийшло?

– А так, туди його перетуди! У контратаку пішли на нашу піхоту. Артилерія зазівалася чи, може, боеприпаси відстали...» [18,с.343]. Так описував страшну реальність Василь Захарченко. Автор не вказує місце описуваних подій, ні дату, ні час, адже так відбувалося по всій території України. «Мій дід загинув під час визволення с. Матусів Шполянського району. Там відбувся потужний танковий бій. У наступ на німців спочатку кинули неозброєну піхоту, за якою йшли наші танки. Ніхто не залишився живим, всіх перемісило із землею», – зі сльозами на очах розповідає Ульнич Л. [17]. Можливо, що це були

ганебні прорахунки керівництва військових частин, а можливо, свідомо сплановане кимось чергове знищення українського народу?

Радянська історична наука зовсім оминала цю проблему, оскільки, як стверджує відомий історик Владислав Гриневич, вона таїла в собі багато непривабливих і відверто небезпечних сюжетів, здатних зашкодити формуванню міфу про "Велику Вітчизняну війну" [1]. Тому на території України впродовж десяти років в період з 1944 по 1953 рр. діяли спецгрупи НКВС. За цей проміжок часу жертвами їхньої діяльності стали тисячі громадян, котрі були взяті до полону, заарештовані та вбиті членами цих спецзагонів НКВС [19].

Ульянич Л. ділиться спогадами своєї матері: «Чоловік і дружина похилого віку, що жили на околиці села, притягли кілька убієнних, яких поховали у спільній ямі у себе за хатою ближче до городу. Дід насипав чималу могилку, щоб було добре видно це поховання. Незабаром у село приїхали енкаведисти. Побачивши чималий насип, вони взяли у діда лопати і власноруч могилу зрівняли із землею. Селянам загрозливо наказали: «У вас тут нікого немає! Понялі?». Та дід все одно нагорнув могилу. За кілька днів ці ж енкаведисти знову з'явилися у нього на подвір'ї. Погрожували наганом і наказали дідові негайно розкидати землю, інакше і він там ляже» [17].

Скільки їх було і скільки полягло в українських землях упродовж 1943–1944 років? І чи багато з них пройшли крізь пекло війни і залишились живими? Вже не порохувати.

Дослідники дивуються, як могло так статися, що на фронтах Другої світової війни СРСР втратив понад 20 млн. бійців, тоді як Німеччина на Східному фронті, тобто в боях проти Червоної армії, тільки 1,5 мільйона. Тобто на кожного вбитого німця припало 14 наших. Російський письменник В. Астаф'єв пише: "Мы просто залили своей кровью, завалили врагов своими трупами" [4].

Але, як виявилось, ми і досі не вміємо робити правильні висновки із уроків минулого. Яскравий приклад тому – Савур-могила на Донбасі, Дебальцевський плацдарм, Іловайськ...

Михайло Грушевський наголошував: «Завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ - нацією, країна - державою» [20]. Та, на жаль, чомусь окремі з нас і досі перебувають у стані глибокої амнезії. Адже як і 75 років назад, так і зараз українські матері отримують страшні звістки про смерть своїх синів, і знову ж чимала їх частка мають формулювання «пропавший безвісти», а на кладовищах докором нам усім стоять могили тимчасово невстановлених учасників АТО.

1. Чорна ніхота. Скільки «чорносвітників» знищив Сталін? <http://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/>

2. Кривава осінь 1943-го: Повоєнні десятиліття не стали уроком для хворого суспільства. <http://tyzhden.ua/History/93231>

3. Книга Пам'яті України. Черкаська область. 7 том – Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997.

4. Війна у війні. <http://nashekolo.org.ua>

5. МПДА – Спогади Зубенко Галини Іванівни, 1937 р.н., уродженки с. Матвівка Чигиринського району Черкаської обл.

6. Чорнопіджачники. <https://uk.wikipedia.org>.
7. Петренко Іван Данилович. Кіровоградщина повоєнна (1944 – 1948 рр.) [Текст] / І. Петренко. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2011. – 316 с.
8. ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 5. Літопис Чигиринського краю. Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» / за заг. ред. проф. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2016. – 436.
9. МПДА – Спогади Коцуренка Івана Степановича, 1942 р.н., мешканця м. Чигирин Чигиринського району.
10. ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Збірник 2. Чигиринщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. доцента А. М. Лазуренка. – Черкаси, 2008. – 172 с.
11. МПДА – Спогади Ривак Ганни Іванівни, 1937 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
12. МПДА – Спогади Комаренко Любов Григорівни, 1960 р.н., мешканка с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
13. Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали / Гол. ред. О. М. Барно; М. В. Михайлюк (упор.), О. А. Трибуцька (упор.) / Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУР оЛ «Україна», Державний архів Кіровоградської області. – Кіровоград: ТОВ «КОД», 2010. – 506 с., фотоіл.
14. МПДА – Спогади Руденка Івана Йосиповича, 1936 р.н., мешканця с. Вершаци Чигиринського району Черкаської обл.
15. Олександр Солодар. <https://mistoche.org.ua/announcements/48-yak-didi-voyuvali>
16. МПДА – Спогади Довгого Григорія Васильовича, 1934 р.н., мешканця с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл.
17. МПДА – Спогади Ульянич Лідії Михайлівни, 1937 р.н., уродженка с. Матвіївка Чигиринського району Черкаської обл.
18. Захарченко В. І. Клекіт старого лелеки: Романи, оповідання. – Кб Рад. Письменник, 1989. – 395 с.
19. Спецгрупи НКВС. <https://uk.wikipedia.org>
20. Цитати Михайла Грушечського. <http://www.memory.gov.ua>.

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
ЧИГИРИНЩИНИ
В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ**

*Павлова Світлана Федорівна,
заступник генерального директора з наукової роботи
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»
Перепелиця Алла Іванівна,
молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу охорони
пам'яток Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ЄВРЕЙСТВО НА ЧИГИРИНЩИНІ: МИНУВШИНА І СЬОГОДЕННЯ (ПОЧ. ХХ – ХХІ СТ.)

Історичний ландшафт Чигирини XVII – ХХІст. багатий на численні об'єкти культурної спадщини. Через них дізнаємося про різноманітність етнічної та конфесійної приналежності мешканців даної місцевості. На теренах Чигирини протягом багатьох століть проживали: українці, росіяни, поляки, німці, фіни, татари. Православні, старообрядці, католики, протестанти, юдеї та мусульмани мали свої культурні та мистецькі традиції, але з плином часу переймали досвід своїх сусідів. Взаємне переплетіння різних культур було в той час фундаментом специфічної атмосфери міст Середньої Наддніпрянщини.

Одним з важливих носіїв культури кожного народу вважається цвинтар. Адже саме кладовища є невід'ємною частиною того, що колись відбувалося на території нашого краю. Завдяки копії плану Чигирини 1864 р. дізнаємося що, на лівому березі Тясмина, де розміщувалося єврейське поселення поряд з дорогою на село Розсошанці знаходилося « ...за чертою проєкта 3,.. » [1,49] єврейське кладовище. На початку ХХ ст. у першій гетьманській столиці поряд із християнським цвинтарем був розміщений єврейський кіркут. "На самій східній частині гори, котра сходить покато до міського подолу, мається два значних насипи - один посеред гори..., а другий...коло єврейського кладовища", – подає відомості черкаський історик С. Кривенко в статті "Розриті могили".

Найважливішою віхою в історії єврейства Російської імперії стала Лютнева революція 1917 року. 20 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову «Про відміну всіх національних і релігійних обмежень». Із цього часу антиєврейське законодавство колишньої Російської імперії припинило своє існування. Таким чином, євреї отримали громадянські, політичні і національні права на рівні з рештою населення. В другій половині 1917 р. в єврейських громадах відбулися вибори делегатів на Всеросійську єврейську конференцію, на якій делегати повинні були сформувані вимоги єврейського населення всієї країни.

Жовтнева революція нанесла серйозного удару по національному єврейському рухові. Всеросійська єврейська конференція не відбулася, тому що в січні 1918 р. було розпущено Установчі збори. В жовтні 1917 р. практично всі єврейські партії виступили проти захоплення влади більшовиками. У цей час в Україні склалася зовсім інша ситуація. Значна частина єврейства гаряче підтримувала визвольну боротьбу українського народу. Єврейські кагали великих міст визнали Центральну раду єдиною законною владою в Україні. Всеукраїнський з'їзд рабинів, що відбувся в Одесі в 1918 р. ухвалив рішення про

накладання «харем» (прокляття) на тих євреїв, які підтримують ворогів Української республіки. Єврейські лідери розуміли просту й очевидну істину, що незалежна Україна відкриває значно більше можливостей не тільки для корінного населення, а й для євреїв зокрема. Єврейство стало на шлях активного співробітництва з українським визвольним рухом. У ході боротьби за Українську державну незалежність закладалися основи українсько-єврейського єднання, яке обіцяло дати великі плоди. Поразка визвольної боротьби українців поклала край цьому співробітництву.

На Чигиринщині в січні 1919 р. командир повстанського загону С.Коцур виступив проти Директорії УНР. 18 січня 1919 р. курінь червоного козацтва розповсюдив відозву до громадян Чигиринського повіту, в якій сповіщав «...на чолі всієї влади тимчасово стає військово-революційний комітет, котрому належить вся влада, як в м.Чигирині, так і в повіті»[2, 176]. 25 січня 1919 р. на заклик С.Коцура до місцевого клубу в Чигирині прибули представники політичних партій та громадських організацій: комуністи-більшовики, соціалісти-революціонери, представники Бунду, Чигиринського земства, міського самоврядування, союзу трудящих, союзу інвалідів, червоноармійських частин, союзу «служачих земства», селянської спілки[2, 175]. Єврейські представники входили в союзи: трудящих, інвалідів, а також міського самоврядування. В зв'язку із тим, що на Чигиринщині проходили військові дії, було створено військово-революційний комітет «партій, що стоять на позиції радянської влади»[2, 176]. 54 делегати з'їзду обрали 24 члени ревкому - з них 12 євреїв, це зокрема Хиня Островська, Моїсей Вайсберг, Мошко Любарський, Нусим Белостоцький, Борис Лисиця, Нисон Анапольський, Нухим Богуславський, Давид Бромберг, Моїсей Богуславський, Соломон Тартаковський, Давид і Меер Зобаки.

Владні органи в Чигиринському повіті на 50% склалися з осіб єврейської національності. Членом фінансової комісії був єврей Зобак Меер Давидович, а повітовим комісаром продовольства Вейсберг Мойсей Львович. Згідно статистичних даних, в лютому 1919 р. в м.Чигирині налічувалось 3097 осіб єврейської національності.

На початку лютого 1919 р. на Чигиринщині було створено єврейську військову організацію для охорони Цвітнянської єврейської колонії (25 осіб). Владу у м.Златополі також очолили євреї, які прагнули створити окремий повіт із центром у Златополі. Єврейська військова організація роззброїла загін Лопати, що стало причиною єврейських погромів. Вони проходили взимку 1919 р. під керівництвом Свирида Коцура. Чигиринський військово-революційний комітет, щоб припинити криваві події, застерігав жителів Чигирини та повіту: «...лица, уличенные в призывах к погромам против еврейского населения, будут, при поимке их на месте преступления, без суда розстреляны»[2, 174].

У травні 1919 р. загопи атамана Григор'єва захопили Чигиринщину. Розпочався другий етап погромів, від яких постраждало майже все єврейське населення Чигиринського повіту. Взагалі, травень 1919 р. можна вважати одним з найкривавіших місяців календаря. 2-3 травня загопи Григор'єва громили євреїв в місті Златополі. 15 травня від начальника народної міліції Чигиринщини на

ім'я повітового комісара була надіслана телеграма за №741: «Ночью с 13 на 14 мая в м.Медведовке производились большие грабежи, ограблено болем 60 евреев, 4 убито, грабителей было более 100 человек, грабежи производились даже днём. В ночь с 14 на 15 мая в Медведовке грабёж бандитами всё продолжается, награбленное - около 8 подвод еврейского имущества было грабителями увезено к с.Мельникам. Телефонный провод в м. Медведовке на г.Чигирин перерван в нескольких местах грабителями. Милиция вся разбежалась по домам, сторожа милиции хотели повесить»[3, 32]. На станції Фундукліївка погроми відбулися 18-19 травня 1919 р., під час яких загинуло 206 осіб єврейської національності. Згідно архівних джерел, погроми в м.Олександрівці (ст.Фундукліївка) вважаються найбільш жорстокими та кривавими в Київській губернії. В повітовому місті Чигирині єврейські погроми відбулися 24 травня 1919 р. Чого-чого, «а трупов и крови»[3, 33] у травні 1919 р. було більш, ніж достатньо. Члени «Хевра Каддіша» (поховального братства) відвозили померлих на єврейський цвинтар, на той, що знаходився на Замковій горі.

Жорстокі події початку ХХст. стали причиною зменшення кількості єврейських культових споруд у Чигиринському повіті. План м.Чигирин за 1864 р.дає відомості, що на лівому березі Тясмина в сторону шляху на Чигиринський Свято-Троїцький монастир розміщувався єврейський молитовний будинок. Даний план не відображає місця розташування чотирьох дерев'яних синагог, де вони знаходились дізнаємося завдяки спогадам старожилів.Згідно розповіді Г.Кривошеї на лівому березі Тясмина розміщались дві синагоги.Одна на Селищі, а друга майже поряд з єврейськи цвинтарем ХІХ ст. на Качарівці[7] . Вже в 1919 р. в повітовому центрі нараховувалась лише одна синагога та три молитовні будинки. У 1924 р. в м.Чигирині був зареєстрований єврейський молитовний будинок, який мав назву «Явна»[3, 43]. Всі метричні книги молитовного будинку «уничтожены бандами при изгнании евреев из Чигирин».

Ситуацію ускладнювала і більшовицька політика. Спеціальною телеграмою від 22 вересня 1923 р. головам військкрав рекомендували осіб єврейської національності не призначати відповідальними з боротьби з бандитизмом. Таким чином, євреї знову були виокремленні поза українським суспільством.

Отже, в революційний період (1917-1924 рр.) в результаті погромів та міграції кількість єврейського населення в Чигиринському повіті значно зменшилась.

На лютий 1927 р. в Чигиринському районі, що в 1925 р. увійшов в новостворену Шевченківську округу, налічувалась одна єврейська громада та 60 православних віруючих. Згідно адміністративно-територіальної реформи 1925 р.Златопольський та Олександрівський райони стали самостійними. Відповідно єврейські колонії залишилися у даних районах.

Восени 1929 р. на Чигиринщині розпочалася колективізація. В м.Чигирині у стінах колишнього Чигиринського Свято-Троїцького монастиря був створений колгосп «Нове життя». Серед колгоспників зустрічаються імена Рахміля Столярова, Мошки Браславського, Соні Герцик. Особи єврейської національності активно записувалися в колгоспи.

Боротьба із релігією та закриття синагог відбувалося на Чигиринщині у 1928-1937рр. Всі християнські сакральні споруди міста Чигирини були зруйновані. Руйнацією культових споруд в Україні займалося спеціально створене шосте відділення секретно-політичного відділу. В цьому відділенні працювали і особи єврейської національності, які, по можливості, не руйнували молитовні будинки та синагоги. Зокрема на Чигиринщині Михель Ровінський - активний учасник руйнації чигиринських храмів, залишив «Черкаську синагогу», і вона була знесена тільки в 80-х рр. ХХст. Аналізуючи листівку М.Сквірського «Черкаська синагога», приходимо до висновку, що вона мала 12 вікон у молитовному залі, кожне з яких розділено на 20 віконець, а також 4 опорних стояки або пучкові колони. За спогадами старожилів, у 30-х рр. ХХст. єврейський рабин проживав в будинку по вулиці Міліонній. В рабина був син, хлопець років 13-ти несповна розуму, по-вуличному його називали «Боря – Клац».

У стінах «Черкаської синагоги» на початку 30-х рр. ХХст. працював театр ім.Воровського, який був значним культурним центром міста. В період німецько-фашистської окупації міста Чигирини він продовжував діяти. Німецьке командування, для того щоб отримати прихильність місцевого населення, дбало про його культурне життя. За розпорядженням гебітскомісаріату передбачалося проведення в населених пунктах регіону літературних вечорів. Режисером театру був професор Бінський Іван Григорович. Репертуар трупи складався з п'єс, поставлених за творами видатних українських письменників.

Не була знищена і синагога біля р. Тясмина, що зображена на світликах кінця ХІХ початку ХХ століть М.Сквірського, А.Когана та Я.Звенигородського (колекція С.Потапенка).Протягом ХХ ст. кілька разів її перебудовували,зокрема у 1955р.проводився капітальний ремонт споруди. В травні 1957 р.в колишній синагог відкрили психоневрологічний диспансер (водолікарню) на 25 ліжок[4,Арк.45],а у 1966 р. на стаціонарному лікуванні диспансеру могло лікуватися вже 35 чоловік[5,Арк.34] .Упродовж 90-х ХХ ст. в ньому розмістився будинок-ветеранів. На початку ХХІ ст.магазини готового одягу. На сьогоднішній день (квітень 2018 р.) будівля не функціонує і потребує капітального ремонту.

Під час Другої світової війни нацистська Німеччина переслідувала і знищувала осіб єврейської національності. Терор проти єврейського населення протягом 1939-1945 рр. трактується як Голокост. Нацистський Голокост відрізнявся особливою жорстокістю. Німецьке командування вирішувало «єврейське питання» в декілька етапів. Із початком радянсько-німецької війни (1941-1945рр.) особи єврейської національності були відокремлені від неєврейського населення. На Чигиринщині євреї платили, крім податку, який був накладений на всі верстви населення, ще й одноразовий податок в розмірі 50 крб[6,Арк. 15]. Наступним етапом була конфіскація їхнього майна, і повне витіснення євреїв із усіх сфер економічного життя та розорення. Останній етап розпочався на окупованій радянській території із зими 1942 р. Зокрема на Чигиринщині сім'я Кривошеїв, ризикуючи свободою і життям, переховувала молоду дівчину єврейської національності[7]. Єврейська родина коваля Абби,

що проживав в Чигирині біля Тясмина була знищена гітлерівцями восени 1942р. [8] Поліцаї, які служили окупаційній владі, допомагали нацистам виявляти осіб єврейської національності. 8 березня 1943 р. родину Бурлаків, мати яких була єврейкою-вихресткою, напівживими закопали в пісках біля міста Чигирин. За наказом гітлерівців вони самі викопали собі яму. Хлопці, копаючи, співали: «Никто не узнает, где могила моя...». Загинуло 5 чоловік – Бурлака Марія, її дочка Дарина та два сини Іван і Федір, а також сліпа рідна сестра Марії на прізвище Міля Пасічна[9]. В 50-х рр. XX ст. рідні перепоховали останки загиблих на міському цвинтарі. В 50-х рр. XX ст. рідні перепоховали останки загиблих на міському цвинтарі.

Після подій Другої світової війни в стінах Черкаської синагоги відкрили Будинок культури. В 60-70 рр. XX ст. директором, якого був т. Руденко. В гуртках художньої самодіяльності займалася студентська та учнівська молодь міста. Зазвичай там відбувалися святкові вечори та концерти. Після молодіжних заходів проводилися танці.

В 50-60 рр. XX ст. місто Чигирин розбудовувалось. Молоді люди з ближніх сіл, одержавши паспорти, працювали на підприємствах міста. Земельні ділянки для будівництва власного житла отримували біля Замкової гори. Будинки на вулицях: Привокзальній, Козацькій, Замковій, Кірова, Чапаєва мають у своїх фундаментах «масеви» із єврейського цвинтаря. У кінці 90-х років XX ст. в с. Галаганівка Чигиринського району було знайдено "масеву", яка довгі роки виконувала функцію сходів. Нині вона знаходиться на подвір'ї НІКЗ "Чигирин" (вул. Грушевського, 26).

Трагедія Голокосту вплинула на демографічний чинник та міграцію. Із кінця 60 років XX ст. в СРСР розпочалася нова хвиля єврейської еміграції у США, Канаду, Австралію, Ізраїль. Із Чигирини в цей час також виїжджають родини євреїв. Молоді люди єврейської національності в 50-60 рр. XX ст. поступали у вищі та середні навчальні заклади в різні міста СРСР. Більшість з них додому в Чигирин на постійне місце проживання не повернулися.

За волею долі, на Чигиринщині в другій половині XX ст. проживали яскраві представники єврейства. Особливо багато було євреїв серед педагогічних працівників.

Випускник Київського медичного інституту Корсуновський Іван Леонтійович, відпрацювавши в м. Донецьку 4 роки, у 1957 р. повернувся до рідного міста. Очоливши хірургічне відділення, Іван Леонтійович віддав районній лікарні 42 роки свого життя. За свою працю він був нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю «За трудовую доблесть». 11 грудня 1993 р. Івану Леонтійовичу Корсуновському присвоєно звання «Почесний громадянин міста Чигирин».

Молода дівчина родом із Молдавії Дора Іссаківна Краснопольська після закінчення Одеського державного університету за розподілом приїхала у Чигиринський сільськогосподарський технікум і все життя пропрацювала в ньому викладачем політекономії. Станом на березень 2013 р. вона проживає в місті, яке стало для неї рідним.

Із часів заснування відділення банку СРСР в Чигиринському районі в ньому працював спочатку економістом, а із 1978 по 1987рр. управляючим Яків Абрамович Кохановський. Він був випускником Одеського інституту народного господарства.

У 60-70 рр. ХХст. в місті Чигирині промислові підприємства були вже реконструйовані або споруджені заново. Провідних спеціалістів для роботи на них не вистачало. Керівництво Чигиринського райкому партії запросило Камінського Якова для роботи технологом у безалкогольному цеху міського харчокомбінату. «Лимонад», виготовлений за технологією Якова Камінського, користувався великим попитом по всій Україні[10].

На початку 70-х років ХХст. на місці колишньої чимбарні відкрили хутрову фабрику. Із міста Таганрога були запрошені Розенфельд Володимир Ізраїльович та його дружина Раїсу Федорівну – спеціалістиз пошиву хутрових головних уборів[11].

У другій половині 80-х років ХХст. головою колгоспу «Перемога» був Кохан Віктор Васильович. В ці роки колгоспники села Вершаці досягли значних успіхів у виробництві сільськогосподарської продукції. Господарство отримало найбільші в районі врожаї зернових культур. В 1988 р. колгосп «Перемога» зібрав із гектара 44,7 ц пшениці. Підвищився і матеріальний добробут селян. Із 1983 по 1988 рр. у Вершацях заасфальтували всі вулиці та провулки. Були побудовані будинки для молодих спеціалістів, які проживають в них і тепер.

Отже, в другій половині ХХст. керівниками та провідними спеціалістами у медицині, освіті, банківській системі, промисловості та сільському господарстві були особи єврейської національності.

Згідно Рішення №10 від 12 січня 1973 р. районної Ради депутатів трудящих була проведена прийом-передача приміщення Будинку культури районній машинно-лічильній станції. З 20 жовтня 1974 р. у єврейській синагозі розмістилась Чигиринська районна машинолічильна станція, яку очолював К.Г.Зелений. Вже в 1978 р. вона мала назву Чигиринська районна інформаційно-обчислювальна станція державної статистики. В березні 1979 р. там знаходилась Районна школа автомотолюбителів, директором якої був Вольф Гершман.

За статистичними даними, в 1979 р. в Черкаській області нараховувалось єврейського населення – 8700, в 1989 р. – 6505, в 2001 р. – 1479 осіб. Єврейського міського чоловічого населення в Черкаській області в 2001 р. ці проживало – 699 осіб, жіночого – 780 осіб. В сільських населених пунктах Черкащини нараховувалось 18 чоловіків та 8 жінок єврейської національності. Своєю рідною мовою вважали іврит у 1989 р. – 10,8% населення, а в 2001 р. – 4,5%. На Чигиринщині в 1989 р. проживало 44697 осіб, лише 5 із них - єврейської національності, а вже в 2001 р. нараховувалось 36111 осіб, 2 представники єврейства.

Цифри говорять самі за себе - особи єврейської національності активно виїжджали за кордон, зокрема в США та Ізраїль. Також із Чигиринщини молоді люди з єврейським корінням їхали у обласні центри в пошуках робочих місць та навчання. Багато молодих людей із Чигирини проживають в столиці - місті Києві.

Після багатьох років роботи в Чигиринському сільськогосподарському технікумі викладачем юридичних дисциплін переїхав жити в місто Київ Юрій Вольфович Гершман. Станом на березень 2013 р. він працює деканом юридичного факультету Київської академії водного транспорту. На будівельних роботах працюють батько і син Розельфельди.

Справджуються слова французького історика Фернана Броделя: «Если евреи прибывали в ту или иную страну, тот это означало, что дела там идут хорошо или пойдут лучше. Если они уезжали, то это означало, что дела тут идут плохо или пойдут хуже».

На початку 2010 р. останні чотири стели молоді люди міста Чигирин вивезли з єврейського цвинтаря для своїх потреб. Влітку 2011 р. брацлавські хасиди встановили на єврейському цвинтарі меморіальну дошку з іменами похованих там євреїв. У першій декаді березня 2014 р. меморіальну дошку на єврейському цвинтарі було сплюндровано. Невідомі облили її горючою речовиною і підпалили. Технічний стан меморіальної дошки вкрай незадовільний і потребував реставрації. Влітку 2015 р. меморіальна дошка на південно-західній частині Замкової гора була відтворена.

Весною 2017 р. на вулиця Нова та Заозерна в садибах В.Дейнеженка та А.Нечестенка місцеві жителі знайшли фрагменти мацев. Згідно карти кінця ХХ поч. ХХІ ст. міста Чигирин, саме в цій місцині, в першій половині ХІХ ст. знаходився єврейський цвинтар. В наші дні у забудові міста Чигирин та навколишніх сіл можна побачити єврейські будинки. Їх перебудовували протягом всього ХХ ст., а на початку ХХІ ст. інтенсивно замінюють дерев'яні вікна на пластикові.

Історія єврейства на Чигиринщині є не перегорнутою сторінкою минувшини всього Черкаського краю. Єврейський цвинтар «кіркут» поч. ХХ ст. вважається об'єктом культурної спадщини комплексної пам'ятки історії, архітектури, ландшафту Національного значення «Замкова гора» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

1. Самко О. Толкушин О. Плани і карти міста Чигирин // Чигиринщина: історія і сьогодення матеріали V науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015 р. – Черкаси. Вертикаль, 2016 р. – С. 49.

2. Солодар А. Нариси з історії Чигиринщини. Монографія. – Черкаси. – «Відлуння-Плюс». – 2003. – С. 174–176.

3. Мариновський Ю. Шофар. Документы и материалы по истории евреев на Черкащине. Нач. ХІХ ст.-1960-х годы. Историко-краеведческий альманах. – «Вертикаль». Черкасы, 2004. – С. 33-43.

4. Ф. 4. оп. 1, спр. 77 – Арк. 45 // Фонди НІКЗ «Чигирин»

5. Ф. 4. оп. 1, спр. 68. – Арк. 34 // Фонди НІКЗ «Чигирин».

6. ДАЧО – Р. 58., оп. 1, спр. 1 – Арк. 15.

7. МПД автора : Кривошея К. , 1932 р. н., м. Чигирин

8. МПД автора: Зав'ялова Т. І., 1924 р. н., м. Чигирин

9. МПД автора : Бурлака В. І., 1936 р. н., м. Чигирин

10. МПД автора : Цибенко Г. Н., 1931 р. н., м. Чигирин

11. МПД автора : Розенфельд Т. , 1961 р. н., м. Чигирин

*Перепелиця Алла Іванівна,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЧИГИРИНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТИРЯ (20-90 РР. ХХ СТ.)

Чигиринська земля багата на історичні події, визначні постаті, які відіграли значну роль в минувшині України, а також на осередки чернечого життя. На початку ХХ ст. на теренах сучасної Чигиринщини функціонували: Мотронинський Свято-Троїцький, Медведівський Миколаївський чоловічі, Чигиринський Свято-Троїцький жіночий монастирі. Протягом ХVІ-поч. ХХ ст.ст. сакральні споруди Чигиринських обителів вирізнялися архітектурною довершеністю, а дерев'яний Свято-Миколаївський собор Медведівського монастиря був одним з найвищих на Правобережній Україні.

Радянська влада, з перших днів свого існування, розпочала боротьбу проти своїх ворогів. В перших лавах її ворогів перебувала православна Церква. Проти неї влада проводила справжню війну і першим залпом став Декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» (23.01 1918 р.) [30,9]. На Чигиринщині радянська влада утвердилася аж наприкінці 1920 р. Саме з цього часу і розпочалося реальне відокремлення Церкви від держави.

У 1920 р. в Чигиринському Свято-Троїцькому монастирі налічується 229 осіб. З них: 98 черниць і 130 послушниць. Цього ж року за благословінням єпископа Чигиринського вікарія Київської митрополічної єпархії Никодима (Короткова) (1911-1921 рр.) ігуменею обителі стає черниця Рафаїла. 24-го листопада 1920 р. помер 1-й священник монастиря протоієрей Тихон Подгурський [14, арк.321]. Це було друге місце його роботи. З 1872 р. Тихін Подгурський розпочав службу в Чигиринській обителі та педагогічну діяльність законоучителем підготовчих класів в Чигиринських двокласних жіночому та чоловічому городських училищах. Протоієрей Подгурський отримував «Пособие отъ монастыря 165 р.» [31, 493], а за педагогічну діяльність 140 крб.. Його дружина Пелагея Іванівна Подгурська навчала рукоділля дівчат в жіночому городському училищі. За свою роботу вона отримувала 100 крб.. Згідно спогадів старожилів проживав протоієрей Тихін Подгурський в будинку, який знаходився поза огорожею монастиря поряд з лазнею, на вулиці Монастирській нині Короленка. Вже у 1910 р. священник Подгурський став вдівцем та мав трьох дітей. З них двоє дорослих, третій знаходився на утриманні батька [15, арк.322]. Світлина з його відпівання належить колекціонеру С. Потапенку.

В 1921 р. повітова «комісія по відокремлення церкви від держави» [30,10] зобов'язала парафії, що входили в округи Чигиринського благочиння, перереєструватися. Для тотального контролю за віруючими та духовенством, більшовицька влада запровадила релігійним громадам мати обов'язкові документи, зокрема статут, протокол про обрання правління релігійної громади,

описи належного майна (рухомого і нерухомого) та списки прізвищ віруючих громади.

Вже 30 серпня 1921 р. в Свято-Троїцькому жіночому монастирі була зареєстрована Православна християнська община. «Голова общини – Рафаїла Тартацькая, казначей – Яковъ Покоповичъ, Секретарь Артемій Грабенко» [9, арк.63]. В общину записалася 201 особа. Зі статуту общини дізнаємося, що в неї можуть входити всі православні християни, які досягли 18-ти років та проживали в парафії Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. Стати членом общини або вийти з неї можливо було тільки при наявності заяви [9, арк.63]. Незважаючи на те, що більшовики відкрито проводили антицерковну, військово-атеїстичну політику, а духовенство і Церква вважалися ворогами нової влади. В жовтні 1921 р. у Київську єпархіальну канцелярію від трьох послушниць Чигиринського монастиря надійшло прохання на дозвіл «принять монашество» [9, арк.6]. Серед них послушниця Олександра Пастирнак, яка прожила в монастирі 26 років [9, арк. 6.]. Рапорт благочинного монастирів м. Києва ігумена «Іоанникія» [11, арк.6] дає відомості, що 1 листопада 1921 р. відбувся постриг послушниць Марії Несветанної та Анисії Рациненко [11, арк.6].

Згідно «Описи церковно-ризничного имущества при Чигиринском Св.Троицком монастыре Чигиринского уезда Кременчугской губернии» [10, арк.64] в церкві Живоначальної Трійці налічувалося «...Иконостас деревянный 4-х ярусный в нем иконы с шатами белого благородного металла 6, остальные иконы в иконостасе без шат. В прочих местах храма и алтаря в шатах благородного металла 4, иконы мелкого размера в шатах 26, остальные иконы простой живописи без шат» [10, арк.64]. В Преображенському храмі обителі знаходилося «Иконы в иконостасе алтаре и прочих местах храмах простой живописи без шат. В отдельном киот в металлической шате 1. Паникадил металлических 8, лампад белого металла 8, металлических разных 12, Семисвечников металлических 3, висячих 4, малых подсвечников белого металла 2, металлических разных. Итого 51...Евангелей в металлической оправе 18 ...Крестов стоячих на престольных перламутровых 2, кипарисовых в металлической оправе 6, простых 2, ручных крестов на престольных серебряных 4, кипарисовых 10. Итого 24...Потиров серебряных 6, оловянный 1, дисков серебряных 6, звезд 6, лож серебряных 6, дарохранительниц 5, Итого 30... Копья 6, кадил металлических 4, тарелок серебряных 4, блюд металлических 3, водосвятных сосудов 2, для благословенне хлебов 1, Итого 20...Икон разных, приборов 6,...хоругв металлических 2, суконных 6, крестов выносных деревянных 1, ...Священнических облачений ... риз 12, набедренников 12, поясов 22, поручей 22 пары. Итого 140» [10, арк.64]. Після декрету виданого ВЦВК 27 грудня 1921 р. «Про цінності, що знаходиться в церквах і монастирях» [30, 77] ігумена Рафаїла благословила сестер, всякими методами, зберегти монастирське майно.

Про архітектуру храмів початку ХХ ст. ЧСТ монастиря дає можливість дізнатися поштова листівка власника «Фотографії» М. Сквірського та дві світлини обителі поч. ХХ ст., які знаходяться в місцевого колекціонера С.Потапенка. Згідно спогадів Валентина Павловича Захарченка в трьохярусній

дзвіниці Троїцького храму, між другим і третім ярусами, насельниці заховали речі церковного вжитку.

У 1921 р. Україну охопив голод, який виник не тільки завдяки недолугим діям більшовицької влади, а також однією з причин голоду стала засуха. Церковне начиння виготовлене з дорогоцінних металів, як трактувала масова більшовицька пропаганда, буде використано для закупівлі продуктів харчування за кордоном. Однак це був тільки початок тотального пограбування більшовиками церков та монастирів.

Вже 2 січня 1922 р. на засіданні ВЦВК затвердили постанову «Про ліквідацію церковного майна», багато священників погодилося добровільно пожертвувати частину своїх коштовностей на порятунок голодуючих: до цього закликав віруючих та священнослужителів патріарх Тихон. Проте 23 лютого 1922 р. на засіданні ВЦВК влада вирішила не ждати поки церковники передадуть в державу деякі коштовності, а забрати їх всі силоміць. Задля цього був ухвалений Декрет «Про порядок вилучення церковних цінностей, що знаходився у груп віруючих» [30, 72]. Декрет зобов'язував місцеві органи радянської влади вилучити з церков та монастирів вироби з золота, срібла, дорогоцінного каміння і передати в Центральний фонд голодуючих. Справжню суть вилучення церковних цінностей пояснює вождь більшовиків В.Ленін у своєму відомому «Листі членам Політбюро». Він зазначав: «Именно теперь и только теперь, когда в голодных местностях едят людей, и на дорогах валяются сотни, если не тысячи трупов мы можем (и потому должны) провести изъятие церковных ценностей с самой бешеной и беспощадной энергией и не останавливаясь перед подавлением какого угодно сопротивления» [30, 72]. Тож повсюди розпочалася підготовча робота по виконанню чергової більшовицької кампанії, тобто створювалися «комісії по вилученню церковних цінностей» [30, 73]. Священнослужителів чиновники вимагали підписувати друковані розписки, в яких їх зобов'язували допомагати комісіям по вилученню церковного начиння з дорогоцінних металів. Священики та насельниці ЧСТ монастиря, щоб зберегти церковне майно, переховували його на території обителі та на прилеглих до неї землях. Про це дізнаємося завдяки чисельним скарбам, які були знайдені біля монастиря в 30-80-х рр. ХХ ст..

У бланку розписки також йшлося, що якщо священнослужителі будуть чинити спротив владі, тобто церковного майна не вистачатиме згідно інвентарних книг до 1917 р., то вони будуть нести «якнайсуворішу відповідальність перед Ревтребуналом» [30, 82]. Таким чином більшовицька влада шантажувала духовенство, яке, в більшості, не змогло відкрито саботувати її рішення. Перш за все, священнослужителі ЧСТ монастиря Петро Красницький та диякон Михайло Слуцький, на той час, мали досить поважний вік: 2-му священику – 57 р., диякону – 53 р.. Всі вони глибоко віруючі люди, які більшу частину свого життя служили в Чигиринському монастирі.

Характерною ознакою жіночих обителів, зокрема і Чигиринської, було те, що будинки священників стояли відокремлено від архітектурного ансамблю монастиря. Згідно статистичних даних в 1893 р. у монастирі було два будинки для священників та один для диякона.

«Дом деревянный для помещения монастырского священника, покрытый комишем, длины 18, а ширины 10-ть аршин. На том же дворе сарай деревянный, покрыт комишем, вместе с конюшней и дровиком... Дом деревянный для помещеия второго священника, покрыт в 1890 году гонтом и окрашен, длины 18-ть, а ширины 10-ть аршин... Дом деревянный для монастырского диакона, построен в 1876 году, покрыт комышем» [22, 106]. В будинку, який знаходився ближче до луку, проживав з родиною священник П. Красницький – 40 років, а диякон Михайло Слуцький жив у монастирі – 18 років.

Петро Феоктистович Красницький закінчив духовне училище. З 1882 р. займався педагогічною діяльністю. В монастирі служить з 1887 р. Це його третє місце роботи. В 1910 р. був одружений та мав п'ятеро дітей. Троє з них навчалися за кошти батьків. У 1907 р. за благословінням вікарного єпископа Платона (Рожественського) (1902-1907 рр.) був нагороджений скуфією. У 1910 р. вчителює в монастирській 2-ній церковно-парафіяльній школі. «Пособ. оть монастыря 165 р.» [31, 493]. Диякон Михайло Созонтович Слуцький закінчив два класи семінарії. Вчителював з 1886 р.. Зокрема, ЧСТ монастир четверте місце його роботи. В 1904 р. одружився, в шлюбі мав трьох дітей, які навчалися у духовному училищі на кошти батьків. Отримував платні від монастиря 160 крб.. Події, які відбувалися на початку 20-х рр. ХХ ст. в Україні, перетворили священнослужителів на найнебезпечнішу категорію населення.

Майже два роки (24.11.1920-31.10.1922 рр.) Чигиринська обитель обходилась одним священником. Тільки 19 квітня 1922 р. священник Свято-Успенської церкви м. Чигирин Іоанн Мошинський подав «прошення» [15, арк.322]» Его Преосвященству... Николаю» [15, арк.322] єпископу Черкаському і Чигиринському вікарію Київської митрополії перевести його на «празное священническое место» [15, арк.322] в ЧСТ монастир. 25 квітня 1922 р. у своєму рапорті до єпископа Миколи ігумена Рафаїла з черниціями: Артемією, Анатолією, Аполінарією, Єлезарією просили не відказати їхньому проханню про призначення настоятелем Свято-Успенської церкви м.Чигирин Іоанна Мошинського священником у монастир, оскільки обходитись одним було важко [14, арк.321]. Єпископ Черкаський і Чигиринський Микола благословив священника Пречиської церкви Іоана Мошинського розпочати богослужіння у монастирі з 1-го травня 1922 р., але 8 травня 1922 р. він ще служив і в Успенському храмі та проживав у будинку Успенської парафії. Знаходився він на вулиці Мілліонній, нині вулиця Б.Хмельницького №44.

На той час будинок для 1-го священника Чигиринського монастиря «... уже отремонтировали и надо его непримено занять дабы сохранить от дальнейшего разрушения» [15, арк.322], бо скрізь панувало мародерство. «Из других домов: невідомо кем уносятся окна, двери и другие предметы» [15, арк.322]. Більше всього мався на увазі будинок, в якому проживала родина покійного 1-го священника ЧСТ монастиря Т.Подгурського. Численні полонники в монастирі не давали змоги обходитись одним священником. Три місяці священник Іоанн Мошинський «служил свою седмицу» [15, арк.322] одночасно в Успенській церкві та в Троїцькому храмі Чигиринської обители. «Указ Благочинного 1-окр...

С.Зимницького о назначении настоятеля Св.Успенской церкви г.Чигирина протоирея В. Кисилевича» [12, арк.49] дає змогу дізнатися, що після 31 серпня 1922 р. в Пречиській церкві відбулася заміна парафіяльного священика. У вересні 1922 р., згідно наказу благочинного монастирів ігумена Терентія, Іоанна Мошинського перевели на 1-го священика Чигиринської обителі, а вже 31 жовтня 1922 р. він отримав благословіння від благочинного 1-го округу Сергія Зимницького [12, арк.49]. Згідно спогадів жителів прилеглих кутків (Піщана балка) влітку богослужіння проходили у Троїцькій церкві, а взимку у теплій освяченій в ім'я Преображення Господнього.

На початку 1923 р. у монастирі відкрили дитячу трудову колонію ім. Гринька. Інспектор Наросвіти в згоді з Землеуправлінням вирішували питання «про упрощення справи доставки продуктів в Чигиринському дитячу колонією шляхом обміну нарядів» [13, арк.2]. В середині листопада 1923 р. педперсоналу в трудовій колонії налічувалося 15 чоловік. При колонії також працював дитячий садок [6, арк.123]. З 1995 р. світлина з колоністами експонується в одному з залів музею Б.Хмельницького.

У цьому ж році (1923 р.) була створена комісія по ліквідації Чигиринського монастиря на чолі з т. Аліксеєвим [арк.1]. 16 жовтня 1923 р. Завідуючий відділом «окрисполкома» [7, арк.870] т. Іванов в листі до її керівника підтвердив постанову «Губликвидкома» [7, арк.870] про ліквідацію Чигиринської обителі. В листі також було зазначено, що молоді черниці повинні покинути стіни монастиря, якщо бажають, то в них є можливість переселитися в Лебединську жіночу обитель, а хто не захоче виселятись, то їхню справу передадуть в суд. Немічних черниць, якщо комісія не має можливості знайти транспорт для перевезення їх до Лебединського монастиря, залишити в одному з корпусів обителі та забезпечити продуктами харчування «...за счет продовольства молодых монашек» [7, арк.870]. Керівництво «окрисполкома» [7, арк.870] рекомендує т. Аліксеєву швидко завершувати справи з переселенням насельниць. В цьому ж році влада запровадила «Анкети по реєстрації пам'ятників церковного зодчества», згідно яких у 1923 р. окрліквідком оголосив Троїцьку церкву пам'яткою старовини [4, арк. 46], а 23 січня 1925 р. Всеукраїнський археологічний комітет при ВУАН постановив взяти Троїцьку церкву під свою охорону.

В березні 1925 р. начальник відділу Культів т. Копад видав мандат диякону с. Червона Слобода Сергію Бобуху на одержання ним предметів культового значення з церков бувшого Чигиринського жіночого монастиря [8, арк.3]. 6 березня 1925 р. була прийнята в с.Червона Слобода Чудотворна ікона ЧСТ монастиря, а вже 8 березня цього ж року за благословінням священика Засхевича відбулася в селах Червона Слобода та Змагайлівка хресна хода з Чудотворною іконою Смоленської Божої матері «Одигітрії» [8, арк.3]. В цей день 1925 р. на основі постанови Губісполкому в Шевченківському окрузі розпочалася перереєстрація релігійних общин з обов'язковою перевіркою списків членів церковної ради. В даному наказі № 196/г рекомендувалося надати інформацію про «препятствие к реализации указаний» [8, арк.3]. Архівні джерела дають відомості, що ще 5 грудня 1923 р. Черкаський окрліквідком постановив, що у

ЧСТ монастирі зареєстровану «общину считать самоликвидировавшейся» [16, арк.154]. Договір і статус общини анулювали, а сакральні споруди опечатали.

Немічних черниць, ще три роки не перевозили до Лебединського жіночого монастиря. Про це дізнаємося аналізуючи архівні джерела, які дають інформацію, що в 1926 р. на території Чигиринської обителі мешкало 32 черниці та 232 особи дитячої трудової колонії.

В кінці 20-х та на початку 30-х рр. ХХ ст. всі священнослужителі Чигиринщини були позбавлені житла, тобто воно перейшло в розпорядження органів комунального господарства. Будинки монастирських священників також стали державною власністю, за яку потрібно було платити квартплату за максимальними розцінками [30, 113]. Тому в 30-х рр. ХХ ст. головною проблемою для родин священників був постійний пошук даху над головою. Архівні джерела дають відомості, що священники обителі намагалися вивезти своє майно з собою, а священник Красницький хотів забрати меблі, які належали не тільки йому, але деяким черницям [17, арк.173]. Дані факти дають можливість прийти до висновку, що священники П. Красницький, І.Мошинський були змушені покинути свої оселі.

На той час насельниці молодого та зрілого віку наймалися в родині чигиринських моряків, які могли дозволити собі мати служниць. Зокрема, на вулиці Дворянській №103 в будинку Андрія Домаленка проживали черниці Ніна та Феоніла. На Качарівці послушниця Марія Нагорна приглядала за малолітніми дітьми родини Мельників. На вулиці Фундуклеївській №51 у далеких родичів знайшла притулок черниця Раїса в миру Анна Видута. Послушниця Клавдія, одна з майстринь золотошвейних технологій, якими займалися насельниці Чигиринської обителі, протягом XVIII-XIX ст.ст. до початку Другої світової війни навчала вишивки та гаптування робітниць худекспорту. В 30-х рр. ХХ ст. рекомендувала на посаду технолога фабрики Клавдію дружина начальника НКВД Герасимова [25].

Ігуменя Рафаїла та регент Єпистинія проживали на вулиці Дворянській № 89 в родині моряка Д.С.Рясика, дружиною якого стала послушниця монастиря Тетяна. Цей будинок став осередком чернечого життя Чигиринщини, тут зустрічалися священнослужителі чигиринського благочиння [18, арк.4]. З кінця 20-х рр. ХХ ст. розпочалося інтенсивне наглядання за черницями ЧСТ монастиря. Всі вони були на обліку НКВС і за кожним з них велося спостереження. Влітку 1927 р. на піску біля бойні працівники міліції вбили ігуменю ЧСТ обителі Рафаїлу (Тартацьку). Через кілька днів, тіло матушки, перевезла і поховала та доглядала до 1976 р. послушниця ЧСТ монастиря Марія (Нагорна). Завдяки роботі автора над архівними та польовими матеріалами, було виявлено місце поховання ігумені ЧСТ монастиря. 9 грудня 2003 р., за благословінням єпископа Чигиринського і Канівського Софронія, УПЦ(МП) протоієрей А.Прокотенко та група парафіян Свято-Казанського собору підняли мощі ігумені Рафаїли. Рака з мощами ігумені була встановлена в крипті, де знаходиться престол освячений в ім'я Георгія Побідоносця соборної Свято-Казанської церкви. У жовтні 1997 р. ухвалою Священний Синод Української

Православної Церкви (МП) була канонізована ігуменя ЧСТ монастиря Рафаїла Тартацька.

В 30-х рр. ХХ ст. всіх священиків Чигиринських церков, зокрема С.Зимницького [32, 42], О.А.Єримовича [29, 199], І.Нікіфорова [32, 260], репресували. Згідно рішень Трійки УНКВД їх розстріляли і в м. Чигирин ніхто з них не повернувся. Більше, ніж через півстоліття, згідно статті №1 Приказу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начало 50-х годах» [19, арк.16] вони були реабілітовані. Тільки в Чигирині їхні рідні давно не проживають, а їхні будинки, побудовані в стилі російського класицизму, до наших днів ще не внесені в Реєстр нерухомих пам'яток місцевого значення.

Наступ проти Церкви вівся кількома фронтами. В кінці 20-х рр. ХХ ст. розпочалася інтенсивна антирелігійна пропагандистська кампанія, яка супроводжувалася створенням в кожному селі, в кожній організації осередків Спілки Безвірників. Члени осередку були атеїстично налаштовані, різними методами і засобами всіляко дискредитували релігію та священнослужителів. З 1927 року за допомогою «Безвірників» держава розпочала масове знищення храмів. Головним питанням роботи осередків було збирання підписів серед населення про використання сакральних споруд для зерносховищ, шкіл, клубів та зняття з церков дзвонів. Під тиском влади всі рішення ухвалювалися на загальних зборах, з цього розпочалося тотальне їхнє нищення.

В другій половині 20-х років ХХ ст. з дзвіниці Свято-Троїцького храму були зняті «Колокол самый большой вес 109 пуд.5 фут., другой 49 пуд, 9 фут. и металлических 5. Итого 7 шт.» [4, 156] та відвезені до Черкас 12-тьма парами волів. Дзвони передали окружному відділу «повітряної флотії» [3,66]. Необхідність зняття дзвонів влада пов'язувала з виготовленням великої кількості машин для с/г, які, згодом, будуть використані селянами для обробки полів. З 7 дзвонів монастиря залишилось два. Один з них виконував функцію дзвінка, що запрошував студентів на уроки. В період Другої світової війни дзвонами користувалися насельниці відродженого монастиря. Одного дзвона навіть перевезли в новозбудоване приміщення технікуму і дзвонили в нього на зустрічах. Згідно спогадів випускниці технікуму Гришко Любові Архипівни: «... дзвін мав середні розміри та був виготовлений з міді». У 1990 р. завгосп технікуму Андрій Романович Нескреба передав дзвін диякону та священику церкви Пророка Іллі с. Суботів [25]. На сьогоднішній день (травень 2018 р.) дзвін знаходиться на дзвіниці пам'ятки архітектури Національного значення НКЗ «Чигирин» церкви Святого пророка Іллі (Ох.№230039-Н).

В 20-х рр. ХХ ст.у ЧСТ монастирі була створена комуна ім.12 з'їзду Рад Шевченківщини, яка, згодом, стала колективним господарством ім.Леніна, а потім особи єврейської національності, зокрема Рахмін Столяров, Мойша Браславський та Соня Герцик надали йому назву «Нове життя». Під впливом агітації «войовничих безвірників» колгоспники в Троїцькій церкві відкрили маслобійню.

У 1828 р. Головна наука визначила приналежність культових «пам'ятників» [30, 38]. Сакральні споруди, які були побудовані до 1613 р., вважалися недоторканими, а ті, що зведені були з 1613-1725 рр. – їх влада могла на власний розсуд видозмінювати. Храми побудовані з 1725 р. по 1825 рр. – повинні зберігатися тільки фасади. Споруди збудовані після 1825 р. – до пам'яток не належать і державою не охороняються. Згідно архівних джерел, дерев'яний храм Святої Живоначальної Трійці ЧСТ монастиря зведений в 1852 р. на місці старого побудованого у 1759 рр., а теплий Преображення Господнього в 1835 р.. Тобто сакральні споруди Чигиринської обителі культовими пам'ятками не вважалися, але згідно постанови №85 Шевченківського окружного Виконавчого комітету від 16 травня 1930 р. «Чигиринська с/г комуна – дерев'яна стильна будівля 1759 р. Чигиринського монастиря» [46] увійшла в Реєстр №2 пам'ятників культури та природи окружного значення «історичне, дерев'яної архітектури» [5, арк.47]. Значну роль в цьому відіграв уповноважений ВУАР на Черкащині, чигиринець О.М. Олександров. Комісія на чолі з інженером Кальницьким зробила детальний огляд архітектурних особливостей та прийшла до висновку, що Троїцька церква обителі побудована в стилі еклектики. Тобто типовий мішаний стиль Відродження (фронтони, колони, орнаменти), Московщини (розташування бань) та Українського стилю (трансформовані шестикутні вікна, різьба по вікнах і уступах). Саме він переконав комісію, що храм має архітектурну цінність і його можливо в літній період використовувати під столову дитколонію [20, 160].

Восени 1932 р., керуючись нормативними актами, влада розпочала руйнацію Преображенського храму Чигиринської обителі. Учні початкової школи, яка відкрилася в 30-х рр. ХХ ст. в корпусах монастиря, зокрема Іван Коробченко, Григорій Гамаленко, Анатолій Макаренко спостерігали з вікон свого класу, як розривали трактором «Фордзоном» та розпилювали дерев'яні зруби теплої церкви члени осередку «Безвірників» з села Вітово. Згідно спогадів жителів міста (куток Піщаної балки) зірвана підлога Спаської церкви була усипана квасолею сіро-білого кольору. В цей час лютував голод 1932-33 рр., вночі жителі прилеглих кутків приходили на руїни храму в надії поживитися. В 1932 р. колоністи покинули територію монастиря, їх порозселяли по родинах чигиринців, тому що катастрофічно не вистачало продуктів для харчування дітей [24].

У 1933-1937 рр. в Чигиринській обителі на базі колгоспу функціонував радгосп «Укрсадтрест». Адміністрація радгоспу сприяла встановленню на місці вівтаря Спасо-Преображенської церкви погруддя В.Ульянову [24]. При «Укрсадтресті» відкрилася однорічна школа садівників та рахівників, а з 14 серпня 1938 року постановою №1118 Ради Народних Комісарів Української РСР був відкритий технікум, де навчали бухгалтерів і тільки стаціонарно. Прийом здійснювали тільки по одній спеціальності – «Бухгалтер сільськогосподарського підприємства» з терміном навчання 4 роки. В 1938 р. обсяг прийому становив 90 осіб, тобто три групи. Заняття проходили в 4-х корпусах монастиря. Технікум був обладнаний електростанцією, радіовузлом, поштою, звуковим кіно, автотранспортом. Також для студентів адміністрація створила бібліотеку з художньою літературою та спеціальною по бухгалтерському обліку. В будинку

2-го священика монастиря Красницького Петра Феоктистовича відкрили клуб, де студенти займалися художньою самодіяльністю, зокрема в оркестрі гри на домбрах. Іногородні студенти жили в гуртожитку. В одному з корпусів була обладнана їдальня та ларьок з продовольчими і промисловими товарами, для них в навчальному закладі функціонували баня і кімната для прання [26].

У 1939 р. Чигиринський район територіально увійшов до Кіровоградської області. Тому на початку 1939/40 рр. навчального року на I та II курси з Кіровограда було переведено шість груп студентів в кількості 200 осіб [24]. В цьому ж році до них приєдналися студенти Градизького технікуму в зв'язку з ліквідацією їхнього навчального закладу. Нині селище міського типу Градизьк Полтавської області.

Першим директором технікуму (1938-1941 рр.) був Чепурний Андрій Семенович. З 1938 по 1940 рр. обіймав посаду завуча та викладав спеціальні дисципліни Компанієць Микола Микитович. Перші викладачі Чигиринського технікуму не тільки читали економічні дисципліни, а також проживали в келіях монастиря. Зокрема викладач аналізу, теорії бухгалтерського обліку Нерода Данило Васильович, Попруга Федір Іванович – викладач української мови, Тищенко Анастасія Олексіївна та Масловська Ліна Яківна читали російську мову, Кондратьєв Василь Савелійович викладав військову підготовку, Ясинський Борис Іванович, Портний, Зінчук, Писарський були викладачами спеціальних дисциплін, Гречуха Юхим Іванович та Бабич – викладачі математики, Яровий Л.П. – викладач політичної економіки [24].

Справжнє пекло для Церкви, священнослужителів та віруючих розпочалося в 1937 р.. 30 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М.І. Єжов (1936-1938 рр.) спеціальним наказом №00447 проголосив усіх церковників «антирадянським елементом» [30, 194] і за рівнем шкідливості для радянської влади вони опинилися на другому місці відразу за куркулями. З цього часу вся робота по «викоренні» [30, 193] релігійних елементів переходить від місцевих партійних та радянських органів до НКВС, працівники якого долучалися до активного викриття «контрреволюційної діяльності релігійних мракобісів» [30, 193]. Кожна область мала свої ліміти по репресованих. В списки автоматично потрапляли прізвища священнослужителів та віруючих не за реальні протиправні дії, а лише за своє соціальне походження. Тож до когорти ворогів більшовицької влади потрапили всі мешканці Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. Енкаведисти не тільки заарештовували та страчували священнослужителів Чигиринських благочинній, а також здійснювали над ними самосуд. Про звірячу розправу над священиком монастиря розповідає свідок тих далеких подій жителька м.Чигирин (куток Піщана Балка) Любов Павлівна Дейнеженко: «В кінці 30-х рр. XX ст. в Чигиринській обителі проживав священик та диякон. В будинку з священиком жила черниця нині там проживає Станіслав Коваленко. Одного дня до мого батька, чоботаря, Павла Федоровича Коваленко прийшов монастирський священик заказувати хромові чоботи та розповідав йому, що вночі до нього стукали невідомі люди та він не відкрив. В той день я пасла на лузі корову і побачила свіжо викопану яму. На другий день вранці рознеслася звістка по окрузі, що монастирського священика вночі забрали, невідомий

відщепнув вхідні двері, можливо він зайшов до господи священика, ще вдень, затаївся на горищі, а потім впустив небажаних гостей. Хтось бачив, що священика прив'язали до коня, багато людей чуло, що майже цілу ніч зляканий кінь бігав по балці та тільки на світанку його іржання затихло. Коли Любов Павлівна пригнала худобу на монастирський луг, то яма була вже закидана. Всі зрозуміли, що там поховали тіло священика. В цю ніч не стало одного з жителів вулиці Монастирської. Більш всього саме він допоміг вийти в будинок священика членам НКВД, а потім його вбили, як свідка. Того ранку сестра зниклого тужила на всю Піщану балку. Диякон монастиря після трагічних подій втік, більше його в Чигирині не бачили» [23]. З цієї розповіді дізнаємося, що один із священиків проживав на території монастиря ще в кінці 30-х рр. ХХ ст..

На жаль, а ні спогади старожилів, а ні архівні матеріали (Галузевий державний архів Служби безпеки України, Центральний Державний архів Громадських об'єднань України, Державний архів Черкаської області, Державний архів Кіровоградської області) не дають можливості автору статті дізнатися прізвище священика ЧСТ монастиря, над яким у кінці 30-х рр. ХХ ст. працівниками НКВС була вчинена розправа.

Поряд зі своїми духівниками зазнавали арешту і їх вірні парафіяни. В 30-ті роки ХХ ст. були розстріляні родини Козурів, Козаків, Нерод [23], які підтримували тісні зв'язки з черницями та священнослужителями монастиря. Всі вони проживали на вулиці Монастирській, що вела до Чигиринської обителі.

Реєстр пам'ятників церковного зодчества на кілька років зберіг Троїцький храм від знищення, але взимку 1939 р. від неї залишився тільки кам'яний фундамент. В кінці 30-х рр. ХХ ст. руйнацією культових споруд в Україні займалося спеціально створене шосте відділення секретно-політичного відділу. Студентка 1-го курсу технікуму Ніна Свищ (Савельєва) розповідала: «Золоті хрести з літньої церкви знімав Саламащенко І.Л., ... люди кидали на нього каміння та кричали» [28]. Дзвіницю Свято-Троїцької церкви розбирали робітники механічних майстерень міста Чигирин, яка в 20-30 рр. ХХ ст. знаходилася в правому корпусі колишньої повітової управи [28].

У 1940 р. завідуючий господарством Чигиринського технікуму О.Стороженко закопував стовп для дзвону, щоб скликати на уроки студентів та знайшов церковне начиння з дорогоцінних металів. Знайдений скарб був зданий в ДПУ [3, 64].

5 серпня 1941 р. гітлерівці увійшли в Чигирин, ще 2 серпня 1941 р. адміністрація технікуму та деякі викладачі були евакуйовані [25]. З кінця літа 1941 р. релігійне життя на Кіровоградщині поволі відроджувалось. В роки нацистської окупації розпочало роботу Церковне єпархіальне управління при єпископі Єлисаветградському та Миколаївському Михаїлі (Хорошому). З 1942 р., за його благословінням, керував церковними справами на Чигиринщині архімандрит Назар Осипів. З 1942 р. у Чигирині він проживав на вулиці В.Леніна, нині П.Дорошенка № 69. Єпископ Михаїл, де дозволяли умови, відроджував церкви та монастирі. В 1941 р. відкрився єдиний в Кіровоградській області Чигиринський жіночий монастир. Ігуменя Єлізара [30, 232], в миру Єлізара Тимофіївна Белоусова, з 59 насельницями [30, 226] розпочали

облаштувати осередок чернечого життя. Серед насельниць були черниці, які проживали в монастирі до 1926 р., а також молоді послушниці, що прибилися з численних районів СРСР. Секретарем в ігумені була Агнія, «чтицей» [22, 106] послушниця Варвара. Насельниці займали два корпуси, в яких до 1926 р. знаходились келії «...для помещение монахинь» [22,105]. В корпусі, де була канцелярія технікуму, освятили церкву, поряд ігумена облаштувала собі келію. Богослужіння в ЧСТ обителі проводив отець Наум. Дзвони монастиря скликали на богослужіння віруючих з навколишніх сіл. Майже всі обителі на Чигиринщині, ще з XVIII ст., у своїй фінансовій та господарській діяльності розраховували тільки на результати своєї праці. Тому, щоб прогнати своїх мешканців настоятельниця розвивала сільське господарство, зокрема землеробство та бджільництво. Клуб технікуму став виконувати функцію конюшні. В ньому доглядав коней послушник Медведівського Свято-Миколаївського монастиря Ульян. В одному з корпусів знаходились склади для дров та сіна. Насельниці відродили технології ткацтва, рукоділля, іконопису. Виткані килими черниць Зосими та Манефи ще до наших днів зустрічаються в будинках чигиринців. На замовлення шили насельниці ковдри, подушки, постільну білизну. Черниця Бонна писала ікони на склі, тканині та дереві. Під час Другої світової війни майстерня з іконопису знаходилася на вулиці В.Леніна, нині П.Дорошенка №66 [25]. Можливо нині її образи прикрашають відроджені церкви Чигиринського благочиння.

12 грудня 1943 р. Чигирин був звільнений від гітлерівців. Під час боїв за Чигиринщину бійці отримали поранення і були направлені у військовий шпиталь, що розмістився в стінах жіночого монастиря. За благословінням ігумені Єлізари, насельниці обителі доглядали тяжко хворих воїнів. В грудні 1943 та січні 1944 рр. у монастирі від ран померло 44 бійці. Поховані вони були в Братській могилі на Замковій горі. 15 лютого 1957 р. виконком міської ради депутатів трудящих своїм рішенням постановив відкрити пам'ятник радянським воїнам, який був встановлений у червні 1957р. [2, 1]. Міністерство культури України, наказом від 18.02.2009 р. №100/0/16-09, Братську могилу воїнів, які загинули при визволенні м.Чигирин, внесло до Державного реєстру пам'яток та об'єктів культурної спадщини під охороною №1535-ЧК. Вона є пам'яткою історії місцевого значення НІКЗ «Чигирин» [2,1]. Згідно спогадів старожилів, підводою енкаведисти відвезли поранених бійців у піски та живими закопали неподалік монастиря. Крики та стогін було чути по всьому монастирському лузі. Один з них, вночі, прийшов до садиби Коваленків, там пережив зиму і весною повернувся додому на Миколаївщину [23].

З січня 1944 р. влада повільно, а згодом інтенсивно розпочала відбирати у громад будівлі, які під час окупації використовувалися для богослужіння. Постанова РНК СРСР №1643-486с від 1 грудня 1944 р. забороняла місцевій владі, без дозволу Ради в справах РПЦ при РНК СРСР, закривати церкви та монастирі. Головною умовою існування культових споруд була перереєстрація релігійних общин. Однак дана Постанова РНК дозволяла закривати осередки чернечого життя, якщо в них до Другої світової війни знаходились навчальні заклади [30,226]. Таким рахувався єдиний на Кіровоградщині Чигиринський Свято-

Троїцький жіночий монастир. З 1944 по 1947 рр. Кіровоградський облвиконком відіграв значну роль у його ліквідації. В квітні 1944 р. Міністерство земельних справ УРСР дало наказ про відкриття Чигиринського бухгалтерського-економічного технікуму. Директором технікуму призначили учителя історії Друзяку Миколу Івановича. Завідуючим навчальної частини та викладачем бухгалтерського обліку, головним бухгалтером навчального закладу рахувався Гончаров Олекса Григорович. За його розрахунками сума збитків нанесена німецько-фашистськими загарбниками технікуму становила 456772 крб.. Вже 15 травня 1944 р. в технікумі навчалось 4 групи першокурсників (91) [1, 205], 2 групи-другокурсників (52) [1, 205] та 2 групи третьокурсників (39) [1, 205]. Всього рахувалися 182 студента, з них тільки 4 хлопці [1, 205]. Їх навчали 17 викладачів, іногороднім адміністрація технікуму в корпусах монастиря виділила квартири [1, 206].

Із довоєнного вчительського складу залишився тільки один викладач. З 1944 по 1947 рр. на одній території паралельно існували навчальний заклад та осередок чернечого життя. В різних приміщеннях відбувалися заняття для студентів та богослужіння для насельниць. В Чигиринську обитель на християнські свята сходились «поломники» [29, 199] та відбувалися хресні ходи [25].

В червні 1944 р. в бухгалтерському технікумі була створена комсомольська організація, яка нараховувала в 1947 р. 250 осіб. З 1944 по 1947 рр. комсомольці на чолі з секретарем комсомольської організації Т. А. Лютенком та дирекція технікуму активно боролися за виселення черниць з території навчального закладу [26]. Під тиском обласної влади вже в травні 1944 р. ігуменя Єлізара змушена була віддати 9 житлових корпусів, погріб, баню, господарську споруду та будівельні матеріали, зокрема дошки, листи заліза, бочки для соління.

31 червня 1944 р. ігуменя ЧСТ монастиря виконала головну умову існування осередків чернечого життя, офіційно зареєструвала релігійну общину. 21 липня 1944 р. площа, яку займали насельниці обителі дорівнювала від 25 до 40 кв. м., але 12 вересня 1944 р. військовий керівник технікуму з комсомольцями самовільно зайняли ще 2 корпуси монастиря, викинувши на вулицю 20-х насельниць [30, 232]. 16 жовтня 1944 р. завгосп технікуму Харченко заявив настоятельниці, що на слідуючий день (17.09.1944 р.) розпочнеться виселення насельниць з келій, бо їх займуть студенти, а на запитання 78-літньої черниці Зосими Лобкової, куди їм старим хворим іти, завгосп відповів: «Куди хочете туди і йдіть, а келії нам звільніть» [30, 233]. Після цих подій (5.11.1944 р.) ігуменя Єлізара звернулася до уповноваженого в справах РПЦ при РНК Ходченка, який направив лист під грифом «цілком таємно» [30, 233] голові облвиконкому Іщенку. 13 березня 1945 р. на адресу Кіровоградського облвиконкому надійшла відповідь від Голови Ради в справах при РНК СРСР Карпова, в якому він рекомендував не чинити перешкод в діяльності православних монастирів. Перш за все не відбирати будівель для проживання та не чинити опір в господарській діяльності [30, 233]. У 1945 та 1946 рр. монастир співіснували з навчальним закладом. Ігуменя знайшла спільну мову з адміністрацією технікуму та благословила насельниць працювати технічними

працівниками в їдальні та студентських корпусах. Обласна влада рекомендації Голови Ради Карпова проігнорувала: до кінця 1947 р. всі будівлі, земля, реманент перейшли до технікуму. Про закриття Чигиринської обителі насельниць сповістив єпископ Кіровоградський і Чигиринський Михайло (Рубинський), який приїхав до Чигирини, щоб благословити їх на подальше життя. З них 21 переїхала до Лебединської Миколаївської жіночої обителі та до Київського Покровського жіночого монастиря. Вони перевозили свої пожитки підводами, навантаживши на них дубові бочки з вином, домовини та дзвони. Ігуменя Єлізара, покидаючи стіни обителі, перехрестилась та вирушила в далеку дорогу [25]. Інша група мешканців монастиря, в яку входило 27 осіб, розійшлися по навколишнім селам і включилися «в сільськогосподарську діяльність колгоспів» [30, 233]. З них 11 розпочали будівництво власних осель на Піщаній балці. Вже в кінці 40-х рр. ХХ ст. у 5 новозбудованих будинках проживали 11 насельниць. У 1949 р. технікум перейшов до Міністерства сільського господарства Української РСР та отримав назву Чигиринський бухгалтерський технікум. З 1952 р. по 1957 рр. технікум очолював Литвин Микита Васильович, заслужений вчитель УРСР. Завдяки його діяльності побудували спортивний майданчик біля навчального корпусу №1 та звели дерев'яну арку на центральному вході [28]. В 1956 р. була змінена назва технікуму на «Чигиринський сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку». Від'їжджаючи, ігуменя Єлізара благословила черницю Зосиму виконувати обов'язки ігумені серед насельниць, що залишалися на Чигиринщині [27].

Будинок черниці Зосими та послушниці Ганни (Кузьменко) знаходився поряд з монастирською лазнею. Колишні мешканці обителі продовжували, на замовлення, ткати килими та вишивати чернечі рушники. Черниця Зосима давала уроки бажаючим навчатися грати на скрипці. Всіх насельниць, які проживали в Чигирині, хоронили на монастирському цвинтарі, там у 1957 р. була похована і Зосима (Лобкова).

У 1956 р. на території Черкащини, в яку ввійшов у кінці 1954 р. Чигиринський район, проживало 100 черниць. 26 листопада 1926 р. ініціативна група з колишніх черниць чигиринської обителі М.Е.Авраменко і М.Д. Сороколіт здійснила спробу відродити її. Вони звернулися з листом до уповноваженого у справах РПЦ при Черкаському облвиконкомі т. Матюхи «дожити свого віку на попередніх своїх місцях – не поневірятися по світу гірше за жебраків» [21,37]. Своє прохання насельниці мотивували майбутнім переїздом Чигиринського сільськогосподарського технікуму в новозбудоване приміщення та несприятливі умови для проживання викладачів навчального закладу [21, 37]. Відмова була одержана в день подання заяви. Крім того, уповноважений рекомендував їм оформлятися в будинок для престарілих. У 70-х рр. ХХ ст. країна потребувала нових потужностей і в 1970 р. спеціалісти Київського відділення інституту «Теплоэлектропроект» розробили техніко-економічний висновок створення нової Державної районної електричної станції (ДРЕС) в Україні. 20 серпня 1971 р. Рада Міністрів УРСР своєю постановою № 398 за вказаною ДРЕС закріпила майданчик біля с. Вітово Чигиринського району і дала їй назву «Чигиринська». В жовтні 1971 р. Міністерство енергетики і електрифікації СРСР затвердило техніко-економічний висновок будівництва

ДРЕС, а за узгодженням Держплану з 1972 р. почали будувати об'єкти підготовчого етапу. Зокрема, створили кар'єр для видобутку піску на цвинтарі монастиря, де покоїлися останки родини гетьмана П.Дорошенка (1665-1676 рр.), священники та насельниці обителі, ще XVI по XX ст.ст. [3, 60]. 23 жовтня 1973 р. адміністрація, педагогічний колектив та студенти сільськогосподарського технікуму розпрощалися зі старим монастирем і переїхали в новозбудоване приміщення, яке розмістилося на вулиці Б.Хмельницького №86. Тільки сім'ї викладачів проживали там ще до 60-80-х рр. XX ст.

За рішенням міської ради корпуси колишньої обителі були віддані під квартири робітників та службовців. Господарі квартир перебудували келії черниць у зручні для життя кімнати, добудували дерев'яні та цегляні коридори, поруч звели господарчі споруди, обгородилися парканами. Незважаючи на реконструкцію ландшафту та архітектурного ансамблю, в 80-90-х рр. XX ст. стан збереження не культових монастирських споруд Чигиринської Свято-Троїцької обителі давав змогу познайомитися з типовою забудовою монастирів Київщини кін. XIX-поч.XX ст.ст. Крім архітектурного ансамблю кін.XIX ст. про монастир нагадувала ще й плита, що лежала в піщаному кар'єрі з написом: «Здесь покоиться Александра. Скончалася на 32 году.1905 года 2 августа». В 70-х роках XX ст. двоє підлітків в отворі даної плити знайшли капсулу в, якій був план ландшафту ЧСТ монастиря. Через деякий час в одній з квартир, у відсутність господарів, випиляли дах. Більше всього, на горищі одного з корпусів, шукали скарб [23]. В 90-х рр. XX ст. у 16 корпусах мешкало 49 сімей. У 1996 р. в племінниці, що мешкала в Черкасах, померла послушниця Олена, остання насельниця ЧСТ монастиря, що залишалася після нацистської окупації в Чигирині. На кінець 90-х XX ст. ще була жива послушниця обителі Тетяна (Вовченко), яка проживала в селі Несваткове Олександрівського району Кіровоградської області.

Насельниці Чигиринського Свято-Троїцького жіночого монастиря до кінця свого життя залишалися вірними вірі своїх предків. Безправні проти тоталітарної держави люди, яким не залишалось нічого іншого, як терпіти, вірити самим і надіятись, що колись Бог припинить суворе випробування і пошле духовний мир на благословенну землю України.

Невідомі сторінки історії ЧСТ монастиря складають книгу в, якій протягом 20-90-х рр.XX ст. висвітлюється релігійне життя Чигиринщини та України вцілому.

1. Абашина Л. Освітні установи Чигиринщини в 1943-1945 рр. / Чигиринщина в історії України. Шкільна освіта Чигиринщини: Погляд крізь століття.- Черкаси,-С.205-206.

2. Архів НІКЗ «Чигирин». Перелік пам'яток та об'єктів культури спадщини, розташованих на території Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» станом на 01.01.2017 р.-С.1.

3. Горенко Л. Чигиринський Троїцький жіночий монастир//Родовід.-№4.-Видає:творчо-видавнича фірма Родовід, 1992.-С.60-66.

4. ДАЧО Р-131, оп.1, спр.68, арк.46.

5. ДАЧО Р-184, оп.1, спр.110, арк.47.

6. ДАЧО Р-375, оп.1, спр. 65, арк.123.

7. ДАЧО Р-375, оп.1, спр.68, арк.870.

8. ДАЧО Р-375, оп.1, спр.70, арк. 3.

9. ДАЧО Р-471, оп.1, спр.2, арк.63
10. ДАЧО Р-471, оп.1, спр.2, арк.64.
11. ДАЧО Р-471, оп.1, спр.4, арк.6.
12. ДАЧО Р-471, оп.1, спр.4, арк.49.
13. ДАЧО Р-476, оп.1, спр.11, арк.2
14. ДАЧО Р-476, оп.1, спр.11, арк.321
15. ДАЧО Р-476, оп.1, спр.11, арк.322.
16. ДАЧО Р-3235, оп.1, спр.18, арк.154.
17. ДАЧО Р-3235, оп.1, спр.18, арк.173.
18. ДАЧО Р-5625 оп.1, спр.753, арк.4.
19. ДАЧО Р-5625.оп.1, спр.753, арк.16.
20. Клименко Т.А. Охорона пам'яток історії та культури Чигиринщини в 20-х роках ХХ століття(за документами державного архіву Черкаської області)//Свідок козацької слави:Погляд крізь століття. - Черкаси,2003.С.-160.
21. Кривенко С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина 1944-1965 рр.//Родовід.- №4.-1992 .-С.37.
22. Мариновський Ю. Черкаська Минущина. Книга І. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року, «Відлуння».- Черкаси, 1997.-С.105-106.
23. Матеріали польових досліджень автора:Записано від Дейнеженко Л.П. 1932 р. н.м. Чигирин.
24. МПД автора: Записано від Друзяки М.В.1912 р. н. м. Чигирин.
25. МПД автора: Записано від Кононенко В.З.1922 р. н. м. Чигирин.
26. МПД автора: Записано від Лютенко Т.А.1905 р. н. м. Чигирин.
27. МПД автора: Записано від Макаренко А.Т. 1922 р. н. м. Чигирин.
28. ПД автора:Записано від Савельєвої Н.М.1924 р. н.м. Чигирин.
29. Новомученики Черкаські: Життя, Подвиг, Страждання. Книга 2.-Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви. - Черкаси, 2008.-С.199.
30. Петренко І. Невідомі війни (церква та держава на Кіровоградщині в 20-60-х роках ХХ ст.) // Кіровоградське обласне відділення пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України» - Кіровоград.- Видавець Лисенко В.Ф., 2012.-С.9-233.
31. Протоієрея Тригубов С. Памятная книжка Кіевкой єпархії на 1910 год.-К., 1910.-С.493.
32. Святі Новомученики і Сповідники Черкаські: Життя, Подвиг, Страждання. - Видання Черкаської єпархії. Українська Православна Церква. - Черкаси, 2001.-С.42-260.

Наконежна Яна Віталіївна,
учениця XI кл. Чигиринського НВК I – III ст. № 2
Науковий керівник: **Кравченко Олег Андрійович**

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИВАТНИХ ІСТОРІЙ (С. МАТВІЙКА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.)

Голодомор – трагічна і болісна сторінка в історії українського народу, яку радянська історіографія холоднокрівно намагалась «вирвати». Не дивно, що старожили, свідки тих подій, згадують цей період зі сльозами на очах. Слухаючи їх історії, ти й сам усвідомлюєш весь жах, який їм вдалось пережити, усвідомлюєш по-справжньому...

Автору даного дослідження вдалось особисто поспілкуватися з людьми, які пережили Голодомор 1932-1933 рр. і надали унікальні свідчення, що дало поштовх до написання цієї роботи.

Історія мальовничого села Матвіївка бере свій початок ще з середини XVII століття. Згідно із переказами старожилів села, поміщик Матвеев, у володінні якого знаходились ці землі, поселив своїх кріпаків на одному з берегів річки Осотянка. Звідси й назва – Матвіївка. У свій час цей населений пункт входив до складу Холодноярської організації, що дає змогу вважати матвіївчан вірними синами рідної землі.

Після встановлення комуністичного режиму жителі села почали об'єднуватись в товариства спільного обробітку землі та машинові товариства [7]. Пізніше, у 1928 році більшість селян стали членами сільськогосподарської артільі «Червона зірка», деякі з них стали активістами колгоспного руху. Безпала Євгенія Ілларіонівна (див. дод. А) згадує: «Хто не пішов, то тіх ганяли скрізь»[1].

На думку автора, особливої уваги заслуговує історія, що трапилась у Матвіївському колгоспі в роки Голоду. «У 32-му була засуха і не було чим скоту годувати у колгоспі, а олійницю запічатили, не розрішали олію бити. Ну, а голова колгоспу сказав, що солома, яка була на січку, то була. Сказав, щоб били олію, та макухою скотові мішали. Та й засудили, і тата, і дядька, і голову колгоспу, і голову сільської ради як ворогів народу. Ще один чоловік робив мірошником. Оце їх 5-х засудили. Тато робив на моторі, а дядько в олійниці»[1]. Одного чоловіка відпустили під заставу, яку сплатили родичі, а батько Безпалої Євгенії Ілларіонівни відбував покарання в Казахстані. Його засудили до 7 років виправних робіт, однак він перевиконував норми і відправився на Батьківщину уже через 3 роки.

В роки Голодомору на долю багатих селян випала страшна участь: розкуркулення. На території с. Матвіївка проживало декілька заможних сімей, які піддавались цій жорстокій політиці. Як відомо, розкуркулених селян умовно ділили на 3 категорії, кожна з яких визначала їх подальшу долю. На куркулів 1-ї на 2-ї груп чекали концтабори та виселення за межі України, а от селян 3-ї групи залишали на проживання у своєму населеному пункті. На щастя, нам вдалося поспілкуватися з донькою одного з представників «куркулівського» класу. Ми прийшли до висновку, що сім'я Ціпов'яз Марії Сергіївни відносилась саме до 3-ї категорії. Намагаючись стримати сльози, вона розповідає: «Ми були вигнані з хати, розкуркулені, бо батько жив гарно дуже, та не хотів у колгосп уступати, а вони приїхали, та розкуркулили нас, геть забрали до чиста – не було ні зернини, ні картоплини, нічого»[5].

Не краща доля спіткала і звичайних селян, що від безвиході пішли працювати до колгоспу. Вже зимою 1932 року голод голосно постукав у двері селянських будинків. «Ми хліба не бачили – не було»[4]. Людям доводилось їсти все, що траплялося під руку. Старожили розповідають рецепти страв, які готували їхні матері в той страшний період, щоб хоч якось вижити. Господині подавали на стіл так звані «макорженики», для приготування яких використовували потовчені у ступі качани кукурудзи і жменьку жита. Їсти доводилося навіть «листяники», які готували переважно з листя липи. На смак вони були прісні та дуже несмачні, але допомагали людям вижити. Однак автора найбільше вразила розповідь Камеліної Ганни Антонівни, яка говорила, що в період Голодомору 1932-1933 рр. обов'язковою стравою на їх столі було м'ясо

їжака. «Ввечері йдемо на полювання, десь до річки. Не до річки, а до болотів – ловить їжаків. Наловим їжаків, принесем додому та й вкинемо у яму, де була картопля. А мати займається вже «оперіруванієм». І в нас всігди повна каструлька отих-во ушкварок до картоплі. Мати поріже м'ясе і пожарить – за мед їмо»[3].

Весною 1933 року, коли дозрів новий урожай, пухлі від голоду люди почали жадібно їсти жито, вкрадене з полів. «Ми залазили в жито, та нарізали собі колосків, а тоді посланець виходив на дорогу, чи нема нікого. Нема – значить ми з торбами тікаємо, тіки духу. А як є хто – покинули торби в житі, та й пішли собі. А не красти не можна було – сім'я»[3].

Голод доводив людей до відчаю – почали їсти людей. В досліджуваному нами населеному пункті також зафіксовані випадки людодіства. «У нашому селі жінка зарізала свою дитину, невелика геть була. Та казали, шо вели її у сільську раду і несла за головку ту дитину, щоб люди бачили, шо вона зробила» [1].

Страшений голод забрав життя мільйонів невинних осіб, в тому числі і жителів с. Матвіївка. Із розповіді Бондаренко Ганни Семенівни ми дізнаємося наступне: «Моя мати пішла у колгосп, робила, що скажуть. Її назначили збирать мертвих на вулицях. Вона їздила на конях, клала їх на підводу штабелями і везла на кладовище. Матір розповідала мені, що доводилося забирати навіть живих, по яких видно було, що кінець вже близько. А казала, шо так їх шкода було, але мусила...» [2].

Штучно створений геноцид, за офіційними даними, забрав життя 45 жителів мальовничої Матвіївки[6]. Цілком обґрунтованим буде припущення, що кількість загиблих було значною більшою, однак, на превеликий жаль, встановити реальну цифру на даний момент майже неможливо.

На території сільського кладовища встановлений хрест в пам'ять про людей, що загинули внаслідок Голодомору 1932-1933 рр.(див. дод. Д). Прикро це визнавати, але пам'ятний знак перебуває у досить незадовільному стані, оточений хащами і знаходиться в найвіддаленішому кутку кладовища.

Отже, Голодомор 1932-1933 років приніс багато горя простим українським селянам. Виконуючи план хлібзаготівель, безжальне радянське керівництво прирекло українців на голодну смерть. На думку автора, сучасна молодь мусить шанувати, пам'ятати і досліджувати цю трагедію, адже ми, певно, останнє покоління, яке має змогу особисто поспілкуватись з очевидцями і безпосередніми учасниками геноциду, який вони згадують із сльозами на очах та болем в серці.

1. Матеріали польових досліджень автора. – записано від Безпала Євгенія Ілларіонівна, 1927 р. н., с. Матвіївка.

2. МПДА. – записано від Бондаренко Ганна Семенівна, 1943 р. н., с. Матвіївка.

3. МПДА. – записано від Камеліна Ганна Антонівна, 1920 р. н., с. Матвіївка.

4. МПДА. – записано від Коваль Василина Микитівна, 1930 р. н., с. Матвіївка.

5. МПДА. – записано від Ціпов'яз Марія Сергіївна, 1925 р. н., с. Матвіївка.

6. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. – К.: Видавництво Олени Теліги, 2008. — 1000 с.; іл.

7. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Матвіївка_\(Чигиринський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Матвіївка_(Чигиринський_район)).

*Пискун Лілія Олександрівна,
учениця IX кл. Чигиринської ЗОШ І-ІІІ ст. №1 ім. Б.Хмельницького
Науковий керівник: Дяченко Ганна Василівна,
вчитель історії Чигиринської ЗОШ І-ІІІ ст. №1 ім. Б.Хмельницького*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЧИГИРИНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ І – ІІІ СТ. №1 ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Щедра українська земля дарувала світові не тільки хліб і достаток, а й високий людський потенціал: учених, винахідників, акторів, художників, воїнів, лікарів, музикантів, інженерів. Та кожен з них колись був учнем, і шлях до успіху починався зі шкільної парти. Небагато знайдеться на Черкащині шкіл, котрі б рахували свій вік століттями. А тому Чигиринщина, славний козацький край, може справедливо пишатися, що в колишній гетьманській столиці є школа, яка в цьому році зустрічає своє 149 – річчя. Це Чигиринська ЗОШ І-ІІІ ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького. Ми, передусім, маємо констатувати явище незнищеності наших генетичних коренів, невмирущості наших традицій. Незважаючи на всі випробування, населення древнього міста десятиліттями зберігало потяг до знань.

Розвиток освіти на Чигиринщині тісно пов'язаний з історією Чигиринської загальноосвітньої школи І – ІІІ ступенів № 1 імені Богдана Хмельницького. А історія школи надзвичайно багата і цікава. Золотими літерами вписані в історію школи імена її кращих педагогів та випускників. У процесі свого дослідження ми познайомилися з життям школи майже за 100 років. Важко відшукати матеріали дореволюційного часу, але за період ХХ століття збереглося багато фотоматеріалів, документи про школу та спогади випускників школи, педагогів. Матеріали про школу широко висвітлювалися в пресі.

Сучасна школа – найбільша в районі. Розміщена вона у двох корпусах, недалеко від центру міста. Хоч приміщення не нові, але затишні, теплі. Педагогічний колектив з допомогою батьків намагається створити всі умови для навчання учнів.

З історії школи

Чигирин – колишнє повітове місто, «заштатний город», як його звали. Таку назву мав Чигирин мабуть тому, що тут товстим шаром осаджувалися «заштатні» бувші царські чиновники, поліцмейстери, священники, офіцери, монахи, дрібне панство. Навкруги чудові луки, річка Тясмин, ліс, садки. Це красиве місто було оточене поміщицькими маєтками, тому приваблювало «заштатних» людей, які після «трудов» виходили «на покой» і оселялися тут в найкращих будинках.

Школа теж має свою історію. 1869 року в Чигирині було відкрито «уездное училище». 1872 року його перейменовано в «городское двухкласное училище», в 1913 році - у «вищу початкову школу».

Навчались до революції в школі переважно діти заможних верств міста. Встановлювалась плата 6 крб., а з 1913 року 10 крб. на рік. Тих, що не сплачували за навчання, звільняли з школи до плати, або назавжди.

З 1917 по 1919 рік приміщення школи займала 8-класна гімназія, а з осені 1921 року до весни 1922 року приміщення займав шляхобудівельний технікум. 4 місяці 1919-20 року приміщення школи займав отаман Свирид Коцур, під час перебування якого приміщення й майно школи зазнали значної руйнації (осіла підлога у фізичному кабінеті, розкрадено бібліотеку й фізичні приладдя) [3, с.5].

Загальноосвітня школа, в сучасному розумінні цього слова, починає свою історію вже в радянські часи з 1928 року. У цьому році школа була перейменована у зразкову семирічну школу, а з 1929 року – «єдину трудову» школу. У 1934 році школа затверджена середньою зразковою [4]. У «Звіті Чигиринської середньої зразкової школи за 1935-1936 навчальний рік» читаємо: «У своїй повсякденній роботі школа здійснює завдання партії й уряду, готуючи для країни висококультурних, грамотних, освічених будівників соціалізму.

Найбільше місце в бюджеті займає народна освіта. Найкращі будинки віддані для школи, все найцінніше віддається для дітей, – бо найціннішим капіталом є люди, кадри, як сказав великий вождь і вчитель, натхненник і організатор щасливого і радісного життя наш любий Йосип Віссаріонович Сталін.

Колишня муштра вигнана із нашої радянської школи, як і її захисники викинуті разом з буржуазією на смітник, як непотрібний мотлох.

Радянська школа під щоденним піклуванням великої партії Леніна – Сталіна з кожним роком зростає як найкраща школа в усьому світі.»[3, с.7].

Звичайно, в свою чергу «радянська школа» виключала дітей дореволюційних службовців, поліціантів, як згадувала вже нині покійна жителька м. Чигирин, випускниця нашої школи Кривошея Галина Михайлівна. Її батько був поліцейським до 1917 року, тому її, дитину, після 4-го класу хотіли виключити зі школи, але за неї заступився учитель Рвачов Л.Ф. Вона все життя думала, що коли його було репресовано, то й це було взято до уваги [7].

Загальні відомості про школу

Виконання школою Закону про всеобуч. Крім нашої школи, в райцентрі було ще дві початкові та дві неповні середні школи. За кожною школою закріплені певні райони міста. Щорічно проводився облік дітей школоповинного віку (з 7 років), щоб жодна дитина не лишилася поза школою. Починаючи з 1936 -1937 навчального року в мікрорайоні школи запроваджено загальне обов'язкове навчання на базі десятирічки. Дітей налічувалося – 359. До школи приймалися кращі учні-відмінники з інших шкіл Чигирин та навколишніх сіл (Янич (Іванівка), Суботів, Рацево). Саме тому учні довоєнних та і повоєнних випусків поповнювали ряди студентів радянських вузів і займалися наукою, перебували на високих державних посадах, відзначилися в літературі та мистецтві.

Приміщення школи та матеріальна база. Чигиринська середня зразкова школа розміщувалася в двоповерховому цегляному будинку, збудованому 1899 році (розмірами 32×18×8 м). Нині тут розташована допоміжна школа – інтернат. Школа мала 10 класних кімнат, учительську, рекреаційний зал, роздягальню, пристосовану в передній кімнаті школи. Класи своїм розміром, кубатурою й світловою площею відповідали педагогічним вимогам. Біля школи було досить просторе подвір'я, а також садок і город. 5 допоміжних приміщень були призначені під політехнічні майстерні (по дереву й по металу), 2 класи та методкабінет, шкільну їдальню, квартири вчителів та техпрацівників.

Школа мала 3,5 га землі, одного коня та 10 рамкових вуликів бджіл.

Майстерні обладнані станками (2 токарні по металу та 3 по дереву), 22 тисками, бормашиною, горном, верстатами на 40 учнів. Меблями школа забезпечена повністю – партами, стільцями, шафами. Класні кімнати були оздоблені квітами, портретами під склом і мали відповідний затишок. При школі був духовий оркестр, учасниками якого були учні школи. Він складався з 29 інструментів вартістю в 8000 крб.

Фінанси школи. Бюджет школи складався з асигнувань по місцевому бюджету, прибутків від допоміжного господарства (спецкоштів) та позабюджетних сум, що виділялися і Чигиринською міськрадою на ремонт. Кошти витрачались на заробітну плату вчителям, техперсоналу та медперсоналу; на господарські витрати, на навчальну частину (на кабінети, матеріальну допомогу учням, харчування) та капітальний ремонт. Усі суми школа одержувала через Чигиринську філію Держбанку, де був відкритий рахунок школи.

Бібліотека школи. Книжковий фонд бібліотеки становив, наприклад, на 1935 рік 2514 примірників художньої літератури для учнів, методичної та наукової для вчителів – 786 томів, підручників - 829, а разом 4 120 томів. Читачами були всі учні та вчителі школи. На кожного учня припадало приблизно 14 -15 прочитаних книг.

Учні, відвідування, успішність. На середину 30 –х років в школі навчалось 410 учнів. З них за національним складом було 392 українці, 4 росіянина, 1 поляк, 10 євреїв, 2 німці, 1 латиш.

До дитячих «комуністичних» організацій належало: жовтенят - 69, юних піонерів – 204 та комсомольців – 53 особи. Відвідування становило майже 100 відсотків. Пропуски уроків були тільки з причин хвороби або природних умов.

Успішність учнів оцінювалася за п'ятибальною системою на «відмінно», «добре», «посередньо», «погано» та «дуже погано». Більшість учнів закінчувала навчальний рік з оцінками «відмінно» та «добре». Відмінників навчання нагороджували похвальними грамотами, відстаючих учнів залишали на повторні іспити на осінь та окремих учнів - на другий рік [3, с. 9-14].

У кожному класі був учнівський та піонерський чи комсомольський актив. На чолі учнівського самоврядування був старостат школи.

Чигиринська середня зразкова школа користувалася популярністю серед батьків, учнів, учителів району. У цьому можна пересвідчитись хоча б з того, що багато батьків намагалися віддати дитину на навчання до нашої школи, не

зважаючи на територіальну зручність віддавати до ближчої школи. У час набору учнів у 8 клас в 1935 році подано було 190 заяв бажаючих вступити до цієї школи, але місць було лише 35. Про високу оцінку роботи школи свідчить Постанова бюро Чигиринського районного партійного комітету від 2 червня 1936 року «Про хід іспитів в Чигиринській середній зразковій школі». У ній сказано, що всі учні допущені до іспитів, вчителі підготовлені до екзаменів. Увагу необхідно звернути на іспити з основних предметів (мова, математика, історія, географія). Зобов'язувалося редактора районної газети «Ленінським шляхом» систематично висвітлювати хід іспитів у школах. Наприкінці навчального року необхідно було провести районні учнівські олімпіади.

Правила внутрішнього розпорядку. Навчання в школі розпочиналося з 9-ої години ранку. Всі учні та учителі повинні були приходити до школи за 15 хвилин до початку навчання. За 10 хвилин відбувалася ранкова гімнастика. Чергові учні з'являлися до школи за півгодини до уроків. Учні повинні були перебувати в приміщенні без верхнього одягу та головних уборів, заборонялося лузати насіння та смітити. Класну кімнату залишати після уроків чистою. Уроки були по 45 хв., перерви по 10 хв. Заборонялися прогулянки для учнів 1-4 класів пізніше 9 години вечора, для учнів 5-7 класів пізніше 10-ої години, а для учнів 8-10 класів - пізніше 11-ої години. Робота в гуртках - з 18 до 20-ої години.

Як бачимо, з того часу, хоч уже минуло близько 80 років, а щодо внутрішкільного розпорядку майже нічого не змінилося.

Учні школи відвідували гуртки: технічні (5-10 класи), літературні (4-9 класи), природничий, фізкультурні (1-10 кл.), духовий оркестр (8-10 кл.), співочий, малювання, струнний оркестр, драматичний, шаховий (5-10 кл.), Юних друзів оборони, гурток першої допомоги. Видавалася шкільна газета та журнал дитячої творчості під керівництвом А.І. Кримського [7].

Не обминули школу і трагічні події 30-х років. Під час голоду 1932-1933 років школа працювала. Колишні учні згадували, як окремі вчителі «підгодовували» учнів з малозабезпечених сімей. Потім прокотилася хвиля репресій в освіті. Багатьох учителів школи було репресовано. Це Модний Антон Семенович - учитель біології та хімії, Пацюкова Леоніда Олександрівна, Яременко Степан Іванович, Бритківський Веніамін Іпатійович - учителі початкових класів, Рубанік Федір Семенович – учитель математики та фізики, Рвачов Логвин Федорович – бувший учитель історії та літератури, а на той час учитель школи № 3 та його дружина Рвачова Ксенія Олексіївна – учитель математики та німецької мови; завуч школи, учитель української мови та літератури, письменник Кримський Андрій Іванович. Тільки окремі з них повернулися з таборів [9].

Не дивлячись на таке становище в країні та освіті, педагогічний колектив продовжував працювати плідно і творчо. Випускники школи мріяли про щасливе майбутнє. Ось як говорив випускник 1936 року юний поет Михайло Кришталів про свій вибір професії: «Щоб перетворити нашу країну на квітучий сад, пустелі – в хлібні і бавовняні поля, гірські річки забетонувати греблями електричних станцій, завоювати висоти повітря,- для цього потрібні висококваліфіковані кадри. Тому моя мета – стати педагогом і дати країні ці

кадри. Крім цього, я хочу бути поетом і виспівувати у віршах наше щасливе, радісне життя.» [3, с.76].

При середній школі було створено школу робітничої молоді, тобто школа для дорослих працюючих юнаків і дівчат, які бажали отримати середню освіту. Багато учителів школи за сумісництвом працювали в ній [9].

Отже, становлення середньої зразкової школи № 1 відбулося у середині 30-х років ХХ століття. Це була дійсно «зразкова» школа на той час, про що з гордістю говорять її випускники [8].

ШКОЛА У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Насичене шкільне життя перервала війна. Педагогічний колектив та випускники школи, як і весь радянський народ піднялись на героїчну боротьбу з ненависним ворогом. Деякі працювали в тилу на військових об'єктах, наближаючи Перемогу, а деякі на окупованій Чигиринщині стали народними месниками. Так, випускник Чигиринської семирічної школи 1928 року І.П.Литвиненко, льотчик-герой, повторивши подвиг Миколи Гастелло, загинув в боях за Карелію у 1944 році. Піонерська дружина носила ім'я цього льотчика. На зібрані кошти було виготовлено бюст героя, який зараз переданий у музей Чигиринського НВК №2.

Директор школи Яків Несторович Тарануха пройшов фронтовими дорогами війни і знову очолив педагогічний колектив школи.

Випускник нашої школи і вчитель Іванівської школи Віктор Іванович Руденко очолив групу підпільної організації, що діяла в Чигирині, яка тримала зв'язок з партизанським загonom «За перемогу», загинув у день визволення міста. Його побратими, Назаренко Іван Дмитрович та Рясик Іван Іванович, видані зрадником, були заарештовані і по-звірячому закатовані в гестапо. Їх могила зараз знаходиться на Богдановій горі.

У школі оформлено учнями альбом про учасників Великої Вітчизняної війни.

Відразу після визволення Чигирини, 30 грудня 1943 року відбулася конференція вчителів 1-4 класів і було вирішено розпочати навчання з січня 1944 року. Школа почала функціонувати. Звичайно в пристосованих приміщеннях, тому що основний корпус був напівзруйнований. Вже в 1944-1945 навчальному році роботу школи було піддано перевірці. Під час перевірки було відмічено хорошу роботу вчителів початкових класів, зокрема Вербівської Васи Кіндратівни, яка в майбутньому була нагороджена двома Орденами Леніна та удостоєна звання «Заслужений учитель УРСР» [13].

Країна потроху заліковувала рани. Піднімалися з руїн міста і села. Розвивалася у складних умовах і освіта. Перша школа розташовувалась в чотирьох приміщеннях. Старші класи навчалися у приміщенні по вулиці Замковій.

У 1954 році з нагоди святкування 300 –річчя возз'єднання України з Росією на місці Хрестовоздвиженської соборної церкви було споруджено нинішнє приміщення школи. 1 вересня 1955 року учні сіли за парти в новому нинішньому корпусі. У ньому вже було 13 класних кімнат, актовий зал, який пізніше був обладнаний під спортивний зал

У вестибюлі школи було відгороджено роздягальню та піонерську кімнату. Зараз тут знову парадний вхід та куточок символіки. Тут відбуваються різні виховні заходи. 28 квітня 1954 року Указом Президії Верховної Ради УРСР школі присвоєно ім'я славного гетьмана України Богдана Хмельницького. Дирекція школи та профспілковий комітет від імені учнівського та педагогічного колективів 29 травня 1954 року надіслали лист - подяку за таку честь. Біля школи насаджено сад, розбиті квітники, наприкінці 60-х років встановлено погруддя Богдану Хмельницькому. Є просторе футбольне поле та волейбольний майданчик. З 1980 року школа розмістила своїх учнів у трьох приміщеннях. Молодші класи було розміщено в приміщенні школи № 3, яке діє і понині, середні – в старому корпусі школи по вул. Замковій. Силами учнів та вчителів школи у 80-х роках був збудований новий зразковий тир. Перед школою було встановлено погруддя Б.Хмельницькому з граніту (попереднє було виконане з гіпсу) [12]. Колектив школи трудився на славу. У школі були обладнані майстерні та кабінети в світлі Реформи школи 1959 року та підготовки учнів до участі в народному господарстві. Вона була перейменована у загальноосвітню середню трудову політехнічну школу з виробничим навчанням (з 1968 року – Чигиринська середня загальноосвітня трудова політехнічна школа №1, а з 1971 року – Чигиринська середня школа №1 імені Б.Хмельницького) [4].

Школа отримала обласну премію імені Михайла Максимовича за туристсько-краєзнавчу роботу. Учні школи були значкістами «Юний турист СРСР», «ГПО». Щорічно проводилась військово – патріотична гра «Зірниця». У школі був духовий оркестр, прекрасний хор, працював драматичний гурток. Опановувати основи наук допомагали радіотехнічний гурток, цікавої математики, літературна студія [11]. Ось спогади одного з випускників 1957 року, завідувача лабораторії кафедри інформаційних систем управління Національного аерокосмічного університету ім. М.Жуковського Гудзенка Валерія Федотовича: «Оглядаючись на прожиті роки і згадуючи школу, я з великою любов'ю та повагою згадую своїх вчителів, які не зважаючи на важкий повоєнний час, змогли дати нам освіту і виховати в нас працелюбність, людяність і порядність... Я низько вклоняюся всім вчителям, котрі нас учили, адже завдяки їх науці, вихованню та дружнім порадам я обрав свою життєву і професійну стежку...І навчаючи студентів, завжди намагаюсь бути для них таким, якими були для мене мої вчителі із невеликої провінційної школи далекого Чигирин, від порогу якої проліг мій шлях до далеких зірок.»[1].

Газета «Зірка» від 3 вересня 1971 року містила матеріал про участь учнів школи у всесоюзній подорожі «Шляхами історії». Ціла сторінка газети - це розповіді учнів – учасників подорожі. Ми подали копію цієї сторінки в нашу районну газету і попрохали своїх земляків спробувати впізнати себе чи своїх друзів і відгукнутися.

Особливо цікаве фото, де діти слухають Федора Сидоровича Предтечу – «живу легенду», чигиринського моряка, співавтора пісні «Раскинулось море широко».Ось що він їм розповів: «...На пароплаві служив кочегаром Василь Гончаренко. Кочегарка підірвала його здоров'я, і він, не витримавши важкої праці, тяжкої спеки, помер. Ховали ми його по - морському: опустили в Чорне

море. Я вже не пам'ятаю, хто сказав ці перші слова, але всі ми підхоплювали кожне з них. І так народжувалась пісня. Коли ми повернулися в кінці квітня до Одеси, слова вже були складені. А першого травня 1906 року на маївці, організованій матросом броненосця «Потьомкіна» Родіоном Жуковим у відкритому морі на рибальських шаландах усі співали «Раскинулось море широко» [16].

Популярною тоді була робота клубів інтернаціональної дружби. Учні вели переписку із школами інших республік, вивчали про політичні події та життя молоді за кордоном.

У школі продовжували діяти дитяча жовтенятська організація, піонерська дружина імені льотчика-героя І.П.Литвиненка та молодіжна комсомольська організація. Жовтенята об'єднувалися в загони, загін поділявся на «зірочки», тобто групи по 5 осіб. Діти носили значки-зірочки з портретом Володі Ульянова. У кожному класі школи другого ступеня було створено піонерський загін на чолі з головою ради загону. Загін носив ім'я видатного діяча або героя Великої Вітчизняної війни. Клас ділився на ланки (приблизно по 10 дітей). У класі було чітко розподілено доручення. Проводилися піонерські збори, зльоти і ін. У піонери приймали урочисто на 22 квітня та інколи на 1 Травня. Діти носили червоні галстуки. Досягши 14 років, учні які добре навчалися і мали зразкову поведінку приймалися до лав ВЛКСМ [10].

Учні розповсюджували художню літературу, збирали макулатуру та металолом, насаджували дерева, допомагали місцевому колгоспу у зборі урожаю помідорів, картоплі, буряків. В школі була виробнича бригада, яка займалася розведенням кролів, вирощуванням шовкопряда під час літньої практики [15].

Усі діти ходили до школи у шкільній формі коричневого кольору. Хлопчики в костюмах і кольорових чи білих сорочках, підшивалися біленькі комірці. Дівчатка в сукнях і чорних фартушках, а на свята – в білих. Теж пришивалися біленькі комірці і манжети. У другій половині 80-х шкільна форма була урізноманітнена. Появились костюми синього кольору для хлопчиків, для дівчаток теж костюми (спідничка і жакет різних моделей). Окремо була піонерська форма для дівчаток. Це білі строгі блузи і червоні чи голубі спіднички зі складками. Для хлопчиків літня форма складалася з сорочки і шортів. Також був головний убір – пілотка під колір низу. Широко використовувалась піонерська символіка та атрибутика: прапори, горни, барабани і ін. [11].

У середній школі №1 завжди відбувалися районні предметні олімпіади, тому кращі учні інших шкіл пам'ятають школу з дитинства. Деякі з них отримували середню освіту саме тут.

На базі школи була вечірня школа для працюючої молоді.

Ось таким було життя школи у 40-х–80-х роках, може не таке демократичне, як зараз, але цікаве і насичене

ЧИГИРИНСЬКА ЗОШ І-ІІІ СТ. № 1 НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У роки розбудови Української держави відбувається демократизація та гуманізація навчально-виховного процесу. Педагогічний колектив закладу постав перед необхідністю пошуку нових шляхів організації навчання та

виховання учнівської молоді. Школа має комп'ютерний клас, де проводяться уроки інформатики. Комп'ютери є також у кабінетах хімії, фізики, історії, географії та біології. На базі шкільної бібліотеки створено інформаційний центр, який підключено до мережі Інтернету.

У одній із перших шкіл, в середній школі №1 було введено поглиблене вивчення української мови, біології, математики, історії. Учні школи беруть участь в різноманітних конкурсах, як інтелектуальних, так і літературно-мистецьких, предметних олімпіадах та Інтернет - олімпіадах, в роботі МАН, де займають призові місця.

Цікаву справу започаткували вчителі англійської мови нашої школи. Взагалі іноземна мова викладалася на високому рівні. Починаючи з 1992 року, завдяки активній діяльності вчительки, випускниці школи, Бірко Людмили Василівни учні школи брали участь у всесвітньому конкурсі, що проводився міжнародною організацією міст-побратимів і вибороли два гранти на учнівські обміни. 26 учнів побували у США. Потім школа співпрацювала з Корпусом миру. Чотири волонтери із США працювали в нашій школі [14].

На високому рівні проводиться виховна робота.

Учні школи беруть участь в проведенні зльотів Юних інспекторів руху, Дружин юних пожежників, «Школи безпеки». Традиційними є вечори - зустрічі з випускниками школи різних поколінь, Андріївські вечорниці, КВК між учителями та учнями, конференції та музейні уроки до Дня народження Богдана Хмельницького та Дня соборності України. Останні роки проводиться День школи. Щорічно школа проводить зліт «Богданівців», «Козацький гарт», походи вихідного дня та туристичний зліт до Міжнародного дня туризму.

Неодноразово відмічалася робота школи по екологічному вихованню.

Учні школи подорожують Україною в рамках програми «Сім чудес України» та президентської акції «Схід і Захід- разом!».

У школі діють дитячі організації «Барвінчата» та «Богданівці». Розроблено Статут учнівського самоврядування. Діє парламент школи. Щорічно обирається президент школи. Як і у всіх школах, є своя шкільна символіка, творцями якої є учні та вчителі школи. Виготовлено значок та щоденник для учнів школи.

У 80-х –на початку 90-х років активна робота проводилася групою «Пошук». Велика робота була проведена навколо імені випускника школи, льотчика героя І.П.Литвиненка. Слідопити зав'язали переписку з Будинком піонерів м. Підкяранта Карельської АРСР та льотчиками авіаполку і відтворили історію подвигу Литвиненка І.П. На зібранні школою гроші та Товариства охорони пам'яток історії та культури було створено бюст герою-земляку, який встановлено в куточку Бойової слави школи. Гостями школи були ветерани 138 стрілецької Карпатської Червонопрапорної Ордена Суворова дивізії, яка визволяла Чигирин від німецько – фашистських загарбників, Герой Радянського Союзу О.В.Тканко [2]. Учні та вчителі школи брали участь у зборі матеріалів про загиблих чигиринців в роки Другої світової війни для Книги Пам'яті, про вчителів школи-жертв сталінських репресій, свідчень про голодомор 1932-1933 років.

Сучасна школа має багато проблем. Оскільки вона розташована лише у двох приміщеннях з 2003-го року, постало питання з розміщенням початкових класів, насамперед перших, які в попередні роки перебували на базі дитсадка «Зірочка».

У 2016 році розпочато ремонт школи. Замінено дах основного корпусу та проведено внутрішні роботи по благоустрою класних кімнат. Актова зала школи стала знову просторою та затишною. На даний час планується добудова спортивного залу.

Наша школа –інноваційний заклад Черкащини, школа громадянського самоствердження. У кабінетах встановлені мультимедійні дошки. Створено лінгафонний кабінет англійської мови. Працює гурток «Лего». Є два комп'ютерних класи. Педагогічний колектив переходить на нові технології навчання. У початковій школі з 2016-2017 н.р. діє проект «Інтелект України». Сформовано два козацькі класи.

ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕКТИВ ШКОЛИ

Педагогічний колектив був завжди дуже згуртований, користувався великим авторитетом серед учнів та їх батьків.

Директорами школи були: Андрущенко Харитон Степанович (пізніше очолив районний відділ освіти), Тарануха Яків Несторович, за фахом історик - у 1934-1941 та у 1945-1961 роках, Лютенко Іван Павлович — під час Великої Вітчизняної війни в 1944-1945 рр., Тулуб Петро Дем'янович – у 1962 р., Іващенко Микола Федорович, історик – у 1963-1967 рр. та у 1970-1973 рр.; Сіроцінський Францішек Вікентійович, учитель російської мови та літератури – у 1967-1969 рр.; Христенко Іван Захарович, математик – у 1969-1970 рр.; 1973-1985 рр. - Литвин Петро Терентійович, учитель російської мови та літератури; 1985-2001 рр. – Чайка Василь Йосипович, учитель історії; 2001-2002 – Порожня Антоніна Григорівна, учитель математики; 2002-2010 рр.- Лиса Ганна Олександрівна, учитель математики, Заслужений працівник освіти; 2010-2012 рр. – Чайка Тамара Сергіївна, учитель історії, на даний час – Мірошниченко Тетяна Іванівна, учитель української мови та літератури.

Заступниками директора з навчально-виховної роботи були одні з кращих педагогів: Кримський Андрій Іванович, викладав українську мову та літературу, поет і прозаїк, репресований у 1937 році. Загинув у таборі. Перед Великою Вітчизняною війною та в повоєнний час завучами були: Григор'єв Григорій Архипович; Зелінська Наталія Григорівна, учитель української мови та літератури; Крижанівський Микола Ісакович, учитель української мови та літератури; Ключко Олена Іванівна, учитель математики; Гайдученко Серафима Петрівна, учитель російської мови та літератури; Мінченко Віктор Дем'янович, учитель математики, художник; талановитий математик Кубраченко Володимир Олексійович; Порожня Антоніна Григорівна, теж учитель математики; Захарченко Раїса Дмитрівна, учитель історії, Цвівіна Ганна Павлівна, учитель хімії; Кривенко Наталія Григорівна, учитель української мови та літератури; Михно Володимир Павлович, учитель інформатики; на даний час –Мартиненко Ольга Василівна, вчитель російської мови та світової літератури. Було введено посаду організатора виховної роботи, а потім заступника директора школи з виховної роботи. Серед них були Манько Лідія Степанівна, Коваленко Євдокія

Яківна, Ткач Валентина Давидівна, Дяченко Ганна Василівна, Мерешко Оксана Миколаївна та на даний час – Коцуренко Оксана Іванівна [5].

У школі працювали і працюють досвідчені талановиті педагоги

Рвачов Л.Ф. та Рвачова К. О., Рубанік Ф.С., Запороженко Г.С. та Запороженко І.Т., Мороз Г.К., Модний А.С., Сіянюк Я.Д., Костенко В.І., Гречуха Ю.І., Похил П.Ф., Юхименко К.Н., Галаган Т.К. та Галаган Т.У., Гаврилко Ю.П., Неживенко О.М., Курочка М.К., Плакида В.Л., Гофман В.К., Скрипніченко В.П., Задорожня К.З., Постригань В.Ю., Вербівська В.К., Мінченко М.М., Сіроцінська О.П., Бідасюк Г.Р., Парієнко Д.А., Дименко В.О., Жердієва К.М., Журавель К.Я., Лавріненко Н.С., Ляховецький Л. І., Чабаненко М.Л., Миклашевська О.М., Матяшенко Г.В., Ролук Н.І., Шаповал Д.І., Павленко Г.В., Іващенко Л.Д., Дремлюк С.П., Бабенко В.П., Шевченко О.П., Чабаненко Л.Г., Куксенко В.С., Кошова К.О., Козир В.П., Ткач В.Д., Драч Н.М., Рясиченко М.О., Гупалов О.Я., Шевченко В.І. та Шевченко О.Д., Джулай Ф.П. та Джулай Г.Й., Ганнесен В.В. та Ганнесен М.К., Коваль К.Д., Чернуха О.Х., Митюшкіна Н.В., Пілявська Г.М., Яровий О.М., Ярова Н.В., Бірко Л.В., Лисенко Г.І., Турлюн Н.С., Грунь М.Я., Коваленко Є.М., та Коваленко І.Я., Хоменко М.В., Уварова Г.Я. [6].

У 1980-х- 1990-х роках у колектив влилися молоді педагоги - вчителі початкових класів – Кушнір А.В., Бойко О.І., Білик О.А., Захарченко Р.Д., Видайко Т.Д., Сіянюк В.М., Пітюренко Л.В., Бойко В.М., Вдовенко О.Д., Кучеренко К.В., Кошова О.О., Ковіня Л.М.; математики – Лютенко І.В., Різніченко Н.В., Розсошко Н.В., потім Куцевол С.В., Мороз Г.О.; фізики Попович В.М. та Попович Т.І., учителі української мови та літератури Палієнко В.Я., Швиденко Є.М., Кривенко Н.Г., Сейкель О.Ф., Передрій Н.І., Кубрак В.В., Степанова Н.В., Андреева Н.О., учителі російської мови та літератури Добрава О.А., Орлова Л.В., Рясик Н.В. та Шевченко І.М.; біологи Динда О.В., Січова Л.М., Малярчук Л.П., географи Сабадаш Н.І., Сидорук В.І., Хмельовська І.М., учителі історії Дяченко Г.В., Коцуренко О.І., учителі англійської мови Богдан Т.В., Песоцька Т.М., Шевчук С.В. та Гончаренко Н.М., учителі музики – Кузьменко В.Б., Сікорська В.В. та Філонова О.Є.; вчитель образотворчого мистецтва та музики Левін А.Ю., учителі фізичного виховання Куркін М.В., Головка Б.М. та Розсошко Р.В. та інші.

За останнє десятиліття в школі введено посаду соціального педагога. Це Коцуренко С.В. та Майстренко Т.М., Степанова Н.В., а також посаду психолога – Шпак О.С. та Фаїна Ю.С.

Справжніми друзями дітей та організаторами молоді були й залишаються старші піонерські вожаті, а нині це педагоги-організатори. Останнім часом ними були Пілявська Г.М., Степанішина Г.П., Андреева Я., Порожня Н.В., Задоя Л., Захарченко З.Б., Андреева Н.О., Пазюк С.М. та Крижан А.А. [5].

Кількість учнів катастрофічно зменшується. Зараз у школі навчається 416 учнів, це вдвічі менше ніж 15 років тому. Їх навчають 43 педагоги, серед яких 1 – Заслужений працівник освіти, 13 учителів мають педагогічне звання «Старший вчитель», 6 – «Вчитель-методист», 19 – вчителі вищої категорії, 3 – вчителі мають кваліфікаційну другу категорію, 11 – першу категорію, та 9 – вчителі-спеціалісти.

І, звичайно, школа не може існувати без технічного персоналу, повсякденна нелегка робота якого забезпечує чистоту й порядок, благоустрій школи. Протягом 41 року незмінним «господарем школи» є завідуючий господарством Тарасенко В.І. Довгий час пропрацювала секретарем-діловодом школи її випускниця Орленко Л.П. Вже не вистукує друкарська машинка в школі. За комп'ютером тепер працює секретар школи Гаркуша Н.С., теж випускниця школи.

Свято шанують сучасні учні та педагогічний колектив своїх колишніх наставників, вчителів-ветеранів педагогічної ниви, проводять з ними зустрічі, вітають з професійним святом – Днем учителя, Днем знань.

Школа завжди славилася насамперед високим професіоналізмом педагогічних працівників, високою організованістю навчального процесу. «Урок в нашій школі – це святе!» – говорили всі.

ВИПУСКНИКИ ШКОЛИ - ЇЇ ГОРДІСТЬ

За час свого існування школа стала «кузнею талантів та колискою людяності», як писала газета «Чигиринські вісті». В школі зростали юні таланти: авіамоделісти, літератори, співаки, музиканти, актори, художники, спортсмени, ворошилівські стрільці, значкісти ГПО. Їх більше п'яти тисяч. Порізному склалися їх долі після закінчення школи. Роз'їхались вони по всіх куточках тодішнього СРСР. Хотілося б назвати окремих з випускників, біографії яких вражають сучасника.

Це Олексій Логвинович та Володимир Логвинович Рвачови – видатні математики, професори, всесвітньо відомі діячі науки.

Катерина Логвинівна Рвачова – Ющенко – засновниця школи програмування, перша жінка – програмістка в СРСР.

Коваленко Вадим Павлович - працював в міністерстві закордонних справ СРСР, був старшим радником представництва СРСР в ООН, послом в Канаді.

Карлаш Валерій Леонтійович – кандидат фізико – математичних наук.

Гудзенко Валерій Федотович – завідувач лабораторії кафедри інформаційних систем управління Національного аерокосмічного університету ім. М.Жуковського. Пироженко Анатолій Мефодійович – гідролог, вивчав глибини Тихого океану. Рудковський Микола - кандидат математичних наук, фізик – ядерник, помер через опромінення.

Філіпенко Дмитро Миколайович – доктор історичних наук, був послом в африканських країнах.

Шкретій Анатолій Йосипович, академік, проживає в Канаді.

Тукалевська Неля Іванівна – старший науковий співробітник інституту кібернетики.

Даценко Леонід Іванович – доктор фізико-математичних наук, продовжує справу Івана Пулюя, лауреат двох Державних премій за дослідження в галузі фізики напівпровідників.

Бібік Ольга Миколаївна – співробітник Міжнародного науково- навчального центру інформаційних технологій та систем.

Квасов Микола Іванович - професор, брав участь у створенні космічного корабля «Буран».

Нечипоренко Петро – народний артист УРСР.

Буряченко Станіслав Якимович – журналіст, бібліограф Василя Симоненка.

Русін Юрій Михайлович – капітан корабля, що першим пройшов Північний морський шлях Мурманськ - Токіо, не забув дати радіограму і в рідну школу, на жаль, загинув у 1995 році.

Кобиляцький Микола Іванович – професор Кишинівського політехнічного інституту.

Панченко Віталій Іванович – металург завідувачий лабораторією по вивченню якісної сталі. Талановитий художник.

Орленко Марія Хомівна – заслужений працівник культури.

Бріцький Олександр Ігорович – кандидат наук, викладач Київської військової Академії.

Щелгачов Віталій Костянтинович - кандидат медичних наук, бувший лікар Чигиринської ЦРЛ.

Назаренко Василь Андрійович – ректор Одеського інституту рідких сплавів.

Щирик Василь Григорович – кандидат медичних наук, заслужений лікар України, лікар Черкаської дитячої лікарні.

Русіна Тетяна Григорівна – заслужений лікар України.

Сушко Зінаїда Юхимівна – заслужений працівник охорони здоров'я України, дитячий лікар.

Наливко Тетяна Андріївна – заслужений працівник охорони здоров'я України.

Крамарчук (Чубін) Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Черкаської пожежної академії ім. Героїв Чорнобиля.

Войцехівська (Маруніч) Світлана Михайлівна – голова департаменту зовнішніх зносин при Національному банку України, її ім'я внесено в Золоту книгу української еліти і багато - багато інших [5, 6].

Про кожного випускника можна написати і написані цілі нариси. Як би не склалося їхнє життя, вони пронесли через роки ту любов до рідного краю, рідної школи, яку виховали в них їх батьки та вчителі.

1. Гудзенко В. Від шкільного порогу – до далеких зірок. // Чигиринські вісті. – 2003. -3 грудня.

2. Дяченко Г.В. Виховання молоді на подвигах героїв Великої Вітчизняної війни // Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково – практичної конференції, присвяченої 50- річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.) - Черкаси, 1995. С. 131-134.

3. Звіт Чигиринської середньої зразкової школи за 1935 -1936 н.р. - Черкаси, 1936. 79 с.

4. Історична довідка //Архівний відділ Чигиринської райдержадміністрації

5. Матеріали шкільного архіву.

6. Матеріали власного архіву Парієнко (Козак) Дарії Арсентіївни:

- списки учителів школи,

- списки випускників школи,

- спогади про школу.

7. МПД автора - Рясик Петро Васильович, 1918-2017 рр., м. Чигирин, випускник школи 1939 року. Записано у 2015 році.

8. МПД автора - Орленко Марія Хомівна, 1923 -2013 рр., м. Чигирин, випускниця 1940 року. Записано у 2011 р.
9. МПД автора - Гречуха Леонід Юхимович, 1939-2014рр., м. Чигирин, бувший учень школи. Записано у 2013 р.
10. МПД автора - Литвин Петро Терентійович, 1941 р.н., м. Чигирин, директор школи 1973-1985 рр.
11. МПД автора - Ткач Валентина Давидівна, 1945 р.н., м. Чигирин, випускниця 1963 року та учитель школи.
12. МПД автора - Шевчук Надія Михайлівна, 1949 р.н., м. Чигирин, випускниця школи 1966 року;
13. МПД автора - Орленко Любов Петрівна, 1951-2013 рр., м. Чигирин, випускниця школи 1967 року. Записано у 2013 р.
14. МПД автора - Бірко Людмила Василівна, 1953 р.н., випускниця 1970 року і учитель школи;
15. МПД автора - Іващенко Олександр Миколайович, 1955-2015 рр, м. Чигирин, випускник та учитель школи. Записано у 2014 р.
16. Подорож «Шляхами історії» //Зірка. – 1971.- 3 вересня.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**Чигиринська середня зразкова школа в довоєнний період
(нинішнє приміщення школи – інтернату)**

Додаток 2

Чигиринська школа-інтернат , 2000 рік

2012 р.

Додаток 3

**Приміщення школи по вулиці Замковій
(Школа « під горою»)**

Додаток 4

1970 рік

Нинішнє приміщення школи

Додаток 5

На шкільному вечорі

Додаток 7

Свято Дружби народів , 1982 рік

Додаток 8

Духовий оркестр школи, 1955 рік

Додаток 9

Педагогічний склад і апарат райвно, 1949 рік

Додаток 10

Педколектив школи та апарат райвно, 1951 рік

Додаток 11

Перший випуск Чигиринської середньої зразкової школи, 1936 рік

Додаток 12

На спортивному майданчику школи

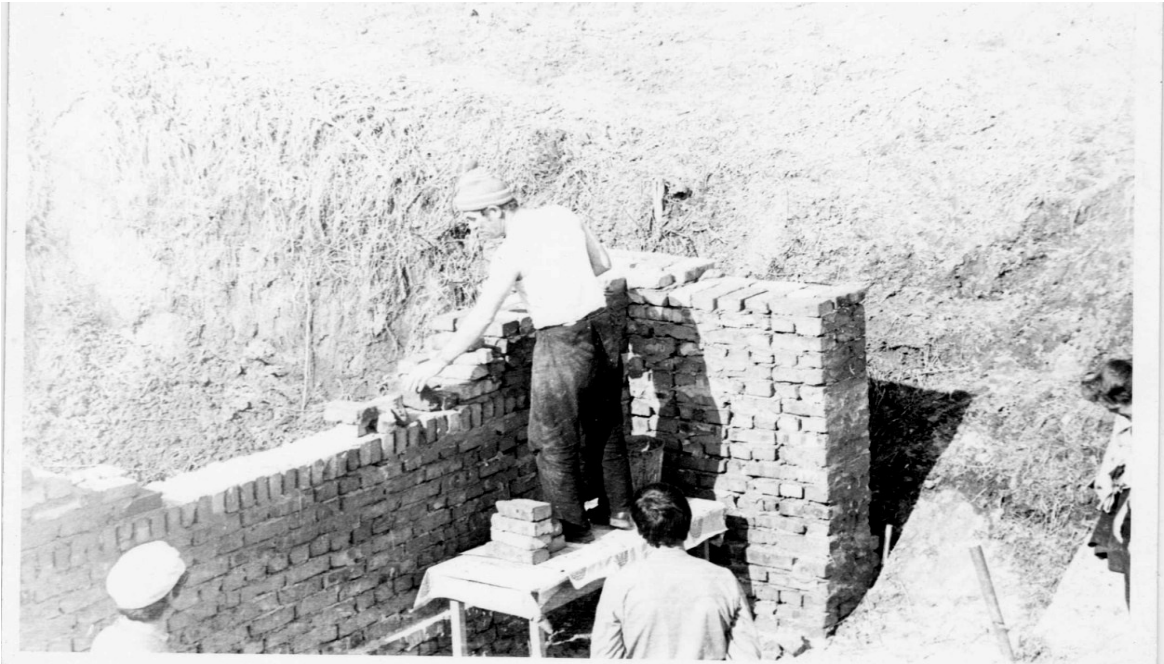
Додаток 13

Шкільний хор учителів, 1956 рік

Додаток 14

Будівництво тиру

Додаток 15

Конференція , присвячена Дню Соборності України

**Вибори президента школи
2008 рік**

Додаток 16

Урочиста лінійка 1 вересня 2012 року 11 клас

Додаток 17

«Козацький гарт», 2012 рік

Додаток 18

На Буковелі

*Євона Анна Сергіївна,
учениця XI кл. Чигиринського НВК I-III ст. № 2
Науковий керівник: Кравченко Олег Андрійович*

ВУЗЬКОКОЛІЙНА ЗАЛІЗНИЦЯ «ФУНДУКЛІВКА – ЧИГИРИН»

Забуття переслідує кожного з нас. Сьогодні ми забуваємо, те що було десять років тому, а завтра забудемо й сьогоднішній день. Важливою гілкою в розвитку будь-якої країни є самосвідомість її громадян, пам'ятка про її історію. На превеликий жаль, сьогодні ми можемо пам'ятати тільки широковідомі події, які сталися на території нашої держави і забуваємо ті події, які нам здається були не значними. Гадаємо, якщо ми не будемо їх пам'ятати, нічого не зміниться. Але ж насправді ми нехтуємо часткою своєї історії. Проблематикою сьогодення є те, що в кожному місті, селі є такі місця, які є незвичайними і загадковими, але дослідити їх практично неможливо. Адже справжнім джерелом усіх досліджень є спогади простих людей, які стикалися з цим в житті, пам'ятають, як це відбувалося. Проте час не стоїть на місці і бере свої плоди. Люди поступово зникають та історія застигає, мов розпечене олово, залите у форму. Однією з таких забутих речей є залізничне будівництво на території Чигиринщини.

Насправді небагато людей пам'ятають, що на території Чигиринщини певний час будувалася вузькоколійка «Фундукліївка – Чигирин». На сьогодні

дослідженням даної сфери займається лише Петренко І.Д, завдяки якому ми змогли більш детально дослідити формування вузькоколійки на території Чигиринщини. «Написано в писанії, що скільки б не будували, але залізні колісниця так і не поїде» - згадує жителька с. Любомирка Вустя, - так між собою говорили місцеві. І справді, як показує досвід, залізні колісниця так і не поїхала.

Історія будівництва вузькоколійки бере свій початок з 1876 року. Головною причиною спорудження Фастівської залізничної розв'язки було транспортування цукру з Олександрівського, Бобринського, Староосотського цукрозаводів. В Олександрівці була зведена станція «Фундукліївка» - на честь київського губернатора Івана Фундуклея. Без залізничного сполучення залишався повітовий центр Київської губернії Чигирин. Воротами в Чигирин була Фундукліївка, звідки в місто доставляли пошту, вантажі, саме тому було вирішено побудувати від станції Фундукліївка в Чигирин вузькоколіяку[3, 19].

За численними проханнями місцевої еліти, на дану вузькоколіяку звернули увагу в столиці. В кінці XIX століття було проведено геологічне дослідження всієї цієї місцевості, завдяки Геологічному комітету, і напередодні Першої світової війни Комісія нових робіт затвердила проект, запропонований Товариством Вольмарського вузькоколіяних під'їзних шляхів, що повинна була мати довжину 37 верст [1] .

Спорудження вузькоколійки почалося в 1912 році. Спочатку було зроблено насипи з кам'яними мостами, а вже потім на них проклали колію. Сама вузькоколіяка була протягнута від станції Фундукліївка повз цукрового заводу в Старій Осоті до с. Триліси. Стіни полустанків були з цегляними фронтонами, а сам насип робили за допомогою грабарок. Однак добудувати вузькоколіяку «Фундукліївка – Чигирин» так і не судилося. На перешкоді стала Перша світова війна. У зв'язку з війною і кризою в Російській імперії будівництво вузькоколійки згорнули. Потім - революція, Громадянська війна, поява на карті світу нової держави під назвою Радянський Союз. Весь цей час недобудована вузькоколіяка чекала свого часу [1] .

Друга спроба будівництва вузькоколійки почалася з приходом німецько-фашистської окупації. Німці, побачивши недобудовану залізницю, вирішили, що вона зайвою не буде, і зігнали на її будівництво селян з довколишніх сіл Олександрівки, Нової та Старої Осоти, Янича, Любомирки, Трилісів, Бірок, Китайгороду та інш. Насипалося місцями зруйноване земельне полотно, ремонтували мости. Дорогу добудували, і, за свідченням Якова Вітра, по ній ходили невеликі паровози з вагонами і платформами. «Було дві станції вузькоколійки, одна біля с. Любомирки – цегляна і перед Чигирином» - розповідає Вустя. В кінці літа 1943 року машиніст одного паровоза Тимофій Задорожній вивів його на вузькоколіяку та, від'їхавши від Фундукліївки кілька кілометрів, пустив паровоза під укіс.

Коли окуповані німцями території були звільнені, влада вирішила, що необхідності в Олександрівській вузькоколіяці немає. У повоєнні роки залізничне полотно було розібрано, рейки використані для перекриття молочнотоварної ферми в Новій Осоті. Була також ідея спорудити автомобільну дорогу по насипу з Триліс до Старої і Нової Осоти. Навіть було завезено камінь,

але проект не було реалізовано, а камінь з часом поростягали по домівках люди [2, 19].

Втретє була зроблена спроба реконструювати вузькоколійку наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ століття, коли був запланований видобуток горючих сланців Бовтиського родовища, а потім використання їх на Чигиринській тепловій електростанції. Почали відновлювати Олександрівську вузькоколійку. Але весь цей задум був пов'язаний з великими витратами, за чутками, на Політбюро навіть обговорювався варіант перенесення Олександрівки, щоб на місці нинішнього міста почати розробку сланців. Виникло ще одне важливе питання: куди подіти попіл від спаленого палива? У бовтиських горючих сланцях частка власне горючих речовин становить трохи більше 20%, все інше після спалення на ТЕС перетвориться в токсичний попіл, який потрібно буде якось утилізувати. Прихильники проекту пропонували засипати цим попелом яри. Якби проект затвердили, зник би, наприклад, Холодний Яр. Проти проекту виступили аграрії і довели, що збитки, понесені в результаті втрати тутешньому сільському господарству, будуть набагато вище, ніж вигода від роботи ТЕС. Від ідеї ТЕС відмовилися, вирішили на початку 80-х побудувати атомну електростанцію таку ж, як і Чорнобильська, з таким же типом реактора. Пам'яттю про те, що не відбулася побудова атомної станції на території Черкаської області залишилося селище -привид Орбіта. Третя спроба відбудови також була невдалою. Зараз на місці вузькоколійки залишився тільки насип біля Нової Осоти та Триліс. Кам'яні мости все так само стоять непорушно крізь віки. Жителька с. Галаганівка Мартинова Галина Степанівна згадує: «Коли ми пасли корів в дитинстві, була вуличка, яка йшла до млина. Ми вигонили корів до кургану, а в за курганом і був насип. Коли питали: «Куди йдемо пасти?», то завжди говорили, що до насипу».

Отже, навіть попри те, що вузькоколійку «Фундукліївка – Чигирин» будували тричі, вона так і не поїхала. Довгий та тернистий шлях мало будівництво залізничної колії. Можливо, одного разу залізна колісниця таки поїде. А на сьогодні ця сторінка в історії є малодослідженою та завдяки маленьким внескам, ми можемо розвинути історію наших сіл, міст та врешті-решт нашої держави.

1. Тіні забутої залізки - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uc.kr.ua/teni-zabytoj-zhelezki/>

2. Петренко І.Д. *Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах та спогадах) – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. – 372 с*

3. *Збірка праць Олександрівського районного краєзнавчого музею. Випуск тринадцятий/ {уклад В.В Білошапка}; Олександрівський РМК. – Олександрівка: Олександрівкий РМК, 2015, - 64 с,*

ДОДАТКИ

Додаток А

Кам'яний міст на початку с. Триліси

Додаток Б

Насип біля с. Триліси

Додаток В

Кам'яний міст в кінці с. Триліси

Барвінок Юлія Василівна,

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ТРУШІВЦІ В 40 – 60 РР. ХХ СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Село Трушівці – одне з найбільших в Чигиринському районі. Основна частина села простягається вузькою смугою на 12-ти кілометрах понад трасою Чигирин-Черкаси.

Повсякденне життя с. Трушівці в 40-60 рр. ХХ ст. за матеріалами усної історії відображає життя всієї держави України, в мініатюрі, але дуже точно. За спогадами уродженців с. Трушівці, це був один із найскладніших періодів у їхньому особистому житті, оскільки співпав з тяжкими повоєнними роками.

Вже через півтора місяця після нападу Німеччини на СРСР, в серпні 1941 р., ворожі війська окупували Чигиринщину. На фронтах воювали 780 жителів Трушівця, 365 з них відзначені урядовими нагородами, а 350 – назавжди залишились на полях битв. Більш, ніж два роки окупації. 14 грудня 1943р. Трушівці були звільнені частинами четвертої гвардійської армії під командуванням генерал-лейтенанта Галаніна. Відступаючи, фашистські війська втілювали в життя тактику «спаленої землі». В Трушівцях згоріли приміщення всіх тваринницьких ферм, двоповерховий будинок контори колгоспу, школа, одинадцять дерев'яних млинів-вітряків, 117 садиб. Розпочався процес відбудови зруйнованого війною села [2, с.2].

Відразу ж після звільнення території села від гітлерівських загонів, продовжилось налагодження народної освіти. Оскільки приміщення школи згоріло (політика окупантів була зрозумілою: раби не повинні мати будь-якої освіти), для навчання підбирали і пристосовували інші приміщення, зокрема хати трушівчан Хаблів і Шадідів. Виникли труднощі з кадрами вчителів. Серед учнів перших-четвертих класів були діти-переростки, котрі не мали змоги навчатися в період війни. Не вистачало парт, столів, дошок, лав, шкільного приладдя. В шкільній бібліотеці не було книг. Для опалення школи використовували житню соломку. В 1944 р. ситуація дещо покращилась – для шкіл Чигиринського району було виділено 247 підручників різних назв, 100 олівців, 100 пер, 10 чинок, 25 чорнильних порошків. Для вечірніх шкіл було виділено 170 л гасу. Протягом двох років Трушівська семирічна школа була відновлена. В 1945 році проведено перший випуск учнів, що закінчили 7 класів. В 1941-45 рр. Україна втратила кожного десятого жителя, як наслідок – різкий спад народжуваності. Демографічна ситуація села Трушівці суттєво погіршилась, відповідно кількість учнів станом на 1965 р., проти 1940 р. різко зменшується:

	1940 р.	1965 р.	1970 р.
Шкільні приміщення	11	9	8

Учні	650	380	360
------	-----	-----	-----

Вагомий внесок у розвиток народної освіти в 40-50 рр. ХХст. зробив учитель Іван Володимирович Філоненко, котрий зібрав і зберіг рукописні дані з історії села [1, с.26] Часом, вчителі не лише навчали, а й виховували, несли культуру в село. Їх праця не обмежувалась класними питаннями, більше було позакласної роботи: різноманітні гуртки, походи, трудові виходи в поля. До кожного учня вчитель періодично приходив додому, адже батькам бракувало часу, щоб приділити належну увагу дітям у вихованні. З дуже раннього віку дітей залучали до роботи по господарству, тому доводилось здобувати знання далеко за межами шкільного подвір'я. Із дитячих спогадів жительки с. Трушівці, Ганни Антоненко: *«Мені доводилось з п'ятирічного віку бути пастушкою, і випасати на піщаних просторах корів, кіз, овець. З ранньої весни до спекотних днів середини літа сотні селянських тварин знаходили там собі «достойні корми». Нічії, нічим і ніким не обмежені, не обгороджені простори, були підтримкою в нелегкому житті селян. А нам, пастушкам, це було місце щоденної праці. Спитай «Де твоя дитина?» - «Погнала пасти у піски». І корови тоді були дружніми. Паслись мирно цілими чередами. Ми збиралися по п'ять-десять дітей на найвищій горі, звідки видно на далекі відстані, де пасуться наші корівки. По черзі бігаємо «завертати» корівок, якщо вони направлялися не туди, куди нам потрібно. Кози від нас далеко не відходили, боялись. Одного разу довелось бачити, як підкравсь вовк, ухопив козенятко і втік. Ми з палицями гнались за ним, але козеня не вдалось врятувати, потягнув його вовк десь аж в Кривушу (урочище). Ганялись ми і за лисичками, зайчиками, але далеко не забіжиш, бо прокляті «кавунці-баранці» так впивались в підошви своїми голочками-колючками, що аж кров сюрчала. Які тільки ігри не придумували пастушата! Кожен умів котитися, як качалка з високої гори. Навіть глибокі печери в горах рили, ховалися там від спеки. Одна така печера привалила хлопчика Ванька Безбровівського. Після того батьки нам суворо заборонили гратися в первісних людей.*

У нас, пастушків, вихідних не було. І в неділю, і в свята, кожен день треба пасти. Коли вже ходили до школи, то до обіду в школі, а прибіг додому, перекусив, книжки в торбу, за корову – і погнав пасти. Корови пасуться, а ми трохи пограємось, а потім порозходимось поза горбиками учити уроки. Вчимо вірші, читаємо. У моєї подружки Варі були дід, баба, батько, мати, то в неділю чи свята підміняли її. А нам сиротам, це була щоденна праця. Тоді, пам'ятаю, ми часто співали пісню:

*Вийде я на гору, гляну на село,
Всі люди гуляють, а ми пасемо.
Ой, бідна, ой, бідна, ой, бідна я,
Гірка нещасна доля моя.» [4].*

Варто зауважити, що корова в повоєнні роки була не лише годувальницею в сім'ї. Її використовували як тяглову силу – впрягаючи в плуга, нею орали землю, в воза – виконували транспортні перевезення. Для цього корів впрягали по дві у парне ярмо. Так, наприклад, трушівчанин 76-й річний Антон

Пархомович Федченко, своєю коровою на колгоспних полях виорював 55 сотих гектара в день. На 15 липня 1944р. дід Антон заробив 136 трудоднів (держава встановлювала обов'язковий мінімум трудоднів для кожного працездатного – прим. автора) [3]. Жителька села Анастасія Демиденко, розповіла: *«На роги корові накидали налигача – міцну конопляну віршовку, нею ж прив'язували до ясел, або припинали до пакола чи заноза. Корову вчили різних команд: «гей» - іди швидко, «соб, цабє» - повертай вліво-право, «ши-ши-и» - пий воду, заходь в ярмо. Біля корови майже завжди бігало телятко-бичок, або теличка. Часто воно підкрадалось до маминого (коров'ячого) вим'я і могло висмоктали все молоко, а потім пристало днів два. Щоб цього не було, прив'язували йому до мордочки такі собі «рогачики колючі». Поткнеться воно до коров'ячого вим'я, рогачики боляче колються і корова не дає смоктати»*. [6]. Імена коровам давали «ніжні» - Зорька, Роза, Білочка, Мазуха, Берізка, Рябушка, Кукла. Коли наступало спекотне літо, і на пісках трава вигорала, засихала, лишались лише чебреці та засохле жито з остюками, доводилось гнати корову за два-три кілометри від села « у берег», ближче до Тясмина. Тоді корову впрягали у «тачку-однооську» (великий кошик з шелюгу на дерев'яних колесах) – це був основний транспорт трушівчан в повоєнні роки. «В кожній сім'ї була така «тачка». А у березі були «грядки». Кожен приїздив «своїм транспортом» туди, розпрягав корову, і відправляв її на пасовище на острови – невеличкі острівки серед болота. Щоб перебраться на них, робили такі собі переходи – гатили «гатки». Іноді бувало, що бідолашні корови так загрузали в тому болоті, що доводилось громадою рятувати. Збігалися всі, хто був поблизу, зв'язували віршовки, рубали гілля з лози і вільхи, і рятували необачну тварину. На віддалені острови можна було дістатись лише човнами. «Лотка» - так на них говорити по-сільському. Не в усіх були «лотки». Особливо тяжко доводилось жінка-вдовам. У них були лише «рептухи» (носилки для перенесення трави, сіна, кукурудзиння – прим. автора) та «скіски» (маленька коса – прим.автора). Босі, в довгих спідницях, мушили лізти в болото, бродили по пояс, поки не нажнуть 50-70 кг трави, укладуть у «рептух» і на плечах виносять на берег. Розстелять ту траву, щоб підсохла, викрутять мокру спідницю, обберуть п'явки на ногах і знову – в похід у болото. Таких 5-7 «походів», і є чим наповнити «тачку». Щовечора можна було бачити цей «караван» корів, запряжених в «тачки», що ледь їхали по важкому піску. Поряд шли стомлені господарі, яким при підйомах доводилось попихати вантаж, щоб худобі було легше [1,с. 81-82]. Багато трушівчан згадує, якою «щедрою» була притясминська долина: *«Які ж ми були щасливі, коли несли додому повні кошики раків, в'юнів, карасів, линів та щук. А як все гарно родило на «грядках» « у березі» - і огірки, і помідори, морква, капуста. Зимою, коли болота замерзали, заготовляли рогіз, очерет»* - ділиться спогадами Іван Бойко [5]. А ще тут росла пахуча цілюща трава лепеха (аїр, татарське зілля), нею трусили долівку у хатах. Та в 60-х роках почалось планове осушення цієї території. Були проведені меліоративні роботи, нарізані стрілки водо каналних споруд. На новостворених островах сіяли кормові трави і овочеві культури, влітку – тут були табори для колгоспної худоби. А сьогодні – аїр, що чистив тясминські води, зник, край заріс бур'яном, будяком, полином. Також негативно позначилось осушення при

тясминського болота на рівні ґрунтових вод в селі Трушівці: обміліли криниці, висохли копанки («пратви»), засохли верби. Фруктові дерева поростуть рік-два, корінь до жорстви доходить і пропадає.

Одним з головних завдань, що стояло перед селянами в перші повоєнні роки, було відновлення сільського господарства на селі. В 1944-45 рр. Трушівський колгосп ім. Політвідділу тримав передові позиції у Кіровоградській обл. (в 1939-1954 р. Чигиринський р-н входив до Кіровоградської обл. – прим. автора). В 1944 р. господарство тричі здобувало перехідний Червоний прапор – за високі показники урожаю пшениці (29,3 ц/га), а в 1946 р. двадцять колгоспників були нагороджені медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне». Головою колгоспу в той час був Давид Микотович Кривошея, який згодом очолював місцеву школу [1,с. 81-82].

З газети «Кіровоградська правда» (1944 р.) дізнаємось, що діти, жінки, літні люди теж долучались до важкої праці. За браком техніки багато сільськогосподарських робіт доводилось робити вручну: *«...А потім підоспіло сінозбирання. 678 гектарів треба було скосити. І справилися. Оксана Дем'яненко і Маруся Тарануха працювали кожна за двох....Вісімдесятирічний дід Овер'ян Панченко і чотирнадцятирічний Володя Філоненко виконували норму на 180 процентів...Є у нас 412 кіс, 670 серпів, 680 граблів. Кожен з косарів повинен викосити за час збиральної 3,75 га, жниця – 0,86 га. Наші жінки на сінокосі навчилися добре косити, самі гострять коси. Клепати коси нам допоможуть і інваліди Вітчизняної війни, як допомагали вони нам і під час сінокошу. Тоді Данило Іванович Панченко клепає за день по 30-35 кіс.»* [3]. Перед колгоспниками ставилось завдання: виконати план заготівель державі с/г продукції. До кожного двору селянина доводився план здачі молока, масла, яєць. Були заготпункти, молочарні на кожній бригаді, куди щоденно здавали молоко. На потреби сім'ї залишалось зовсім мало. За спогадами Ганни Антоненко дізнаємось: *«Масло бачили дуже рідко, сколотить мати для держави, а нам один раз намаже на хліб і все...Були всякі «предналогові», позики. Фінагенти без кінця ходили по хатах – «виконували волю держави». Як їх боялись, ненавиділи! Пам'ятаю, хтось склав вірша про такого: «Їде Симін на возику, підписує на позику, а Ликеря йде з бичем: «Бери гроші, та втечем». Ну, не було в матері грошей оплатити ці нескінченні побори. Тоді приходили і забирали в колгосп корову. Іде мати в сусідню Мордву до своїх батька-матері, просить грошей. Викупить ті облігації позик, заплатити «предналог», і тоді корову віддадуть. І так декілька разів»* [1,с. 108].

В 50-60 рр. ХХ ст. на селі розпочалось колгоспне будівництво: в центрі біля дороги збудовано двоповерхову контору, гараж на 30 автомашин, ферма на 1500 корів, зерноочисний комплекс, комори, склади, пункт первинної переробки овочів (перевалка). Це значно поліпшило умови праці селян. Тракторна бригада забезпечувала механізований обробіток землі, на полях дотримувались сівозміни, завдяки тваринництву поля повноцінно удобрювались. У післявоєнний час навіть доводились плани до кожної хати по заготівлі попелу, який вносили на поля як калійне добриво. Всі жителі села дбали про його добробут. *«Пам'ятаю, коли я навчалась в школі, то нас часто залучали до*

роботи в полі: ми збирали помідори, горох, буряки. Навіть доводилось збирати довгоносиків і колорадських жуків» - розповіла жителька Трушівець, Лариса Панченко [8]. На віддалених ділянках були створені «табури» з необхідними (хоч і примітивними) будівлями, а також побудовані невеликі осередки культури – бригадні клуби, таким чином підвищувався культурний рівень села. Почали демонструвати кінофільми. *«Тоді електрики ще не було, то привозили «двигуни», і «крутили кіно». Коли приїздили «на бригаду», кіномеханік вилазив на дах клубу і щосили в рупор кричав-об'являв, що в клубі відбудеться кіно. Першим, який ми дивились в бригадному клубі на Дубіївці, був фільм «Падение Берлина», ділиться спогадами Катерина Тарануха [9].*

Хоч землі у цьому краю бідні, піщані, та місцеві жителі дуже роботящі і розумні. Вони вміло використовували наявні природні ресурси. Зокрема, на болоті росли вільха, очерет, рогіз – що слугували основними будівельними матеріалами. Кожне сільське подвір'я у Трушівцях було огорожене «лісами» – тинами з очерету, шелюгу. Добрі сусіди завжди спілкувались між собою, тому в цих огорожах робили перелази. Їх влаштовували таким чином: копалась траншея на штик лопати, в неї пучками вставляли очерет, верхівку пучка на висоті близько півтора метра заламували, переплітали з наступним пучком, зверху виходило ніби кружево з зубцями. Потім укріплювалось все це довгими дерев'яними жердинами. На виході з двору на вулицю у кожного були ворота з фірткою, різної форми і довершеності, залежно від вміння і можливостей господарів [1, с. 100]. Хати будували теж з місцевих матеріалів: каркас із дерева (переважно вільха), дах із соломи житньої або очерету, стіни- дерев'яно-очеретяна основа, обмазана глиною, підлога – глина.

Кожна господиня, незважаючи на безліч справ, намагалася підтримувати хату в порядку. Так щовесни, до Великодня, обов'язково ззовні підмазували глиною, білили. Призьбу, що була навколо хати внизу, в селі називали «приспа». Часто ввечері, після тяжкої роботи тут сиділи, відпочивали. В середині хати – стіни, стеля із слижаками вибілювались білою глиною, сволоки – фарбували. Підлога – глиняний діл, змазаний кіз'яком. Зимом його притрушували сіном або соломою, а влітку – лепехою (аїром). На всіх стінах, над вікнами, над рамками з фотографіями, над іконами – скрізь були рушники. На покутті – також ікони, особливої краси вишитий «вугольник». Біля дверей стяв стілець, на якому було відро з водою і кухлик. Воду для пиття носили з криниці, до схід сонця. На сволоці свято зберігалось прибите металеве кільце, на якому вішали колиску. Особливе місце в хаті займала піч. Зранку вдосвіта в ній готували їжу для сім'ї і для домашніх тварин. Їли те, що вирощували самі. Щоденні страви – борщ, суп, куліш, каша пшоняна, гречана, гарбузова, галушки, гречаники, дерники, пшоняники, оладки, коржі, узвар. В неділю зазвичай варили капусту (капустняк), вереники, холодці. Цукор, тим більше цукерки були дуже рідко. Ласували печеними цукровими буряками. Хліб випікали раз на тиждень, оскільки процес вимагав багато часу і сил. Випікали в «хормах» (формах) і на капустяному листі. Навколо сільських хат буяли квіти: чорнобривці, повняки (гуздики), мальви. Біля криниці завжди росли калина, м'ята, любисток.

В 50- роках ХХ ст. село почало оживати. В кожній хаті були діти, на подвір'ї різна живність, майже в кожного корова, свині, кури, кролі, вівці. Ніяких «дотацій» від держави не було. Все що мали селяни – надбали власною працею. Ще знаходили сили не лише для роботи, а й для співу, танців, сміху. Справляли гучні весілля, майже на все село, родини, хрестини, вечорниці. Влітку молодь гуляла на «вигонах» (пасовище для худоби – прим.автора), вулицях, взимку – на вечорницях у хаті якоїсь вдови, або привітних людей. Голосисті дівки або парубки вигукували своєрідний сигнал до збирання на гуляння «аю-ю-ху-ху» виходячи ввечері з дому з різних кутків села. Парубки виходили зі своєю музикою: в кого гармонія, в кого бубон, в кого мандоліна або балалайка. До пізньої ночі лунали пісні. По-особливому проводили великі свята. Хлопці ходили у берег заготовляти вільхові колоди, привозили кіньми і будували гойдалки. А дівчата обов'язково до свят вишивали нові сорочки, готували намисто, віночки, «кісники» (стрічка для кіс – прим. автора). Влітку молоді часто ночували у «повітках» (господарча споруда для зберігання сіна – прим. автора) на сні [1, с. 104-106].

Серед повсякденних справ доводилось знаходити час і для прання. Збирали попіл і золили в «жлуктах» (дерев'яна висока посудина, в якій золили (відбілювали) білизну, полотно – прим. автора). Спеціальний попіл, переважно соняшниковий, заливали окропом. У жлукто вкидали одяг, білизну, де воно відпарювалось, викисало, а вже потім продовжували прати у дерев'яному кориті. Несли до «пратви» - де старанно виполіскували. Дехто вмів варити мило. Була навіть така говірка: « Добре, кумо, що у вас поросся здохло, то хоч мила наварите». В післявоєнні роки виникла велика проблема: заводились такі паразити як воші та блохи. Вичісували волосся спеціальними гребінцями, але гниди все одно з'являлися. Тому, більшість дітей були «наголострижені». Купали дітей у «ночвах» і «шапликах» в духмяних мильних травах, що називались «милянка», любисток, лепеха, чепчик, чорнобривці, повняки-гуздики [1, с. 107-108].

Хоча землі села Трушівці переважно піщані, проте селяни займались вирощуванням жита, проса, гречки, соняшників, маку, садили баштан, найбільше садили картоплі. Помідори в селі раніше називали «баклажанами». На зиму засолювали бочку помідори з хроном, листям смородини, щириці, вишні. Займались заготівлею шовкових коконів, на бригадних таборах облаштовували приміщення для шовкопрядів. Розкладали на столах листя шовковиці і запускали маточники. Долучались до постачання листя школярі села [1, с. 109-111]. А ще їх залучали збирати жуків-довгоносиків на колгоспних полях. Ці жуки були загрозою для багатьох овочевих культур. Доводилось вручну влаштовувати для них пастки: навколо поля робили канаву глибиною 40 см, в яку довгоносики падали а потім їх там знищували [1, с. 112].

«У березі сіяли коноплі. Вибирали «плоскінь» – чоловічі рослини, що засихали зразу після квітання. Вони були значно слабші за «матірки» - жіночі рослини. Матірку залишали до осені, поки дозріє насіння. В'язали у сніпки-горстки, ставили для підсушування курениками. Восени замочували у березі на плісці. Там вони мокли, щоб волокно відділялось від терміті. Після вимочування, їх

витягували на берег, сушили і перевозили додому у село. Вже взимку їх переробляли на бительнях, терницях, одержували волокно. Кількість його вимірювали великими пучками, що називають «повісμο». Зимом вхаті всім була робота – м'яти прядиво. Ткали полотно на верстаті, що стояв у хаті. Сіяли коноплі і на колгоспних полях. А ще пам'ятаю, що мати готували конопляне молочко із зерна. Смачне, і мабуть, дуже цілюще. І не знали ми, що коноплі – наркотик, наркоманів у нас не було» - пригадує Ганна Антоненко [4].

Крім того, що обробляли землю, майже в кожній хаті займались певним ремеслом. Багато трушівчан плели кошики, «кошполки», колиски, тини, тачки з рогозу та шелюгу. «Мій дядько Хома був мірошником, сусід Славустян клепає залізо день і ніч у себе у хаті, а дружина Пріська з дітьми під передзвін молота засинали на печі. Тихін шив на своєму «Зінгері» найрізноманітніший одяг – «обшивав» пів села. Машуня Сергійова – маленька горбата жіночка також шила жінкам красивий одяг, шкільні форми. У Степана Бугая була олійниця. Марія Бугайка була знахаркою, лікувала людей. Баба Пистина була повитухою, приймала роди, допомагала і мені з'явитися на світ у моїй рідній хаті. Майже не було ніякої медичної допомоги, мабуть, оті чебреці, що суцільним килимом вкривали влітку пагорби, той гарячий пісок, що зігрівав наші худючі, босі ноги, оте татарське зілля (аір)із берега, давали нам здоров'я і силу. А ще чисте повітря, чиста вода, гаряча піч з просом, лежанка тепла, відсутність телевізора і ...віра у світле майбутнє!» – ось так поетично згадує своє дитинство Ганна Антоненко у власній книзі «Трушівці, Трушівці – там росли чебреці» [1,с. 87-88].

За степом, у долині Дніпра було село Чаплище. Нині його поглинуло Кременчуцьке водосховище. Частина земель цього села межували з трушівськими землями. Часто, ми малими в «посадці» (лісосмуга – примітки автора) пасли корів і спостерігали за життям чаплянського табору, що був ніби оазис серед широких ланів. Іноді пробирались туди, знайомились з чаплянами, що проводили у таборі ціле літо. Вони охоче з нами спілкувались. Нас, пастушат пригощали кашею, дніпровською рибою. У нас в селі на «грядках» вирощували тютюн, готували з нього «махорку» і часто носили її на табір чаплянам [4].

На початку 60-х років ХХ ст. в Трушівцях з'явилась електрика. Спочатку в центрі села, згодом і на околицях. І в кожній хаті вже вечеряли не при каганцях та гасницях. Світло продовжило трудовий день для жінок, які могли ввечері вишивати, ткати, прясти. А скільки селянам радощів принесло «проводове» радіо!

Південна частина села – піщане плоскогір'я. Це той «подарунок льодовика», про який згадується в легендах і переказах давнини. До 60-х років ХХ ст. тут здійснювались піщані бурі, які стримували лише кущі шелюгу (червоної лози) своїм довжелезним корінням (5-10 м). Місцеві називають цю територію «піски», котрі стали невід'ємною частиною історії життя не одного покоління мешканців села. Тому заліснення цих територій, що відбулося в 60-х роках ХХ ст., є значимою подією для жителів притясминських сіл, в тому числі і Трушівців.

Цей процес тривав декілька років. Основну роботу по засадженню сосновим лісом здійснили лісники Чигиринського району. Посильну допомогу в цій

кропіткій справі здійснили учні трушівської школи. Ними було посаджено 10-ти гектарну ділянку лісу, приурочену 90-річчю з дня народження В.І. Леніна. *«Добре пам'ятаю, як ми садили ліс. Я тоді навчалась 9-му класі. Нас звільняли з уроків, і ми класом їхали на «піски». Брала меч Колесова (спеціальний ручний інструмент, для висаджування саджанців лісових культур – прим. автора), проколювали в піску заглиблення, і туди саджали маленьку сосну. Це потрібно було робити досить бережно, щоб не зламати саджанець. А потім ще їздили прополювати молодесенькі деревця. Сьогодні, мені не віриться, що ми створили тут ліс.»* – згадує Анастасія Кононенко, з Худоліївки [7].

Характерними рисами для сільської спільноти села Трушівці були взаємодопомога, взаємовиручка, співчуття. Коли будували житло – сходились громадою на толоки (мазальниці), позичали один одному все, що було потрібно, гуртом веселились чи оплакували втрати. Мірилом вчинків завжди вважали честь і совість. Засуджувались ледарі, крадії, гульвіси, брехуни, п'яниці. Змалку дітей повчали: щоб ти не чинив, спершу подумай, що скажуть люди?

Повсякденне життя жителів села Трушівці змушує знову задуматись про складність повоєнного часу, зайвий раз захоплюєшся витримкою, терпінням і мужністю людей цього краю, котрі зуміли вижити у цей не легкий час.

Сьогодні, село Трушівці, як і більшість українських сіл, знаходиться на межі виживання. Дуже прикро, спостерігати за тим, як пустіють хати, заростають стежки на подвір'ях. Молодь налаштована покидати село, оскільки не бачить там свого майбутнього. Та вже ж таки, основна сільська громада продовжує жити за «умовними» законами взаєморозуміння і взаємовиручки. Можливо, це і врятує село, що гине.

-
1. Антоненко Г.В. *Історія, проза і поезія: Трушівці, Трушівці – там росли чебреці* / Г.В. Антоненко. – Черкаси: Видавець Пономаренко Р.В., 2014. – 144с.
 2. Кривошея Д. *Колгосп повертає собі довоєнну славу* // «Кіровоградська правда». – 1944. 20 жовтня
 3. Кривошея Д. *Прапор будемо тримати міцно* (з виступу тов. Кривошеї Давида – голови правління колгоспу ім. Політвідділу, Чигиринського району) // «Кіровоградська правда». – 1944. 6 липня
 4. *Матеріали польових досліджень автора. – Спогади Антоненко Ганни Володимирівни 1942 р.н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 27.03.18 р. м. Черкаси)*
 5. *Матеріали польових досліджень автора. – Спогади Бойко Івана Терентійовича 1951 р.н., уродженця с. Трушівці Чигиринського району (записано 26.01.17 р. м. Чигирин)*
 6. МПДА. – *Спогади Демиденко Анастасії Василівни 1941 р.н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 16.03.17р. с. Трушівці)*
 7. МПДА. – *Спогади Кононенко Анастасії Іванівни 1950 р.н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 13.06.16р. с. Худоліївка)*
 8. МПДА. – *Спогади Панченко Лариси Василівни 1958 р.н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 16.03.17р. с. Трушівці)*
 9. МПДА. – *Спогади Таранухи Катерини Іванівни 1935 р.н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 16.03.17р. с. Трушівці)*

*Ішук Марина Володимирівна,
учениця ІХ класу
Чигиринської ЗОШ І-ІІІ ст. №1 ім. Б. Хмельницького*

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ В НАЗВАХ ВУЛИЦЬ ЧИГИРИНА

У традиціях нашого народу іменувати не тільки населені пункти, а і вулиці, кутки, окремі ділянки ландшафтів. Вивчаючи географію, ми зустрічаємо велику кількість їх різновидів, що мають історичне, краєзнавче, природне чи літературне коріння. Походження назв деяких з них для нас зрозуміле і сприймається як належне, інші назви дивують, спонукають задуматись про їх походження і зв'язок з місцевістю, де ми їх зустріли. Деякі назви зникають у вихорі історичних подій, інші, навпаки, виринають з небуття, займаючи своє заслужене місце. Зайве говорити про моральну і духовну цінність, яку мають топоніми, що передались нам у спадок.

Назви географічних об'єктів вивчає наука топоніміка, яка має декілька розгалужень: гідроніми (пояснюють назви водних об'єктів), ойконіми (пояснюють походження назв населених пунктів, вулиць, тощо), ороніми (пояснюють походження назв форм рельєфу).

Географічні об'єкти часто отримували назви у зв'язку з певними історичними подіями чи історичними постатями. Знайшли своє відображення у топонімах і заняття жителів та їх соціальна приналежність. У багатьох випадках з назвами пов'язані перекази та легенди, що міцно вкоренились у народній пам'яті. У кожному населеному пункті, а особливо у старих поселеннях з топоніми пов'язані якась легенда, переказ. В їх основі може знаходитись історичне зерно, або ж вони повністю мають фантазійне підґрунтя.

Чигиринщина як славний своєю історією край має багату топонімічну спадщину, що відобразилась у назвах міста Чигирин та його вулиць, навколишніх сіл, гідрологічних та орографічних об'єктів. Хвилі історії неодноразово змінювали топоніми нашого краю. Хвиля змін відбулась протягом і кількох останніх років. Відомі ці зміни під назвою «декомунізація». Стосувались ці зміни назв вулиць Чигирин та деяких сіл району. Про те, яких вулиць торкнулись ці зміни, чому їх було перейменовано, і які назви обрано хочу розповісти у цьому дослідженні.

У моїх земляків - чигиринців виникає нерозуміння деяких змін. Чи варто робити такі зміни? Яку роль відіграли постаті людей чи події у історії міста чи навколишніх населених пунктів? Звичайно, у кожної людини своє розуміння цих питань.

Унормування географічних назв - вибір найбільш вживаних і прийнятних географічних назв та визначення їх написання мовою, якою вони вживаються, за встановленими правилами. Перейменування географічних об'єктів здійснюється з урахуванням думки більшості населення, яке проживає на території, де розташовані ці об'єкти, відповідно до Закону про референдуми.

В Україні традиція державного регулювання присвоєння імен та перейменувань походить з 20-х років ХХ ст.

Порядок здійснення присвоєння імен, перейменувань адміністративно-територіальних об'єктів, населених пунктів, підприємств та установ, узаконений в 20-30-ті роки, фактично застосовувався до середини 50-х років, коли було ухвалено ряд нових законодавчих актів у цій сфері (Закон СРСР від 11 лютого 1957 р., Постанова Верховної Ради УРСР від 4 вересня 1956 р., Постанова Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1964 р., Указ Президії Верховної Ради УРСР від 28 червня 1965 р.).

Прийняття такої кількості нормативно-правових актів засвідчує стабільність інтересу з боку владних структур до проблеми найменування та перейменування, а також прагнення максимально централізувати вирішення цих питань шляхом запровадження відповідного законодавства.

Перші масові зміни в назвах адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів були частиною потужної хвилі перейменувань, які розпочалися ще в 1941-1944 роках. Активні процеси зміни назв охопили практично всі регіони України. Характерним для всіх областей стало перейменування тих населених пунктів, назви яких мали іншомовне походження (німецьке, татарське, польське тощо).

Наступним етапом масштабних найменувань та перейменувань став початок 60-х років, коли досягла апогею критика культу особи Сталіна. Розпочався цей процес на теренах України в 1961-1962 роках з Указу Президії Верховної Ради УРСР від 4 листопада 1961 р. про перейменування Сталінського району міста Києва. Характерною рисою хвилі перейменувань та найменувань була відносно незначна кількість нових назв відверто ідеологічного спрямування.

В умовах сьогодення, коли Україна пріоритетним напрямком свого розвитку визначила політичне, економічне наближення до демократичних та правових стандартів, принципів провідних європейських держав, питання присвоєння імен підприємствам, установам і організаціям потребує сучасного, більш досконалого правового регулювання.

Варто зазначити, що розуміння питання присвоєння імен у світі та шляхи його правового регулювання неоднакові. В деяких країнах, зокрема, у Франції, для перейменування паризької вулиці або площі потрібно не менше шести років. Спочатку питання ретельно вивчається радою округу, потім передається в кабінет мера Парижа. Після цього досьє, якщо воно, звичайно, оцінено позитивно, надходить у спеціальну комісію з перейменувань при міському муніципалітеті, що засідає лише раз на рік. Члени комісії цікавляться думкою жителів, які, як правило, рішуче виступають проти топонімічної плутанини. І тільки після цього з'являється можливість для остаточного вердикту, його виносять члени міської ради.

В Україні на сьогодні на рівні закону визначається лише порядок встановлення географічних назв, який визначає органи, що здійснюють найменування та перейменування географічних об'єктів (Закон України „Про географічні назви”).

Перейменування вулиць і провулків міста Чигирин (2016 рік) Стара назва / Змінена назва

вул. Кірова – вул. Йосипа Тукальського
 вул. Воровського – вул. Херсонська
 вул. Свердлова – вул. Гайдамацька
 вул. Чапаєва – вул. Максима Залізняка
 вул. Чкалова – вул. Павла Тетері
 вул. Щорса – вул. Івана Виговського
 вул. Паризької комуни – вул. Міліонна
 вул. Шмідта – вул. Остапа Вишні
 вул. Калініна – вул. Лівобережна
 вул. Куйбишева – вул. Олександра Найді
 вул. Першотравнева – вул. Михайла Сікорського
 вул. Комсомольська – вул. князя Дмитра Вишневецького
 вул. Червоноармійська – вул. Михайла Старицького
 вул. Горького – вул. Фундукліївська
 вул. Рози Люксембург – вул. Ірклійська
 вул. Піонерська – вул. Вільного козацтва
 вул. Мічуріна – Суботівський шлях
 пров. Мічуріна – пров. Лавріна Капусти
 пров. 1-й Мічуріна – пров. Філона Джалалія
 пров. 2-й Мічуріна – пров. Михайла Кричевського
 пров. 3-й Мічуріна – пров. Тимошівський
 пров. 1-й Радянський – пров. Григорія Москаленка
 пров. 2-й Радянський – пров. Марії Орленко
 пров. 3-й Радянський – Загора
 пров. 1-й Рози Люксембург – пров. Бориса Крупницького
 пров. 2-й Рози Люксембург – пров. Андрія Яковліва
 пров. 3-й Рози Люксембург – пров. Лавріна Капусти
 пров. Кірова – пров. Фортечний
 пров. Карла Маркса – пров. М. Значка-Яворського
 пров. Фрунзе – пров. Федора Предтечі
 пров. 60-річчя СРСР – пров. Андрія Химка
 пров. Молодогвардійський – пров. Федора Коробки
 пров. Матросова – пров. родини Рвачових
 пров. Котовського – пров. Віталія Чигиріна
 пров. Гайдара – пров. Анатолія Чекаля
 пров. Ватутіна – пров. Івана Чабаненка
 пров. Космодем'янської – пров. Якова Брюховецького
 пров. Брайка – пров. Петра Похила
 пров. Біляєва – пров. родини Калішевських

Прізвище, ім'я, по батькові	Короткі відомості про особу, в честь якої перейменовано вулиці
Йосип Нелюбович -	Відомий церковний діяч часів Петра Дорошенка, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, народився

Тукальський	імовірно у Чигирині, тут прожив частину свого життя, помер у Чигирині
Максим Залізняк	Керівник гайдамацького повстання, відомого під назвою Коліївщина, козацький отаман. Народився в селі Медведівці, за іншими даними, в селі Івківцях. У віці 13 років потрапив на Запорізьку Січ. Очолив антипольське повстання, яке охопило Правобережну Україну.
Павло Тетеря	Сподвижник Богдана Хмельницького, гетьман Правобережної України (1663-1665 рр.), український дипломат, військовий і політичний діяч. У Чигирині побував декілька разів з політичною метою. Проводив політику на відрив України від Московії.
Іван Виговський	Сподвижник Богдана Хмельницького, гетьман України (1657-1659 рр.), видатний військовий і політичний діяч.
Остап Вишня	Остап Вишня -Губенко Павло Михайлович - український письменник, класик сатиричної прози ХХ століття. Відвідував Чигирин декілька разів (зупинявся у друзів, що проживали по вул. Шмідта), тут були написані деякі з його творів. Імовірно прототипами цих творів могли стати чигиринці.
Олександр Андрійович Найда	Заслужений лісівник УРСР, почесний член Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, краєзнавець. Неоцінений внесок Олександра Найди у залісненні Чигиринщини. Також він склав детальну карту Холодноярського лісу та унікальну схему розташування основних історичних, природних, археологічних та інших об'єктів Холодного Яру. За його участю та при безпосередньому керівництві у лісовому масиві та по ярах було встановлено понад 30 пам'ятних знаків. Зокрема, було встановлено знаки: місце, де гайдамаки святили мечі, «Печери Мотронинського монастиря», «Могила Йосипа Шелеста», «Склик», «Поташний Яр» та багато інших. Не будучи уродженцем Чигиринщини, зробив надзвичайно багато для краю.

Михайло Іванович Сікорський	Уродженець Чигирини, український історик і культуролог, директор Переяслав-Хмельницького історичного музею, Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», з 2008 і до самої смерті був почесним генеральним директором Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Заслужений працівник культури України.
Дмитро Іванович Вишневецький	Військовий діяч, князь, Черкаський та Канівський староста. Відомий як перший організатор козацьких походів, засновник Запорізької Січі. На думку істориків, Вишневецький – герой української народної пісні про Байду.

Михайло Петрович Старицький	Український письменник (поет, драматург, прозаїк), театральний і культурний діяч. Один з корифеїв українського побутового театру. Автор трилогії «Богдан Хмельницький».
Фундуклей Іван Іванович	Київський губернатор, краєзнавець і меценат. З 1835 року мав у своїй власності село Голоківка Чигиринського району. Вулиця Фундуклеївська у місті Чигирині веде у напрямку залізничної станції Фундуклеївка.
Григорій Олександрович Москаленко	Уродженець Чигиринського театру. Після визволення Чигирини у 1943 році був призваний до війська, воював, був поранений. Як про надзвичайно талановиту людину згадувала про нього Марія Орленко.
Марія Хомівна Орленко	Уродженка села Розсошенці Чигиринського району, заслужений працівник культури України. Працювала на різних посадах у сфері культури Чигиринщини з 1952 року практично до самої смерті у 2013 році. Близько 20 років очолювала ансамбль «Козачка», творчість якого відіграла велику роль у збагаченні і розвитку української національної культури.
Борис Дмитрович Крупницький	Уродженець села Медведівка, український і німецький історик. З 1920 року проживав в Німеччині. Свою історичну діяльність присвятив дослідженню української історії, особливо епохи гетьманів.
Андрій Іванович Яковлів	Уродженець Чигирини 1872 року народження. Видатний громадський і політичний діяч, історик права. Один з засновників Музею визвольної боротьби України у Празі. Життя закінчив у Нью-Йорку у 1955 році.
Лаврін Капуста	Козацький військовий діяч, Чигиринський та Суботівський городовий отаман, керівник контррозвідки часів Богдана Хмельницького. Деякі фрагменти життя пов'язані з селом Івківці Чигиринського району

Мельхіседек Значко-Яворський	Матвій Карпович Значко-Яворський - православний церковний діяч, архімандрит. Прізвисько Мельхіседек - «Цар справедливості». За його ігуменства під час наростання релігійно-національного руху Мотронинський монастир перетворився на осередок Коліївщини. Його підтримали сусідні монастирі. За поширеною легендою, ігумен благословив гайдамаків вирізати до ноги всю шляхту і висвятив їм ножі. Проте, як вважають науковці, цього не було.
Федір Сидорович Предтеча	Уродженець міста Чигирини, 1875 р.н. Моряк, учасник Першої і Другої світових воєн. Один з авторів пісні «Раскинулось море широко» (1906 р.)
Андрій Химко	Хименко Андрій Іванович – псевдонім Андрій Химко, поет, уродженець села Адамівка Чигиринського району.

	Перебував в ув'язненні з 1944 по 1953 рік за доносом у політичній справі. З 1964 року і до 1991 проживав у місті Черкаси
Федір Коробка	Федір (Тихонович?) Коробка — український військовий діяч періоду Хмельниччини, генеральний обозний (1650—1654, 1669), дипломат. У 1648 — 1649 роках — городовий отаман Чигирина, згодом — наказний полковник Чигиринського полку. В 1650 році призначений генеральним обозним.
Родина Рвачових	Рвачова-Ющенко Катерина Логвинівна, Рвачов Володимир Логвинович та Рвачов Олексій Логвинович, уродженці м. Чигирина. Видатні українські вчені у галузях фізики, математики, кібернетики. Автори винаходів і багаточисленних наукових робіт у цих галузях
Віталій Єлисейович Чигирин	Уродженець села Боровиця Чигиринського району. Український письменник і журналіст доби «розстріляного відродження». Жертва сталінського терору. Був розстріляний у 1937 році. Реабілітований посмертно у 1956 році.
Анатолій Миколайович Чекаль	Багаторічний керівник Чигиринського народного самодіяльного хору, Заслужений працівник культури України.
Іван Іванович Чабаненко	Уродженець міста Чигирина, актор, режисер, один з основоположників української театральної педагогіки, заслужений діяч мистецтв УРСР.
Яків Михайлович Брюховецький	Уродженець села Головкивка, Чигиринського району. Український гончар, діяч культури, Заслужений майстер народної творчості України.
Петро Похил	Репресований освітянин. 1894 р. н., уродженець с. Головкивка. Чигиринського району Київської (нині Черкаської) області, українець, освіта середня спеціальна (закінчив учительську школу), до арешту проживав у м. Чигирин Київської (нині Черкаської) області і працював учителем Чигиринської неповно-середньої школи (є відомості: учителем у с. Головкивка). Заарештований 21 квітня 1938 р. Чигиринським райвідділом НКВС, після арешту утримувався під вартою в Черкаській тюрмі. Обвинувачувався по ст.ст. 54-2, 54-11 КК УРСР. Рішенням Трійки при Київському обласному управлінні НКВС УРСР від 23 квітня 1938 року Похил П. Ф. був засуджений до розстрілу з конфіскацією особисто належного йому майна. Вирок приведений до виконання 16 травня 1938 р. Постановою президії Черкаського обласного суду від 13 березня 1958 року рішення Трійки УНКВС Київської області від 23 квітня 1938 року відносно Похила П. Ф. відмінено за недоказаністю пред'явленого обвинувачення.
Яків Опанасович Щириця	Уродженець села Боровиці Чигиринського повіту. Учасник українського визвольного руху на Чигиринщині у 20-х

	роках ХХ століття. Закінчив двокласну Головківську вчительську гімназію. З 1906 по 1914 працював учителем у селах Тіньки, Бужин. З 1914 року перебував на військовій службі, де в якості офіцера брав участь в українізації царської армії. У 1919-1920 роках очолював загони самооборони ряду сіл дніпровського побережжя Чигиринського повіту – Білоярський полк. Військове формування під його керівництвом бере участь у боях з денікінцями, червоними, силами Коцура. У 1929 році розстріляний за організацію на Чигиринщині повстанського руху проти радянської влади.
Загора	Письменник, родом з села Тіньки Чигиринського району
Філон Джалалій	Український військовий діяч кримськотатарського походження, один з визначних полководців Визвольної війни, сподвижник Богдана Хмельницького
Кричевський Михайло Станіслав	Полковник Чигиринського полку, військовий діяч, сподвижник Богдана Хмельницького
Родина Калішевських	Яків Степанович Калішевський - уродженець міста Чигирини, митець, регент церковного хору. Про нього говорили «Король регентів», та «Геніальний Калішевський». Диригент-новатор, оперний співак, митець і майстер. Його батько Степан Онуфрійович 30 років служив дияконом і регентом у Черкаському Миколаївському соборі.

Пояснення назв інших вулиць

Вул. Херсонська – стара добільшовицька назва.

Вул. Гайдамацька – на честь повстанців гайдамаків.

Вул. Міліонна – стара добільшовицька назва.

Вул. Лівобережна – географічна назва, вулиця, що тягнеться лівим берегом Тясмина.

Вул. Ірклійська – географічна назва, за назвою річки Ірклій.

Вул. Вільного козацтва – в честь історичної події, з'їзду Вільного козацтва, який відбувся у місті Чигирині у жовтні 1917 р.

Пров. Фортечний – прямує до фортеці.

На будь-яку проблему слід дивитись не з якихось вузькопартійних позицій, а із загальноцивілізаційної точки зору. Як на мене, перейменування вулиць нашого міста – не самоціль. Уявімо, що перемагає якась одна сторона. І що, на вулицях смітників стане менше, з'явиться освітлення, транспорт почне нормально функціонувати, життєвий рівень підвищиться, культура піде вгору?

Отже, перейменування слід пов'язувати з тим, якими ми будемо, куди ми йдемо, чого ми хочемо? Чи до цивілізованості, чи до перемоги якогось вузького інтересу будь-якими засобами?

Мова йде не про те, яка сторона перемаже, треба, щоб ми всі перемагли. Щоб наші міста і вулиці процвітали, щоб ми нормально жили і були цивілізованою нацією.

Хочу викласти свою думку з приводу переименовання назв географічних об'єктів. Це питання не нове, і у певні етапи розвитку суспільства та в ракурсі деяких історичних подій воно поставало особливо гостро. Кожне покоління відстоює свої ідеали, підтримує своїх, навіть «сумнівних» лідерів. Зміна назви вулиці, міста чи ліквідація пам'ятника забирає шматочок пам'яті, віри, а значить і шматочок життя людини. Натомість покоління, що формує свої ідеали на новітніх чи повернених із забуття історичних подіях хоче бачити назви міст, вулиць менш політизованими або ж більш осучасненими. Я вважаю, що при переименованні слід враховувати найбільш значимі й тривалі події в історії даного топонімічного об'єкта. Важливим є ставлення більшості людей до зміни назв географічних об'єктів. Здійснювати подібні дії необхідно з великою обережністю, максимально виважено і продумано. Лише той народ, який пам'ятає свою історію, має майбутнє. У цьому сенсі топоніміка відіграє не останню роль у тому, як народ мислить і позиціонує себе як носій національних традицій, історичної пам'яті, віри, шанування власної мови.

-
1. <http://novadoba.com.ua/28071-yak-pereymenuvaly-vulyci-na-chygyrynschyni.html>
 2. <http://www.vmisty.in.ua/index.php/noviny/1045-na-yakikh-vulitsyakh-prosnemos-novi-nazvi-vulits-ta-provulkiv-chigirina>
 3. <http://www.vmisty.in.ua/index.php/noviny/1045-na-yakikh-vulitsyakh-prosnemos-novi-nazvi-vulits-ta-provulkiv-chigirina>
 4. <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

Ветров Олександр Васильович,
Почесний краєзнавець України,
член Національної спілки журналістів України
(м. Кам'янка Черкаської обл.)

ЗОРЯНІ «РАНИ»

Там де упала палаюча зірка,
Там буде вічна боротьба
Чорних і білих сил...

В місцевостях де проживали наші предки, а зараз проживаємо ми, ще за доісторичних часів відбувалися грандіозні катаклізми та події. Ці території то вкривалися морем (про це свідчать знахідки окам'янілостей молюсків), то ставали суходолом [1, 37]. Тож геологічне минуле нашого краю є однією із найцікавіших і захоплюючих сторінок його історії.

В пропонованій статті, розглядається ряд питань, майже невідомих широкому загалу кам'янчан і гостям міста, які можна використовувати в

популяризації туристичної привабливості м. Кам'янки і навколишньої місцевості та створенні нових туристично-пізнавальних маршрутів по ознайомленню з невідомими сторінками літопису геологічної історії України.

Мабуть кожен, хто бував у наших краях, помітив, що Кам'янка, Олександрівка лежать у досить помітній, найпологішій долині річки Тясмин. Ця низина, а саме місцевість у районі Олександрівки є нічим іншим, як відома Бовтиська западина. Бовтиська котловина на поверхні кристалічного фундаменту центральної частини Українського щита (УЩ) була встановлена геологом Л.Г. Ткачуком у 1930–1932 рр. [2, 1372–1374]. На початку 50-х років ХХ ст. дослідження там провели геофізики. Їх результати показали, що Олександрівка, Стара Осота, Бірки, Івангород, Бовтишка розташовані в центрі великої аномалії – мінімуму сили ваги. Ця місцевість, яка входила до Корсунь-Новомиргородського плато, тоді ще була малодосліджена, а отже вчені-геологи мали сподівання відшукати багаті поклади корисних копалин. Вони вважали, що ця западина була затокою древнього моря, яке знаходилося на території нинішньої Дніпровсько-Донецької низини [3, 18-19].

Та подальші події, розвивалися як у захоплюючому пригодницько-фантастичному серіалі, а розв'язка цього сюжету, багато в чому змінила життя і розвиток невеликих українських містечок таких як Олександрівка та Кам'янка.

В 1953 р. буровики Петриківської геологорозвідувальної партії, в пошуках кам'яного вугілля, заклали три пошукові свердловини і пробрили півкілометрову товщу осадкових порід. Та вугілля, на яке сподівалися, не знайшли. Зате зовсім несподівано для себе натрапили на горючі сланці [4, 19]. Так випадково було виявлено, як вже розібралися з роками, найбільше в Україні Бовтишське родовище горючих сланців. Пізніше було досліджено, що приконтурними населеними пунктами родовища являються Косари, Юрчиха, Стара Осота, Китайгород, Бірки, Івангород, Бовтишка, Несватково. Бовтишські горючі сланці складаються на 70-90% з мінеральних речовин (кальціта, доломіта, гідрослюди, кварца і т.д.), частково з органічних речовин (залишків водорослів, риб, ящірок, молосків). Теплотворність сланців становить 2200-2850 ккал/ кг при (зольності) 62-65% і виході смол 12-18%. За якістю бовтишські сланці перевищують американські і бразильські. На площі приблизно 200 кв. км тут знаходиться 3,0-3,7 млрд.т. сировини. Розташовані бовтишські сланці п'ятьма горизонтальними шарами, головний з яких – четвертий – залягає в середньому на глибині 200-250 м (в Бовтищі – на глибині 70 м, в Олександрівці – на глибині 300 м). Середня потужність горизонтів – 10-15 м. З 1т бовтишських сланців можна отримати 80-100 л нафтопродуктів. Бовтишські сланці можуть використовуватися і в хімічній промисловості: з них виготовляють бензол для виробництва пластмас, нафталіна, парафінів [5, 66].

Через десять років, після першого розвідувального виявлення сланців, розвідники під керівництвом головного геолога Юліана Басса і старшого геолога Віктора Грабовського пошуки горючих сланців відновили. І раптом, при бурінні скважини поблизу Бовтишки, під осадковими породами відкрились вулканічні туфи, які на Кіровоградщині ніколи раніше не зустрічалися. Ще декілька

свердловин – картина повторюється. Це було явище – неймовірне, виключне за своєю природою. Знову з'явилася робота для геофізиків. Складенна карта, за результатами нових розвідувальних бурових робіт, показувала, що аномалія – зовсім не могла бути затокою древнього моря, а являла собою автономну западину відносно правильної круглої форми з центром у Олександрівці. Як висновок, було висунуто нову гіпотезу - що западина має вулканічне походження.

До того часу вважалося, що вулкани не характерні для Європейської частини території Радянського Союзу. А тут раптом «довели»: в колись в лісостеповій зоні України начебто діяло два вулкани. Невеликий був на території нинішнього села Ротмистрівки, на Черкащині. А на території теперішнього Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. діяв вулкан-гігант. І начебто, це відбувалося більше як півтора мільйонів років тому, на початку юрського періоду. Діаметр кратера дорівнював майже 24 км. Пізніше висунули нову гіпотезу, що тут діяло одночасно кілька вулканів, які буцімто мали один спільний кратер. Так нова теорія виглядала більш вірогідніше, бо все таки важко уявити собі вулкан з площею кратера більше як 450 кв. км. Минуло мільйони років, і згаслий вулкан, чи вулкани затопило море. Але знову ж таки, вчені гадали, що вулкани пробуджувались знову й знову. За кілометр на південний захід вище місця Катеринки був кар'єр, в якому на метровій глибині залягали багаті поклади найрізноманітнішої форми черепашок. Частина їх вже була завапнована. А шари цього черепашника були нахилені не в долину річки Тясмина, а навпаки – від неї! Це стало приводом геофізикам, заявити, що межа кратера вулкану проходила саме в цьому місці, а потім вже його затопило водою. Під час одного з вивержень дно моря здивилося та так і застигло. Гідрогеологічні процеси, під дією яких пізніше утворився Тясмин, по суті нічого вже змінити не могли [6, 19-20].

Ударно-метеоритне походження структури вперше було запропоноване В.А. Голубєвим у 1969 р. [7, 10-13]. На Землю часто падають метеорити. В рік на її поверхню випадає біля 40 тис.тон метеоритних речовин. За рахунок цього фактору маса нашої планети на протязі останніх 0,5 млрд. років збільшилась на 0,001%. В перший мільярд років існування Землі таких метеоритів випадало значно більше. В результаті падіння космічних тіл на поверхні Землі утворилась ціла мережа глибоких ран в виді кратерів величезних розмірів. Вони були виявлені на мілкомасштабних світлинах нашої планети, отриманих з супутників Землі [8, 115].

Більшість з них утворились при ударі об землю велетенських залізних і кам'яних метеоритів. Коли метеорит, що летить зі швидкістю від 4 до 70 кілометрів на секунду, зіштовхується з Землею, раптово виникає величезна кількість кінетичної енергії, котра витрачається на гальмування, випаровування, плавлення і роздроблення метеориту і земних гірських порід, а також утворення кратера на поверхні землі. В момент зіткнення космічного тіла з Землею відбувається вибух під час якого тиск може досягти 5 мегабар, а температура 3000-4000 тисяч градусів. Вчені підраховували, що при зіткненні таких тіл з

Землею виникають вибухи, еквівалентні по силі декільком десяткам тисяч водневих бомб.

Зіткнення земної кулі навіть з невеликими небесними тілами діаметром в один-два кілометри призводить до гігантських катаклізмів, схожих на ядерну війну. Астрономи вважають, що дані небесні тіла слід називати не метеоритами, а астероїдами, а метеоритні кратери ще називають астроблемами, що в перекладі означає “зіркова рана”. Кількість астроблем, виявлених на Землі, вже перевищила 250. Вважається, що на Землю за останні два мільярди років впало 1010 метеоритів, здатних утворити кратери [9, 18-19]. Самим надійним критерієм їх виділення являється виявлення залишків метеоритних речовин і специфічних змін в породах під дією вибухової хвилі та високої температури під час вибуху [10, 63].

Тільки на території Українського щита на Україні на протязі останнього мільярда років могло впасти 300 метеоритів, спроможних утворити вибухові астроблеми діаметром понад один кілометр. Достовірно встановлено поки що місце розташування шести метеоритних кратерів, два з яких знаходяться в нашому краї.

На території Олександрівського р-ну Кіровоградської та частково Кам'янського р-ну Черкаської обл. розташована добре вивчена вченими Бовтиська астроблема. Вона являє собою гігантську воронку в кристалічному фундаменті діаметром 22 км і глибиною понад 1000 м., що утворилась у палеогеновому-крейдянному періоді. За допомогою інфрачервоної спектрометрії встановлено, що при падінні величезного метеориту утворилась лава, нагріта до температури 1700-1850 градусів, тоді як температура земних лав при виверженні вулканів не перевищує 1100-1200 градусів. Утворення метеоритного кратера і метаморфізм порід відбувався з небаченою для інших геологічних процесів швидкістю. Вибухова хвиля розповсюджувалась в гірських породах з надзвуковою швидкістю (5-40 км на секунду). Це означає, що Бовтиський кратер утворився за кілька секунд [11, 19-20]. Доведена до стану кипіння метеоритна речовина переміщувалась з розплавленою місцевою породою [12, 7].

В результаті такої температури та гігантського тиску були випарувані, розплавлені і викинуті із центру Бовтиського кратера кристалічні гірські породи. Речовина метеориту перетворилась у сильностиснений газ. Весь цей конгломерат поступово охолоджувався впродовж десятків років. Врятуватися за таких умов не мав шансів жоден живий організм. Далі кратер перетворився на прісне озеро, яке періодично сполучалось з морем. Довгий час вода у ньому була теплішою, ніж в морських басейнах навколишніх районів, що сприяло розвитку видів тварин і рослин, які є ендемічними, тобто не зустрічались за межами озера [13, 19-20].

Вже в наш час у копалинах геологи знаходили точні з найдрібнішими відбитками, окам'янілі форми риб, ящірок, черепашок. Палеонтологи ще не визначили їх віку, оскільки такі організми досі невідомі науці і не можуть бути порівняні з раніше дослідженими і вивченими формами, знайденими в інших районах.

Існує версія, що в час існування прісного озера заклалися підвалини артезіанського басейну. Цікавою є та деталь, що ця вода зустрічається на двохсотметровій глибині по краях западини. Замкнутим колом басейн тягнеться шириною, близькою п'яти кілометрам. Вірогідно, що береги озера були досить крутими. Минуло тисячі, мільйони, десятки мільйонів років. Під дією хвиль, вітрів, дощів та інших сил природи вони руйнувалися, зсовувалися на дно озера. Зарівнювалися краї кратера, утворювались «звали» з крупних уламків кристалічних порід. Засипалася геологічними відкладеннями вирва. Пізніше вони покрилися осадовими породами, як і сам кратер, і його місцезнаходження вченні встановили за допомогою геофізичних досліджень.

А от стиснута знизу гранітним щитом, а зверху-водонепроникним шаром, вода при бурінні свердловини в 1968 р. неподалік с.Косарі Кам'янського р-ну, вирвалася потужним фонтаном, п'езометричний рівень якого досягав 12 м над поверхнею землі. Вода, що зафонтанувала в долині Тясмину, на кордоні Кіровоградської і Черкаської областей, показала високі смакові якості. Свердловину передали для промислового забезпечення водою Косарському спиртовому заводу.

Дещо пізніше, вже на терасах лівого берега Тясмину в с.Юрчисі Кам'янського району, геологи пробрили ще дві свердловини. Вода з них не вдарила фонтаном, але піднялася до поверхні. Тут рівень поверхні на 25 м вищий, ніж у долині. Відстань між першою свердловиною і двома другими становить близько кілометра. Тиск води у всіх трьох-однаковий. Ці свердловини зараз з успіхом забезпечують потребу у воді міста Кам'янки та його промислових підприємств. З фонтануванням розвідники надр зустрічалися і в інших місцях Бовтинської западини.

Є ще загадка. Вода з пробурених свердловин виходить на поверхню з порівняно високою температурою 15-17 градусів. У інших же місцях температура підземних вод на такій глибині в основному 8-10 градусів. Безумовно, що при проходженні води по стволу свердловини температура її дещо знижується. Чому в артезіанському басейні вода тепла? Точної відповіді на це питання поки що дати не можна. Запаси води в артезіанському басейні невичерпні. Їх цілком вистачає, щоб забезпечити питною водою Кам'янку і Олександрівку та цілий ряд господарств [14, 20-22].

Більше, ніж півстоліття немов магнітом притягують до себе вчених геологів і місцевість в с.Райгород Кам'янського р-ну. У результаті досліджень викидів Бовтишського метеоритного кратеру на Українському кристалічному щиті були виділені брекчії райгородської світи, які відслонюються в басейні річок Сухий та Сирий Ташлики та в басейні середньої течії річки Тясмин. Була встановлена двочленна будова товщі брекчій, характерна для за кратерних викидів, і ознаки ударного метаморфізму та ударного плавлення порід, які появляються у природніх умовах тільки у зв'язку з метеоритними вибухами. За даними геологічних робіт В.П.Брянського, В.К.Рябчуна та інших геологів, викиди Болтиського кратера (райгородська світа) фіксуються на відстані до 45 км від центру кратера [15, 76-81]. Особливий інтерес до райгородських шарів виник порівняно недавно в зв'язку з проведенням пошуково-прогнозованих робіт щодо

алмазів. Було знайдено одиничні дрібні алмази безпосередньо в райгородській товщі [16, 5-7]. На основі численних досліджень було встановлено наявність елювія в алмазонасній райгородській докембрійській породі [17, 44-47]. Усе це дає вченим підстави вважати доцільним продовження пошуків розсипних алмазів. Таким чином, саме алмази, які широко використовуються як в технічних цілях, так і в ювелірній промисловості (при обробці алмаз перетворюється на дорогоцінний діамант) є причиною активної цікавості геологів до райгородських земель [18, 12].

Місце, де колись бушувала смертоносна стихія після падіння астероїда, обживалася спершу рослинами, потім тваринами. За ними настала черга людей, які оселялися на метеоритних залишках, сплавлених із земною твердю.

Право на відкриття цього рідкісного утворення слід віддати не вченим, котрі ідентифікували його як астроблему тільки в кінці ХХ століття, а нашим далеким-далеким пращурам. Звичайно, вони не могли знати про його зоряне походження, але суто практично вирізнили територію серед інших геологічних структур регіону. Річ у тім, що під дією високих температур змінилися властивості гранітів довкола кратера. Перепалений камінь став м'якшим, легше піддавався обробці залізними знаряддями, для примітивних технологій ранніх суспільств це була неоціненна знахідка.

Свого часу перед українськими археологами постала проблема. Системні дослідження на величезному терені від Дністра до Дніпра виявляли на давніх поселеннях кам'яні жорна для ручних млинів, дуже схожі між собою за матеріалами і способами обробки. [19, 7]. Цікаві дослідження провів одеський вчений В.Ф.Петрунь. Він, доказав, що українські нестікловидні імпакти метеоритних кратерів, які раніше вважалися вулканічними лавами і туфами, широко використовувалися на території від Дністра до Дніпра (один з таких жорновів знайдений навіть в Ольвії) аж до часів Київської Русі [20, 415]. Ці жорнова виготовлені з оранжевих та сірих гранітів.

Оранжеві породи походять із Іллінецької астроблеми на Вінничині. Археологи з історичного факультету Вінницького педінституту, очолювані доцентом Павлом Павлюком при розкопках виявили у с. Лугова Іллінецького району дві майстерні та житло, древні шахти, з яких видобували камінь, а також багато зразків бракованих виробів. На той час тут було налагоджено масове виробництво ручних млинів, тисячі їх розвозились по Правобережній Україні [21, 7].

Сірі ж породи походять з викидів Бовтишського метеоритного кратера. Із сірих пород виготовлені жорни, знайдені в древньоруському поселенні поблизу Григор'ївки на правому березі Канівського водосховища. Таким чином древні поселення нашого краю мають відношення до розвитку землеробства на значній території України - вони поставляли матеріал для знарядь праці.

Все це означає, що в цих двох регіонах працювало багато ремісників. Виготовлення жорен-справа трудомістка. Експериментально встановлено, що при тодішньому рівні знарядь праці тільки груба обробка одного мукомельного постава потребувала 16 годин безперервної роботи, а ще ж була і чистова обробка. На території цих двох астроблем археологами знайдено чималі

поселення III століття н.е. Все це дозволяє аргументовано припускати, що у цих регіонах в околицях астроблем були ремісничі столиці племен черняхівської культури.

У слов'янські часи видобуток м'якого каменю тривав. Він ішов як на жорна, так і на будівельний матеріал для житла, бо пориста структура перепаленої породи добре утримувала тепло.

На південний схід від Бовтиської астроблеми поблизу села Зелений Гай Знам'янського р-ну розташований ще один метеоритний кратер. Вік Зеленогайської астроблеми аналогічний Бовтиській. Це може означати, що гігантський метеорит, влетівши в атмосферу Землі, розколовся на кілька частин. Зеленогайська астроблема досліджена менше за Бовтиську і можна лише орієнтовно оцінити її розміри. Діаметр кратера був 1,3-1,4 кілометра, а глибина близько 100-180 метрів. В породах воронки виявлені сліди ударного метаморфізму. Були виявлені уламки пухлятого скла плавлення, встановлені конуси руйнування порід та інші прикмети. Зеленогайська астроблема пройшла таку саму еволюцію як і Бовтиська і її знайшли лише за допомогою спеціальних геофізичних та геологічних досліджень.

Тож, поки світ обмірковує перспективи можливої у майбутньому космічної катастрофи, наш край вже має "зоряні рани", нанесені 80-100 мільйонів років тому. Космічні катастрофи і на Землі, і на Місяці, і на інших планетах Сонячної системи явище звичне. На думку вчених, падіння космічних тіл на Землю, як мінімум двічі ставало причиною знищення життя на планеті. Великі удари метеоритів могли стати причиною зміни магнітного поля планети, а звідси близький шлях до проникнення космічної радіації на земну поверхню. Згубна дія радіації повинна була відбитися на еволюції життя на Землі. Не виключено, що наслідком такого явища була загибель динозаврів в (мелово) крейдяному періоді 65 мільйонів років тому.

В результаті падіння космічного об'єкта великих розмірів 250 мільйонів років тому зникли трилобіти, а разом з ними майже всі морські тварини і 70 відсотків рослин на суші. Падіння великих метеоритів і астероїдів в океан могло приводити до виникнення хвиль цунамі висотою до декількох кілометрів. В минулому це викликало величезні катастрофи на Землі. В атмосфері при таких падіннях метеоритів розсіювалася велика кількість води (в виді бризг і пару) та пилу. Пари води і пилу, піднімаючись в високі шари атмосфери, різко погіршували її прозорість. В наслідок чого вони здійснювали вплив на погодні умови в глобальних масштабах. Це могло привести до сильних похолодань на Землі і навіть оледеніння.

Тож не дарма у настанні льодовикових періодів на Землі підозрюють астероїди чи гігантські метеорити. У четвертинному періоді під час найбільшого в Європі дніпровського зледеніння льодовик вкрив більшу половину північної України [22, 18-20].

Кам'янська земля завжди вражала цікавими і несподіваними знахідками. У 1959 р. на території с.Лузанівки було відкрито Лузанівське відслонення, а в 1961 р. вчені повідомили про унікальну знахідку рясної, добре збереженої фауни малюсків палеогенової доби кайнозойської ери в Кам'янському районі. За

рішенням Черкаського облвиконкому від 26.06.1972 р. ця територія внесена в реєстр заповідних територій області і має статус державної геологічної пам'ятки природи місцевого значення [23, 29].

1. Борис Кузык. Василь Білошапка. Олександрівка. Погляд крізь віки. Київ. «Мистецтво». 2001.
2. Ткачук Л.Г. Геологічна будова Болтисько-Тясминської западини поверхні кристалічного масиву // Журн. геол.-геофіз. циклу АН УРСР. – 1934. – № 10.
3. В.А.Проценко. Тясмин чекає на вас. Нарис-путівник. Видавництво «Промінь». Дніпропетровськ. 1973.
4. Там же.
5. Борис Кузык. Василь Білошапка. По ходу времени. Енциклопедія Александровщини. Київ. «Мистецтво». 2002.
6. В.А.Проценко. Там же.
7. Годубев В.А., Карпов Г.М., Поповиченко В.А. Про метеоритно-вибухове походження Бовтиської западини на Кіровоградщині // Доп. АН УРСР. Сер. Б. — 1974. — № 1.
8. Е.М.Филипов. Вселенная, земля, жизнь. - К. "Наукова думка"- 1983.
9. Збірка праць Державного музею історії Олександрівського району. Випуск перший. Снт. Олександрівка, Кіровоградської обл. - 2002. / В.Білошапка. Є у нас "Зоряні рани".
10. Я.Г.Кац, В.В.Козлов, Н.В.Макарова, Е.Д.Сулиди-Кондратьев. Геологи изучают планеты.-Москва. – «Недра». 1984.
11. Збірка праць. Там же.
12. Віктор Мельник. Люди на метеориті // Україна молода №41, 3 березня 2007 року.
13. Збірка праць. Там же.
14. В.А.Проценко. Там же.
15. Гуров Є.П., Вальтер А.А. Викиди Болтиського метеоритного кратера на Українському щиті // Геологічний журнал. – 1977. Т.37. - №6.
16. Стефанський В.Л., Рузина М.В., Терешкова О.А., Нечасенко А.М. Про вік райгородської товщі центрального району українського щита // Науковий вісник Національного гірничого університету, 2010. №7-8.
17. Терешкова О.А. До питання про стратиграфію і тенецу райгородської товщі палеоцену українського щита в світлі її алмазонасності // Науковий вісник Національного гірничого університету, 2010. - №2.
18. Вадим Тимофеев. Історія села Райгород. Черкаси. 2014.
19. Віктор Мельник. Люди на метеориті. // Україна молода №41, 3 березня 2007 р.
20. Борис Кузык, Василь Білошапка. Александровский меридиан: люди, события, время. Киев. "Мистецтво". 2003.
21. Віктор Мельник. Там же.
22. Збірка праць. Там же.
23. Ала Єфремцева. Викопа фауна Лузанівського відслонення палеогенової доби кайнозойської ери / Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали V науково-практичної конференції 12-13 листопада 2015р. Черкаси. Вертикаль. 2016.

Горенич Оксана Миколаївна,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ТКАЦЬКІ ТРАДИЦІЇ НА ЧИГИРИНЩИНІ У 40-90-Х РР. ХХ СТ.

Історія виникнення ткацтва має давню історію. Перші письмові згадки про ткацькі верстати датуються 457 роком нашої ери у працях невідомого грецького історика. В Україні ткацтво є одним з найдавніших видів людської діяльності, яке відоме з часів неоліту. Ще у трипільців було досить розвинене прядіння і ткацтво, про що свідчать знахідки глиняних прясел до веретен і тягарців від примітивного ткацького верстата. Іноді на днищах трипільських керамічних виробів трапляються відбитки тканин різних способів ткання. Першим матеріалом для ткання ще давні люди використовували рослинні волокна. Не тільки конопляними, лляними волокнами та бавовняними нитками користувалися люди в давнину. Колись тканини вироблялися навіть із жалкої кропиви, яка має довгі сильні волокна та стебла, котрі підходять для плетіння. Показово, що кропива як сировина для ткацтва використовувалось навіть в середині XIX ст.

Довгий час кропива була відома як технічна культура. З неї робили сита для проціджування меду і просіювання борошна, дуже міцні мотузки, шпагати. З її волокон плели рибальські сітки, які відрізнялися міцністю, легкістю, а ще довго не намокали у воді і не гнили. Кілька століть тому з кропиви ткали одяг, полотно, і кропив'яні нитки нітрохи не поступалися вовняним. Для цього пізньої осені, іноді й на початку зими, збирали сухі стебла рослини. Чим довше вдавалося витримати її в ґрунті, тим міцніша тканина з неї виходила. Адже сама природа — сильними дощами, приморозками, туманами та різкими потепліннями — загартовувала її. Зі стебел віддирали волокна, потім їх замочували і розвішували сушити. Для відбілювання розстеляли на снігу або розтягували на рамі, щоб вигорали на сонці.

Відомий і інший спосіб обробітку стебел кропиви. Як тільки кропива переставала рости, її зрізали в снопи, висушували на сонці та звозили до житла. Тут кропиви спочатку м'яли та очищали від костри (тверда частина стебла), а потім товкли у дерев'яних ступах і тільки після того ділили на довгі волокна – куделі. Нитки з кропиви були зеленкуватими, їх виварювали і відбілювали. Полотно з таких ниток отримували м'яке і біле [13].

Вироби з кропив'яних волокон активно використовували як у палацах знаті, так і в будинках звичайних людей. Одяг, виготовлений з кропиви, є лікувальним. Недарма з кропив'яної пряжі царям ткали постільну білизну, а з кропив'яних волокон, що відрізнялися особливою м'якістю, виплітали шкарпетки та пояси, які носили при ревматичних болях, радикуліті і мігрені. Кропив'яний одяг відновлює правильний перебіг енергії в організмі. Тому кропиви використовували при ослабленні і безпорадності.

Тканина з кропиви – це захисник, оберіг, що здатний оберігати людину від злих чар і пристріту.

У 1856 р. в книзі "Загальнозрозуміле керівництво до практичного сільського господарства" П. Преображенський писав про кропиви:

"Розведення кропиви було відомо в давнину, і в даний час хоча значно зменшилася, але ніколи не може бути залишено досконало, тому що в

обробленому вигляді вона вживається для деяких технічних виробництв і не може бути нічим замінена» [14].

Звичайно, кропива не зможе змагатися з сучасними матеріалами. Вона не підходить для масового виробництва, здатного забезпечити одягом широке коло людей. Але сорочка, зроблена на основі кропив'яних волокон – екологічно чиста і можливо стане екзотичним раритетом. Виготовлення кропив'яних виробів було поширене і на Чигиринщині. Пізніше люди забули про прядильні властивості кропиви, бо її було замінено конопляними, лляними волокнами та вовняними нитками.

Льон — це одна з найстарших культурних рослин, яка вирощувалась на наших землях ще в дохристиянський період. Конопля була запозичена нашими предками від іранців, але теж дуже давно, бо насіння коноплі було знайдено в могилах, які датувалися дохристиянськими часами.

Збереглося багато археологічних пам'яток прядільно-ткацького виробництва часів Київської Русі. Льон і коноплі згадуються в церковних постановах Ярослава Мудрого: «Аще человекъ иметь красти коноплю или ленъ и всякое жито»[3, 170].

З X ст. є згадки про сукна та полотна з лляного й конопляного прядива, грубішого й тоншого ткання. Серед знахідок ткацького знаряддя X-XIII ст. у с. Райки Житомирської області є клубки вовняної пряжі, лляні нитки, сім'я конопель, залишки грубих конопляних мішків, фрагменти тканин та одягу.

Вовняні тканини згадуються в літературних пам'ятках уже з XI-го століття. Так, в «Ізборнику Святослава» читаємо: «Отъ вльны сы а не отъ льну...», а в житії Теодосія Печорського літописець Нестор згадує про «руками прядущю вльну...» [3,171]

З привізних тканин найпоширеніший по всій Україні був шовк, що в старих літературних пам'ятках називається паволокою.

В подорожніх записках Михайла Литвина, який був на Україні в році 1550-му, читаємо, що в Києві «...така велика кількість дорогих шовкових одягів, дорогоцінного каміння та дорогоцінних хутер, що мені самому траплялося бачити шовк, який коштував дешевше ніж у Вільні льон...»

Німецький лікар Самуель Готліб Гмелін, що побував на Україні в році 1770-му, писав у своїх записках: «...одяг носять бавовняний, шовковий і суконний, міцно підперізуються шовковими поясами».

Одночасно з шовком на Україні було багато привезеної тяжкої золотої парчі, а також і оксамиту. Про оксамит згадується у «Слові о полку Ігоревім» — «... помчаша (русичі) красніє дівки половецькіє, а с ними злато і поволоки, в драгіє оксамити».

Зустрічаються згадки і про олівір, тканий золотом. В Іпатіївському літопису під роком 1252-м читаємо: «Кожух олівіра грецького і кружеви золотими ошит...» Отже, населення княжої та гетьманської України широко користувалося дорогоцінним матеріалом для свого одягу.[3,171-172]

В кінці XVIII-го століття, коли російська цариця Катерина II скасувала Гетьманщину, зруйнувала Запорізьку Січ та закріпостила селян, населення України збідніло. Тоді вже тільки шляхта та невеличка частина міщан могли

купувати дорогоцінні експортні тканини. Переважна більшість українського населення, селяни все менше і менше вживали для свого одягу шовк, оксамит і парчу. Тканини власного виробу стали майже єдиним матеріалом для вжитку українських селян. Але і тканини з льону, коноплі та вовни були досить високої якості.

Так, про українське сукно вже всередині XIX століття добре відзиваються чужинці, які відвідували Україну. Один із таких відгуків ми знаходимо в одного з найбільших письменників Франції того часу, Оноре де Бальзака, що в 1850-му році побував у селі Верхівцях на Київщині. В своєму листі до рідних він писав: «Верхівці мають досить велике населення, тут виробляють сукно, дуже добре. Мені роблять кожух на сибірській лисиці на зиму з тутешнього сукна, і це сукно варте французького».[3, 173]

В 1631 - 1646 роках в Україні перебував французький військовий інженер, відомий картограф Гійом Левасер де Боплан. В книзі про Україну він писав: «Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоденного вжитку... Вони взагалі розуміються на всіх ремеслах, хоча бувають більш вдатними ніж інші у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чий знання у порівнянні з загалом значно ширші»[1,35].

Ткацьке мистецтво в Україні символізувало не тільки естетичні, художні смаки народу, а й було своєрідною візиткою таланту кожної майстрині, створювало думку про жінку та її дочок, тобто характеризувало жіночу вправність, майстерність, охайність і працьовитість.

Уміння добре прясти та ткати було необхідним для дівчини на виданні. До цих занять привчали з раннього дитинства. За звичаєм прядку дівчині дарував батько або брат уже в 6-7 років, коли мати вирішувала, що їй треба "входити в розум". Дівчата, зазвичай, пряли на вечорницях, збиралися разом у спеціальній хаті. Туди ж приходили й хлопці, щоб розважати дівчат [3, 186].

Процес прядіння складався з того, що робили з підготовленого матеріалу куделю, яку пряли на веретено, доводячи товщину нитки до товщини волосини.

Веретено—знаряддя ручного народного прядіння, яке виготовлялося в основному з липи або клена з видовженим загостреним одним кінцем з потовщеною серединою і закінченням у вигляді головки на другому кінці. З напряденою ниткою його називали починком. Веретено уявлялося в народі як символ життя.

Далі нитки намотували на клубки, які тоді переносили на снівницю, знявши зі снівниці, сушили. Далі нитки заправляли у гребінь.

Гребінь розглядався як символ жіночої долі: новонародженій дівчині на ньому перерізали пуповину, щоб з неї вийшла добра прядильниця й вишивальниця. Дівчата під час врожіння ховали гребінь під подушку зі словами: «Суджений, ряджений, приходь голову чесати». Гребінь клали до зерна під час засівки – «щоб жито було густе», використовували як оберіг від нечистої сили, хвороб [3, 193].

Майже з XV ст. відома в Україні прядка, домашній верстат, призначений для ручного прядіння. Основа прядки робилася з дуба, а колесо з липи. Приводилася вона в рух ніжним або ручним приводом. Продуктивність прядки

була набагато вища від веретена, тому до другої половини XIX ст. вона майже повністю його замінила.

Прядка, як і інші знаряддя праці, була наділена чітким сакральним значенням. Вона й досі відома в народі як символ життя і часу. Вертіння прядки породжує магічну силу, створює коло.

Спочатку ткацтвом як ремеслом займалися лише для потреб простих людей. Домашні ткацькі вироби не потребували високого рівня майстерності, як того вимагають плетіння мережив, ткацтво тонких тканин, а виготовлялися вони найпримітивнішими способами.

Для виготовлення домотканих виробів найчастіше використовували сільський ткацький верстат, зроблений з дерева. Його робили майстри – самоучки, які з часом постійно вдосконалювали його структуру. Ручні ткацькі верстати були горизонтальними і вертикальними, рухомими та незначними за розміром, що давало змогу розміщувати їх у селянських хатах. Ткацький верстат допомагав вручну створювати килими, підлогові доріжки, гобелени, покривала на меблі, шарфи, сумки і навіть тканини для пальто.

У Середньому Подніпров'ї будова ткацьких верстатів була схожою, проте його деталі в різних населених пунктах мали свої локальні назви. У відділі «Суботівський історичний музей» НКЗ «Чигирин» серед інтер'єру музейного об'єкту «Українська хата середини XIX ст.» є цінний експонат – ткацький верстат, що подарований Семеренко Лідією Іванівною, 1929 р. н., мешканкою с. Галаганівка, виготовлений її чоловіком Семеренком Олексієм Микитовичем, 1928 р. н. у 50-х рр. XX ст. для виготовлення ряден. Його будову становлять деталі:

1. Стояк -(станина, «коні»)
2. Поперечки (жердки верхні і нижні)
3. Вал - (товста кругла колодка, що закінчується гвинтом; на неї намотується основа рядна)
4. Барабан - (товста дерев'яна палиця, яка закінчується шестернею з гвинтом)
5. Гвинти – металеві або дерев'яні гвинти, якими скріплювалась основа верстата
6. Колесо із зубцями (шестерня)
7. Ляда (бердо або блят), яким збивали і ущільнювали нитки
8. Качок (качечка-цівка-очеретяна трубочка довжиною 7 см, на яку намотувалися нитки, а тоді вставляли у човник)
9. Гальмо(паличка, якою гальмували шестерню)
10. Начиння (основа, на якій тчуть ряднини, підвішується між корбою і барабаном)
11. Коліщата(жабки)
12. Виступці (педальки)
13. Лавочка
14. Човник

Станина даного верстата зроблена в основному з дуба і сосни. Дуб надавав міцності і витримував ритмічні і важкі рухи, а човники до верстата змайстровано

із груші, липи, клена. Коліщата зроблені з липи, осокара, а виступці (педальки) - з липи.

Взагалі для виготовлення верстатів використовувалася та деревина, що здебільшого переважала на певній території. На Чигиринщині найчастіше це були дуб, сосна, вільха. Для виготовлення зубів берда часто використовували багаторічні пагони калини. Завдяки міцності деревини вона гарно полірувалася і була легкою. Човники виготовляли з деревини груші, яблуні, оскільки вони теж добре полірувалися.

Грунтується робота верстата на тому, що парні нитки основи протягуються в отвори вертикальної рамки. Спочатку рухом ноги ця деталь опускається вниз. В результаті між нитками основи утворюється просвіт, в який і пропускається човник. Наступний ряд виконується з переміщенням рамки вгору. В результаті парні нитки піднімаються, знову утворюючи просвіт. Проміжна нитка проходить, а на матеріалі отримується шахове плетіння. Періодично нитки необхідно ущільнювати спеціальними бердами, що нагадують гребінець. Ними збивалися поперечні ряди в суцільне полотно.

Можна використовувати просте звичайне плетіння. Тоді полотно виходить одноколірним. Для цього човник протягують спочатку під парними нитками основи, потім під непарними. Помінявши колір качка, можна виконувати поперечні смуги на виробі. Для виконання орнаменту, потрібно більш складне плетіння. Тоді човник пропускається під нитками основи вже не в шаховому порядку, а залежно від того, який візерунок майстриня вирішила використовувати.

З часом конструкція ткацьких верстатів постійно вдосконалювалася. Каркас ставав міцнішим, стійкішим, були відсутніми хитання окремих деталей, що позитивно позначалося на якості ткання. Народні умільці вдосконалили механізми намотування та закріплення ниток основи, їх натяг. Розуміючи втомлюваність ткацької роботи за верстатом, майстри віднайшли вдосконалення умов роботи, що зменшувало монотонність їх одноманітної роботи.

Техніка ткання на верстатах залежала від практичного застосування тканини. Типовою ознакою, характерною для ткацьких верстатів, була обмежена ширина полотна 60-80 см. Українськими майстрами створено велику кількість видів ткацьких виробів. Зокрема, вони виробляли до 20 видів полотна.

До початку ХХ ст. ткацтво як домашнє ремесло майже на 100% забезпечувало потреби в тканинах мешканців українського села і навіть частково міста. Незважаючи на розвиток фабричної промисловості, домашнє ткацтво продовжувало існувати.

Народні промисли та ремесла були невід'ємною частиною селянського господарства Черкащини і відігравали значну роль в економіці краю аж до початку колективізації 30-х рр. та процвітали у селах до кінця 40-х початку 50-х рр. У наступні десятиліття ремесла або повністю відмерли, або перестали мати якесь економічне значення. З'явилося поняття «кустарна промисловість» та «кустарні промисли» [5, 5].

Протягом 20-х років серед сільських ремесел найбільшого поширення набули: ткацтво, кравецьке виробництво, шевське ремесло, деревообробні промисли, гончарство [4, 34].

По одній тільки Черкаській окрузі у 1925 р. налічувалося 7469 дрібних ремесел з кількістю зайнятих 7778 осіб [6, 45]. Займатися селян ремеслом змушувало малоземелля, велика кількість зайвої робочої сили, неможливість прожити тільки на прибутки від сільського господарства. Селянські господарства, які займалися ремеслами, поділялися на дві групи: ті, для яких ремесла відігравали роль допоміжного заняття, і ті, для яких це було основним видом господарської діяльності. У доколгоспний період майже відсутніми були колективні форми організації праці. Так, по Черкаській окрузі, станом на 1925 р. 92,8% працюючих виконували свою роботу «по самому» [7,45].

Намагання в 30-ті роки примусово організувати на базі промислів селян артіль, колгоспні бригади, майстерні, а їх самих перетворити в колгоспників, мало самі негативні наслідки [2, 33]. Примусова колективізація призвела до занепаду багатьох ремесел і промислів. Все працездатне населення було зайняте у колгоспному виробництві. Але найбільш вплинуло на занепад ремесел розкуркулювання [5, 5].

Разом з тим, значне зубожіння сільського населення, викликане спадом виробництва після колективізації, недостача на ринку ужиткових товарів, зумовлювали збереження ткацтва, яке забезпечувало селян найнеобхіднішим.

В цілому на Україні, зокрема на Чигиринщині природно-кліматичні умови були більш сприятливими для вирощування конопель, ніж льону.

Жителька села Суботів Безпала Ольга Степанівна, 1943 р. н. розповідає: «На Чигиринщині коноплі традиційно сіяли після першого теплого рясного дощу. Для того, щоб стеблам цих рослин надати м'якості, податливості волокнам потрібно було багато води, у яку їх замочували щонайменше на тиждень. Тому по берегах річки Тясмин та її приток жителі села створювали так звані мочілки - квадратної форми водойми, де замочували зжаті коноплі. Жителі кутка Гришківка, де я і зараз живу, носили замочувати коноплі і до «Вакат», і до «Афеді» - так по-вуличному прозвали місцевого чоловіка, городи якого близько межували з мочілкою. Коноплі клали у воду, де вони змінювали свій колір. Готовими вважалися вже ті, що були побілілими. Я і мої родичі на тачці перевозили їх додому. Дорога на Гришківку і тоді була досить крутою, і тягти під гору мокрі коноплі було дуже важко, аж під грудьми все боліло, поки дотягнеш. Робота ця була не з легких. А тоді ще скільки треба було докласти рук, щоб з тих конопель щось наткати...» [8]

Горенич Ольга Іванівна, 1952 р. н, що проживала на тому ж кутку Гришківка, пригадує, що, будучи дитиною, пасла з дітьми худобу на берегах Тясмину. Частенько в спеку худоба завертала попити води та побрехатись у мочілці біля «Вакат»: «Ми намагаємось її вигнати звідти, забігаємо у воду з коноплями босими ногами та так поколимо ними ноги, що шкіру на ногах добряче пекло. Тоді бігли до Тясмина і занурювали ноги у воду і стояли в ній, поки перепече» [9].

По всій території України у сільських та й міських оселях побутовали великі килими та вузькі й довгі килимові доріжки. Ткали найчастіше підлогові доріжки із старих полотняних речей, які відслужили свій термін. В якості основи використовували міцні нитки, а ось поперечними були смужки тканин. Домоткані доріжки в українців були популярними як у ХІХ ст., так і в 90-х роках ХХ ст. Такі ткацькі вироби були вельми популярними і в селі Суботові.

Як розповідає місцева мешканка Семчук Ольга Іванівна, 1962 р. н., всередині 90-х рр. її племінник, будучи вже підлітком, полюбляв сісти за бабусин ткацький верстат та, вправно орудуючи човником, ткав доріжки.

«У селі, - розповідає Ольга Іванівна, - ткацькі верстати були не в кожній хаті. Моя мати, Дерев'янка Ірина Прокопівна, була майстринею і вміла при необхідності настроїти верстат і людям, і собі. Матері верстат перейшов у спадок від моєї бабусі, а деталі до нього поновлював вже мій батько. Ірина Прокопівна з 5 років допомагала своїй матері мотати цівки у місцевий колгосп, щоб заробити трудовні, від чого мала травмування суглобів пальців у дитинстві (пальці росли криво). З її розповідей знаю, що у центрі села, де ми жили, було 5 верстатів: у Коваль Параски, Прохач Марфи, Прохач Саньки, Потапенко Сані. Ці жінки були справжніми майстринями ткацької справи. Були верстати і по інших кутках села. А ще модними і швидкими у виготовленні були рядна із зношеного одягу, який різався на стьожки, що намотувались на клубки, а потім на цівки. Пригадую, моя мати давала мені із сестрою завдання - понарізати старий одяг на тоненькі смужки і понамотувати клубків. Тож взимку сидимо на лежанці і ріжемо. Потім ганчірки із цівок вставлялися у човник, і мати починали ткати. Виткала доріжку довжиною в 40 метрів (основа намотувалася довжиною в 40 метрів, а рядно - 4 метри одне). За один день могла виткати 3 доріжки.

Ткати в селі починали з приходом зими і закінчували навесні, коли починались городні роботи. Тоді верстат розбирали на деталі і виносили з хати. Мій батько дуже не любив, коли в хаті гулав верстат, тож дуже радів, коли хата звільнялась від нього [12] ...»

Про ткацтво в Суботові розповідає місцева жителька Кучер Агафія Євменівна, 1933 р. н. Окрасою її хати є вишивані рушники і домоткані ряднинки, що різняться між собою кольорами. Виткані вони руками Агафії Євменівни, яка розповіла про те, як колись такі ж ткали в селі.

«Я почала ткати ще будучи підлітком, а тоді вже й дівкою і заміжньою. Тоді тканини робили здебільшого своїми руками. Вдень працювала у колгоспі, а вечорами і вночі ткала. В 40-50 рр. селяни сіяли коноплі на своїх городах, чекали поки вони зацвітуть, а тоді зривали, в'язали у кулики і несли до Тясмина, а там замочували десь на тиждень у воді. Коли коноплі починали ламатися, товсте з них випадало, тоді їх витягували, сушили, били на бетельні. Вони робилися, як коси, їх вносили в хату чи клуню, топтали по них ногами, щоб звільнити коноплі від костриці. Тоді накручували на гребінь і на прядку пряли, а далі намотували на мотовило, а з нього намотували на клубки, щоб нитка не кошлатилась, і на оснівницю, а вже аж тоді на верстат. Ткацькі верстати тоді були в кожній майже хаті. Як виткали, тоді полотно клали у жлукто, пересипали перемитим попелом деревним. Далі закип'ячували 6-7 казанів води і виливали на

полотно. Вибирали з жлукта і несли до річки, виполіскували. Тоді чекали сонячної погоди, вистеляли полотно на траву і вино вибілювалось (вигорало) на сонці. Сіяли в селі і льон, але менше. Ляне полотно йшло на хустки чи кофтинки. Як треба було напрясти вал у господарство, то відходи з прядива пряли на веретені. Рядна, ряднинки пряли з такого валу. Вал мотався на веретено, намотувався на клубки тоді на мотовило. «Моташки» фарбували і мотали на осівницю. Тоді мотали на клубки і на цівки, а тоді ткали. Щодо ниток селянське домоткане полотно ділиться на три основні види, а саме: найгрубшу рядовину, середню «десятку» та найтоншу «дванадцятку». Рядовина вживається на верхній одяг для чоловіків, з «десятки» шиють сорочки, а «дванадцятка» йде переважно на жіночий одяг, рушники та скатерки.

Агафія Євменівна ще й зараз зберігає у скрині полотно, що ткала ще дівкою. Воно жовтуватого кольору шириною 40 см. А на горищі є збережені начиння до верстата. «Колись, - розповідає старенька, - дівчині треба було наткати придане, бо без нього вважалась ледачою. Як мала свою сім'ю, то ткала багато собі в хату, хотілося, щоб було гарно. А взагалі виростить коноплі чи льон, обробить їх, наткати полотна це дуже важка праця, що лежала на жіночих плечах»[10].

За верстатом ткаля із с.Суботова Тодоря Степанівна Головащенко. Фото 1990 р.

Фрагмент рядна "у свічки". ХІХ ст. Ткала мати Мотрі Тимофіївни Потапенко. с. Суботів.

Печененко Поліна Олександрівна, 1947 р. н, розповідає: «Коноплі поділялися на плоскінь (чоловічі квітки) та матірку (жіночі). Чоловічі куці трішки світліші за кольором і не такі пишні, на них мало насіння. Моя мати мені розповідала, що в домашніх умовах коноплі рвали руками, а в колгоспі косили. Потім в'язали у невеликі снопики і ставили в куреники, щоб підсихали. Жителі сільського кутка Шутівка, де я народилась і жила, везли вже висушені снопи до берега річки Тясмин, де була велика сільська «мочілка». По-кутківському говорили, що мочілка знаходилась недалеко біля «Афеді». Саме це місце для замочування вибрали недаремно, бо там було постійно мокро, вода підходила близько до поверхні землі, а ще, якщо танули сніги чи влітку проходили рясні

дощі, то у в западині постійно стояла вода майже в пояс. Мочілка тяглася в бік сусіднього села Новоселиці, туди везли замочувати коноплі і місцеві жителі села, і з інших сіл привозили. Конопляні кулі, придавлювали важкеньким грузом, прикидали землею, щоб не попливли. Якщо волокно добре відділялося від серцевини, ділилось, то тоді коноплі витягали з води. Далі рослини селяни забирали додому м'яли й тіпали, аби позбавити його від сміття. Це робили на бетельні, використовували рубель або тіпали об дерев'яний стовп чи будь-що. Потім дерев'яним гребнем розчісували прядки волокон. Одбиралося найкраще волокно для тонкого полотна. Останок-вал йшов для тканин господарського призначення. Готове до прядіння волокно накладали на гребінь і пряли на прядці. Нитки перемотували на мотовило (довгенька палиця 1,5 м з двома різками вгорі і набитим брусом знизу). Потім пряжу просушували і відзолували у жлукті (дерев'яна колода без дна). Далі її фарбували відварами з рослин, що давали різні відтінки і кольори: з лушпайок цибулі -жовтий колір, дубової кори -зелений або близький до чорного, кінського щавлю-червоний, вільхової кори -чорний, споришу-зелений, звіробій (дрік красильний) - відтінки червоного, зелене молоде жито -зелений, нехворощ- відтінки коричневого, жостір(деревце із чорними ягодами)-зелений або темно-коричневий кольори. Найпоширенішим барвником були ягоди бузини, що давали вишневий або червонясті відтінки. Часто багато рослин поєднували між собою і робили один відвар, що мав уже зовсім новий колір. А закріплювали кольори на тканинах – так мені моя мати розповідала, – чимось кислим, наприклад, розсолем з капусти, сироваткою, пізніше оцтом»[11].

Аж до поч. ХХ ст. суботяни використовували природні фарбники та з розвитком хімічної промисловості їх доповнили анілінові. Проте такої палітри відтінки, як природні барвники, штучні не давали.

У 40-50-х рр. із колгоспниками в якості заробітної плати розраховувались мотками конопель, які жінки вдома обробляли і продавали. Виготовляли для себе ткацькі вироби або ж частина виробів йшла для колгоспу, а частина для селянина.

До 70-х рр. у селі ще діяли мочілки- басейни води на берегах Тясмину. До мочілок їхали вантажні машини із встановленими на них станками з двома великими шипованими валами, туди пропускали коноплі і робився м'який вал, що вичісувався, снувався і ткались ряднини [11].

Зараз на місці мочілок наділені людські городи, але і зараз місцеві кажуть: «городи на мочілці». Як бачимо, виник місцевий топонім.

Ткацька справа була вигідною для селянських родин, бо часто майстрині ткали не лише для потреб власної оселі, а й на замовлення. Ткацька справа як джерело прибутку процвітала і для поповнення скарбниці суботівського колгоспу, в якому було створені ткацькі бригади з місцевих майстринь. Їхні вироби збувались колгоспним господарством на базарах та ярмарках.

У зв'язку з активним розвитком текстильної промисловості фабричні тканини щораз більше проникали в щоденний побут українців. Це призвело передусім до витіснення з ужитку домотканих виробів господарського призначення, а згодом і окремих видів тканин для одягу та інтер'єру. Цей процес

посиливався різким скороченням вівчарства, посівів льону і конопель, які були сировинною базою домашнього ткацького виробництва. Особливо швидко цей процес відбувався у центральних і східних областях України, значно повільніше – на Поліссі і в Карпатському регіоні. Внаслідок нестачі сировини власного виготовлення ткалі почали застосовувати фабричну бавовняну пряжу, а також шовкові та металеві нитки.

Існували цікаві повір'я, пов'язані з прядінням. Заборонялося прясти в середу, п'ятницю та неділю. Якщо прясти в п'ятницю, то як переповідала легенда: "На тому світі будуть устромлені в серце всі веретена, що жінка напярла за все своє життя".

Про знаряддя прядіння, вміння прясти, говорять народні прислів'я, загадки, приказки: "Яка пряжа, така й нитка", "Яка пряжа таке й полотно ляже". Про жінку, яка гарно пряла казали: "Добра пряжа й на скіпку напярде." Перший клубок, який дівчина напярде, треба було кинути у вогонь, щоб нитка так швидко прялася, як вогонь горить [3].

Старовинні ремесла сьогодні стають все більш затребуваними. Саме етностиллю багато сучасних дизайнерів віддають перевагу. Тому наявність в будинку ткацького верстата може стати сьогодні основою вигідного бізнесу. Ексклюзивні речі, виготовлені в цій техніці, створять в житлі оригінальний дизайн, зроблять його самобутнім.

Ткацький верстат для ткання ряден, виготовлений у с. Галаганівка Чигиринського району всередині 50-х рр. XX ст. Експозиція селянської хати XIX ст. Суботів.

1. Боплан Гійом Левассер де. «Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн».-Руан.1660р.(пер.Л.В.Шабанова).-К.:2012.-165с.
2. Бутник-Сіверський Б.С.Українське радянське народне мистецтво. К., 1966.-108 с).
3. Воропай О.Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис .Т.І.-Мюнхен, 1958р.-309 с.
4. Гуманська округа. Матеріали до опису округ УРСР. Харків, 1926.-60 с.
5. Економічний нарис Черкащини. Вид-во «Радянська думка», Черкаси, 1926.-77 с.
6. Корнієнко М.П. Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (9 листопада 1995 р.) (Звіт Шевченківського округового комітету за 1925–1926 рік Округовому з'їздові Рад Шевченківщини. Черкаси, 1927 р.). Дніпропетровськ, 1995. — 328 с.
7. Так само. (Звіт Шевченківського округового комітету... - С. 45).
8. МПДА. Розповідь Безпалої Ольги Степанівни,1943р.н., жительки с. Суботів Чигиринського р-ну
9. МПДА. Розповідь Горенич Ольги Іванівни,1952 р.н., жительки с. Суботів
10. МПДА. Розповідь Кучер Агафії Євменівни,1933 р. н., мешканки с. Суботів
11. МПДА. Розповідь Печененко Поліни Олександрівни,1947 р. н., мешканки с. Суботів
12. МПДА. Розповідь Семчук Ольги Іванівни,1962 р. н., мешканки с. Суботів
13. Газета «Сільські вісті». - №83, 2014р.
14. Інтернет-ресурс (режим доступу):nydmond.com.ua/divovizhna-energetika-tkanin...

Мінська Оксана Іванівна

екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»

Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

НОТАТКИ ДО ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ 40 – 80 РР. ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ СУБОТІВСЬКОЇ ШКОЛИ

Одразу після лютневої революції (1917 р.) розпочалася перебудова української школи відповідно до нового змісту загальної освіти, а новий поштовх вона отримала в січні 1919 р. Ним став Декрет уряду Української РСР від 25 січня 1919 р. «Про передачу всіх навчальних закладів у видання Наркомосу». Пізніше Уряд видав ще цілий ряд декретів, які визначали основи загальної побудови освітньої системи України. Згідно з ними Наркомос видавав постанови та інструкції щодо організації шкільної справи. Серед них «Положення про єдину трудову школу Української РСР» від 1 квітня 1919 р., в якому підкреслено, що навчання в школі повинно носити не тільки загальноосвітній, а й політехнічний характер. Велике значення має надаватися також продуктивній праці учнів, яка виступає як фактор навчання, виховання і розвитку особистості [1].

Оперуючи архівними документами Суботівської школи, спираючись на низку урядових документів ЦК КПРС, Міністерства освіти УРСР, зміст яких конкретизуються спогадами колишніх учнів та вчителів, спробуємо розкрити питання трудового виховання учнів даної школи в період 40-80 рр. ХХ ст. Стилiстику авторiв деяких документiв збережено, з метою бiльш реалiстичноi

передачі тогочасної атмосфери, вводимо до наукового обігу низку документів архіву Суботівської школи вперше.

Початок 40-х років увійшов в історію України розвитком трагічних подій Другої світової війни, а тому все життя країни проходило під гаслом: «Все для фронту, все для перемоги!». У промислове й сільськогосподарське виробництво в перші ж місяці війни залучилися сотні тисяч учорашніх школярів - старшокласників і навіть підлітків. Якщо в 1939 р. серед зайнятих у виробництві було 6 % молоді віком до 18 років, то в 1942-му - вже 15%. З початку війни великого розмаху набула підготовка кадрів для сільського господарства. У червні 1941 р. було дозволено, а з листопада того ж таки року зобов'язано школярів 7-10-х класів брати участь у сільськогосподарських роботах. І тому в 1941-1942 рр. у навчальні плани усіх шкіл країни було введено вивчення основ сільського господарства. Учнів навчали навичок роботи не тільки з найпростішою сільськогосподарською технікою, а й зі складними машинами й механізмами. Раднарком України прийняв постанову від 26.06.1941 р. «Про підготовку трактористів, комбайнерів та їхніх помічників на короткотермінових курсах» [2].

Після закінчення війни в Україні розпочалася відбудова народного господарства. Нестача робочої сили вимагала стрімкої підготовки молодого покоління до трудової діяльності. Постанова Раднаркому України «Про порядок мобілізації учнів на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи, МТС» (1944 р.) передбачала залучення всіх школярів (окрім тих, хто мав медичне застереження) віком від 14 років працювати позмінно й групами по 15-20 осіб на чолі з учителем. Постанова визначала: тривалість робочого дня - не більше ніж 6 год.; термін мобілізації - від 10 до 15 днів на відстань не більше ніж 30 км від школи; особливості розрахунку за вироблені трудовні, включаючи аванс, - 50 % вартості трудодня; умови праці - окрема бригада, ланка чи розрізнена робота під наглядом учителя [3].

Гришко Ганна Іванівна, вчитель-пенсіонер, яка почала працювати у Суботівській школі з 1948 р. на посаді піонервожатої, згадує: «Учнів часто залучали до роботи на колгоспних полях: пололи огородину, збирали кукурудзу, вибирали картоплю та виконували іншу посильну роботу. Старшокласники допомагали поганяти коней на полі під час оранки, часто їх залучали до знищення ховрахів. Знаходили житло гризуна, біля нього ставили петлю, у нору заливали воду, яку підвозили у діжках кіньми, і чекали, коли звідти з'явиться ховрах. Всі бажали зловити шкідників якомога більше, бо за це учнів навіть преміювали. (Учень з Тарасо-Григорівки Апостолов Петро Іванович вмів ставити петлі на ховрахів і досяг найбільшої кількості їх знищення, за що був премійований патефоном. – О.М. [4, 160]). Ходили на роботу лише після уроків, а коли наставала «гаряча» пора, то змушені були трудитися цілий день. Навчання на цей період призупинялося. Діти працювали обов'язково під наглядом вчителя, який слідкував, щоб учні не травмувалися або не перевтомлювалися. Школярі завжди виявляли бажання допомогти колгоспу. Навіть влаштовували змагання між класами або окремі учні між собою. Батьки

ставилися до цього з розумінням, хоча і були поодинокі випадки прояву батьківського незадоволення» [5].

Радянський уряд ставив завдання перед школою: виховувати нове покоління бадьорим, яке вірить у свою справу, не боїться труднощів, готове подолати всякі перешкоди, але надмірне виконання учнями різного роду суспільно корисної роботи стало одним із багатьох на той час факторів, що призвів до зниження їх успішності, і у школі з'явилося багато другорічників.

З протоколу № 12 засідання педагогічної ради вчителів Суботівської 7-річної школи, що відбулося 19 травня 1947 р., розглядалося питання про закінчення 1946-47 н.р. в 1-5 класах. Зі звітів вчителів дізнаємося, що в 1 та 2 «в» класах по двоє учнів не переведено до наступних класів, у 3 «б» кл. – 3 уч.; у 2«а» кл., 3«а» кл., 4 кл. – 4 уч.; у 2«б» кл., 5 кл. - 6 школярів залишилися на повторний курс. Всього по школі 31 учень [6, 21].

13 грудня 1948 р. було прийнято Постанову ЦК ВКП (б) «Про заходи щодо усунення перевантаження школярів суспільною і іншою роботою». Це дало можливість скоротити чисельність другорічників, яких ще було немало, з огляду на низький матеріальний стан батьків та інших причин.

Зі звітів класних керівників про закінчення 1948-49 н.р., які зазначені в протоколі № 8 засідання педагогічної ради учителів Суботівської 7-річної школи від 16 травня 1949 р., дізнаємося, що лише 7 учнів є другорічниками [7, 15].

Коцуренко Іван Степанович, який пішов у перший клас у 1949 р., поділився своїми спогадами :«Пам'ятаю, що ми постійно ходили на роботу в поле. То збирали жуків, які знищували пшеничні колоски, то рвали на пшеничному полі свиріпу, ще брали участь у запиленні пшениці. За настановами академіка Лисенка (як потім виявилось лже-академіка), учні тягали по пшеничному полю мотузки довжиною до 10 метрів, які тримали дві особи за різні кінці. Збирали ще колоски зернових культур. Адже на той час косили зернові жатками та косами, і все, що ще залишалось на полі і колгоспники, і учні повинні були підбирати. Ходили по полю з полотняними торбами, в які складали колоски. Нас дуже ретельно контролювали, щоб ніхто нічого не взяв додому. Пам'ятаю, як під час такого збору у Боровиці один чоловік приховав, щоб взяти додому, три кілограма колосків. То його засудили за розкрадання радянського майна на 5 років ув'язнення. (В 1947-49 рр. в селі Вершаці колгоспників судили за кілька картоплин, взятих з поля, за гречку, яку селяни засипали в халяви чобіт, ідучи з поля, за перемішане із землею зерно, яке селяни знаходили на місці польових токів, за сніп ячменю, який спав з воза під час перевезення з поля. – О.М. [8, 160]).

Якось із хлопцями пішли на кукурудзяне поле, яке вже було переоране, але з-під землі ще виднілися качани. Тільки-но почали витягувати ті качани, як до нас верхи на коні, розмахуючи батогом, під'їхав сторож Хтодосій Нескреба. Вилаяв нас і сказав, щоб йшли звідси геть, а то заберуть і те, що лежить вдома на горищі.

Ще примушували всіх селян, а не лише учнів, збирати курячий послід і попіл. Зносили все це в колгосп як добрива. Здавали ще молоко по 150 л, яйця 150 шт., м'ясо 40 кг, навіть якщо таких продуктів не було у своєму господарстві,

купували і здавали. Якщо хтось відмовлявся виконувати це розпорядження, його могли б прирівняти до рангу ворогів народу і присудити якесь покарання. (згідно указу Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», селяни, які не виконали мінімуму трудовнів (який був досить високий) і не сплатили вчасно продовольчих податків, могли бути виселеними з села. О.М. [9]).

Мати постійно була на роботі на фермі. За трудовень грішми не платили, лише нараховували 250 гр зерна, тому завжди на всьому економили, я відчував постійний голод через недоїдання. І мріялось мені, що Сталін в цей час там, в Москві, їсть шкірочки із топленого молока.

У 1954 році моя мати, Коцуренко Олена Пилипівна - вдова радянського солдата, виїхала разом зі мною в Абхазію, де ми прожили 8 років у м.Новий Афон, після чого знову повернулися в Україну» [10].

Звичайно, такі види суспільної праці учнів ніяк не можна ототожнювати з трудовим навчанням і політехнічною освітою школярів, але водночас - це багатий досвід спроби поєднати навчання з продуктивною працею учнів.

Опублікована 22 листопада 1946 р. Постанова Уряду «Про заходи поліпшення позашкільної роботи з дітьми» дала серйозний поштовх до організації роботи у школах природоохоронних та сільськогосподарських гуртків. Учні не лише залучалися до роботи на колгоспних полях, вони почали активно працювати на своїх пришкільних дослідних ділянках. Вчителі біології отримували 150 крб. на місяць за завідування цими пришкільними ділянками.

На початку 50-х рр. школа має 1,7 га землі, з них займає садок 0,3 га, шкільні дослідні ділянки стаовлять 0,25 га, решта землі використовується як загальношкільна садиба, прибуток з якої йде у фонд всеобучу.

На дослідних ділянках вирощується більше 20 різних видів рослин, серед яких лікарські рослини, багаторічні трави, багатоколоса пшениця, бавовна, олійні рослини, бобові тощо. Дослідні ділянки мають всі класи. Перші класи вирощують бобові, другі - огірки, треті – капусту, помідори; четверті – картоплю. Учні V-VII класів ведуть спостереження і досліди над мало відомими їм рослинами: соя амурська, гірчиця біла, крамбі абасінська, багаторічне жито, гречка сорту «богатир» тощо.

Восени 1951 р. юннати зібрали багатий урожай із закріплених за ними ділянок. Так, учениця 6 класу Компанієць Валентина виростила високий урожай цукрового буряка - 500 ц/га, учениця 7 класу Коваленко Тамара мала гарні показники у вирощуванні бавовни...[11, 3].

Дієву допомогу надавала школа колгоспові у боротьбі зі шкідниками цукрових буряків. Було оброблено від шкідників площу в 70 га, де знищено 120 кг бурякового довгоносика [12, 17].

Сергеева Поліна Кузьмівна, 1938 р.н., й досі пам'ятає, як їх, старшокласників, вивозили машиною на поле, відведене для посіву кормового буряка, заливати у канавки, викопані вручну, спеціальний розчин, від якого гинули довгоносики. [13]. (19 квітня 1957 р. райвиконком Переяславщини затвердив обов'язкове рішення «Про заходи боротьби з буряковим довгоносом

та іншими шкідниками цукрових буряків у колгоспах та радгоспах району», яким зобов'язав голів сільрад, директорів МТС, радгоспів та голів колгоспів забезпечити виконання таких заходів: «негайно закінчити обкопування крайовими канавками всіх площ багаторічних трав та бурячищ минулого року... Організувати все вільне населення для знищення жука в період його масового з'явлення... Винні (голови сільських рад та органи міліції) в порушенні рішення підлягали штрафів до 100 крб. або виправно-трудовам роботам до місяця. - О.М. [14].

28 лютого 1941 РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову "Про використання курей на боротьбі з буряковим довгоносіком". Суть ідеї використання курей полягала в тому, щоб після перших сходів буряків на бурячища випускали курей, які поїдали б бурякового довгоносика та інших шкідників. Постанова зобов'язувала працівників усіх колгоспів у 1941 р. для боротьби з довгоносіком використати всіх наявних курей з колгоспних і радгоспних птахоферм та особистих господарств селян.

Вирощений учнями урожай та гроші за його реалізацію мали цільове використання.

* * *

Директору школи

Чигиринський райВНО зобов'язує ... зібраний урожай з пришкільних дослідних ділянок використовувати лише на гарячі сніданки для дітей-сиріт та дітей-інвалідів ВВв.

РайВНО категорично забороняє використовувати зібраний урожай з пришкільних дослідних ділянок на другі потреби.

27.X.54р. [15, 110].

* * *

Широкою хвилею прокотилася ініціатива щодо створення шкільних тваринницьких та птахоферм.

У 1955 році, згідно Постанови Міністерства сільського господарства України, Міністерства просвіти УРСР, було проведено ряд реформ щодо стрімкого розвитку кролівництва, переведено галузь на промислову основу. Почалося масове розведення кролів серед населення [16, 18].

За період становлення кролівництва в Черкаській області великий внесок у цю галузь робили школи і гуртки юннатів. Наприклад, в 1955 р. молодим поколінням кролівників побудовано 3000 кліток, здано 4000 кролематок. В 1970-х роках кролівництвом займалися близько 129 шкіл області. Члени учбових виробничих бригад щорічно вирощували більше 4,7 тис. кролів [17, 19].

* * *

**Розпорядження відділу
Народної освіти
Від 17.ІІ.1956 р.**

Директору школи

Включившись в Республіканське змагання по кролівництву, комсомольці і піонери м.Черкас зобов'язались виготовити 300 кліток для кролів, м.Сміла – 100, Кам'янський район – 100 і разом з кролями передати колгоспам.

Чигиринський райВНО зобов'язує вас організувати комсомольські і піонерські організації підтримати цей цінний почин і негайно приступити до виготовлення кліток на підприємствах, шкільних майстернях і з кролями передати колгоспам з розрахунку для СШ – 3 клітки, 7р. – 2 клітки і початковим школам – 1 клітку.

Про виконання цих завдань повідомити райВНО до 1 березня 1956р.
[18, 20].

* * *

**Розпорядження відділу
народної освіти
комітетів**

**Директорам шкіл,
Секретарям**

ЛКСМУ шкіл

З метою створення сприятливих умов в забезпеченні дострокового виконання населенням нашої області річного плану обов'язкових поставок м'яса до дня 40-років Великої Жовтневої соціалістичної революції необхідно, щоб в 1957р. значна кількість колгоспників, робітників і службовців області в своїх господарствах розвели кролів, що на багато полегшить і прискорить розрахунки з державою по поставках м'яса, а також збереже значну кількість великої рогатої худоби, в розведення якої ще є велика потреба...

Беручи до уваги, що найсприятливішим періодом у розведенні кролів є квітень-травень, необхідно у найкоротший строк організувати при школі таку кролеферму, яка б була зразком у розведенні кролів учнями, а також могла б забезпечити учнів і окремі колгоспи високопродуктивним маточним поголів'ям....

**Завідуючий облвідділу
народної освіти
Г.Ткаченко**

**Секретар Черкаського
обкому ЛКСМУ
П.Безвинний [19, 51]**

* * *

До Чигиринського райВНО

**Від директора Суботівської
середньої школи
ім..Б.Хмельницького
Руденка О. К.**

Інформація

Про вирощування кролів в школі та учнями вдома

Повідомляю, що протягом 1957-58 навчального року школою здано в держзакупку 35 кг кролячого м'яса.

В даний період в шкільній кролефермі є 7 кролематок, крім того, учнями вдома вирощується 62 кролів для передачі місцевому колгоспу.

9 квітня 1958 р.

Директор школи [20]

* * *

Директору школи

Інформація

РайВНО повідомляє, що Чигиринський колгоспбуд виготовляє клітки для кролематок. Вартість однієї клітки 82 крб. Для виготовлення кліток направляйте замовлення в колгоспбуд.

243 – 59р. [21]

* * *

Закупівлю кліток можна було здійснити лише за рахунок спецкоштів школи. Якщо на їх купівлю витратили бюджетні кошти, гроші необхідно було школам повернути у касу бухгалтерії райВНО [22].

А у 1958 - 1959 н. р. у школі вже було 217 кролів. При школі був кінь, який в основному обслуговував шкільну кролеферму (з його допомогою підвозили корм). Для розширення кролеферми необхідно було придбати матеріали, на які у школі немає коштів. Також вирощують у школі голубів [23, 5].

Щоб створити необхідну кормову базу для годівлі кролів, райВНО зобов'язало посадити топінамбур на площі для початкової школи 0,05 – 0,1 га, семирічні – 0,15 – 0,3 га і середні школи 0,3 – 0,5 га [24].

Але робота з вирощування кролематок в окремих школах, як виявилось, не була досить успішною.

* * *

**Чигирин
райВНО**

Директору

1/3 – 60р.

Перевіркою встановлено, що деякі директори і завідувачі шкіл занедбали розвиток кролівництва в школах, розпродали кролематок і стали на шлях розбивання кліток.

РайВНО звертає вашу увагу на таку безгосподарність окремих директорів шкіл і зобов'язує в усіх школах зразково обладнати кролеферми, організувати на кролефермах дослідну роботу та широко популяризувати розведення кролів учнями дома [25].

* * *

Агітаційні заклики щодо залучення дітей до розведення кролів мали місце навіть на обкладинках дитячих шкільних зошитів:

«Кролиководство – увлекательное и полезное дело! Занимаясь им, вы лучше узнаете жизнь животных, повысите свои знания по зоологии, другим естественным наукам, выращивайте кроликов в школе и дома и сдавайте их на заготовительные приемные пункты потребительской кооперации» [26].

Вважалося, що кролівництво в школі є найбільш доступною формою трудового виховання учнів. Робота на шкільних кролефермах повинна була виховувати у дітей почуття відповідальності і обов'язку, привчати їх до організованості та порядку, розвивати винахідливість під час виготовлення та ремонту кліток.

Гришко Г.І., вчитель Суботівської школи у 1948-83 рр., пригадує, як учнів з великим ентузіазмом взялися доглядати за кролями. Самі на своїх пришкільних ділянках вирощували для кролів кормові буряки, на току під час літніх канікул

на трудодні заробляли зерно. Сіно заготовляти допомагали батьки, які косили траву, учнів вже потім згрібали сіно, а колгосп займався його перевезенням [27].

Горенич О.М., колишня учениця, нині вчитель Суботівської школи, також пригадує, як з однокласниками ходили по траву для кролів [28].

В 60-ті роки у школі припинили вирощувати кролів, але в наступному десятилітті ця робота була відновлена.

* * *

Чигирин
райВНО
11/11 – 1970 р.

Директору школи

На виконання рішення обласної Ради депутатів трудящих № 9 від 13/1 – 70 р. «Про створення ради добровільного товариства кролівників і звірівників - любителів».

Чигиринський райВНО рекомендує Вам створити секцію «Юний кролівник» і розпочати її роботу з березня 1971 р.

Заврайвно

Вдовенко [29]

* * *

З початком науково-технічної революції сер. 50-х рр. ХХ ст. економічна сфера потребувала не лише кваліфікованих робітників, а й підготовлених працівників. Тому, переглянувши чинну систему освіти, вже починаючи з 1954 р. в УРСР почався експеримент, суть якого полягала у запровадженні у школі виробничого навчання учнів старших класів на базі промислових підприємств, колгоспів тощо. До навчальних планів загальної середньої загальноосвітньої школи 1955-56 н.р. було введено уроки праці у 1-4 класах (1 год.), практичне заняття в майстернях та на навчально-дослідних ділянках у 5-7 класах (2 год.), практикум з машинознавства, електротехніки та сільського господарства у 8-10 класах (2 год.).

Враховуючи суспільну ситуацію, вже у 1955/56 навчальному році виробниче навчання було запроваджене у 459 середніх школах України і охопило близько 19 тисяч учнів. Крім основ наук, старшокласники вивчали ще й окремі спеціальні дисципліни. Разом вивчалось у школах 39 спеціальностей, наприклад, дизеліста, шофера, тракториста, комбайнера, хіміка-лаборанта, рільника, тваринника, плодоовочівника тощо [30].

* * *

РОЗПОРЯДЖЕННЯ

по Чигиринському райВНО від 1 липня 1957 р.

На виконання наказу Міністра Освіти УРСР № 261 від 19 червня 1957 р. зобов'язую всіх директорів семирічних і середніх шкіл та завідуючих початковими школами розгорнути роботу серед школярів і домогтися, щоб всі учителі, комсомольські і піонерські організації та всі учні району включилися в змагання колгоспів та вносили свій посильний вклад у здійснення завдання в найближчі роки наздогнати США по виробництву м'яса, масла і молока на душу населення.

При кожній середній школі побудувати крільчатник на 30-40 кролематок, семирічній школі – 20-25 кролематок і початковій школі на 5-10 кролематок, з метою передачі маточного поголів'я колгоспам.

На шкільних дослідних ділянках спрямувати роботу так, щоб забезпечити кормами шкільні тваринницькі ферми.

При всіх середніх школах, які мають інтернати, організувати відгодівлю 3-4 свиней.

При школах організувати вирощування і передачу колгоспним птахофермам молодняка сільськогосподарської птиці не менше 50 шт. для початкової школи, 100 шт. для семирічної та 150 для середньої школи.

З метою виховання любові в учнів до сільськогосподарського виробництва, набуття учнями практичних умінь і навичок по догляду за сільськогосподарськими тваринами і птицею в порядку проведення виробничої практики і суспільно корисної роботи організувати на колгоспних фермах шефство школярів над сільськогосподарськими тваринами і птицею. Педагогічним колективам шкіл забезпечити належне керівництво.

Поширити в школах району організацію спеціалізованих гуртків тваринників (птахівників, догляду за великою рогатою худобою).

Організувати в школах району допомогу колгоспам у вирощенні сільськогосподарських культур на корм, збиранні вітамінного сіна, пропюлюванні пасовиськ тощо [31].

* * *

З учнів виховували не лише майбутніх тваринників та агрономів, а й готували майбутніх кадрів з бджільництва.

* * *

Розпорядження

З метою підготовки кадрів з бджільництва по колгоспах Чигиринського району Райінспекція с/г рекомендує при кожній середній школі району організувати навчальну пасіку.

Для придбання бджіл рекомендуємо школам звертатися до місцевих колгоспів.

Зооветеринарна допомога з утримання та розведення бджіл на новоутворених пасіках буде подаватися спеціалістами колгоспів та рай інспекції с/г [32].

* * *

Дитячими спогадами поділилася Довгенко Л.І., 1954 р.н., вчителька - пенсіонерка Суботівської школи : «Дуже мені подобалося працювати на фермі біля телят. Після уроків бігли одне з поперед одного. У кожного було своє теля, за яким доглядали: білили станок (місце, де перебувало тварина), на якому кріпилася табличка із кличкою теляти, вичищали у станку, вишкрібали телят, мили їх, розносили корми.

В старших класах влітку працювала в дитячому садочку помічником виховательки. Можливо, з цього часу і з'явилася мрія стати вихователем або вчителькою» [33].

Бевзенко К.П., 1956 р.н., яка навчалася в школі у 1964-74 рр., добавила: «Гордилися тим, що довіряли нам доглядати телят. Намагалися наслідувати дорослих доглядальниць не лише в роботі, а навіть одягалися, як вони: брали з собою фартухи, запиналися хустками. Працювали дуже завзято, адже так хотілося, щоб похвалили за хорошу роботу. А одного разу приїхали в село кореспонденти з районної газети «Зоря комунізму» і сфотографували біля ферми мене з двома моїми подругами та написали про нас статтю як про кращих помічників.

Щоб порадувати своїх телят смачненьким, пророщували вдома на дерев'яних дощечках біля груби пшеницю. Коли паростки досягали 15 – 20 см, віддавали своїм підопічним» [34].

Довгенко Г.Г., 1953 р.н., колишній учень, а згодом вчитель трудового навчання Суботівської школи, розповів: «Найбільш з усього подобався процес годування телят. На 3-х літрову банку з молоком надягали поїлку, тобто таку велику соску, і давали її смоктати телятам. Також хлопці допомагали всередині білили ферми.

Взимку з учителями на лижах ходили в ліс розносити диким тваринам корми: сіно та качани кукурудзи, що бирали вдома» [35].

Таким чином, адміністрація школи, на виконання розпорядчих документів вищестоящих органів, продовжувала залучати учнів до виконання найрізноманітніших видів як суспільно корисної роботи, так і сільськогосподарської, які вони проводили під час навчальних годин, після уроків, а також під час так званих недільників:

* * *

Оголошення

Завтра 26 квітня 1964 р. оголошується недільник по посадці дерев, а тому з'явитись всім учням о 10 год. ранку до школи з лопатами [36, 44].

* * *

Оголошення

7 жовтня 1962 року оголошується недільник по очистці кукурудзи на продажу хліба державі. Всім працівникам школи та учням 5-10 кл. потрібно прибути на 9 годину ранку до школи для участі в недільнику. Для виконання робіт взяти корзини. Відповідальність за організацію та проведення недільника покласти на керівника виробничого навчання Юрченка Івана Карповича.

* * *

Діти збирали гусінь у шкільному саду [37], знищували ховрахів – 105 шт. [38], збирали тютюн на площі 0.52 га, знесли в кагат на полі гарбузів 12 т, намолотили комбайном пшениці 21 т (старшокласники були помічниками комбайнерів) [39]. Крім того, збирали у колгоспному садку вишні та абрикоси, на полі садово-городньої бригади колгоспу – помідори та огірки, працювали на

заготівлі сіна, допомагали заготовляти силос для громадського тваринництва, ходили в ліс на заготівлю жолудів.

* * *

Інформація Директору Суботівської школи

Для колгоспу ім. Леніна надано план збору жолудів 15 тон, листя з дерев 200 т.

Отже, цей план заготівлі кормів є планом для вашої школи. Розверстайте план до класів і домагайтеся його виконання.

Організувати збір жолудів і листя необхідно в неділю всіма учнями й учителями та проводити вихід на збір після уроків.

Необхідно врахувати важливість цього завдання. Ведіть облік проведеної роботи та інформуйте РВНО, що зроблено за тиждень.

7.IX.54р. [40, 98]

* * *

У 1963 році несприятливі погодні умови склали труднощі у створенні запасу кормів для громадського тваринництва в колгоспах. А тому було організовано учнів на роботу по заготівлі жолудів. Норма їх заготівлі на учня 2-4 кл. становила 10 кг, 5-7 кл. – 30 кг, 8-11 кл. – 50 кг. Зібрані жолуді здавали у місцевий колгосп, який виплачував 5 коп. за 1 кг. Учні повинні були зібрати і здати в колгосп майже 10 т жолудів [41, 1].

Учні 11 класу ремонтували ґрунтову дорогу біля школи: закидали колії [42, 48]. Неодноразово протягом навчального року школярі брали участь у кампаніях щодо збору металолому, макулатури, курячих яєць. За 1963-64 н. р. учнями зібрано і здано на заготівельні пункти 760 шт. яєць [43].

Навіть закликали здавали кролів та курей.

* * *

Директору Суботівської школи

Райвно зобов'язує вас ознайомитися у колгоспі з листом за підписом секретаря обкому КП України тов. Вольтовського та голови виконкому обласної Ради депутатів трудящих тов. Тутака про надання школам допомоги у вирощуванні кролів та птиці.

Домогтися від колгоспу вказаної допомоги у виготовленні кліток, транспортом, виділення землі для вирощування концентрованих кормів та сіножатей для соковитих кормів кролям.

Звертаємо вашу увагу на неухильне виконання доведеного плану вирощування кролів та птиці, а також проведіть відповідну роботу серед учнів, щоб кожен учень виростив і здав у державу не менше 10 кролів і 15 курей або качок.

Зав. райВНО

І.Левченко [44]

* * *

Заготівельні пункти зверталися до керівництва школи з проханням організувати учнів заготовляти насіння дерев садових, декоративних і лісових культур.

Насіння приймали за такими цінами:

Акація жовта – 6 крб.
Вишня звичайна – 3 крб.
Акація біла – 6 крб.
Кісточки абрикос – 1крб.
Груша лісна і культурна – 50 крб.
Клен польовий – 4.50 крб.
Липа насіння – 12 крб.
Насіння шовковиці – 60 крб.
Клен гостролистий – 4 крб. [45, 100]

В 1965 р. Центральний комітет комсомолу України, Міністерство освіти УРСР та Укоопспілка оголосили конкурс по збору лікарських рослин. В розпорядженні директору школи доводилось до відома завдання зібрати лікарських рослин таких видів:

Аір корінь неочищений – 1000 кг, по 45 коп. кг; безсмертник цвіт – 150 кг по 70 коп. за кг; липа цвіт – 150 кг по 1.20 крб. кг; подорожник листя – 10 кг по 50 коп. кг; череда трава – 10 кг по 60 коп. кг; омела – пагони з листям – 100 кг. [46].

* * *

Відомість

**про громадсько-корисну роботу учнів Суботівської середньої школи ім.
Богдана Хмельницького за 1957-58 н.р.**

Протягом 1957-58 н.р. учні Суботівської середньої школи ім. Богдана Хмельницького виконали таку громадсько-корисну роботу:

1. Зібрано і здано на заготівельні пункти металолому – 2231т.
2. Посаджено декоративних дерев на шкільному подвір'ї – 324 шт.
3. Вирощується вишневий сад у кількості 74 саджанців.
4. Посаджено дерев на проїжджих дорогах – 257 шт.
5. Силами учнів відремонтовано шкільний інтернат.
6. Виготовлено цегли-сирцю 1000 шт.

Учні брали участь в різних сільськогосподарських роботах місцевого колгоспу:

- 1.Посадили картоплі на площі 9 га.
- 2.Збирали і в'язали в пучки редиску – 160 пучків.
- 3.Підготували площу для посадки топінамбура – 1, 25 га.
4. Посадили шовковиці 5000 шт. на схилах ярів.
5. Підготували зелену масу для закладки силосу в кількості 10 т.
- 6.Обкопали дерева в колгоспному садку – 80 шт.
- 7.Для вирощування шовкопрядів учні взяли грени 120 гр.
- 8.Посадили топінамбур на площі 1 га.
- 9.Виконують роботи на пришкільних ділянках на площі 1,25 га.
- 10.Впорядкували історичні пам'ятки та могилу невідомих воїнів.
11. Обладнали при школі крильчатник та вирощують кролів в кількості 30 шт.
12. Допомагали в проведенні виборів до Верховної Ради СРСР, організовували концерти.

5 червня 1958 р. [47]

* * *

Велика увага приділялася озелененню навколишнього середовища.

* * *

**До Чигиринського райВНО Від директора Суботівської
середньої школи**

Інформація

Згідно десятирічного плану озеленення школи проведена така робота:

- заготовлено насіння фруктових та декоративних дерев для закладки питомника на 30 тисяч штук;

- доведено завдання до кожного класу по посадці дерев в цьому році, згідно якого буде посаджена зелена огорожа біля центрального приміщення довжиною 500 м;

- посаджено парк на площі 0,5 га, озеленено подвір'я всіх шкільних будинків;

- висаджено 3000 штук дерев біля клубу, Братської могили, історичних пам'ятників, сільської ради та озеленено вулиці села.

В даний період заготовляються ями для висадки дерев та продовжується збір насіння.

27.X.56р. [48]

* * *

**До Чигиринського райВНО
директора Суботівської середньої школи
ім. Богдана Хмельницького
Руденка Олександра Климовича**

ІНФОРМАЦІЯ

Про проведену роботу з деревонасадження учнями та вчителями Суботівської середньої школи ім. Богдана Хмельницького станом на 10 травня 1958 року.

1. Посаджено фруктових дерев на шкільному подвір'ї 74 шт.
2. Посаджено фруктових дерев на садибах учнів і вчителів 1066 шт.
3. Посаджено декоративних дерев на шкільному подвір'ї 250 шт.
4. Посаджено декоративних дерев на садибах учнів і вчителів 1392шт.
5. Посаджено ягідників на шкільному подвір'я -----
6. Посаджено ягідників вдома учнями і вчителями 469 шт.
7. Посаджено дерев вздовж проїжджих доріг 257 шт.
8. Посаджено дерев в парках -----
9. Посаджено дерев в ярах (посаджено шовковицю) 5055 шт.

Директор школи

Руденко

8 травня 1958 р. [49, 39]

* * *

Наказ № 48
по Чигиринському райВНО від 14 квітня 1959 р.
«Про створення шкільних садів»

На виконання постанови Черкаського обкому КПУ Країни та виконкому обласної Ради депутатів трудящих від 10 квітня 1959 року № 271 «Про створення шкільних садів»,

НАКАЗУЮ:

Зобов'язати директорів шкіл ввести в школах такий порядок, щоб кожен учень, поступаючи в школу, обов'язково посадив у шкільному саду одне фруктове деревце і доглядав його протягом всього періоду навчання в школі. Цим самим буде прищеплюватись з малих років любов до вирощування і збереження дерев, а учень протягом такого періоду стане справжнім майстром садівництва.

Закладку шкільних садів проводити під час місячника лісу і саду, як правило біля школи, а в таких випадках, коли в школі відсутній земельний фонд, проводити посадку на землях колгоспів.

Забезпечення дітей посадковим матеріалом покласти на директорів шкіл, для чого при кожній школі вже в цьому році закласти шкільки по вирощуванню фруктових саджанців.

Зобов'язати директорів шкіл ознайомити з цим наказом учителів, батьків та учнів [50].

* * *

Колишня учениця школи Печененко П.О., 1946 р.н., розповіла: «У нас, школярів, було багато різних справ. Крім роботи на дослідній ділянці та допомоги колгоспникам на фермі, велику увагу в школі адміністрація звертала на озеленення, але не лише школи, а й прилеглої території, вулиць села, насадження посадок. Біля школи учні заклали тополиний парк. Коли деревця підросли, в ньому встановили лавки для відпочинку, які хлопці – старшокласники виготовили у шкільній майстерні, що мала найкращу в районі матеріально-технічну базу. Ні в якій іншій школі не було таких станків і робочих інструментів, як у нашій. На шкільному подвір'ї було багато квітників, за якими постійно доглядали учні. Пам'ятаю, як на перерві музикант грав на гармошці (вже не згадаю його ім'я), молодші учні під музику танцювали, а старші порпалися біля квітів: хлопці зі шкільної криниці тягали воду, а дівчата поливали клумби» [51].

Масове висадження у ярах та посадках саджанців шовковиці сприяло у подальшому розвитку шкільного шовківництва

* * *

Відділ народної освіти
Директору Суботівської середньої школи
тов. Лободенко В.Г.

На літній період 1966 р. Вашій школі встановлено завдання з відгодівлі тутового шовкопряда в кількості 50 грам, з яких учні повинні виростити і здати на заготівельний пункт 100 кг коконів.

Вирощення гусениці шовкопряда проводьте організовано в школі під керівництвом учителя-біолога.

7 травня 1966 р. [52]

* * *

Чигирин

Райвно

12/У – 70р.

Директору Суботівської школи

На підставі рішення райвиконкому № 165 від 15 квітня 1970 р. Вашій школі встановлено завдання по відгодівлі гусені тутового шовкопряда в кількості 50 грам, з яких учні повинні виростити і здати на заготівельний пункт 100 кг коконів.

Вирощення гусені шовкопряда проводьте організовано в школі під керівництвом вчителя-біолога.

РайВНО зобов'язує Вас це питання широко обговорити на учнівських зборах з тим, щоб залучити найбільше дітей до вирощення коконів тутового шовкопряда.

Дату про відпуск Вам гусені шовкопряда буде повідомлено додатково. Плата підвищена на 30%.

ЗаврайВНО

Вдовенко [53]

* * *

Лазуренко Я.А., 1957 р.н., яка неодноразово займалася вирощуванням шовкунів, коротко пояснила, як проходив цей процес: « Я тричі займалася вирощуванням шовкунів. Відгодовувала їх вдома, адже тоді не потрібно було відробляти літню практику. Поєднувала вдома дві роботи: пасла корову і тим часом рвала листя шовковиці. Тримали шовкунів у старій бабиній хаті на Макітрі (назва кутка с.Суботів – О.М.). Там батько зробив полиці, на яких розстеляли ці шовкуни. Росла гусінь шовкопрядів протягом чотирьох тижнів, три з яких вона досить інтенсивно їла. Корми подавали 4 рази на день. Треба було заготовляти листя і про запас, на випадок дощу, адже не можна було давати мокре листя, бо загинуть. На четвертому тижні гусінь починала замотуватися у кокони. Для цього періоду на полиці для неї розкладали заздалегідь засушені грицики та невеликі дубові гілки, на які вона перелазила і там починала коконитись. Потім сформовані кокони відривали і складали у кошик, сортуючи на три сорти: м'які, тугі, найтугіші. Кожен сорт мав свою вартість. Здавали кокони у Черкасах. У 9 класі заробила за кокони 200 крб., за які мати купила гарний кримпленовий костюм – спідниця і піджак [54].

* * *

Однією з важливих форм участі учнів у трудовій діяльності залишалася робота на дослідних ділянках: сортовивчення і впровадження у виробництво нових сільськогосподарських культур, вирощування розсади овочевих і декоративних рослин, саджанців для колгоспних садів. Площа дослідних ділянок, на яких працювали учні, поступово збільшувалася.

* * *

Інформація

директору школи, голові колгоспу від 8.III.54 р.

Виконком Районної Ради депутатів трудящих та відділ Народної освіти повідомляють, що відповідно до розпорядження Ради Міністрів СРСР від 21 жовтня 1953 р. № 2932 – р, розпорядження Ради Міністрів УРСР від 27 жовтня 1953 р. № 1265 – р та Обласної Ради депутатів трудящих від 11 листопада 1953 р. № 120, колгоспам дозволено виділити землю для пришкільних дослідних ділянок.

А тому виконкомам сільських рад депутатів трудящих та головам колгоспів відвести школам під пришкільні навчально-дослідні ділянки землю із землекористування колгоспів до 25/III – 54 р. в такому розмірі: Суботівська школа – 1.0 га [56, 20].

* * *

Цей гектар було виділено на полі біля млина, де зараз відведена ділянка для нового цвинтаря. У 1957 р. учні на ньому вирощували такі культури: 5 кл. – коноплі, 6 кл. – овес, 7 кл. – картоплю, 8 кл. – кукурудзу, 9 клас – соняшник [57, 28].

Наказом по школі призначалися учителі, які відповідали за роботу на дослідній ділянці.

* * *

Наказ

по Суботівській школі ім. Б. Хмельницького від 25 січня 1957 р.

Відповідальним за роботу на дослідному гектарі призначити викладача природознавства Лободенко Варвару Григорівну з оплатою 150 крб. щомісячно. До роботи приступити з 1 лютого 1957 р. [58, 10].

* * *

Чигиринський райВНО зобов'язував директора школи проводити агітмасову роботу серед школярів, щоб на с/г роботах в колгоспі ім. Леніна учні старших класів брали активну участь також і в період літніх канікул.

* * *

План

проведення громадсько-корисної та оздоровчої роботи учнів Суботівської середньої школи ім. Богдана Хмельницького

на період літніх канікул 1957-1958 н.р.

№ п.п	Зміст роботи	Клас	Термін виконання
1 1.	Організувати виробництво цегли болгарським способом в кількості 40 тис. шт.	8а 8б 9	Протягом літніх канікул
22.	Зібрати помідори на площі 3га	3-4 кл.	Серпень
33.	Допомогти колгоспу у боротьбі з сільськогосподарськими шкідниками на площі 10 га	2-4 кл.	Травень, червень
44.	Допомогти у збиранні фруктів	5-7 кл.	Серпень
55.	Заготовити силосу не менше 50 т	7-9 кл.	Травень - липень

66.	В шкільній кролефермі виростити не менше 150 шт. кролів	5-7 кл.	Протягом літа осені
77.	Домогтися врожайності на дослідному гектарі: а) кукурудзи 60 ц б) картоплі 350 кг в) соняшника 17 ц г) проса 25 ц д) буряків 500 ц	8-10 кл.	Протягом літа осені

[59]

* * *

Так, станом на 25 серпня 1958 р. учнями школи протягом літніх канікул на колгоспному виробництві вироблено 1500 трудоднів, за які школа отримала гроші і спрямувала їх на зміцнення своєї матеріально-технічної бази [60].

Вівся чіткий контроль за обліком роботи учнів. Суворо заборонялося учням записувати свої трудодні на батька чи матір.

Радянських учнів закликали бути гідними нащадками своїх батьків, брати з них приклад, підтримувати їх у досягненні ними трудових звершень.

* * *

**Чигирин
райВНО**

24/3 – 59 р.

Директору школи

Колгоспні механізатори району включилися в боротьбу за вирощення високого врожаю всіх сільськогосподарських культур.

Для створення відповідного затишку в тракторних станах райВНО рекомендує вам взяти шефство над тракторним станом. В шефській роботі піонери та комсомольці школи можуть посадити дерева, розбити клумби і вирощувати квіти, випустити стінну полівку, намалювати гасла, створити відповідний затишок в гуртожитку для працюючих, виступити з концертами тощо.

Обговоріть це питання з учнями, піонерами та комсомольцями з тим, щоб вони взяли контрольні зобов'язання і викликали на соціалістичне змагання з цього питання іншу школу району [61].

* * *

Адміністрація школи постійно відзначала активних учнів подяками та організувала для них екскурсійні поїздки.

* * *

Наказ № 26
по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького
1 травня 1957 р. с.Суботів

Шановні вчителі, батьки, учні, сьогодні трудящі нашої країни і все прогресивне людство світу відзначають велике революційне свято Перше травня - день огляду бойових сил усього світу.

ВІТАЮ І ПОЗДОРОВЛЯЮ ВАС З ЦИМ ВЕЛИКИМ СВЯТОМ!...

В день Першого травня за відмінні показники в навчанні, зразкову поведінку та активну участь в громадсько-корисній роботі оголошую подяку таким учням... (всього 70 дітей) [62, 24].

* * *

Ще більш активізувалась трудова підготовка учнів сільських шкіл після прийняття Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.), яким було введено виробниче навчання в старших (9-11) класах і виділено 12 годин на тиждень, а в 5-8 класах – 3 години на трудове навчання і суспільно корисну, продуктивну працю по 2 години. В Україні була введена професійна підготовка з 200 професій [63].

У VIII–X класах вводилися практикуми із машинознавства, електротехніки, сільського господарства, сільськогосподарських машин, рослинництва, тваринництва. Збільшилася кількість шкіл, вихованці яких виконували практичні роботи в МТС, колгоспах, радгоспах. Наймасовішими спеціальностями в сільській школі у 60-х роках були: рільництво, плодоовочівництво, тваринництво, механізація сільського господарства, автосправа, тракторна, токарна, слюсарна, швейна справи та ін. [64].

З 1954 р. у школі працював гурток автосправи, членами якого були учні старших класів. Засвоївши успішно теоретичні знання, гуртківці брали активну участь у виконанні сільськогосподарських робіт в колгоспі: силосування кормів, очистка та перевозка зерна, на будівництві та ін.. [65, 19].

У доповідній до Чигиринського райВНО директор школи повідомляє, що у 1958-59 н.р. учнів 8 класу можна готувати за спеціальністю рільник (агротехніка вирощування сільськогосподарських культур, городництво, садівництво). Учні 9-10 кл. – будівельник (тепларів, каменщиків, штукатурів, спеціалістів з виготовлення цегли) [66, 44].

* * *

До Чигиринського райВНО

**Від директора
Суботівської середньої школи
ім. Богдана Хмельницького
Руденка Ол. Климовича**

Інформація

про роботу учнівської будівельної бригади

При Суботівській середній школі з учнів 8-9 класів створено будівельну бригаду в кількості 60 осіб.

Станом на 5 червня 1958 р. бригадою виконана така робота:

1. Проведено ремонт шкільного інтернату.
2. Відкрито кар'єр для одержання глини.
3. Побудовано навіс для сушки цегли місткістю на 15 тис. шт.
4. Виготовлено цегли-сирцю 1000 шт.
5. Обладнано спортивний майданчик.
6. Відремонтовано частину шкільної меблі.
7. Виготовлено біля 50 шт. різних навчальних посібників.
8. Виготовлено держаків до лопат 15 шт., сапилн – 20 шт., вішалок – 5 шт., грабель – 2 шт., маркерів – 2 шт., ящиків для вазонів – 10 шт.

8 червня 1958 р. [67, 45].

* * *

Набувши досвіду роботи з виготовлення цегли, 12 членів ремонтно-будівельної бригади протягом літа працюють на цегельному заводі Чигиринського райпромкомбінату. Частина з них показують приклад в роботі і систематично перевиконують норми виробітку. Так, наприклад, учень 9 класу Коваленко Вдалислав виконує норму на 130-135 %, Кукса Марія – на 110%, Тютюнник Іван – на 130-135%, Тютюнник Микола – на 110-115% та ін.. [68, 66].

* * *

**Протокол
Засідання правління колгоспу ім. Леніна с.Суботова
від 5 листопада 1958 р.**

Присутні:

Голова колгоспу – Боровченко

Члени правління – Смірнов Т.М., Жалдак О.С., Пасічник І.І.,

Директор школи – Руденко О.К.

Представник Чигиринського райВНО – т. Крижанівський М.І.

Повістка денна:

Про створення виробничої учнівської бригади в колгоспі і виділення з колгоспного масиву земельної ділянки для даної бригади.

Слухали: Про створення виробничої учнівської бригади (інформація представника Чигиринського райВНО т.Крижанівського М.І.).

Доповідач вказав, що учнівські виробничі бригади як форма поєднання навчання з продуктивною працею висунуло саме життя, це зручний захід для тіснішого зв'язку школи з колгоспом, з виробництвом. Створення і зміцнення таких бригад в колгоспах – справа великої державної ваги. Чудовий досвід ставропольців в організації роботи учнівських бригад як почин величезного державного значення високо оцінив і схвалив Перший секретар ЦК КПРС, голова Ради Міністрів УРСР товариш М.С.Хрущов. Зараз МО УРСР дало вказівки створити учнівські виробничі бригади в усіх сільських середніх школах. Для цього необхідно, щоб правління колгоспу ім. Леніна с.Суботова виділило з колгоспного масиву земельну ділянку для бригади площею 50 га для вирощення високого врожаю кукурудзи і всебічно сприяло цій важливій справі, щоб прищепити учням любов до праці в с/г колгоспному виробництві.

В обговоренні виступили:

Руденко О.К., директор школи, який сказав, що створення виробничої учнівської бригади для роботи на колгоспних масивах землі своєчасна і корисна справа для поєднання теорії з практикою, для наближення школи до життя, для підготовки випускників школи до трудової діяльності. Бажано, щоб дана бригада вирощувала кукурудзу.

Боровиченко (голова колгоспу) схвалила ініціативу школи, сказала, що учні школи щорічно надають колгоспові посильну допомогу в с/г роботах, а виробнича бригада глибше буде вникати у весь комплекс с/г робіт з

вирощування, наприклад, кукурудзи. Правління к-пу виділить для такої бригади земельну ділянку площею 50 га і здійснить механізований обробіток, а решту робіт виконуватимуть самі учні, члени бригади. Норми виробітку будуть на 30% знижені в порівнянні з дорослими членами к-пу.

Іващенко Н.І. (голова сільської Ради) підтримав дане питання і порадив, щоб агроном к-пу надав всебічну допомогу учнівській виробничій бригаді [69].

* * *

В 1959 р. згідно списку, до складу бригади було зараховано 102 особи, які були поділені на 8 ланок. Для навчання членів учнівської виробничої бригади в школі був спеціаліст з агрономічною освітою [70].

У нашій школі виробнича бригада була однією з кращих у районі, тому директор Інституту удосконалення кваліфікації учителів повідомив директора школи про те, що з метою узагальнення та поширення досвіду роботи учнівських виробничих бригад, ІУКУ готує збірник. В ньому планувалось висвітлити роботу учнівської бригади Суботівської школи...

За рекомендаціями директора ІУКУ, необхідно в школі або культустанові організувати куточок учнівської виробничої бригади. Про результати її діяльності висвітлювати на шпальтах районної та обласної газет [71].

Та не в усіх школах так активно і результативно проводилася робота щодо організації виробничих бригад.

* * *

Наказ № 12 по Чигиринському райВНО від 21 січня 1959 р.

Про керівництво учнівськими виробничими бригадами

В школах району проведена деяка робота, направлена на поліпшення політехнічного навчання і професійної підготовки учнів: запроваджено в 24 класах виробниче навчання, яким охоплено до 700 учнів, в семи середніх школах організовані учнівські виробничі бригади, в яких налічується понад 600 учнів і закріплено 300 га землі...

Проте в окремих школах керівництво учнівськими виробничими бригадами здійснюється незадовільно. В Медведівській середній школі протягом 1958 р. проведено лише одні збори виробничої бригади, рада бригади не працює, агронавчання з учнями не організовано, не випускається газета учнівської виробничої бригади, навіть не прикріплено вчителя – вихователя, який би здійснював педагогічне керівництво. В цій же школі занедбано ініціативу і самодіяльний характер членів учнівської бригади, з учнями не обговорено соціалістичних зобов'язань з вирощування високих врожаїв сільськогосподарських культур в 1958 р.

Незадовільно здійснюється керівництво учнівськими виробничими бригадами в Адамівській та Стецівській середніх школах [72].

* * *

До речі, на кожного члена учнівської виробничої бригади в колгоспі були відкриті особисті рахунки та виписані трудові книжки колгоспника. На загальних зборах учнівської виробничої бригади були обговорені і взяті соціалістичні зобов'язання з вирощування високих врожаїв с/г культур в кожній

ланці і в цілому по бригаді. Учні наполегливо працюють над тим, щоб виростити кукурудзи в зерні 5 ц/га, картоплі – по 200ц/га, жита – по 22 ц/га, зеленої маси на силос - по 300 ц/га [73, 14].

Робота всіх членів виробничої шкільної бригади оплачувалася з таких розрахунків: а) норми виробітку з обробки с/г культур зменшити на 25 % від норми дорослих; б) бригадир учнівської бригади виконує не менше 50% норми рядового, і оплата праці бригадира визначається середнім заробітком кращого члена бригади з надбавкою 10% за керівництво; в) заступникові (обліковцю) надбавка 5% середнього заробітку члена бригади; г) ланковий одержував додаткову оплату в розмірі 5% середнього заробітку члена своєї ланки. Всі члени мали додаткову оплату відповідно за вирощений урожай на загальних підставах, що діяли в місцевому колгоспі. В 1961-62 н.р. окремі члени бригади отримали по 57 кг додаткової оплати за збір врожаю кукурудзи. Членами бригади цього року було виконано такі роботи: а) просапано кукурудзи 10 га; б) прорвано буряків 5 га; в) прорвано соняшника 22 га; г) зібрано кукурудзи 40 га; г) внесено зерна в комору 1 т; д) вивезено гною 849 т [74].

По закінченню терміну виробничого навчання учні навіть здавали екзамени.

* * *

Наказ №78 по Чигиринському райВНО від 17 квітня 1960 р.

Відповідно до наказу Міністерства Освіти УРСР від 27.2.58 р. № 07-15 про перевірку теоретичних знань і практичних умінь з предметів виробничого навчання,

НАКАЗУЮ:

1. Утворити кваліфіковану комісію для перевірки теоретичних знань і практичних умінь учнів 10 класу Суботівської середньої школи ім. Богдана Хмельницького за програмою в такому складі:

Голова комісії Худік Григорій Антонович – голова колгоспу ім. Леніна с. Суботів, освіта вища педагогічна.

Замісник Лободенко Варка Григорівна – завуч школи, освіта закінчена вища педагогічна.

Члени: Паталаха Максим Гордійович – агроном Суботівського колгоспу ім. Леніна, освіта вища агрономічна.

Юрченко Іван Карпович – вчитель школи, освіта закінчена вища педагогічна.

2. Керівнику виробничого навчання тов. Юрченку І.К. до 1 травня ц.р. виготовити білети для перевірки знань учнів з рільництва відповідно з програмою.

3. Перевірку теоретичних знань і практичних умінь учнів 10 класу Суботівської середньої школи ім. Богдана Хмельницького провести з 10 по 15 травня 1960 р.

Зав. Чигиринським райВНО

Левченко [75]

* * *

Крім виробничих бригад, виконавчий комітет Чигиринської Ради депутатів трудящих зобов'язував школи створити навчально-дослідні господарства, на виконання Постанови Ради Міністрів СРСР від 20 липня 1961 р.

№ 487 та Ради Міністрів Української УРСР від 19 серпня 1961 р. № 1224 «Про поліпшення виробничого навчання учнів загальноосвітніх шкіл» та відповідно до Положення про навчально-дослідне господарство учнівської виробничої бригади колгоспу, погодженого з Міністерством Освіти УРСР і Міністерством сільського господарства УРСР. Крім земельної ділянки, за такими господарствами повинно було закріплено засоби механізації: 1 трактор, 1 комбайн, 1 комплект прицепного інвентаря для обробітку 25 га землі [76].

У Суботівській школі було створено таке навчально - дослідне господарство, в якому станом на 5 лютого 1963 р. налічувалося 79 учнів 9-11 класів, що опановували спеціальність рільник-механізатор. Земельна ділянка площею 25 га, яка була виділена правлінням колгоспу для діяльності шкільного навчально-дослідного господарства, була розбита на шість частин, на яких вирощували горох на зелений корм, кукурудзу на силос, картоплю, соняшник та горох на зерно, кукурудзу на зерно [77].

Враховуючи те, що при проходженні виробничої практики учні, працюючи із засобами механізації, могли отримувати каліцтва або втрачати здоров'я, Міністерство освіти довело до відома керівні органи народної освіти відповідну постанову.

УРСР
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
23 грудня 1959 р.
07-137

* * *

Завідуючим обласним, міським
і районним відділам народної
освіти УРСР

Міністерство освіти УРСР доводить до відома, що згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 11 грудня 1959 р. № 1340 «О пенсионном обеспечении учащихся средних школ, ставших инвалидами в результате увечий или заболевания, полученных при прохождении производственного обучения или практики», встановлено, що учні середніх шкіл, які стали інвалідами внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання, що отримано при проходженні виробничого навчання або практики мають право на пенсію по інвалідності в розмірах, які передбачені пунктом 52 Положення про порядок призначення і виплати державних пенсій, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 4 серпня 1956 року № 1044 [78].

* * *

Учні добросовісно з великим ентузіазмом працювали на своїй земельній ділянці, мали добрі результати, та колгоспники часом нехтували їхню працю.

* * *

Завідуючому Чигиринським райВНО
від директора Суботівської середньої
школи ім. Богдана Хмельницького
Лободенко Варвари Григорівни
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

За виробничою бригадою Суботівської середньої школи ім. Богдана Хмельницького закріплена земельна ділянка площею 25,00 га, на якій учні вже другий рік вирощують кукурудзу. На закріплену ділянку учні вивозили гній, проводили всі роботи по упорядкуванню площі, прополювали, проривали, пасинкували. Почався збір урожаю кукурудзи.

Правлінням колгоспу збирати урожай було послано колгоспників другої бригади. Бригадир виробничої бригади та ланкові дуже сперечалися. 7 вересня ц.р. я домовилася з головою колгоспу та секретарем п/о про те, що 9 вересня на збір кукурудзи вийдуть учні 8-11 класів. 9 вересня учнів о 9 годині ранку вивезли в поле, і вони розпочали працювати, а о 10 годині ранку вивезли колгоспників другої бригади на цю ж площу. Колгоспники вигонили учнів з площі, ображали учнів та вчителів. Керівник виробничого навчання Юрченко І.К. звернувся до правління колгоспу. В поле виїхали Худік Г.А./голова колгоспу/, Рябокінь О.К./секретар п/о/, Пасічник І.І./ член правління колгоспу/. Але це становища не поправило і учні були змушені залишити поле.

На даній площі вирощено найкращий урожай кукурудзи на весь колгосп. Колгоспники, щоб мати добру додаткову оплату, не хочуть залишити дану площу за учнівською виробничою бригадою, а правління колгоспу пропонує учням перейти на площу другої бригади, де урожай значно гірший, на ній учні не брали ніякої участі.

Прошу допомогти розв'язати це питання з тим, щоб учні школи побачили плоди своєї праці.

Директор школи
9 вересня 1963 р. [79]

Лободенко

* * *

Для обліку врожаю при школі була створена комісія, до складу якої входили представники держпартконтролю, профспілки та адміністрації школи. Комісія перевіряла наявність отриманої продукції, вирощеної учнями на навчально-дослідних ділянках, стан її збереження. Про що фіксувалося в акті [80].

Зароблені в колгоспі гроші витрачалися на збагачення матеріально-технічної бази школи, харчування учнів, допомогу дітям-сиротам, екскурсії та інші культурно-масові заходи, придбання с/г інвентаря.

* * *

Чигирин райВНО
2.IX – 1965 р.

Директору Суботівської школи

На виконання постанови ЦК КП України від 3 серпня 1965 р. «Про закупку зерна в підсобних господарствах, радгоспів, міністерств і відомств, дослідних і учбово-дослідних господарствах, науково-дослідних установ і учбових закладів та інших державних господарствах» райВНО зобов'язує Вас:

1. Розглянути план використання врожаю зернових культур 1965 р. з навчально-дослідних ділянок та підсобного господарства. Визначити дійсну потребу школи у продовольчому і фуражному зерні, враховуючи насінневий фонд та поголів'я тваринницьких ферм.

2. Визначити продаж певної кількості зерна продовольчих і фуражних культур.

Зав райвно

Вдовенко [81]

* * *

**Розрахунок
прибутків та видатків по Суботівській середній школі ім. Богдана
Хмельницького Чигиринського району на 1966 рік.**

ПРИБУТКИ:

Від реалізації продуктів з пришкільних дослідних ділянок
урожаю 1965 р.:

від продажу проса -----	130 кг x 0.20 = 26.00
від продажу гороху -----	56 кг x 0.05 = 2.80
від продажу гречки -----	90 кг x 0.50 = 45.00
від продажу картоплі -----	2000 кг x 0.10 = 200.00
від продажу квасолі -----	39 кг x 0.05 = 1.95

Урожаю 1966 року:

Від реалізації кукурудзи -----	1200 кг x 0.10 = 12.00
реалізації проса -----	60 кг x 0.20 = 12.00
реалізації гречки -----	50 кг x 0.50 = 25.00
реалізації картоплі -----	2500 кг x 0.10 = 250.00

Від реалізації продуктів, зароблених учнями в місцевому колгоспі:

Від продажу кукурудзи -----	900 кг x 0.10 = 90.00
Від продажу пшениця -----	100 кг x 0.15 = 15.00

Буде одержано на трудовні, вироблені в 1965 р. ----- 45.00

Надходження від роботи автомашини ----- 300.00

Решта грошей на перше січня 1966 р. ----- 239.17

Всього прибутків 1371.92

ВИДАТКИ:

Ст. 3 Господарчі витрати:

Купити верейок -----	10 шт. x 2.00 = 20.00
Купити кошиків -----	15 шт. x 1.00 = 15.00
Купити лопат -----	30 шт. x 0.23 = 6.90
Купити граблі залізні -----	20 шт. x 0.61 = 12.20
Купити держаків -----	80 шт. x 0.12 = 9.60
Оранка, боронування та механізована обробка дослідного гектара	25.00

Всього по ст.3 105.00

Ст.5 Учбові витрати:

Надати допомогу учням на екскурсію в м.Канів 20 x 2.00 = 40.00
----- в КремГЕС 30 x 2.00 = 60.00

Надати допомогу учням, які будуть брати участь у різних спортивних змаганнях. 90 учням по 1.00 крб. = 90.00 крб.

Видати допомогу учасникам художньої самодіяльності 30 x 1.00 = 30.00

Витрати на туристичні походи ----- 50 учнів по 2.00 крб. на суму 100.00 крб.

Всього по ст.5 ----- 320.00

Ст.9 Витрати на харчування:

Надати учням допомогу в харчуванні на 10 осіб по 6.00 крб. на місяць протягом 4-х місяців, всього на суму 240.00 крб.

Всього по статті 9 ----- 240.00 крб.

Ст. 12 Придбання обладнання та інвентарю:

Купити телевізор зі стабілізатором ----- 300.00

Установка телевізора ----- 25.00

Купити вазони для квітів ----- 10.00

Всього по статті 12 ----- 335.00

Ст..18 Витрати інші:

На проведення новорічної ялинки ----- 130.00

Закупка путівок в піонерські табори ----- 120.00

Надати допомогу учням 12 осіб по 10.00 крб. ----- 122.00

Всього по ст... 18 ----- 372.00

Всього витрат по школі ----- 1372.00

[82]

* * *

Учнів виховували справжніми радянськими громадянами, які не лише повинні були примножувати багатство держави, а й пильно слідкувати за його збереженням і запобігати розкраданню.

* * *

**ИСПОЛКОМ ЧИГИРИНСКОГО
РАЙСОВЕТА**

Депутатов трудящихся Черкасской области

ОТДЕЛ МИЛИЦИИ

22 июля 1965 г. № 1584

Директору школы

Наступила горячая пора в работе тружеников полей – уборка нового урожая. Воодушевленные Решением мартовского Пленума работники нашего района с большим воодушевлением прилагают максимум усилий по своевременной уборке урожая на полях колхозов.

Большую помощь в охране хлебных массивов от пожаров, утечке зерна при транспортировке на тока и заготовку и хищении призваны сыграть комсомольские и пионерские организации школы, члены отрядов ЮД и ЮДПД.

С этой целью под непосредственным руководством директора школы и секретаря комсомольской организации должны быть организованы отряды для проведения вышеуказанных мероприятий.

На дорогах, идущих к элеватору, необходимо выставить пионерские посты для проверки утечки зерна при перевозках.

Для предупреждения очагов пожара в поле необходимо на установленных вышках выставить наблюдателей от отрядов ЮДПД или пионеров школы.

О проведении этих мероприятий доложить райОНО докладной запиской к 1.8.65г.

Заведующий РАЙОНО
Вдовенко

НАЧАЛЬНИК ЧИГИРИНСКОГО РОМ
Кисленко [83]

* * *

В школах проводилась массовая агитационная работа щодо залучення випускників до роботи в колгоспах. Закликалися цілі класи, групи шляхом читання лекцій, виступів агітбригад, стінгазет. Зустрічі з передовиками с/г проводити під девізом «Зі школи всім класом на роботу в рідний колгосп» [84].

При школі було створено раду з профорієнтації, до складу якої входили директор школи, секретар комсомольської організації та члени правління колгоспу. Щороку класний керівник 10 класу повинен був підготувати 5 учнів для вступу до Степанецького СПТУ – 5 [85, 29].

Питання трудового виховання завжди перебувало під контролем вищого керівництва, яке зобов'язувало директорів шкіл постійно інформувати про зроблену роботу, а також звітувати у вигляді опису власного досвіду

* * *

Інститут підвищення кваліфікації **Директору Суботівської школи**

Черкаський обласний інститут удосконалення кваліфікації учителів готує збірник з досвіду організації і проведення суспільно корисної праці у с/г виробництві.

З цією метою просимо Вас поділитися досвідом роботи вашої школи цього питання.

Досвід висвітлити у вигляді статті і надіслати до інституту до 10-го січня 1957 р.

Зав. Кабінетом
біології і хімії ІУКУ

Погорільченко [86, 165]

* * *

Інститут підвищення кваліфікації **Директору Суботівської школи**

З метою узагальнення та поширення досвіду роботи учнівських виробничих бригад облІУКУ готує збірник про роботу бригад. В цьому збірнику буде висвітлена робота учнівської бригади і Вашої школи.

Вказані матеріали надіслати до інституту УКУ до 1/IX – 59 р.

Директор ОБЛІУКУ

Г.Мяташ [87]

* * *

**Чигирин райВНО
30/УІІ – 1965р.**

Директору Суботівської школи

З 15 липня по 15 жовтня проводиться огляд «Юні агротехніки сільському господарству».

РайВНО зобов'язує вас надіслати натуральні та інші експонати на Черкаську обласну станцію юннатів до 10 вересня по зернових, зернобобових, технічних, плодкових і овочевих культур...

На огляд подаються монограми, щоденники, альбоми, таблиці, картограми, саморобні прилади для агрохімічної лабораторії, снопи, насіння, коренеплоди, ягоди, колекції. Експонати повинні мати добре оформлені етикетки [88].

* * *

Переможців подібних оглядів – виставок нагороджували медалями ВДНГ СРСР.

Також проходили педагогічні читання, на яких заслуховувалися кращі доповіді директорів, завучів та завідувачів шкіл на тему «З досвіду організації суспільно корисної роботи учнів і прищеплення їм трудових навичок» [89].

Щоб радянські школярі виховувалися в дусі будівника комунізму, радянського патріота, який любитиме свою країну, добросовісно працюватиме на її благо, проявлятиме турботу про збереження і примноження суспільного майна, до учнів постійно зверталися із закликами, які повинні були надихати радянських школярів на здійснення своїх звершень як у навчанні, так і в суспільно корисній праці. Щоб певній справі надати більш вагомого значення, її приурочували якійсь на той час визначній ідеологічній даті.

* * *

«...Виходячи з рішень вересневого Пленуму ЦК КПРС і підготовкою до святкування визначної дати в історії українського і російського народів, надати колгоспам активну допомогу у виготовленні торфоперегнійних горщечків, щитів для снігозатримання, збору попелу, курячого помету» [90, 2-3].

* * *

Директору школи

Натхненні всенародним соціалістичним змаганням на честь 40-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, учні і учительський колектив Змагайлівської семирічної школи Черкаської району взяли соцзобов'язання виростити врожай з двох коробок гусені 150 кг коконів тутового шовкопряда. Одночасно вони звернулися з відозвою до всіх учнів, юннатів і вчителів наслідувати їх приклад...

Одержані гроші за здані кокони директором школи витрачаються на придбання навчальних посібників і інвентарю, путівки учням в піонерські табори, санаторії, надання допомоги тим учням, які її потребують, а також видачу премій викладачам, завучу і директору школи.

Зав. Черкаським облВНО

Г.Ткаченко [91, 90]

* * *

ДИРЕКТОРАМ ШКОЛИ СЕКРЕТАРЯМ КОМІТЕТІВ ЛКСМУ ШКІЛ

З метою створення сприятливих умов в забезпеченні дострокового виконання населення нашої області річного плану обов'язкових поставок м'яса до Дня 40-років Великої Жовтневої соціалістичної революції, необхідно, щоб в 1957 р. значна кількість колгоспників, робітників і службовців області в своїх господарствах розвели кролів, що набагато полегшить і прискорить розрахунки з державою по поставках м'яса, а також збереже значну кількість великої рогатої худоби, в розведенні якої ще мається велика потреба.

Обласний відділ народної освіти та обласний комітет комсомолу вважають за необхідне, щоб у вирішення цього важливого завдання Ви особисто, учителі школи і комсомольські організації взяли активну участь і надали всебічну практичну допомогу в розведенні кролів кожним учнем в своєму домашньому господарстві...

**Завідуючий облвідділу
народної освіти
Г.Ткаченко**

**Секретар Черкаського
обкому ЛКСМУ
П.Безвинний [92, 51]**

* * *

Упродовж 70-80-х рр. ХХ ст. політехнічна освіта школярів зміцнює свої позиції, удосконалюються її змістовий і процесуальний компоненти на основі упровадження поглибленої трудової підготовки старшокласників. Аналіз джерел свідчить, що саме в цей час набувають активного розвитку нові форми трудових об'єднань шкільної молоді - учнівські виробничі бригади в радгоспах і колгоспах, шкільні лісництва, табори праці й відпочинку, ремонтно-будівельні бригади, трудові загони старшокласників. Здійснюється значна робота щодо зміцнення навчально-матеріальної бази трудового виховання й політехнічної освіти, зокрема, поповнюється оснащення предметних кабінетів, шкільних навчальних майстерень і автокласів, створюються міжшкільні центри трудового навчання та профорієнтації [93].

Допомога учням в оволодінні глибоких знань основ наук і набуття ними трудових навичок визначалася як обов'язок школи. Звичайно, добрі показники мали ті навчальні заклади, які мали потужну навчально-виробничу базу, високопрофесійний педагогічний колектив, що забезпечував результативну організацію навчально-виховного процесу, всебічну підтримку місцевого господарства. Більшість же сільських шкіл не мали відповідних умов для досягнення поставлених радянським урядом цілей, що згодом призвело до зниження рівня трудової підготовки учнів.

* * *

Протокол № 14
засідання педагогічної ради Суботівської середньої школи
ім. Б.Хмельницького, що відбулася 10.I.78 р.

Порядок денний.

1. Вивчення постанови ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці та вироблення заходів на виконання даної постанови».

Виступили: директор школи Палієнко Ф.С., який відмітив важливість і своєчасність даної постанови у трудовому вихованні і профорієнтації учнів. Далі він зупинився на недоліках, які мають місце в нашій школі, а саме: занедбана робота на навчально - дослідних ділянках, не спланована робота виробничої бригади (учнівської). Недостатньо працює профорієнтаційна комісія при школі, відсутня теплиця, слабо обладнані кабінети, недостатньо працюють класні керівники з трудового виховання і профорієнтаційній орієнтації учнів...

Дудник О.С., завідувача кабінетом біології, розповіла, яким чином буде поліпшена робота в біологічному кабінеті і на навчально-дослідних ділянках, особливо з розведення квітів. Для цього необхідно домагатись від правління колгоспу виділення 1 га землі, закупити необхідне насіння квітів і с/г рослин.

Лободенко В.Г., керівник виробничої бригади, відмітила недоліки в роботі виробничої бригади і таборі праці й відпочинку. Правління колгоспу несистематично забезпечувало учнів роботою і транспортом для перевезення учнів, що негативно впливало на трудове виховання і дисципліну праці [94, 47-49].

* * *

Характерною рисою трудової підготовки учнів та їх профорієнтації все більше стає формалізм. Разом з тим профорієнтаційна робота в школі перебуває під постійним контролем адміністрації навчального закладу, результати якої обговорюються на засіданнях педагогічної ради. У своїх виступах вчителі звітують про свою роботу у даному напрямку, а саме: проведено цикл виховних годин «Дума про хліб», мета якого виховати у дітей бережливе ставлення до хліба і любові до сільськогосподарських професій; ознайомили учнів з оголошеннями про набір абітурієнтів до училищ; проведено свято «Дари осені», на яке були запрошені люди різних сільськогосподарських професій; виготовлено профорієнтаційний стенд; проведено ряд бесід з батьками про майбутні професії їхніх дітей [95].

Мінський Олег Анатолійович, 1970 р.н., пригадує: «Як такої трудової підготовки до роботи у сільському господарстві з нами не проводили. Кілька разів у 7 класі нас водили на виробництво, де дівчата проходили практичні заняття на фермах біля телят, а хлопців ознайомлювали з будовою тракторів та принципом їх роботи. Але потім з нами ніхто не хотів проводити заняття, пояснювали, що, мовляв, не вчасно прийшли, то майстер відсутній, то взагалі їм заважаємо працювати. З того часу учні працювали лише на колгоспних полях: влітку пололи соняшник, кукурудзу, розкидали трихограму, о восени

допомагали збирати помідори, картоплю та інші овочі. Традиційно продовжували збирати макулатуру, металолом, курячі яйця» [96].

Значно скоротився обсяг виконуваної сільськими школярами продуктивної та суспільно корисної праці.

Перелік запланованих заходів з трудового виховання щодо підготовки нового 1962-63 навчального року [97]	Перелік запланованих заходів з трудового виховання щодо підготовки нового 1982-83 навчального року [98]
<p>1. Довести шкільку фруктових та декоративних дерев і ягідників до 10000 шт.</p> <p>2. Організувати роботу учнівської виробничої бригади, взявши такі зобов'язання з вирощування високих урожаїв с/г культур:</p> <p>а) кукурудза 70 ц в качанах на площі 5,4 га;</p> <p>б) гороху по 30 ц з одного га на площі 5,4 га;</p> <p>в) картоплі по 135 ц з одного га на площі 1,8 га.</p> <p>3. Тримати в належному порядку дослідні ділянки і проводити на них усі заплановані дослідні роботи.</p> <p>4. Озеленити шляхи, вулиці, подвір'я і площі села, для чого посадити не менше як 3000 декоративних, 500 фруктових дерев, 300 кущів.</p> <p>5. Зібрати макулатури 4000 кг та 600 кг макулатури.</p> <p>6. Обладнати крільчатник на 50 голів.</p> <p>7. Впорядкувати шкільну садибу:</p> <p>а) поновити зелену огорожу навколо шкільної садиби;</p> <p>б) розширити шкільний сад на 250 фруктових дерев;</p> <p>в) розширити квітники на подвір'ї школи;</p> <p>г) обладнати зелений клас та альтанки для відпочинку учнів влітку.</p>	<p>1. Провести зустріч з передовиками с/г виробництва і головними спеціалістами колгоспу.</p> <p>2. Організувати екскурсії на виробництво, з метою ознайомлення учнів з с/г професіями.</p> <p>3. Провести зустріч учнів з випускниками школи, що навчаються в ПТУ.</p> <p>4. Провести анкетування учнів 8 класу для виявлення професійних інтересів.</p> <p>5. Організувати соцзмагання між класами на краще збереження шкільного майна.</p> <p>6. Організувати суботники по збору макулатури та металолому.</p> <p>7. Зібрати і оформити матеріали про ПТУ області для цілеспрямованої профорієнтаційної роботи.</p>

За договором з колгоспом, силами учнів під час п'ятої трудової чверті 1982-83 н.р. необхідно було прополоти 12 га соняшника та вирвати свиріпу на 60 га пшениці. У школі ще тримали невелику кількість кролів. З метою заохочення учнів до активної та продуктивної праці, вчителі запланували організувати для школярів екскурсію до Переяслав –Хмельницького [99, 50, 53].

За період навчальної практики 1983-84 н.р. учні повинні були прополоти 3 га картоплі, 2 га овочів, зібрати горох на площі 3 га та розкидати трихограму на площі 150 га [100, 98].

У 1984 р. Верховною Радою УРСР були прийняті «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», які орієнтували випускників середніх шкіл на навчання у вузах і технікумах. Але трудова підготовка в масовій сільській школі поступово втрачала напрацьований потенціал і підтримку з боку влади і партійних структур.

У кінці 80-х років економічна криза призвела до того, що підприємства почали відмовлятися від шефства над школами, відбулася зміна відносин між державою та підприємствами, які почали відмовлятися від праці школярів, почали закриватися міжшкільні навчально-виробничі комбінати [101].

Батьки та діти стають все більш байдужими до суспільної праці. Вони вважають, що перш за все треба здобувати освіту, яка дасть можливість продовжити навчання у вузах і залишити село. Лише одиниці після закінчення школи йшли працювати у колгосп. Молодь все більше і більше прагнула виїхати з села.

Навчальний рік	Кількість випускників	Кількість випускників, які після закінчення школи пішли працювати в колгосп
1956-57 н.р.	42	22
1957-58 н.р.	30	11
1961-62 н.р.	20	7
1962-63 н.р.	30	10
1963-64 н.р.	10 кл. – 22 11 кл. – 16	17 9
1965-66 н.р.	48	23
1976-77	16	4
1984-85	14	4
1987-88	6	1

Проаналізувавши місце і роль трудової підготовки учнів сільської школи, ми можемо зробити висновки, що цей процес відзначався складністю, багатовекторністю і суперечливістю, залежав від суспільно виробничих відносин, політичного дискурсу та цілей загальноосвітньої школи.

Разом з тим участь учнів у продуктивній праці позитивно впливала на їх всебічний розвиток – розумовий, моральний, фізичний, естетичний. Саме в процесі колективної праці у школярів формувалися первинні навички трудової діяльності, виховувалась повага як до своєї, так і чужої праці, відповідальність, доброта.

Часто чуємо про байдужість сучасної молоді та небажання її проявити ініціативу у трудовій діяльності, вираженій в будь-якій формі. Чому так? Читаємо: ст. 43 Р.ІІ Конституції України говорить: «Використання примусової праці забороняється» [102]. Те ж саме записано й у ст. 52 Р.ІІІ Закону України «Про освіту»: «п.1 ...учні мають право ... на трудову діяльність у встановленому порядку в позаурочний час; ... захист від будь-яких форм експлуатації, фізичного та психічного насильства, від дій педагогічних, інших працівників, які порушують права або принижують їх честь і гідність; п.2. Відволікання учнів

... за рахунок навчального часу на роботу і здійснення заходів, не пов'язаних з процесом навчання, забороняється» [103].

Сучасні школярі наділені правом самостійно вирішувати, відгукнутись на прохання школи чи ні. Це означає, що школа не має права наказувати учням, наприклад, брати ганчірки з дому та прибирати в класі чи шкільних коридорах. Отже, згідно чинного законодавства, якби самі учні стояли з ганчірками в руках і благали дозволити їм зайнятись прибиранням, директор не має права їм цього дозволити, поки вони не принесуть письмову згоду батьків, які, не погоджуючись з рішенням адміністрації школи, матимуть всі підстави скаржитись на школу або навіть подати до суду. Це стосується не тільки екстрених випадків, а й звичайних чергувань, генеральних прибирань та інших «трудових десантів». Цікавого висновку дійшли працівники Рівненської прокуратури, дослідивши умови навчання школярів Рівного. Вони виявили порушення законодавства в тому, що учнів шкіл залучають до прибирання класів та прилеглих до навчальних закладів територій. Бо це, мовляв, суперечить нормативним актам, ухваленим державою на захист прав дітей та неповнолітніх. «Держава піклується про дітей, створює на законодавчому рівні всі умови для їхнього захисту, однак на місцях не завжди дотримуються вимог цього законодавства, а відповідні органи недостатньо контролюють їх виконання, — розповідає Тетяна Кривецька-Люліч, помічник прокурора Рівного. — Так, у багатьох школах обласного центру, зокрема в ЗОШ №4 і №22, усіх учнів 5—11 класів регулярно залучають до прибирання класних кімнат та прилеглих до навчальних закладів територій, попри те, що виконання цих робіт входить до обов'язків штатних техпрацівників. При цьому також порушуються вимоги Законів України «Про охорону праці», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» і Кодексу Законів про працю». У міській прокуратурі вважають, що управління освіти не контролює цих питань, тому внесли подання керівництву управління з вимогою притягнути винних осіб до відповідальності [104].

Отже, перш ніж робити категоричні висновки про здобутки чи прорахунки минулого, треба все ж таки врахувати, що трудова активність школярів у радянській школі мала велике значення для морально-вольового виховання, тож вважаємо за доцільне переглянути цей досвід та перейняти його у сучасному моральному вихованні учнівської молоді.

1. Становлення і розвиток трудової підготовки в загальноосвітніх школах за роки радянської влади. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://studopedia.org/4-155133.html>

2. Там же.

3. Там же.

4. Чигиринщина в історії України. Збірник 4. Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь століття. Матеріали Четвертої історико-краєзнавчої конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області/ за заг. Ред.. доцента В.М.Лазуренка. — Черкаси, 2011. — 324с.

5. МПДА. — Спогади Гришко Г.І., 1930 р.н., м. Чигирин.

6. Книга № 4 протоколів педагогічної ради при Суботівській семирічній школі Чигиринського району на 1946-47 н.р.

7. Книга протоколів педагогічної ради при Суботівській семирічній школі Чигиринського району Кіровоградської області на 1949 р.

8. Чигиринщина в історії України. Збірник 4. Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь століття. Матеріали Четвертої історико-краєзнавчої конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області/ за заг. Ред.. доцента В.М.Лазуренка. – Черкаси, 2011. – 324с.
9. Податкова система в українському селі другої половини 40-х – початку 50-х рр.. ХХ ст.: Мовою документів. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://eprints.zu.edu.ua/>
10. МПДА. – Спогади Коцуренка І.С., 1942 р.н., м. Чигирин.
11. Звіт Суботівської семирічної школи про навчально-виховну роботу за 1951-52 н.р.
12. Там же.
13. МПДА. – Спогади Сергеевої П.К., 1936 р.н., с.Суботів.
14. 1957 рік: курей, індиків – на боротьбу з довгоносом. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://visnik-press.com.ua/?p=1857>
15. Постанови і розпорядження вищих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б. Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1954 р.
16. Баценко М.І., Гончар О.Ф., Шевченко Є.А. Кролівництво: Монографія. – Черкаси: Черкаський інститут АПВ, 2011. – 302 с.
17. Там же.
18. Розпорядження та директиви вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області.
19. Там же.
20. Інформації та різні відомості, надіслані до вищестоящих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1958 р.
21. Копії документів по Суботівській середньої школи 1959 р.
22. Там же.
23. Звіт Суботівської середньої школи ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області про роботу за 1958-59 н.р.
24. Копії документів по Суботівській середній школі 1959 р.
25. Директиви та розпорядження вищестоящих організацій і установ по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1960 р.
26. Топ 10 обкладинок шкільних зошитів СРСР. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://dobri-porady.pp.ua>.
27. МПДА. – Спогади Гришко Г.І., 1930 р.н., м. Чигирин.
28. МПДА. – Спогади Горенич О.М., 1979 р.н.. с.Суботів.
29. Інформації та розпорядження по Суботівській школі 1970р.
30. Калініченко Н.А. Трудова підготовка учнів сільської школи у Центральному регіоні України. [Електронний ресурс]. Режим доступу - irbis-nbuv.gov.ua/.../csjirbis.
31. Копії документів по Суботівській середньої школи 1959 р.
32. Директиви і розпорядження вищестоящих організацій і установ по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1960р.
33. МПДА. – Спогади Довгенко Л.І., 1979 р.н.. с.Суботів.
34. МПДА. – Спогади Бевзенко К.П., 1979 р.н.. с.Суботів.
35. МПДА. – Спогади Довгенко Г.Г., 1979 р.н.. с.Суботів.
36. Зошит для запису розпоряджень по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького на 1963-64 н.р.
37. Копії документів, звітів, надісланих до вищестоящих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1954р.
38. Там же.
39. Інформації та різні відомості, надіслані до вищестоящих органів народної освіти по Суботівській середньої школи ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1958 р.
40. Постанови і розпорядження вищих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1954 р.

41. Зошит для запису розпоряджень по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького на 1963-64 н.р.
42. Журнал обліку громадської та культурно-масової роботи по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького протягом 1963-64 н.р.
43. Директиви та розпорядження вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1965 р.
44. Копії документів по Суботівській середній школі 1959 р.
45. Розпорядження та директиви вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1957 р.
46. Книга вхідного і вихідного листування, розпоряджень, інформацій по Суботівській СШ вересень 1965 р. – грудень 1966 р.
47. Там же.
48. Копії звітів і документів, надісланих до вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області. 1956 р.
49. Інформації та різні відомості, надіслані до вищестоящих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1958 р.
50. Копії документів по Суботівській школі 1959 р.
51. МПДА. – Спогади Печененко П., 1946 р.н.. с.Суботів.
52. Книга вхідного і вихідного листування, розпоряджень, інформацій по Суботівській СШ вересень 1965р. – грудень 1966 р.
53. Книга інформацій та розпоряджень по Суботівській школі 1970р.
54. МПДА. - Спогади Лазуренко Я.А., 1957 р.н., с.Суботів.
55. Постанови і розпорядження вищих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1954 р.
56. Різні ділові папери, копії видання справок по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області. 1957 р.
57. Там же.
58. Інформації та різні відомості, надіслані до вищестоящих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1958 р.
59. Там же.
60. Копії документів по Суботівській середній школі 1959 р.
61. Різні ділові папери, копії видання справок по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області. 1957 р.
62. Становлення і розвиток трудової підготовки в загальноосвітніх школах за роки радянської влади. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://studopedia.org/4-155133.html>
63. Калініченко Н.А. Трудова підготовка учнів сільської школи у Центральному регіоні України. [Електронний ресурс]. Режим доступу - irbis-nbuv.gov.ua/.../cgirbis.
64. Різні ділові папери, копії видання справок по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1957 р.
65. Інформації та різні відомості, надіслані до вищестоящих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1958 р.
66. Там же, ст. 45.
67. Там же, ст. 66.
68. Там же, ст. 6.
69. Там же, ст..
70. Копії документів по Суботівській середній школі 1959 р.
71. Копії документів по Суботівській середній школі 1959 р.
72. Звіт Суботівської середньої школи ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області про роботу за 1958-59 н.р.
73. Звіт про роботу учнівської виробничої бригади Суботівської середньої школи за 1961-62 н.р.

74. Директиви і розпорядження вищестоящих організацій і установ по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1960 р.
75. Директиви і розпорядження вищестоящих організацій і установ по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1962 р.
76. Звіти школи та інформації перед вищестоящими органами по Суботівській середній школі Чигиринського району Черкаської області 1963 р.
77. Копії документів по Суботівській середній школі 1959 р.
78. Звіти школи та інформації перед вищестоящими органами по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області. 1963 р.
79. Там же.
80. Директиви та розпорядження вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1965 р.
81. Книга вхідного і вихідного листування, розпоряджень, інформацій по Суботівській СШ вересень 1965р. – грудень 1966 р.
82. Директиви та розпорядження вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1965 р.
83. Там же.
84. Чигиринщина в історії України. Збірник 4. Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь століття. Матеріали Четвертої історико-краєзнавчої конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області/ за заг. Ред.. доцента В.М.Лазуренка. – Черкаси, 2011. – 324с.
85. Розпорядження та директиви вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1957 р.
86. Копії документів Суботівської школи 1959 р.
87. Директиви та розпорядження вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1965 р.
88. Копії документів по Суботівській середній школі 1959 р.
89. Постанови і розпорядження вищих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1954 р.
90. Розпорядження та директиви вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1957 р.
91. Розпорядження та директиви вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1957 р.
92. Лариса Семеновська. Політехнічна освіта школярів: закономірності, суперечності й тенденції розвитку (XX століття). [Електронний ресурс]. Режим доступу - [http:// irbis-nbuv.gov.ua/.../cg](http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cg)
93. Книга протоколів педагогічної ради Суботівської середньої школи 1977 р.
94. Книга протоколів педагогічної ради Суботівської середньої школи 1977 р.
95. МПДА. - Спогади Мінського О.А., 1970 р.н., с.Суботів.
96. Перелік запланованих заходів з трудового виховання щодо підготовки нового 1962-63 навчального року.
97. Книга протоколів на 1982-83 н.р.
98. Там же.
99. Там же.
100. Розвиток ідеї професійної спрямованості навчання старшокласників у вітчизняній педагогічній думці (50-80 рр. XX ст.). [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://mydissert.com/ua/avtoref/view/9801.html>
101. Конституція України. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://www.president.gov.ua/documents/constitution>
102. Закон України «Про освіту». [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>
103. Україна молода. Щоденна інформаційно-політична газета [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1091/116/39059/>

Збір металобрухту. 60-ті рр.

Упорядкування клумби на шкільному подвір'ї. 60-ті рр.

Упорядкування шкільного подвір'я. 60-ті рр.

Перебирання качанів кукурудзи на колгоспному току. 60-ті рр.

***Барвінок Юлія Василівна,**
молодший науковий співробітник
науково-дослідного відділу «Резиденція Богдана Хмельницького»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

СЕЛО ТРУШІВЦІ В ПРОЗІ І ПОЕЗІЇ ГАННИ АНТОНЕНКО

Чигиринщина завжди славилась талановитими і працюючими людьми. Історію, красу природи та самобутність рідного краю у своїй поезії та прозі відображає наша землячка, агроном, дендролог, природознавець, еколог, талановита поетеса – Ганна Володимирівна Антоненко.

Народилась вона в 1942 році, на Івана Купала в одному з найбільших сіл Чигиринського району – Трушівцях. Батько загинув у 1943 р. З матюю і двома старшими братами пройшла стежками Богданового краю, що пролягли в просторі між Дніпром і Тясмином. Закінчила школу, Олександрійський сільськогосподарський технікум, Уманський сільськогосподарський інститут. Працювала на Кіровоградщині агрономом, плановиком, інженером з озеленення.

У 1972 році переїхала в місто Черкаси. Працювала в інституті «Укрдапросад», на заводі «Ротор», займалась озелененням, проектувала сади і парки, садила дерева, квіти, трави. Все життя, працюючи з рослинами, спостерігала, досліджувала їхні агрономічні, біологічні та магічні властивості [5, с. 3].

У своїй творчості поетеса звертається до теми Чигиринщини, згадуючи дитячі роки, що припали на тяжкий повоєнний час, про коріння свого роду, невтомних трударів-односельчан і, звичайно, природу.

Ще від матусі Ганна Володимирівна дізналась цілющу дію рослин, про народні методи лікування. У ранньому дитинстві, блукаючи стежками рідного села, вони разом знайомились з його різнотрав'ям, досліджували кожен квіточку, листочок. Саме мама навчила її з любов'ю ставитись до природи. Вона, хоча і була неосвіченою, знала багато віршів, пісень, примовок про кожен рослинку. Ганна Володимирівна розповідає: *«Дар яснovidіння мені передався від матері. Вона лікувала травами. Завжди в хаті лежали на поличках лікувальні трави. Нас малими купали в ночвах, обов'язково в травах. Добре пам'ятаю, як до неї приходили односельці за допомогою. Вона ставила горщик на живіт, шептала, масажувала. І навіть пройшли роки, а до мене звертались люди, які були вдячні за те, що мама їх вилікувала. Взагалі, у нас у Трушівцях були знахарки: баба Пестина, і Марія Бугайка. Вони знали що примовляти і як виганяти хворобу. Я тоді думала, що так вмють всі робити, і нічого дивного в цьому немає»* [7].

Знання з біології здобула в шкільні роки, коли Ганна разом з однокласниками доглядала за квітами на пришкольній дослідній ділянці. Це захоплення визначило її професію в майбутньому – Ганна Володимирівна стала дендрологом. Ще з шкільних років дівчинка цікавилась творами класиків української літератури Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. Згодом, зрозуміла, що має потяг до поезії. І не помилилась. Вірші Ганни Антонівни мають магічну силу, адже кожен рядок – це мудрість, любов, туга за рідним краєм. Так лірично, щиро може писати людина, яка вміє відчувати душею і серцем по-справжньому. Розповідаючи про своє життя, вона пише історію рідного села Трушівці. Саме воно стало джерелом натхнення для поетеси. Здавалось, що в ньому такого видатного? Пекучі піски та кучугури, убогі хати, зморені працею люди!!? Та вона зуміла побачити в ньому красу: сосновий ліс, вільховий луг, швидкоплинний Тясмин, життєдайні криниці, цілющі трави, барвисті квіти та сердечних людей.

Перші спроби пера припали на студентські роки, коли Ганна Антонівна навчалась в Олександрійському сільськогосподарському технікумі, на Кіровоградщині. Один з її віршів було вперше надруковано в районній газеті

«Голованівська правда». Згодом, 19-річна дівчина пішла працювати плановиком-економістом в колгосп ім. Чкалова, що в селі Журавлінка, Кіровоградської області. Вона сумлінно виконувала свої обов'язки за основним місцем роботи, крім того, активно організовувала художню самодіяльність в сільському клубі, чим і здобула високий авторитет серед місцевої молоді. Разом з тим, продовжувала писати вірші, в яких вона виражала радість, свої почуття, та ніколи не забувала про рідну Чигиринщину [2, с. 76]:

Чигирине, Чигирине, -
Моя батьківщино,
Прийми мене в своє лоно,
Як рідну дитину.
В твоїх пісках я родилась,
На Тясмині зростала.
Були в житті і вирії,
Й чужини зазнала.
Та де б мене не носила
Вередлива доля,
Отчий краю мій прекрасний,
Я була з тобою.

(уривок з вірша «Я хочу в Чигирин»), [5, с. 38]

З великою вдячністю і особливою любов'ю Ганна Володимирівна згадує сільських вчителів у своєму вірші «Спогади дитинства»:

Навчила Нерода любити природу,
Варвара Терентіївна – алгебру, геометрію,
Паша Миронівна – літературу,
Іван Михайлович – фізкультуру.
Сорок років минуло відтоді,
Багато в ріках води утекло,
Та, де б не були ми, ніхто не забуде
Свого дитинства рідне село [5, с. 25]

Перша збірка віршів Ганни Антоненко вийшла в 1999 році під назвою «Ясновидіння», коли Ганна Володимирівна вже перебувала на заслуженому відпочинку. Одного разу, на ветеранських зборах вона зачитала свої твори. Присутні були в захваті від почутого. Один з них, Кривда Григорій Васильович, зазначив, що ці твори обов'язково повинні бути надруковані, і відніс їх у видавництво «Сіяч» (м. Черкаси). Так і народилась перша книжечка Ганни Антоненко, яку вона окреслила як: «проза і поезія життя, народжена в долині річки Тясмин» [5, с. 1].

Знайомлячись з творчістю Ганни Антоненко відчувається, що вона наділена особливою чуттєвістю. У першому розділі збірки «Ясновидіння» вона ділиться філософськими роздумами про сенс буття, здібностями до ясновидіння, власним світосприйняттям. Цю життєдайну енергію авторка черпає від щедрої матері-землі:

Мати рідна-земля –
Знаю щедроти твої,

Дозволь траву в тебе взяти
Для здоров'я скористатись.
Земелька – мати рідна –
Всіх приймаєш нас
Кожного в свій час!
Прийми молитву мою,
Я силу від тебе візьму,
Щедрість твоя безмежна,
Забери болячку мою.

(уривок з вірша «Слово про подорожник»), [5, с.12].

Другий розділ знайомить читача з батьківщиною поетеси – селом Трушівці. Окремі вірші авторка присвячує своїм рідним, знайомим, землякам:

Дорогі мої земляки, дорогі мої трушівчани,
Так швидко летять роки, а я все хочу зустрітись з вами.
Вже майже 40 років мене по світу носило,
Та завжди сюди тягнула якась невидима сила.

(уривок з вірша «Моїм землякам») [5, с.23].

Один з її віршів присвячений жінкам чигиринського краю, в якому авторка розповідає, як тяжко їм доводилось працювати:

Стареньким жінкам мого краю
Я хочу сьогодні вклонитись,
Бо тільки вони на землі
Вміють душу людини цінити.
Все в світі уміють робить:
Вишивати і рядна ткати,
Хліба ростить, діток плекать,
Землю обробляти.
Загляни до кожної хати: гарненько,
Рушник на покуті висить.
А вдови...одна до другої
І в горі, і в щасті біжить...
Пам'ятаю Бужин той – хлібний елеватор,
Куди возила зерно й моя мати.
На гору на спині мішки таскали.
Від мішків тих жіночою кров'ю стікали.
Ще пам'ятаю, як в ті повоєнні роки,
Що землю коровами, волами орали,
Але змучені працею наші жінки
Не здавались, ідучи з роботи, пісні співали.

(уривок з вірша «Жінкам»),[5, с.31].

У третьому розділі збірки вірші про місто Черкаси, тут проживає Ганна Антоненко, про онуків. На особливу увагу заслуговує вірш «Ми – діти війни». Тут вона розповідає про своє дитинство, яке припало на повоєнний час. Дітям доводилось працювати нарівні з дорослими.

Босоноге дитинство...

В полотняній сорочці до п'ят,
Яку мама і шила, і ткала.
Тяжка праця, і голод, і холод.
Ми не бачили, коли вона спала.
Вдень – робота на полі,
Вночі – кужіль пряде,
А ми прядиво мнем
І цівки сукаєм,
В ступі просо товчем,
Крутим жорна тяжкі,
На коровах, волах,
Як первісні раби,
Борозну у життя прокладаєм.
З очерету, соломи і глини
Ми «палаци» собі будували,
І з мішком по полях
Колоски, бурячки і солону,
Щоб прожити, в держави у рідної крали.
Як ми вирости – бачив те Бог,
Наказав не стогнать, а терпіти,
З лободи, кропиви і із всякого зілля
І сніданок, обід і вечерю варити.

(уривок з вірша «Ми – діти війни»), [5, с.42-43].

Наступна збірка поезії Ганни Антоненко була видана в 2005 році під назвою «Незабудки». Де авторка поетично, лірично змалювала незабутні туристичні маршрути і свої життєві стежини. Їй довелося побувати в багатьох цікавих місцях, на Кавказі, Литві, Болгарії, Грузії, Криму, та завжди дорога повертала до рідного краю:

Була земля моїх дідів
В долині річки Тясмин.
Гойдалась там моя колиска,
І все шкільне своє життя
Я там корови пасла [3, с.41].

В 2008 році було видано художньо-публіцистичне видання Ганни Володимирівни «Дивосвіт над Дніпром». Поряд з поетичними рядками, авторка ділиться зі своїми професійними знаннями дендролога. В доступній і зрозумілій формі знайомить читача з містом Черкаси, його парками, садами, скверами, зеленим вбранням вулиць і підприємств. Піднімаючи важливу проблему сьогодення – екологічної загрози для довкілля, вона закликає людство до збереження Природи, в умовах урбанізованого середовища, пропонує проникнути в божественну сутність наших мовчазних друзів – зелених насаджень. Через власні знання, світосприйняття, Ганна Антоненко наголошує на нерозривності людської душі з чарівним світом Землі, і сподівається, що розуміючи це, людство навчиться взаємодіяти і жити в гармонії з навколишнім середовищем. Ця книга буде корисною у вивченні краєзнавства Черкащини [1].

Про щедрі дари природи, цілющі властивості трав, дерев, води, поетеса пише у віршах, що ввійшли до збірки «Радощі-жалі рідної землі: Поезії», видана в 2009 році . На думку самої авторки, ця робота є однією з найвдаліших [7].

Особливе місце у творчості Ганни Антоненко посідає рідний край – Чигиринщина. Саме своїй малій батьківщині Ганна Володимирівна присвятила книгу «Трушівці, Трушівці – там росли чебреці» (2014 р.).

Трушівці, Трушівці – тут росли чебреці
І тополі високого стану,
А сосна і берізки оті
Поселилися зовсім недавно...
Я приїду сюди – розпитаю у них,
Як живеться моїм односельцям,
Бо, високі вони,
Бачать кожне вікно,
Чують кожного душу і серце.

(уришок з вірша «Трушівці, Трушівці – там росли чебреці»), [2, с.40].

Ця книга – своєрідний історичний нарис про село Трушівці, який авторка написала на основі архівних даних, власних спогадів та розповідей односельчан. У своїй книзі вона розповідає про походження назви села, його топоніми, особливості місцевого народного мовлення (говірки).

Ще в «залізну» добу біля річки Тясмин
Було село, що звалось Яськівці,
Пізніше «за пісок» перетрусилося
І стало називатись Трушівці.
Трушівці, Трушівці – таке довге село,
Кажуть так: «Від Щура до Дибця»,
На дванадцять кілометрів простяглося,
Як проїдеш, пройдеш – є що подивитися...
Земля бідна, супіщана,
В глиб копнеш – жорства.
Горе людям в роки посухи –
Врожаю нема.
Буває, по прогнозу кажуть: «Буде дощ»,
А він піде долиною дніпровою,
А наші ниви обминають хмари,
Немає опадів, ми – «решта території».

(уришок з вірша «Від Щура до Дибця»), [2, с.41].

Цінними є власні спостереження і дослідження Ганною Антоненко місцевої флори. Як досвідчений дендролог, вона доводить, що навіть «бідна» земля може бути щедрою.

Дослідниці вдалося зібрати і впорядкувати матеріали з історії розвитку сільського господарства (рослинництва, тваринництва, землеробства, заліснення, меліорації), періодів колективізації, становлення освіти та культури, соціального і демографічного стану села Трушівці в кінці ХІХ- на поч. ХХІст..

Особливо зворушливо в книзі описані тяжкі повоєнні роки, складнощі повсякденного життя трушівчан. Проза Ганни Антоненко, як і її поезія, є такою ж легкою і зрозумілою. Про цей нелегкий час вона пише у своєму вірші «Ода корові повоєнних літ», де дякує корівці, яка була не лише годувальницею сільської сім'ї, а й часто її впрягали в плуг, і в такий спосіб орали землю, а ще й у воза, для транспортування:

Корівонько, моя дорогенька,
Зорько моя, круторога, сіренька!
Біля тебе росла я, тебе випасала,
Зміцніти і вирости ти мені помагала...
Така то доля, моя й коровина,
Не тільки наша, а й земляків,
Післявоєнна...згадати страшно,
А так же було і в дідів, і в батьків!
Спасибі ж тобі за молозиво, моню,
За масло, сир, ряжанку, кисляк.
Пробач, згорьована моя тварино.
Пробач нам! Щось було не так!

(уривок з вірша «Ода корові повоєнних літ»), [2, с.96].

Рідне село Трушівці для поетеси завжди було джерелом натхнення, разом з тим в її творчості відчувається усвідомлення того, що село гине, вимирає. Від цього її душа болить, щемить серце. Завершує свою книгу Ганна Антоненко прозованими рядками: *«Що сон цей мені напороочив»*, де вона ділиться спогадами про свій сон: *« Ніби я приїхала в Трушівці, на свій куток «Табур», з дорученням (не знаю від кого) зробити історичне дослідження цього краю для визначення стратегії його майбуття. Там же зустрічаю своїх односельчан, дівчата вишивають, співають, тчуть рядна. Все навколо доглянуте, чепурне. Один чоловік приходить з повідомленням, що скоро сюди приїдуть гості – з'їдуться всі ті, хто тут, в цьому краю народився, їхні діти, онуки, правнуки з усіх кінців світу, тому що вийшла всесвітня постанова, щоб людям всім жити тільки на землях пращурів своїх, не відходячи від коренів дерева роду свого. Коли ж раптом над нами загуркотів вертоліт, приземлився, і з нього вийшли китаїці. Підходять, знайомляться, говорять, що будуть тут господарювати. Один з них дістає якісь папери і зачитує, який у нас багатий край: неміряні простори золотого піску – можна побудувати складувні підприємства. Тут прекрасно може рости шовковиця – сировина для виготовлення натурального шовку, будуть розводити шовкопрядів. Тут можна посіяти чебрецеві поля, біля Тясмина скорити калинові гаї, плантації айру (пахучої трави) і створити на базі їх фармацевтичні підприємства. На пісках можна створити плантації бузини, смородини золотистої, шовковиці для ягід, акації, є місце для баитанів і овочів. А якщо розкопати, створити ставки і розводити там білого амура, раків і в'юнів, то можна і переробляти їх, створити переробні підприємства. Громада села запитала: а хто ж це все буде робити? Китаєць відповідає, що скоро з'їдуться сюди на Віче з усього світу нащадки трушівських аборигенів, розроблять програми, створять тут родові помістя. Ліс для будівництва є,*

візьмуться за діло і «оживуть степи, озера...», а гілочка зеленого туризму проросте сюди від шляху «золотої підкови»... і я прокинулась» [2, с.140].

З цих завершальних рядків книги стає зрозуміло, що поетеса не полишає надії на краще майбутнє села Трушівці.

В основі філософії Ганни Антоненко лежить взаємозв'язок людини і природи:

Сутністю всіх істот є Земля,
Сутністю Землі є Вода,
Сутністю Води є Рослини,
Сутністю Рослини є Людина.
(Східна мудрість).

Тобто, як і рослина живиться через свій корінь, так і людина через коріння свого роду, своїх пращурів. Наступна книга поетеси «Корінь і крона» (2016 р.) фактично є продовженням «Історія, проза і поезія: Трушівці, Трушівці – там росли чебреці». Саме в ній, Ганна Володимирівна продовжила досліджувати свій родовід. Вона розповідає про свою родину, про життєві шляхи і долі не одного покоління. Книга доповнена оповідками, віршами, світлинами, документами з сімейного архіву родини Антоненків. Матеріали для написання даної роботи Ганна Антоненко збирала впродовж багатьох років. Основною метою було зберегти пам'ять свого роду для наступних поколінь:

Душа твоя – вона не лиш твоя.
Не забувай, що ти лише нащадок.
За нею сотні пращурів стоять.
Яка вже є – перейде дітям в спадок.
[6, с.20]

Теми, яким присвячує авторка свою прозу і поезію, є завжди актуальними. Її творчість отримала численні схвальні відгуки та визнання серед рідних, друзів, товаришів. З 1999 року була членом письменницької організації «Оратанія», з 2003 р. член клубу «Орфей». Ганна Володимирівна має численні грамоти, подяки, нагороди за свою творчість. Не зважаючи на те, що вона вже не перший рік перебуває на заслуженому відпочинку, вона продовжує активно займатись громадською роботою, захищаючи права «дітей війни» до яких відноситься і сама. Її поетичні збірки можна знайти в бібліотеці с. Трушівці, головне, щоб вони знайшли своїх читачів серед юних земляків.

1. Антоненко Г.В. Дивосвіт над Дніпром: проза і поезія черкаських парків / Г.В. Антоненко. – Черкаси: "Бізнес-стиль". 2008. – 329 с.

2. Антоненко Г.В. Історія, проза і поезія: Трушівці, Трушівці – там росли чебреці / Г.В. Антоненко. – Черкаси: Видавець Пономаренко Р.В., 2014. – 144 с.

3. Антоненко Г.В. Незабудки: Поезія і проза / Г.В. Антоненко. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2005. – 80 с.

4. Антоненко Г.В. Радощі-жталі рідної землі: Поезії / Г.В. Антоненко. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2009. – 100 с.

5. Антоненко Г.В. Ясновидіння: Поезія / Г.В. Антоненко. – Черкаси: Сіач., 1999. – 56 с.

6. Світанна Ант. Корінь і крона / Г.В. Антоненко. – Черкаси: Видавець Пономаренко Р.В., 2016. – 116 с.

7. *Матеріали польових досліджень автора. – Спогади Антоненко Ганни Володимирівни 1942 р.н., уродженки с. Трушівці Чигиринського району (записано 27.03.18 р. м. Черкаси)*

*Горенич Оксана Миколаївна,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ТЕНДЕНЦІЇ МІСЬКОЇ МОДИ У ПОБУТІ СІЛЬСЬКИХ МЕШКАНЦІВ У 70-90-ТІ ХХ СТ. ВИШИВКА У ТЕХНІЦІ «РІШЕЛЬЄ»

Навряд чи є вища з насолод,
Як насолода творити.
М.В. Гоголь

Світ не придумав кращого виду оздоблення ніж вишивка. Невідомі умільці клопітливою працею виробили різноманітні техніки вишивання, які дійшли через століття до наших часів. Вишивка рішельє здавна славиться своєю вишуканістю. Прекрасні сітчасті вироби викликають захоплені погляди у всіх оточуючих. Це одна з найкрасивіших у світі технік, що прийшла до наших часів з епохи Відродження з Італії як витончений вид рукоділля. Складність цієї ажурної вишивки у скурпульозності ручної роботи і віртуозності відтворення орнаментів на тканині. У Європу зразки мережива, в том числі ажурної вишивки, потрапили вперше з країн Сходу і під впливом моди, смаків, традицій зазнали змін. Розквіт європейської ажурної вишивки припадає на XIV -XVст., коли вся Італія, Франція, а за нею інші країни Центральної Європи були захоплені модою на неї. Вона мала багато назв: ренесанс, венеціанська, рішельє, ретічелла.

Відноситься цей спосіб прикрашати вироби до вишивки «міського типу». Лише заможні міщани, громадяни наближені до вищого світу прикрашали рішельє столову білизну, носові хустки, постільну білизну. Є легенда, що дуже добре вмів вишивати цим способом сам кардинал Рішельє, і можливо тому метод шиття отримав свою назву. Насправді ж вишивання з'явилося раніше кардинала, а він просто був затятим шанувальником такого рукоділля. Вишивка рішельє мала велику популярність і в XVII-XVIII ст. [8].

Є багато цікавих прийомів цього вишивання і при бажанні та майстерності воно може стати витвором мистецтва. Схеми цієї вишивки переважно містять геометричні мотиви, квіткові орнаменти. Різновидів рішельє багато: шиття по-англійськи; прорізна вишивка, фестонний шов, прорізна гладь. Кожна місцевість і навіть окремі села України мають свої особливості техніки цього вишивання: проста вишивка, доповнення перемичками - брідами (це обметані рядки, що служать для з'єднання протилежних сторін тканини), вишивання з бісером, ажурна та інші [1; 132].

Колись вишивка рішельє на Україні була надзвичайно популярною і модною, хоча переважно у сільській місцевості. Тут даний вид вишивки називався простіше - «вибиванням узорів на полотні». У цій техніці вирізняють ручну і машинну. Актуальним такий вид вишивки у радянські часи став через бажання людей щось змінювати у своєму житті, йти в ногу із часом та не відставати від віянь моди. Крім цього, у другій половині ХХ ст. Радянський Союз переживає складні соціально-економічні, політичні явища та процеси, що неодмінно позначились на повсякденному житті людей.

У 60-70-х роках справжнім лихом для України стає товарний дефіцит. З кожним роком у розряд дефіцитних потрапляє все більше і більше товарів. Серед них предмети домашнього вжитку, речі інтер'єру. Особливо гостро їх нестача відчувалася на селі, куди у магазини завозилося мало одягу та і той за виглядом та якістю бажав бути кращим. Звичним явищем для Радянського Союзу стала трудова міграція радянської молоді, яка часто виїжджала за межі свого населеного пункту на навчання та роботу у різні куточки України і навіть на територію Росії, і звідусіль на село через них потрапляли модні новинки, зокрема і речі, вишиті у техніці рішельє [2; 53].

Коли одяг у місті вже не був дефіцитним явищем, коштував відносно недорого, мешканці сіл все ще мусили його діставати. Для того, щоб купити пристойне вбрання, потрібно було їхати до міста, вистоювати довжелезні черги, шукати можливість придбати щось через «десяті руки». У цей час особливо цінувалося у селах вміння жінок вишивати та в'язати. Жінка, яка мала такі навички, могла виготовляти собі оригінальний одяг. Хто знав кравецьку справу, були у великій пошані, тому багато дівчат прагнули навчитися самотужки шити собі одяг для своєї родини, покращували своє житло. Традиційною окрасою сільської оселі здавна були вишиті речі: рушники, серветки, скатертини, картини, килими [2; 55]. Та міська мода доволі швидко поширювалася в сільській місцевості і періодично кожні 2-3 роки змінювалася у період із 70-х до поч. 90-х років. У зв'язку із модернізацією суспільства, українська традиційна вишивка стала співіснувати із більш сучасними і водночас призабутими видами рукоділля. Різні схеми, викройки, рекомендації жінки брали переважно із журналів «Радянська жінка», «Крестьянка». Наприкінці 70-х років були популярними блузи та сукні з видовженим летючим комірцем, на який нашивали вишиті рішельє або плетені гачком мереживні комірки [2; 57].

Ще зовсім недавно у кожній суботівській оселі на ліжках у декілька рядів стояли великі і маленькі подушки у «вибитих наволочках», самі ліжка прикрашали вишиті і накрохмалені підзорники. На столиках і сервантах, на спинках крісел чи стільців обов'язково лежали вишиті ажурні білосніжні серветки. А ще у багатьох селян на вікнах висіли акуратні білі фіранки із вишитим рослинним орнаментом.

Сьогодні у Суботові проживає Ткаченко Оксана Федорівна, 1935 р. н. У свої молоді роки це була майстриня вишивки рішельє, що шила на замовлення для жителів села і сусідніх сіл. Оксана Федорівна, будучи ще дуже молодою, горіла бажанням навчитися вишивати прорізним способом. Для цього із м. Миколаєва (невідомо чому саме звідти) запросила до себе додому майстриню із

даного виду вишивки. Наука, як розповідала жінка своїй невістці Ткаченко Людмилі Грогорівні, проходила нешвидко і нелегко. Та згодом прикладені зусилля не пропали даремно. Оксана Федорівна стала вишивати не тільки для своєї оселі та сім'ї, а й виконувала замовлення від односельців та приїжджих людей. Приходилось жінці дуже важко, адже роботу в колгоспі, по домашньому господарству поєднувала із вишиванням, яке, окрім морального задоволення, було додатковим заробітком для родини. Її син Анатолій, будучи ще малим, допомагав матері намотувати та підготовляти для шиття нитки, порався по господарству. Незамінною помічницею у роботі майстрині була швейна машинка «Подолка», яка була перероблена під «вибивання». Вперше така машинка Подольського машинного заводу (ПМЗ) ім. Калініна (наступниця відомих «Зінгерів») у 1952 року випуску була двох типів – ручного приводу і ножного. Згодом з'явилися новіші марки і модифікації, проте ще й зараз багато суботівських жінок користуються старими моделями цих машинок [9]. Людмила Григорівна зазначає, що, коли Оксана Федорівна проходила вулицями Суботова, то з радістю відмічала, що майже на кожному вікні сільської хати висять вишиті нею фіранки.

Взагалі роботи майстрині-«вибивальниці» є неповторними. Часто візерунки для шиття приносили їй самі жінки, що робили у неї замовлення. «Було, Дунька Макушина на занавіски принесе візерунок, а Марія Полудниха у когось попросила візерунок на підузорника та поділилась зі мною, і так ми малювали, переводили, ділились між собою орнаментами», - розповідала свекруха невістці.

Діти розповідають, що багато творчих задумів майстриня не встигла реалізувати, багато своїх вишиванок на різних етапах не завершила.

Із розповіді Людмили Григорівни, вишивання рішельє проходило такі етапи:

1. Спочатку обиралась тканина (краще використовувати бавовну, льон, шовк).

2. Розраховувалась тяжкість ниток (товщина має відповідати матеріалу). Нитки використовували шовкові, муліне, котушкові нитки.

3. Для роботи необхідні гострі ножиці, що мали бути маленькими і зручними, гострими, їх краї трішки загинали (зараз манікюрні ножиці);

4. Для переведення узору користувались копіювальним папером. Його кладуть блискучою стороною на тканину, а зверху кладуть рисунок і прикріплюють до тканини булавками, щоб у процесі роботи він не зсунувся. Контури майбутньої вишивки обводять олівцем.

5. Далі тканину закріплювали на п'яльця.

6. Всі елементи візерунка машинкою (або руками) кілька разів прошивалися і між ними в залежності від візерунка залишали місце для перемичок.

7. Далі обшивалися перемички петельним швом.

8. Тканина під перемичками прорізала і зовсім вирізалася у непотрібних місцях.

9. Щоб тканина не збігалась, її перед роботою прали у теплій воді, висушували і вигладжували.

Після весілля, - продовжує розповідати Людмила Григорівна,- ми з чоловіком жили разом із його батьками і свекруха намагалася мені передати свій досвід. Для мене навчитись такому виду шиття було непросто, бо вишиваючи тканину машинкою треба її дуже швидко обкручувати в руках і підставляти потрібною стороною до голки ,щоб вийшов акуратний бугорок. Та і вишивати традиційною вишивкою картини мені подобалось набагато більше. (Донька Людмили Григорівни, Оля, теж дуже гарно вишиває). Машинку «Подолку» ми зберігаємо, як сімейну реліквію. Коли є необхідність,щось прострочити,користуємося нею. Оксана Федорівна,на даний час, проживає із нами, бо не може вже себе обійти,а у її будинку залишилися шедеври рішельє, багато екземплярів лежать недошитими. Це вже буде пам'ять для бабусиних онуків», - говорить Людмила Григорівна [6].

З плином часу, наприкінці 80-х і в 90-х роках, вишивка рішельє втрачає свою популярність і з часом такими речами багато хто не дорожив. Курятенко Ольга Савівна,жителька села, у 80-х роках працювала вчителем біології та хімії в Суботівській школі і паралельно викладала у школі домоводство. Вона пригадує: « Дівчаток на уроках навчали азам ажурної вишивки,однак на неї як на особливий вид мистецтва особлива увага не зверталась. Більш популярними були традиційна українська вишивка та в'язання крючком. Серед жіноцтва нашого села дуже модними були біленькі хусточки, які у лобовій частині прикрашались вишитими зубчиками і вибитим рослинним орнаментом. У мене ще й зараз є новенькі перкалева і батистова вибиті хустинки. Влітку вони такі легкі !» [3].

Від себе додам (авт.) ,що моя бабуся Кириченко Параска Варивонівна уміла шити одяг,але будучи самоучкою обшивала виключно свою сім'ю. Вибиті хустки для себе теж намагалася робити сама(ножицями вирізала орнамент і обметувала голкою краї вирізів вручну). У хаті мала багато речей вишитих саме Ткаченко Оксаною Федорівною: вибиті накидки на телевизор, підузорники, наволочки на подушки . Пам'яталось як бабуся принесла додому вже вишитий виріб і на нього поклала кусок білого полотна і тручи по тканині алюмінієвою ложкою переводила узор, ніби через копірку, на майбутній виріб. Виходило гарно і швидко. А далі відносила вже підготовлену тканину вибивати до Оксани Федорівни. На вікнах у моєї матері висіли вишиті майстриною занавіски із вибитими букетами дзвіночків та пучками котиків [4].

Мешканка Суботова Семчук Ольга Іванівна,1962 р. н., пригадує: «На нашій вулиці жило дві жінки, які були майстринями по вишиванню. Це Тютюнник Оляна - майстриня по вишиванню хрестиком рушників. Для своєї сім'ї вона вишивала хустинки технікою рішельє. Щодня тітка Оляна виходила на вулицю із пов'язаними на голові великими білосніжними батистовими вибитими хустками. Ішла завжди рівно, ніби несла на голові корону і зав'язувала хустки кожен раз по-різному.

А ще запам'яталася Соломоненко Одарка Іванівна,1926 р. н. Вона шила гарні сукні, майстерно вишивала гладдю і теж уміла вишивати рішельє.

Моя мати, Дерев'янка Ірина Прокопівна, мала машинку «Подолку» із різними насадками. Уміла вона вишивати і рішельє, вибирала для шиття білі або

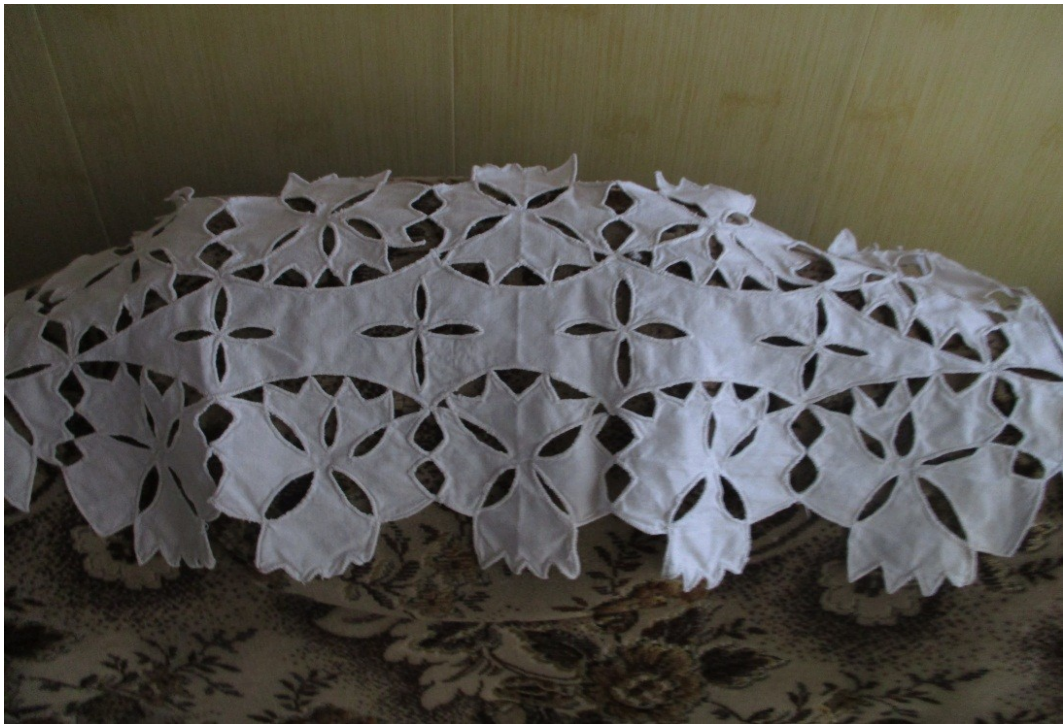
кольору слонової кістки шовкові нитки. Та більше любила шити хрестиком і гладдю та ткати. Ще такий момент запам'ятався: виглядала я малою часто матір з роботи, а працювала вона у колгоспній городній бригаді. І ось ввечері у центрі села зупинялася вантажівка, і з неї всі, як одна, злязять жінки у білих вибитих косинках. Під такими хустками у спеку волосся «дихало»[5].

У мистецтві завжди високо цінувалися речі ручної роботи. Сьогодні модно декорувати елементи одягу – комірці, вирізи суконь і блузок вишивкою рішельє. Раніше традиційно було вишивати рішельє білим по білому. Але зараз допустимо виконувати вишивку будь-яким кольором, на тканинах різних кольорів і тонів контрастними нитками. Краси обробці рішельє додає вишивка бісером. Такий виріб буде виглядати багатшим. Однак сьогоднішня мода на вишивку може її знівелювати, бо сучасна техніка дозволяє обходитися без творця. Можна скачати із інтернету те, що подобається і вишивати. Однак вишивку творять одиниці, бо це непросто.

У Києві провідні дизайнери сучасних Будинків моди працюють над розробленням моделей одягу із використанням вишивки рішельє. Вишивка преміум-класу, дизайнерська сукня «Вогняна квітка», вишита рішельє, створена дизайнерами Varenyku Fashion для відпочинку та культурних заходів є шедевром сучасного мистецтва вишивання. Коштує вона 20500 грн! Звичайно, що такі сукні придбати собі зможе тільки заможна людина, але все ж відродно, що українські дизайнери не лише створюють модний одяг, а й наділяють його особливим змістом, який черпають зі спадку поколінь [9].

Освоїти прекрасний вид рукоділля рішельє може кожен. Техніка вишивки порадує своєю вишуканістю та красою. Ажурна вишивка стане чудовою прикрасою одягу, постільної білизни, штор, серветок та інших предметів інтер'єру. Як відомо, все нове - це добре забуте старе. Озираючись назад, можна не тільки поностальгувати за минулими часами, але і взяти собі на замітку найбільш вдалі знахідки минулого, тобто досвід.

Вироби, декоровані вишивкою»Рішельє», що до цього часу побутують в оселях мешканців Суботова. Фото 2018 р.

1. І.Бокань В.А. *Історія культури України.-К.,1993.-Ч.І.-433с.*
2. Селіванов М.Р. *Деякі аспекти сільської моди в Україні серед. ХХ ст.// Народний костюм як виразник національної ідентичності: Збірник науково-практичної конференції.-К.:2008.-228с.)*
3. *Матеріали польових досліджень. Розповідь Курятенко Ольги Савівни, 1945 р. н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну*
4. МПДА. *Спогади про Кириченко Параски Варивонівну, 1925р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну*
5. МПДА. *Розповідь Семчук Ольги Іванівни, 1962 р.н, мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну*
6. МПДА. *Розповідь записана від Ткаченко Людмили Григорівни, 1966 р. н. зі слів Ткаченко Оксани Федорівни, 1935 р. н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну*
7. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: Varenykyufashion.com.ua
8. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: Natalka.pp.ua. *Модні сукні із вишивкою рішельє*
9. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [https://ru.m.wikipedia.org<wiki> Швацька машина](https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Швацька_машина)

Мінська Оксана Іванівна,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

НОТАТКИ ДО ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ У 40 – 60 РР. ХХ СТ.: СВЯТКУВАННЯ НОВОГО РОКУ ТА РІЗДВА

Свято державне, сімейне чи релігійне завжди має особливе значення у житті людей. Свята, зокрема новорічні та різдвяні, які мали місце у житті селян Чигиринщини у 40 – 60-х рр., відзначалися своєю особливістю, адже організовувалися та проводилися вони у післявоєнний час. На їх підготовку та проведення мав вплив складний матеріальний та економічний стан сільських родин .

В Україні традиція новорічних свят має особливо непросту і довгу історію: наші прадіди у різний час святкували Новий рік: і в березні, і у вересні, і в січні - і тепер навіть двічі (в ніч на 1 і 14 січня). Навіть у 30-х рр. ХХ століття Новий Рік не мав великої самостійної ролі, свято вважалось додатком до Різдва. День народження Ісуса було найбільшим врочистим святом, знаковою подією, з якої починався відлік часу, відлік життя. Але з приходом радянської влади Різдво було оголошено пережитком минулого, «шкідливим святом», разом з ним під анафему потрапила і різдвяна ялинка як релігійний символ. Із публікації в газеті «Більшовик Полтавщини» (8 січня 1939 р.): «Свято різдва завжди відіграло реакційну роль. <...> Церковники і сектанти <...> для релігійного обману трудящих <...> посилено використовують це свято <...> , намагаються скувати у релігійних трудящих волю до боротьби проти всіх і всяких ворогів народу, до боротьби за побудову комунізму <...> У повній згоді з ворогами народу і агентурою капіталістичного оточення розраховують на те,

щоб у різдвяні дні відволікти віруючих трудящих від роботи на виробництві, у колгоспах і підприємствах, викликати масові прогули, знизити темпи і якість роботи, підживити рештки старого затхлого побуту і таким чином завдати великої шкоди і збитків державі...»[3].

Однак, з часом зрозумівши, що згодом люди будуть відроджувати релігійну традицію, комуністи вирішили повернути Новий рік, щоб витіснити Різдво, а Дід Мороз повинен був замінити релігійного персонажа - святого Миколая, восьмикутна Віфлеємська зірка на верхівці ялинки стала червоною п'ятикутною. До побуту широких верств населення новорічне дерево увійшло лише після статті П. Постишева «Давайте організуємо дітям до Нового року гарну ялинку», опублікованої в газеті «Правда» 28 грудня 1935 р. «Ялинкою» стали називати і самі новорічні свята, що їх організовували на підприємствах та в школах. На зміну різдвяних костюмів: ангели, пастушки, волхви, - прийшли зайчики, лисички, сніжинки і т.ін. У магазинах не було дитячих новорічних костюмів, їх виготовлення лягало на плечі самих батьків, які для цього використовували всю свою фантазію і різні підручні матеріали. Для дівчаток найпопулярнішим костюмом був костюм сніжинки. Шили плаття з білого ситцю, яке покривали накрохмаленою медичною марлею та пришивали «дощик». Корони для сніжинок робили з картону, на який приклеювали вату, а потім кріпили на неї невеликі скляні трубочки та кульки або посипали битими скляними ялинковими іграшками. Костюм зайчика для хлопчиків часто робили також з білого ситцю і декорували білим хутром від старої шуби [27].

Полудень Марія, 1940 р.н., пригадує: «Добре запам'ятала новорічну ялинку 1956 р., коли я була ученицею 7 класу. На це свято сама приготувала собі новорічний костюм – чорна спідниця, на якій нашиті зірочки, яскрава кофтина і рожева косинка на голову. За свій костюм я отримала в подарунок художню книгу. Але пізніше я дізналася, що могла б отримати за своє святкове вбрання І місце, за яке мали б дати відріз тканини на плаття, але вирішили цей приз віддати доньці вчительки, щоб та не образилася» [32].

Із інформації в газеті «Більшовик Полтавщини» (1 січня 1939 р.): «В залі чарівними білими, червоними й зеленими вогниками замерехтіла ялинка. На ній — золоті цукерки, горіхи, іграшкові літаки, пароплавчики. В повітрі літає штучний сніг. Навколо ялинки кружляють у веселому таночку «зайчики», «снігурочки». Поважний дід-Мороз розвозить на санках і роздає подарунки. «Піснею про Сталіна /Починаєм день, /Кращих ми не знаємо /На землі пісень», - такою піснею на устах діти 3-ї Полтавської середньої школи зустрічали новий рік. Ялинка багата — на її оздоблення та подарунки витрачено 12000 крб. Багато прикрас учні виготовили самі...» [4]. Як бачимо, під час святкування штучно створювалася атмосфера “щасливого радянського дитинства” в контексті звеличення влади як захисника та кращого друга радянських дітей.

Хоча новорічне свято було відновлено, але одну з його складових, церковний молебень, було повністю виключено, адже з приходом більшовиків до влади починає досить активно розвиватися релігійна політика, що мала за мету ліквідацію церковних інститутів. Упродовж 1920-х рр. більшовицька влада

масово почала руйнувати церкви або перетворювати їх на школи, культосвітні установи, віддавати під господарські потреби. Принагідно згадати, що з початком колективізації в Суботові 1929 р. представники місцевої влади закрили Іллінську церкву.

Протягом кількох років в приміщенні церкви Святого Архістратига Михаїла знаходився сільський клуб, влаштовувались розваги, демонструвалися кінофільми, хоча зберігався іконостас та образи на стінах споруди.

Напередодні війни керівництво місцевого колгоспу прийняло рішення зруйнувати храм з подальшим використанням дерев'яних конструкцій для спорудження зерносховища. Заготовачі забрали дзвони "для воєнних нужд". Ікони розбирали місцеві жителі. Їх переслідували активісти. Влаштовуючи обшуки, ікони вилучали. Особливим блюзнірством відзначалися окремі активісти, які звозили ікони, церковне начиння в провалля за село і спалювали [18].

Наявність удома предметів церковного культу (ікон, лампад, священних книг), виконання релігійних обрядів (хрещення дітей, колядування, випікання пасок, фарбування яєць) розглядалося як злочин і тягло за собою переслідування.

У післявоєнний період посилюється адміністративний контроль держави над церквою і удосконалюються форми атеїстичної пропаганди (прийняття постанови ЦК КПРС від 11 листопада 1954 р. "Про помилки проведення науково-атеїстичної роботи серед населення", 1959 р. було прийнято чергову постанову "Про недоліки у науково - атеїстичній роботі і заходи щодо її поліпшення) [42].

Особлива місія покладалася на вчителів шкіл. Вони були зобов'язані виховувати атеїстичні настрої, забороняти учням відвідувати церкви, погрожуючи виключенням зі школи, не дозволяли носити натільні хрестики. У зв'язку з цим, у школах України склалася певна система позакласної атеїстичної роботи, яка включала в себе різноманітні форми атеїстичного виховання не лише учнів, а й їх батьків. Найбільш поширені з них були: лекції, бесіди, політінформації, атеїстичні тематичні вечори, ранки, усні журнали, вікторини, диспути [2, 98]. Так, у Суботівській школі при батьківському комітеті була створена атеїстична секція для індивідуальної роботи з віруючими батьками [9]. Таким чином, в с.Суботові станом на 22 грудня 1967 р. дітей дошкільного та шкільного віку, які б перебували під релігійним впливом батьків, немає [10].

За пасивність у антирелігійному вихованні вчителя могли звільнити з посади. Пригадує Кукса Р.Г., 1938 р.н.: «У більшості сіл Чигиринського району церкви були знищені. В Суботові ж Іллінська церква час від часу діяла. Нас, вчителів, змушували чергувати біля храму на Великдень, щоб виявити учнів, які приносили святити паску. Також не дозволялося учням відвідувати могили своїх померлих родичів на цвинтарі у поминальні дні.

Після різдвяних свят по школах їздили інспектори райВНО і запитували дітей, хто з них носив вечерю на Святвечір та ходив у церкву на Різдво. У моєму класі було виявлено кілька таких учнів. Після цієї перевірки мене запросили до відділу освіти на нараду директорів із поясненням, як я могла допустити, що

школярі скоїли такі антирадянські вчинки. Більше року згадували моє прізвище на різних засіданнях, але з посади не звільнили» [31].

Комаренко Л.Г., 1950 р.н., розповідає: «Різдво святкувати не дозволялося. До церкви на святкову службу ходили лише старі люди та діти-дошкільнята. Мене теж брала з собою моя баба, а коли я пішла до школи, мати вже не дозволяла ходити до храму. Колгоспники боялися, що у них будуть неприємності на роботі. За похід до церкви сварили на колгоспних зборах, могли навіть виключити з колгоспу.

Одного разу мій старший брат Степан з друзями зайшли засіяти до оселі знайомих, не знаючи, що там проживала молода вчителька. Наступного дня батька викликали на засідання виконкому» [23].

Зі спогадів Шулякової Л.І., 1936 р.н.: «Мати, маючи гарний голос, співала у церковному хорі, яким керував тоді місцевий дяк Федір Захарович. У старших класах я дуже зацікавилася музикою і піснями, хотіла зрозуміти, що то за такі барабульки і хвостики (ноти – О.М.), на які дивляться і співають. Моя цікавість одного разу спонукала мене піти до церкви на Різдвяну службу та послухати, як-то співають там у чотири голоси. Хтось дізнався, що була у церкві, і доніс про це вчителям. Викликали мене в Чигирин в райком комсомолу (на той час я вже була членом ВЛКСМ), де мене дуже сварили і погрожували відібрати у мене комсомольський квиток. Але закінчилася моя історія лише доганою, яку записали в особову справу» [39].

Безглуздя радянської ненависті до релігії торкнулося і колядок та щедрівок. Повністю заборонити їх виконання більшовикам аж ніяк не вдавалося, тому їх зміст почали просто переробляти на радянський манер, викреслюючи будь-які згадки про Віфлеєм та біблейських персонажів.

Ось зразок такої «колядки» з Козельця на Чернігівщині (1925 р.):

Добрий вечір тобі, вільний пролетарю.

Радуйся, ой, радуйся, земле,

Світ новий народився.

Застилайте ж столи та все килимами,

Оселі вбирайте та все прапорами.

На Вінниччині побутувала така радянська колядка (записано у 1929 р. у селі Котюжани):

Ясная зірка весь світ освітила,

Бідній голоті диво сповістила.

Світ новий родився,

В крові оповився,

Царі геть тікають,

Глитаї здихають,

Бідняки співають,

Комуну вітають.

Свято стареє, святую казку

Всі ви забудьте,

Свято Жовтневе, свято комуни

Гуртом святкуйте!

У грудні 1963 р. датовано таку соціалістичну віншувальну пісню:

Хто в цьому домі живе-поживає,
Того з Новим роком поздоровляєм!
Щоб господарям цієї хати
Трудоднів тисячу у році мати! [43]

У 1947-му Новий рік здобув статус державного свята і, відповідно до указу Президії ВР СРСР від 23 грудня 1946 р., став вихідним та святковим днем. Першого січня в колгоспах працювали тільки тваринники, механізатори та конторські чергові службовці. Але нав'язане більшовиками свято селяни не сприймали. Вони традиційно продовжували віншувати Різдво та Новий рік за старим стилем, який святкували у ніч на 14 січня. Радянський Новий рік з Дідом Морозом та Снігуркою. Святкували лише у державних установах, зокрема у навчально-виховних закладах.

До новорічного свята у школі готувалися досить активно. Питання про стан підготовки до святкового заходу обов'язково розглядалося на педагогічній раді, де кожен класний керівник доповідав про готовність учнів до проведення шкільної ялинки. Учні випускали святкові стінгазети, виготовляли ялинкові прикраси, готували концертні виступи: вірші, танці, байки, загадки, інсценівки та постановки легкоатлетичних фігур, які були родзинкою новорічного дійства. Також на педраді вирішувалось питання про новорічні подарунки школярам [13; 21] - домашні печені коржики, які випікали техпрацівниці та роздавали учням на виході зі школи [33]. У наступні роки до коржиків додавали яблука та іноді кілька цукерок або шматочків цукру-рафінаду [36].

У 60-х роках матеріальний стан жителів села дещо покращується. У школі почали закупувати фабричні яликові прикраси та новорічні пакунки, кошти на які виділяли зі шкільного фонду загально – обов'язкового навчання. Так, на засіданні батьківського комітету від 20 грудня 1966 р. було прийняте рішення про виділення на новорічне свято коштів у сумі 140 крб. [12; 7].

Комаренко Л.Г., 1950 р.н., ділиться спогадами: «Ми, дітьми, дуже чекали новорічного свята. Знали, що обов'язково отримаємо подарунки. У сільському клубі 31 грудня проходив ранок, на якому я любила розповідати вірші. Намагалася вивчити їх багато, бо скільки дитина розповість віршиків, скільки отримає подарунків, які закупував колгосп. А вже увечері у школі для старшокласників проходив бал-маскарад, на який всі обов'язково одягали новорічні маски. Сільська молодь у цей день зустрічала новий рік у клубі. Свято тривало до 12.00 години ночі, а потім розходилися, хто куди» [24].

Хоча традиційно сільські жителі більше готувались і святкували Різдво, все ж таки в окремих хатах почала з'являтися новорічна ялинка. Ялинкові іграшки на той час були майже не доступні для селян, тому прикрашали її, виходячи з можливостей родини: горіхами, яблуками, домашніми бубликами, виробами з дерева, паперу, вати, інколи цукерками. Коцуренко С.І., 1942 р.н. розповідає: «Ялинки у нас вдома не було, хоча і жили майже в лісі – за зрубане деревце штрафували. Бачив квітчану ялинку лише в школі, яку наряджали саморобними прикрасами: паперовими гірляндами та кульками, «їжачками» з картоплі та соломи, маленькими лялечками з тканини, вирізаними з паперу сніжинкам» [28].

Семчук О. І., 1962 р.н., ділиться спогадами: «До Нового року батько завжди приносив ялинку, яку ми з сестрою квітчали цукерками «півники» (мати робила їх у спеціальних формах з паленого цукру), горіхами, бубликами, а також у нас вже було кілька скляних кульок» [37].

Історія новорічної іграшки в радянський період тісно пов'язана з ідеологією того часу. Поки при владі в країні перебував Сталін, всі, в тому числі і виробники іграшок, орієнтувалися на його думку. Сталін дуже поважав хокей – відповідно, з'явилися «ялинкові хокеїсти», любив цирк – на ялинках виникли циркові персонажі. На початку 1950-х, коли з продуктами в країні було суцужно, виготовлялося багато іграшок у вигляді фруктів, ягід і овочів. У 1960-ті роки на ялинки вивішували «качани кукурудзи» і «снопи пшениці». А ще в новорічних прикрасах знайшло відображення освоєння людством космосу. З'явилися «супутники», «космонавти», «ракети», кульки з малюнками на космічну тематику. Також у 60-ті роки з'явилися перші електричні ялинкові гірлянди [44].

У 50-60 рр. минулого століття широко розповсюдилася традиція поздоровляти усіх родичів поштовими листівками. У передсвяткові дні у відділеннях зв'язку за ними шикувалися величезні черги. Ціна на них була дуже демократичною – до грошової реформи 1961 р. листівка з маркою коштувала 30-35 копійок, а після реформи – 4 копійки [11]. Як і ялинкові прикраси, вітальні листівки виконували радше агітаційно-пропагандистську функцію, аніж святково-вітальну – зображення космічних ракет та космонавтів, курантів та кремлівської башти, сталеварів, криголамів. Головним пропагандистом на новорічних листівках був Дід Мороз, який активно пропагував досягнення СРСР. Його зображували і біля доменних печей, у шахті, міг летіти у космос разом з космонавтами чи брати участь у будівництві БАМу.

Наявність вітальної листівки було знаковим для кожної родини. Це означало, що всі родичі, друзі та знайомі живі – здорові і дарують своє шанування і повагу. Крім вітальних слів та побажань, на листівках іноді писали кілька слів про свої сімейні справи: « Тамара! Поздравляю тебя и все твое семейство с Новым годом! Желаю всем вам всех благ, крепкого здоровья. Тамара, напиши о себе, где твои детки? Еще никого не женила? Мои тоже стали взрослыми. Гале 20 лет, заканчивает техникум, Света 8 клас. Дети растут, мы стареем. Жду ответа. Нина» [1].

Готуватися до новорічних свят починали заздалегідь. Деякі селяни постували. За декілька тижнів до свята забивали свійських тварин і разом з іншими продуктами домашнього господарства продавали на міських ринках. Адже колгоспники до 60-х рр. не отримували ні грошей, ні вироблених у колективному господарстві продуктів і мусили виживати за рахунок вирощеного на присадибних ділянках та вкраденого в колгоспі. За підрахунками вчених, присадибне господарство давало грошових доходів – 70 %, м'яса – 80, картоплі – 90, яєць – 96 %. Однак існуючі того часу податки перебивали й це джерело доходів. «Крім податку на присадибну земельну ділянку, держава встановила натуральні податки у вигляді здачі селянами продуктів харчування: молоко по 150 л, яйця 150 шт., м'ясо 40 кг. Якщо таких продуктів не було у своєму господарстві, купували і здавали. Якщо хтось відмовлявся виконувати це

розпорядження, його могли б прирівняти до рангу ворогів народу і присудити якесь покарання (згідно указу Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», селяни, які не виконали мінімуму трудовнів (який був досить високий) і не сплатили вчасно продовольчих податків, могли бути виселеними з села. - О.М.).

Мати постійно була на роботі на фермі. За трудовень грішми не платили, лише нараховували 250 г зерна, тому завжди на всьому економили, я відчував постійний голод через недоїдання. І мріялось мені, що Сталін в цей час там, в Москві, їсть шкірочки із топленого молока», - ділиться спогадами Коцуренко І.С. [29].

Існували податки на плодово-ягідні дерева, кущі, кожну голову домашньої худоби, свійської птиці, навіть на криниці. Тому на отримані гроші купували лише найнеобхідніші для господарства товари, які не можна було виготовити власноруч. Мізерного сімейного бюджету зовсім не вистачало на купівлю новорічних подарунків та ласощів. Здебільшого формували новорічне меню, виходячи із сімейних достатків. Святковий стіл до Нового року зазвичай обмежувався звичайними простими стравами – картопля, квашена капуста. Різдво мало більше значення для селянської родини, ніж Новий рік. Саме до цього свята стіл накривали щедріше. Готували холодець, кров'янку, ковбаси, запечений ковбик, обов'язково на столі стояла кутя та кисіль (молочний, рідше фруктовий). Ще був вінегрет, різна квашнина, пекли пиріжки, інколи готувала млинці до сала чи сметани, бо варення готували у ті часи дуже мало. По-перше, не у всіх були фруктові дерева (через непосильні податки господарі їх вирубували), по-друге, цукру теж не могли купувати вдосталь [25].

У 1952 р. вийшло перше видання «Книги про смачну і здорову їжу» (зміст даної книги особисто контролював нарком харчової промисловості Анастас Мікоян). Епіграфом до неї стали слова Сталіна: «Революція дала народу не тільки свободу, але і матеріальні блага, а також можливість заможного і культурного життя». Створювали книгу 16 років; рецепти народів СРСР, зібрані в ній, повинні були зміцнити дружбу між республіками. Тому, крім популярного холодцю, у святковому меню міг з'явитися, наприклад, плов [14].

Увечері перед Різдвом великі родини збиралися до батьківської хати на спільну святкову вечерю. Це була рідкісна можливість з'їсти вдоста доброї страви. В цей вечір можна було зустріти малих вечірників, які потайки носили вечерю до родичів чи сусідів. Господарі пригощали малечу домашнім печивом з висівок та макухи, шматочками печеного гарбуза та цукрового буряка, смаженим гарбузовим насінням, горіхами, льодяниками на паличці, яблуками, сушеними грушами та сливами. Інколи (як правило від родичів та хрещених) перепадала копійка, дівчатка могли отримати хустку [26]. Вечірників пригощали навіть киселем з буряка, який був чорним на колір та не смачним [21].

Полубляли селяни зимовими вечорами чи у святкові дні сходитись до сусідів, родичів по кілька чоловік. Кожен говорив про якісь життєві випадки або

новини, чоловіки ділилися спогадами про службу в армії, участь у війні, дискутували про справи господарські тощо.

Окремо молоді жінки і дівчата сходилися до більшої сільської хати на вечорниці і при каганці, а згодом при керосиновій лампі зі склом пряли. На таких вечорницях увечері перед Старим Новим роком, на Маланки, 13 січня дівчата обов'язково ворожили. «Дізнатися про свою долю намагалися різними видами ворожіння. Пекли пампушки, чию собаку візьме першою, та дівчина і вийде першою заміж; щоб дізнатися ім'я майбутнього чоловіка, у шапку складали, а потім по черзі витягували звідти скручені записочки, на яких написано чоловічі імена; кидали чобіт через хату – куди показував носок, звідти виглядати нареченого; сміливі дівчата опівночі заглядали у дзеркало, де міг явитися суджений. Якось під час такого ворожіння моя тітка у дзеркалі побачила силует старого з бородою чоловіка. А невдовзі житель Розсошенців Василь Ключка, який був дуже схожим на образ із дзеркала, засватав її.

На вечорниці, щоб зустрітися з дівчатами, приходили і сільські хлопці. У молодіжній компанії точилися розмови, наспівували пісень, жартували, а потім хлопці відводили дівчат додому», - пригадує Шулякова Л.І. [40].

Полудень М.В., 1940 р.н.: «В селі більшість людей нового року не святкували. Для моїх батьків 31 грудня і 1 січня були звичайними робочими буднями. Головним святом тоді вважалося Різдво, святкування якого проходило кілька днів. Обов'язково батьки відвідували своїх родичів та кумів, незважаючи на несприятливу погоду. Одягу зимового не було достатньо. Тому мати складала простиню у кілька разів і напиналася нею. Бувало, у кумів гостювали кілька днів, поки просохне одяг та взуття. Коли мені було 5 років батько мене носив на плечах у рядні, бо не мала чобіт. У ці дні для людей головним було спілкування. Святкового столу не накривали. Пригощали тим, що було: пекли у печі картоплю, ставили у мисках квашену капусту та огірки. Сільська молодь влаштовувала веселі гульбища: співали, грали на різних інструментах, а також дерли рубель об лаву, вибивали ложками по пляшках» [34].

Незважаючи на заборону, діти з нетерпінням також чекали нагоди і поколядувати та, згуртувавшись у невеликі ватаги, ходили під хатами з надією отримати хоч якийсь дохід. Біля дверей чи під вікнами запитували господарів, чи можна колядувати, але в основному колядники чули відповідь, що нема чого давати. Заможніші селяни вважали, що колядувати і щедрувати ходили лише старці, щоб випросити щось поїсти. Траплялися випадки зневаги до колядників та глузування над ними: господарі дозволяли дітям колядувати, а замість гостинців, які зазвичай клали у шапку когось із хлопців, наливали води. У 60-ті роки стало традицією утворення щедрувальних груп, до складу яких входили учасники художньої самодіяльності, ряджені Дідом Морозом, Снігуронькою, Новим і Старим роком, Ведмедем, Козою, Маланкою та ін. персонажами. Щедрували (народні колядки і щедрівки замінили величальні пісні радянської тематики) насамперед передовикам виробництва, кращим працівникам села [41].

Семчук О. І., 1962 р. н. , розповідає: «Пригадую, коли мені було 10 років, до нас прийшли сусіди - дід і баба Довбиші, які були переодягнені у вивернуті кожухи, мали вимазані сажею обличчя, і, зайшовши в хату, почали голосно щось

вигукувати, від чого я отримала, як кажуть у народі, переляк. З того часу я почала боятися сама залишатися у хаті, виходити на вулицю у вечірній час. Моїй матері довелося мене відводити до однієї місцевої жінки (в селі казали на неї баба Тарапачиха), яка вміла вишіптувати цей «переляк» [38].

Зрештою, новорічні святкування серед населення набувають особливо веселого, розважального характеру. Зимовими святковими днями почали веселитися не тільки дітвора і молодь, але й люди старшого віку. Довгенко Л.І., 1957 р.н., розповідає: «У селі окремі жителі дуже гучно зустрічали новорічні свята, але це було Різдво і Старий Новий рік. Радянський же Новий рік 31 грудня масово почали відзначати лише з 70-х років. Люди до свят білили хати, займалися великим пранням (прали рушники, одяг, домоткані доріжки, постільну білизну), щоб у святкові дні у хаті було чисто і святково. Ще різали свиней, з м'яса і сала яких готували багато страв. Від Різдва до Старого Нового року святкували весь тиждень, гуртуючись у великі веселі компанії. У хаті моєї свекрухи Довгенко Хотини на долівці заливали каток, відчиняли настіж двері і каталися там. На той час її діти, Григорій та Володимир, переходили жити до своєї тітки Каплоухої Зої. Гуляння їх компанії були дуже гучними. Дуже полюбили вони каталися на санях берегом Тясмина. При цьому весело співали і вигравали на гармонії, бубоні та використовували інші «інструменти»: баняки, пляшки, рубель та кришки від каструль. Жителі Розсошенців дивувалися, що то воно у Суботові відбувається?...» [22].

Зимові свята особливо любили через різноманітні розваги: катання на ковзанах, лижах, санях, ігри у сніжки, виготовлення снігових «баб» та ін. Але багато селян не могли приєднатися до загальних гулянь через відсутність святкового або хоча б нормального (чистого, не залатаного) одягу. Селянські діти могли ковзатися по льоду босоніж. Через масове зубожіння населення за радянських часів на велику сім'ю в кращому випадку були всього одні чоботи. Носити їх могли лише дорослі, а ковзатись в чоботях на льоду було занадто дорогим задоволенням.

Ковзалися і в дерев'яному взутті - так званих "довбаках", що виготовлялися як пристосування для запобігання травмування ніг при заготівлі очерету. "Довбаки" взували на ноги, обгорнуті ганчір'ям [16].

На всі батьки мали змогу купити дітям фабричні лижі чи санки. Здебільшого такі речі виготовляли власноруч. Інколи в якості лиж використовували дощечки від старих діжок [30].

Санки замінює громак – вирубаний на річці чи ставку великий шмат льоду. Такі громаки виготовлялися і в домашніх умовах, особливо тоді, коли ще не було достатньо товстого льоду на водоймі. Для цього в глибоку посудину здебільшого округлої, а то й овальної чи прямокутної форми наливали невелику кількість води для замерзання. Дану процедуру повторювали кілька разів відразу після утворення міцного шару льоду. На певному рівні вморожували мотузку, необхідну для використання виробу. При спусканні з гори громаки набирали досить великої швидкості. Рух супроводжувався специфічним гуркотом. Звідси й походить назва забавки. Особливою популярністю користувалися громаки

округлої форми, які, спускаючись з гори, здійснювали оберти навколо своєї осі - "крутилися", "обкручувалися".

Парубки і дівчата влаштовували катання на санях, запряжених кіньми. Звичайно, всі бажаючі не могли доволі навеселитися: далеко не кожен господар міг дозволити сину "без діла" ганяти коней і використовувати сани.

В 40-50-х рр. ХХ ст. досить частими були крадіжки саней з обійсть одиноких господинь чи людей похилого віку (молодші господарі могли легко дати відкоша викрадальникам). Непоодинокими є спогади окремих старожилів, коли парубки, а то й дівчата, зібравшись ватагою, пізно ввечері непомітно для господарів брали з їх дворів глабці (невеликі сани для перевезення кулів очерету), а то й великі "волові" сани і спускалися на них до самого ранку. Улюбленим місцем для даних розваг був крутий спуск від Іллінської церкви до містка через річку Субу. На глабцях могло розміститися 6-8 осіб, на великих санях - 15 осіб і більше [17].

Чиновники державного радянського апарату навіть новорічне свято намагалися організувати і провести під гаслом «Народ і партія - єдині», специфічним також було оформлення концертної сцени: «У Будинку культури м. Чигирин бал маскарад - особливий. Він поєднує тематику, присвячену славному 50-річчю Радянської влади. В глибині сцени великий портрет Ілліча, на полотні – «Аврора» і далі плакат : «На карнавал без сміху входити заборонено» [8;4].

Сільська влада пильно контролювала підготовку новорічного концерту учасниками художньої самодіяльності. Шулякова Л.І., 1936 р.н., пригадує: « У кінці грудня учасники художньої самодіяльності вітали з Новим роком колгоспників на фермах, тракторній бригаді, у гаражі. З новорічними концертами ходили у сусідні села. З собою брали учнів - артистів. Там ночували у клубі, а зранку додому. Діти брали з собою підручники, щоб бути підготовленими до уроків, тому що вчителька російської мови та літератури Шаповал Марія Михайлівна дуже сварила учнів на шкільній лінійці, обзивала їх торбешниками, які бродять селами, а не сидять вдома і готуються до занять». Репертуар таких концертів був далеко не новорічним : «Силами юних лєнінців був даний цікавий концерт для тваринників. Виконували пісні: «Портрет Зої», «Безкозирка», «Пісня про рушник», «Огонек», «Комсомольська пісня», танці: «Два півники», «Російський танець», а також прочитано вірші про працю про Комуністичну партію» [15; 2].

На концерт більшість робітників та колгоспників приходили прямо з роботи, тому вигляд мали далеко не святковий. Перед концертом зачитували газетні привітання від керівників партії та держави, місцеве керівництво у своєму вітальному слові говорило про досягнення та проблеми року, що минає, про плани на майбутнє. У підсумках за минулий рік оприлюднювалися досягнення у різних галузях народного господарства, які повинні були оптимізувати та надихати всіх трудящих на звершення наступних трудових подвигів: «Славним був 1966 рік для трудящих Чигиринського харчокомбінату... Різних видів консервів випущено 700 тубів, газованих напоїв 41 тис. декалітрів, соків – 70 тонн. Для колгоспів і населення району перероблено борошна 3558 тонн, масла рослинного – 533 т, крупів різних – 372

т.» [6; 2], «Найкращі показники за рік мають Векла Чубенко і Любов Лисенко. З початку 1966 року вони надоїли від своїх груп по 52 тони, або 2800 кг молока на фуражну корову» [7; 3], « Ось і закінчився 1961 рік – рік славних трудових перемог радянського народу на шляху будівництва комунізму в нашій країні... Підвищення продуктивності тваринництва забезпечило дострокове виконання плану продажі державі молока, видавати безкоштовно щодня дітям 1-4 класів по стакану молока, організувати продажу його в колгоспному ларьку» [5; 1].

Окремі новорічні побажання зі святкової сцени були із сатиричним присмаком та звучали радше як критика, яка була направлена як на місцеве керівництво, так і на звичайних колгоспників: «Зоотехнікам Костенку О., Прудкій Г.А. більше займатися справою догляду тваринництва й бригадах, відновити зооветнавчання з працівниками тваринництва, оформити потрібну документацію на фермах; ветеринарному працівнику Скриньку Л.Й. повністю ліквідувати хвороби молодняка тварин; виконкому сільської Ради налагодити роботу сільського суду, народної дружини, які формально організовані, а насправді немає; колгоспному механізаторові Попруженку В. приділити більше уваги справі механізації трудомістких робіт у тваринництві» [19; 1]; «Деяким керівним працівникам села (Суботова – О.М.) в ніч під Новий рік приснилися чудові сні. Про їх варто розказувати всім. То ж послухайте:

Худіку Г.А., голові колгоспу, – працюють дитячі ясла в новому приміщенні, добудований тракторний стан.

Яременку І.Ф., секретарю парторганізації, – у клубі, в полі, на фермах агітатори регулярно читають лекції, бесіди.

Сіроцінському Ф.В., директору школи, – у школі працює столова, учні кожен день п'ють гарячий чай.

Пасішнику І.І., завгоспу колгоспу, – у новозбудованому вівчарнику сяє електричне світло, проведений водовід, збудований місток.

Бабенко, голові ССТ, – конвеєром подається хліб із Чигирина в село, а Тясмином пливуть оселедці.

Гармидеру Є.А., колгоспному землеміру, – на присадибній ділянці трудівників села все в порядку та знайшлося 100 га загубленої землі.

Хороші сні. Побажаємо, щоб вони після Нового року почали перетворюватися в дійсність» [20; 2]. Не менш критичним були і новорічні частівки, написані завклубом с. Суботів Ломаненком Костянтином Давидовичем (1956 р.):

Ой на горі на горі
Дуб шумить гіллями,
В нас бригада огородня
Славиться ділами.

- Ой куди, півнику, поспішаєш?
Чому рано не встаєш, чому не співаєш?
- Агронома викликав щораночку в поле -
Зірвав голос, йду в лікарню,
Бо зробився хворий.

Зустрілися дві свині – жирна і худюща,

Одна одній каже:

- Я колгоспу з свиноферми.

- А я в завферми з сажу [35].

Таким чином, у повсякденному післявоєнному житті селян Чигиринщини домінуючими новорічними залишалися свята, пов'язані з релігійною свідомістю і місцевими звичаями та традиціями. Село ще тільки пристосовувалося до нормальних умов життя, і тому мало якій селянській родині вдавалося відзначити свято із певним розмахом, віддачею. З іншого боку, поступово в життя селян входили нові свята й обряди, як правило, створені на основі синтезу радянської обрядовості та традиційної народної культури. Можливості їх святкування для селянина часто залежали від його зайнятості, матеріальних статків.

Отже, новорічні свята у радянський час всі зустрічали по-різному, як і зараз. Змінилися передачі, офіційні особи, змінилися продукти, але залишилося одне, що незмінно — очікування дива в новому році, надії, що все буде краще, ніж в цьому.

1. Вітальна новорічна листівка. З домашнього архіву Коцуренко Т.А., 1946 р.н. мешканка м. Чигирин.

2. Звіт про роботу Суботівської середньої школи ім. Богдана Хмельницького за 1962-63 н.р.

3. Зміни в побуті. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://history-poltava.org.ua>

4. Там же.

5. «Зоря» № 24 31.12.1061 р. орган партійної організації та правління колгоспу с.Головківка, Чигиринського району, Черкаської області

6. «Зоря комунізму», № 1 01.01.1967 р. ст..2

7. Там же ст..3

8. Там же.

9. Інформація про стан атеїстичного виховання в школі. – Звіти школи та інформації перед вищестоящими органами по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області 1963 р.

10. Інформація 1967 р.

11. Карточка поштова. С Новым годом! Издание Министерства связи СССР. А 11075 10/ч 1967.

12. Книга протоколів батьківських зборів та засідань батьківського комітету Суботівської середньої школи за 1966-67 р.н.

13. Книга протоколів педради при Суботівській семирічній школі Чигиринського району 1946-1947 н.р. Протокол № 6 від 30.12.46 р.

14. Книга про смачну та здорову їжу

15. «Колгоспник» № 23 20.12.1061 р. орган партійної організації та правління колгоспу ім.Б.Хмельницького с. Медведівка, Чигиринського району, Черкаської області.

16. Кукса Н. Ігри та розваги населення Чигиринщини зимового циклу: погляд крізь століття (за Марком Грушевським) //Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»/Збірник наукових статей. – Вип.6 (8). – 2012. – С.135-139.

17. Там же.

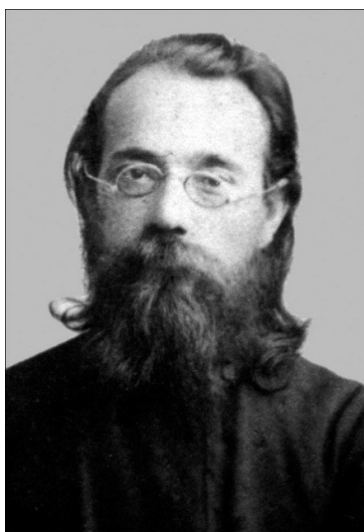
18. Кукса Н.В. Михайлівська церква в с.Суботів // Християнське буття України. – Біла Церква, 2000.
19. «Ленінська правда» №24 27.12.1961 р. орган партійної організації та правління колгоспу с.Тіньки, Чигиринського району, Черкаської області.
20. «Ленінським шляхом» № 1 01.01.1961 р. орган партійної організації та правління колгосп с.Суботів, Чигиринського району, Черкаської області.
21. МПДА. – Спогади Бондаренко Пелагеї Миколаївни, 1933 р.н., мешканки с.Вершаці, Чигиринського р-ну.
22. МПДА. – Спогади Довгенко Любов Іванівни, 1954 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
23. МПДА. – Спогади Комаренко Любов Григорівни, 1950 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
24. Там же.
25. Там же.
26. Там же.
27. МПДА. – Спогади Коцуренко Тамари Андріївни, 1946 р.н., мешканки м. Чигирин.
28. МПДА. – Спогади Коцуренка Івана Степановича, 1942 р.н., мешканця м. Чигирин.
29. Там же.
30. Там же.
31. МПДА. – Спогади Кукси Раїси Григорівни, 1938 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
32. МПДА. – Спогади Полудень Марії Володимирівни, 1940 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
33. Там же.
34. Там же.
35. Там же.
36. МПДА. – Спогади Ривак Ганни Іванівни, 1938 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
37. МПДА. – Спогади Семчук Ольги Іванівни, 1962 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
38. Там же.
39. МПДА. – Спогади Шулякової Лідії Ільківни, 1936 р.н., мешканки с. Суботів Чигиринського р-ну.
40. Там же.
41. Там же.
42. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://www.nbu.gov.ua>.
43. Червоні колядки. Як СРСР міняв Ісуса на Леніна. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://www.credo-ua.org>.
44. Ялинкова іграшка. Історія і сьогодення. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://good-know.com>.
45. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://www.nbu.gov.ua>.
46. Червоні колядки. Як СРСР міняв Ісуса на Леніна. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://www.credo-ua.org>.
47. Ялинкова іграшка. Історія і сьогодення. [Електронний ресурс]. Режим доступу - <http://good-know.com>.

*Назаренко Юлія,
учениця IX-Б класу Чигиринського НВК I-III ступенів № 2
Науковий керівник: Кравченко Олег Андрійович*

МАРКО ФЕДОРОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ – КУЛЬТУРНИЙ, ЦЕРКОВНИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

У даній статті автор здійснив спробу проаналізувати окремі факти з біографії відомого церковного та громадського діяча XIX-XX ст., педагога, етнографа, краєзнавця – Марка Федоровича Грушевського. Дане дослідження може бути використаним для написання тематичних робіт, присвячених віруванням та традиціям українського народу, а також слугувати додатковим матеріалом для підготовки повідомлень на уроках етнографії та краєзнавства, присвячених даній тематиці.

У сучасному світі ми часто згадуємо таких відомих особистостей, як наприклад Богдан Хмельницький, Максим Залізняк, Михайло Грушевський та інших, але забуваємо й про тих, хто теж зробив великий внесок в культуру, традиції та історію нашого народу. Одним із таких був Марко Федорович Грушевський.

**Марко Федорович
Грушевський**

Народився він 25 квітня (7 травня) 1865 року в с. Худоліївка Чигиринського повіту, Київської губернії у сім'ї місцевого дяка. З дитинства мав велику тягу до науки, був працьовитим, завжди допомагав батькам по господарству. Як і його старші брати, теж вирішив здобути духовну освіту, тому вступив до Черкаського духовного училища, де за перший рік пройшов дворічний курс навчання[1]. Пізніше продовжив навчання у Київській духовній семінарії. У семінарії налагоджує зв'язки зі своїми родичами, одним із яких був відомий український діяч, чотириюрідний брат Марка – Михайло Грушевський. Там же у 1885 році Марко Грушевський разом з іншими учнями семінарії відновлюють громадський «гурток» Стара громада, де виступали за відродження українського православ'я та захист інтересів українського народу.

1888 року брат М.Ф. Грушевського Григорій Грушевський познайомив його з Михайлом Грушевським (чотириюрідним братом Марка), з цього і почалося їхнє листування. 1889 року після закінчення семінарії, М.Ф. Грушевський повертається до рідного села Худоліївки, де починає викладати у церковно-парафіяльній школі. Через рік переїздить до с. Чернявка, де знов учителює, там же йому пропонують посаду псаломника в місцевій Петропавлівській церкві, але несподівано у 1891 році він відмовляється від неї на користь свого меншого брата Макара. Після цього захотів продовжити навчання у Київській Духовній Академії, де знову активно веде діяльність у різних гуртках та громадах. Та з

часом царська влада почала переслідувати громадянців, в тому числі й Марка Грушевського, тому він знову повертається на Чигиринщину, де вчителює у селах Мордва (1895–1896, нині село Красносілля) та Головкивка (1896–1897). Та ці роки на Чигиринщині він не марнував, постійно збирав матеріали з історії, фольклористики та етнографії краю, проводив дослідження, збирав свідчення людей. Та найбільше цікавився він своїм родоводом, адже часто в селах Чигиринщини зустрічав людей із прізвищами Грушевський. Всіма своїми дослідження ділився він із братом – Михайлом Грушевським. А він в свою чергу допомагав йому з публікацією його матеріалів у Львові та Києві [2, 19-20].

У 1897 році 20 липня Марко одружується з Марією Іванівною Ілліч — найменшою донькою на той час уже покійного Івана Ілларіоновича Ілліча (бл. 1831—1892) – священика с. Гречківка Черкаського повіту. Марія була розумною жінкою (мала гарну освіту, закінчила вищі жіночі курси), тому стала для М.Ф. Грушевського вірною порадицею. Він же в цей час стає священником Михайлівської церкви, що у Суботові. Бувши при такій він не забував про звичайних селян, завжди допомагав їм відстоювати свої права, тому мав гарний авторитет серед них. Звернув також увагу на серйозну проблему селян, а саме неосвіченість, через нестачу учителів. Він хотів ще змалечку привчати дітей ремеслу, щоб ті могли заробляти собі на життя. Тому почав активно допомагати селянам, навіть просив про допомогу М. Грушевському, і все-таки вийшло: влада дозволила перетворити однокласне міністерське училище на 2-класне училище ім. Богдана Хмельницького. Селяни, здивовані такими вчинками Марка, стали ще більше цінувати та поважати його. Та крім цього, він утримував сільські школи, за власний кошт замовляв книги (і для себе також) зі Львова. Своїм же дітям (Михайлику, Галині, Анатолію й Тамарі) ще змалку з Марією намагалися прикріпити любов до культури, природи та літератури. Діти ще в дитинстві знали хто такий Шевченко. І саме про дітей, їх виховання, їхній розвиток, розваги розповість пізніше М. Грушевський у своїй найбільшій праці «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». Іноді всією сім'єю приїздили до Михайла Грушевського на гостини у Київ.

Окремою та найбільш цікавою сторінкою життя Марка Федоровича були його краєзнавчі та етнографічні дослідження. Досліджуючи села Чигиринщини, він запитував людей легенди, перекази про традиції, вірування нашого народу та різні старожитності. Виходячи з цих свідчень йому вдалося встановити, що Михайлівська церква у Суботові старіша за Іллінську, адже Михайлівську будував ще дід Б. Хмельницького, хоч вона вже й перебудовувалася декілька разів (адже вона дерев'яна) [2, 32-33]. Вивчаючи історію суботівських храмів, не обійшов Марко також місцевий іконопис, що мав свою особливість, колір та яскравовиражений центральноукраїнський колорит. Він записував також перекази місцевих селян про козацько-гайдамацьку минувшину Чигиринщини, пісні, приказки, повір'я тощо. І всі свої матеріали відсилав Михайлу Грушевському. Таким способом він ніби намагався «пропагувати» чигиринські старожитності та традиції. Разом з листами надсилав і фотографії історичних місць: три криниці, «усадьбу» та стіни старих будівель. Дружина М.Ф. Грушевського теж була неабияка талановита колекціонерка, найкращі її колекції

це ляльки. Там і «мотанки» і «баби повитухи», «куми», «чаклунки», «дівчата», «молодиці», «діти», «дружина писаря», «попадя» і т.д. На цих ляльках виростили її діти, а пізніше й онуки: робили із тканини, рослин. Навіть створювали сценарій і показували сценки. Марія Іванівна, крім ляльок, також збирала приказки, пісні, які навіть були надруковані в «Літературно-Науковому Вістнику».

На основі розповідей селян з його рідної Худоліївки, в тому числі і його власної матері — Мар'яни Йосипівни Грушевської, Марко створив оригінальну етнографічну працю «З життя селян на Чигиринщині», присвячену народним звичаям та уявленням, пов'язаним з будівництвом житла. Оpubліковано 1914 р. в київському «Українському етнографічному збірнику». Те ж саме варто сказати й про іншу його працю — «Дитячі забавки та гри усякі» (1904). Збираючи матеріали для неї, Марко Федорович, схоже, не усвідомлював і сам до кінця їхню важливість [2,36].

Та, безпосередньо головною працею Марка Грушевського стала, так і не закінчена ним, двотомна «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». Сам текст був недописаний М. Грушевським, але він все ж був надрукований з коментарями Зенона Кузелі. В самій книзі йдеться про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна й спосіб виховання, забави й щоденні заняття, становище в родині та суспільстві. М. Грушевським було проведено дослідження від перших проявів вагітності матері до народження, а також повсякденного розвитку і виховання дитини. Багаторічні записи Марка Грушевського становили своєрідну енциклопедію народної педагогіки в її найделікатнішій частині: родинні стосунки у передчутті великої події — народження дитини; освячені традицією ритуали, що супроводжують народження і «прийняття» дитини в родину; плекання дитини та тонкощі поводження з нею та практика виховання відповідно до її зростання за роками й виникнення щоразу нових потреб та здібностей. Багато уваги приділено колориту дитячої мови та її розвитку в процесі пізнання життя й спілкування з дорослими[4]. Великий матеріал зібрано й описано в розділах, присвячених дитячим лялькам, іграшкам і забавам: як вони розвивали уяву, вигадливість, смак, самодіяльність, — мимоволі думаєш про те, що за сучасних умов дитина стає пасивним споживачем стандартної продукції, а не активним творцем свого предметного світу, жертвою перевиробництва, коли не потрібні ні спалахи власної кмітливості, ні вміння рук, — і навряд чи це сприяє вільному розвитку дитячої душі.

Також заслуговують на увагу такі праці Марка Грушевського як:

1. «Мужицька совість» — оповідання за псевдонімом: «Грицько Дишкант». Надруковано це оповідання в газеті «Правда», що виходила у Львові, 1887 року. Було його й окремо видано в тиражі 2 тисяч. Рецензовано її також у «Правді», як влучну характеристику інтелектуальності й порядності українського селянина.

2. «Дитячі гри та забавки усякі», як характеристика інтелектуальності української нації, уміщено в «Київській старині» за 1897 рік розповсюджувалися відбитками.

3. «З життя селян на Чигиринщині». З розповідей селян та його матері Грушевський створив працю присвячену народним звичаям та уявленням, пов'язаним з будівництвом житла.

4. «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова». Перекази, які він збирав у жителів Суботова[3].

Щодо громадської діяльності М. Ф. Грушевського, то вона теж є досить насиченою. У 1896 він шле листа Михайлу Сергійовичу, де просить допомогти зі збором коштів для львівського Наукового товариства ім. Шевченка. Попросивши гроші у братів, Марко став звертатися й до селян. Зрештою кошти все ж було зібрано. Також брав участь в подіях на Україні в 1917-1921 рр., а саме в Українському церковному національно-визвольному русі.

Політична діяльність Марка Федоровича є неоднозначною, його душі значно ближчою була українська селянська стихія, а про діяльність може свідчити реакція з боку чорносотенців. Вона виявилася в замахові на життя Марка. Повалення самодержавства Марко Федорович зустрів з надією на добрі зміни й не хотів стояти осторонь подій, що дедалі швидше розвивались, а тому «з початком революції завів у Таганчі різні організації з новими завданнями часу». Згідно з його Статутом, передбачалось створення читальні-бібліотеки (відкрита 30 квітня), лекційної комісії для публічних народних читань (за словами Марка Федоровича, «лекторами був він та дружина його й уся сім'я — син і дві доньки їх»), вокально-музичної комісії для проведення спектаклів, оркестрів, хорів для дозвілля односельців — все те, що в тогочасних умовах громадівці вважали «зразком дійсної освіти». Одночасно, продовжував він, створюються жіночі й дівочі організації в цілях підготувати із себе не тільки свідомих, обізнаних у всьому громадянськ-матерів, а й здатних до тієї чи іншої спеціальності праці людей». Марко Грушевський просив владу про сприяння в діяльності Таганської Української Громади. Нагадаємо, що ці заходи проводились за його ініціативи відразу після повалення самодержавства, і це вже був рішучий, громадянський вчинок, який також свідчив про неабиякий організаторський хист. То ж не дивно, що Марко Федорович прагнув переїхати до Києва, де вирішувалась доля Української революції. Навряд, щоб вирішальним мотивом для переїзду послужив вищезгаданий невдалий захват на нього. Зрештою, в Києві не було безпечніше, але там він бачив справу свого життя, зокрема, працю на створення української церкви.

Унаслідок тиску з боку Державного політичного управління УСРР змушений у 1930 році припинити церковну діяльність і зрестися духовного сану[3]. В останні роки життя працював сторожем в артілі інвалідів, хоча продовжував вести наукові записи (вилучені під час арешту). 11 червня 1938 року заарештований і ув'язнений в Лук'янівській в'язниці. Відповідно до постанови Особливої трійки НКВС по Київській області від 9 серпня 1938 року розстріляний. Посмертно реабілітований 16 травня 1989 року. Кенотаф Грушевському встановлено в 1997 році на київському Лук'янівському цвинтарі на могилі дружини.

Отже, дослідивши та проаналізувавши окремі факти з біографії Марка Федоровича Грушевського, ми можемо дійти до висновку, що дана постать

справді заслуговує на увагу, адже на думку автора, М. Ф. Грушевський дійсно був видатною та багатогранною особистістю, з дитинства він був наділений гострим розумом, енергійністю, безкомпромісністю, наполегливістю, все життя намагався навчати дітей та постійно сам навчався чомусь новому, активно діяв, як церковний, громадський, культурний діяч. Як ієрарх-патріот він прагнув відродити національну церкву, як дослідник-патріот — «роскрити правдиво очі всім об українському народові, який він справді є»[1].

1. Історію шукав у своєму родові: Марко Грушевський описав дітей в українських звичаях [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3044/164/103175/>

2. Кучеренко М. О: *Постать Марка Грушевського на зламі епох: Історико-культурологічні візії.* : Збірник наукових праць. – Київ: Інститут культурології НАМ України, 2014. – 272 с.

3. Маловідоме дослідження Марка Грушевського [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nz.ethnology.lviv.ua/archiv/2017-3/4.pdf>

4. Марко Грушевський як дослідник дитячої субкультури – [Електронний ресурс] – режим доступу: http://www.confcontact.com/2013-specproekt/pel_yaruschak.htm

Ветров Олександр Васильович
Почесний краєзнавець України,
член Національної спілки журналістів України
(м. Кам'янка Черкаської обл.)

30 РОКІВ ВЛАСНИКОМ КАМ'ЯНКИ БУВ КНЯЗЬ ЯБЛОНОВСЬКИЙ

Польський період в історії Кам'янки на достатньому науковому рівні, з опрацюванням необхідної джерельної бази, ще не досліджувався жодним дослідником. В масі історико-краєзнавчих нарисів і дописів з історії Кам'янки, які прослідковуються з 1954-1961 рр. та як наслідок і в історичному нарисі авторства М.А.Шкаліберди про Кам'янський район (Кам'янка) у книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область (1972)» прописане твердження, що «З 1730 р. Кам'янка перейшла у володіння магнатів Любомирських». Від цієї публікації до нашого часу, цей міф у різних варіаціях поширювали в статтях, путівниках, книгах, інтернет-виданнях та в інший спосіб, навіть не цікавлячись, чи має ця теза під собою яке-небудь історичне підґрунтя, чи існують історичні документальні джерела, які б могли це підтвердити чи спростувати. Хто ж насправді був у той період реальним володарем Кам'янки?

Пропонована коротка розвідка, власне і є спробою встановити істину у цьому питанні, опираючись на наявну документальну джерельну базу.

Кам'янка на початку XVIII ст. адміністративно відносилася до Жаботинської волості. Жаботин і прилегла до нього обширна місцевість здавна належала роду Житкевичів. На початку XVIII ст. їх маєтності включали: Жаботин, Голов'ятине, Куликівку, Лубенці, Плескачевку, якийсь "Дедвевий Острів", Кам'янку, ліс Бовтиш, Бузуків і Солопівку. Внаслідок економічного занепаду та запустіння сіл володарі вирішили продати маєтності. У 1722 р.

Житкевичі збули Жаботинську дідизну летичівському чашнику Каменському. Новий власник, треба сказати, дивився на це своє придбання, яке досталося йому дуже дешево, як на предмет вигідної спекуляції. Skorиставшись тією обставиною, що Юрій Любомирський, який купив Смілянщину, прагнув до округлення своїх володінь, Каменський продав незабаром права на Жаботинський округ, який таким чином увійшов до складу Смілянського маєтку. Сталося це близько 1730 р. [1, 1-6].

Але стати справжніми власниками Жаботинської волості реально Любомирським не вдавалося протягом трьох десятиліть. Чигиринський староста князь Ян-Каєтан Яблоновський придбав від спадкоємців Зарудного, Носача і Лісницького права на деякі місця краю – права, які ті особи отримали від поляків під час козацьких війн більш як 70 років тому [2, s.526]. Дошукавшись юридичних помилок і невідповідностей, майже законно оформив на себе восьму частину спадку Конєцпольських [3, 101]. Він знайшов, що спадщина Конєцпольських, яка досталася Валєвському, частково належала... королю Станіславу Лєщинському, по лінії Ганни Конєцпольської дочки Олександр Конєцпольського і дружини одного з Лєщинських. Про це король, треба сказати, не підозрював і вперше дізнався лише від Яблоновського. Ян-Каєтан і Станіслав, між іншим, були двоюрідними братами, тому Яну-Каєтану без особливого клопоту вдалося добути у короля права на восьму частину належного нібито тому спадку Конєцпольський.

З новими юридичними документами Яблоновський звертається до суду і, анітрохи не чекаючи результату справи, як староста Чигиринський, захоплює на прикордонні (традиційним наїздом!) сусідній з Чигирином Жаботинський ключ. Уже 1734 р з його руки Жаботином керував якийсь Богуслав Залєський... [4, s.724]. Мабуть був добрячим визискувачем, бо не витримали селяни, напали на замок і вбили адміністратора. Повстання очолили січові козаки Степан Чорний і Дєнис Борщ при підтримці підданих Жаботинського ключа Йосипа Чубєнка, бондаря Коннова, Івана Пузиря, Ілька Нєстрата, Климентія Черця. Тоді на Україні стояли так звані допоміжні війська і полковник Дунін, що стояв постоем у жаботинських володіннях, не тільки не запобіг цьому ексцесові, а навпаки, заохочував до нього, про що скаржилася на межовому суді в Мотовилівці вдова убитого Маріанна Залєська [5, 90-97, 102].

Юрій Любомирський не встиг розвернутися у розвитку смілянських територій, бо у 1735 р. помер. Його спадщину прийняли два його сина: підстолій Литовський Юзеф (Йосип) і підстолій коронний Станіслав. Обидва князі проживали головним чином на Волині, а Смілянщиною керував Войцєх Буяльський, скарбник Брацлавський [6, 292]. До нього керуючим Смілянським маєтком, якщо вірити Руліковському, був Михайло Роговський [7, s.881].

Та за Жаботинський ключ, як частину спадку, Любомирським прийдеться ще потягатися з Яном – Каєтаном Яблоновським. Той не шкодував сил і засобів, щоб теж тут закріпитися. Тому-то Станіслав Любомирський вирішив увійти з ним в угоду, нехай навіть і "шкідливу" для себе. Коронний підстолій поступається Яблоновському ключем Жаботинським і понад те... приплачує йому 180 000 злотих! Зробив це, ймовірно, князь Станіслав, не знаючи стану

речей, - думаючи, що тільки король Станіслав Лещинський, має відношення до спірної спадщини. Але коли відразу потім на майно Конєцпольских зголосилися й інші претенденти, Любомирський угоду порушує і звертається до Трибуналу. Розглянувши касаційну скаргу, верховний суд наказав спірний маєток віддати Любомирському, з тією, однак умовою, щоб були відшкодовані втрати й інших позивачів, і, за оцінкою таких, заплатити Яблоновському та іншим за ту частину Конєцпольщини, яка припадала Станіславу і його співспадкоємцям. Та князь Яблоновський підкорятися постанові Трибуналу не став і Жаботинським ключем супернику не поступився. Боротьба між норовистими панами не припинялася. Між керуючими Жаботином і Смілою - Казимиром Чайковським і Войцехом Буяльським - безперервно відбувалися запеклі сутички. Кожний напад з одного боку провокував відповідь з іншого [8, 292].

Джерела свідчать, що в Жаботинському ключі, до якого входила Кам'янка – безроздільно правив чигиринський староста князь Ян-Каєтан Яблоновський і його керуючі та комісари.

Польський князь Ян-Каєтан Яблоновський був відомий своєю амбітністю (попри іронію шляхетського суспільства наполегливо вживав старожитний титул «князя на Острозі» та тримався на позір як володар удільний) та непримиренними антиросійськими настроями (тому мав часті суперечки з московитами, був налаштований проти них -О.В.). Старший родич славнозвісного «князя-козака» Миколи Яблоновського, він замикає на підвідомчих землях шерег непересічних «польських» українців, магнатів – героїв степового прикордоння та апологетів польсько-українського єднання.

Руками своїх підстарост-«губернаторів» («комісарів добр Чигиринських») Просовського, Станіслава Орловського, Станіслава Рудницького та Андрія Стаєцького [9] Ян Каєтан Яблоновський з 1725 р. розпочав свою приватну реконкїсту (до того йому, ймовірно, вдалося певною мірою впорядкувати справи в самому Чигирині, про що говорить факт побудови Вознесенської церкви в 1720 р.) [10, S.789] за межі староства.

До 1732 р. контроль Яблоновського далеко вийшов за річку Тясмин, що правила за «офіційний» кордон з Російською імперією, та сягнув Крюкова. [11, 212]. Аби привабити селян, шляхетські власники готові були надавати навіть 30-літні «слободи», відтак, перспектива «справжнього» кріпацтва відсувалася для селян-колоністів аж на другу половину XVIII ст. Мало хто волів заглядати так далеко на майбутнє, для виснаженого Правобережжя перепочинок був необхідний. [12].

Так і в Жаботинському ключі, неподалік самого Жаботина, ймовірно була заселена новостворена слобідка, з якої пізніше виникло с.Михайлівка. А так, як рід Яблоновських належав до гербового братства, яке використовувало геральдичний знак Прус III (інакше Нагода), враховуючи велику амбітність і гординю князя, його підлеглі стараючись краще прислужитися йому і нарекли слобідку іменем його родового герба – Пруси [13].

Джерела свідчать, що Яблоновський був лояльним до православного віросповідання на території свого староства. Так, «Ключа Жаботинського в местечке Каменки церковь святителя Христова Николая всегда была под

ведомом православных преосвященных киевских, да переяславских, до которой и во священника Герасим Иванович епископом переяславским Кириллом Шумлянским посвящен 1724 года апреля 2 дня в поддіакона і діакона, а в пресвитера 4 дня, о коем и дело при духовной переяславской консистории имеется, и по книге метрической архиерейской значится. А потом был священником Демян Винорас также преосвященным переяславским посвящен 1733 года декабря 6 дня в поддіакона и діакона, а в пресвитера 9 дня, о чем и по книге метрической архиерейской значится. А потом был Антоний Сеперович посвящен 1738 года преосвященным волоским Антонием, который с оной Каменки усыновлен новороссийской губернии в слободу Петриковку. А по нем настал Павел Ковальчук, рукоположенный тем же преосвященным волоским Даниилом митрополитом ренским 1759 года, да и тот же и по нене при церкви той находится» [14, 416].

Не полишав зазіхань на вотчини чигиринського старости його сусід князь Любомирський. «Жалоба от имени Чигиринского старосты, князя Каэтана Яблоновского, на управляющего Смелянской волостью, дворянина Войтеха Буяльского о том, что он послал отряд надворных казаков призводить экзекуцию в Чигиринском старостате по требованию сборщиков податей... 1740 г. июня 17». [15, 311]. Цілком зрозуміло, що збір такої податі провадився за вказівками і на користь володарів Сміли – Любомирських.

Ян-Кастан Яблоновський підтвердив права Мотронинського монастиря в 1741 і 1763 рр., а в 1755 р. видав привілеگیю, котра дозволяла монастирю перебувати під владою переяславських єпископів і звільняла від домагань уніатів [16, 107-109].

В заяві Я.-К.Яблоновського перед коронним сеймом з 1750 р., стверджувалось, що підвладне йому староство чигиринське лежить спустошене «злобою» гайдамаків, а тому не може сплачувати жодних податків. Польські війська, що мали захищати Чигиринське староство, при наближенні гайдамацьких загонів втекли (повернувшись по небезпеці, вони ще далися взнаки обивателям, вибираючи провіант без «учиненія калькуляції») [17, 550-551, 596-597]

В 1753 р. Мотронинський монастир отримав від уповноважених кн.Яблоновського гради біля с Грушківки, які можливо були відібрані [18, 175].

Навесні 1753 р. на терени Чигиринського староства прибув із значним військом і сам староста – кн.Ян Каетан Яблоновський, який здійснив ряд заходів з метою стабілізації ситуації у власних володіннях. Зокрема, він призначив нового урядника староства – Андрія Стаєцького, зменшив податковий тиск (знищив збори з виробників алкоголю та підвищені чинши) та оголосив про 3-річну слободу (звільнення від податків) для всіх новопоселенців. «Особливо» для «новоосідаючих» у Крилові [«польському»] дозволялися «шинки волние горілок» [19, 5-5 зв.].

Привертає увагу саме звернення, використане в князівському «універсалі» 1753 р.: «Відомо чиню кому о сем відати належить, особливо войтам, атаманам,

асаулам и всему посполству староства моего Чигринського», яке зайвий раз свідчить про козацький уклад життя місцевого суспільства. [20].

Сучасний польський історик Конрад Жеменецький дослідив тариф подимного податку Київського воєводства і видав його однойменним друкованим виданням. Так от там, на основі документів польських архівів, прямо вказано, хто був у той час власником Кам'янки і Жаботинського ключа, подана і географічна карта, на якій вказані володіння кожного із власників – Любомирського і Яблоновського та кількість халуп в кожному населеному пункті.

«1754 рік: Чигиринському старості Яну-Каетану Яблоновському належали 15 населених пунктів: miasto Zobotyn (Жаботин) – 130 халуп, wieś (село) Kamionka (Кам'янка) – 90 халуп, Zaliwki (Залевки) – 80 халуп, Koszara (Косара) – 60 халуп, Sumki (Сунки) – 56 халуп, Hołowiatyn (Голов'ятине) – 50 халуп, Łubance (Лубенці) – 42 халупи, Osota (Стара Осота) – 40 халуп, Jabłonowka (Велика Яблунівка) – 40 халуп, Pleszkaczowka (Плескачівка) – 30 халуп, Czubowka (Чубівка) – 30 халуп, Plakowka (Пляківка) – 14 халуп, Berezniaki (Березняки) – 13 халуп, Райгород – 10, Buzukowce (Бузуків Малий) – 5 халуп.

Miasto (місто) Smiła (Сміла) і ще 24 населені пункти належали подстолю коронному Станіславу Любомирському [21, 98].

У 1756 р. Кам'янці грамотою польського короля Августа III (вірогідно при сприянні Чигиринського старости Яна-Каетана Яблоновського – О.В.), був наданий привілей, згідно з яким вона відносилася до категорії містечок, що прискорило тут розвиток ремесла і торгівлі [22, 462].

З даних що є відомими, видно що (за правління князя Яблоновського – О.В.) монастирські володіння розповсюджувалися на значних територіях. Так наприклад 25 січня 1756 р. за повелінням князя Я.Яблоновського, в ключу Жаботинському, вимежувано “на Ташлиці” монастирю “футір” до уживання, який лежав “у границі смелянскої” з розташуванням “од Лебедовского байрака аж до Сухого Ташлика, через Ташлик до Телепиної”, по обох сторонах річки Ташлика, таке “право” було стверджене в Жаботині губернатором Броневським.” [23, 174].

17 липня 1762 р. Жаботинський монастир купив за 28 російських срібних рублів «на вічні часи» у кам'янського жителя Семена Чередниченка землю в урочищі Яр Лаврусиха (Лаврусиха), що біля Кам'янки і с.Ребедайлівки». «12 вересня 1762 року ця купча затверджена комісаром Леоном Самборжицьким (Самборецьким), а потім 2 липня 1791 року внесена до книг гродських пінських» [24, 135]. Леон Самборецький це комісар Чигиринського старости Яна-Каетана Яблоновського.

Восени 1762 р. двадцять два священика Чигиринського староства виявили бажання вступити до відомства Переяславської єпархії. Були серед них, зокрема, отці Даміан і Климентій з Жаботина, Іоанн з Косарів, Павло з Кам'янки, Мирон з Голов'ятине, Дмитрій з Сунок, Федір з Залевок, Стефан з Яблунівки [25, 146].

Було утворено Чигиринське духовне управління, а Мельхіседек розпорядженням Гервасія отримав повноваження головного правителя всіх українських церков, духовенства та народу правого узбережжя Дніпра.

Православний рух, який спочатку не виходив за межі Чигиринської області, поширився і в Смілянщині. Такому розвитку подій сприяли кілька обставин.

Перш за все це – смерть стримуючого пориви православ'я Смілянського комісара Добржанського і призначення на його місце нового управителя Дворжанського, в якійсь мірі розташованого до православ'я і особливо - особисто до Мельхіседека. Разом з тим повинен був висловити свою прихильність до свободи віросповідання сам Станіслав Любомирський. Незадовго до цього Ян-Каєтан Яблоновський, що продовжував утримувати в своїх руках Жаботинські добра (на протязі вже трьох десятиліть!), програв ще раз тяжбу Любомирському і змушений був з ними розпрощатися. Відбираючи в 1763 р. їх з під володіння князя Яблоновського, головний комісар маєтків Любомирського, пан Метельський, повсюдно обнадіював населення: і при його ясновельможності Любомирському грецьке сповідання утримуватися буде вільно і безперешкодно [26, 98].

Висновки. Отже, як видно з історичних джерел – з 1730-х по 1763 р. реальним володарем Кам'янки, як в цілому і Жаботинського ключа, був польський князь, чигиринський староста Ян-Каєтан Яблоновський, і аж ніяк не князі Любомирські.

-
1. Антонович В.Б. Несколько данных о землевладении в южной Украине в XV столетии // Киевская старина, 1896, т.55, №10.
 2. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa - Т. 6. - 1885.
 3. Мариновський Ю. Документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г.О.Потьомкіна (1787–1796/1797): ще одне трактування / Ю.Мариновський, І.Удовик // Архіви України. – 2008. – Вип.5-6.
 4. Słownik geograficzny... Там же. Т. XIV. - 1895.
 5. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. – К. 1970.
 6. Анатолій Коваленко. Минула доля рідної землі, або сказання про Смілянщину. ВеГа. 2009.
 7. Słownik geograficzny... Там же. Т. X. - 1889.
 8. Анатолій Коваленко. Там же.
 9. Вирський Д.С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. – К. : 2004 р.
 10. Czyhyrin (E.Rulikowski) // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i in nych krajów słowiańskich. – Т.1. – Warszawa, 1880.
 11. Шамрай Сергій. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - 1929. — Книга 24.
 12. Вирський Д.С. Там же.
 13. Олександр Ветров. Загадка назви села Пруси // Трудова слава №86, 13 листопада 2015 р.
 14. Описание церквей протопопии Чигиринской, ключа жаботинскаго (окончание) // Киевские епархиальные ведомости. Киев. 1862 год. №12.
 15. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (АЮЗР). - К., 1859-1914.- Т.3.
 16. Там же. Ч.1., т. II.
 17. Там же. Ч. 3. Т.III.
 18. Юрій Мариновський. Черкаська минушина. Книга I. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. «Відлуння». Черкаси. 1997.
 19. ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.2354.

20. *Вирський Д.С. Там же.*
21. *Тариф подимного податку Київського воєводства 1754 року / Опрац. К. Жеменецький; Вступ укр. перек. Є.Чернецький. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2015. – 272 с. – (Джерела до історії Правобережної України). Режим доступу до електронного ресурсу: <http://ridni.org/maps/xviii/>*
22. *П. Семенов. Географическо-статистический словарь российской империи. Т.2.- Санкт-Петербург. – 1865.*
23. *Юрій Мариновський. Там же.*
24. *Там же.*
25. *АЮЗР. Там же. Ч. 1, т.2.*
26. *Там же. Ч.1, т.3.*

Півторак Олексій Вікторович,
*молодший науковий співробітник відділу
«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*

ГОЛОД 1946–1947 РР. У СПОГАДАХ ЖИТЕЛІВ СЕЛА МАТВІВКИ

Історія українських земель ХХ ст. має багато сумних і навіть страшних сторінок, події яких заставляли людей виживати в нелюдських умовах. Голодомор 1932-33 рр. в Україні, який був організований більшовицькою владою, виявився не останнім випробуванням для нашого народу.

Черговою спробою геноциду українців був голод 1946-1947 років. Так, 1946 рік був неврожайним, давалася взнаки і повоєнна розруха. Але того збіжжя, що вродило на українських ланах, вистачало, аби не допустити нового голодомору. Однак під тиском Москви з України вимітали все, що можна було.

Не є чимось новим те, що радянська влада намагалася всіма способами позбутися українців як народу. Вивезти всіх кудись не було змоги практично, тому вирішили втілити в реальність геноцидний план – всеукраїнський голодоморний погром. Сп'янілі від воєнної перемоги власті у 1946 році вирішили ще раз вжити проти українців випробувану ними зброю. Голод перш за все послаблює біологічну силу народу. А також не варто забувати про моральне здичавіння людей, перед якими стояла лише проблема виживання: наїстися чи померти. Голод руйнував психологію українців: нищив їх мораль, віковічні звичаї, світосприйняття, робив покірним, байдужим до всього натовпом, який легко піддається на асиміляцію. [1, с. 113]

У повоєнний час на селі склалось вкрай несприятливе становище: за роки війни скоротились посівні площі, зменшилось поголів'я худоби, не вистачало техніки, а особливо робочих рук. Усе це вимагало зміни державної політики на селі. Але сталінське керівництво і думки не мало про якісь зміни, село мало стати одним з головних джерел для проведення відбудови. Під тиском Москви уряд УРСР та ЦК КП(б)У планував на 1946 р. форсовано збільшити посівні площі, врожайність і хлібозаготівлю.

Весною-літом 1946 р. 16 областей України вразила посуха. Зимові та ярові культури загинули. А там, де вдавалось збирати, врожайність зернових складала 2-3 ц/га (у 1940 р. — врожайність 14,6 ц/га, 1944 р. — 10,8 ц/га). Валовий збір зерна був у три рази меншим ніж у 1940 р. Керівники деяких областей почали наполегливо звертатися до уряду з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівлі, які в липні 1946 р. були збільшені з 340 до 360 млн пудів. Відповіддю на звернення про допомогу стали репресивні заходи. У сільські райони виїхали представники вищих органів республіки, областей, суду, прокуратури. До судової відповідальності було притягнуто тільки за перший квартал 1947 р. 1,5 тис. голів колгоспів, 6 тис. комуністів було притягнуто до партійної відповідальності за невиконання вказівок партії. Було відновлено дію "Закону про 5 колосків", за яким було засуджено і ув'язнено тисячі селян. Селяни почали тікати від голодної смерті у більш благополучні райони (Західну Україну), міста. Щоб уникнути обезлюднення села, каральні органи почали відшукувати і повертати селян назад. Незважаючи на суворі репресії, вдалось зібрати лише 60% від плану хлібозаготівлі (вилучено було навіть насінний фонд).

Посуха загострила і проблему кормів, що відбилось на тваринництві. Почався падіж скота. Щоб уникнути масового падежу, було дозволено здавати худобу на забій понадпланові норми. Це призвело до того, що у деяких областях план по здачі м'яса було перевиконано вдвічі. У результаті тваринництво республіки зазнало величезних втрат, компенсувати які довелось довго.

У той час коли за межі України ешелонами вивозився хліб (так, лише в країні Східної Європи та Францію було в основному вивезено безплатно 1,7 млн. т для підтримки тих режимів, що там встановилися), розпочався голод, жертвами якого стали майже 1. млн. чоловік.

Опинившись перед лицем катастрофи, керівництво України на чолі з М.Хрущовим намагалось зменшити її масштаби за рахунок західних областей і звертання за допомогою до Москви. У відповідь Сталін заявив Хрущову: "Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси". У березні 1947 р. недостатньо "твердого" Хрущова було замінено на Кагановича. Проте для проведення посівної кампанії була дана позичка в 35 млн. пудів. [1, с.114]

Селяни потерпали від голоду до кінця літа 1947 р.

Наслідками голоду стало: ускладнення і без того важкого процесу відбудови, скорочення трудових ресурсів села і його можливостей, падіння морального духу населення, невиконання планів п'ятирічки по відбудові сільського господарства. [2, с.48]

Отже, головним винуватцем третього голодомору в Україні було все ж сталінське керівництво, яке нехтувало долею мільйонів українців заради імперських інтересів.

Все, що знаємо про події голоду 1946-47 років, дізнаємося з друкованих джерел. Але кожен погодиться, що сказане очевидцями буде й цікавішим, і точнішим. Кожен регіон, кожне село переживало страхіття голоду по-різному. Кожна людина по-різному трактує події тих важких років. Ось, наприклад, так

розповідають про голод 1946-47 рр. жителі села Матвіївка Чигиринського району Черкаської області.

Розповідь жительки села Матвіївки

Панченко Пелагеї Микитівни 1939 р.н.

В 1947 році була голодовка. Дорослі в селі не померали від голоду, але ходили опухлі від недоїдання. Померло в селі багато дітей, але не скільки від голоду, стільки від різних хвороб, адже були обезсилені від нестачі їжі і мали слабкий імунітет для боротьби з недугом.

Мені на той час було сім років і жили ми з сім'єю в Скаржинці. В нашій сім'ї крім мене було ще четверо дітей. В нас в той час була корова, а з нею було легше пережити нестачу їжі. Пили молоко, окислювали та відтоплювали сир. Запікали в печі гарбуза. А ще тих хто працював у колгоспі годували баландою, яку варили в так званій «куркульській хаті». В цю баланду кидали шматочки тіста і від них був «навар». Працювали на трудовні і за один трудовень давали від ста до двохсот грамів зерна пшениці або жита. Це зерно в скаржниці перемелював на борошно дід Дереш, в якого були жорна. Навесні їли з буряки листя. Також рвали з акації цвіт: їли сирим та сушили. Сушений цвіт вкидали в ступку, додавали листя з липи, товкли додавали висівки з проса і жарили на воді з усього цього оладки-листяники. Щоб вижити їли навіть котів. В людей було підсобне господарство. Держали курей і свиней. Але коли різали свиней, то смалити забороняли, адже шкіру треба було здавати в державу. Та люди вмудрялися різати і смалити не облікованих свиней коноплями, які вирощували в себе на городі. Та якщо спіймали на смалінні, то відбирали всю свиню.

Селян обкладали великими податками. Якщо мав корову – треба було в колгосп віддати 300 літрів молока за місяць. За рік треба було здати 150 курячих яєць та 40 кілограмів м'яса. Податком обкладали навіть димарі і люди їх почали ховати в стрісі. Також селян обклали так званою позикою для держави і якщо не сплати позику, то могли «боржника» закрити в коморі і перебував він там допоки не заплатить він або хтось із членів його родини.

Одягу в магазинах не було і його виготовляли самі з конопель.

Головою колгоспу в той час був якийсь Бойко (не місцевий). [3]

Розповідь жительки села Матвіївки

Приходько Станіслави Григорівни, 1938р.н.

В 46-47 роках жила в Матвіївці. Того року був неврожай. Голод 1947 року пам'ятаю добре, бо зачепив він і нашу сім'ю. Наша родина була невелика – батько, мати, сестра і я. Господарства на той час не мали, бо тільки будували дім і кожна копійка йшла на будівництво. З двору не забирали нічого, але сплачували багато податків. Податки тоді були на все: на кожне дерево, свиню, курку. Якщо, наприклад, маєш свиню, то повинен віддати певну кількість м'яса за неї, а як не маєш, то купи в людей та віддай в державу. Також шкіру зі свині треба було здати. Щоб вижити мати було піде на базар, візьме з собою якусь одежину та обміняє на склянку чи дві кукурудзи. Ту кукурудзу товкла сокирою і варила юшечку. А я ходила по городу, збирала гнилу картоплю заради крохмалю, який їли. А батько було вкраде в'язку соломи, принесе до хати,

висипле, а я цілий день сиджу, вибираю зернятка. З в'язки соломи виходила ложка зерна, так і виживали.

У моєї знайомої померло в 47-му році троє чи четверо братів та сестер, а один брат пішов просити їсти і не повернувся додому. В селі померло тоді багато дітей. В школах тоді не годували.

Не голодували тоді в селі тільки заможніші селяни, в них були харчі.

Уже коли вродило жито влітку 47-го, то мати обмолотила сніп на драбині, на жорнах намололи борошна і напекла коржів, але приказувала, щоб не наїдались, бо повмираємо. [4]

Розповідь жительки села Матвіївки Компанієць Катерини Іванівни, 1940 р.н.

В сім'ї нас було троє дітей: два брати і я. Росли з матір'ю, бо батька вбили на війні.

Восени 1946 року нас була корова, порося та до десятка курей, але треба було здавати молоко в державу, близько 300 літрів на місяць та куриних крашанок. Голодували уже в 1947 році. Щоб помирили люди в ті роки - я не пам'ятаю. Їсти не було чого, і був випадок коли мати знайшла сухі очистки з картоплі, розпарила і напекла таких «картопляників», а ми наїлися і потруїлися, ледь не повмирали. Також пекли буряки та гарбузи – до Нового року. Взимку бігали до баби, в неї в погребі була квашена капуста. Було нахватаємо в жмені тієї капусти і їмо на морозі, аж до рук примерзає. По весні 47-го їли листя липи, гичку з буряка, влітку - цвіт акацієвий та липовий, шовковиці. Маминій сестрі Оксані, за два кілограми колосків, які та нарвала на полі, дали три роки тюрми. Були непосильні податки : за кожне фруктове дерево, за кожну голову худоби, навіть за кожен димар треба було платити. Маму навіть закривали на ніч в конторі, коли не мала як розрахуватися за податки. Якщо в господарстві була свиня, то при забої треба було здати шкіру, все інше залишали господарю. Та люди не хотіли віддавати шкіру, бо яке ж сало без шкірки. Кололи свиню вночі в сараї, і обсмажували жаром з печі, який насипали у відро з дірками. Ми (діти) тільки й чекали, коли нам відріжуть від свині вуха та хвоста – це була найбільша смакота. [5]

Розповідь жительки села Матвіївки Поліщука Павла Костянтиновича, 1930 р.н.

Жили в Матвіївці. Голод пам'ятаю. Основними причинами голоду були непосильні натуральні податки і засуха. Господарство в нас було не велике: кури та коза, яку тримали спільно з сусідами. На податок віддавали м'ясо, яйця. Щоб вижити їли жом, листя липи, кропиву. Від голоду люди пухли, але не помирили. В той час годували тільки людей, що працювали в полі. [6]

Це скорочена історія декількох родини, а скільки їх було, тих очевидців. І вислухати всіх було б важко, та, безперечно, можна було б почути величезну кількість окремих переказів та історій, не схожих поміж собою.

Насправді спілкування старшого покоління з молодшим на теми історії є дуже важливим і ефективним. Ніхто не зможе краще розповісти про певні події, ніж очевидці. Вивчення історії у такий спосіб стає цікавим процесом і дає задоволення як тому, хто слухає, так і тому, хто розповідає.

-
1. Веселова О., Панченко П. Ще одна трагічна сторінка історії України // Український історичний журнал. – 1995. – №6.
 2. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946-1947 рр. – К.: Знання, 1991.
 3. МДПА. Розповідь Панченко Параски Микитівни, 1939 р. н., с. Матвіївка, 2016 р.
 4. МДПА. Розповідь Поліщука Павла Костянтиновича, 1930 р.н., с. Матвіївка, 2016 р.
 5. МДПА. Розповідь Компанієць Катерини Іванівни, 1940 р.н., с. Матвіївка, 2016 р.
 6. МДПА. Розповідь Приходько Станіслави Григорівни, 1938р.н., с. Матвіївка, 2016 р.

Горенич Оксана Миколаївна,
екскурсовод відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВА ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ У 40-Х - 90-Х РР. ХХ СТ. МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ ТА УСНОЇ ІСТОРІЇ

Дитячий садочок – насамперед це уміло створені працівниками навчального закладу умови для становлення та розвитку особистості, для забезпечення фізичного та соціального здоров'я дітей.

Проте перш, ніж функціонувати і теперішньому вигляді, ця інституція пройшла довгий шлях становлення і розбудови. Дозволимо собі зробити короткий екскурс щодо зародження цієї галузі виховання у європейських країнах, адже передовий досвід був використаний і на вітчизняних теренах.

По-різному у минулому називали дитячі садочки: захоронки, загородки, огородці, світлиці, півоселі але призначення у них було спільне – навчити дітей основ навичок читання, письма та лічби, покращити їх фізичний, розумовий і духовний розвиток, допомогти адаптуватись до навколишнього світу, допомогти здобути навички спілкування з ровесниками, а ще дитячі садочки вирішували проблеми зайнятості їх батьків, що було дуже актуальним у радянські часи.

У 2017 р. виповнюється 235 років від дня народження видатного німецького педагога, теоретика дошкільного виховання Фрідріха Вільгельма Августа Фребеля. Саме йому належить вислів про те, що діти – це квіти життя і виховувати їх повинні садівниці в дитячих садках. Фрідріх Фребель розробив педагогічну систему суспільного дошкільного виховання та відкрив перший дитячий садок. Не відстає від розвинутих країн світу і Україна, адже 22 вересня згідно наказу Міністерства освіти і науки України відзначається як Всеукраїнський день дошкілля.

З історії дошкільних закладів відомо, що виникли вони в Україні тільки в ХІХ столітті. У 60-х роках фребелівська система дошкільного виховання була перенесена у Росію і Україну. Причиною тому стали реформи 1860-х рр., у ході яких передбачалося досягти докорінних змін у організації народної освіти. Підтримувалися ідеї „загальнолюдського” виховання, заперечувалася станова школа, обґрунтовувалися вимоги виховання людини-громадянина, патріота, створення народної школи.

Дитячі садки періоду 60-х років ХІХ ст. були далеко не масовим явищем. Основна роль у справі дошкільного виховання належала сім'ї. Однак жінка, поступово здобуваючи незалежність, потребувала організації суспільного виховання дитини дошкільного віку. Дитячий садок вважався корисною і необхідною виховною установою, що, не послаблюючи домашнього виховання, надавала додаткових засобів і зручностей. Це були платні установи для забезпечених людей, і в організації їхньої діяльності держава участі не брала.

Перший дитячий садок у Києві відкрили 1 вересня 1871 р. сестри Ліндфорси - Марія і Софія (Русова). У ньому виховували дітей з українських інтелігентних родин. Метою діяльності дитячих садків була боротьба з бездоглядністю дітей. У 90-х роках ХІХ ст. в Україні земства почали створювати дитячі ясла (захоронки). Спочатку ці установи відкривались переважно на час літніх робіт, а згодом вони вже працювали протягом року. Сюди зараховували дітей віком переважно від 3 до 7 років, батьки яких тяжко працювали і зовсім не мали часу займатися вихованням дітей. Виховательками біля них мали бути тільки жінки з належною освітою і називали їх виховницями або учительками, садівницями (садівничками) або провідницями.

У програму заходів входили такі виховні елементи, як ритмічна гімнастика, спів, дихальні вправи, малювання, ручна праця, вправи володіння мовою, ознайолювали дітей з літерами абетки та цифрами. Великою радістю для дітей були прогулянки-екскурсії до лісу, в поле, на річку. Діти мали не лише можливість дихати свіжим повітрям, але також поширювати свій кругозір, пізнавати назви дерев, квітів, птахів, звірів та пори року. Після екскурсій слідували усні математичні вправи. Така система дошкільного виховання швидко поширилась і на Правобережній Україні [33, с. 18].

Україна була ареною воєнних дій у Першій світовій, а потім у громадянській війнах, які зруйнували її економіку, тисячі дітей залишилися без батьків, без оселі. Після громадянської війни збільшилась кількість безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт. На той час їх кількість досягла 1,5 мільйона. Для них треба було створити такий тип дитячого закладу, де б вони не лише навчалися, а й мали притулок та соціальний захист з боку держави. Проте соціальним вихованням планувалося охопити не лише сиріт і бездоглядних, а й усе дитяче населення. На думку багатьох педагогів (такою була й офіційна позиція Наркомосу), сім'я нездатна виховати дитину відповідно до нових педагогічних вимог. Більше того, була поширена думка про те, що в умовах, коли «чоловік і жінка (батько й мати) виходять з тісних пут родинного вогнища на широкий простір будівництва робітничо-селянської держави, йде розпад сім'ї».

Перший дитячий садок в Україні. Заснували його в селі Жужель на Львівщині в 1893 році при монастирі Сестер Службниць Непорочної Діви Марії (https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2305183139510967&id=100000579119212)

Протягом 1918 – 1921 рр. мережу дитячих садків у країні розгортали, щоб врятувати дітей від голоду. Під час НЕПу кількість дитячих садків різко зменшується у зв'язку з переведенням цих закладів на місцевий бюджет. Значно зросла кількість дошкільних дитячих закладів у роки першої п'ятирічки (1929 — 1933). На період польових робіт до сільської місцевості направляли учнів педагогічних навчальних закладів для організації літніх дитячих майданчиків.

Дуже прямолінійно застосовувався в дитячих садках того періоду принцип зв'язку з сучасністю. Відкидався цінний дидактичний матеріал, звичайну ляльку було замінено «лялькою — робітником», «лялькою — піонером» тощо. Відмінено новорічні свята. Мало уваги приділялось дитячим іграм. Перевага надавалася праці. У 1923 р. в журналі «Шлях освіти» з'являється стаття Є. Яновської «Казка як фактор класового виховання». Автор, аналізуючи зміст казок, які читають в дитячих установах, підкреслює, що казка, яка виховує дитину в містичному дусі, веде у світ фантазії, має бути вилучена. Завдання вихователів — прищеплювати дітям за допомогою казок революційні ідеї. Найкраще цьому відповідають народні казки, але слід уважно аналізувати їхній зміст, щоб «не зароджувати в них (дітях) благоговійні почуття до царів і цариць», а показувати боротьбу бідняків з багатіями. У роботі дитячого садка народна казка повинна посідати головне місце і знайомство з нею слід починати з раннього дитинства.

Постановою від 1925 р. Науковий педагогічний комітет засудив казку як негативний чинник виховання і вилучив із виховного процесу надзвичайно емоційне й мудре джерело народної педагогіки. Засуджувались також перекладені українською мовою казки Самуїла Маршака, Агнії Варто, Корнія Чуковського — за відсутність орієнтації на сучасне життя. Критиці було піддано

книжку С. Пилипенка «Діткам маленьким про Тараса Шевченка» — «за сюсюкання». У другій половині 20-х рр. вчергове наголошується на соціальному, комуністичному, пролетарському характері дошкільного виховання. Враховуючи це постає завдання всеохоплюючого характеру дошкільного виховання.

До кінця 1921 р. основним типом дошкільних закладів став дитячий садок із безперервною річною роботою та перебуванням у ньому дітей, залежно від умов роботи матерів, протягом 7, 9 та 12 годин. Значна частина дитячих садків утримувалася на кошти держави і лише окрема – на кошти підприємств та господарських організацій [33, с. 22].

У сільській місцевості дитсадки виникли дещо пізніше, переважно у часи колективізації, голоду 1932 – 1933 рр.

Щодо дошкільного виховання на Чигиринщині у 30-40 рр., коли до шкільництва перебувало у стадії становлення, маємо досить скупі і суперечливі відомості.

Оперувати можна інформацією тільки вже від повоєнних часів і до 90-х років ХХ ст. Цьому є ряд причин, серед яких відсутність в селі дитячого садочка «Смородинка» - навіть приміщення якого вже давно зруйноване і знищене. Це втрата цінних документальних, дидактичних і фотографічних матеріалів, які колись зберігались у стінах колгоспного дитсадка. Тому на основі усних розповідей жителів села, колишніх працівників сільських «кутківських ясельок», дитсадка «Смородинка» спробуємо, хоч і не в повній мірі, простежити шлях розвитку дошкільного виховання у Суботові.

Восени 1929 року на Чигиринщині розпочалася колективізація. Людей силою заставляли вступати в колгоспи, і вже тоді в місцевої влади могло постати питання про те, куди на час роботи у колгоспі матерям подіти маленьких дітей. Хоча щодо лояльності тодішньої влади до населення виникають великі сумніви.

У роки нацистської окупації 1941-43 рр. нова влада під благородними гаслами намагалась завоювати авторитет у населення. Так у 1943 р. в місті Чигирині за сприяння Допомогового Комітету було відкрито районний притулок для дітей-сиріт різного віку, який мав утримуватися за кошти населення Чигиринщини. Збір коштів для сиріт притулку мав становити 1 крб. щомісячно з кожного двору. Однак не всі сільуправи району брали активну участь в утриманні дітей і можливо не тому, що обездолених дітей було не жаль, а через презирство та огиду, недовіру до діяльності окупаційної влади. Збідніле і пошарпане війною населення не поспішало вносити кошти до даного закладу, а тому він згодом був ліквідований [32, с. 59].

На початку січня 1943 рр. Чигиринський район було звільнення з-під нацистської окупації. Внаслідок господарювання гітлерівців протягом 2,5 років на Чигиринщині стан виховної системи освіти прийшов у великий занепад. Проблема повоєнного сирітства дітей, дитяча безпритульність піднімали питання вилучення безпритульних дітей, позбавлених батьківського піклування з вулиці, їх виховання і навчання.

Проте життям названих вище категорій дітей у сільській місцевості хтось особливо переймався. За свідченнями старожилів Суботова відомо, що війна у багатьох сільський дітей повністю чи частково членів родини, і вони вимушені

були виживати власними силами. Дуже важкими є спогади жительки села Потапенко Катерини Афанасіївни, 1936 р.н. про своє дитинство: «Моя родина жила на хуторі Вдовичине. Батьки загинули 19 жовтня 1943 р. під час наступу на хутір німецьких карателів, а я та мої сестри Марія і Ольга чудом вціліли, залишившись без хати, без батьків. Отож я, як най старшенька, взяла за руки своїх сестер, і ми через ліс, через насип пішки прийшли в Суботів до нашого діда Наума. Він усіх нас прогодувати не міг, а якогось притулку для сиріт в селі не було, тож Марія пішла проситись жити до тітки Балацихи, бо в неї не було дітей . Там моя Марієчка важко робила, а як перероблена була у тітки по хазяйству вся необхідна робота ,то тітка сказала племінниці, що вона їй більше не потрібна. Мені на той час було всього 6 рочків, і я важко робила по наймах в селі, щоб нас всіх хоч якось прогодувати.

У 1947 р. у селі був голод, і Марія стала ходити по дворах і просити в людей їсти, а я вже соромилась, бо старшенька була. Отак ми ті важкі часи і пережили. Після війни в Суботові були сироти і напівсироти, і вони пристроювались жити по родичах або наймитували по людях за дах над головою та їжу. Моя сестра Марія вийшла заміж і виїхала, а я й зараз проживаю тут із сестрою Ольгою» [14].

Попри всі пережиті людьми воєнні і повоєнні лихоліття, у Суботові була досить високою народжуваність дітей про що свідчать наступні дані:

1945 р. – народилось 22 дітей

1946 р. – 42 дітей

1947 р. – 19 дітей (простежується спад народжуваності, можливо через голод) [26, с.13].

1950 р. – 30 осіб

1951 р. – 53 осіб. Дітей із фізичними вадами по селі немає, всі фізично здорові [30;15].

Після війни всі сили сплюндрованої за роки війни української держави були кинуті на відбудову господарства країни. Відбудовувалась промисловість країни і сільське господарство. Відчувалась гостра нестача робочих рук, а тому все працездатне населення України повинно бути працевлаштованим. Звичайно, що за таких обставин матерям потрібно було десь прилаштувати під нагляд своїх маленьких дітей. У зв'язку з цим у червні 1945 р. Рада Народних Комісарів УРСР приймає постанову "Про розширення мережі дитячих садків і покращення їх роботи", якою передбачалася не лише відбудова, а й суттєве розширення мережі дошкільних закладів за рахунок будівництва нових дитячих садків. Вже у 1946 р. було розроблено типовий проект колгоспного дитячого садка, який відповідав як архітектурному вирішенню, так і санітарним вимогам.

Із спогадів Бондаренко Парасковії Яківни, 1933 р. н. із села Вершаці Чигиринського району Черкаської області дізнаємося, що дитячі садочки під час голоду 1947 р. рятували малих дітей від смерті. Ось її розповідь:

«Під час голоду 1947 р. на вигоні, який в селі називали майданом, місцева влада влаштувала дитясла, де с'як-так підгодовували голодних дітей колгоспників. Нам, як дітям ворога народу, дорога туди була закритою. Ті дитясла, які селяни охрестили «майданом» (до слова, і в середині 70-х рр. сільський дитсадок, який знаходився на тому ж місці, і дорослі, і малі називали

не інакше як майданом) врятував від голодної смерті не один десяток вершацьких дітей [19].

Затрати на утримання дітей в колгоспних дитячих садках у 1948-1949 рр. відповідно до наказів і директив Міністерства освіти УРСР, лягали на колгоспи. Від сільських рад виділялась дотація з місцевих бюджетів з розрахунку 100 крб. на одну дитину або менші суми в залежності від рівня розвитку колгоспних господарств. Вихователями, як правило, призначалися колгоспниці без спеціальної педагогічної підготовки, які попередньо направлялися на короткотривалі (двотижневі) курси. Колгоспи не замовляли фахівців-дошкільниць, оскільки їх треба було утримувати весь рік, а дитячі садки (чи майданчики) працювали лише кілька місяців на рік [25, с. 2].

З метою активізації розвитку дошкільних установ у квітні 1959 р. Колегія Міністерства освіти Української РСР прийняла постанову "Про розширення мережі дитячих садків і покращення їх роботи".

У Суботові у 50-х рр. тільки розпочали будівництво єдиного нового приміщення дитячого садка у центрі села і «До 60-х рр. по кутках села діяли «приюти на дому» для малих дітей. Діяло приблизно трое-четверо кутківських ясель, які закріплювали за колгоспними бригадами. У кожних була своя няня, повар та прибиральниця [16].

Ось що пригадує про своє перебування в яслях Горенич Ольга Іванівна, 1952 р. н.: «Колись робота в колгоспі забирала в сільських жінок і, зокрема, і в моїх батьків майже увесь вільний час, який би вони могли присвятити своїм діткам. Тож для того, щоб жінки недовго сиділи вдома в декретній відпустці, а виходили раніше працювати в колгосп, його керівництво вирішило створити на кожному сільському куткові колгоспні дитячі «ясельки». Для них орендували приміщення – хати, де жили одинокі жінки чи старенькі бабусі, які ще були при здоров'ї. Хата мала бути на дві житлові половини, величенькою із світлими чистими та сухими кімнатами. Може воно і не було насправді так, але гришківські рідні ясельки, завідувала якими Гришко Поліна Кузьмівна, я пам'ятаю саме такими. В одній половині ми гралися, а в іншій спали. Ще була кухня, подвір'я і садок для ігор. Було, вранці вийду за хвіртку на дорогу, пройду трошки і вже чую запах гречаної каші, такою ж її добреною варила повар Тютюнник Наталія Луківна і вона ж господиня хати! А моя сусідка, по-вуличному «баба Безпалиха» була моєю нянькою і мені розповідала, що я погуляю в трішки у яслях, поїм, а тоді давай кричати «Мама хочу, мама дома...» Занять із дітьми не проводили, няні читали нам казки, грали в ігри, водили на прогулянки»[8].

Печененко Поліна Олександрівна, 1947 р. н., із посмішкою пригадує свої «яслі»: «Малою мене мати віддала в дитячі «ясельки», що були в хаті баби Секлети на нашому кутку Шутівка. Там перебували діти маленькі, а як я підросла, то мене батьки перевели в «садочок» для старших дітей на Гришківку. Розміщений він був в «куркульській» хаті, яка була великою, на дерев'яних полах. В обідній час ми лягали спати на розкладних дерев'яних «дачках». Рама на них була дерев'яною, а основа була з рядна. Жінкам, які погоджувались здавати свої хати під «ясельки» колгосп платив, давав продукти харчування, з яких ці ж жінки варили дітям їсти. Це, звичайно, я знаю із слів своєї матері» [15].

На підставі спогадів завідуючої «ясель» Сергєєвої Поліни Кузьмівни, 1936 р. н., можна прослідкувати, що діток колгоспників годували досить непогано, хоча виховний процес був на низькому рівні: «Я з дитинства дуже люблю діток. У 12 років пішла працювати вихователем у дитячі ясельки, що були в хаті баби Тютюннички на Гришківці. У трудовій книжці маю запис, що із 1954 по 58 роки працювала завідуючою всіх кутківських ясель на селі. Для підняття кваліфікації колгосп послав мене на навчальні курси. Я мала розбиратися у медсестринській справі, санітарії, вміти виховувати дітей і навіть добре готувати їсти. Колгосп тоді добре харчував дітей. У ясельках було по 15-30 дітей, в залежності від розмірів сільських хаток. Усі діти були «справними», ситими. Продукти харчування ясельки отримували на колгоспній коморі. Там же видавали й хліб, який пекла на дому сільська пекарша, і він був високим, пахучим та дуже смачним. Дуже смачною була і кваснина - хрумтяча капуста, помідори та здоровенні огірки.

У кожних ясельках було потроху літератури навчальної, яку привозили із Чигирина. Особливо звертали увагу на віршики про Леніна. Я навіть трішки пам'ятаю початок одного: «Ленін, Ленін дорогою, ты лежишь в землі сьрою...» Дітей навчали вирізати ножицями, але вони були одними на декількох дітей. Іграшки малюкам приносили школярі, але в основному гралися діти тим що у кого правило за іграшку. Колгоспна будівельна бригада виготовляла для ясель шафчики, каркаси до дачків. Зимомо яслі не працювали і тоді я йшла працювати на колгоспну ферму.

Пізніше я ще трохи працювала кухаркою у новому дитсадку. Там вже було дуже гарно, завозили нові меблі. На Новий рік, пам'ятаю, діти вирізали з паперу іграшки для ялинки, а вже згодом прикрашали і скляними прикрасами. А як став бідним наш колгосп, то дітей стали годувати гірше і вони враз похуділи всі»[17].

Марія Оникіївна Кучер, 1936 р. н. теж була завідуючою садочків –ясельок в 1963-64 рр. «У ясельках були різні за віком дітки, навіть з двох роцків. В кожному садочку було приблизно по 15 дітей. Діти спали, їли, а їхні батьки працювали у цей час в колгоспі. Діток більше займали трудом,щоб були слухняні і помагали старшим» [10].

Як і в сучасній освіті, так і колись радянською освітою вимагалось, щоб був присутнім зв'язок дошкільної освіти із середньою шкільною. Така вимога добре відображається в шкільній документації 50-х років:

З наказу Суботівської семирічної школи від 21.05.1952 р.

«З метою поліпшення виховної роботи в бригадних дитячих яслах, для системності допомоги вихователям прикріпити вчительку Кучеренко Настю Дмитрівну, звільнивши її від інших громадських навантажень. Zobov'язуємо Настю Дмитрівну вивчити стан роботи в дитяслах,організувати піонерів по територіальному принципу для допомоги у вихованні дошкільників. Про помічені недоліки в роботі дит'ясел повідомляти членів правління колгоспу кожного першого числа наступного місяця. Інформувати також директора школи про пророблену роботу по цьому питанню»[21, с.8].

Заслуговує на увагу і наступний документ із шкільного архіву, який свідчить, що сільських дітей-сиріт, напівсиріт опікували державні органи. Серед

таких дітей не виключено були і вихованці кутківських «ясельок». Читаємо наступне:

«Список дітей сиріт і напівсиріт від 4 до 18 років по селу Суботів станом на 15.05 1954 року.(нараховувалось 55 дітей).

Акт 1954 р. травня місяця 23 дня про те, що цього числа було вручено дітям- сиротам і напівсиротам с. Суботова подарунки в ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією. Було вручено слідує:тканини(штапель, ситець, полусукно, мая, бумазея, сатін),ботінки, хустки. На суму одна тисяча сто сімдесят крб. [28, с.12].

Треба відзначити, хоч і сумно поєднати із сьогоднішнім, що до 1 класу в 1954-55 н. р. було зараховано 22 дитини, про що свідчить план-мережа Суботівської середньої школи Чигиринського району [24, с.8].

Керуючись шкільною документацією, можна зробити висновок, що дитсадок і школа тісно співпрацювали, про що свідчить звіт директора школи про стан оздоровлення дітей в дитячому майданчику у 1956 р.:

«Звіт про роботу дитячого майданчика від 02.09.1956 р.

Дитячий майданчик працюватиме у певний сезон із початком весняних польових робіт і до закінчення осінніх робіт в колгоспі. Всього обслужено дітей в майданчику за весняно-літньо-осінній сезон 1956 року до 1 вересня 70 дітей. З них до 3 років-22; із 3-7 років-44; із 7 років і старше-4. Всього вихователів, включаючи завідуючого майданчику, 5 осіб.

Директор школи Руденко [2, с.9].

Попри те, що дитсадки забезпечували сільським дітям догляд на час відсутності їх батьків, та все ж у них на низькому рівні знаходився санітарний стан та вкрай погано виконувались вимоги боротьби із педикульозом. Крім того, діти зовсім не були забезпечені навіть елементарними іграшками, без яких неможливий повноцінний розвиток дитини. Колгоспне керівництво мабуть вважало, що, належним чином харчуючи дітей, виконує у повній мірі свої обов'язки перед батьками-колгоспниками. Таким пригадує своє дитинство Копаниця Марія Іванівна, 1948 р. н.: «Своє дитинство я пам'ятаю бідним і босоногим. У 5 років мати віддала мене до гришківських ясельок,бо сама вийшла на роботу в колгосп. Я не любила туди ходити, бо це обмежувало мою дитячу свободу, а ще я постійно з ясельок приносила додому вошей. Тоді діти з дому приносили якісь покривальця чи ряденця застеляти дачки чи щоб ними вкриватися, і воші мігрували через одяг з дитини на дитину.

У ясельках було тепло, чисто та тільки ляжу спати на дачок головою –і є в матері на вечір робота з волоссям. А травили тоді паразитів дустом, запах якого мені і зараз вчувається. Занять із нами, як таких не проводили, просто годували і приглядали. На подвір'ї ясель було насипано гірку піску, і там ми, граючись, виривали пічурки, хатки. За іграшки у дітей правили черепочки різних розмірів, і ми часто між собою сварилися за те, чий же черепочок є гарнішим більшим і краще розмальованим і навіть пахучішим. До ясель я тягла за собою торбинку різних черепочків, які назбирувала на смітниках, на дорозі, вдома збирала побитий череп'яний посуд. Одного разу я втекла із меншою за мене дівчинкою Галюю. Щоб нас нянька не знайшла, ми заховалися під містком, біля хати Крикливих. Гуляли собі біля річечки - бовтались у муляці... Може б ми там ще

довго б гуляли, та господиня хати-ясель переказала моїй матері аж на ферму про наше зникнення і на наш гучний спів прибігли і мати і нянька. Заробила я і за те, що сама втекла і що Галю підбила на втечу» [11].

Знаючи про те, що малята у дитясях не забезпечені іграшками, школярі Суботівської школи разом із вчителями допомагали їм вирішити цю проблему. Це підтверджує наступний документ:

«Звіт про діяльність піонерської та комсомольської організацій Суботівської середньої школи ім. Б. Хмельницького за 1961-62 н. р.

Піонери школи виготовили іграшки (100 штук) і передали їх в дитясла. На уроках праці та під час виконання домашніх завдань учні виготовляли їх з дерева [3].

Співпраця дитясел і школи прослідковується і в наступному наказі по Суботівській середній школі від 10.01.1966 р. :

«Для здійснення наступності в роботі дитячих ясел колгоспу та школи і підготовки дітей віком 6 років до школи, створити єдиний педагогічний колектив школи і ясел. Методистками в колгоспних яслах призначити Каплюху Г.В та Нескребу М.О»[22, с.3].

Отже, як бачимо, з часом дитсадки мали виконувати не тільки доглядальницьку функцію, а й навчально-виховну, і до школи діти приходили більш виховані та адаптовані до навколишнього світу.

Дітей у селі було багато, що підтверджує їх список дітей по селу Суботову, які будуть навчатись в 1 класі в 1966-67 н. р. У ньому - 21 дитина [29, с.18].

Наприкінці 50-х -на початку 60-х рр. добудували нове приміщення дитсадка. Ця знакова для села подія відбулась, коли головою колгоспу був Григорій Красота. Ряднина Іван Іванович, 1936 р.н., свідчить, що «дитячі ясла були розраховані на 50 дітей різного віку. Приміщення будувалось із власної суботівської цегли. Керівником цих будівельних робіт був я-майстер – десятник, якого вчив колгосп за свій рахунок, і я ж був бригадиром колгоспної будівельної бригади 14 років. Добудували новий дитсадок в 60-х роках. Звісно, що нове приміщення відразу дієвим не було тому ще продовжували свою роботу кутківські ясла»[16].

Кінець 50-х-поч.60-х рр. були дуже насичені прийняттям урядом документів, спрямованих на покращення навчально-виховного процесу у дитсадках України. Для радянських часів передусім характерним було підпорядкування усієї нормативної і навчально-методичної бази дошкільної освіти загальносоюзним рішенням і директивам. На виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 21 травня 1959 р. «Про заходи з подальшого розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшення виховання і медичного обслуговування дітей дошкільного віку» було розроблено і введено в дію постановою Ради Міністрів УРСР «Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)». Новостворена дитяча установа мала забезпечувати всебічний розвиток дітей віком від двох місяців до семи років.

Стимулюючим фактором розвитку мережі дошкільних закладів у 60–80-х рр. було проведення місцевих, республіканських і всесоюзних оглядів дошкільних закладів, участь дошкільних закладів у Виставках досягнень народного господарства СРСР і УРСР. Так, перший громадський огляд

дошкільних закладів України було проведено у травні-червні 1960 рр. У наказі Міністерства освіти УРСР «Про підсумки громадського огляду дошкільних установ Української РСР» від 25.10.1960 р. зазначалося як досягнення значне зростання мережі дитячих садків, зміцнення їх матеріальної бази, поліпшення стану виховної роботи з дітьми. Такі громадські огляди стали традиційними [23, с.20].

На високому рівні знаходилась агітаційна робота серед населення з приводу активного залучення дітей до дитсадків та звільнення матерів від догляду за дітьми вдома. Жінка повинна була йти працювати для своєї держави. Популярними були такі гасла:

1. «Піонери й комсомольці, скупчуйтесь у далі, Будьте першими в поході за дошкільні справи!»
2. «Профспілки, дбайте за дитину. Готуйте для себе четверту зміну».
3. «Делегатки, всю малечу в установи забирайте, Для суспільної роботи жінку-матір визволяйте».
4. «Треба кожному колгоспу, житлокоопу та радгоспу За дітей своїх подбати і садок їм влаштувати»
5. «Хай педагоги-освітяни Ведуть перед в дошкільній справі!»
6. «Дитсадків мережу треба розгортати, Щоб трудящій жінці визволення дати».
7. «Хай іде спокійно на роботу мати, В дитсадку дитину будуть доглядати»
8. «Хто дбає за малят хоч трохи, Ідїть за них в дошкільний похід».
9. «Хай суспільність під увагу Візьме дошкільну ватагу»[31, с. 65].

У цей досить динамічний для дошкільного виховання час у Суботові на завершальному етапі знаходилось оформлення кімнат нового приміщення дитсадка. Не можна за браком джерел точно назвати дату, коли він відкрив свої двері для малят. За спогадами Марії Онікіївни Кучер, 1936 р. н., у 1965 році всі діти перейшли до великого садочка, нового, і там я була вихователем до 1966 р. Діток підвозили підводами. Там були гарні кроватки, всі меблі нові, і з вихователів стали вимагати робочі плани, щоб дітки не тільки гралися, а й чогось навчалися. Вчили і кубики складать, потроху букви друковані, рахувать. Годували діток 4 рази в день:сніданок,обід, полудник і вечеря. Пам'ятаю вихованців (1965-66 рр): Бондуровського Сергія,Тютюнника Володимира, Ворушило Валентину»[9].

Бенда Любов Іванівна, 1947 р. н., згадує, що «1 серпня 1968 р. я працювала вихователем вже нового дитячого садочка. Працювати стала за голови колгоспу Каплюхого Єгора Прокоповича. Пізніше стала завідуючою цього закладу. Чула, що першим директором дитсадка була Коваленко Валентина Терентіївна. Тільки стала на роботу і відразу для підвищення своєї навчально-виховної кваліфікації я їздила по навчальних семінарах, де і почула, що дитячим садочкам стали давати назви. От і нашій садочок виховательський колектив вирішив

назвати «Смородинкою». Дітей в садочок по списку було зараховано 73 особи, а постійно ходили від 38-42 дітей. З дітьми в ігровій формі проводились такі заняття: вивчення літер, основи лічби, малювання, фізкультура. Для малих дітей був організований підвіз до садка. Для цього були виділені колгоспні підводи, що їздили по віддалених кутках села і забирали дітей вранці та одвозили додому ввечері. Батьки малих дітей виводили до підвод і їх виряджали, а самі поспішали на роботу в колгосп»[7].

У 1962 р. була прийнята «Програма виховання в дитячому садку» – програмно-методичний документ для нового типу дошкільної установи – ясла-садок. У «Програмі» зазначалося, що з дітьми раннього віку мають проводитися індивідуальні форми роботи з кожною дитиною. Дієвою ця програма була ще довгий час. Заняття визначалися як обов'язкова форма навчальної діяльності. «Програма» також розкривала зміст занять з «Ознайомлення з оточенням і розвитку мови», «Розвитку елементарних математичних уявлень», «Малювання», «Ліплення», «Аплікація», «Конструювання», «Музики», «Фізкультури».

Розвитку дошкільних закладів у сільській місцевості сприяв Всесоюзний огляд колгоспів і радгоспів на кращу організацію роботи дошкільних закладів, оголошений в Україні Міністерством освіти СРСР, Міністерством сільського господарства СРСР, Центральним комітетом профспілки робітників і службовців сільського господарства і заготівель СРСР та Всесоюзний огляд на кращу організацію суспільного дошкільного виховання на селі (1985–1990). У ході оглядів й при підведенні підсумків зверталася увага на дотримання вимог матеріально-технічного благоустрою й озеленення території закладу; обладнання ігрових і фізкультурних майданчиків, саду, городу, квітників; забезпечення навчально-виховного процесу, спрямованого на всебічний розвиток дітей і підготовку їх до школи; підбір кадрів для роботи в дошкільних закладах із спеціальною педагогічною освітою.

У період з січня 1978 до січня 1981 рр. з ініціативи Міністерства охорони здоров'я УРСР, Міністерства освіти УРСР, Президії Республіканського комітету профспілки медичних працівників і Республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ було прийнято рішення «Про проведення Всесоюзного огляду дитячих дошкільних установ з поліпшення охорони здоров'я і зниження захворюваності дітей». Метою цього огляду було покращення навчально-виховної роботи дошкільних закладів; підвищення фізичного розвитку, стану здоров'я дітей та зниження їх захворюваності; поліпшення санітарно-освітньої роботи з батьками вихованців; виявлення й поширення передового досвіду роботи дошкільних закладів з охорони здоров'я і життя дітей [23, с. 29].

Вдосконаленню роботи дошкільних закладів з фізичного виховання дошкільників сприяли і республіканські огляди-конкурси на кращий фізкультурний майданчик у дошкільних закладах (1983, 1985 рр.).

Нова програма для дошкільних закладів була затверджена Міністерством освіти СРСР у 1984 році як «Типова програма виховання і навчання у дитячому садку». Вона була обов'язковою для усіх союзних республік. Порівняно з попередньою ця програма значно збагачувала зміст навчально-виховної роботи з фізичного, розумового, морального, естетичного та трудового виховання. У

«Програмі» особлива увага приділялась організації ігрової діяльності дітей, підкреслювалася їх роль у соціалізації, розвитку творчих здібностей. Проте як і в попередніх програмах, ця програма характеризувалася заполітизованістю та заідеологізованістю змісту діяльності дошкільного закладу, базувалася на принципах партійності та комуністичної ідейності. Вся виховна робота була зорієнтована на політизацію свідомості вихованців: ознайомлення дітей з революційними святами, з життям та діяльністю В. Леніна та іншими революційних діячів, Рядянським Союзом та його символами як своєю Батьківщиною тощо. Починаючи з 5-го року життя, діти мали вивчати і російську мову [21, с. 32].

Тісною співпрацею у цей період були поєднані дитсадок і школа. Це підтверджує матеріал шкільного альбому, виготовленого піонерами школи. На сторінках альбому написано: «Під гаслом: «Малятам - піонерську турботу!» піонерські загони школи охопили турботою дошкільнят. Кожен піонерський загін школи став колективним товаришем малят. На рахунку піонерів немало зроблено корисних справ. Вони допомагали обладнувати ігрові та спортивні площадки. Часто проводять спільні з малятами свята. Багато іграшок виготовляють для своїх маленьких підопічних, а саме 113 іграшок» [20].

Про своє перебування у новому садочку «Смородинка» дуже цікаво пригадує Семчук Ольга Іванівна, 1962 р. н: «З року я ходила вже добре, тож мати вирішила мене здати в дитсадок. Зі мною разом ходила моя старша сестра Катя, яка за мною придивлялась в дитсадку. На той час моя мати працювала підсобником на будівництві стаєнь для корів. Робота в неї була важкою, бо колотила та носила будівельникам будівельний розчин відрами. Звичайно, що при такій роботі треба було віддати мене в садочок. Та й сидіти вдома жінкам з малими дітьми довго голова колгоспу не дозволяв, заставляв виходити на роботу. Пам'ятаю, що в дитсадку було добре, весело. День проходив в іграх, розвагах, навчально-розвиваючих заняттях. Дівчатка гралися ляльками-пупсиками, кубиками, викладали мозаїки, стрибали на скакалках, а хлопчики їздили машинками. Було хлопці, як почнуть «букати» та газувати машинками, будують гаражі, прокладають свої дороги та такий буркіт та шум піднімуть, що вихователі й лаяли їх. Дуже модними тоді серед дівчаток були блискучі резинові чобітки. То ж як гралися ми кубиками, то підкладали їх собі під п'ятки в чобітки, щоб бути високими і модними на таких «каблуках». Гралися ще між собою в «папки-мамки», «дочки-матері». У нас було чотирьохразове харчування: сніданок, обід, полудник (булочка, молоко, мед у 15.30), вечеря (16.30) і додому.

А ще пам'ятаються мені і прикрі випадки, що трапилися зі мною в дитсадку. Моя вихователька не доглядала за мною, і я пішла із території дитсадку мандрувати до колгоспної стайні, що знаходилася неподалік. Стояла, милувалася кіньми, а тоді взяла та й залізла до них в загороду, гуляла у них під животами. Так я прийшла до них і наступного дня, поки мене помітили там колгоспниці і переказали моїй матері, що Оля її ходить біля коней. Перелякана мати прилетіла до мене, схватила за руку і побігла до голови колгоспу Худіка Григорія Антоновича. Він із нами пішов до дитсадку і запитав мою виховательку, чи у неї всі діти. Відповідь була: «Так, всі на місці». Ну, тоді звісно отримала за

неуважність і вихователька, і я теж, щоб не покидала територію дитсадка без дозволу [18].

Про недоліки у системі виховання в тодішніх дитсадках згадує Кукса Надія Василівна, 1964 р. н., уродженка села Вершаці:

«Я добре пам'ятаю свій дитячий садочок у селі Вершацях. Звісно, що дошкільний період в житті кожної дитини є найкращим. На сьогодні багато спогадів про дитсадок уже й призабулися, однак один епізод із виховного процесу у його стінах мені добре запам'ятався. Одна вихователька не могла домогтися від дітей хорошої дисципліни і вирішила, що доцільним буде прилякати нас бабаєм. Злісних порушників брала за руку і заводила до темної кімнати та ще й примовляла: «Зараз я тебе тут закрию і будеш сидіти із бабаєм». Дитина звісно лякалася, верещала, але виховного результату вихователькою було досягнуто – на деякий час дитина робилася слухняною. Хотілося звісно б побачити, щоб було виховательці за такі засоби виховання малят сьогодні, коли головним кредо у вихованні дошкільнят є збереження гідності дитини, її недоторканність» [12].

Про повсякденне, але дуже цікаве життя малят у дитсадку розповіла Бевзенко Катерина Петрівна, 1956 р. н.: «У 1976 р. я приступила працювати на посаду вихователя в дитячий садок «Смородинка». Садочок відвідували діти колгоспників та сільської інтелігенції. Згідно списку до дитсадка зараховано було 55 осіб, а регулярно відвідувало його 50-51 дитина. З дорослих працівників - 4 особи. Робочий час садочка розпочинався із 7.00 ранку і до 18-19 години вечора. Заклад був забезпечений збіднілим інвентарем, ліжка були залізними, іграшок не вистачало. Багато допомоги «Смородинці» у виготовленні меблів надавало керівництво місцевого колгоспу. Головою на той час був Величко Йосип Михайлович. Силами колгоспної будівельної бригади виготовились дерев'яні лавочки, дитячі столики. Кімнат для перебування дітей в приміщенні було вдосталь: туалетна кімната, кухня, їдальня, дві спальні, дві кімнати для ігор та навчання, музична зала, в якій традиційно проводились на той час свята Нового року, 1 Травня, 8 Березня, Жовтневі свята. Музичного керівника не було, тому приходив у дитсадок баяніст із сільського Будинку культури. Скажу, що працювати з маленькими дітьми було дуже нелегко - це дуже відповідальна робота. Не дай Бог, щоб дитина десь на території дитсадка впала та ще й поранилась, чи захворіла, то наслухаєшся від батьків цих дітей такого... А ще треба, щоб вихователь любив дітей, з якими працює, відчував їх, а тоді і діти будуть тягтися до нього. Проте треба вміти бути й строгим, оскільки діти добре відчують слабінки дорослих і можуть ними маніпулювати.

...У 80-х роках головою колгоспу був призначений Каплун М.І. В цей час мене перевели на посаду завідуючої дитячим садком. Відбулись деякі зміни. Колектив дитсадка змінювався, вихователі в основному були із спеціальною дошкільною освітою. Дітей відповідно норм було поділено на 2 групи: (молодша-середня, старша-підготовча) і добавлено 1 вихователя. З боку керівництва ставлення до роботи дитсадка стало строгішим, але і забезпечення його покращало. Канцтоварами працівники і діти забезпечувались регулярно, було закуплено дитячі новорічні костюми. Вихователі регулярно проходили

курсів підготовку. Опалення у приміщенні було на водній основі. Взимку дітей до садочка ходило менше, що було пов'язано із сніжними зимами та морозами.

Згідно діючих норм та за сприяння керівництва колгоспу «Смородинка» поповнилась новими дитячими меблями, а це-ліжка, дерев'яні столики, стільчики, шафи для роздягання, килими, іграшок стало вдосталь. Харчування було належним, продукти надавались із місцевого колгоспу: м'ясо, овочі, олія, молоко, а хліб, соки, печиво, цукерки, риба, сир, сметана, масло-з магазину, яйця -з сусідніх колгоспів. Харчування було трьохразовим, влітку чотири рази проводились оздоровчі періоди.

Заняття з дітьми проводилось відповідно програми, дидактичний матеріал та роздатковий виготовляли вихователі власноруч. Часто для дітей проводились екскурсії по місцевому колгоспу, історичних місцях села.

На території дитсадка з'явилися ігрові та спортивні споруди, були багато посаджено дерева, кущі. Клумби горіли різноманітними квітами. Ігрова та спортивні площадки були відокремлені алеєю з кущів бузку. Згідно норм та діючих програми були розбиті дитячі городи та клумби, де діти підготовчої групи з вихователем висівали рослини і разом проводили їх обробіток.

Частими були такі випадки, коли деяких дітей мені приходилось брати ще й на ніч до себе додому. Я часто не тільки своїй дитині готувала костюми на свята, а ще й іншим діткам приходилось виготовляти то новорічні корони з вати, які прикрашали побитими ялинковими іграшками, то хвостики лисичкам, то маски або вушка зайчикам. Деякі батьки чи то через зайнятість на колгоспній роботі забували про своїх дітей, чи на те були якісь інші сімейні причини. Проте вихователі, і я в тім числі, намагались своєю турботою обігріти кожную дитину, подарувати їй радість.

Частими гостями садочка були працівники районної санітарної служби. Раз на рік – медогляд дітей лікарями району. Систематично відвідував дитсадок працівник місцевого ФАПУ. Працівників садочка часто залучали до сезонних робіт у колгоспі, а колгосп співпрацював з нами.

Завідуючими дитячого садка були: Коваленко Валентина Терентіївна, Бенда Любов Іванівна, Комаренко Любов Григорівна, Кабашнюк Тетяна Іванівна, Довгенко Любов Іванівна, Бевзенко Катерина Петрівна, Грузинська Людмила Іванівна, Одинець Тетяна Робертівна. Вихователі ж і няні постійно мінялися,тому може когось і не назву. Це-Комаренко Любов Григорівна, Токман Галина Євгенівна, Дерев'янка Ольга Іванівна, Дерев'янка Катерина Іванівна, Бевзенко Катерина Григорівна, Бенда Любов Іванівна, Кукса Валентина, Пушкар Світлана, Мішенко Лідія Іванівна (няня),Тютюнник Віра, Жук Катерина Петрівна, Педан Віра (повар), Кривенко Надія (няня), Задорожня Алла Володимирівна, Правилова....., Каплоуха Марія, Комаренко Валентина Володимирівна, Мінська Оксана Іванівна, Збаразська Ольга,Одинець Тетяна Робертівна та ін.

У 1991 р. я перейшла працювати в Суботівську школу на посаду бібліотекаря. З часом у дитсадку дітей поменшало. Внаслідок нових реформ у державі колгосп ім. Б. Хмельницького розпаювали. Садочок, як і всі колгоспні споруди не вберегли, а розвалили, розтрошили...

Люди на паї порозбирали дитячі меблі, іграшки, каструлі із кухні та черпаки. Боляче мені було дивитися на те, як моїми дидактичними та роздатковими матеріалами гралися діти в куцах на сусідній вулиці, будували з них «хатки». На даний момент там, де колись стояла гарна будівля «Смородинки» утворився пустир, сміттєзвалище. Дитячий сміх та галас, яким дзвеніло подвір'я дитсадку не почуються вже там ніколи...»[6].

Не позбавлені жалю за дитсадком і спогади Жук Катерини Петрівни, 1967 р. н: «16 квітня 1985 р., у 18 років я прийшла на роботу у дитячий садок. Це була моя перша робота, і пропрацювала я там 18 років. Мене призначили вихователем у молодшу групу, у якій було багато дітей, і мені було навіть страшнувати працювати із такою кількістю дітей. Дорослий колектив складався із 6 осіб. Я була наймолодшою, і багато чому мене навчила завідувача Бевзенко Катерина Петрівна. У роботі вона була старанною і відповідальною.

На той час у нас в садочку було багато перевірок. Перевіряючі сиділи у нас на заняттях, санстанція контролювала стан чистоти та порядку в закладі. Проте працювати із дітьми було дуже цікаво.

У садочку був хороший майданчик із усіма обладнаннями, де із дітьми можна було гратися, займатися спортивними вправами. Окремо були відведені ділянки, де садили квасоллю і овочі, щоб діти ознайомлювалися із природою.

У «Смородинку» на роботу багато приходило по направленню спеціалістів, але в селі їх залишалося мало, бо крім фахової роботи нам ще наділялись норми для поління колгоспних буряків, кукурудзи. Молодим не дуже хотілось важкої роботи, тож тікали до міста. Влітку, коли приходив час відпусток, на підміну до нас приходили молоденькі вчителі, які ще навчались -Мінська О.І та Куришко О.І. Зараз багато дітей, що ніби ще недавно ходили до дитсадку, мають вже свої сім'ї, дітей. Буває, згадую Козубенка Ігоря, який був маленький, привели його у садочок у рік і два місяці, і він постійно тримався за мій халат. А Свету Литвиненко треба було весь час тримати за руку, бо інакше вона буде плакати. Постійно для дітей проводились свята. Найдужче діти любили прихід Нового року, раділи подарункам. Дітки готували собі костюми, за оригінальність яких отримували подарунки від Діда Мороза.

З часом садочок став збитковим для колгоспу. Змінився період його роботи: працював тільки влітку, а взимку закривався або отоплювалась тільки одна кімната для дітей. У 90-х рр. садочок припинив свою діяльність. Але не хочеться, щоб наше село занепадало, бо ми в ньому живемо»[9].

Теплими спогадами про перебування у дитсадку ділиться Бевзенко Галина Петрівна (Кучер), 1975 р. н.: «Садочок я відвідувала з двох років (з 1977 по 1982 рр.). Не пропускала часто, лише по хворобі.

А взагалі, тільки Любу Іванівну Довгенко як виховательку запам'ятала, бо вона нас вела у підготовчій групі, а потім і до школи з нами пішла, повела нас у 1 клас і вчила. Вона найкраща!

А ще запам'яталися підготовки до свят – як віршики вчили, пісеньки співали. Самі свята чомусь не пам'ятаю, мабуть, то вони так швидко пролітали чи може переживали ми, чи ще чомусь. А от підготовку до свят добре пам'ятаю, бо ми з сестрою знали репертуари і її групи, і моєї напам'ять: і всі віршики, і всі пісні, і хто за ким, бо й дома мамці все порозказуєм, переспівамо. Цілий місяць

дома-свято, бо й десь по місяцю готувались і до Нового року, і до 8 Березня, чи ще до чогось»[4].

Про дитсадок 90-х рр. згадує Мінська Оксана Іванівна, 1969 р. н:

«У дитсадку я працювала в 1994 р. Прийшла на заміну вихователя, що пішов у відпустку, а тоді по черзі заміняла інших вихователів. На той час садочок добре забезпечувався колгоспом. Діти смачно харчувалися, у магазині закуплялися різні соки в бутлях. Продукти, соки вантажили на підводі, і все це підвозилося до їдальні. Оплачував харчування колгосп. У дитсадку за його завідувачки Бевзенко Катерини Петрівни завжди була чистота і порядок. Навіть огорожа навколо садочка була розмальована казковими персонажами та квітами. Клумби буяли квітами. Особливо гарною була бузкова алея. Столики для відпочинку дітей, лавочки, дитячі машини, пенечки, колеса для стрибання та ігор дітей, грибки над пісочницями, бесідки – все це було розфарбовано різними фарбами .

За час своєї роботи у дитсадку мені запам'яталися випадки, коли діткам дуже не хотілося, щоб мами залишали їх самих у садочку або ж за день вони дуже скучали за ними, і їм хотілося швидше потрапити додому.

Олі Пашковській було 2 роки і вона завжди дуже плакала, коли мама її роздягала і направлялася до виходу із дитсадка. Дівчинка бігла за нею слідом, стояла в бузковій алеї на півдорозі до хвіртки годин зо дві. Чим більше я її заспокоювала, тим більше вона плакала. Аж поки поступово вона звикла до дитсадка.

А Денис Гненний, коли йому набридало бути в дитсадку, біг у бузкову алею і звідти кричав: «Діня, а де ти? Йди вже додому!» Тоді біг до мене і каже: «Ви чули, мене вже мама гукає, я піду додому...»

Часто, коли я вже працювала в школі, мене гукали до садочка пограти дітям на баяні під час репетицій і на самих святах. З розпадом колгоспу дехто з вихователів залишилися без роботи, а дехто і взагалі виїхав із села»[13].

Для 80-90-х рр. характерним є спад народжуваності дітей. Це пов'язано із вкрай складними політичними та екологічними проблемами в нашій державі. Ці чинники негативно вплинули на наповнюваність дітьми дитячих садків, на катастрофічне зменшення поповнення дітьми початкової школи. Невтішними є дані, наведені в таблиці.

Показники народжуваності та охоплення дітей дошкільними навчальними закладами України у 1985 – 2011 рр. [1]

Роки	Кількість народжених, тис. осіб	Рівень охоплення дітей дошкільними навчальними закладами, %
1985	762,8	60
1990	657,2	57
1995	492,9	44

Глибока суспільно-економічна криза та демографічні процеси, що охопили Україну на початку 90-х рр. ХХ ст., призвели до значного скорочення мережі дошкільних закладів в Україні. Найбільших втрат зазнали відомчі дитячі садки у зв'язку з відсутністю фінансування. Щоб уберегти їх від закриття, урядом було рекомендовано організувати передачу їх у комунальну

власність. Проте й місцеві бюджети не мали достатніх коштів на їх утримання. Тому в 90-х роках простежувалася тенденція до закриття дошкільних установ, передачі приміщень в оренду комерційним структурам або переведення постійно діючих дошкільних установ у сезонні.

У 1998 р. дитячий садок «Смородинка» було закрито. Останніми його поріг переступило 12 діток, яких у 1999 рр. зарахували до прогулянкової групи, створеної при Суботівській школі за розпорядженням районного відділу освіти. Згідно нього, діти 5-річного віку мали бути відповідно підготовленими до школи за новими програмами.

Із 1 вересня 1999 р. Суботівське СТОВ взяло на своє утримання прогулянкову групу, а з 1 листопада вона стала перебувати на балансі Чигиринського райвідділу освіти.

У 2000 році 13 дітей 5-річного віку стали першими вихованцями прогулянкової групи «Сонечко» під керівництвом виховательки Бевзенко Катерини Петрівни, яка, маючи великий досвід роботи із дітьми, адже в минулому працювала багато років у дитсадку, дала дітям непоганий стартовий багаж знань. Ідучи до 1 класу, діти вже вміли рахувати до 20, знали літери і вміли читати деякі склади. Це дало першокласникам поштовх у навчанні і в майбутньому до отримання учнями хороших атестатів, дипломів, здобуття престижних професій.

Із 2000 р. набір дітей до прогулянкової групи став різновіковим - від 3 до 6 років. З року в рік дітей у групі все меншало, і на сьогоднішній день їх там всього п'ятеро. Для всіх батьків цих дітей є хвилюючим питання, що чекає на них через рік, адже загрозливою реалією життя є закриття Суботівської школи взагалі. Низька наповнюваність дітьми школи є основною причиною зупинення її функціонування. Прикро, що школа повторить сумне завершення існування дитячого садочка «Смородинка» від якого залишились тільки спогади та фото.

1. *Діагностика сектору дошкільної освіти в Україні. Звіт за результатами комплексного дослідження.* – Київ, 2013.- 145 с.

2. *Звіт про роботу дитячого майданчика від 02.09.1956р. Копії звітів і документів до вищестоящих органів по Суботівській середній школі ім. Б.Хмельницького Чигиринського р-ну. Черкаської обл. за 1956 р.-60с.*

3. *Звіт про діяльність піонерської та комсомольської організацій Суботівської середньої школи ім. Б.Хмельницького за 1961-62 н. р. Копії різних відомостей та звітів Суботівської середньої школи ім. Б.Хмельницького Чигиринського р-ну Черкаської області перед вищестоящими організаціями і установами з 1 січня 1962 по 31 грудня 1962 р.-30 с.*

4. *Звіт Суботівської середньої школи ім. Б.Хмельницького Чигиринського району Черкаської області про роботу за 1958-59 н. р. Аналіз навчально-виховної роботи.-30 с.*

5. *Матеріали польових досліджень автора. Розповідь Бевзенко Галини Петрівни ,1975 р. н.*

6. *МПДА- Розповідь Бевзенко Катерини Петрівни ,1956 р. н.*

7. *МПДА- Розповідь Бенди Любові Іванівни, 1947 р. н.*

8. *МПДА – Розповідь Горенич Ольги Іванівни ,1952 р. н.*

9. *МПДА – Розповідь Жук Катерини Петрівни, 1967р.н.*

10. *МПДА – Розповідь Кучер Марії Онуківни ,06.07.1936 р. н.*

11. *МПДА – Розповідь Копаниці Марії Іванівни ,1948 р. н.*

12. *МПДА – Розповідь Кукси Надії Василівни, 1964 р. н.*

13. *МПДА – Розповідь Мінської Оксани Іванівни, 1970 р. н.*

14. *МПДА – Розповідь Потапенко Катерини Афанасіївни, 1936 р. н.*

15. МПДА – Розповідь Печененко Поліни Олександрівни, 1947 р. н.
16. МПДА – Розповідь Ряднини Івана Івановича, 1938 р. н.
17. МПДА – Розповідь Сергєєвої Поліни Кузьмівни, 1936 р. н.
18. МПДА – Розповідь Семчук Ольги Іванівни, 1962 р. н.
19. МПД Кукси Н.В., записані від матері Бондаренко Парасковії Яківни, 1933 р. н. із села Вершаці Чигиринського району Черкаської обл.
20. Матеріали із шкільного альбому, присвяченого 40-річчю Перемоги, 50-річчю Стахановського руху та XXVII З'їзду КПРС.
21. Наказ Суботівської семирічної школи від 21.05.1952 р. Книга наказів і розпоряджень по Суботівській школі Чигиринського району Черкаської області на 1952 р.-60 с.
22. Наказ по Суботівській середній школі від 10.01.1966 р. Книга наказів про відображення навчально-виховної роботи Суботівської середньої школи за 1966 н. р.-35с.
23. Наказ про проведення Всесоюзного огляду дитячих дошкільних закладів по поліпшенню охорони здоров'я і зниженню захворюваності дітей // Зб. наказів та розпоряджень Мін-ва освіти УРСР. – 1978. – № 13. – 205 с.
24. Орієнтовний план-мережа Суботівської середньої школи Чигиринського району на 1954-55 н. р. Книга наказів і розпоряджень по Суботівській школі Чигиринського району Черкаської області на 1955 р.- 42 с.
25. Про організацію в 1948 році сезонних дошкільних майданчиків у колгоспах і радгоспах та при сільських Радах УРСР: Наказ Міністерства освіти УРСР від 08.03.1948 р. № 37//36. наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1948. – № 6. – 188 с.
26. Різні ділові папери, копії виданих справок по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області за 45-47 рр.-20 с.
27. Скрипник М. «Про завдання дошкільного виховання».- Київ., 1990 р.50 с.
28. Список дітей сиріт і напівсиріт від 4 до 18 років по селу Суботів станом на 15.05 1954року.Копії документів, звітів 1954 року надісланих до вище стоячих органів народної освіти по Суботівській середній школі ім. Б. Хмельницького Чигиринського району Черкаської області.- 30 с.
29. Список дітей по селу Суботову ,які будуть навчатись в 1 класі в 1966-67 н. р. Ділова переписка з установами і організаціями по Суботівській середній школі ім. Б. Хмельницького Чигиринського району. -20 с.
30. Список дітей шкільного віку, які повинні навчатись в Суботівській середній школі Чигиринського району,Кіровоградської області . Різні ділові папери ,копії виданих справок по Суботівській середній школі ім. Богдана Хмельницького Чигиринського району Черкаської області за 1957 р.- 22 с.
31. ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп.6. – Спр. 7985. – Арк. 65.
32. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-45 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої конференції Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чигиринського району Черкаської області.- Черкаси, 2008 .-192с.
33. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: edpresa.ua/114397-z-istoriyi-dytyachyh-zakladiv-v-ukrayini-sofiya-rusova.html

УРСР
ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ВІДДІЛ
НАРОДНОЇ ОСВІТИ
ІНСТИТУТ
УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
УЧИТЕЛІВ

11 грудня 1965 р.
№ 180
м. Черкаси.

ПОСВІДЧЕННЯ

Пред'явник цього тов. Гугольці Марії Омичівні
перебував на курсах підвищення кваліфікації учителів
завідувачів і вихователів дит. садка
при Черкаському обласному інституті удосконалення кваліфікації
учителів.

За час навчання з 16 листопада по 12 грудня
1965 р. тов. Гугольця М. О.
прослухав курс лекцій, брав участь у семінарських та практичних
заняттях, виконав письмову роботу (реферат) і склав заліки,
передбачені навчальним планом.

Директор інституту

М. Сивинський

Черкаська облдрукарня ім. газети «Правда». 24. III. 1964. № 1862-6000.

Вихованці дитячого садка у Суботіві з вихователькою Кучер Марією Ониківною. 1965 р.

Вихованці дитячого садка. Кінець 60-х рр.

Повсякдення вихованців дитячого садка у Суботіві. 1983 р.

Повсякдення вихованців дитячого садка у Суботіві. 1983 р.

Повсякдення вихованців дитячого садка у Суботіві. 1980-ті рр.

Мой детский сад

Мельникова Л. И.
набл.

Овчинникова Т. Ю.
воспитатель

Савченко К. П.
заведующая

Голубиник В. А.
мл. воспит.

1989

СМОРОДИНКА

**ВНЕСОК СУЧАСНИХ ІСТОРИКІВ,
КРАЄЗНАВЦІВ, ОСВІТЯН – УРОДЖЕНЦІВ
ЧИГИРИНЩИНИ
У ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

*Трощинська Олена Іванівна,
молодший науковий співробітник Національного
історико-культурного заповідника «Чигирин»,
Діденко Яніна Леонідівна,
учений секретар Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»*

З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ЧИГИРИНЩИНІ

Розвиток музейної справи на Чигиринщині з її багатим історичним минулим триває впродовж багатьох років.

Ще в 20-х рр. ХХ ст. місцеві краєзнавці намагалися організувати в Чигирині історичний музей. Ідея його створення належала Петру Івановичу Яременку, автору зниклої «Історії Чигирини», що був убитий в часи революційного лихоліття. Очолив музей, створений в 1921 р., Логвин Федорович Рвачов, місцевий вчитель, росіянин за національністю, палкий прихильник вивчення історії козацької держави, який, до того ж, очолював і Товариство охорони пам'яток. Він водив учнів школи на екскурсії по історичних місцях, пов'язаних з козацтвом, багато розповідав на своїх уроках про минуле міста [2, 180]. Першими експонатами музею стали археологічні колекції, зібрані і впорядковані П. І. Яременком. Цінні експонати передав музею священик, краєзнавець, збирач старожитностей Олексій Єримович – палеонтологічну колекцію з детальним описом кожної речі. Розкопки, пошуки історичних матеріалів, наукова праця не заважали і навіть підкреслювали його духовну діяльність: до нього в храм тяглася місцева інтелігенція і віруючі, які цікавилися минулим багатого традиціями рідного чигиринського краю [13]. Але експонати музею не мали належного утримання, і за пропозицією шкільного вчителя та краєзнавця Степана Івановича Яременка у листопаді 1924 р. були передані до Черкаського окружного музею [7, 44]. Тож всі намагання створити в Чигирині історичний музей в ті буремні 20-і рр. ХХ ст. не дали результату.

Більше того, в умовах формування тоталітарної системи, в яку часто не вписувалися краєзнавчі студії, почалася ліквідація численних краєзнавчих організацій та масові репресії дослідників рідного краю. Їх звинувачували в українському буржуазному націоналізмі, зв'язках з контрреволюційними організаціями. Така ж доля спіткала і чигиринських краєзнавців-музейників: Степана Яременка, Логвина Рвачова, Олексія Єримовича [16, 98-104].

Тісно пов'язаний із становленням музейної справи на Чигиринщині Гнат Якович Стеллецький – вчений-археолог, який на початку осені 1921 р. прибув на Чигиринщину для проведення археологічних розвідок. Дослідник розгорнув широку роз'яснювальну роботу серед населення повіту з метою виявлення і придбання експонатів для Чигиринського історичного музею, провадив заходи з організації роботи музею, надавав рекомендації з налагодження музейної справи [10, 110-127].

Новий етап розвитку музейної справи на Чигиринщині припав на 50-60-і рр. ХХ ст.. В цей час знову постало питання створення Чигиринського

краєзнавчого музею, але його вирішення постійно затягувалось, поки за справу не взялися місцеві краєзнавці. Одним з таких ентузіастів, дбайливих збирачів історії рідного краю був Іван Маркович Сніжко. «Чигиринці запевняють, що історія музею починалась на Богдановій горі. Саме тут І.Сніжком були знайдені перші пам'ятки давніх часів» [3]. Він збирав предмети давнини, документи, картини. В колекції Сніжків з'явилися молотки і сокири епохи кам'яного віку, монети, знаряддя праці, побутові речі, військова зброя та ін. Допомогли у формуванні колекції учні шкіл Чигирини і навколишніх сіл та ентузіасти-любители історії. Так за адресою родини Сніжків по вул. Кірова закладались основи майбутнього музею. Іван Маркович листувався з музеями Києва, Корсуня, Полтави, Переяслав-Хмельницького, піднімав питання щодо будівництва музею в Чигирині [6]. Але в 1958 р. І. М. Сніжко помер. Перед смертю він заповів дружині всі зібрані експонати передати майбутньому музею. У вересні 1962 р. Чигиринський історико-краєзнавчий музей, основу якого заклав І.М.Сніжко, був відкритий. Першим директором став Харитон Семенович Чернуха, який працював на громадських засадах. В різні роки цю посаду займали Григорій Федорович Смілянець, Василь Федорович Сербін, Лідія Матвіївна Степаненко, Віктор Сергійович Горковенко, Валентин Павлович Арутин. 3 грудня 1970 р. постановою Міністерства культури УРСР Чигиринському історико-краєзнавчому музею було присвоєно звання народного [17, 37-41].

Із створенням Чигиринського державного історико-культурного заповідника збірка Чигиринського краєзнавчого музею стала основою формування фондів нового закладу. Згідно із актом прийому із Чигиринського краєзнавчого музею до фондів заповідника надійшла колекція в кількості 2904 предмети, серед яких особливо багато було нумізматики (489), археології (574), зброї та спорядження (326) [1]. В 2000 р. приміщення колишнього історико-краєзнавчого музею було передано на баланс НКЗ «Чигирин» (Рішення Чигиринської райради №11/7 від 29. 02. 2000 р.), зроблено капітальний ремонт і в 2005 р. відкрито Чигиринський археологічний музей.

Дякуючи ентузіастам краєзнавчого руху в 60-х-90-х рр.. ХХ ст. були створені краєзнавчі музеї у селах Медведівка, Стецівка, Суботів, Боровиця.

В 1967 році в с. Стецівка на базі школи було організовано краєзнавчий гурток, керівником якого став вчитель історії Савченко І. Г. Під його керівництвом учні проводили пошукові експедиції. Предмети, знайдені під час експедицій, старожитності, подаровані місцевими жителями, стали основою для створення нового музею в 1967 р.

Його розвиток пов'язаний з ім'ям краєзнавця Олександра Пилиповича Прокоф'єва. Уродженець Стецівки, який жив у Москві, у 1962 р. пішов на заслужений відпочинок і всього себе присвятив краєзнавству. Тижнями і місяцями просиджував в архівах, наукових бібліотеках, музеях. З ранньої весни до пізньої осені жив у с. Стецівка. Він збирав народні пісні, думи, повір'я, писав історію рідного села, в останні роки життя музей став головною справою Олександра Прокоф'єва [2, 261-262]. В 1972 р. Стецівському музею було

присвоєно звання народного [15, 1]. В 1975 р. директором музею став В.І.Полтавець.

У 1968 р. Черкаською обласною та Чигиринською районною організаціями охорони пам'яток було прийнято рішення до 200-річчя Коліївщини провести у Свято-Троїцькій церкві, що перебувала в занедбаному стані, ремонтно-реставраційні роботи та створити музей визвольної війни українського народу. Протягом 1968-69 рр. було відновлено барабан головного купола і сам купол, знято 4 декоративні главки. Проте музей так і не було організовано [18, 127-128].

Одним з ініціаторів створення краєзнавчого музею в с. Медведівка був Олександр Климович Руденко – освітянин, краєзнавець, дослідник історії рідного краю. Музей був відкритий наприкінці 60-х років на базі місцевої школи. На початку 90-х рр. ХХ ст. Руденко О. К. разом із Воскобойником П. З. та Шмиголем М. І. домоглися виділення окремого приміщення для музею і розпочали роботи по створенню експозиції [12, 81-83].

В 1960 р. в с. Суботів в церкві Святого Іллі та прибудові, що з'єднувала храм із дзвіницею, було відкрито краєзнавчий музей. Це була перша спроба створення меморіального музею Б.Хмельницького. Одним з ініціаторів створення експозиції краєзнавчого музею в с. Суботів був краєзнавець Валентин Павлович Арутин, який певний час був його директором. А з 1979 р. він працював директором краєзнавчого музею в Чигирині [8,12].

В 70-х рр. ХХ ст. в Іллінській церкві та дзвіниці було проведено цикл реставраційно-відновлювальних робіт за проектом архітектора С.К.Кілессо. Музей-усипальниця гетьмана знову почав діяти в 1979 р.

Історія Боровицького музею пов'язана із ім'ям Міхненка Григорія Кириловича – педагога, директора Боровицької середньої школи в 1948-1975 рр. Після виходу на пенсію він створив краєзнавчий музей в с. Боровиця. Працював в архівах та бібліотеках Києва, Черкас, записував спогади старожилів, збирав експонати для музею [8, 130]. Починаючи з 1981 р., п'ять років Григорій Кирилович виконував обов'язки директора музею на громадських засадах, а пізніше зайняв цю посаду офіційно. Працював в музеї до останніх днів життя [5, 90-91]. На даний момент музей підпорядковується відділу культури, туризму та взаємодії з громадськістю Чигиринської РДА.

Друга половина 80-х рр. стала періодом бурхливого виявлення національної свідомості, повернення до власної історії. У 1980 р. з ініціативи Черкаського обласного товариства охорони пам'яток історії та культури, обласного Товариства охорони природи, краєзнавців була організована комплексна наукова експедиція «Холодний Яр», метою якої було глибоке і всебічне вивчення історії та природи регіону. В ході роботи експедиції «Холодний Яр» (1981-1985 рр.) вперше було вирішено «порушити питання про створення державного історико-краєзнавчого... заповідника» [14, 14]. Але тоді мета досягнута не була.

В кінці 80-х рр. питання створення заповідника було піднято доктором мистецтвознавства, співробітником музею народного мистецтва м.Львова Лащуком Ю.П. та директором Стецівського народного музею Полтавцем В.І. В 1988 р. з метою формування громадської думки в журналі «Жовтень» була

опублікована стаття «Бути чи не бути заповіднику в Чигирині?», яка набула розголосу [11, 76-79].

7 березня 1989 р., враховуючи громадську думку, Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирин, села Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області державним історико-культурним заповідником» (нині – Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»).

В процесі створення НІКЗ «Чигирин» закумулявав в собі фонди місцевих краєзнавчих музеїв. Їхні музейні колекції поповнили фонди заповідника на 9451 предмет основного та 1220 предметів допоміжного фонду.

За період існування НІКЗ «Чигирин» було створено постійно діючу експозицію музею Б.Хмельницького та відкрито музей археології, проведено роботи по реставраційному відтворенню бастиону Дорошенка на Замковій горі, виконано значний об'єм робіт по дослідженню пам'ятки археології національного значення Мотронинського скіфського городища (VII-V ст.ст. до н.е.) спільно з Інститутом археології НАН України та Інститутом археології Ягеллонського університету (Польща). В 2004-2006 роках проведені дослідження території середньовічного Чигирин. На даний момент в складі заповідника діє 5 музейних відділів: музей Б.Хмельницького та археології в Чигирині, історичний музей в с. Суботів, краєзнавчий музей в с. Медведівка, етнографічний музей в с. Стецівка.

Варто згадати про шкільні музеї Чигиринщини. Серед найцікавіших – Вершацький, пов'язаний із ім'ям Миколи Миколайовича Мінаєва, вчителя цієї школи. Микола Миколайович займався краєзнавчою роботою – вивчав історію, традиції, фольклор, звичаї рідного краю, пам'ятки минулого, вів краєзнавчий гурток для учнів. Гуртківці збирали предмети побуту, проводили археологічні розвідки з метою формування колекції майбутнього музею. Все це дало змогу в 1991 р. відкрити музей при школі. У 2006 році музей зареєстрований як краєзнавчий (Свідоцтво №2333 Головного управління освіти і науки Черкаської облдержадміністрації). На даний час експозиція музею нараховує більше трьох тисяч експонатів, серед яких археологічні знахідки, що розповідають про життя населення в давні часи, епоху козаччини, історико-побутові предмети, нумізматику та ін.. [4].

В 2004 р. був відкритий народний музей в с. Головкивка. Він був задуманий як данина пам'яті багатьом поколінням селян. Ініціатором створення музейної експозиції був Б. М. Кузик – меценат та краєзнавець, коріння роду якого походить із Головкивки. Великий внесок у створення експозиції зробила учитель історії Валентина Бухтій, яка й стала директором музею. Разом зі своїми учнями вона збрала сотні експонатів, обходячи будинки односельців. Музей знаходиться у відреставрованому приміщенні, вік якого близько 150 років. Експозиція розміщена в п'яти залах. На сьогодні в музеї с. Головкивка зібрано і експонується понад 1000 предметів, що відображають історію села з найдавніших часів до сьогодення [9, 359].

Прикметно й те, що краєзнавча традиція Чигиринщини на сьогодні жива та безперервна. Музеї Чигиринщини зберігають безцінні артефакти минулого,

опікуються матеріальною та нематеріальною історико-культурною спадщиною краю, популяризують її. На сьогоднішній день завдяки музейним закладам Чигиринщину щороку відвідують понад 125 тисяч осіб.

1. *Акт про передачу фондів Чигиринського районного історичного музею.* – Науковий архів НІКЗ «Чигирин», 1983.
2. Бушин М. І., Лазуренко В. М. *Черкаський край в особах. 1941-2001. Чигиринщина / М. І. Бушин, В. М. Лазуренко.* – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 304 с.
3. *Васянович С. Музей подружжя Сніжко / С. Васянович // Черкаська правда.* – 1962. – 14 січня.
4. *Вершацька загальноосвітня школа I-III ст.. Краєзнавчий музей // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://vershatsi-school.edukit.c.k.ua>*
5. *Геращенко К., Чала Е. Григорій Кирилович Міхненко – видатний педагог Чигиринщини / К. Геращенко, Е. Чала // «Залізничкові читання»: Матеріали Сьомої наукової краєзнавчої конференції / за редакцією Лавріненко Н. – Черкаси, 2017. – С. 90-91.*
6. *Горковенко В. Ювілей музею / В. Горковенко // Зоря Комунізму.* – 1977. – 29 березня.
7. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО).* - Р. 131, Оп. 1, Спр. 21, Арк. 44 зв.
8. *Краєзнавці Черкащини: біобібліографічний довідник / уряд.: В. М. Мельниченко, Г. М. Голиш.* – Черкаси: Вертикаль, 2016. – 220 с.
9. *Кузик Б., Білошапка В. Голоківка – серце Холодного Яру.* – Сміла, 2004. – 376 с.
10. *Кукса Н.В. Гнат Якович Стеллецький: штрихи до портрета / Н.Кукса // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17-18 травня 2006 р. – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С.Г., 2006. – С. 110-127.*
11. *Лащук Ю., Полтавець В. Бути чи не бути заповіднику в Чигирині? / Ю.Лащук, В.Полтавець // Жовтень.* – 1988. - №4. – С.76-79.
12. *Макарюк В. Видатні постаті Чигиринщини. Павло Захарович Воскобойник. До сторіччя з дня народження / В. Макарюк // «Залізничкові читання»: Матеріали Сьомої наукової краєзнавчої конференції / за редакцією Лавріненко Н. – Черкаси, 2017. – С.81-83.*
13. *Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання. Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви.* – Черкаси, 2009. – 456 с. // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.uk.x-pdf.ru/5yuridicheskie/274674-25-8637-novomucheniki-cherkaski-zhittya-podvigi-strazhdannya-vidannya-cherkaskoi-parhii-ukrainskoi-pravoslavnoi-cerkvi-ch.php>
14. *Плани – Програма – Положення Експедиції Холодний Яр в 20-х т. – Т.1, 1980-1981 рр. – Науковий архів НІКЗ «Чигирин».*
15. *Стецівський історичний народний музей.* – Черкаси, 1974. – 12 с.
16. *Троциньська О.І., Діденко Я.Л. Традиції краєзнавства на Чигиринщині: минуле і сьогодення / О.Троциньська, Я.Діденко // Персоналістичний вимір історії Черкащини: матеріали Першої регіональної історико-краєзнавчої конференції (12 березня 2018 р., м.Черкаси) / уряд.: В.М.Лазуренко, І.Ю.Стадник, О.О.Яшан. – Черкаси: ЧДТУ; видавець Гордієнко Є.І., 2018. – С. 98-104.*
17. *Троциньська О. З історії Чигиринського історико-краєзнавчого музею / О.Троциньська // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею.* – 2011. - №10. – С.37-41.
18. *Чепурна І.В. Свято-Троїцька церква Мотронинського монастиря: історія відродження / І.Чепурна // Свідок козацької слави: погляд крізь століття (до 350-річчя храму Б.Хмельницького в с.Суботіві – церкви Святого Пророка Ілля): Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». – 1-2 серпня 2003 р. – Черкаси: НДІТЕХІМ. – 2004. – С.125-131.*

ДОСЛІДНИКИ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЧИГИРИНЩИНИ У РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

ЧАСТИНА 1: УКРАЇНСЬКІ ТА ІНОЗЕМНІ АРХЕОЛОГИ

Нераденко Тетяна Миколаївна,

*кандидат історичних наук, методист відділення «Історія»
Черкаського територіального відділення Малої академії наук України*

Відслідковуючи історію археологічного дослідження Чигиринщини, можна констатувати, що з кінця 1980-х – початку 1990-х рр., помітно активізується студювання археологічних пам'яток Чигиринського краю.

Це співпало не лише зі створенням у 1989 р. Чигиринського державного історико-культурного заповідника, а й з першими роками незалежності України. Тоді в краї працювали як відомі українські археологи, так і молоді черкаські дослідники, а також – місцеві історики і краєзнавці. Завдяки їх зусиллям ми маємо доволі ґрунтовно висвітлену археологію Чигиринщини [3], вивчення якої триває й у наші дні.

Нижче пропонуємо вашій увазі відомості про українських археологів, які в складі різних експедицій ІА НАН України досліджували археологічне минуле Чигиринщини в роки незалежності України.

Бессонова Світлана Сергіївна (1943 р.н.) – археолог, скіфолог, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранньозалізного віку ІА НАН України. Родом з Воронежської області. У 1965 р. закінчила історичний факультет МДУ. У 1965-1971 рр. працювала науковим співробітником, заввідділу Керченського ІАМ. З 1974 р. – старший науковий співробітник ІА АН УРСР. У 1966-1969 рр. розкопувала кургани на Керченському півострові, у 1970-1973 – Кітейське городище, у 1980-1981 – Акташський курганний могильник. У 1982-1986 рр. брала участь у Лісостеповій правобережній експедиції в Київській і Черкаській областях. Проводила розкопки скіфських поселень біля сіл Журжинці, Комарівка та ін.

На Чигиринщині у 1988-1996 рр. керувала разом з С. А. Скорим експедицією «Холодний Яр», досліджуючи відоме Мотронинське городище скіфського часу; у 2001-2003 рр. на посаді заступника начальника експедиції брала участь в українсько-польському науковому проекті «Мельники-Холодний Яр» з дослідження об'єктів Мотронинського городища і курганного могильника; на поч. ХХІ ст. очолювала сектор археологічних досліджень НІКЗ «Чигирин», є співавтором ТЕПу археологічного музею. У 2011 р. разом з М. П. Сиволапом розкопала курган скіфської знаті поблизу с. Нетеребка Корсунь-Шевченківського району, серед знахідок якого золота гривна та діадема із зображеннями в скіфському звіриному стилі. Має понад 150 наукових публікацій, в т.ч. 9 окремих видань і монографій (із них 2 – індивідуальні). У книгах «Памятники скифского времени Днепровского лесостепного Правобережья» (1989) та «Мотронинское городище скифской эпохи» (2001) висвітлені результати досліджень археологічних пам'яток на Чигиринщині [3, с.234, 448-449; 4, с.37-38, 591-592; 5].

Гершкович Яків Петрович (1953 р.н.) – український археолог, фахівець в галузі археології середнього і пізнього бронзового та ранньозалізного віків, доктор історичних наук. Закінчив з відзнакою історичний факультет Ташкентського державного університету (1977). Працює в штаті Інституту археології НАН України з 1977 р., сьогодні – старший науковий співробітник відділу археології доби енеоліту – бронзового віку.

Брав участь у розкопках у різних областях України, в тому числі й на Черкащині. Начальник Донецької експедиції НВК «Археолог» при ІА НАНУ (1989-1993). Вивчає культурно-історичні процеси доби середньої – пізньої бронзи та раннього залізного віку, а також – проблеми професійної етики та методи протистояння псевдонауковим проявам в археології. На Чигиринщині: працював у складі Міжнародної українсько-німецької археологічної експедиції (керівники В. Ключко і І. Мотзенбеккер), що досліджувала за новітньою методикою відоме Суботівське городище у середині 1990-х рр. Автор більш, ніж 120 наукових праць, серед них археології Черкащини присвячені: Звіт про розкопки Суботівського городища у 1994-1995 рр. (1995, співавт.); Хронологія Суботівського городища (1998, співавт.); Спеціалізовані виробничі ділянки та металообробка Суботівського городища (2004); Субботовское городище в свете новых исследований (2007). Учасник програми наукових обмінів ім. В. Фулбрайта (США), Німецької служби наукових обмінів (DAAD, ФРН). В різні роки читав лекції в університетах ФРН та США. Входить до правління Співки археологів України (2009). У 2017 р. захистив докторську дисертацію «Суботівське городище» [2, с.383; 4, с.92, 600-601].

Горішній Павло Андрійович (1928 р.н.) – археолог, кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАН України. Родом із Херсонщини. У 1956 р. закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту. За направленням працював учителем історії в школах на Вінниччині. У 1963-1969 рр. працював науковим співробітником-консультантом в апараті Президії АН УРСР. З 1969 р., після захисту кандидатської дисертації, працював в ІА АН УРСР на різних посадах: вчений секретар, завідуючий лабораторією, завідувач відділу

новобудовних експедицій. Брав участь в археологічних експедиціях: у 1970-1972 рр. – у Слов'янській та Середньовічній археологічних експедиціях в с. Суботіві на Чигиринщині, у 1973-1976 рр. – у розкопках залишків давньоруського міста Бакота біля с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, у 1986-1987 рр. – у Градиській експедиції в Полтавській області. У 1989-1994 рр. очолював археологічну експедицію в Чигирині, під час якої розкопав бастіон П. Дорошенка на Кам'яній горі, знайшов фундаменти церкви Петра і Павла біля підніжжя гори, дослідив кілька господарських об'єктів у Нижньому місті, розкопав козацький цвинтар з 260 похованнями в центрі Чигирини. Коло наукових інтересів – історія та археологія українського козацтва. Має понад 70 наукових публікацій, серед них: Древнерусские поселения Среднего Поднепровья, 1984; Бакота. Столиця давньоруського Пониззя; Археологічні дослідження в Чигирині, 1995; Археологічні дослідження в Суботіві, 1995; Дослідження залишків козацького цвинтаря XVII ст. в Чигирині, 1994; ін. [3, с.100, 452-453; 4, с.241,601].

Ключко Віктор Іванович (1948 р.н.) – археолог, доктор історичних наук, професор. Родом з Естонії. Дитинство проходило на Луганщині. Після служби в лавах Радянської армії в 1970 р. переїздить до Києва і влаштовується на роботу до ІА АН УРСР. У 1980 р. закінчує історичний факультет КДУ і стає науковим співробітником та вченим секретарем відділу енеоліту та бронзового віку. Деякий час працює в науково-виробничому кооперативі «Археолог» під проводом В. І. Бідзілі. У 1991-1998 рр. обіймає посаду голови Польового комітету ІА НАН України. З

2000 р. працює в Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України на посаді завідувача відділу пам'яток археології, пізніше – заступником директора. Майже 40 років досліджує зброю бронзового віку. З 1981 р. проводить самостійні розкопки на понад 200 пам'ятках, розташованих у Київській, Черкаській, Вінницькій, Миколаївській та Луганській областях України. На Черкащині: у 1983 р. досліджував Стеблівський могильник скіфського часу, у 1999 р. разом з В. О. Круцом досліджував кургани ямної культури на території трипільського поселення Тальянки. На Чигиринщині: у 1989 р. розкопав 2 кургани в зоні будівництва Топилівської зрошувальної системи, які виявилися святилищем ямної культури; у 1994-1995 рр. був одним із керівників спільної українсько-німецької експедиції, яка розкопувала Суботівське городище. З 1994 р. – член-кореспондент Німецького археологічного інституту в Берліні. З 2003 р. розпочинає співпрацю з Гданським університетом, спочатку на посаді професора надзвичайного Інституту історії, з 2007 р. – професора надзвичайного Інституту археології. Впродовж останніх років дослідник проводив резонансні розкопки унікального комплексу «Мергелева гряда» на Луганщині. У науковому доробку вченого понад 100 наукових праць, в т.ч. – 4 монографії. Він першим подав своє бачення системи озброєнь та військової справи давнього населення України [1, с.41; 2, с.447; 3, с.246-247; 4, с.208-209; 6].

Кучера Михайло Петрович (1922-1999) – археолог, доктор історичних наук, лауреат Державної премії УРСР. Родом із Гомельської області. До Великої Вітчизняної війни закінчив школу, воював у лавах Західного, Брянського, П Білоруського фронтів, має багато бойових нагород СРСР та Польщі. У 1952 р. закінчив історичний факультет КДУ, де сформувався його інтерес до давньоруської тематики. З 1955 р. працював провідним науковим співробітником, у 1970-1980-х рр. – заввідділу польових досліджень ІА АН УРСР, керівником багатьох археологічних експедицій та загонів по дослідженню давньоруських та пізньосередньовічних укріплених поселень у Побужжі, Пороссі, Придніпров'ї. За дорученням Ради Міністрів та Президії Академії наук УРСР вивчав змієві вали та довів, що вали були фортифікаційними спорудами часів Київської Русі. Є співавтором III-го тому «Археології Української РСР». Вплив наукової діяльності Кучери М. П. на розвиток давньоруської археології, його енциклопедичні знання зробили археолога авторитетною особистістю серед кількох поколінь учених. Йому належить пріоритет у виділенні та опису групи керамічних виробів XIV-XVI ст., які раніше датувалися XII-XIII ст. У 1996-1999 рр. активно співпрацював з Інститутом пам'яткоохоронних досліджень. Коло наукових інтересів – давньоруські поселення, городища, міста, оборонні укріплення і Змієві вали. З 1953 р. проводив археологічні експедиції на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра, у Побужжі, Подністров'ї, на Волині та в інших місцях України, в т.ч. й на Черкащині (Кизивер, Миклашевське, Монастирок-Заруб).

На Чигиринщині: у 1991-1992 рр. очолював археологічні розкопки в Суботіві на замчищі Б. Хмельницького. Невід'ємні складові наукового стилю вченого – легендарна невтомна працьовитість, виключна наукова достовірність, бездоганне взірцеве володіння методикою польових досліджень. Залишив близько 80 наукових публікацій, в т.ч. монографії, серед яких найвідомішою є «Змиевые валы Среднего Поднепровья» (1987) [1, с.177; 2, с.485-486; 3, с.249-250; 4, с.236; 7].

Могилев Олександр Дмитрович (1979 р.н.) – археолог, кандидат історичних наук, фахівець з археології раннього залізного віку. Родом із Чернівецької області. У 2001 закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського університету, у 2005 р. – аспірантуру ІА НАН України. У 2006 захистив кандидатську дисертацію «Спорядження коня скіфської доби в Східноєвропейському Лісостепу». У 2005-2006 рр. – мо-лодший, у 2007-2008 – науковий, надалі – старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку ІА. Наукові інтереси: археологія та історія племен раннього залізного віку Лісостепу Східної

Європи. Брав участь у розкопках пам'яток раннього залізного віку в Середньому Подніпров'ї, Дніпровському Правобережжі та Лівобережжі, в т.ч. й на Черкащині. З 2015 р. – старший викладач кафедри музеєзнавства і пам'ятокознавства КНУ культури і мистецтв.

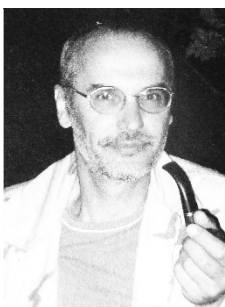
З 2017 р. працює на Чигиринщині: очолював Скіфську Правобережну експедицію ІА НАНУ «Мотронинське городище – 2017»; керував розкопками поховання на Замковій горі в складі археологічної експедиції «Чигирин-2017». **Принагідно, приносимо наші вибачення археологу за те, що у нашому видання 2016 р. фото його і Моргунова Ю. Ю. переплутані місцями [2, с.521-522; 4, с.285].*

Мудрицький Геннадій Андрійович (1961 р.н.) – археолог, науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Родом з Чигиринщини. Вищу освіту отримав у Чернігівському державному педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка із спеціальності «Історія і право». Ще до вступу в інститут брав участь в археологічних експедиціях ІА АН УРСР в Херсонській та Чернігівській областях. Першими вчителями були А. І. Кубишев і В. П. Коваленко. Працював у різні роки в Чернігівському історичному музеї, Чернігівському археологічному центрі, Чернігівському державному педагогічному університеті, Чернігівській

обласній державній адміністрації, Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського. У 1985-1997 рр. проводив власні розкопки, в основному в м. Чернігові, а також в інших літописних містах Чернігівської області. Під науковим керівництвом Г. А. Вознесенської досліджував тему «Технологія ковальського ремесла Древньої Русі».

Три археологічні експедиції провів у м. Чигирині: у 1992-1994 рр. під керівництвом П. А. Горішнього; у 2004 разом з В. І. Полтавцем і Т. Г. Новик; у 2006 р. разом з В.І. Полтавцем і В. М. Скороходом. Досліджував бастион Петра Дорошенка на Богдановій горі, виявив цікаві деревинно-земляні конструкції; розкопував залишки церкви Петра і Павла; здійснював дослідження ділянки під будівництво Польського посольства XVII ст.; ін. Коло наукових інтересів – давньоруські міста. Науковий доробок археолога складають понад 50 друкованих публікацій і архівних праць [3, с.254-255; 4, с.296].

Петраускас Олег Вальдасович (1963 р.н.) – археолог, кандидат історичних наук, фахівець з ранньослов'янської археології, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАН України. Родом з Пермської області Росії. У 1982–1987 рр. навчався на історичному факультеті КПІ імені О. М. Горького. З 1990 по 1993 рр. навчався в аспірантурі ІА АН УРСР. У 1993 р. захистив кандидатську дисертацію. Основними напрямками наукових досліджень є археологічні культури та історичні процеси на території Південно-Східної Європи у першій половині I тис. н. е. зокрема, черняхівська культура. Є

автором понад 100 наукових праць. Брав участь у багатьох конференціях, проходив стажування в Німеччині (Мюнхен – 1997 р., Берлін – 2011 р.). Брав участь у міжнародних експедиціях (Польща – 1997, Росія – 2005). З 1989 р. проводить самостійні польові дослідження. Керував розкопками пам'яток черняхівської культури: Обухів-1 та 1а, Канів, Велика Бугаївка 1 та 2, Червоне-2, Малополовецьке-2; ранньослов'янського часу Обухів-2 та ін. Відкрив та обстежив понад 100 нових пам'яток археології. З 2012 р. очолює міжнародний науково-дослідницький проект з дослідження виробничого центру поблизу с. Комарів (Чернівецька область). На Черкащині: у 1991 р. розкопував разом з А. Б. Петропавловським черняхівський могильник в м. Каневі; відкрив нові поселення біля с. Залевки і Малий Бузуків на Смілянщині; ін.

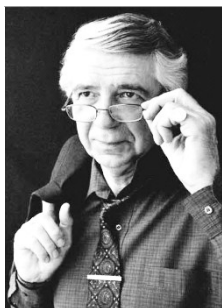
На Чигиринщині: у 1993 р. проводив дослідження разом з О. М. Приходнюком багатошарового поселення в урочищі Загорожа поблизу с. Суботів [2, с.551, 4, с.343].

Приходнюк Олег Михайлович (1941-2004) – археолог, доктор історичних наук, відомий учений, провідний науковий співробітник ІА НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки й техніки, професор НУ

«Києво-Могилянська академія». Родом із м. Хмельницького. У 1964 р. закінчив Чернівецький державний університет, у той же час брав активну участь у роботі різних археологічних експедицій. У 1964-1966 рр. працював науковим співробітником у Хмельницькому краєзнавчому музеї, у 1966-1967 рр. – старшим лаборантом кафедри історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. З 1970 р. і до кінця життя – старший та провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Досліджував ранньосередньовічну історію слов'ян та їх стосунки з тюркомовним населенням, вивчав слов'янські старожитності Поділля, Середнього Подністров'я, Середнього Подніпров'я, степової України. У 1965-1968 рр. брав участь у розкопках в м. Городок Хмельницької області, у 1968-1978 рр. розкопував пам'ятки в зоні будівництва Дністровського гідровузла, у 1972-1985 рр. – проводив дослідження в Середньому Подніпров'ї. У 1990-1993 рр. очолював експедицію ІА АН України на відомому Пастирському городищі.

На Чигиринщині: у 1993 р. проводив розкопки в урочищі Загорожа поблизу с. Суботова, де на багатшаровому поселенні виявив кілька об'єктів пеньківської культури ранньослов'янського часу. Археолога відрізняла лицарська відданість археології, велика працелюбність, дуже відповідальне ставлення до науки, фундаментальність досліджень, безперечний талант та природна доброта. Залишив понад 100 наукових публікацій, кілька монографій [1, с.147; 2, с.561-562; 3, с.263-264; 4, с.370-371; 8].

Скорий Сергій Анатолійович (1949 р.н.) – археолог, скіфолог, завідувач відділу ранньозалізного віку ІА НАН України (2002), доктор історичних наук, професор (2008). Родом із Криму. Шлях в археологію розпочав у 1973 р. зі знайомства з археологом М. А. Фронджуло та участі у розкопках Генуезької фортеці в Судаку. У 1979 р. закінчив історичний факультет Сімферопольського державного університету. Під час навчання в очній аспірантурі ІА АН УРСР (1979-1982) відбулося знайомство з відомими українськими скіфологами С. Черненком, Б. Мозолевським, В. Іллінською, Г. Ковпаненко, А. Мелуковою, Г. Смирновою, Л. Галаніною,

Л. Крушельницькою, С. Бессоною, які сприяли становленню наукових поглядів вченого. Брав участь у розкопках поселень і поховальних пам'яток раннього залізного віку в АР Крим, Київській, Черкаській, Вінницькій, Полтавській областях України. У 1995-1998 рр. був керівником українсько-польської експедиції, яка розкопувала Великий Рижанівський курган III ст. до н.е. на Звенигородщині. Коло наукових інтересів – скіфська та передскіфська археологія українського Лісостепу.

На Чигиринщині: у 1988-1996 рр. разом з С. С. Бессоною був керівником експедиції «Холодний Яр», що досліджувала Мотронинське городище та кургани навколо нього; у 2000-2003 рр. був керівником українсько-польської експедиції, яка розкопувала курган «Скіфська могила» (V ст. до н.е.) та досліджувала оборонну систему Мотронинського городища. На Черкащині обстежував скіфське городище Журжинці, поселення Комарівка, ін. Поет, член спілки письменників АР Крим (2006), феодосійського літературного об'єднання «Киммерія» (2007). Автор поетичних збірок «Кленовый звон» (2004), «Ретроспектива» (2006), «Ностальгія» (2008). Свої знання і досвід передає учням. Має понад 240 наукових публікацій, серед них – 11 монографій, в т.ч.

«Мотронинское городище скифской эпохи» (2001) [2, с.588; 3, с.268-269; 4, с.410; 9].

Шевченко Надія Петрівна (1953 р.н.) – археолог, фахівець з археології бронзи – раннього заліза. Родом із Чигирина. У 1970 р. закінчила Чигиринську СШ №1. Протягом 1973-1979 рр. навчалася на історичному факультеті КДУ імені Т. Г. Шевченка. З 1979 р. – штатний співробітник ІА НАН України, молодший науковий співробітник відділу археології доби енеоліту-бронзи. Активний польовик. Володіє методикою біолокації та працює над методикою застосування її в археологічних дослідженнях. Перші експедиції археолога відбулися на рідній Чигиринщині: у

1970-1971 роках у с. Суботіві під керівництвом Р. О. Юри та П. А. Горішнього вона брала участь у розкопках в Іллінській церкві та на замчищі Б. Хмельницького, досліджувала Суботівське городище та кургани поблизу Чигирини й Суботова під керівництвом О. І. Тереножкіна, який потім став головним учителем і наставником археолога. У 1973-1987 роках брала участь в охоронно-рятувальних дослідженнях археологічних пам'яток на новобудовах півдня України. 1988-1990 рр. – період дослідження скіфського городища Віха поблизу с. Бучак Канівського району Черкаської області, 1991 р. – багаточислового поселення Ланок у м. Канів. З 1998 р. – заступник начальника Миколаївської експедиції. У 2001 р. очолювала Херсонську експедицію. Протягом 2004-2005 рр. проводила власні дослідження із вдосконалення методики біолокаційної розвідки археологічних об'єктів на Суботівському замчищі та поблизу Іллінської церкви. У 2005 р. отримала диплом із спеціальності «Парапсихологія». 2009 р. виділила в масиві поховальних пам'яток лісостепової та степової зон України об'єкти, пов'язані зі стародавньою прарелігією – шаманством. Науковий доробок археолога складає понад 40 наукових праць [2, с.645-646; 3, с.277-278; 4, с.510].

Окрім названих вище українських археологів, що долучилися до дослідження археології Чигиринщини в роки незалежності України, хочемо назвати ще й інших українських та іноземних дослідників: О. В. Бітковського, який у 1989-1990 рр. у складі комісії з відведення земельних ділянок для різних потреб проводив археологічні розвідки [3, с.23]; С. А. Лаєвського, який у 1992 р. брав участь у археологічних дослідженнях в Чигирині [3, с.25]; Л. І. Виногородська, яка у 1990-х рр. досліджувала керамічний комплекс кінця XVII-XVIII ст. із розкопок в Чигирині, Суботіві, Медведівці та ін. [3, с.452]; Т. Г. Новак і В. М. Скорохода, які у 2004 і 2006 рр. працювали у складі археологічної експедиції НІКЗ «Чигирин» на території Чигирини [3, с.30]; Т. О. Рудич, яка у 1993-1994 рр. провела антропологічні дослідження поховань XVII ст. із цвинтаря на території Нижнього міста Чигирини [3, с.25]; Я. Хохоровського, який у 2001-2003 рр. очолював з польської сторони археологічні дослідження в Холодному Яру [3, с.29-30]; І. Мотзенбеккера, який у 1994-1995 рр. очолював з німецької сторони розкопки Суботівського городища [3, с.26-27]; ін.

Всі вони внесли свій вклад у загальну справу відкриття, дослідження, висвітлення давньої історії та культури Чигиринщини, що ґрунтується на археологічних джерелах.

1. Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Г. Г. Мезенцева. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 205 с.

2. Інститут археології Національної академії наук України. 1918-2014 / Гол. редактор – П. П. Толочко. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2015. – 668 с.

3. Нераденко Тетяна. Археологія Чигиринщини / Тетяна Нераденко. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2012. – 506 с.

4. Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: науково-довідкове краєзнавче видання / Т. М. Нераденко [автор-укладач]. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2016. – 650 с., іл.

5. Скорий С. А. До ювілею Світлани Сергіївни Бессонової / С. А. Скорий // Археологія. – 2013. – № 1. – С.141-142.

6. Отрощенко В. В. До 60-річчя Віктора Івановича Клочка / В. В. Отрощенко // Археологія. – 2008. – 4. – С.102-104.

7. До 75-річчя Михайла Петровича Кучери // Археологія. – 1998. – 1. – С.154-155.

8. Вакуленко Л. В. Приходнюк Олег Михайлович – дослідник ранньо-слов'янських старожитностей / Л. В. Вакуленко // Археологія. – 2011. – 4. – С.3-6.

9. Вітаємо з 60-річним ювілеєм С. А. Скорого // Археологія. – 2009. – 4. – С.105-108.

ЧАСТИНА 2: ЧЕРКАСЬКІ АРХЕОЛОГИ ТА ІСТОРИКИ

Нераденко Т. М.,

*кандидат історичних наук, методист відділення «Історія»
Черкаського територіального відділення Малої академії наук України*

Попов М. М.,

*учень-член Малої академії наук України,
учень ІІ класу Черкаської СШ І-ІІІ ступенів №28 ім. Т. Г. Шевченка*

У 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. археологічне минуле Чигиринського краю досліджували не лише відомі українські археологи, які очолювали або працювали у складі різних експедицій ІА НАН України.

Нижче хочемо розповісти про черкаських археологів та істориків, які також внесли свій вклад у дослідження археологічного минулого Чигиринщини в роки незалежності України та сприяли відтворенню давньої культури та історії Чигиринського краю.

Білецька Ольга Віталіївна (1954-2001) – археолог, музеєзнавець. Родом із Житомирщини. У 1976 р. закінчила історичний факультет КДУ ім. Т. Г. Шевченка. У 1976-1981 рр. працювала науковим співробітником у музеях Києва, Черкас, Дніпропетровська. У 1981-1996 рр. – старший науковий співробітник сектору (згодом відділу) охорони пам'яток археології Черкаського обласного краєзнавчого музею, який у 1993 р. був реорганізований в Археологічну інспекцію управління культури ЧОДА. Є співавтором ТЕПу та учасником створення експозиції другого залу археології ЧОКМ. Проводила велику роботу з підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Черкаській області: здійснила обстеження пам'яток археології у восьми районах області та написала більше 300 статей до Зводу. Публікувала статті у наукових виданнях, обласній і районній пресі. У 1996-1999 рр. – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток НІКЗ «Чигирин». У ті роки підготувала лекцію «Археологічні пам'ятки Чигиринщини та їх охорона», структурний план експозиції музею археології в Чигирині, каталог пам'яток археології району. Останнім часом працювала над каталогами-довідниками археологічних пам'яток кількох районів Черкаської області, науковими опрацюваннями матеріалів власних розкопок, намагалася втілити в життя ідею використання етнографічних матеріалів у археологічних експозиціях. Вже після смерті археолога її «Каталог археологічних пам'яток Чигиринського району» був надрукований у виданні «Археологія Чигиринщини» [2, с.234-235; 3, с.124; 4, с.8; 5, с.39; 6].

Григор'єв Володимир Павлович (1953-2010) – археолог, скіфолог, науковий співробітник ЧОКМ, ЧЛАС, Археологічної інспекції ЧОДА. Родом із Ленінградської області Російської Федерації. У 1978 р. закінчив історичний факультет Ленінградського державного педінституту ім. О. Герцена. Після одруження переїхав жити до Черкас. У 1979-1988 рр. працював у Черкаському обласному краєзнавчому музеї на посадах старшого наукового співробітника відділу охорони пам'ятників історії та культури, завідувача сектору археології. У 1987-1997 рр. очолював Черкаську Лісостепову археологічну експедицію. З 1989 р. працював на посаді голови Черкаського філіалу НВК «Археолог» при ІА АН УРСР. У 1993-1996 рр. – старший науковий співробітник новоствореної Археологічної інспекції управління культури ЧОДА У 1980-1997

рр. під його керівництвом досліджено понад 100 курганів епохи бронзи та скіфського часу. Основним напрямком наукових досліджень археолога були пам'ятки скіфського часу Лівобережного Подніпров'я: він розкопав Козацьку могилу в Городищі, Роблену могилу на Чорнобаївщині, поховання у с. Гладківщина на Золотоніщині. У 1995-1997 рр. брав участь в роботі міжнародної Українсько-польської експедиції з дослідження скіфських курганів біля с. Рижанівка.

На Чигиринщині: у 1985 р. в експедиції Г. Т. Ковпаненко шурфував Мотронинське городище; протягом 2001-2003 рр. у складі Українсько-польської експедиції брав участь у науковому проєкті «Мельники-Холодний Яр». Останні роки мешкав у Санкт-Петербурзі. У доробку археолога більше 20 публікацій з археології в спеціальних наукових виданнях [2, с.242-243; 3, с. 127; 4, с.15; 5, с.108; 7].

Деткін Антон Володимирович (1971 р.н.) – дослідник археологічних пам'яток Черкащини. Народився в м. Барановичі (Білорусь), але через кілька місяців батьки переїхали до Черкас. У Черкасах закінчив середню школу. Навчаючись у VI класі, брав участь у розкопках трипільського поселення Веселий Кут під орудою О. В. Цвек. У 1988-1989 рр. працював лаборантом Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ) при Черкаському обласному краєзнавчому музеї, у 1989, 1990-1994 рр. – лаборантом Черкаської філії НВК «Археолог» ІА АН УРСР, у 1994-1997 рр. – лаборантом Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ) в складі Археологічної інспекції Черкаської облдержадміністрації.

У цей час бере участь у обстеженні земельних ділянок під будівництво, в т.ч. й на Чигиринщині. Після ліквідації експедиції працював художником-дизайнером, менеджером та на інших посадах у ЗАТ НВФ «Прінт» (1997-2003), займався підприємницькою діяльністю (2004-2015). З 2016 року – зберігач фондів Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини. Активно долучився до розвідок археологічних пам'яток в нижній течії Сули, на Супої, Тясміні, берегах та островах Кременчуцького водосховища. Відкрив та обстежив понад 100 пам'яток від мезоліту до раннього середньовіччя, зібрав численний підйомний матеріал. Серед наукових досягнень А. В. Деткіна варто зазначити, що розвідками в Черкаському Подніпров'ї він виявив понад 40 неолітичних поселень, матеріали з яких дозволяють говорити про кілька періодів в розвитку неоліту Черкаського Подніпров'я: раннього, розвиненого, пізнього. Автор та співавтор понад 10 наукових праць.

На Чигиринщині: у 1990-х рр. брав участь у розкопках нео-енеолітичного поселення Молюхів Бугор та ямного поселення Десятини, здійснював численні розвідки у заплаві Тясмину навпроти Медведівки, Зам'ятниця, Новоселиці та ін. [5, с.121].

Куштан Дмитро Павлович (1973 р.н.) – археолог, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Криму ІА НАН України. Родом із Черкас. У 1999 р. закінчив історичний факультет КДУ ім. Т. Г. Шевченка. У 1990-1991 рр. працював у Лабораторії охоронних археологічних досліджень Міністерства культури УРСР, у 1993-2011 рр. – старшим лаборантом, молодшим і старшим науковим співробітником, начальником Археологічної інспекції управління культури ЧОДА. У 2011-2014 рр. – науковий співробітник відділу первісної археології Кримського філіалу ІА НАН України. З дитинства захоплювався археологією. Брав участь у розкопках: поселення доби пізньої бронзи Вовківка, курганів у селах Худяки, Боровиця, Вергуни, могильника біля с. Малополовецьке на Київщині, зольників біля Нетішина на Хмельниччині. З 1996 р. проводить самостійні розкопки та розвідки на території Черкаської області: розвідки у зоні затоплення Кременчуцького водосховища, розкопки курганів у смт. Драбів, с. Ковтуни і Гродзеве, території посаду

пізньосередньовічних Черкас, могильника черняхівської культури Черкаси-Центр, багатошарового поселення Шарин III на Уманщині.

На Чигиринщині на поч. XXI ст.: здійснив розкопки козацького цвинтаря у Чигирині; на території «Нижнього міста» відкрив підземну споруду; біля залишків Петропавлівської церкви дослідив козацький цвинтар; у Суботіві на території замчища Б. Хмельницького вивчав багатошарове поселення. Коло наукових інтересів: доба пізньої бронзи, пізнє середньовіччя. Має понад 120 наукових праць, 2 монографії: «Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи» (2013), «Археологія та рання історія Черкас» у співавторстві з В. Ластовським (2016) [2, с.250-251; 3, с.131; 4, с.22-23; 5, с.236-237; 8, с.487].

Назаров Олександр Васильович (1972 р.н.) – археолог, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура». Родом із міста Городище Черкаської області. Будучи школярем, у 1988 р. бере участь у розкопках кургану IV ст. до н.е. під керівництвом В. В. Нероди. У 1989 р., по закінченню школи, прийнятий на роботу до сектору археології ЧОКМ на посаду лаборанта. Проходить дійсну строкову службу в частинах військово-морської радіорозвідки (1990-1991), навчається на історичному факультеті КНУ ім. Т. Г. Шевченка (1993-1997). З 1994 р., працюючи в Археологічній інспекції управління культури ЧОДА, отримує право на проведення самостійних археологічних досліджень. Розкопує багатошарове поселення в м. Корсунь-Шевченківському, курган IV ст. до н. е. в урочищі Бурти біля с. Чаплинка на Лисянщині, трипільське поселення та два кургани IV ст. до н.е. в с. Зелена Діброва на Городищині. Бере участь у розкопках поселення трипільської культури в смт. Вільшана, чотирьох курганів VII ст. до н.е. біля с. Старосілля, кургану IV ст. до н.е. біля с. Хлистунівка, поселення трипільської культури на х. Незаможник в смт Вільшана, поселення пізньоскіфського часу IV-III ст. до н.е. біля с. Орловець. З 2001 р. за сумісництвом працює в Городищенському районному Будинку дітей та юнацтва на посаді керівника гуртків.

На Чигиринщині: у 2001-2002 рр. бере участь у роботі Міжнародної українсько-польської археологічної експедиції «Мельники-Холодний Яр», поєднуючи посади заступника начальника експедиції з господарської частини та начальника Черкаського загону, який розкопав 15 курганів скіфського часу. Продовжує самостійні розкопки скіфських курганів та поселень на Черкащині та Кіровоградщині. Науковий доробок археолога складає понад 40 публікацій [5, с.300-301].

Нераденко Тетяна Миколаївна (1957 р.н.) – археолог, кандидат історичних наук (1988). Родом з м. Грозного Чечено-Інгушської АРСР. Археологією захопилася у шкільні роки, до того ж часу відносяться й перші експедиції та публікації. У 1980 р. закінчила історичний факультет Чечено-Інгушського державного університету. Після одруження переїхала в Україну до м. Черкаси (1985). Працювала в Черкаському обласному краєзнавчому музеї молодшим науковим співробітником, завідувачкою відділу охорони пам'яток та сектором археології (1985-1989, 1992-1995), начальником відділу музеїв і пам'яток управління культури Черкаського облвиконкому (1989-1992), заступником директора з наукової роботи НІКЗ «Чигирин» (1995-1997), методистом ЦТКЕСУМ (1998-2006). З 2007 р. працює методистом у Черкаському територіальному відділенні Малої академії наук України. Коло наукових інтересів – археологія Черкащини, краєзнавство, музеєзнавство, туристсько-екскурсійна, пам'яткоохоронна діяльність. З 1992 р. розкопує нео-енеолітичне поселення Молюхів Бугор. Залучає до археологічних та краєзнавчих досліджень учнівську молодь. Лауреат обласних премій: педагогічної ім. О. А. Захаренка, краєзнавчої премії ім. М. В. Максимовича. Відмінник освіти України, член обласних організацій НСКУ, Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури, наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, активний учасник наукових конференцій, читань, зібрань. Редагує та видає власним коштом науково-популярну краєзнавчу і археологічну

літературу, розповсюджуючи її у бібліотеках області. Науковий доробок археолога складає понад 380 праць, в т. ч. 17 окремих краєзнавчих науково-популярних та науково-довідкових видань [2, с.256-257; 3, с.134-135; 4, с.28; 5, с.305].

Нерода Віра Володимирівна (1953 р.н.) – археолог, відомий у краї спеціаліст з охорони пам'яток археології. Народилася в м. Чита, Росія. З 1958 р. проживає в Черкасах. У 1976 р. закінчила історичний факультет КДУ імені Т. Г. Шевченка. У 1976-1981 рр. працювала науковим співробітником у музеях Черкас та Києва. У 1981 р. повернулася до Черкас. Працювала старшим науковим співробітником сектору археології відділу охорони пам'яток при ЧОКМ (пізніше – відділ охорони пам'яток археології). З 1993 р. працювала в Археологічній інспекції управління культури ЧОДА, утвореній на базі відділу та Черкаської Лісостепової археологічної експедиції. Є співавтором ТЕПу та учасником створення експозиції першої зали з археології ЧОКМ. У 1980-1990-х рр., під час підготовки матеріалів для Зводу пам'яток історії та культури по Черкаській області, здійснила обстеження пам'яток археології у кількох районах області. Окрім плідної музеєзнавчої і пам'яткоохоронної діяльності слід назвати організацію та керівництво низкою археологічних експедицій. Постійні розвідки нових археологічних пам'яток у краї, оформлення відповідної документації, участь у розкопках поселень і курганів, в т.ч. й на Чигиринщині. У 2011-2013 рр. – виконувала обов'язки начальника Археологічної інспекції управління культури ЧОДА. Серед наукового доробку археолога понад 30 публікацій. Має великий авторитет серед черкаських археологів, музейників, краєзнавців [2, с.257-258; 3, с.135; 4, с.28; 5, с.305].

Пашковський Олександр Андрійович (1987 р.н.) – історик, археолог. Родом із Черкас. У 2008 р. закінчив ЧНУ ім. Богдана Хмельницького за спеціальністю «Історія України», у 2010 р. – НУ «Києво-Могилянська академія» за спеціальністю «Археологія та давня історія України». У 2007-2008 рр. працював науковим співробітником в Археологічній інспекції управління культури ЧОДА, з 2010 р. – науковий працівник Центрального музею Державної прикордонної служби України та аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, пізніше – завідувач археологічного відділу Музею історії Києва. Археологією захопився в шкільні роки, перші експедиції провів на таких відомих пам'ятках Чигиринщини, як Молюхів Бугор та Десятини. Пізніше брав участь у розкопках в Чигирині, Суботові, Каневі, Черкасах, Ірклієві, Свидівку, Єлизаветівці та інших місцях Черкаської, Кіровоградської, Вінницької, Чернігівської областей. У 2009 р. провів самостійні археологічні розвідки з шурфуванням пам'яток доби пізнього середньовіччя на території Золотоніського, Черкаського і Чигиринського районів Черкаської області. Коло наукових інтересів: історія духовенства Київської губернії, історія пам'яткознавства, археологія доби пізнього середньовіччя. Має близько 40 друкованих статей [2, с.258-259; 3, с.136; 5, с.338].

Сиволап Лариса Григорівна (1960 р.н.) – археолог, завідувачка відділу археології ЧОКМ. Родом із Дніпропетровщини. У 1984 р. закінчила КДУ ім. Т. Г. Шевченка за спеціальністю історик-археолог, викладач історії. У 1977-1978 рр. працювала учителем малювання в Кривому Розі, у 1984-1989, 1992-1993 рр. – викладачем історії та суспільствознавства в школах та ПТУ м. Черкаси, у 1985-1986 рр. – молодшим науковим співробітником Криворізького історико-краєзнавчого музею, у 1989-1992 рр. – молодшим науковим співробітником Черкаської Лісостепової археологічної експедиції та Черкаської філії НВК «Археолог» ІА НАН України. З 1993 р. працює в Черкаському обласному краєзнавчому музеї, спочатку –

молодшим науковим співробітником, з 1995 р. – завідувачкою відділу (сектором) археології. Брала участь у розкопках могильника «Черкаси-Центр», у численних розвідках на території Черкаської області, у розкопках курганів у Золотоніському, Городищенському, Тальнівському та Чорнобаївському районах. Проводила самостійні археолого-спелеологічні дослідження підземних ходів і споруд на території Умані, Жаботинського та Виноградського монастирів. Коло наукових інтересів – археологія Черкас, пізньосередньовічні підземелля Черкащини, археологія і музеєзнавство.

На Чигиринщині: брала участь у дослідженні курганів ямної культури у Дніпро-Тясминському межиріччі, розкопках поселення Десятини і Молюхів Бугор біля села Новоселиця, проводила дослідження печер у Чигирині та Холодному Яру. Науковий доробок археолога складає понад 30 публікацій [2, с.266-267; 3, с.138-139; 4, с.344; 5, с.403-404].

Сиволап Михайло Павлович (1959 р.н.) – археолог, директор Черкаського міського музею археології Середньої Наддніпрянщини. Родом із м. Броди Львівської області. З 1966 р. проживає у Черкасах. У 1985 р. закінчив історичний факультет КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Учителями в археології були Д. Я. Телегін, М. М. Бондар, М. О. Чмихов, С. Н. Братченко. У 1985-1986 рр. працював молодшим науковим співробітником археологічної експедиції Криворізького історико-краєзнавчого музею. У 1987-1997 рр. – начальник загонів та археологічних експедицій ЧОКМ, ЧЛАС НВК «Археолог» ІА НАН України, ЧЛАС АІ Черкаської

облдержадміністрації. З 1999 р. – асистент, з 2003 – старший викладач ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, з 2016 – директор Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини. За його участю досліджено близько 100 курганів епохи бронзи – пізнього середньовіччя, з них 54 – безпосередньо під його керівництвом. Спеціалізується на вивченні передусім курганів та поселень ямної культури. Зокрема у Дніпро-Тясминському межиріччі археолог дослідив 37 курганів, провів розкопки могильника черняхівської культури в центрі Черкас та ранньокіммерійського могильника поблизу с. Вергуни, виявив ранньопалеолітичні стоянки біля сіл Лип'янка і Нечасве, здійснив численні розвідки і обстеження на території краю, виявивши близько 1000 археологічних пам'яток. Член Національної спілки краєзнавців, Голова Археологічної секції Черкаського осередку Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка, дійсний член Європейської Археологічної Асоціації, член Товариства істориків-аграрників. Є автором (і співавтором) 678 статей до "Зводу пам'яток історії та культури Черкаської області", понад 70 статей у пресі, понад 60 наукових публікацій [1, с.55; 2, с.267-268; 3, с.139-140; 4, с.34; 5, с.404].

Окрім вищеназваних черкаських археологів та істориків, хочемо зазначити, що до них можна причислити ще цілий ряд інших дослідників, які залишили свій слід в історії вивчення археологічного минулого Чигиринщини. Серед них: С. Смоляр, І. Палагута, О. Дяченко, співробітники сектору археології ЧОКМ, які проводили археологічні розвідки на території Чигиринського району в ході відведення земельних ділянок для різних потреб; О. Марченко, який багато років поспіль брав участь у розкопках поселень Десятини і Молюхів Бугор та у розвідках на території Чигиринського району в складі експедиції М. Сиволапа; М. Суховий (начальник), М. Кривенко, А. Лазоренко, О. Савко, О. Романов, Л. Чиж – співробітники обласної Археологічної інспекції, які проводили на Чигиринщині охоронні розкопки та обстеження ділянок під будівництво, в ході яких було виявлено багато нових пам'яток та знайдено цікаві археологічні знахідки в селах Суботів, Вітове, Рацеве, Медведівка, Зам'ятниця, Трушівці ін.

1. Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Г. Г. Мезенцева. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 205 с.
2. Нераденко Тетяна. Археологія Чигиринщини / Тетяна Нераденко. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2012. – 506 с.
3. Нераденко Т.М. Дослідники археологічних пам'яток Черкащини / Т. М. Нераденко, А. М. Остапчук, Я. Р. Гудзь // Юний краєзнавець Черкащини. Число 15 / під ред. Т.М. Нераденко. – Черкаси: П.П. Чабаненко Ю.А., 2014. – С.120-145.
4. Нераденко Тетяна. Черкащина археологічна: частина 2 «Відомі дослідники»: брошура / Тетяна Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю.А., 2015. – 52 с.
5. Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: науково-довідкове краєзнавче видання / Т. М. Нераденко [автор-укладач]. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2016. – 650 с., іл.
6. Мартинова Г. П. Ольга Віталіївна Білецька – дослідниця археологічної спадщини Чигиринщини / Г. П. Мартинова // Чигиринські вісті. – 2001. – 4 лютого.
7. Куштан Д. П. Світлої пам'яті Володимира Павловича Григор'єва / Д. П. Куштан, В. В. Нерода, С. А. Скорий, Я. Хохоровські // Археологія. – 2011. – 1. – С. 142-143.
8. Інститут археології Національної академії наук України. 1918-2014 / Гол. редактор – П. П. Толочко. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2015. – 668 с.

ЧАСТИНА 3: ЧИГИРИНСЬКІ МУЗЕЙНИКИ ТА КРАЄЗНАВЦІ

Нераденко Т. М.,

*кандидат історичних наук, методист відділення «Історія»
Черкаського територіального відділення Малої академії наук України*

Макаренко Т. В.,

*учень – член Малої академії наук України,
учень 10 класу Степанківської ЗОШ I-III ступенів*

У роки незалежності України археологічну спадщину Чигиринського краю досліджували не лише відомі українські та іноземні археологи, черкаські археологи та історики, а й чигиринські музейники та краєзнавці.

Вони, не маючи спеціальної археологічної освіти, також внесли посильний вклад у загальну справу вивчення та збереження археологічного минулого Чигиринського краю. Працюючи в сільських школах чи музеях, саме вони першими дізнавалися про існування та руйнування давніх поселень, городищ, могильників, саме до них потрапляли випадкові знахідки, які іноді виявлялися унікальними стародавніми артефактами.

Окремо необхідно зазначити й вклад наукових співробітників НІКЗ «Чигирин». Насамперед, це – генеральний директор В. І. Полтавець, який у 2017 р. захистив дисертацію з археології Чигиринщини. Окрім нього – цілий ряд молодих дослідників, які не проводили самостійних археологічних розкопок чи розвідок, але брали участь в експедиціях на території району, а головне – внесли свій вклад в теоретичне вивчення археологічних артефактів із збірки заповідника на сторінках друкованих видань та у популяризацію давньої історії та культури Чигиринщини в ході проведення екскурсій по музеях та тематичних заходів.

Арутин Валентин Павлович (1941-2007) – краєзнавець, науковий співробітник НІКЗ «Чигирин». Родом із Кіровограда. Після школи закінчує ПТУ, отримавши спеціальність ливарника-формування. Після служби в лавах Радянської Армії вступає до Верхньохортицького педагогічного училища й отримує спеціальність «учитель праці» (1968). Працює у школах на Кіровоградщині та Черкащині. У 1976 р., переїхавши до Чигирин, починає працювати в Чигиринському краєзнавчому музеї, згодом у Суботівському історичному музеї. Саме в цей період виникає захоплення краєзнавством. Окрім збору та вивчення легенд та переказів Суботова, В. П.

Арутин здійснює постійні розвідки на археологічних пам'ятках Суботова та його околиць, у селах Вершаци, Іванівка, Кудашеве, Матвіївка Чигиринського району та Любомирка на Кіровоградщині. Матеріали розвідок передає у відділ охорони пам'яток археології Черкаського обласного краєзнавчого музею та до Чигиринського краєзнавчого музею. З 1989 р. працює екскурсоводом, згодом молодшим науковим співробітником Чигиринського державного історико-культурного заповідника, збирає нові краєзнавчі матеріали, вивчає тему «Велика Вітчизняна війна на Чигиринщині». Публікувався в місцевій пресі. У 2006 р. видав дві книги: «Фольклор Суботова» та «Крізь дим, вогонь і мідні труби» [1, с.232; 2, с.123-124; 4, с.18].

Брель Ольга Володимирівна (1975 р.н.) – історик, науковий співробітник НІКЗ «Чигирин». Родом із Чигирин. У 1997 р. закінчила історичний факультет ЧНУ ім. Б. Хмельницького. У 1997–2003 рр. – учитель історії та правознавства Новоселицької школи І–ІІ ст. Чигиринської районної ради, у 2004–2006 – старший науковий співробітник сектору археології НІКЗ «Чигирин», у 2006–2009 – завідувачка відділу «Чигиринський археологічний музей». З 2009 р. – старший науковий співробітник відділу «Музей Богдана Хмельницького». Брала участь у археологічних розвідках на території району під керівництвом С. С.

Бессонової та В. В. Нероди, обстежувала археологічні пам'ятки біля сіл Суботів, Медведівка, Іванівка, Вершаци, Вітове, Калантаїв ін. Активний учасник наукових регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференцій молодих вчених, музейних працівників, краєзнавців. Має понад 80 друкованих наукових публікацій, серед них: «Церква Петра і Павла: історія та археологія», 2006; «Олексій Іванович Тереножкін – дослідник археологічної спадщини Чигиринщини», 2007; «Матеріали із фондів НІКЗ «Чигирин» (бронзові стріли із колекції «Мельники-Холодний Яр – 2001»), 2008; «Дослідження Чигиринщини за матеріалами археологічних розкопок початку ХХІ ст.», 2008; «Музей археології в Чигирині», 2009; «Участь Т. Г. Шевченка у дослідженні пам'яток археології», 2010 та багато інших [1, с.238-239, 594-595; 4, с.53].

Гугля Віктор Іванович (1962 р.н.) – історик, науковий співробітник сектору ландшафтно-паркової архітектури "Замкова гора" НІКЗ «Чигирин». Родом із Дніпропетровщини. У 1988 р. закінчив історичний факультет Дніпро-петровського держуніверситету. У 1988-1990 рр. працював учителем історії в с. Жемчужному Павлоградського району Дніпропетровської області. У 1990 р. переїхав до Суботова та очолив відділ «Суботівський історичний музей», де працював більше 20 років. Коло наукових інтересів: історія Суботова часів Хмельницьких, замчище Б. Хмельницького, оборонна система Суботова, гончарний промисел Суботівського осередку, археологія доби пізнього середньовіччя. Неодноразово обстежував археологічні об'єкти Суботова та його околиць разом з дружиною О. В. Гуглею. У ході розвідок відкрив кілька нових пам'яток від неоліту до нового часу. Учасник багатьох наукових регіональних та всеукраїнських конференцій. Досліджував матеріали з наукової теми «Архітектурно-декоративна кераміка Чигиринщини ХVІІ - першої половини ХХ ст.». Має понад 30 наукових публікацій, серед них окреме видання – «Суботів Хмельницьких» 2006 р. [1, с.243, 453-454; 2, с.127-128; 3, с. 15-16; 4, с.12, 602-603].

Мінаєв Микола Миколайович (1954 р.н.) – учитель, краєзнавець. Родом із Черкас. Після закінчення школи вступив до Київського загальної середньої школи, де здобував спеціальність референта-перекладача. У 1976 р. закінчив Черкаський державний педінститут за спеціальністю «англійська філологія». Педагогічний шлях розпочав у Монастирищенському районі, де відкрив районний музей, був його керівником і екскурсоводом. У 1984 р. переїхав до Чигиринського району, працював у Іванівській 8-річній школі вчителем англійської мови, а згодом – історії. У 1988-1989 рр. був активним учасником краєзнавчої експедиції «Холодний Яр». З 1991 р. – учитель англійської мови у Вершацькій ЗОШ I-III ст. Займався дослідницькою

роботою, організував краєзнавчий гурток, метою якого було вивчення історії та природи рідного краю, зокрема – пам'яток минулого. Подорожуючи рідним краєм з учнями, виявив багато зруйнованих оранкою стародавніх курганів і поселень, зібрав чисельні археологічні матеріали доби неоліту та бронзи, чорноліської, скіфської та черняхівської культур, пізнього середньовіччя тощо. Вони й сьогодні експонуються в шкільному музеї, який з 2006 р. має статус музею при закладі освіти під № 2333. Серед його археологічних експонатів привертають увагу: зуб і хребець мамонта, кам'яні зернотерки, уламки кам'яних молотів, кам'яні сокири, крем'яні та обсидіанові різці, бронзові та залізні наконечники стріл, уламки прясел, глиняні фішки, фрагменти амфор та ліпного посуду скіфського часу, ін. [1, с.253-254; 2, с.131-132; 4, с.282].

Полтавець Василь Іванович (1952 р.н.) – історик, дослідник археології Чигиринщини, генеральний директор НІКЗ «Чигирин», кандидат історичних наук. Родом із с. Стецівка Чигиринського району. У 1974 р. закінчив Білоцерківський с/г інститут, у 1977 р. – історичний факультет Чернігівського державного педінституту. Розпочавши з 1975 р. працювати екскурсоводом у Стецівському народному музеї, виступає ініціатором заснування Чигиринського заповідника, директором якого призначений у 1989 р. Перші кроки в археології здійснив у 1970-х рр. під керівництвом О. Яковенко, О. Тереножкіна і В. Іллінської. Неодноразово обстежував

археологічні пам'ятки Потясминня та Кременчуцького водосховища, проводив рятувальні розкопки. У кінці 1980-1990 рр. був ініціатором та організатором розкопок відомих пам'яток краю – Чигиринської фортеці, Суботівського замчища, Мотронинського городища, у 2001-2003 – співорганізатор Міжнародного українсько-польського проекту «Мельники-Холодний Яр», у 2004-2006 – керівник археологічних експедицій з дослідження середньовічного Чигириня. Сьогодні вивчає археологію Чигиринщини передскіфського та ранньоскіфського часу, друкується в академічних виданнях, організовує і координує наукові дослідження заповідника. Заслужений працівник культури України (1995), лауреат Державної премії України в галузі архітектури (1997), нагороджений орденом «За заслуги» III (2002) та II ступеня (2007), орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира та Відзнакою Міністерства культури і мистецтв України (2002) та ін. Науковий доробок складає понад 30 публікацій та 20 архівних праць. Серед них: «Археологія Кременчуцького моря», 2003; «Нове поселення пізньочорноліської культури на Чигиринщині», 2006; «Ландшафтне середовище пам'яток передскіфського та скіфського часів басейну Тясмина», 2007; «Нові археологічні знахідки: браслети чорноліської доби», 2008; «Структура поселень і демографічна ситуація в Потясминні в ранньому залізному віці», 2011; ін. [1, с.261-261, 470; 2, с.136-137; 3, с. 31-32; 4, с.361-362, 627].

Сайко Михайло Васильович (1952-2011) – учитель, краєзнавець. Родом із Полтавщини. Після закінчення середньої школи навчався в Черкаському державному педінституті-ті, який закінчив у 1973 р. по спеціальності «українська мова і література». Педагогічну діяльність розпочав у одній із шкіл-інтернатів Миколаївської області, у 1974-1979, 1984-1985 рр. працював у Рацівській середній школі на Чигиринщині, у 1979-1984, 1985-1986 рр. – інструктором Чигиринського райвиконкому. У жовтні 1986 р. повернувся до

Рацівської школи, де спочатку працював вихователем групи продовженого дня, потім викладав історію і суспільствознавство, українську мову і літературу, зарубіжну літературу та географію. У 1991 р. заочно закінчив Кіровоградський педінститут по спеціальності «історія». У 1996 р. брав участь у конкурсі на написання Дер-жавного гімну України. Багато років вів туристсько-краєзнавчий гурток «Борисфен», з учнями якого вивчав Чигиринщину під час походів, подорожей, експедицій. Розробив навчальну програму «Історія Чигиринщини», паспорти туристичних походів «До Тясминських джерел», «До бобрових лежбищ» та ін. Під час краєзнавчих подорожей з учнями проводив розвідки на археологічних пам'ятках, збирав підйомний матеріал з поселень, що руйнуються водами Кременчуцького водосховища в районі с. Рацева, зо-крема – з Адамівського поселення ранньозалізного часу. Частина зібраної ним колекції зберігається у фондах НІКЗ «Чигирин» [1, с.265-266; 2, с.138].

Солодар Олександр Іванович (1970 р.н.) – історик, краєзнавець, поет, викладач. Родом із Чигиринщини. Після закінчення історичного факультету Прикарпатського університету ім. В. Стефаніка працював учителем історії у селах Стецівка та Красносілля Чигиринського району (1993-1995), науковим співробітником НІКЗ «Чигирин» (1995-1997), головним спеціалістом управління з питань внут-рішньої політики ЧОДА (1998-2000), з 2001 р. – викладач Національної академії Служби безпеки України. Керівник літературної студії «Слово» (Чигирин, 1996-1998), Черкаського обласного літературного об'єднання ім. В. Симоненка (1999-2008), літературного клубу «Сяйво талантів» (Черкаси, 2010-2011). Автор ідеї,

редактор та упорядник альманахів «Четвер» (2002) і «Незабаром» (2008). З грудня 2006 р. – член Національної Спілки письменників України. Автор поетичних збірок “Чорний пілігрим” (1999), “Апостол” (2004), “Мене одним цілунком сотвори” (2007), “Привиди Чорного шляху” (2007), збірки поезій для дітей “Запросини у казку” (2010), ін. Учасник численних наукових конференцій. Науковий доробок дослідника складає понад 100 публікацій та кілька окремих видань з історії Чигиринського краю. Серед них: Проблема археологічних досліджень середньовічного поселення та оборонних споруд с. Галаганівка (1997); Чигиринські каменоломні (2001); Нариси з історії Чигиринщини (2003); Мрія про море (2008); Як були коцюбці... (2009); Галаганівка (2010); Отаман Мамай. Історія в документах (2011); ін. У 1994-1997 рр. проводив археологічні дослідження середньовічних поселень та оборонних споруд на території села Галаганівка, у 1996-1998 рр. – обстеження на узбережжі Дніпра в районі сіл Адамівка і Тіньки, польові розвідки пам'яток у селах Розсошинці, Суботів, Погорільці, Трушівці [1, с.269-270, 473-474; 4, с.415, 632].

З 1989 р., після створення Чигиринського державного історико-культурного заповідника та призначення на посаду його директора В. І. Полтавця, помітно активізується дослідження археологічних пам'яток краю. Для проведення розкопок запрошуються відомі українські археологи С. С. Бессонова, С. А. Скорий, П. А. Горішний, В. І. Клочко, М. П. Кучера.

У їх експедиціях беруть участь і співробітники заповідника. Так, в експедиції «Холодний Яр», яка у 1988-1996 рр. досліджувала Мотронинське городище і курганний могильник, брала участь С. Ф. Магда (нині – С. Ф. Павлова, заступник генерального директора НІКЗ «Чигирин» з наукової роботи). В іншій експедиції, яка у 1989-1992 р. працює на Замковій горі в Чигирині, бере участь заввідділу охорони пам'яток заповідника В. І. Терновський.

В 1995 р., коли заповідник отримує статус Національного, відкриваються нові перспективи для проведення наукової діяльності, в т.ч. й археологічних досліджень. Постійною формою діяльності науковців заповідника стають археологічні розвідки у зоні розливу Кременчуцького водосховища, у районі сіл Стецівка, Вітове, Адамівка, Рацеве та ін., в результаті яких було зібрано та

введено до наукового обігу цікаві археологічні матеріали, поповнено археологічну збірку заповідника [5].

Початок ХХІ ст. ознаменувався продовженням археологічних розвідок в зоні розмивів Кременчуцького водосховища, на території Чигирин та в селах Чигиринського району (Галаганівка, Іванівка, Адамівка, Вітове, Медведівка, Трушівці, Зам'ятниця, Вершаці), в яких беруть участь науковці заповідника О. В. Брель, М. Д. Ковіня, Б. В. Легоняк, В. І. Терновський та ін. Результатом цих розвідок стає збір нових матеріалів на відомих пам'ятках та виявлення нових археологічних об'єктів [1, с.32].

У 2001-2003 р. у міжнародному проекті «Мельники-Холодний Яр» з археологічного вивчення Мотронинського городища та курганного могильника з боку НІКЗ «Чигирин» беруть участь В. І. Терновський і Н. С. Кузьмич, які у 2004 р. з темою «Рятувальні роботи на Мотронинському городищі 2001 року» виступають на Першій міжнародній науковій конференції в Чигирині, присвяченій 60-річчю створення Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України [6].

Привертають увагу статті з історії археологічного дослідження Чигиринщини старшого наукового співробітника НІКЗ «Чигирин» Н. С. Кузьмич. В них подається перша спроба вивчення сторінок археологічного дослідження краю за трьома періодами: ХІХ ст. – 50-70-ті рр. ХХ ст., 60-70-ті рр. ХХ ст., кінець ХХ – початок ХХІ ст. [1, с.458-459; 4, с.611].

У ХХІ ст. наукові співробітники НІКЗ «Чигирин» беруть активну участь у багатьох регіональних, всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях та читаннях з виступами щодо вивчення та популяризації археології краю: «Черкащина в контексті історії України», «Залізнякові читання», «Музейні читання», «Могилянські читання», «Козацька скарбниця: Гетьманські читання», «Жовква крізь століття», «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці», «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи», «Археологія – спадок віків», «Война и оружие: новые исследования и материалы», багато інших. Їх наукові доробки публікуються на сторінках багатьох українських періодичних видань та збірок наукових праць: «Археологія України», «Пам'ятки України. Історія та культура: науковий часопис», «Археологічний літопис Лівобережної України», «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», «Археологія і етнологія Східної Європи», «Археологія and Фортифікація Середнього Подністров'я», «Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи», «Україна козацька» та багато інших [1, с.34].

Варті уваги наукові публікації завідуючої музеєм Богдана Хмельницького О. О. Пискун [1, с. 456, 470-471; 4, с.626-627] та вченого секретаря заповідника Я. Л. Діденко [1, с.455-456; 4, с.604-605] щодо вивчення та висвітлення результатів археологічних досліджень пізньосередньовічних пам'яток Чигирин і Суботова та окремих категорій археологічних знахідок з них – одягу, монет, захисного обладунку, монетно-речових скарбів, люльок, зразків козацької артилерії, керамічного посуду, побутових предметів, ін.

У статтях заввідділу «Суботівський історичний музей» Н. В. Кукси багато років у полі зору наукових інтересів – історія та результати археологічних

досліджень всередині та навколо Іллінської церкви, Г.Я. Стелецький та його наукові дослідження, доля руїн замку Б. Хмельницького в Суботові, а також – історія інших церков і монастирів Чигиринщини, від яких сьогодні залишилися рештки будівель, церквища та випадкові археологічні знахідки [1, с. 459-461; 4, с. 605, 611-612].

Цікавими є й публікації А. І. Перепелиці, яка, досліджуючи історію чигиринських церков та життєдіяльність їх священиків, відкрила для широкого кола читачів унікального дослідника старожитностей Чигиринщини отця Олексія Єримовича [1, с.469.].

Варті уваги дослідження Г. П. Мартинової, яка, як завідувачка музею археології НКЗ «Чигирин», порушила цікаве і нове питання – виховання засобами музейної педагогіки, а також – висвітлювала історію формування колекції Археологічного музею в Чигирині [1, с.463-464; 4, с.617-618].

Цю роботу продовжує сьогоднішній завідувач археологічного музею заповідника С. В. Руденко, який не лише популяризує археологічну спадщину Чигиринщини під час екскурсій та тематичних заходів, а й бере участь у археологічних розкопках та розвідках, у своїх виступах на конференціях та на сторінках друкованих видань вивчає окремі археологічні знахідки із фондів заповідника [1, с.471; 4, с.628-629].

Не можна обійти увагою і збірку «Чигиринщина: історія і сьогодення», яка друкується за результатами науково-практичних конференцій, що проводяться один раз на два роки в НКЗ «Чигирин». На її сторінках постійно друкуються публікації, що досліджують та популяризують археологічні колекції заповідника та інші матеріали з археології Чигиринщини. Серед авторів цього напрямку – Н. В. Дерев'янка, Ю. Ю. Ляшко, А. В. Шостопап, С. Ф. Потапенко, Н. В. Чигирик, А. В. Лищенко, ін.

Як бачимо, чигиринські історики, музейники і краєзнавці у роки незалежності України зробили багато для поповнення джерелознавчої бази з археології, давньої історії та культури Чигиринського краю.

1. Нераденко Тетяна. Археологія Чигиринщини /Тетяна Нераденко. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2012. – 506 с.

2. Нераденко Т. М. Дослідники археологічних пам'яток Черкащини / Т. М. Нераденко, А. М. Остапчук, Я. Р. Гудзь // Юний краєзнавець Черкащини. Число 15 / під ред. Т.М. Нераденко. – Черкаси: П.П. Чабаненко Ю.А., 2014. – С.120-145.

3. Нераденко Тетяна. Черкащина археологічна: частина 2 «Відомі дослідники»: брошура / Тетяна Нераденко. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю.А., 2015. – 52 с.

4. Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: науково-довідкове краєзнавче видання / Т. М. Нераденко [автор-укладач]. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2016. – 650 с., іл.

5. Нерода В. В. Археологічні дослідження пам'яток заповідника / В. В. Нерода, Т. М. Нераденко за матеріалами О. В. Білецької // Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: історія, сьогодення, майбуття. – Черкаси-Чигирин, 2002. – С.56-61.

6. Терновський В. І. Рятувальні роботи на Мотронинському городищі 2001 року / В. І. Терновський, Н. С. Кузьмич // Від Кіммерії до Сарматі. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України. – К., 2004.

*учениця VI класу Вершацької ЗОШ I – III ступенів.
Науковий керівник Яковенко Ірина Миколаївна*

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МІНАЄВА МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА

*У слові вчитель – все життя і мрії,
Полім душі і веселковий цвіт,
Найкращі помисли, свята любов, надії...
І вчитель сам – це неповторний світ.*

Професія педагога завжди викликала повагу та гордість. Це людина, що дає нам знання, одна з найважливіших особистостей у нашому житті. Саме вчитель вказує нам правильний шлях, закладає в наших головах підвалини тих знань, які в подальшому житті формують наше майбутнє. Багато школярів і свою майбутню професію обирають завдяки улюбленому вчителю. Потрібно бути педагогом не тільки за професією, а й за покликом душі. Адже тільки любов до своєї професії може приносити задоволення і результат. Вчитель – одна з творчих професій. Робота справжнього вчителя не закінчується дзвоником з уроку. Тому те, що одержують учні в спілкуванні з ним, стає частиною їхньої особистості.

Майстерність вчителя, педагогічна майстерність. У чому вона полягає? Можливо, в найпростішому — бути гарною, доброю людиною? Хтось із мудрих сказав: «Великий той учитель, який проймається справою, якої навчає». Саме такі слова стосуються вчителя, який усім серцем та душею горів улюбленим заняттям, мав безкорисливу любов до свого професійного покликання – Мінаєва Миколу Миколайовича.

Мінаєв Микола Миколайович народився 28 травня 1954 року в м. Черкаси в сім'ї військовослужбовця. Впродовж 1961 - 1971 років навчався в Черкаській школі № 1. Після закінчення школи вступив до Київського загальновійськового училища, де здобував спеціальність референта-перекладача. З 1972 по 1976 рік навчався в Черкаському державному педагогічному інституті на факультеті англійської філології. В роки навчання займався дослідницькою роботою, був відзначений за наукову роботу «Партизанський рух на Черкащині в роки Великої Вітчизняної війни». Свій педагогічний шлях Микола Миколайович розпочав в Монастирищенському районі. В цей період займався науково-дослідною роботою. Зібравши матеріали і експонати, написав

експозиційний план і відкрив районний музей в Монастирищі, був його керівником і екскурсоводом. В 1984 році приїхав в Чигиринський район і став працювати в Іванівській восьмирічній школі вчителем англійської мови, а згодом

вчителем історії України та всесвітньої історії[6]. За пошукову роботу був відзначений грамотою Товариства охорони пам'яток культури України. Був активним учасником краєзнавчої експедиції «Холодний яр».

З 1991 року став працювати вчителем англійської мови у Вершацькій ЗОШ І-ІІІ ступенів Чигиринського району. Попри відповідальне ставлення до викладання предметів, Микола Миколайович займався дослідницькою роботою. Любов до цього заняття прищепив багатьом учням [1]. В 1989 році при ЗОШ І-ІІІ ступенів с.Вершаці почав діяти краєзнавчий гурток. Його метою було вивчення рідного краю, пам'яток минулого, пізнання краси природи Чигиринщини, проведення походів і екскурсій, розширення кругозору учнів з історії і культури краю, традицій, фольклору, звичаїв його мешканців. Вільям Уорд писав: «Посередній вчитель викладає. Хороший вчитель пояснює. Видатний вчитель показує. Великий вчитель надихає». Микола Миколайович зумів надихнути своїми мріями весь учнівський колектив, разом з ним учні школи пройшли стежками діяльності партизанських загонів у Чорному і Яничанському лісах, побували на екскурсії в Холодному Яру і ознайомились з його історичними місцями, відвідали музеї Суботова, Чигирин, Медведівки; в походах вивчали рослинність, тваринний світ, гаї в окрузі радіусом 15 кілометрів навколо села. При цьому були виявлені і досліджені зруйновані оранкою на полях стародавні кургани і поселення сивої давнини [5].

Кожної суботи найактивніші юні краєзнавці та любителі подорожей збиралися біля школи і разом зі своїм наставником йшли на пошуки історичних знахідок. Здійснюючи мандрівку краєм, діти вчилися бережливо ставитися до природи, цінувати історію свого народу, просто дихали свіжим повітрям. Турбуючись про своїх вихованців, Микола Миколайович намагався кожного з них нагодувати польовою кашею. А учні смакували страву, слухаючи цікаві життєві оповідки свого наставника [2].

Учнями школи були зібрані на полях археологічні матеріали, які засвідчують про перебування тут іраномовних племен – кіммерійців, скіфів, носіїв чорноліської культури. Знайдено поселення епохи бронзи та черняхівської культури на полях поблизу села. Знахідки знарядь праці та побуту пращурів тих часів, зброя експонується в музеї. Серед найдавніших археологічних знахідок показаний зуб і хребець мамонта.

Гуртківці на чолі з Мінаєвим М.М. почали збирати предмети побуту, відшукувати на полях місця поселень сивої давнини і досліджувати їх, робили археологічні розвідки і збирали знахідки для подальшого їх дослідження, здійснювали походи по навколишній місцевості. Велося листування з архівами і ветеранами, збирались і аналізувались спогади старожилів, документи і

експонати для музею. Мінаєв М.М. їздив у наукові бібліотеки і архіви, склав тематико-експозиційний план та розробив експозицію музею. Одночасно проводив археологічні дослідження місцевості навколо села з гуртківцями школи, вів особисте листування з людьми, які могли поділитись своїми спогадами, але проживали вже не в селі, зібрав необхідні документи і виписки з архівів з історії села і краю для музею.

Все це дало змогу в 1991 році оформити і відкрити музей при школі. Першими відвідувачами музею були учні, їх батьки і представники громадськості села. Почалися творчі пошуки найкращого використання наявного матеріалу музею у виховній роботі і навчальному процесі. У 2006 році музей зареєстрований як краєзнавчий музей (Свідоцтво №2333 Головного управління освіти і науки Черкаської облдержадміністрації). На 2005 рік у музеї було 14 розділів [4]. А саме: «Наш край», «Природа Чигиринщини», «Край козацької слави», «Історія села Вершаці», «Село Вершаці в ХІХ столітті», «Богданів край», «Гайдамацький рух», «Шевченко і Чигиринщина», «Український одяг», «Побут мешканців села Вершаці», «Заняття жителів села», «Рушники», «Голодомор 1932-1933 рр.», «Село в роки Великої Вітчизняної війни».

Частими гостями музею є учасники та очевидці подій Другої світової Великої війни, жителі села. Відвідували музей делегація американців із спорідненого міста Себастопол з Каліфорнії та гості з Канади. Микола Миколайович із захопленням розповідав про кожен експонат музею, про необхідність кожному глибоко знати історію рідного краю і про те, що значна частина тієї історії у матеріальному вияві знаходиться на різній глибині під землею, треба бути уважнішими до різних знахідок. Екскурсію проводив щиро, переконливо, довірливо. Його очі світилися розумом і добротою. З першого погляду видно, що ця людина закохана в свою справу[3].

Мінаєв Микола Миколайович працював у Вершацькій ЗОШ до серпня 2005 року, пішов на пенсію за вислугою років. За період роботи вчителем написав низку історичних довідок: «Партизанський рух на Черкащині», «Звільнення

Монастирищенського району радянськими військами від німецько-фашистських загарбників», «Штурм міста Черкаси», «Археологічні пам'ятки та знахідки Лівобережжя Дніпра» [6]. Результатами дослідницької роботи Мінаєва Миколи Миколайовича є праці «Історія села Вершаці» та «Історія Вершацької школи», в яких висвітлено особливості сільського побуту, розвиток села в різні періоди історії, поява школи, внесок жителів села у перемогу над німцями та ін.

Микола Миколайович створив один з найкращих музеїв Чигиринського району, не отримуючи за це жодної грошової винагороди. Кожна людина приходиться у світ з певною місією, адже в кожній закладено це велике призначення працювати і бути корисним. Інша справа, що не кожен здатен повністю реалізувати цей щедрий дарунок долі, обділяючи себе і навіть суспільство. Я не знаю, що саме є тим важливим поштовхом, щоб талант людини запалав яскравою зіркою, прикрасивши життя. Але мені здається, що вона сама, відчувши в собі творчі здібності, захотіла б подарувати їх людям. Просто так, не чекаючи за це винагороди.

Щаслива та людина, яка пізнала себе, знайшла своє місце в житті, розвинула свої здібності й відчула радість від того, що її робота потрібна іншим. Саме таким натхненним патріотом є Мінаєв Микола Миколайович.

1. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА). – Записано від Діордій Алли Афанасіївни (1968 р.н.), яка проживає в селі Вершаці Черкаської області. Квітень 2018 р.

2. МПДА – Записано від Магди Василя Петровича (1951 р. н.), який проживає в селі Вершаці Черкаської області. Квітень 2018 р.

3. МПДА – Записано від Шишацької Людмили Іванівни (1965 р. н.), яка проживає в селі Вершаці Черкаської області. Квітень 2018 р.

4. Мінаєв М.М. Історія Вершацької школи. – Вершаці, 2005. – 80с.

5. Мінаєв М. Серед степів: [З історії с. Вершаці] // Чигирин. вісті. – 1994. – 5 жовтня.

6. Особова справа Мінаєва Миколи Миколайовича // Архів Вершацької ЗОШ I-III ступенів.

Яковенко Олеся Миколаївна,
учениця VI класу Вершацької ЗОШ I – III ступенів
Науковий керівник: Яковенко Ірина Миколаївна

ДОСЛІДНИКИ ЧИГИРИНСЬКОЇ МИНУВШИНИ – ВИПУСКНИКИ ВЕРШАЦЬКОЇ ШКОЛИ

Історія кожної школи — це не лише історія вчителів, що працюють у ній, а й історія багатьох поколінь, що вийшли зі стін рідної альма-матер і множили її славу своїми досягненнями, звершеннями, працюючими руками, добрими вчинками. Гордістю кожної школи, кожного вчителя є учні. Вершацька ЗОШ пишається своїми випускниками, які досягли певних злетів та перемог в житті. Дехто з колишніх випускників школи тісно пов'язав свою професійну діяльність з краєзнавством та історією, з науковою діяльністю, благодійництвом. Ця справа стала не тільки їх роботою за дипломом, але й покликанням душі.

Серед них – наша односельчанка Перепелиця (дівоче прізвище Руденко) Алла Іванівна. Народилася вона 29 липня 1962 року. З 1967 року була ученицею Вершацької ЗОШ [7]. Класний керівник Алли Іванівни Магда Катерина Григорівна розповідає: «Учениця дуже старанна, уважна, систематично виконує домашні завдання. Ввічлива, скромна, користувалася авторитетом серед товаришів. Поважала старших, старанно виконувала свої доручення. Була старостою класу. Любила історію, з захопленням читала художню літературу. Мала зразкову поведінку» [6]. Свої шкільні роки Алла Іванівна згадує так: «До професії вчителя з повагою ставилися в усі часи. Мабуть, тому, що вчитель – це не просто високоосвічена людина, а насамперед той, хто вміє передати свої знання іншим, пояснити незрозуміле, знайти ключ до здібностей кожного учня. Він повинен знайти підхід до усіх, зацікавити їх у своєму предметі, показати його важливість та корисність у житті учнів. При цьому він має з повагою ставитися до індивідуальності учня, не принижувати його, навіть ставлячи двійку. Такого вчителя обов'язково люблять учні, уважно слухають та з інтересом виконують завдання. Спогади про школу у мене найяскравіші. Хоч і минуло вже скільки років. Мої вчителі! Про кожного можна багато розповісти. Але найбільше я була заворожена майстерністю вчительки історії – Шевчук Надії Михайлівни. Ця струнка жінка привертала до себе і внутрішнім, і душевним змістом. Надія Михайлівна натхненно вела урок, використовуючи матеріали історії, вміла «переносити» учнів на уроках через століття й тисячоліття. У наших відповідях цінувала творчість, пошук нового. Й такими були майже всі заняття. Як учням було не любити такі уроки і такого Вчителя? З Надією Михайлівною нам було цікаво, ми завжди дізнавались щось нове. Саме вона вражала нас емоційністю, інтересом та ентузіазмом. Жодного разу вона не підвищила на нас голос. Добра, справедлива, уважна – такою я пам'ятаю свою вчительку» [3].

Після закінчення VIII-го класу Перепелиця Алла Іванівна навчалася в Чигиринській ЗОШ №1. Реалії тодішнього життя змусили випускницю в 1979 році вступити на навчання у Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування, після закінчення якого деякий час працювала інженером на заводі «Червона зірка». Проте захоплення історією наклали свій відбиток на долю героїні нашої розповіді. В 1994 році їй запропонували працювати екскурсоводом у Чигиринському заповіднику, і вона без вагань погодилася втілити свою дитячу любов до історичної науки в доросле свідоме життя. З 1998 року Алла Іванівна працювала молодшим науковим

співробітником у відділі «Резиденція Б. Хмельницького», а нині у Чигиринському археологічному музеї. Спеціалізується на дослідженні теми «Монастирі і церкви Чигиринщини». У свій час досліджувала і життє блаженного Варфоломія Чигиринського. За словами Алли Іванівни, блаженний Варфоломій був Христа ради юродивим і через свої дії показував майбутнє Чигиринщини і майбутнє людей, які до нього зверталися.

– Коли він ходив Чигирином і плував між парканами дріт, ніхто не міг зрозуміти до чого це. Збагнули вже у 60-роках, коли відбулася електрифікація Чигиринщини, – розповідає Алла Перепелиця.

– Передбачив отець Варфоломій і затоплення сіл під час утворення Кременчуцького водосховища. Задовго до цього він ходив нині вже затопленими селами і кричав «Вода-води!». Його дії усі зрозуміли згодом. Алла Іванівна зізнається, що досліджувати життя Варфоломія було непросто.

– Про таких людей дуже важко писати наукові праці. Три дні не могла навіть розпочати цю роботу. Лише після того, як сходила до церкви і помолилася, приступила до справи, – розповідає Алла Перепелиця. Пам'ятаю, як пішки ходила до його могили, ще коли він був похований у Полуднівці. Цікаво, що після цього знайшла його метричні книги... Перепелиця Алла Іванівна є автором вісімдесяти наукових статей про пам'ятки Чигиринщини та архітектуру НІКЗ «Чигирин». Щороку до Дня села вона організовує різного роду виставки в сільському будинку культури, експозиції яких відображають історію Вершаць.

Вивченню історії, краєзнавства та спадщини минулого присвятила своє життя ще ще одна випускниця Вершацької школи, Почесний краєзнавець України – Кукса Надія Василівна (дівооче прізвище – Бондаренко). Народилася вона 30 червня 1964 року в м. Знам'янці Кіровоградської області, але у 1965 р.

сім'я переїхала до с. Вершаці Чигиринського району Черкаської області. З вересня 1971 по червень 1979 рр. навчалася в Вершацькій восьмирічній школі Чигиринського району Черкаської області. «Мені пощастило зустріти у своєму житті людину, яка змусила задуматися над значенням слова «учитель». Вибором своєї професії я завдячую моїй вчительці – Шевчук Надії Михайлівні. Вона – учитель за покликанням, її не можна уявити ніким іншим, як учителем [2]. Викладання стало її життям. У кожній дитині вона залишила частинку себе. Її уроки були завжди цікавими. Завдяки її настановам я розуміла, наскільки важливо мати власну позицію, досягати поставлених цілей. Тоді я полюбила історію так, що мрія наблизитись до тих казкових, загадкових подій стала моїм бажанням. Дякуючи Надії Михайлівні, обрала професію

вчителя історії й полюбила її на все життя. Вона дуже освічена людина. При зустрічі з нею завжди приємно поговорити. Вона готова поділитися своїми ідеями, надбаннями, порадами».

У спогадах своїх однолітків Надія Василівна постає як особистість, що мала свою власну позицію, бачення подій, високий рівень знань [5].

З теплом у серці ділиться своїми спогадами про Аллу Іванівну та Надію Василівну вчителька, яка і стала їх натхненником у житті - Шевчук Надія Михайлівна: «Класи на той час були великі, але майже всі учні були цікавими, активними, мислячими. В школі Алла та Надя були старанними та наполегливими ученицями. Любили пізнавати минувшину, вивчати життєвий шлях історичних осіб, завжди висловлювали власне бачення певної історичної події[4]».

У 1980 р. Кукса Надія Василівна вступила на навчання до Корсунь-Шевченківського педагогічного училища, яке закінчила в 1984 р., одержавши диплом вчителя початкових класів. Освітню діяльність розпочинала у Івківській восьмирічній школі, згодом в Іванівській школі Чигиринського району Черкаської області. У червні 1985 р. вступила на історичний факультет Кіровоградського педагогічного інституту, який закінчила в червні 1990 р., одержавши диплом вчителя історії та суспільствознавства. З серпня 1987 по квітень 1996 рр. працювала вчителем історії, правознавства та географії Суботівської середньої школи Чигиринського району Черкаської області. З квітня 1996 р. Надія Василівна обіймає посаду старшого наукового співробітника Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

З 2014 р. – завідувачка відділу «Суботівський історичний музей». За сумісництвом викладала історію в Суботівській загальноосвітній школі I-III ступенів. Упродовж 15 років – керівник гуртка історичного краєзнавства ім. М.Максимовича, що діяв на базі Суботівської загальноосвітньої школи I-III ступенів. Основна сфера діяльності – історичне краєзнавство, пам'яткознавство, етнографія, музейна педагогіка, туристсько-екскурсійна робота. Кукса Надія Василівна займається розробкою наукових тем «Пам'ятки козацької доби на Чигиринщині» та «Дослідження творчого доробку Марка Федоровича Грушевського». Окрім того, до кола наукових інтересів Кукси Н.В. входять дослідження

голодомору 1932-1933 рр. та голоду 1946-1947 рр. на Чигиринщині, подій Другої світової війни 1941-1945 рр., зокрема періоду нацистської окупації краю [7;102]. Вона є автором понад 100 статей, історичних

розвідок, довідок. Має більше 300 публікацій у регіональних, всеукраїнських, зарубіжних наукових, публіцистичних, фахових виданнях. Взяла участь у

близько 300 науково-практичних історичних, археологічних, етнографічних конференцій різного рівня. Надія Василівна – один із організаторів учнівських історико-краєзнавчих конференцій «Чигиринщина в контексті історії України» (2006-2012 рр.), є упорядником збірників їх матеріалів. Розробила програму спецкурсу «Історія Чигиринщини» для учнів V-XI класів загальноосвітньої школи та маршрути одноденних туристичних походів Чигиринщиною. Є автором наукових концепцій, структурних та тематико-експозиційних планів Музею Дитини в Суботіві та експозиції «Суботів – родовий маєток Хмельницьких».

Взірцем відданості справі служіння українському народу і науці для краєзнавців Черкащини є життя і діяльність відомого уродженця краю Михайла Олександровича Максимовича. І цілком закономірно, що кожного року до дня народження вченого найкращі з дослідників Черкащини відзначаються обласною краєзнавчою премією імені Михайла Максимовича. Лауреатом даної премії в 2014 році стала Кукса Надія Василівна за працю «Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття» [1].

Особлива частина людського суспільства – це люди, що свідомо вибрали шлях професійного руху до досконалості своїх знань, проявляють відданість своїй спеціальності, творчість і винахідливість, що вкладають в улюблену справу усе, що об'єднується поняттям «душа».

«Усяка школа славна не числом, а славою своїх учнів», – сказав М. Пирогов. Найголовніше – щоб всі випускники школи любили свою професію. Якщо людина йде за своїм покликанням, вона буде старанно й сумлінно робити свою справу, надихати своїм прикладом, захоплювати неабияким умінням і майстерністю. Саме такими є колишні випускниці Вершацької ЗОШ Кукса Надія Василівна та Перепелиця Алла Іванівна.

-
1. [Визначено лауреатів премії імені Максимовича](#) // Нова доба . – 2014. –12 вересня.
 2. Матеріали польових досліджень автора (далі – МПДА) – Записано від Кукси Надії Василівни (1964 р. н.), яка проживає в селі Суботів Черкаської області. Квітень 2018 р.
 3. МПДА – Записано від Перепелиці Алли Іванівни (1962 р. н.), яка проживає в місті Чигирин. Квітень 2018 р.
 4. МПДА – Записано від Шевчук Надії Михайлівни (1947 р. н.), яка проживає в місті Чигирин. Квітень 2018 р.
 5. МПДА – Записано від Шишацької Людмили Іванівни (1965 р. н.), яка проживає в селі Вершаці. Квітень 2018 р.
 6. Особова справа Руденко Алли Іванівни //Архів Вершацької ЗОШ I-III ступенів
 7. Троциньська О.І., Діденко Я.Л. Традиції краєзнавства на Чигиринщині: минуле і сьогодення // Персоналістичний вимір історії Черкащини: матеріали Першої регіональної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю з дня народження Бушина М.І. / упоряд.: В.М.Лазуренко, І.Ю.Стадник, О.О.Яшан. – Черкаси: ЧДТУ, 2018. – С.102

Туренко Людмила Іванівна,
головний зберігач фондів Кам'янського

МАРІЯ АНТОНІВНА ШКАЛІБЕРДА – ВИДАТНИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ УКРАЇНИ

Ім'я заслуженого працівника культури України Марії Антонівни Шкаліберди добре відоме не лише у Кам'янці на Черкащині, а й в усій Україні. Її життя та діяльність нерозривно пов'язані з літературно-меморіальним музеєм О.С. Пушкіна і П.І. Чайковського, де вона пропрацювала понад сорок років. Саме М.А.Шкаліберді судилося після воєнного лихоліття у перший повоєнний рік почати, майже, заново створювати експозицію музею О.С. Пушкіна і П.І. Чайковського.

Марія Антонівна – одна із тих, хто створював експозицію районного краєзнавчого музею (нині історичний музей). Вона громадський діяч. Автор кількох путівників, буклетів, упорядник і консультант з випуску численних книг із краєзнавства, зокрема «Історії міст і сіл Української РСР. Черкаська область». Дослідниця зібрала великий матеріал з історії декабристського руху, творчості О.С. Пушкіна, П.І. Чайковського, Т.Г. Шевченка, К. Шимановського. Все це відобразила у своїй книзі «Кам'янка», яка стала не просто історією міста, а й книгою людських долі. Книга зберігається у фондах Кам'янського державного історико-культурного заповідника в машинописному варіанті.

М.А.Шкаліберда завжди була незаперечним авторитетом серед краєзнавців в Черкаській області, в Україні та поза її межами.

Народилася Марія Антонівна 8 листопада 1918 року в місті Києві, виховувалась у багатодітній родині залізничника. З дитинства тяглась до книг, до знань, захоплювали її розповіді про давнину. Допитлива дівчина мріяла про незвідані краї. Література, історія викликали особливий інтерес. Навчалася добре, спочатку в Кам'янській семирічній школі № 2, а в 1936 році закінчила Кам'янську середню школу № 1. Це був перший випуск десятирічки не тільки в місті Кам'янці, але і в районі, де навчалися діти з навколишніх сіл. Нерідко доводилось ходити до школи і повертатися додому пішки, але на складності чи незручності життя не нарікали. Хоч не було в ті часи ні книжок, ні зошитів, та Марію Шкаліберду й її однолітків вів величезний потяг до знань.

За відмінні успіхи здібна учениця неодноразово одержувала похвальні грамоти. Після закінчення середньої школи, Марія Антонівна вступає до Київського педагогічного інституту, та навчання перериває Друга світова війна [4, 131].

Марія повернулася додому й розділила всі життєві труднощі з рідними. Щоб не потрапити до фашистської Німеччини, їй довелося поневірятися по різних куточках району, пережити тяжку хворобу.

Після воєнного лихоліття 1941-1945 рр. Марія Антонівна продовжила навчання на заочному відділенні Одеського педагогічного інституту на історичному факультеті, водночас працювала вчителем історії в Кам'янській середній школі № 1 та науковим співробітником у музеї О.С. Пушкіна і П.І. Чайковського [4, 132].

Один із її учнів згадував, що для нього і багатьох його однокласників найулюбленішим предметом була історія, яку викладала Марія Антонівна: *«Клас, ніби, завмирав, слухаючи розповідь молодої вчительки, про якісь історичні події і незбагненно швидко пролітав час до дзвінка, який сповіщав про закінчення уроку. Якщо розповідь була незакінчена, з великим нетерпінням чекали наступного уроку»* [1].

Діапазон її знань виходив далеко за межі шкільної програми. Надзвичайно цікаво М. Шкаліберда проводила екскурсії в музеї, читала лекції для різних аудиторій. Її розповіді полонили серця екскурсантів з Києва, Донецька, Одеси, Львова та багатьох інших міст України, а також Польщі, Білорусії, Росії, Латвії тощо. Люди охоче приїздили, щоб вклонитись місцям, де колись бував О.С. Пушкін, збирались на таємні наради декабристи, творив невмирущі мелодії П.І. Чайковський.

З 1950 року Марія Антонівна Шкаліберда очолила літературно-меморіальний музей О.С. Пушкіна і П.І. Чайковського. З цього часу заклад став не тільки її роботою, але й змістом всього життя. Директор вела значну науково-пошукову, просвітницьку роботу. Все життя поглиблювала свої знання щоденними пошуками, знайомством з новинками літератури, вела переписку з відомими істориками, літераторами, музикознавцями, постійно працювала в архівах і наукових бібліотеках, а також споріднених музеях. Як згадує сама Марія Антонівна: *«Пристрасть до пошуків нових матеріалів не залишала мене ніколи»*. Фахівець досконало володіла інформацією про кожен експонат, вивчала все, що було пов'язане з минулим Кам'янки, особливу увагу звертала на малодосліджені сторінки історії краю. Завдяки її творчим зв'язкам, колектив музею встановив контакти з нащадками Давидових, зокрема Юрієм Львовичем Давидовим, внуком декабриста, племінником П.І. Чайковського, та його доньками – Іриною і Ксенією. Багато разів вони приїздили до Кам'янки, допомагали цікавими, рідкісними експонатами. Але й сама дослідниця розшукувала цінні книги, документи, фотографії просила передати їх у музей, а інколи й вимінювала за продукти харчування або платила за них власні гроші.

Дуже уважно ставилася Марія Антонівна до своїх підлеглих. Так Надія Сергіївна Кикоть, яка працювала з нею майже вісім років (початок 1960 року) згадує: *«За цей період Марія Антонівна навчила серйозно і відповідально ставитись до роботи, любити музейну справу. Ми часто з нею виписували рідкісні книги по МБА (міжнародний бібліотечний абонемент), вивчали, занотовували, обмінювалися думками, навчала правильно використовувати начитане під час екскурсій, лекцій. Вона організувала при музеї клуб класичної музики, куди входила в основному молодь: працівники бібліотеки, редакції, вчителі, робочі машинобудівного заводу. Навчалися уважно слухати класичну музику. Наприклад, слухами оперу «Євгеній Онегін», розбирали її, кожен висловлював свою думку, своє бачення. Та й взагалі Марія Антонівна просто навчала нас бути особистістю. Все це мені згодилося й тоді, коли почала працювати кореспондентом в районній газеті «Трудова слава», за що я їй дуже вдячна. І надалі ми зберегли добрі стосунки»* [2].

В 1975 році до 150-річчя з дня повстання декабристів Марія Антонівна разом із відомим черкаським художником Альбертом Степановичем Недосеко створила нову музейну експозицію, яка донині є зразком досконалості, хоча її довелося переробляти кілька разів. Марія Антонівна відстоювала створений нею новий тематико-експозиційний план, а художник наполягав на більш художньому оформленні експозиції, Врешті М. Шкаліберда довела, що насамперед експозиція покликана розкрити тему даної епохи і місцевості, а гарне художнє оформлення, яке б відповідало духу епохи того часу, повинно доповнювати її. Вона зуміла переконати Альберта Степановича, що його роль в оформленні експозиції велика, але на першому місці стоїть все ж тематичне, хронологічне розкриття теми [4, 133].

Перебуваючи на посаді директора музею О.С. Пушкіна і П.І. Чайковського, вона ще й збирала матеріал для створення районного краєзнавчого музею. До того ж, була живим свідком багатьох подій, які відбувалися в 30-ті передвоєнні роки, під час Другої світової війни й після неї. До Марії Антонівни йшли люди з найпотаємнішими спогадами про своє життя у страшні роки голодомору, репресій, ветерани війни передавали цінні експонати, які стали основою першої експозиції історичного музею, що був відкритий у травні 1995 року.

Можна ще багато розповідати, згадувати про цю незвичайну, стриману, інтелігентну жінку, яка уміла вислухати людей, які нерідко приходили до неї просто поговорити про життя, поділитись радістю, а іноді й за порадою. Так Валерій Іванович Волков згадує: *«Якось у моєму житті склалися такі обставини, що мені захотілось залишити роботу і виїхати з Кам'янки. І ось з цією проблемою я пішов до Марії Антонівни. Уважно вислухавши мене, вона знайшла такі слова, які я запам'ятав на все життя: «Від себе не втечеш», а потім більш ширше їх розтлумачила. Я ніскільки не жалкую, що після її мудрої поради залишився в Кам'янці, а згодом іще не раз підходив до неї з проблемами, які виникали на роботі, адже на той час був директором музичної школи ім. П.І. Чайковського. А ще пам'ятаю як запросив її до школи, щоб вона розповіла викладачам про історію міста Кам'янки. Це було неймовірне дійство. Година, відведена для її виступу, пролетіла як одна мить. Всі були в захваті від почутого»* [3].

Марія Антонівна Шкаліберда була надзвичайно відповідальною людиною. Її неодноразово обирали секретарем районного товариства «Знання», багато років вона була членом правління товариства охорони пам'яток історії та культури, товариства охорони природи, книголюбів, позаштатним лектором, народним засідателем районних і обласних судів. Довгий час очолювала районну профспілкову організацію працівників культури, була депутатом районної ради.

У травні 1963 року Марія Антонівна Шкаліберда – учасниця республіканської наради жінок України в місті Києві. Вона була відомим позаштатним кореспондентом районної газети «Трудова слава», з якою співпрацювала майже 40 років та багатьох інших видань. За роки своєї діяльності створила і надрукувала близько 170 статей і ці статті до цього часу не втратили своєї актуальності та наукової цінності.

Марія Антонівна – почесний громадянин Кам'янки. В 1966 році за досягнуті успіхи Президія Верховної Ради УРСР присвоїла їй почесне звання Заслуженого працівника культури, вперше в Кам'янському районі.

У грудні 2003 року рішенням районної ради та районної державної адміністрації, за ініціативою місцевих краєзнавців було засновано району краєзнавчу премію ім. М.А. Шкаліберди, яку вручають щороку в день її народження 8 листопада. Нагороджують кращих краєзнавців району за дослідження, пов'язані з історією рідного краю.

Марія Антонівна Шкаліберда була талановитою, світлою, надзвичайно відданою музейній справі, особистістю. Своєю невтомною працею вона зробила величезний внесок у справу збереження та примноження історичних цінностей Кам'янки та району. Ім'я М.А. Шкаліберди назавжди залишиться яскравою сторінкою в історії міста, і сподіваємось, що її пам'ятатимуть багато поколінь наших земляків.

1. *Матеріали польових досліджень автора (далі МПДА). – Спогади Бабенка Марка Володимировича, мешканця м. Кам'янки, 1936 р.н.*

2. *МПДА. – Спогади Кикоть Надії Сергіївни, мешканки м. Кам'янки, 1933 р.н.*

3. *МПДА. – Спогади Волкова Валерія Івановича, мешканця м. Кам'янки, 1941 р.н.*

4. *Незбагненна. Земна. Героїчна / відпов. за вип. І. Г. Кивгила. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2016. – 176 с.*

Діденко Яніна Леонідівна,
учений секретар Національного
історико-культурного заповідника «Чигирин»,
член Черкаської обласної організації Національної спілки
краєзнавців України
Кукса Надія Василівна,
завідувачка відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»,
Почесний краєзнавець України

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ НАРИСІ «З КАНЕВА ДО ЧИГИРИНА І НАЗАД» МИТРОФАНА АЛЕКСАНДРОВИЧА

Наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. Чигиринщину відвідав історик, письменник, етнограф, краєзнавець Митрофан Александрович. Він відомий своїми невеликими статтями етнографічно-публіцистичного характеру українською мовою, що друкувалися в журналі «Основа» (єдиному українському періодичному виданні 1861-1862 рр. – прим. авторів) під псевдонімом «Митро Олелькович» [7].

З 1857 р. по 1860 рр. М. Александрович служив у Канівському саперному батальйоні в званні підпоручика [5, 9], направлений на службу до Київської губернії [1, 15].

Його поява у Каневі відноситься до грудня 1857 року. А вже наприкінці квітня 1858 року М. Александрович здійснив свою мрію відвідати «прославленные историею Чигиринский и Черкасский уезды» [1, 15]. Перекази, відслідковані ним на Чигиринщині, були укладені в історико-краєзнавчу розвідку «Из Канева в Чигирин и обратно» [5, 9]. Свої подорожні нотатки Александрович писав російською мовою.

Поїздка дослідника по відомих історичних місцях була зумовлена семирічною відсутністю в Україні та бажанням познайомитись із історією, мовою та побутом своєї батьківщини. Під час подорожі М.Александрович вирішив побувати і на Чигиринщині - місці, де, на його глибоке переконання, мали зберігатись не лише пам'ятки старовини, а й фольклорні матеріали, що свідчили про давню та героїчну історію. Метою пошуків «собирателя южно-русских преданий» [1, 54], як називав себе сам Александрович, були історичні пісні та перекази [1, 1]. Крім вищезгаданого до подорожі зазначеним маршрутом дослідника спонукали також безуспішні пошуки історичних пісень та переказів на сході України та впевненість, що на Задніпровській Україні він зможе знайти бажане.

М.Александрович їхав Черкаським шляхом, описуючи побачене: *«Дорога от Черкас до Чигирина идет между полей по равнине, образовавшейся по мнению некоторых писателей, из отмелей Днепра; на лево целый ряд деревень, а за ними Онуфриевский монастырь и песчаный берег Тясмины; на право села по Днепру, и в числе их Баровица, прославленная поражением Павлюка. Приближаясь к Чигирину, дорога становится песчаною и еще здали видны горы, окружающая бывшую столицу Хмельницкаго и Дорошенка; с нетерпением ожидал я минуты, когда увижу ее; пески как будто нарочно заставляли меня ехать тихо; наконец заблестал передо мной крест, поставленный на Чигиринской горе; еще две версты и я в Чигирине»* [1, 26-27].

Розділ другий мандрівник присвятив саме Чигирину та Чигиринщині «Чигирин – Суботово – Медведовка – Предання – Знакомство с Помощником Станового – Мельники...».

Що являв собою Чигирин на час мандрівки Александровича, можемо дізнатися з «Памятной книжки Киевской губернии» 1856 р.: «В настоящее время Чигирин не богатый город; от старого замка уцелели остатки фундамента. Земли, принадлежащей городу, 4450 десят. Домов в городе 673. Жителей обоого пола 5921. Торговлей занимаются более евреи. На базарах продаются фабричныя и крестьянския сукна, пенька, лен, сушеные фрукты, мед, воск, сало, мельничные и жерновые камни, выделанныя шкуры и овчины. Город Чигирин, находясь недалеко от Днепровской пристани, может торговать с Одессой, Крымом, Доном, Кременчугом и Елисаветградом и, вероятно, сделается со временем замечательным из уездных городов Киевской губернии» [6, 124-125].

На жаль, Чигирин не потішив дослідника ні пам'ятками старовини, ні записами історичних пісень чи переказів, справивши на нього враження звичайного глибоко провінційного повітового містечка. Розділ розпочинається описом міста: *«Переехав на пароме через Тясмину, я въехал в Чигирин; он расположен на мысе образуемом Тясминою и болотами; пределом его с сухаго*

пути служит Чигиринская гора. На ней прежде стоял замок и, командуя городом и окрестною местностью, делал Чигирин сильно укрепленным пунктом.

Так-как солнце уже заходило, то я воспользовался временем, чтобы погулять по окрестностям города. Взойдя на Чигиринскую гору, я сел на холме – остатке прежних укреплений. Лучи заходящего солнца озаряли Чигирин, расположенный у ног моих; унылая местность как нельзя лучше согласуется с его утраченной славою.

Кругом меня ходило стадо и щипало тощую траву; поодаль какая-то женщина пела песню; заунывный мотив ея соответствовал мрачному настроению моего духа. На горе стоял окованный жестью крест, поставленный Уездным Землемером; на кресте нет и имени Хмельницкаго.

Солнце зашло за Чигиринской горой; стемнело, все стихло кругом, а я сидел на кургане и рельефно представлялось мне прошедшее. В городе блестели огни. В одной хате жид считает дневные барыши, в другой торговка прокликает судьбу за оставшиеся бублики. В уютном чистеньком домике сидят за преферансом чиновники, и закуривая папиросы, нагибаются и заглядывают друг другу в карты; за стеной жены их передают друг другу городския сплетни; в углу сидит канцелярист и барышня. Из питейнаго дома несется отдаленный шум, - там кутят инвалидные солдаты. А когда то... на этой же почве, в Чигирине, так же блестели огни. В бедной хате жена готовила ужин мужу, уезжающему на войну; где-нибудь під перелазом утирала глаза мережуваным рукавом чернобровая красавица, провозжая своего суженаго, и приговаривала: поїдеш ти, мій миленькій, уподобаєш ляшку-панянку, а мене покинеш вік горювати.

В корчме собрались бездомные горемыки, поют они казацкие песни, ждут сигнала выступления.

В замке, на горе (где сидел я) казацкий батько, окруженный казаками молодцами, передает им свои планы и надежды; между тем великолепная гетманша, какаянибудь пани Чаплинская, Ганна Золотаренкивна, или неверная жена Дорошенка обносит гостей заморскими винами и наливками собственного производства. Запел петух; один из вождей вынимает из огромной кешени штанов осыпанные бриллиантами часы, отнятые с жизнью у ясновельможного пана, и смотрит на них; храбрым воинам пора на покой, чтобы со свежими силами вести казацкие полки.

Петух запел в самом деле и напомнил мне о позднем часе ночи. С трудом отыскал я свою квартиру и на этот раз мог заснуть спокойно. Утром я вышел погулять, с намерением узнать местные предания. Это казалось тем удобнее, что я мог, не поражая своим вопросом, спросить, зачем поставлен крест на горе. Мне отвечали: «се Хмільницького гора, на їй і замок його був».

– «Що ж то за Хмільницький?»

– «А хто його знає; князь чи пан якийсь. Він церкву у Суботові поставив, а син його верх ізбив; пішов на батька, да з нашої гори й почав палить. Був би чисто усю побив; так уже старший бачить що лихо, та з їм і погодився».

Целый день пробыл я в Чигирине, но не успел ничего записать. В городе нет никаких остатков старины; он носит на себе рутинный тип уездных городов, лишен сообщений и торговли» [1, 27-31].

Далі маршрут дослідника пролягав через Суботів, де він оглянув Іллінську церкву і замчище Хмельницьких, описав стан пам'ятки на той час та поспілкувався з одним із місцевих селян, дізнавшись ряд місцевих переказів: *«Светом выехал я из Чигирина и, проехав верст шесть горами и оврагами по берегу Тясмины, очутился в Суботове. Оно длиною полосой тянется над болотистою рекою; посредине две церкви: одна деревянная (новейшая) в низу, а на горе старая каменная, построенная Хмельницким. Осмотрев ее и срисовав фасады, я пошел, руководствуясь картинкою Бантыша-Каменского, отыскивать остатки дома Хмельницкаго. Из хаты, стоящей против церкви, вышел крестьян молодой и красивый, и обратился ко мне с вопросом: «Се ви, пане, ходили коло церкви Хмільницького?» Я отвечал утвердительно.*

«А ось де і замок його був», – продолжал он, и повел меня.

От дома Хмельницкаго остались стены подвала и часть покрывавшаго его свода; в стенах сделаны углубления, вероятно для бутылок; когда то пышная рука гетманиши доставала оттуда драгоценные напитки.

Крестьянин, которому ныне принадлежат эти развалины, отгордил хворостом угол и сделал помещение для свиней; мне стало и смешно и грустно, и невольно пришла на мысль песня:

*Где в древности цвела
Троянская столица,
Там в наши времена
Посеяна пшеница.*

Странно что никто не позаботился о сохранении этого памятника; несколько лет назад были целы стены, но их разломали и употребили на какую то постройку. Крестьянин платит за остатки дома Хмельницкаго с окружающею их землею 4 руб. сер. в год. Не знаю, можна ли частным лицам арендовать старостянския земли, а то, вероятно, нашлись бы охотники сохранить драгоценный памятник прошедшего.

Один мой знакомый-офицер крестил дитя у ходившаго со мной крестьянина, и потому мы сошлись с ним.

«От пан»; говорил он про офицера, «а других панів, бодай їх... одно погано зробив: дівку вкрав». Я постарался заговорить о старине, вот что я услышал (от моего рассказчика я узнал, что Омелько Каплюхий, описанный в Записках о Южной Руси (селянин, з яким спілкувався П. Куліш у 40-х рр. XIX ст. –прим. авт.) еще жив, хотя оглох и пришел в детство): «Старший Хмільницький з ляхами бився і вельми багато грошей у церкві (от у сій) поховав, а син його не в батька був, ополячивсь, побусурманивсь, да і прийшов під Суботово, да з гори Валки збив Вежу, що на церкві була, одначе грошей не досяг. За те він і досі сновигає по гаях і байраках, гадюка ссе його серце».

«Хіба то все одно, що по полячитись, що по бусурманитись», – спросил я.

«Воно не одно, та бачте Ляхи тоді укупі з Татарами воювали. А се вже чи не після Хмільницького було, як приїхав у Суботово Мамай з Запорозцями и

Ляхам багато шкоди наробив. Тут у лісі неподалечку є дуб, не високий, да рясний, Мамаєм зветця. Кажуть, що буцім-то Мамай на йому казан вішав, да як задзвонить, то його хлопці і біжать; а інші кажуть, що через те, що і Мамай був низький, да дужий, як той дуб» [1, 31-33].

Далі шлях дослідника проходив через Миколаївський Медведівський монастир, де він не зміг записати пісень чи переказів: «Монастырь стоит уединенно на берегу Тясмины. По середине деревянная церковь, по бокам келии; но достойного замечания нет ничего. Хотя время основания монастыря совпадает с эпохой коливищины, но монахи не сообщили мне никаких преданий.» [1, 34].

Цікавим для нас є і опис тогочасної Медведівки. Проїжджаючи через село, мандрівник зафіксував наявність збережених до того часу укріплень Медведівського замку. Першу згадку про них маємо у подорожніх нотатках З.Л.Фіша (Т.Падалиця «Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні», 1856 р.) [4, 71-82]. У 1864 році згадки про рештки укріплень знаходимо у Л.Похилевича: «На горе, при реке Тясмин есть древний замок окруженный земляным валом и рвом, на котором еще видны были остатки дубового частокола» [8, 535]. Детальний опис «Замковища», розташованого в центральній частині села, подав В.Б.Антонович: «В местечке есть четырехугольное городище, наз. Замковище, длина его 45 саж., ширина 38 саж., площадь в 1710 кв. сажень; оно окружено рвом, глубиною 1-8 саж. и шириною 3-7 саж.; за рвом сохранились останки бревенчатой деревянной ограды» [2, 113].

Таким чином матеріали Александровича є одним з перших свідчень та доказів існування в 50-х роках ХІХ ст. залишків медведівських укріплень та уніатської каплиці на території замку. Її зображення ми можемо побачити на малюнку К. Пжишиховського «Давня церква уніатська у Медведівці», що був опублікований у варшавському Щотижневику ілюстрованому у 1862 р. (№164) - занедбана дерев'яна каплиця із двосхилим дахом, покритим дранкою, та однією маківкою; вікна споруди забиті дошками, замковий частокіл нерівний, частково похилений [9, 196].

Результативним було і спілкування М.Александровича із місцевими жителями – вони розповіли збирачеві декілька оповідок про давні часи.

«При въезде в Медведовку, меня поразил своим видом почти сохранившийся в целости замок. Пусть читатели не ожидают прочесть описание полуразрушенной средневековой донжоны. Заком в Украине называлось пространство, окопанное рвом и обнесенное полисадами; подобный замок был передо мною.

Я пошел осмотреть его; частокол цел почти везде и ров еще не обсыпался. Внутри стоит без окон и дверей униятская часовня, - скамейки и иконостас еще целы.

Когда я вошел в нее, мальчишки лазили по скамейкам, и выкручивали палочками воробыныя гнезда.

Я надеялся услышать по поводу замка несколько преданий, и на этот раз надежда не обманула меня.

По случаю праздника Вознесения и хорошей погоды, вся Медведовская публика собралась на базаре. Я подошел к двум старикам, – один был лет семидесяти, другой несколько моложе. Между нами завязался разговор о замке.

– «Я родивсь, то вже той замок був», – говорил старший из них, Степан Опанасенко, – «тільки палі були товці. Колись прийшла Орда, спалила місто, а люде позбігались у замок; довго думали татари, якби добуть його; піймали якогось Ляха, - забув вже як він прозивався, - і обіщали йому грошей, щоб він отчинив хвіртку, що була над ставом (задній своїй стороною замок прилегаєт к ставу – М.А.), він і одчинив, вони у ночі і влізли, а там у замку була попада, вона як почула, що Татарва у замку, то ухопила шаблю і була-б не пустила Татар; да ніхто їй допомоги не дав; вона втопилась, так її і зарубали.»

От другого крестьянина я услышал известный рассказ о Золотой Грамоте:

– «От с чего почалась та гайдамачина. Ляхи панували і дерли народ, а ченцям і промитої води не було. Запорозці якось і приїхали до Миколаївскаго Монастиря на прощу; ченці і кажуть їм: допоможіть нам, бо Ляхи скоро з нас і шкуру здеруть. Запорозці ж кажуть: як нам Цариця Катерина дасть позволеніє, то і Лядського духу в польци не буде. Один з ченців був у Цариці писарем і руку її знав, то під її руку і підписавсь, и показав Запорозцям; вони як побачили, то й почали Ляхів бить; а разом з іми і наш брат піднявся. Ляхів усіх за суччу річку проперли. Одначе, як тії Запорозці по повертались у Січ, то Ляхи ще горій почали народ дерти: ви кажуть суччі діти у Гайдамаках були».

При этом Степан Опанасенко рассказал о Конфедератах: «Я швецъ, і мій батько був швецъ; він ще був парубком, як пани збунтували на свого Короля; до Короля далеко, так вони тім часом почали людей мурдовать. П'яні понापиваютьця та й їздять, і вже де молодиця гарна, або дівка, то ніяк не вбережеш. Раз до діда прийшли у ночі, тай кажуть батькові: де у вас тут польща (а в нас один рив Польщею прозивається). Батько бачить, що вони п'яні, і не схотів вести, так один як вріже його шаблюкою по руці, руку й разрубав, мусив батько йти, а як дошов до польци, то під гору і втік, а вони на конях, то ім і не можно його наздогнати» [1, 35-37].

Розпитування М.Александровича викликали інтерес до його персони не лише з боку селян, а й з боку влади – помічник станового пристава запідозрив його в тому, що він не той за кого себе видає – на той час у повіті діяла ватага розбійників. Лише переконавшись в тому, що мандрівник не є «возмутітелем» порядку, поставив вимоги, щоб той негайно виїхав з Медведівки [1, 37-40].

Надалі подорож проходила через Мельники, де від молодої дівчини Оксани він записав пісню «Про сотника Харька» [1, 45-47].

Шлях Александровича пролягав і через Мотронинський монастир: «Он окружен густым лесом, – когда-то местом зборища шайки Железняка. Местность живо переносит в ту эпоху, когда монастир помогал восстанию и вооружал православных жителей против поляков; тем страннее кажется, что монахи ничего не помнят о временах колишщины; даже забыто имя Мельхиседека Значко-Яворскаго» [1, 53].

Мандрівка дала «несколько напечатанных здесь преданий...» та справила на М.Александровича «сильное впечатление произведенное... поэтической местностью» [1, 56].

Творчий доробок дослідника був гідно поцінований Борисом Грінченком, який відібрав до збірки «Из уст народа...» три перекази, записані Митрофаном Александровичем на Чигиринщині [2].

1. Александрович М. Из Канева в Чигиринь и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с.
2. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии: (приложение к XV т. «Древности»). – М.: Тип. М. Г. Волчанинова, 1895. – 139+20 с.
3. Гринченко Б. Из уст народа: Малорусские рассказы, сказки и пр. - Чернигов: Земская типография, 1901. – 488 с.
4. Діденко Я.Л., Кукса Н.В. «Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні» Зенона Леонарда Фіша (Тадеуша Падалиці) // Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження: матеріали I-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (11-12 жовтня 2018 р., м.Черкаси) / упоряд.: д.і.н., проф. В.М.Лазуренко, к.і.н., доц. І.Ю.Стадник, к.і.н., доц. О.О.Яшан / М-во освіти і науки України, Черкас.держ.технол. ун-т. – Черкаси: ФОП Гордієнко Є.І., 2018. – 216 с. – С.71-82.
5. Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX-I половини XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2013. – 200 с.
6. Памятная книжка Киевской губернии, изданная редактором Киевских губернских ведомостей Н.Чернышевым, с приложением карты, на 1856 год. – Киев, в губернской типографии [Интернет-ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://elib.nplu.org/view.html?&id=4197>
7. РБС/ВТ/Александрович, Митрофан Николаевич (Електронний ресурс). – Режим доступу до ресурсу: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A0%D0%91%D0%A1/%D0%92%D0%A2/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87,%D0%9C%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B0%D0%BD_%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87
8. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л.Похилевич. – Біла церква: Видавець О.В.Пшонківський, 2005. – XXII+642 с.: 8 іл.
9. Туру українские // Tygodnik Ilustrowany. – nr. 164. - 15.11.1862. - S.196.

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

*Данилевський Валерій Вікторович,
здобувач кафедри історії та культури України
ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди”*

ЕКОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ЧАСОПИСІВ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ

Проблеми екологічної безпеки, збереження і раціонального використання природних ресурсів гостро ставились у матеріалах українських громадсько-політичних та літературно-художніх журналів у період перебудови (1985–1991 рр.). Безумовно, цьому сприяло те, що із екологічного в потужний політичний чинник суспільного життя перетворилася катастрофа на Чорнобильській АЕС, яка спіткала Україну у 1986 р. Вона підірвала довіру людей до радянської системи і пробудила усвідомлення національних інтересів, спричинила підвищення активності та організаційне згуртування політичних сил. Чорнобильська трагедія викликала протестні настрої і активізувала політизацію широких верств населення, спонукала людей до переосмислення дійсності, пошуку відповідей на гострі питання суспільного розвитку.

Розглянемо деякі з публіцистичних матеріалів проблемно-екологічного спрямування, аби мати уяву про ту потужну місію, яку несла в період перебудови і гласності українська журнальна періодика.

Проблемі аварії на Чорнобильській АЕС в контексті екологічної безпеки і збереження довкілля була присвячена стаття В. Князюка «Чим замінити атомні електростанції?». Автор висловлює свої міркування щодо впровадження і використання альтернативних атомній енергетиці джерел енергозабезпечення, аналізує наявний досвід, наводить думки провідних українських вчених. Стаття пробуджує інтерес громадськості до актуальної проблеми [1, с. 167–172].

Враховуючи інтерес читацької аудиторії, журнал «Вітчизна» у №4 за 1989 р. під назвою «Евакуація» опублікував інтерв'ю свого кореспондента О. Буценка з першим заступником міністра транспорту Української РСР В. Ревою. З нього інтерв'ю вперше громадськості «із перших уст» дізналася про те, як організовувалася робота з евакуації жителів міста Прип'ять і персоналу Чорнобильської АЕС в перші години і дні після аварії. Відзначалася необізнаність і неготовність відповідних служб до подібних ситуацій. Водночас йшлося про високу відповідальність і самопожертву рядових учасників робіт з ліквідації наслідків аварії. Журналіст, який брав інтерв'ю у передмові зазначив, що «розмірковуючи, як краще подати матеріал, я дійшов висновку, що змінювати нічого не варто, – це вже документ про ті перші години Чорнобиля, побачені з відстані трьох років» [2, с. 132–139].

Вагоме значення для приверненні уваги до різних проблем тогочасної України, і в тому числі – екологічних, став організований журналом «Жовтень» у 1989 р. (ведучий – відомий публіцист В. Базів) круглий стіл з проблем взаємодії людини, природи і суспільства. Матеріали цього круглого столу були оприлюднені на сторінках журналу під назвою «Для кого б'ють дзвони?».

Учасники журналом круглого столу – представники органів влади, науковці, виробничники, творча інтелігенція, висловлювали оцінку стану природних ресурсів і оприлюднювали свої пропозиції щодо шляхів їх раціонального використання та збереження довкілля. Академік Я. Підстригач констатував, що «екологічна загроза – реальність, нині існуюча, від якої уже тепер, у цю хвилину, треба шукати порятунку» [3, с. 79]. Вчений М. Долішній вважав, що «основним гальмом механізму природокористування є відсутність плати за користування чи пошкодження (забруднення) індустрією водних, повітряних, земельних, лісових чи мінеральних ресурсів [3, с. 81].

Продовжуючи на сторінках журналу дискусію за круглим столом, генеральний директор Львівського виробничого об'єднання «Автовантажувач» Я. Підвальний розглядав екологічні проблеми з позицій існуючої практики: «Планується, приміром, нове будівництво. Міністерство закладає у кошторис витрати на охорону природи. Обласні будівельні організації, приймаючи підряд, намагаються у запропонованому переліку щось та опустити. У ліпшому разі ставлять природоохоронні об'єкти на останнє місце, а ще частіше їх викреслюють. За таку економію ще й премії отримують».

Організатор круглого столу на сторінках журналу «Жовтень» публіцист В. Базів акцентував увагу на тому, «що паперові пута міцніші від залізних кайданів. Лозунг «будь-якою ціною», написаний на прапорі адміністративної системи, не тільки привів у тупик вітчизняну економіку, розмив моральні критерії у суспільстві... Войовничий бюрократизм, породжений сталінізмом, з однаковою пристрасстю і душі плюндрував, і природні багатства нівечив» [3, с. 83].

У 1985 р. у №5 журналу «Вітчизна» з'явилась стаття «Потайні шляхи підземних вод». Її автор А. Тютюнник зі щемом писала про шкоду, завдану природі України: «Знадобився грім Чорнобиля, щоб примусити нас роззирнутися і усвідомити: ця катастрофа – тільки початок в ряду грядущих, не менш страшних катастроф. На той час проритими на полях нашої країни каналами вже можна було б 17 разів обперезати земну кулю по екватору, але врожаї незмінно лишалися найнижчими у Європі, від підтоплення й заболочення гинули найкращі землі. Лише в Херсонській області понівечено 120 тисяч гектарів землі та 137 населених пунктів, в Одеській і Миколаївській – іще стільки ж. Вінцем водогосподарської «творчості» мав стати Дніпровсько-Бузький гідровузол та канал Дунай-Дніпро» [4, с. 129].

Та найболючіше усвідомлювати, писав на сторінках журналу «Прапор» («Березіль») Б. Сушинський у статті «Перед судом нащадків», що «в багатьох випадках серйозні екологічні прорахунки, кризи, навіть катастрофи виявляються наслідком практикованої у нас упродовж кількох десятиліть «демагогоекономіки», з її підміною законів економіки і цілих етапів розвитку суспільства та громадської думки – галасливими гаслами, починами, «лініями»; а відтак – нав'язуванням сумнівних проектів (згадаймо хоча б проблеми Байкалу, трагедію Севану, Аралу, Кара-Богаз-Голу, Полісся або Ленінградську дамбу); а ще – наслідком постійного некомпетентного втручання окремих керівників у виробничу діяльність, особливо в діяльність фахівців сільського господарства» [5, с. 132].

Популярний у роки перебудови часопис “Дніпро” засобами публіцистики також порушував широкий спектр гострих і суспільно значимих проблем. Серед них висвітлені чорнобильською катастрофою економічні проблеми, що тісно переплелися з екологічними. У №4 журналу “Дніпро” була надрукована стаття «Зона особливої уваги». Її автори В. Сенченко і О. Кириченко, знані фахівці, спростовували думку про те, що забруднення навколишнього середовища є наслідком перебудови, зазначаючи, що не сьогодні і не вчора було переповнено екологічну ємність цілого ряду регіонів, де самовідтворення природи стає неможливим. «Виявляється, – йдеться в статті, – справа не в прийнятих рішеннях, а в їхньому виконанні. Але саме цієї «дрібнички» бракувало. Скажімо, ще 1972 року ЦК КПРС і уряд доручили Міненерго спорудити пристрої по вловлюванню двоокису сірки з димових газів. Однак це доручення не виконане й досі». Загрозливий стан навколишнього середовища автори підкріплюють конкретними прикладами та статистичними викладками [6, 34–59].

Отже, журнальна публіцистика періоду перебудови гостро піднімала екологічні питання. Також активно ставила питання економного використання природних ресурсів. У журнальних статтях наголошувалося на суспільній значимості розв’язання таких проблем як екологічна безпека, збереження і раціональне використання природних ресурсів.

-
- 1 Князюк Валерій. Чим замінити атомні електростанції? // Вітчизна. – 1988. – №11. – С. 167–172.
 - 2 Евакуація. Бесіда нашого кореспондента О. Буценка з першим заступником міністра транспорту УРСР В. М. Ревою // Вітчизна. – 1989. – № 4. – С. 132–139.
 - 3 Базів В. Для кого б’ють дзвони? // Жовтень. – 1989. – № 12. – С. 79–88.
 - 4 Тютюнник А. Потайні шляхи підземних вод // Вітчизна. – 1989. – № 5. – С. 129–136.
 - 5 Сушинський Б. Перед судом нащадків // Прапор. – 1988. – № 10. – С. 132–141.
 - 6 Сенченко В., Кириченко О. Зона особливої уваги // Дніпро. – 1989. – № 4. – С. 34–59.

*Кивгила Ігор Григорович,
кандидат історичних наук (м. Кам’янка)*

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РІЗНИХ ФОРМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У РОБОТАХ ВЧЕНИХ-АГРАРНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР.

У другій половині 1920-х рр. у кооперативній теорії починають переважати уявлення про закономірність переходу сільськогосподарської кооперації до її вищих – виробничих форм. До висвітлення цих аспектів у 1920-х роках звертались ряд науковців-практиків.

Метою статті є показати бачення переходу до виробничих форм сільськогосподарської кооперації у працях таких дослідників кооперативного руху 1920-х рр. як О. Лозового [1] та І. Батюка [2].

Як вказував О. Лозовий, якщо напівнатуральне, споживче господарство могло миритися з інтегральним сільським кооперативом, що виконувало незначні збутові та постачальні функції, то по мірі відновлення сільського господарства, зростання товарного селянського господарства та встановлення зв'язку його з ринком, все більшого значення починали набувати спеціальні види сільськогосподарських товариств [3, с. 262].

О. Лозовий зазначав, що спеціалізація в кооперації була тісно пов'язана із зростанням товарності селянського господарства та залежала від спеціалізації самого господарства. По мірі зростання товарності селянського господарства мали зростати й спеціалізовані сільськогосподарські кооперативи. На думку вченого, необхідною умовою для створення спеціалізованого сільськогосподарського кооперативу було те, щоб число його членів мали господарства з яскраво вираженим товарним характером та щоб кількість відчуженого продукту (товару) могла забезпечити купівельно-збутові операції кооперативу в тій мірі, щоб операції ці були рентабельними [3, с. 264].

Вчений аналізував практичну виробничу роботу по сільськогосподарській кооперації в Україні, що здійснювалась диференційованими всеукраїнськими центрами, до яких відносились Кооптах, Добробут, Плодоспілка.

Як підкреслював у своєму дослідженні вчений, діяльність скотарського-молочарського товариства Добробут поширювалась далеко за межі членів-пайовиків, а збут продукції молочарства через Добробут охоплював до 500 кооперативних організацій, в основному універсальних сільськогосподарських товариств. Вчений відмічав, що товариство здійснювало організаційну роботу з відкриття нових масло-перероблювальних пунктів, розвинуло потужну роботу по заготівлі молочарських продуктів, займалося постачанням молочарських товариств спеціальним інвентарем, спеціальною кормовою базою [3, с. 239].

Плодоспілка, як зазначав О. Лозовий, мала за мету організаційні, збутові та виробничі операції по лінії садівництва, городництва, виноградарства та повинна була звертати увагу на організацію збуту та переробку продукції. Вчений переконував, що Плодоспілка зобов'язана була мати тісні зв'язок зі споживчою кооперацією, промисловістю та державною торгівлею з метою отримання від них цільових авансів на розвиток своїх операцій [3, с. 249].

Перспективні шляхи розвитку різних форм сільськогосподарської кооперації знайшли детальне відображення у дослідженні І. Батюка. Завдання сільськогосподарської кооперації полягали, на думку І. Батюка, в організації постачання засобів сільськогосподарського виробництва – машин, знаряддя, поліпшеного насіння, добрив, племінної худоби та іншого, з одного боку, а з іншого – налагодження кооперативного збуту продуктів сільськогосподарського виробництва. Лише в цьому напрямку вчений розглядав торгівельну функцію сільськогосподарської кооперації, яка розвивалася паралельно з розвитком та зміцненням дрібного господарства, яке потребувало засобів сільськогосподарського виробництва та збуту своєї продукції. Тому на початку торгівельна робота низової сільськогосподарської кооперації була випадковою й повністю залежала від тих ресурсів, що знаходились в її розпорядженні [4, с. 48].

І. Батюк констатував великі темпи розвитку торгівельних оборотів союзів [7, 48]. Вчений зазначав, що у перші роки існування радянської системи сільськогосподарської кооперації торгівельні операції по постачанню були домінуючими. Збутова робота натомість йшла мляво, завдяки де зорганізованості сільськогосподарського ринку, «ножиць», відсутності кредитів. Лише у другій половині 1923 р. почався перелом у бік поступового поширення збутових операцій. Причину цього вчений вбачав у відкритті експортних операцій – переважно експорту хліба, поліпшення ринкової кон'юнктури на сільськогосподарські продукти, поширення кредитування [4, с. 49].

І. Батюк вважав перспективи розвитку кооперативного постачання необмеженими. Поруч із постачальною роботою сучасної сільськогосподарської кооперації вчений відмічав важливість роботи з виконання хлібопозичкових доручень держорганів. Насіння, що поверталось населенням, приводилося в кооперації в належний вигляд: чиститься, сортується, зберігається [4, с. 53].

Способи проведення хлібних операцій: хлібопозичкові операції, закупка хліба за твердими цінами на короткотермінових умовах Сільського Господаря з союзами. Однак хлібопозичкові операції здійснювалися лише на посередницькі кредити Держбанку та Українбанку. І. Батюк вказував, що несталість цін, неакуратне фінансування Держбанком та Українбанком, несталість курсу червінця – гальмували широкий розвиток хлібопозичкових операцій [4, с. 54].

Як доводив вчений, з середини 1920-х рр. увага сільськогосподарської кооперації перенесена не на експортні операції, а на закупку насінневого матеріалу для внутрішнього ринку.

Крім хлібних операцій, системою сільськогосподарської кооперації проводився збут молочарської продукції, яєць для експорту, живої худоби й м'яса, сировини, хмелю, тютюну. Однак, на думку дослідника, через відсутність кредитів, ця робота займала невелике місце в торгівельних оборотах сільськогосподарської кооперації. Лише з середини 1920-х рр. вона почала розвиватися у фахових центрах – збут продукції птахівництва концентрувався «Кооптахом», продуктів скотарства – «Добробут». І. Батюк прогнозував, що подальша інтенсифікація й розвиток дрібного господарства буде сприяти поширенню збутової роботи сільськогосподарської кооперації, що мало викликати спеціалізацію торгівельної роботи сільськогосподарської кооперації [4, с. 55].

На думку вчених, широкий розвиток кооперації в скотарстві міг початися лише тоді, коли скотарство стане ринковою галуззю [4, с. 56].

І. Батюк позитивно оцінював перспективи подальшого розвитку кооперативної роботи по скотарству у зв'язку зі створенням Всеукраїнського кооперативного скотарсько-молочарного товариства «Добробут» [4, с. 57]. Окремо вчений зупиняється на аналізі роботи молочарської кооперації. Зокрема, дослідник зазначав, що розпочавши роботу в умовах військового та революційного часу, молочарська кооперація не змогла в потрібній мірі розвинути і набрати промислового характеру. В часи військового комунізму майже вся молочарська кооперація загинула. Спроба по її відродженню у 1922 р.

Київським та Одеським молочар-союзом не мала успіху. Кон'юнктура ринку на молочні продукти у 1922 –1923 рр. була несприятлива і на кінець 1923 р. ці молочар союзи ліквідувались. Лише з 1924 р., коли кон'юнктура ринку на молочні продукти поліпшилась, дрібне господарство зміцніло, сільгоспкооперація знову почала відроджувати молочарську справу, в якій змінилися організаційні форми роботи. замість молочарських спілок, справу технічної переробки та збут продуктів молочарства проводили переважно універсальні сільгосптовариства [4, с. 59].

І. Батюк доводив слабку забезпеченість товариств молочарським приладдям і обладнанням. Окремо вчений аналізував розвиток цукрово-бурякової кооперації. Тому враховуючи народногосподарське значення селянського буряківництва, сільськогосподарська кооперація, на думку вченого, мала одним з головних завдань саме кооперування продукції цукрового буряку в районах лісостепу [4, с. 69].

І. Батюк прогнозував що протягом кількох років сільгоспкооперація встигне охопити не лише кооперативну продукцію і збут цукрового буряку, але підійде до кооперування цукрової промисловості [4, с. 75].

Насправді, прогнози вчених не могли виправдатися. Безмежний контроль та втручання партійних та державних органів, внутрішні протиріччя перетворювали кооперацію на кінець 1920-х рр. у механізм напівдержавного типу, а потім призвели до її повного знищення. Адміністративно-командна система зруйнувала такі сторони кооперації як гнучкість, самоокупність, ініціативу, зацікавленість членів кооперації.

1. Лозовий А. Сельско-хозяйственная кооперация и значение ее в современных условиях. – К. : Изд-во “Пролетарий”, 1926. – 270 с.; Лозовий А. Основи кооперації. – Х. : Держ. вид-во України, 1928. – 320 с.

2. Батюк І. Сільсько-господарська кооперація на Україні. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 90 с.; Батюк І. Робота сільсько-господарської кооперації на Україні в 1924 р. // Земельник. – 1925. – № 2. – С. 4 – 17; Батюк І. Про шляхи масової реконструкції селянського господарства. – Х., 1928. – 89 с.

3. Лозовий А. Сельско-хозяйственная кооперация и значение ее в современных условиях. – К. : Изд-во “Пролетарий”, 1926. – 270 с

4. Батюк І. Сільсько-господарська кооперація на Україні. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 90 с.

Лазуренко Валентин Миколайович,

*доктор історичних наук, професор,
проректор з гуманітарно-виховних питань
Черкаського державного технологічного університету,
відмінник освіти України, почесний краєзнавець України*

**НАЦІОНАЛЬНА ТРАГЕДІЯ УКРАЇНИ –
ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ –
У НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
КРАЄЗНАВЧА СКЛАДОВА ДОСЛІДЖЕННЯ**

Голодомор 1932–1933 років – це страшна трагедія українського народу. Історики називають різні цифри померлих від голоду селян – від 3 до 7 млн, а деякі навіть до 10 млн осіб. Смерть близької людини – трагедія, а мільйонів – статистика. Мільйони померлих від голоду українських селян – не статистика, а наслідок злочинної політики радянської держави.

28 листопада 2006 р. Президент України Віктор Ющенко підписав прийнятий Верховною Радою України Закон за № 376-V “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, в статті 1 якого чітко зазначено, що “Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу”. Вищезгаданим Законом органи державної влади та місцевого самоврядування зобов’язані брати активну участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам’яті українського народу. Саме на збереження історичної пам’яті і була направлена потужна історико-краєзнавча пошукова робота краєзнавців Черкащини.

У новітній історіографії висвітлення тематики Голодомору 1932–1933 рр. у дослідженнях краєзнавців Черкащини побіжно розглядалась у роботах таких дослідників, як В. Мельниченко, А. Морозов, О. Черевко [1].

Мета статті: розкрити особливості висвітлення теми Голодомору 1932–1933 років у дослідженнях краєзнавців Черкаської області (Україна).

За радянських часів згадувати про Голодомор 1932–1933 рр. було заборонено. І лише після проголошення незалежності України про голод не тільки заговорили, а й дали оцінку.

З 1998 р. відповідно до Указу Президента України кожного року (четверта субота листопада) відзначається День пам’яті жертв голодомору. А у травні 2003 р. Верховна Рада України прийняла Звернення до народу України,

в якому визнано, що “голодомор був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством

і міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв фактів геноциду у світовій історії”. У 2006 р. прийнято Закон України, “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”. Прийняття цих актів сприяє відновленню історичної справедливості, глибокому усвідомленню причин і наслідків геноциду українського народу, консолідації навколо ідеї утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насилля, а також підвищенню авторитету України в світі [2, с. 22].

На сьогодні чимало для підняття із забуття і донесення до громадськості правдивої історії про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні зробив відомий історик Василь Марочко. “Геноцид українців шляхом рукотворного голодомору 1932–1933 рр. є злочином, який не має терміну давності та забуття, позаяк голодомор – це мільйони невинно убієнних селян, фізично знекровлена та соціально вихолощена нація, яка й досі переживає його руйнівні морально-психологічні та демографічні наслідки”, – зазначає Василь Марочко [3, с. 3].

З'ясовуючи причини голоду 1932–1933 рр., історики висвітлюють особливості примусової колективізації та виснажливих хлібозаготівельних кампаній, але часом побіжно говорять про найважливіше – про винуватців, тобто про творців політики масового нищення українців. “Монопартійна система функціонування органів радянської влади витворила специфічний інститут комуністичної деспотії. Номенклатура, прикриваючись принципом колегіальності, творила жахливі діяння, виголошувала злочинні наміри, позбавляла селян продуктів харчування, права на самопорятунок” [3, с. 3].

Необмежена влада партійних органів, особливо політбюро ЦК ВКП(б) та КП(б)У, виявилася політичним інструментом творення голодомору, про що свідчать постанови, телеграми, шифрограми, підписані особисто Йосипом Сталіним, В'ячеславом Молотовим, Лазарем Кагановичем, Станіславом Косіором. “Карально-репресивна система перетворила українські села в соціальні резервації. Їх неможливо було залишити, позаяк навколо стояли загороджувальні загани, діяли юридичні та суто комунікаційні обмеження (безпаспортність селян, заборона продажу їм залізничних квитків, призупинення завозу до українських сіл будь-яких товарів, чатування на залізницях та по селах військ ГПУ, територіальних частин Червоної армії, міліції)” [3, с. 3–4].

Перед тим, як розглядати суто дослідження краєзнавців Черкащини, хочемо зупинитись на баченні сталінського терору голодом відомого українського історика Станіслава Кульчицького. Багаторічний дослідник Голодомору 1932–1933 рр. зазначає, що “Голодомор лише в останню чергу слід розглядати як історичну проблему. Насамперед він є глибокою і незагоюваною раною на тілі народу. І вона не загоїться, доки ми не зрозуміємо, якими були до Голодомору і якими стали після нього” [4, с. 12].

Голодомор початку 1930-х рр. відтепер і, напевне, назавжди залишиться однією з найактуальніших, гострих і болісних проблем українського суспільства – в політичному, науковому, морально-психологічному аспектах. Особливе значення для осмислення причин, перебігу і наслідків цієї трагедії, її кваліфікації як геноциду українського народу має виявлення і публікація історичних джерел.

За приблизними підрахунками, на території Черкащини загинуло від Голодомору 1932–1933 рр. майже 300 тисяч чоловік [19, с. 334].

Системні дослідження цього трагічного періоду історії Черкащини, територію якої окреслюємо межами сучасної Черкаської області, започатковані в кінці 1980-х років, коли в умовах набираючих сили процесів демократизації усіх сфер суспільного життя, стало можливим говорити правду про раніше замовчувані сторінки минулого. Одним з перших до цієї теми звернувся літературознавець і краєзнавець Василь Пахаренко [5], який на

публіцистичному, а згодом – на науковому рівні почав досліджувати і оприлюднювати факти Голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині, привертати до них громадську думку. Особливість сприйняття Голодомору подається дослідником через українську народну творчість, що є добрим виразником відображення ментального сприйняття українцями партійно-радянських трансформацій на селі, які призвели до трагедії нації.

Та справді всенародного звучання тема Голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині набула з початку 1990-х років після проголошення Україною незалежності. Громадянське сумління і відповідальність перед нинішнім і прийдешніми поколіннями об'єднали навколо цієї теми широкий краєзнавчий загал – професійних дослідників і краєзнавців-аматорів, усіх, хто не байдужий до долі свого народу і його майбутнього. Авторами численних свідчень, публікацій та книг стали люди різного віку і різних професій – педагоги, журналісти, письменники, працівники архівів, музеїв і бібліотек, студентська та учнівська молодь.

Серед перших узагальнюючих видань краєзнавців Черкащини про Голодомор – книга “Трагічні голоси” подвижника краєзнавчого руху Костянтина Гудзенка, яка побачила світ у 1993 р. в друкарні міста Кам'янка. В ній автор на конкретних фактах розкрив людські втрати, яких зазнали населені пункти Кам'янського району під час Голодомору 1932–1933 рр. [6]. Принагідно слід зазначити, що дослідник вже у 1993 р. вживав термінологічно трагічні події 1932–1933 рр. не як “голод”, а саме як “голодомор”. І це, зазначимо, в перші роки становлення незалежності України, коли певні групи дослідників утримувались чи свідомо уникали цього визначення. У вступній частині книги автор пише: “У 1993 році відзначено 60-річчя страшної трагедії в історії українського народу – голодомору 1932–1933 років, вчиненого тоталітарною системою. Уперше взявся збирати матеріали про голодомор 33-го у 1985 році, але негласно. Перше інтерв'ю я записав у березні 1987 року у жителя села Баландино, колишнього активіста, тепер покійного Дениса Єлисеєвича Гриценка. Перед тим, як мені розповісти, Денис Єлисеєвич запитав: – Для чого вам потрібний такий страхітливий матеріал? Я йому сказав: – В мене ще з дитинства голод і мученицька смерть людей краяли душу. Я твердо вирішив детально вивчити голодну весну 33-го, скласти списки померлих у населених пунктах району. А для увіковічення їх пам'яті в кожному селі побудувати пам'ятники” [6, с. 3].

У 2004 р. Костянтин Гузенко видав історико-географічний нарис “Там, де протікає Тясмин”, в якому вже чітко прослідковуються причини тих трагічних подій, що спричинили голодомор на Кам'янщині. Зокрема, краєзнавець зазначає. “Ще з осені 1932 року було видно, що весна 1933 року буде тяжкою. Хлібозаготівля проходила жорстоко. Хліб з колгоспних комор вивезли і здали державі, навіть посліди зерна сортували і також вивозили. На зароблені трудовні колгоспникам майже нічого не дали. А зерно, яке вродило у власних господарствах забирала комісія. Після такого варварського ставлення до селян більшість громадян району залишилися без хліба. З березня 1933 року по району

почався суцільний голод. У квітні і на початку травня почалося масове вимирання людей. Жителі панікували, почалися масові крадіжки” [7, с. 23].

Про жахіття трагедії 1932–1933 рр. на Золотоніщині розглядається у опублікованій у 1993 р. статті “Голодомор-33 на Золотоніщині” патріарха краєзнавчого руху на Черкащині Михайла Пономаренка [8].

Про голод 1933 року у селищі Маньківка Черкаської області йдеться у статті “33-й: голод” І. Хльобаса, опублікованій в газеті “Українські вісті” у травні 1993 р. [9].

У 1993 р. з-під пера краєзнавця Я. Мицика (Тальнівський район Черкаської області) вийшла друком книга “Голод у Вишнополі” [10]. Наступного року видана перша на Черкащині “Книга пам’яті села Безпальче” Драбівського району, яку підготував сільський учитель Іван Городинець, склавши списки і внісши до книги імена близько 900 односельчан, померлих в роки Голодомору [11].

“Страхіття 33-го”. Таку назву має розділ, присвячений Голодомору 1932–1933 рр. на Лисянщині, у книзі краєзнавця Володимира Щербатюка “Історія регіонів України: Лисянщина” [12]. У книзі дослідник подає статистичні дані по загиблих від голоду у селах Лисянського району Черкаської області. Наприклад, як зазначає краєзнавець, у “с. Вотилівка під час голодомору із 800 дворів люди вимерли повністю у 200, в інших дворах смерть забрала по одному, а то й по кілька осіб” [12, с. 180]. Щодо причин голодомору, то краєзнавець вказує на те, що причиною цього стало “примусове, з широким застосуванням репресій, проведення владою згубної для селянства хлібозаготівельної політики з метою зламати опір українців, яким були чужі комуністичні ідеї, і які протистояли будівництву в селі запланованого більшовиками суспільства” [12, с. 184].

“Невідома точна кількість жертв голоду на Шполянщині. Оскільки голод був створений штучно, то його згодом назвали голодомором. Він є однією з найтрагічніших сторінок української історії і одним з найбільших злочинів комуністичного режиму в Україні”, – наголошує, аналізуючи події 1932–1933 рр. в Шполянському районі Черкаської області краєзнавець Віктор Шевчук [13, с. 117].

Проблематика голодомору 1932–1933 рр. займає помітне місце у документально-художньому виданні краєзнавця з Монастирищини Івана Волошенка [14]. У ґрунтовному виданні, яке у нарисовій формі подає історію кожного населеного пункту Монастирищенського району Черкаської області, краєзнавцем наводяться наслідки голодомору для кожного, без винятку, села. Так, наприклад, у селі Княжа Криниця, – зазначає І. Волошенко, – “вмерло під час голодомору біля 500 осіб” [14, с. 217], в селі Чапаєвка (Панський міст) “за неповними підрахунками померло в той час не менше 200 осіб – п’ята частина мешканців” [14, с. 312], а селі Зарубинці “під час голодомору померло більше 300 осіб” [14, с. 125]. І так по кожному селу.

У 2003 р. з-під пера краєзнавця Леоніда Панченка побачив світ історико-краєзнавчий нарис про село Паланка Уманського району Черкаської області [15]. Тематика голодомору 1932–1933 рр. зайняла помітне місце у згаданому виданні. Краєзнавець провів активну пошукову роботу, працював у місцевому і

обласному архіві, краєзнавчому музеї і, не знайшовши офіційні списки жертв голодомору, прийшов, на основі польових власних досліджень, до констатуючого висновку про те, що “під час голодомору 1932–1933 рр. в селі померло декілька сот жителів, якщо не більше тисячі” [15, с. 64]. Також краєзнавець зазначає, що “Уманщину вважають одним із регіонів, що найбільше постраждав від голодомору 1932–1933 років. Паланку, таким чином, можна віднести до категорії сіл, в яких загинула чи не найбільша кількість людей” [15, с. 58].

Ряд краєзнавчих праць, які присвячені історії Чигиринщини та її населених пунктів, вийшли друком у 2004 р. Серед них книга краєзнавців Бориса Кузика і Василя Білошапки, присвячена історії села Головківка Чигиринського району Черкаської області [16]. Висвітлюючи радянську політику на селі, яка призвела до голодомору 1932–1933 рр., автори аналізуючи, наслідки трагедії зазначають, що “не менше 500 жителів Головківки померли голодною смертю, багато людей опухло з голоду” [16, с. 63].

Взагалі, на Чигиринщині, до складу якої на час голодомору 1932–1933 років входило 25 населених пунктів, загинуло чимало людей. Скільки людей загинуло від голоду на Чигиринщині на сьогодні сказати складно. Якщо виходити з того, що за переписом населення в УРСР у 1926 р. у межах тодішнього чигиринського району проживало 95,4 тисяч чоловік, а вже за попередніми даними наступного, так званого “репресивного” перепису населення, який був проведений на початку 1937 р., на Чигиринщині проживало – 76,1 тисяч чоловік, то можливо кількість жителів Чигиринщини, які стали жертвами голодомору може (якщо припустити) коливатися в межах близько 10 тисяч осіб. До речі, на 1 червня 1937 р. на обліку в НКФ у Чигиринському районі перебувало 80,1 тисяч чоловік, тобто, як бачимо, за десять років – з 1926 р. по 1936 р. кількість населення Чигиринщини зменшилась на 15,3 тисяч чоловік (але зменшення проходило не лише за рахунок голодомору 1932–1933 рр., сюди слід включати і наслідки насильницької колективізації, тобто так зване “розкуркулення”, виїзди людей, що не витримали більшовицьких експериментів, за межі території України, переїзди в інші регіони держави тощо) [17, с. 242].

Наслідки насильницької колективізації на Черкащині, як і в інших регіонах України, переросли у трагедію голоду 1932–1933 рр., про що свідчать численні факти. Саме на цій причині голодомору в посібнику “Моя Черкащина”, який вийшов з друку у 2006 р., акцентує увагу краєзнавець Василь Мельниченко [18, с. 160]. “Лише в червні 1933 року, – зазначає дослідник, – у Смілянському районі померло 3194 чоловіка. Впродовж 1932–1933 рр., за неповними даними, голодною смертю в Звенигородському районі загинуло 4009 чоловік, Христинівському – 3717, Черкаському – 6941, Шполянському – 7321. Мали місце випадки людоїдства” [18, с. 160].

У виданні краєзнавця Анатолія Ковалю, яке присвячене історії міста Умані, окрім загального історичного акценту на голодоморі, подається і інформація про особливості вшанування жертв геноциду українців на загальноміському рівні, ще в останні роки існування Радянського Союзу [19]. Так, наприклад, зазначається у виданні, “страхітливе крило смерті часів сталінських репресій та

голодомору 1932–1933 років торкнулись нашого міста, – з такими словами відкрила багатолюдний загальноміський мітинг у неділю 11 лютого 1990 року на стадіоні імені Г. І. Котовського секретар міськвиконкому С. П. Ліпінська” [19, с. 19].

Голодомор 1932–1933 років ґрунтовно розглядається краєзнавцем Марією Приліпко у краєзнавчому історико-документальному дослідженні “Чорнобаївщина. Велична історія рідного краю (від найдавніших часів до сьогодення)” яке побачило світ у 2008 р. [20]. Краєзнавець констатує, що “в деяких селах, зокрема Правобережної Черкащини, кількість померлих від голоду була більшою від кількості загиблих у період Другої світової війни” [19, с. 334]. Окрім записаних спогадів очевидців трагедії, дослідниця у формі таблиці подає дані загиблих від Голодомору 1932–1933 років по кожному населеному пункту Чорнобаївського району Черкаської області. Марією Приліпко, за наявними у неї даними, встановлено, що від голодомору в Чорнобаївському районі померло 3446 осіб [20, с. 343].

“Одним із страшних наслідків насильницької колективізації стала трагедія голоду 1932–1933 рр.”, – саме так у розділі “Радянська модернізація” науково-популярного видання “Подорож Златокраєм” визначають причини голодомору 1932–1933 рр. знані краєзнавці із Золотоніського району Черкаської області Григорій Голиш, Лариса Голиш, Михайло Пономаренко [21, с. 37]. Краєзнавці встановили, дослідивши трагедію голодомору на Золотоніщині, що “особливо постраждала від цієї біди степова Гельмязівщина, тут, за далеко не повними даними, станом на березень 1933 р., голодувало 2523 дорослі і 2010 дітей, опухло від голоду 576 осіб, померло близько 300. Загалом же за ті два голодні роки в Гельмязові голодною смертю загинув кожен 8-й, у Кривonosівці – 6-й, у Калениках – 5-й, у Піщаному – 4-й, а в Плешканях і Підставках – кожен 3-й” [21, с. 38]. Також згадані вище краєзнавці подають встановлену станом на 2008 р. кількість жертв голодомору по кожному населеному пункту Золотоніського району.

У 2009 р. з-під авторського пера когорти краєзнавців Кам’янщини Олександра Шамрая, Галини Таран, Лариси Бондаренко, Олександра Ветрова, Юрія Ляшка, Таміли Чупак побачила світ книга про історію Кам’янського району Черкаської області “Місто на скелястих берегах Тясмину” [22]. Автори, аналізуючи історію Кам’янщини періоду 1920-х – 1930-х рр. констатують наступне. “Як показує статистика, найважчою була голодна і холодна весна 1933 р. На Україні від голоду померли мільйони наших співвітчизників, невинно замучених хліборобів. Хоч про це роками замовчувалось. Лише по списках, складених по селах Кам’янщини померло від голоду 12 тисяч громадян. А якщо врахувати немовлят та людей, які залишили села і десь в дорозі померли, то число жертв буде значно більшим. Майже кожен третій баландинець загинув від голодомору, а всього по селу померло понад 1500 осіб. В таких селах, як Коханівка (300), Катеринівка (290), Лебедівка (220) загинув кожний четвертий громадянин. В селі Тимошівці – 700, Лузанівці – 800, Жаботині – 722, Грушківці – 750, в Кам’янці – 550. Від нестачі фуражу загинула майже

третина коней, у два, а в деяких селах у три рази зменшилось поголів'я корів, майже зовсім зникли свині і птиця” [22, с. 70–71].

На Черкащині, волею долі, є кілька сіл, які в 1932–1933 рр. не зазнали трагедії голодомору. Голод їх оминув. Серед таких сіл село Погибляк Лисянського району Черкаської області. Саме про унікальність цього випадку черпаємо із книги краєзнавця Олександра Вдовиченка “Село на нашій Україні: коротка історія села Погибляк за матеріалами експозиції Погибляцького Народного краєзнавчого музею”, яка побачила світ у 2009 р. [23]. В 1932–1933 р. в селі Погибляк головою передового на той час колективного господарства “Вільне життя” був Каленик Васильович Сипченко. Велика заслуга цього очільника господарства була в тому, що він “...в тяжкий 1933 р., коли голод косив людей, коли в українських селах населення сім'ями вимирало з голоду, в селі Погибляк ніхто не помер. До цього часу згадують люди добрим словом голову колгоспу, який організував харчування людей, допоміг вижити, знав можливості кожної сім'ї. Це була неоціненна турбота про людей. Як переповідають старші жителі села, за наказом Каленика Васильовича восени 1932 р. поблизу Погибляка у двох ямах сховали зерно: в урочищі Хутір та поблизу Матвієнкового лісу. З того зерна і вижили мешканці Погибляка і Дубин. Так заради односельчан ризикував життям К. В. Сипченко”. До речі, із семи сотень жителів села не знайшлося жодного зрадника [23, с. 32]. Такий випадок, зазначає краєзнавець Олександр Вдовиченко, відомий і в селі Кобилянка нині Катеринопільського району Черкаської області, багато мешканців якого зобов'язані життям керівнику місцевого колективного господарства Є. М. Печериці [23, с. 32].

“Смертельна голодовка на родючих землях” та “Голод виморював, а кати знищували” – такі назви мають розділи у книзі “Виднокрай. Історія Тальнівщини в людях, подіях та експонатах музею” краєзнавця Вадима Мицика, яка побачила світ у 2010 р. [24]. “Ніяка війна не йде в порівняння з голодом-геноцидом 1933 року. Хоч він і був справжньою жорстокою війною проти українського народу”, – приходять до висновку краєзнавець [24, с. 113]. “Масова смертність від голоду, опухлі та озвірілі люди, людоїдство та трупоїдство, голод і холод, хвороби. Повільне мученицьке вмирання з дня в день. Ось до якої муки, звиродніння і отупіння призвела більшовицька політика наших людей. Село Заліське на Тальнівщині мало 3200 жителів. До кінця 1933 року ... померло 1100 чоловік – майже кожний третій. Смертності додала сувора зима. До весни помирало майже по десять душ щодня” [24, с. 111].

У 1989 р. за ініціативи працівників Музею історії хліборобства, директором якого є Вадим Мицик, в Тальнівському районі поіменно записано кількість умертвлених голодом. “Аналіз відкрив вражаючу закономірність: найбільше померло дітей до 16 років – 36 % та людей у віці 30-50 років – 25 %. Отже, в першу чергу знищувалося майбутнє народу і його працьовита і продуктивна сила”, – до такого висновку приходять у своїй книзі Вадим Мицик [24, с. 113].

Поіменні встановлені списки замордованих більшовицьким Голодомором у 1932–1933 роках подаються в ґрунтовному виданні, яке присвячене історії села

Криві Коліна Тальнівського району. Її автори краєзнавці Володимир Мовчан, Іван Нерубайський, Василь Олійник [25]. Із 304-ох жертв Голодомору у Кривих Колінах сьогодні відомі імена 229-ти. Їх встановлювали протягом багатьох років місцеві вчителі, працівники сільської ради, які обходили всі двори і розпитували про ті події старожилів [25, с. 205]. Також у виданні її автори наводять наступні статистичні дані: “на Тальнівщині мученицькою голодною смертю померло понад 10 тисяч чоловік. Із них: 1100 – у Заліському, близько 1000 – у Тальному, 906 – в Гордашівці, 639 – в Лісовому, 599 – у Вишнополі, 432 – в Колодистому, 423 – в Легедзиному, 420 – в Павлівці Першій, 391 – в Онопріївці” [25, с. 204]. Краєзнавці також констатують, що “голод в Україні був не стихійним лихом, а спланованим геноцидом” [25, с. 208].

У 2010 р. краєзнавцем Платоном Карпенком видано книгу, присвячену історії Гельмязівщини [26]. Характеризуючи у розділі “Соціалістичний наступ на селі” перебіг впровадження політики більшовицької партії на Гельмязівщині дослідник приходять до наступних (до речі, кардинально відмінних від позиції у висвітленні голодомору 1932–1933 рр. переважної більшості істориків та краєзнавців (та автора цієї статті)) висновків. Доречі, автором не вживається термін “голодомор”, а лише “голод”, “голодний рік”. Автор пише: “За твердженням Волкогонова, голод був викликаний не лише посухою, яка охопила основні сільськогосподарські регіони, але і дезорганізацією селянських господарств, незбалансованістю народного господарства... Ось саме так висвітлював проблеми колективізації та голодного 1933 року один із найлютіших ворогів Радянської влади генерал-зрадник Волкогонов” [26, с. 88]. Або ще – “Хоч плітки антикомуністів про навмисне виморювання українців голодом уже ніде за правду не сприймають, проте незаперечним фактом є і те, що якби у селян не відбирали наявні у них запаси зерна, то голоду можна було, якщо і не запобігти повністю, то зменшити його наслідки. Хліб справді потрібний був державі, як кажуть, до зарізу. Щоб вистояти у війні, яка невідступно наближалася, необхідно було створити обронну промисловість, а для цього потрібні великі кошти, неймовірні зусилля всього народу. А кошти можна було отримати лише від зовнішньої торгівлі зерном” [26, с. 88–89].

Щодо перебігу голодомору 1932–1933 рр. у селі Чапаєвка Золотоніського району Черкаської області, то краєзнавець Григорій Голиш у виданні, присвяченому історії та сучасності Чапаєвської школи констатує наступне: “Голод 1932–1933 рр. не спричинив у Чапаєвці таких демографічних втрат, як у інших селах: його жертвами стало менше 5 % населення. Пояснення цього феномену слід шукати не лише в придніпровському розташуванні села, а відтак і в дещо більших харчових ресурсах, а й у прагненні вищої партійної влади зберегти якомога менш неушкодженим “маяк нового колективного життя” та зразковий полігон соціалістичних експериментів” [27, с. 39].

Про голодомор 1932–1933 рр. на Городищині йдеться у дослідженні краєзнавця Володимира Чоса [28]. Автор подає спогади очевидців трагедії, а також, зокрема, зазначає, що “голодомором 1932–1933 рр. комуністичний

режим помстився українцям за повстанський рух та небажання вступати в колгоспи” [28, с. 114].

“Голодомор 1932–33 на Черкащині” – під такою назвою подана стаття у енциклопедичному виданні “Черкащина. Універсальна енциклопедія” краєзнавця і філолога Віктора Жадька [29]. “Голодомор 1932–33 на Черкащині – одна з найбільших трагедій в історії українського народу, пов’язана з колективізацією сільського господарства, що її планово розпочали в Україні комуністи”, – таке визначення трагедії народу подає краєзнавець [29, с. 207]. У виданні подаються дані щодо жертв голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині станом на 2008 рік. Вони наступні: “м. Черкаси – кількість жертв встановлюється; м. Золотоноша – кількість жертв встановлюється; м. Канів – бл. 1000 осіб; м. Ватутіне – 202; м. Сміла – 798; м. Умань – 371; Городищенський р-н – кількість жертв встановлюється; Драбівський р-н – 5060 осіб; Жашківський р-н – 6015; Золотоніський – 8322; Кам’янський – 2475; Канівський – 6342; Катеринопільський – 5705; Корсунь-Шевченківський – 13521; Лисянський – 12934; Маньківський – 4929; Монастирищенський – 6822; Смілянський – 8284; Тальнівський – 10068; Уманський – 10340; Христинівський – 24168; Черкаський – 20273; Чигиринський – 7483; Чорнобаївський – 2433; Шполянський – 5135 осіб” [Жадько, с. 208]. Жертвам Голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині встановлено 273 пам’ятники та 583 пам’ятні знаки у 845 населених пунктах, які взяті на державний облік [29, с. 208].

Ґрунтовний розділ, присвячений суто проблемі Голодомору 1932–1933 років на Черкащині, розміщений у виданні “Нариси історії Шевченкового краю” авторського колективу, під керівництвом історика і краєзнавця Миколи Бушина [30, с. 214–229]. “Метою Голодомору було зламати опір проти політики режиму щодо примусової колективізації сільського господарства” – зазначається у виданні [30, с. 228]. Автори нарисів приводять дані, що “протягом трагічних, як для населення всієї України, так і для жителів Черкаського краю 1932–1933 рр., через недоїдання, за неповними даними, померло не менше 154 519 осіб, і це лише по Черкаській області. Визнано, що голодомор був штучним. А головними його причинами вважають колективізацію, безпідставно завищені державні плани щодо заготівлі продуктів харчування та геноцид українського народу” [30, с. 229].

У 2017 р. побачила світ науково-популярна книга краєзнавця Івана Нерубайського, присвячена комплексному висвітленню історії села Глибочок Тальнівського району Черкаської області [31]. Великий розділ видання присвячений саме Голодомору 1932–1933 років у селі. Дослідник подає інформацію про організаторів голодомору, про діяльність буферних бригад, подає чимало спогадів очевидців голодомору – жителів села Глибочок. Даниною пам’яті глибочанам є приведений у книзі “Мартиролог жителів с. Глибочок, замучених голодом 1932–1933 років, який налічує 148 точно встановлених прізвищ осіб [31, с. 249–250]. “У свій час будь-якого обліку жертв голодомору ніхто не вів – ні сільради, ні вищі державні органи, – констатує Іван Нерубайський. Навпаки, стирали і приховували всі сліди жорстокого злочину. Тож довелося ходити попід хати й розпитувати очевидців тих подій. Але за 55 років багато чого забулося, і

всіх невинно убієнних не згадати”. У 1989 р. у селі Глибочок було виявлено 127 померлих селян. “І ось тепер (через 30 років потому!), збираючи матеріал до цієї книги і спілкуючись із земляками, ми без подвірного обходу встановлюємо ще понад 20 осіб постраждалих... Отже в кожному населеному пункті людей померло значно більше, ніж значиться в списках. Проте навіть занижена кількість жертв трагедії вражає. Дослідники називають цифри від 4 до 10 мільйонів” [31, с. 249–249].

Значну роботу з дослідження теми Голодомору на Черкащині здійснив колектив Державного архіву Черкаської області (директор Тетяна Клименко). Вагомим внеском у створення документальної бази і наукову розробку теми Голодомору стало видання архівом області у 2002 р. збірника документів і матеріалів про голодомор 1932–1933 рр. на Черкащині [32]. У виданні подаються: документи архіву області, які висвітлюють події 1932–1933 рр.; спогади людей, які пережили голод; публікації в газетах про голод; насильницька колективізація та штучний голод 1932–1933 рр. у народній творчості; списки померлих від голоду в 1932–1933 рр.

Колектив Державного архіву Черкаської області взяв активну участь у виданні у 2007 р. фундаментальної праці “Голодомор 1932–1933 на Черкащині. Книга пам’яті в документах та спогадах” [33]. В даному виданні подається інформація щодо встановлення жертв Голодомору 1932–1933 рр. по кожному району Черкаської області [33, с. 410–440].

Тему голоду розглянули і у енциклопедичному виданні, присвяченому історії Корсунщини [34]. У виданні зазначається, що “серед тисяч корсунчан, які загинули голодною смертю, третина – діти і підлітки. Остаточна кількість померлих з голоду невідома. У Корсунь-Шевченківському районному ЗАГСі відсутні будь-які матеріали про людські втрати, починаючи з квітня 1932 по 01.01.1934. За певними підрахунками, у Голодоморі 1932–1933 на Корсунщині померло понад 14 тис. осіб. Це в два рази більше, ніж загинуло корсунчан на фронтах Великої Вітчизняної війни” [34, с. 57].

Голодомор 1932–1933 рр. на Лисянщині розглядається і у енциклопедичному виданні “Край козацький. Довідник з історії Лисянщини” [35]. Подаються дані про кількість жертв голодомору на Лисянщині по кожному населеному пункті. На Лисянщині, зазначається у довіднику, від Голодомору 1932–1933 рр. померло близько 13 000 осіб [35, с. 71].

До теми Голодомору сьогодні за велінням серця звертаються студенти і учні, які записують спогади очевидців, опрацьовують документальні матеріали та літературу про трагічні сторінки історії краю, висвітлюють їх у своїх науково-пошукових роботах. Хорошою традицією стало проведення на Черкащині, з виданням збірників матеріалів, шкільних історико-краєзнавчих конференцій. Такі конференції стали регулярними на Чигиринщині: с. Суботів і с. Новоселиця (організатор – Валентин Лазуренко), с. Медведівка (організатор – Назар Лавріненко), у місті Кам’янка (організатор – Олександр Шамрай). Суто Голодомору 1932–1933 рр. була присвячена Третя історико-краєзнавча учнівська конференція “Чигиринщина в історії України” Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області, яка відбулась 27 листопада 2007 р. [36]. За результатом конференції виданий збірник, у якому

чимало спогадів чигиринчан – очевидців національної трагедії, записаних учнями, вчителями, краєзнавцями. Окремий розділ висвітлює увічнення пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. на Чигиринщині. Тематика голодомору 1932–1933 рр. була присутньою у виступах на учнівській науково-краєзнавчій конференції “Залізнякаві читання”, яка відбулась 22 травня 2009 р. [37].

Аналізуючи краєзнавчий доробок дослідників, які у своїх роботах звертались до висвітлення теми голодомору 1932–1933 рр. приходимо до наступних висновків. Пишучи історії населених пунктів Черкаської області, практично всі краєзнавці, без винятку, не оминули тему голодомору. Практично всі, за поодиноким винятком, події, які відбувались в Україні у 1932–1933 рр. кваліфікують як голодомор і геноцид. До сьогодні залишаються великі розбіжності у встановленні кількості загиблих від голодомору по кожному населеному пункті Черкаської області, та регіону, в цілому. Нами встановлено, що ще чекають свого дослідника багато сіл Черкаської області для написання їх комплексної історії, та історії голодомору 1932–1933 рр. в цих населених пунктах.

Потребує, на наш погляд, уточнення методології дослідження трагедії Голодомору 1932–1933 рр. На наш погляд, Голодомор – це ще й як результат Української селянської революції, концепція (гіпотеза) якої досить активно розробляється науковцями міста Черкаси.

Час віддаляє сучасне українське суспільство від трагедії Голодомору 1932–1933 рр., проте і до сьогодні вона болючою травмою залишається у генетичній пам'яті народу.

1. Мельниченко В. М. Трагедія незнищеного духу / В. М. Мельниченко // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні : Черкаська область. – Черкаси, 2008. – С. 8–14 ; Матеріали до лекції в День пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. / упоряд. А. Г. Морозов, В. М. Мельниченко. – Черкаси : РВВ ЧНУ, 2007. – 25 с. ; Черевко О. В. Геноцид голодом / О. В. Черевко // Голодомор 1932–1933 рр. на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах. – Черкаси : вид. Чабаненко Ю., 2007. – С. 5–10.

2. Мельниченко В. М. В палітру всенародної пам'яті / В. М. Мельниченко // Чигиринщина в історії України. Збірник 3. Голодомор 1932–1933 рр., репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст. та голод 1947 р. на Чигиринщині. Матеріали Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи I–III ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2009. – С. 21–24.

3. Марочко В. Творці Голодомору 1932–1933 рр. / В. Марочко. – К. : Видавець ПП Наталія Брехуненко, 2008. – 64 с.

4. Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 239 с.

5. Пахаренко В. І. Гарячий попіл / В. І. Пахаренко // Березіль. – 1991. – № 10. – С. 135–149 ; Пахаренко В. І. Слово, що здолало смерть : Українська народна творчість про Голодомор / В. І. Пахаренко. – Черкаси : Відлуння, 1999. – 28 с.

6. Гудзенко К. Н. Трагічні голоси / К. Н. Гудзенко. – Кам'янка : видавець – редакція газети «Трудова слава», 1993. – 196 с.

7. Гудзенко К. Н. Там, де протікає Тясмин. Історико-географічний нарис / К. Н. Гудзенко. – Кам'янка : Кам'янське комунальне поліграфічне підприємство, 1993. – 116 с.

8. Пономаренко М. Ф. Голодомор-33 на Золотоніщині / М. Ф. Пономаренко // Златокрай. – 1993. – 11 вересня. – С. 2.

9. Хльобас І. 33-й: голод / І. Хльобас // Українські вісті. – 1993. – 30 травня. – С. 1.

10. Мицик Я. Голод у Вишнополі / Я. Мицик. – Тальне, 1993. – 36 с.
11. Городинець І. С. Книга пам'яті села Безпальча Драбівського району / І. С. Городинець. – Сімферополь, 1994. – 120 с.
12. Щербатюк В. М. Історія регіонів України: Лисянщина / В. М. Щербатюк. – К. : Логос, 2002. – 428 с.
13. Шевчук В. В. Історія Шполянського краю / В. В. Шевчук. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 184 с.
14. Волошенко І. І. Нариси з історії поселень Монастирищенського району Черкаської області / І. І. Волошенко. – Монастирище : Монастирищенське комунальне виробничо-поліграфічне підприємство «Мрія», 2003. – 464 с.
15. Панченко Л. С. Паланка (історико-краєзнавчий нарис) / Л. С. Панченко. – Умань : Уманське видавничо-поліграфічне підприємство, 2003. – 338 с.
16. Кузик Б. М. Головкивка – серце Холодного Яру / Б. М. Кузик, В. В. Білошапка. – Сміла : ДП «Діа-плюс», 2004. – 372 с.
17. Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення) : навч. посіб. / Лазуренко В. М. – Черкаси : Ваш Дім, 2004. – 456 с.
18. Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності) : навч.-метод. посіб. для вчит. та викл. навч. закл. усіх типів / В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, видавець С. Г. Кандич, 2006. – 232 с.
19. Коваль А. У. Україна незалежна. Літопис міста Умані : монографія / А. У. Коваль. – Умань : АЛМІ, 2007. – 176 с.
20. Приліпко М. В. Чорнобаївщина. Велична історія рідного краю (від найдавніших часів до сьогодення) / М. В. Приліпко. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2008. – 538 с.
21. Голиш Г. М. Подорож Златокраєм : нарис історії та сьогодення Золотоніського району / Г. М. Голиш, Л. Г. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2008. – 572 с.
22. Шамрай О. Г. Місто на скелястих берегах Тясмину / О. Г. Шамрай, Г. М. Таран, Л. О. Бондаренко, О. В. Ветров, Ю. Ю. Ляшко, Т. П. Чупак. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2009. – 244 с.
23. Вдовиченко О. Село на нашій Україні : коротка історія села Погобляк за матеріалами експозиції Погибляцького Народного краєзнавчого музею / О. Вдовиченко. – К. : Синопис, 2009. – 116 с.
24. Мицик В. Ф. Виднокрай. Історія Тальнівщини в людях, подіях та експонатах музею / В. Ф. Мицик. – К. : КВІЦ, 2010. – 260 с.
25. Мовчан В. П. Криві Коліна : крізь терни і роки. В історії села – історія України. Історико-краєзнавча, художньо-публіцистична оповідь / В. П. Мовчан, І. А. Нерубайський, В. Й. Олійник. – К. : КВІЦ, 2010. – 712 с.
26. Карпенко П. П. Нариси з історії Гельмязівщини (краєзнавчі пошукові матеріали про минуле рідного краю) / П. П. Карпенко. – К. : Фітосоціоцентр, 2010. – 335 с.
27. Голиш Г. М. Крізь роки й епохи. Історія і сучасність Чапаєвської школи / Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2010. – 284 с.
28. Чос В. Г. Городище – рідне місто / В. Г. Чос. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2017. – 368 с.
29. Жадько В. О. Черкащина. Універсальна енциклопедія. Докум.-публ., наук. фотоіл. істор. вид. / В. О. Жадько. – К. : Експрес-Поліграф, 2010. – 1104 с.
30. Нариси історії Шевченкового краю. Книга 2. Від 1861 р. до 1941 р. / головний редактор М. І. Бушин ; наукові редактори М. І. Бушин, В. М. Лазуренко. – Черкаси : видавець Гордієнко С. І., 2014. – 378 с.
31. Нерубайський І. А. Глибочок над Гірським Тікичем : Історія українського села на тлі історії України / І. А. Нерубайський. – К. : КВІЦ, 2017. – 688 с.

32. Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали / Державний архів Черкаської обл.; авт.-упоряд. : Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси, 2002. – 224 с.
33. Голодомор 1932–1933 на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах. – Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2007. – 484 с.
34. Малий енциклопедичний словник Корсунщини. Т. 1 (А – К). – Корсунь-Шевченківський : АТ «Миронівська друкарня», 2003. – 196 с.
35. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К. : Наук. думка, 2004. – 408 с.
36. Чигиринщина в історії України. Збірник 3. Голодомор 1932–1933 рр., репресії 30-х – 40-х рр. ХХ ст. та голод 1947 р. на Чигиринщині. Матеріали Третьої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області / за заг. ред. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2009. – 256 с.
37. Залізнякаві читання. Матеріали Першої учнівської наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 22 травня 2009 р. – Черкаси : СУЕМ, 2009. – 124 с.

Лазуренко Юрій Миколайович,
доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін
Черкаського державного технологічного університету

АГРАРНА ПОЛІТИКА ПАРТІЇ У ВИСВІТЛЕННІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОСТНЕПІВСЬКОГО ПЕРІОДУ

Переломним етапом у розвитку історичної науки постнепівського періоду безумовно була політична перемога Й. Сталіна. Саме вона і визначила на десятки років традиції “класичної” радянської історіографічної школи. Так, уже перші радянські роботи 1930-х рр. з історії селянства в роки непу використовували вибіркового підхід до джерел [1]. Вони і визначили історіографічну традицію 1930-х рр.

“Великий перелом” кінця 1920-х рр. в сільському господарстві та форсована індустріалізація призвели до того, що історики оминали проблеми 1920-х рр., особливо коли питання стояло про інші, не соціалістичні форми власності. Авантюристична політика і економічні перетворення Й. Сталіна спрямували радянську історичну і економічну науки в лоно волюнтаризму і апологетики комунізму, коли досвід попереднього непівського будівництва або взагалі не враховувався, або розглядався через призму колективізації.

З 1938 р. державні архіви перейшли під відомство НКВС СРСР, що закрило для науковців історичні джерела для вивчення історії сільського господарства [2]. В зв'язку з цим у працях 1930-х – першої половини 1950-х рр. переважав скоріше загальний характер інтерпретації історичних фактів ніж ґрунтовна аналітична оцінка. Замість справедливої критики та діалогу, радянські автори все більше використовували матеріали політичного характеру та ідеологічної заангажованості: твори К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна, матеріали з'їздів та конференцій комуністичної партії, які мільйонними тиражами передруковувалися. Часто в історіографії з'являлися книги та цілі дослідження, які стосувалися окремих промов чи статей Й. Сталіна. Окреме важливе місце в історіографічній традиції займав “Короткий курс історії ВКП(б)”, який спочатку

рекомендаційно, а потім насильно насаджувався в свідомість радянських громадян [3].

Таким чином, до виходу в світ “Короткого курсу історії ВКП(б)” дослідження сільського господарства України періоду непу фактично призупинилося. В зазначеній книзі, яку, до речі, редагував сам Й. Сталін, проблемам непу відведено дев’ятий та десятий розділи. Проте нова економічна політика показана більше через призму відбудови народного господарства та індустріалізації [4]. Недоліком зазначеної праці була односторонність у висвітленні історичних фактів та певна тенденційність. Суть непу в селі зводилась до заміни продрозкладки продподатком, союзу робітничого класу з селянством. І на цьому тлі зовсім опускалась кооперація, держторгівля, держкапіталізм, ніби їх і не було. Натомість одноосібне селянське господарство показувалось безперспективним, підкреслювалась його низька товарність. Кризи хлібозаготівель пояснювались “куркульським саботажем”, в зв’язку з чим і була обґрунтована необхідність здійснювати колективізацію. Змичка між містом і селом розкривалася через дозвіл торгівлі, як тимчасового відступу, що був покликаний оживити господарське життя і підняти продуктивні сили. Такою була офіційна лінія у висвітленні непу. Новим у згаданій праці можна назвати трактування нової економічної політики як закономірного етапу руху країни від капіталізму до соціалізму, що, звичайно не відповідало дійсності. “Короткий курс” перманентно використовувався радянськими вченими фактично до самого розпаду СРСР.

Після виходу “Історії ВКП(б)” і до початку Другої світової війни з’явилося небагато праць, в яких розкривався розвиток сільського господарства в період непу [5]. В кінці 1930-х рр. М. Анісімов, К. Шуваєв, І. Лаптев, С. Альфіш, А. Аріна, Д. Лур’є зробили перші спроби написати узагальнюючі дослідження про аграрні соціалістичні перетворення 1920-х рр. та перемогу колгоспного ладу [6].

В роки війни (1941 – 1945 рр.) проблеми непу практично не розглядалися. Хоча і були фрагментарні дослідження періоду непу в сільському господарстві, але вони носили поодинокий характер, і були радше виключенням. Так, у 1943 р. в “Історичному журналі” була надрукована стаття Б. Ліхтера “Історія створення МТС”. Науковець побіжно розглянув історію створення МТС, на прикладах показав незадовільний стан засобів виробництва в бідняцько-середняцьких господарствах, та політику влади щодо забезпечення селян технічними засобами, зокрема тракторами [7]. Лише з другої половини 1940-х рр. дослідники знову звернули увагу на період непу, зокрема у статистичних [8] та загальних виданнях [9]. Проте об’єктивної інформації було мало. Радянські дослідники констатували лише успіхи сільськогосподарського будівництва, опускаючи при цьому прорахунки та кричущі злочини. Більш об’єктивно проблематика непу знайшла відображення у творах зарубіжних вчених, які звертали увагу перш за все на рівень розвитку сільського господарства, взаємовідносини між державним апаратом та селянством, злочинну колективізацію кінця 1920-х – початку 1930-х рр. [10].

На початку 1950-х рр. в науковій періодиці поширюються статті, які підкреслювали керівну роль Комуністичної партії та робітничого класу в

контексті перетворень в сільському господарстві доби непу [11]. Перехід до непу в Україні став предметом дослідження Е. Генкіної, Г. Кононенка, М. Черненко [12]. “З введенням нової економічної політики, – відмічав П. Ляшенко, – в руках Комуністичної партії і Радянської держави виявився такий новий стимул підвищення продуктивності сільського господарства, як особиста ініціатива і особиста зацікавленість дрібного виробника і свобода ринкових зв’язків” [13, с. 35]. Керівна роль Комуністичної партії у відновленні промисловості, налагодженні торгівлі, та у сприянні розвитку соціалістичних елементів на селі, на думку вченого, сприяли швидкому відновленню продуктивних сил. Проте П. Ляшенко не обійшов критикою індивідуальне селянське господарство, заявивши, що воно ніби то “не лише не здійснювало розширеного відтворення, а навпаки, дуже рідко могло здійснювати навіть просте відтворення” [14, с. 328]. Такі оцінки були продовжені в історіографії і лягли в основу навіть фундаментальних студій з економіки [15]. Таке важливе явище як контрактація сільського господарства, її особливості та роль у піднесенні продуктивних сил оглядово розглянула І. Загоскіна [16, с. 8]. Детальний аналіз впливу плану на сільське господарство в 1921 – 1925 рр. здійснив у дисертаційному дослідженні С. Ільїн [17].

Українські діаспорні вчені також цікавились проблемами історії українського селянства 1920-х рр. Так, М. Трихрест писав, що з впровадженням непу Україна отримала можливість вільного розвитку продуктивних сил [18]. “Неп наочно довів, – відмічав М. Трихрест, – що навіть ця недосконала аграрна система виявила такий запас творчих можливостей села, які по своїм наслідкам дорівнюють чудові ... українське сільське господарство на протязі перших трьох років непу спромоглося не лише розв’язати повністю харчову проблему України, але й значною мірою забезпечити промисловість сировиною, а також дати велику кількість продуктів на експорт” [18, с. 14]. Дослідник досить чітко прослідкував реальну динаміку розвитку продуктивних сил та визначив причини, які їх стримували: “хоча сільське господарство і розвивалося швидко – внаслідок дуже повільної відбудови промисловості, недостачі кредиту й по-суті ворожого відношення більшовиків до середніх і міцних господарств, темп інтенсифікації виробництва був затриманий, і тому навіть найсильніші господарства не спромоглися повністю використати свій потенціал праці у власному господарстві” [18, с. 15 – 16]. На початку 1950-х рр. в Лондоні вийшла ґрунтовна трьохтомна монографія англійця Е. Карра “Історія радянської Росії : більшовицька революція 1917 – 1923 рр.” [19].

Отже, вивчення продуктивних сил сільського господарства України доби непу в історіографії 1930-х – першої половини 1950-х рр. стало тематично обмеженим та теоретично далеким від досягнень світової історичної науки. Ідеологічна перемога сталінізму поставила перед вченими нові завдання, а саме – вихваляння політики правлячої партії. Натомість історія непу ігнорувалася або фальсифікувалася. Фактично історична наука стала сферою політики, а виступи партійних функціонерів предметом обговорень на шпальтах історико-економічної літератури того часу. Будь-які серйозні роботи з історії розвитку продуктивних сил сільського господарства України 1921 – 1929 рр. були відсутні.

1. Никулихин Я.П. Социалистическая реконструкция сельского хозяйства в первой пятилетке. – М. : Партиздат. – 1934. – 143 с.; Красавин С.Н. Первые итоги сплошной коллективизации // На аграрном фронте. – 1934. – № 12. – С. 34 – 51; Лаптев И.Д. Советское крестьянство. – М. : Сельхозгиз, 1939. – 171 с.
2. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917 – 1945 гг.). – М.: Наука, 1969. – 431 с.
3. О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском “Краткого курса истории ВКП(б)”: Постановление ЦК ВКП(б) от 14 ноября 1938 г. // Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). – М., 1947. – С. 369.
4. История ВКП(б). Краткий курс. – М., 1938. – 346 с.
5. Генкина Э.Б. Советская страна в период перехода к новой экономической политике // Историк-марксист. – 1939. – № 5 – 6. – С. 38 – 66; Минц И.И. Переход на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921 – 1925 гг.). – М., 1940. – 56 с.
6. Анисимов Н.И. Победа социалистического сельского хозяйства. – М. : Госполитиздат, 1937. – 129 с.; Шуваев К.М. Старая и новая деревня. – М. : Сельхозгиз, 1937. – 347 с.; Альфиш С.Д. Победа колхозного строя. – Саратов, 1939. – 88 с.; Лаптев И.Д. Советское крестьянство. – М. : Сельхозгиз, 1939. – 171 с.; Арина А.Е. Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район (1885 – 1938). – М. : Сельхозгиз, 1939. – 407 с.; Лурье Д. Социалистическая революция и крестьянство // Большевик. – 1937. – № 21. – С. 75 – 91.
7. Лихтер Б. История создания МТС // Исторический журнал. – 1943. – №8 – 9. – С. 58 – 63.
8. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – 579 с.
9. Анисимов Н.И. Советское крестьянство. – М. : Сельхозгиз, 1945. – 95 с.
10. Олешко Н. Аграрна політика більшовиків : спроба історичного аналізу. – Б.М. : Наша книгозбірня, 1947. – 104 с.; Jasny N. The Socialized Agriculture of the USSR. Plans and Performance. – Stanford (California), 1949. – 837 p.; Chamberlin W.H. The Ukraine: A Submerged Nation. – New York : The Macmillan company, 1944. – 91 p.
11. Баевский Д.А. Участие рабочих масс в социалистической переделке сельского хозяйства (1928 – 1930) // Вопросы истории. – 1953. – № 10. – С. 79 – 85; Пуговкин Г.Н. Партия Ленина-Сталина – организатор массового движения за коллективизацию сельского хозяйства в СССР // Вопросы истории. – 1952. – № 12. – С. 18 – 47; Воронцовская А.А. Основные итоги борьбы за восстановление народного хозяйства СССР (1921 – 1925 гг.) // Исторические записки / Отв. ред.: А.Л. Сидоров. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 47. – С. 3 – 57.
12. Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921 – 1922). – М. : Госполитиздат, 1954. – 504 с.; Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921 – 1922 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1950. – 21 с.; Черненко Н.В. Переход к новой экономической политике на Украине. – К., 1955. – 35 с.
13. Ляшенко П.И. Народное хозяйство СССР в восстановительный период (1921 – 1925 гг.) // Вопросы истории. – 1953. – № 7. – С. 32 – 55.
14. Ляшенко П.И. История народного хозяйства СССР: В 3-х т. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 3 : Социализм. – 644 с.
15. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / Ин-т экономики Укр. ССР ; редкол.: д-р экон. наук А.А. Нестеренко и др. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 555 с.
16. Загоскина И.В. Роль контрактации сельскохозяйственных продуктов в подготовке массового колхозного движения (1928 – 1929 гг.) // Исторические записки: сборник статей. Вып. 39 / Академия наук СССР, Институт истории ; ред. Б. Д. Греков. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 3 – 32.

17. Ильин С. С. *О плановом воздействии Советского государства на крестьянское сельское хозяйство в восстановительный период (1921 – 1925 гг.)* : Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – М., 1955. – 18 с.
18. Трихрест М. *НЕП на Україні*. – *Наша книгозбірня*. Ч. 4. – Б. м., 1947. – 32 с.
19. Carr E. *History of Soviet Russia: The Bolshevik Revolution, 1917 – 1923*, 3 vols. London: Macmillan, 1950 – 1953.

ФОТООБ'ЄКТИВ ЗАФІКСУВАВ МИТЬ КОНФЕРЕНЦІЇ

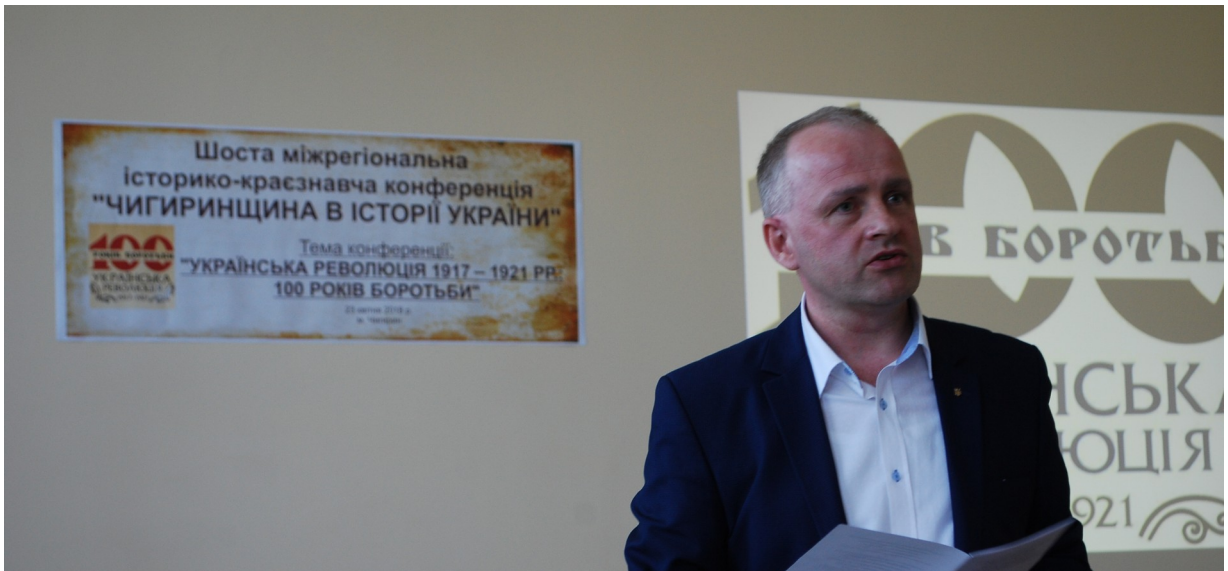

ЗМІСТ

ШОСТА МІЖРЕГІОНАЛЬНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ
“ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”.....3

ЧИГИРИНЩИНА В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ **1917 – 1921 рр.**

ОКСАНА НЕЧИСТЕНКО

ЮРІЙВ ДЕНЬ У ЧИГИРИНІ: МІСЦЕВІ ТРАДИЦІЇ СВЯТКУВАНЬ
НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....6

ЛЮДМИЛА АБАШНА

ВІД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ:
ЗМІНИ У СВІТОГЛЯДІ УЧАСНИКІВ – ЖИТЕЛІВ ЧИГИРИНСЬКОГО ПОВІТУ
.....9

ЯНІНА ДІДЕНКО, НАДІЯ КУКСА

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА У ЧИГИРИНІ
ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ.....14

НАДІЯ КУКСА

РАРИТЕТНІ СВІТЛИНИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА
ІЗ ФОНОСХОВИЩА ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г. С. ПШЕНИЧНОГО.....21

ОЛЕКСАНДР СОЛОДАР

ХТО ТАКИЙ СВИРИД КОЦУР?27

ЯНІНА ДІДЕНКО, НАДІЯ КУКСА

«В ДОБРУ ПАМ'ЯТКУ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО З'ЇЗДУ»:
ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО МУЗЕЙНОГО ПРЕДМЕТА»38

ОЛЕКСАНДР ЧЕПУРНИЙ

З ІСТОРІЇ ДВОХ «РЕСПУБЛІК» НА ЧИГИРИНЩИНІ.....41

ОЛЕКСАНДР МУШТА

КАМ'ЯНСЬКЕ ПОМІСТЯ РОДИНИ ДАВИДОВИХ НА ПОЧАТКОВІЙ СТАДІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1918 рр.)50

ЄЛИЗАВЕТА ВАСЮРА

ХОЛОДНИЙ ЯР У ВИРІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ЗА УКРАЇНСЬКУ
ДЕРЖАВНІСТЬ.....57

АННА ЖАДАН

ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД І ЧИГИРИНЩИНА.....62

ОКСАНА МІНСЬКА СВИРИД КОЦУР: ФАКТИ ТА ІСТОРИЧНІ МАНІПУЛЯЦІЇ.....	73
НАДІЯ КУКСА УЧАСНИКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917–1921 рр. НА ЧИГИРИНЩИНІ У ФОТОДОКУМЕНТАХ: СВИРИД КОЦУР.....	83
МАРІЯ КАПУСТА РОДИНА ЧУЧУПАКІВ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920-х рр.	88
ВІТА МАКАРЮК ВАСИЛЬ ЧУЧУПАКА У СПОГАДАХ ОДНОСЕЛЬЦІВ.....	97
ЯНА МОСКАЛЬОВА ІВАН КОМПАНІЄЦЬ – СОТНИК ХОЛОДНОЯРСЬКОГО ПОЛКУ ГАЙДАМАКІВ.....	102
ВАСИЛЬ БІЛОШАПКА АНДРІЙ ХОМУТОВСЬКИЙ – ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.....	104
о. ЮРІЙ МИЦИК, ІННА ТАРАСЕНКО СПОГАДИ ПЕТРА ЛОЗОВСЬКОГО.....	108
ЛЮБОВ ШМИГОЛЬ ЮХИМ ЩИРИЦЯ – ОСВІТНІЙ, ГРОМАДСЬКИЙ ТА ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.	114
СВІТЛАНА КИСЛЕНКО УНІКАЛЬНА КОЛЕКЦІЯ МАРОК УНР КАМ’ЯНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА ЯК ЗАСІБ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.....	117
В’ЯЧЕСЛАВ БІЛЕНКО УРОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.: ПОГЛЯД З ВИСОТИ СТОЛІТТЯ.....	125
ІРИНА МАРЧЕНКО, МИХАЙЛО КОВІНЯ КОМПЛЕКС РЕЧЕЙ, ПОВ’ЯЗАНИХ З ПОДІЯМИ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОЇ БОРотьБИ НА ТЕРИТОРІЇ ХОЛОДНОГО ЯРУ В 20-х РОКАХ ХХ ст.	130
ЯНІНА ДІДЕНКО, ОЛЬГА ПИСКУН УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 рр. У ВИСТАВКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НІКЗ «ЧИГИРИН»	135

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ 30-х – ПОЧ. 50-х рр. ХХ ст.

- ВАЛЕРІЙ БУРІЙ**
ДО 80-ї РІЧНИЦІ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ.....146
- ЮЛІЯ НАЗАРЕНКО, ОЛЕГ КРАВЧЕНКО**
МАРКО ФЕДОРОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ – КУЛЬТУРНИЙ, ЦЕРКОВНИЙ ТА
ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ.....150
- о. ЮРІЙ МИЦИК**
УРОДЖЕНЕЦЬ ЧИГИРИНЩИНИ МИТРОПОЛИТ МИХАЙЛО (ХОРОШИЙ)
.....155
- НАТАЛІЯ ЧИГИРИК**
ПИСЬМЕННИК ІЗ ПІДПІЛЛЯ – ХИМЕНКО АНДРІЙ ІВАНОВИЧ.....159
- ВАЛЕРІЙ БУРІЙ**
ПАМ'ЯТІ ЗЕМЛЯКІВ - ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 1937–1938 рр.
НА ЧЕРКАЩИНІ.....164
- ОКСАНА МІНСЬКА**
ЖИТТЄВІ ІСТОРІЇ У КОНТЕКСТІ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ:
СІЛЬСЬКИЙ УЧИТЕЛЬ КОВАЛЕНКО ІВАН ГРИГОРОВИЧ.....171

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: ФАКТИ ПРОТИ ІСТОРИЧНИХ МАНІПУЛЯЦІЙ

- ОКСАНА ГОРЕНИЧ**
СУБОТІВ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ178
- СВІТЛАНА ШМИГОЛЬ**
НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ У ЧИГИРИНСЬКОМУ
ПОДНІПРОВ'І:
ДІТИ ВІЙНИ СВДЧАТЬ.....181
- ОЛЕКСАНДР ВЕТРОВ**
ПОХІДНІ ГРУПИ ОУН НА ЧЕРКАЩИНІ В 1941 РОЦІ.....192
- ІВАН ЧАЙКА, ВОЛОДИМИР ЧАЙКА**
ТУДОРІВ – ЦЕНТР ВИШКОЛУ, БОЇВ І МІСЦЕ ВІЧНОГО СПОЧИНКУ
ВОЯКІВ УПА.....200
- НАДІЯ КУКСА, ЯНІНА ДІДЕНКО**

БОГДАНОВА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ
У ЧАСИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....204

І. АРТЕМЕНКО

БОГДАНОВА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ.....207

ОКСАНА МІНСЬКА

МАТВІЙКА ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ
УСНОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ.....210

НАТАЛІЯ ПУГАЧ

ДОЛЯ ОДНІЄЇ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ221

ОКСАНА МІНСЬКА

ЗАБОРОНЕНА ТЕМА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ – «ЧОРНОСВИТНИКИ»225

ГАЛИНА ТАРАН

АНТИРАДЯНСЬКІ НАСТРОЇ ЙОСИПА ПОЛЩУКА ЗА СТОРІНКАМИ
ОКУПАЦІЙНОГО ЩОДЕННИКА 1941–1943 рр.235

ЛЮДМИЛА ЮЛКІНА

ВИЗВОЛЕННЯ СЕЛА СТЕЦІВКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ З-ПІД
НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....239

ОКСАНА ГОРЕНИЧ

УЧАСНИКИ ВИЗВОЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ З-ПІД НАЦИСТСЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ. КОМАНДАРМ М.І. БІРЮКОВ.....242

ОКСАНА МІНСЬКА

СУПЕРЕЧЛИВІ ПИТАННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
«ЧОРНОСВИТНИКИ» – ЧИГИРИНСЬКИЙ ВИМІР.....251

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ
В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ

СВІТЛАНА ПАВЛОВА, АЛЛА ПЕРЕПЕЛИЦЯ

ЄВРЕЙСТВО НА ЧИГИРИНЩИНІ: МИНУВШИНА І СЬОГОДЕННЯ
(ПОЧ. ХХ – ХХІ ст.)262

АЛЛА ПЕРЕПЕЛИЦЯ

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЧИГИРИНСЬКОГО
СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТИРЯ (20–90 рр. ХХ ст.)269

ЯНА НАКОНЕЧНА

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРИВАТНИХ ІСТОРІЙ (с. МАТВІЙКА ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛ.)	284
ЛІЛЯ ПИСКУН СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЧИГИРИНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ І-ІІІ СТУПЕНЯ №1 ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	286
АННА ЄВОНА ВУЗЬКОКОЛІЙНА ЗАЛІЗНИЦЯ «ФУНДУКЛІЙКА – ЧИГИРИН»	309
ЮЛІЯ БАРВІНОК ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ТРУШІВЦІ В 40–60 рр. ХХ ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ.....	314
МАРИНА ІЩУК ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ В НАЗВАХ ВУЛИЦЬ ЧИГИРИНА.....	322
ОЛЕКСАНДР ВЕТРОВ ЗОРЯНІ «РАНИ»	330
ОКСАНА ГОРЕНИЧ ТКАЦЬКІ ТРАДИЦІЇ НА ЧИГИРИНЩИНІ У 40–90 рр. ХХ ст.	337
ОКСАНА МІНСЬКА НОТАТКИ ДО ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ 40–80 рр. ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ СУБОТІВСЬКОЇ ШКОЛИ.....	348
ЮЛІЯ БАРВІНОК СЕЛО ТРУШІВЦІ В ПРОЗІ І ПОЕЗІЇ ГАННИ АНТОНЕНКО.....	385
ОКСАНА ГОРЕНИЧ ТЕНДЕНЦІЇ МІСЬКОЇ МОДИ У ПОБУТІ СІЛЬСЬКИХ МЕШКАНЦІВ У 70–90 рр. ХХ ст. ВИШИВКА У ТЕХНІЦІ «РІШЕЛЬЄ»	392
ОКСАНА МІНСЬКА НОТАТКИ ДО ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ У 40–60 рр. ХХ ст.: СВЯТКУВАННЯ НОВОГО РОКУ ТА РІЗДВА.....	400
ЮЛІЯ НАЗАРЕНКО МАРКО ФЕДОРОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ – КУЛЬТУРНИЙ, ЦЕРКОВНИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ.....	413
ОЛЕКСАНДР ВЕТРОВ 30 РОКІВ ВЛАСНИКОМ КАМ'ЯНКИ БУВ КНЯЗЬ ЯБЛОНОВСЬКИЙ.....	417

ОЛЕКСІЙ ПІВТОРАК ГОЛОД 1946–1947 рр. У СПОГАДАХ ЖИТЕЛІВ СЕЛА МАТВІЇВКИ.....	423
ОКСАНА ГОРЕНИЧ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВА ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ У 40–90 рр. ХХ ст. МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ ТА УСНОЇ ІСТОРІЇ.....	427

**ВНЕСОК СУЧАСНИХ ІСТОРИКІВ, КРАЄЗНАВЦІВ,
ОСВІТЯН – УРОДЖЕНЦІВ ЧИГИРИНЩИНИ
У ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ОЛЕНА ТРОЩИНСЬКА, ЯНІНА ДІДЕНКО З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ЧИГИРИНЩИНІ.....	453
---	-----

**ДОСЛІДНИКИ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЧИГИРИНЩИНИ У
РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ**

Т. НЕРАДЕНКО ЧАСТИНА 1: УКРАЇНСЬКІ ТА ІНОЗЕМНІ АРХЕОЛОГИ.....	458
Т. НЕРАДЕНКО, М. ПОПОВ ЧАСТИНА 2: ЧЕРКАСЬКІ АРХЕОЛОГИ ТА ІСТОРИКИ.....	464
Т. НЕРАДЕНКО, Т. МАКАРЕНКО ЧАСТИНА 3: ЧИГИРИНСЬКІ МУЗЕЙНИКИ ТА КРАЄЗНАВЦІ.....	469

ВІТА РОГОЗА КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ МІНАЄВА МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА.	475
--	-----

ОЛЕСЯ ЯКОВЕНКО ДОСЛІДНИКИ ЧИГИРИНСЬКОЇ МИНУВШИНИ – ВИПУСКНИКИ ВЕРШАЦЬКОЇ ШКОЛИ.....	478
--	-----

ЛЮДМИЛА ТУРЕНКО МАРІЯ АНТОНІВНА ШКАЛІБЕРДА – ВИДАТНИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ УКРАЇНИ.....	483
---	-----

ЯНІНА ДІДЕНКО, НАДІЯ КУКСА ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ НАРИСІ «З КАНЕВА ДО ЧИГИРИНА І НАЗАД» МИТРОФАНА АЛЕКСАНДРОВИЧА	486
--	-----

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВАЛЕРІЙ ДАНИЛЕВСЬКИЙ	
-----------------------------	--

ЕКОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ
ЧАСОПИСІВ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ.....494

ІГОР КИВГИЛА

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РІЗНИХ ФОРМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
КООПЕРАЦІЇ У РОБОТАХ ВЧЕНИХ-АГРАРНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
1920-х рр.496

ВАЛЕНТИН ЛАЗУРЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА ТРАГЕДІЯ УКРАЇНИ – ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. –
У НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
КРАЄЗНАВЧА СКЛАДОВА ДОСЛІДЖЕННЯ500

ЮРІЙ ЛАЗУРЕНКО

АГРАРНА ПОЛІТИКА ПАРТІЇ У ВИСВІТЛЕННІ РАДЯНСЬКОЇ
ІСТОРИОГРАФІЇ ПОСТНЕПІВСЬКОГО ПЕРІОДУ.....512

ФОТООБ’ЄКТИВ ЗАФІКСУВАВ МИТЬ КОНФЕРЕНЦІЇ.....517

Науково-популярне видання

ЧИГИРИНЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник 6

Українська революція 1917 - 1921 рр.: 100 років боротьби

Матеріали
Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої
конференції “Чигиринщина в історії України”,
присвяченої 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр.

Літературний редактор	<i>Надія Кукса</i>
Комп'ютерний набір	<i>Валентин Лазуренко</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Юрій Лазуренко</i>

Відповідальний за випуск: ЛАЗУРЕНКО В.М.

Матеріали збірника подаються у авторській редакції.

Видання матеріалів конференції здійснено
за фінансової підтримки Валентина Лазуренка

*На першій сторінці обкладинки зображено:
герб Чигиринського району Черкаської області; фото учасників та гостей
Шостої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції біля входу
у Чигиринську загальноосвітню школу I – III ступенів №1
імені Богдана Хмельницького*

Здано до набору 13.09.2018. Підписано до друку 13.10.2018.
Формат 60×84/16. Папір офс. Друк офсет.
Гарнітура Times New Roman Cug.
Тираж 50 прим.